IVAN ARALICA

# Život nastanjen sjenama

*Moj otac je volio jablanove. I mene ih je naučio voljeti.*

# Knjiga prva

***(Petak, 4. kolovoza, 1995)***

# *1. Poziv*

Iz razglednice što sam ti je poslao mogao si, dragi Zlatko, doznati da smo Ružica i ja u Zadru od sredine srpnja. Dok smo se još nalazili u Zagrebu, bilo je dogovoreno da se krajem srpnja ili početkom kolovoza nađemo kod Predsjednika na Brijunima. Točan će mi dan odlaska tamo, kad tomu bude vrijeme, javiti činovnica iz Predsjednikova ureda. A prije nego se činovnica javila s tim danom, u Zadar je došao moj sin sa suprugom i dvoje djece, prema planu, dvadeset i peti srpnja. Sad smo im mogli prepustiti Filipa, najstarije dijete, koji je do tada bio s nama, kuću, vrt i otići u Zagreb, kao što smo to dosadašnjih godina redovno činili, ili ostati s njima, kupati se, slušati kako grme granate, što ih sporadično na grad i okolicu baca srpsko topništvo s Debelog brda, i očekivati da nas s Pantovčaka pozovu.

Nije imalo smisla da ostajemo u Zadru, čekamo poziv, sjedimo u kući, nerviramo se i smetamo jedni drugima, a još manje da, kad stigne poziv, naručujemo Juru neka dođe i prebaci nas do Fažane, odakle ćemo čamcem do jedne od brijunskih lokacija. Zato sam u Predsjednikov ured javio da se iz Zadra premještam u Zagreb, potom sjeo za volan svojih kola, pa preko Paga i Prizne, Vratnika i Ogulina došao pod platane u Bužanovoj ulici, zatječući ih prekrivene lišćem žućim nego što je bilo u jesen pred koju godinu, dok platane, što je pojava u čitavoj Europi, nisu oboljele od neke bolesti.

Prevalio sam dobro poznati put kojim putujem već četvrtu godinu, tako da me drugi voze ili tako da sam sebe vozim, put okolo-naokolo, sretan što i on postoji, kakav je takav je. Ovoga mi se puta, međutim učinio dužim nego ijednom do sada. Gotovo dva puta dužim! Ne znam je li taj dojam potjecao otuda što mi je to zaobilaženje dojadilo, pa sam se protiv njega bunio i time ga činio dužim, ili je taj zaobilazni put dužim činila nada da ga iz nužde, na silu, kao neku vrstu poniženja, putujem posljednji put.

O toj nadi, dragi Zlatko, da se bliži kraj prisilnom putovanju od Zadra do Zagreba, u tom trenutku nisam znao mnogo više od svakog drugog zadarskog građanina. A kako su oni mnogo znali, jer ne znati nisu mogli dok su svoje sinove gledali kako oblače maskirnu odjeću i stavljaju puške na ramena, znao sam i ja dosta toga. Zato sam sinu na rastanku rekao:

“Odnekud ću ti se javiti. Ne znam otkuda niti me pitaj otkuda ti se javljam. Ako ti kažem da *sa suprugom i djecom posjetiš strica*, to ćeš i učiniti. I znat ćeš zašto to činiš!”

I dok sam čekao poziv iz Predsjednikova ureda, i dok sam svoje

dočekivao u Zadru i kad sam se od njih opraštao ugovarajući lozinku, pitao sam se: “Budalo, ako ih želiš zaštititi, zašto si ih doveo amo i tu ih ostavljaš, pod cijevima dalekometnih topova na Debelom brdu, zašto ih nisi ostavio u Zagrebu, u njihovu Markovu Polju?” Na to sam pitanje samom sebi, kao što bi učinila budala budali, odgovarao gnjevno i ironično: “Prvo, to je njihova kuća i u njoj trebaju doživjeti ugođaj nakon eksplozije granate negdje u blizini kad po kućnom krovu pada kiša od kamenja, zemlje i žbuke; i drugo, zaštićeniji i sigurniji ne bi bili ni da su u Markovu Polju na udaru raketa postavljenih u Petrinji. Ni da su smješteni kod obitelji moje kćeri, koja se u ovom trenutku nalazi u svekrovoj kući u Zatonu kod Dubrovnika! Sudbina nam je dosudila zemlju koja ima oblik srpa i jednako smo izloženi s leđa i prsa gdje god se nalazili, u Zatonu, na Puntamici ili u Markovu Polju. Zato, nema razmještanja, neka ostanu tamo gdje su zatečeni. U ovom trenutku! I u svakom drugomu ovomu po opasnosti sličnu!

Nadali smo se na Brijune odletjeti prvi ili drugi kolovoza helikopterom koji odnosi poštu prispjelu u ured na Pantovčaku, ali smo u čekanju proveli i prve ure trećega dana toga mjeseca, a poruka nam iz Predsjednikova ureda nije stizala. Kad smo se upitali što je s tim i namjeravali podignuti slušalicu telefona, ured se oglasio. Javljeno mi je da se spremim. Meni samom! Da ništa uza se ne nosim! Da čekam i da će po mene doći kola iz ureda! Onda kad dođu! I da će me odvesti tamo gdje u određeno vrijeme moram biti!

Ovo sigurno nije put za Brijune, ovo je nešto drugo! Neće biti izležavanja na plaži Vange, i neće biti šuma zmorca u bambusovim trskama što ih je tamo netko nekada za Tita posadio. Da se, kad je tamo, osjeća kao što bi se osjećao da je u tropima! Okružen bambusom, slonovima, žirafama i zebrama! Baš me za sve to boli briga! Nije mi bilo dosta soli, mora, borove smole i borovih iglica u zadarskom Zatonu! Morao bih po to ići na te Brijune! Koji mi se od prvog trenutka, zbog podsjećanja na Tita i zbog silnih brabonjaka i balega one afričke živine, nisu svidjeli. Nije trebalo dovoditi zebru tamo gdje je do tada travu pasao istarski magarac, jer bi naš magarac mogao ostati bez paše! Dakle, otklonjena je potreba da nastavim ljetovati tamo gdje ljetovati nisam volio i gdje ljetovao nikad ne bih, da tamo nije ljetovao onaj uz koga sam ponekad trebao biti. Ne ustručavajući se reći mu kako tu ljetovati ne bi trebao! Morao bi izabrati neko ljepše, ugodnije, poštenije i sebe dostojnije mjesto! Ljetovanja više nema, ulazimo u konspiraciju, a što dalje slijedi, vidjet ćemo!

Ružica se nije začudila kad je čula da ja odlazim sam, sve je upućivalo na to da takvo što treba očekivati, pa mi je pomogla da se spremim i spreman dočekam vozača koliko ga god budem morao čekati. Taj se javio na parlafon nakon pola sata čekanja. Kad je krenuo jednom

od onih ulica što od mog stana u Bužanovoj vodi prema Mirogoju, nisam ga pitao kamo idemo, i zato što se to na ovom stupnju konspiracije ne pita, i zato što sam držao da vozač zna svoj posao, a najviše zato što sam mislio: *A kamo bi me vozio, kad je krenuo prema brdima, nego tamo kamo me je i do sada mnogo puta vozio i otuda vraćao u moj stan!*

Od Mirogoja smo se spustili na Zvijezdu i dotakli se Jurjevske, a onda preko Cmroka uzbrdo. Kad god bih, dragi Zlatko, prolazio tim putem, a prolazio sam mnogo puta, danju, noću, po žezi, kiši i vijavici, sjetio bih se tebe, koji stanuješ u blizini toga puta, zamišljao te kako radiš za svojim stolom, zavidio ti što to možeš, i pitao se što ja ovo radim kad to nije posao za mene, kamo se ovo vozim kad tamo gdje dođem nije moje mjesto. I prigovarao sebi: *Što, nevoljo, ne gnječiš stolicu i ne dopuštaš stolnoj svijeći da ti grije čelo; što se vozaš po Cmroku, zapravo, dopuštaš da te vozaju!?*

Prilazili smo okretištu na Prekrižju i mogao sam vidjeti da je brklja na dvorišnim vratima Vile Weiss podignuta i da pored nje, dok strši uvis, stoji gardist sa šljemom na glavi i strojnicom na prsima. Nisam se ni dospio upitati hoćemo li ući na ta otvorena vrata ili ćemo niz Pantovčak prema ulazu u dvorski kompleks, a mi smo se već uspinjali putom koji od kapije vodi prema vili sa slamnatim krovom i pisti za slijetanje helikoptera u njenu dvorištu.

“Tu ćemo ga sačekati”, rekao je vozač kad je zaustavio auto i zategnuo ručnu kočnicu. Ostao je miran na svom sjedištu i time i meni savjetovao da sjedim i čekam kao i on. Onoga koga i on mora pričekati!

“Zar on nije u dvoru?” pitao sam.

“On tek sada dolazi s Brijuna!”

Helikopter u dvorište vile na Prekrižju, što sam i dotad vidio a sad sam još jednom imao priliku gledati, ne slijeće. On tu pristaje. Jer je sletište na vrhu brijega, pa mu letjelica, na koji metar visine iznad okrugle piste, priđe s boka kao što lađa prilazi obali, časak zastane i spusti se na kotače ili na nogare u obliku skija. Kad su se propeleri prestali okretati, kad su se otvorila vrata i bile spuštene stepenice, prvi se pojavio Predsjednik, a iza njega pratioci. Vozač je otvorio vrata i Predsjednik je sjeo na stražnje sjedište naših kola. Rukovali smo se i razmijenili nekoliko riječi, o zdravlju, o letu, o vremenu, o ničemu što bi bilo u vezi s onim o čemu razmišljamo. A i takav se razgovor vodio samo dok nismo krenuli. Kad smo krenuli niz brijeg prema dvoru unutarnjim putom rezidencijalnog kompleksa, ostali smo bez riječi i zašutjeli sve dok se nismo iskrcali pred dvorskim vratima i vozaču zahvalili na vožnji. U dvor smo, pored dvojice stražara, ušli jedan uz drugoga.

Idući usporedo po crvenom tepihu, našli smo se između paravana garderobe s desne i zidnih ogledala s lijeve strane. U garderobi nisam imao što odložiti, ali kao da sam i imao, kao da sam bio iza paravana,

stavio sam kaput na vješalicu i otuda na prolaz izišao u odijelu, pogledao se u jednom od ogledala da vidim treba li na mojoj odjeći, kad sam se oslobodio kaputa, nešto popraviti, recimo, kravatu ili rever sakoa. I što mi se, dragi Zlatko, dogodilo?

Umjesto svog odraza u ogledalu, umjesto odraza čovjeka koji hoda po crvenom tepihu, ugledao sam svog oca, prosijeda šezdesetogodišnjaka, snažna, osrednjeg rasta, u trenutku kad s jablanovom gredom na leđima, težom od križa na križ propetoga, izbija na vrh strane, koja je, brat bratu, da je mjeri, od Rošnjaka, slapa na našoj rijeci, do Grudinica, naše ograde, dva puta duža i isto toliko usponitija od strmine po kojoj je Propeti nosio križ na koji će ga, kad križ na vrh gore iznese, razapeti. Vidim ga i gledam kao što i on mene vidi i gleda. Pa se pitam vidi li on na mojim leđima jablanovu gredu kao što je ja na njegovima vidim? Pitam se jesam li ja kao i on tako zadihan, znojan i umoran? I pitam njega ono što ga pitam svaki put kad se u ogledalu susretnemo — o čemu ću ti, dragi Zlatko, potanko pisati na nekom drugom mjestu ove duge prepiske koja je tek počela: *Pobogu, Pile, što ti ovdje radiš, što to tegliš na leđima i kamo si se s tim zaputio?*

Ne znam da li nešto prije nego sam ugledao ćaćin odraz, s tim odrazom usporedo ili nakon njega, ne znam je li to viđenju prethodilo, s njim se podudarilo ili za njim uslijedilo — čuo sam kako je Predsjednik, kad smo ostali sami, rekao:

“Sutra krećemo!”

“Dobro!” odazvao sam se. “Onda, sutra!” dodao sam da bih se vratio u stvarnost i oslobodio onoga što mi se javlja u ogledalima, ovoga puta kako nosi jablanovu gredu.

Nastavili smo se uspinjati zavojitim stepenicama koje vode do predvorja Predsjednikova ureda.

Nemalo sam se iznenadio kad sam u predvorju, uz očekivane, činovnicu i predstojnika ureda Hrvoja Šarinića, zatekao i još trojicu neočekivanih koji su se na dočeku našli po želji Predsjednika, što sam doznao tu, odmah, iz Šarinićeve obavijesti kako se u uredu nalaze svi oni koje je *gospodin Predsjednik naručio da se tu nađu i tu ga dočekaju.* A tu su se našli direktor televizije Ivan Parać, gradonačelnika grada Zagreba Zlatko Canjuga i general-bojnik Ivan Tolj, u tom trenutku načelnik političke uprave u hrvatskoj vojsci.

Predsjednik je zauzeo mjesto uvrh stola, Šarinić bočno od njega, a nas četvorica svaki na svojoj od desetak stolica koje su njima preostale.

“Sutra idemo!” priopćio je okupljenima oko stola, ispod glasa, kao što je i meni nasamo priopćio. I tako kazano bilo je dovoljno glasno da doznaju što su imali doznati. Ne da idemo, to smo i prije njegove obavijesti znali, nego da ćemo na taj put krenuti sutra. A onda je podignuo glas i, prijeteći ispruženim kažiprstom desne ruke, kroz

stisnute usne procijedio: “Ali da se o tomu ne priča prije nego to počne!” Nakon podulje stanke, u kojoj smo trebali razmisliti o značenju vijesti koju smo čuli i posljedicama što bi ih mogla prouzročiti naša lakomislenost, nastavio je smirenim glasom, bez gesta i bez grimasa: “Sve moramo učiniti kako bismo zadržali civilno stanovništvo u svojim domovima. Ako ne baš sve njih, onda njegov veći dio! Pokušat ćemo to na više načina, a jedan je i proglas koji ću im ja uputiti. Vi ćete napisati tekst toga proglasa. Sad, iz ovih stopa! U tom bi se proglasu moralo ovo nalaziti! Imate papir i olovke na stolu, upotrijebite ih za vođenje bilježaka. Ovako! Proglas bi trebao imati dva dijela. U prvom dijelu, u preambuli, moraju se nalaziti razlozi koji su nas prisilili na vojno-redarstvenu akciju, koja će, da to usput kažem, nositi naziv *Oluja*, a u drugom poziv stanovništvu da ostane kod svojih kuća i uživa prava koja im, ako ostanu, jamčimo. U prvom dijelu, u preambuli navedite… pa je nanizao razloge koji su nas natjerali da *sutra krenemo.* A mi smo te razloge, jedan po jedan, svaki za sebe kako je znao i umio, pobilježili. Kad je i to bilo završeno, nastavio je: “U drugom bi dijelu moralo stajati”… pa je naveo što bi se tamo moralo naći, a mi smo, ne bez pomisli na igru profesora i studenata u kojoj sudjelujemo, sve to pribilježili. “I to je to! A sad na posao! Čim budete gotovi, donesite mi ono što napravite!”

Na putu od Predsjednikova ureda u dvoru do *dodatka* tom dvoru, u kojemu ćemo naći prostoriju za rad, nas smo četvorica susreli najmanje još tri grupe *pisara*, jedne već u predvorju ureda, druge na ulazu kod garderobe, a treće na stepenicama između dvora i njegova *dodatka.* Oni će kao i mi, po Predsjednikovu naputku, pisati pisma Ujedinjenim narodima, stalnim članicama Vijeća sigurnosti, Europskoj uniji i tko zna komu još ne. Svima kojima se obratiti moramo da se u svojoj osionosti na nas ne bi naljutili što im se obratili nismo i time ih svrstali među one čiji je stav nevažan.

Na tom smo putu susreli i američkog veleposlanika Galbraitha, koji je od *dodatka*, gdje je ostavio svoja kola i svog vozača, onako krakat, preskakivao po dvije stepenice, susretao grupice *pisara* i sa svakom, jer bi u njoj ponekoga prepoznao, ponešto progovorio. Što, čuli smo kad je pored nas prošao: *da za Predsjednika od Milana Babića ima veoma značajnu vijest!* Što se zubaru Babiću sada dogodilo, neka gadna zubobolja, kad je za osobnog kurira morao unajmiti američkog veleposlanika? Dok smo se još nalazili kod Predsjednika, činovnica mu je prenijela vijest da Galbraith želi prijem. On joj je odgovorio neka dođe, a Šariniću dao nalog da Galbraitha primi i čuje što hoće. Što god zubar poručivao, bio to znak da je došao k pameti, ili da je ostao kakav je od početka bio, bez pameti, na to što poručuje može se odnositi vrljička izreka: *Sjetila se prdla kudjelje uoči svete nedjelje!* Ili, ako je to zubaru

draže čuti: *Kasno Marko na Kosovo stiže!*

U *dodatku* smo našli praznu konferencijsku dvoranu i zauzeli mjesta oko stola pet puta većeg od onoga za kojim smo sjedili u Predsjednikovu uredu. Nismo sjeli jedan uz drugoga, razmjestili smo se posvuda, da jedan drugom manje smetamo. Prije nego ćemo prijeći na tupljenje *oštrih pera* upitali smo sami sebe i jedan drugoga kako ćemo raditi ono što nam je stavljeno u zadatak da uradimo. Hoćemo li tekst pisati zajednički, tako da jedan uzme pero i piše a da mu ostali, naizmjenično, diktiraju rečenicu po rečenicu, služeći se bilješkama što smo ih svatko za sebe pravili dok su nam davani naputci? Ne, to ne bi išlo! Ili bi išlo, ali bi bilo mučno i potrajalo dugo! Bolje je da pišemo pojedinačno, svaki svoj tekst! Kad završimo, svaki će svoj sastavak naglas pročitati. A onda ćemo odabrati najbolji ili sva četiri uručiti Predsjedniku, pa neka on najboljega izabere. Ostali smo pri odluci da svaki od nas piše svoj tekst. A da li ćemo sami birati najboljega ili ćemo ih sva četiri dati Predsjedniku, pa neka bira, odlučit ćemo kad posao završimo i tekstove naglas pročitamo.

Dragi Zlatko, ti dobro znaš da nisam od onih pisaca koji pjesmu ili priču pišu bez jezičnih pravila, bez zareza i točke, kako ih jezične norme ne bi sputavale u izrazu *iz dubine duše.* Nisam od onih koji, kad dođu u priliku, primjerice, da skladištaru skladišta hrane za ugrožene napišu potvrdu kako su od njega dobili vreću brašna i kašetu krumpira, mole skladištara da im on tu potvrdu, koja se ne piše *iz dubine duše* i koja mora biti sastavljena u skladu s jezičnim normama, napiše, a oni će se — nepismeni pisci — samo potpisati na mjestu rezerviranu za potpis ugroženoga koji je dobio besplatno brašno i krumpir. Ne, nisam od tih!

Isto ćeš tako dobro znati, sjetiš li se onoga što sam ti pričao i pisao o svom poslu, da sam kao direktor učiteljske škole i gimnazije bio prisiljen pisati ministarstvu polugodišnje i godišnje izvještaje, diktirati u pero zapisničara zaključke nastavničkog vijeća i dopisivati se s kojekim, od ličkih drvosječa, kod kojih smo nabavljali ogrjevno drvo, do prosvjetnog odjela grada koji nam je dodjeljivao novac da taj ogrjev platimo. Poznato ti je da sam tajnicama koje su sa mnom radile, onima u školi i onima u Saboru, dopise diktirao u pero ili u stroj. Bolje od svega toga, tebi je poznato i da bez veće štete prelazim s pripovijedanja na političku opservaciju. Pa ti si bio i lektor i urednik i mojih romana i priča i mojih političkih ogleda. Za jedan od tih ogleda u bilješci si priređivača kazao da je *malo remek-djelo.*

Sve ti to predobro znaš, dragi Zlatko, ali ti i ovom prilikom moram reći ono što sam ti u različitim zgodama i do sada govorio. Da je za mene prijelaz s pripovjedačkog na politički, odnosno, birokratski tekst prava muka, a pretvaranje od pripovjedača i političkog opservatora prava pokora. Nije da tu muku prijelaza i tu pokoru ne preživim, ta kad ih ne bih preživio, odavna me ne bi bilo, ali ih, koliko se god ponavljale i

postajale rutinom, ne prestajem doživljavati kao izdaju svog osnovnog zanimanja, pričanja priča. Samo rat, nesreća nad nesrećama i guba na ljudskoj naravi i moje osjećanje da na bijeg iz tog rata nemam pravo sile me da tu muku i pokoru podnosim. Živim u nadi da svaki rat ima svoj kraj i da ću, poživim li, tu muku premučiti, a tu pokoru izvršiti! No, do tada mora biti kako jest!

A jest, što se ovoga proglasa tiče, da ću ga, slijedeći naputke i svoja uvjerenja, koja se s tim naputcima stopostotno slažu, znati napisati, ali će me, dok ga budem pisao, obuzimati mučnina što ga moram pisati. Iako, ponavljam, u njemu nema ni jedne riječi koju ne bih sam napisao i potpisao ako bi je potpisati trebalo. A kako ne bih potpisao! Sravni li se ono što ću u tom proglasu napisati s onim što sam o tim stvarima pisao u svojim političkim ogledima, neće se naći ni najsitnije razlike. Što je najbolji dokaz da je naputak za pisanje proglasa u skladu s mojim uvjerenjima. Samo je nevolja u tomu što bih ja volio da nikad one oglede pisao nisam, ni onaj za kojega ti kažeš da je *malo remek-djelo.* I da nikad nisam dobio zadaću napisati ovaj proglas! Sigurno i ne bih da mi kamenjem nisu pregradili put do onoga što ga u ogledalima viđam! Do njegova groba! Ako nitko drugi neće, tebe, Zlatko, molim, da mi vjeruješ kako je to upravo tako!

Kad smo sva četvorica završili posao, netko malo prije netko malo poslije, naglas smo pročitali — ne mogu reći *svoga uma* kad smo po naputku radili — *svoga pera djela.* Nisam gorio od želje da moj tekst bude odabran kao najbolji. Baš obrnuto, želio sam da ga tu, odmah, nas četvorica škartiramo i da Predsjedniku ide nečiji drugi rad. Jedan od razloga ove želje jest što moji politički tekstovi, protivno mojim nastojanjima da budu bez osobnog stilskog obilježja, stilsku obojenost svojstvenu autoru ipak u sebi nose i, upućenima u moje tekstove, postaju prepoznatljivi. Ipak je toj želji najvažniji razlog što ja idealnim političkim tekstom držim sasvim bezličan tekst. Otprilike onakav kakvoga susrećemo u rezolucijama Vijeća sigurnosti i odlukama svih drugih međunarodnih institucija. Tekstovi suhi kao *suha drenovina*! Tekstovi bez soka, boje i mirisa! A ipak u sebi sadrže sve ono što takvi tekstovi u sebi sadržavati trebaju! Takvim mi se učinio tekst Zlatka Canjuge i predložio sam da iza njega svi stanemo. Canjuga se složio, ali Tolj i Parać nisu, pa smo izbor prepustili Predsjedniku, a Canjugi stavili u dužnost da sva četiri teksta odnese Predsjedniku i kaže mu kakav smo stav zauzeli, a mi ćemo ga, dok se ne vrati, pričekati u restoranu da nam kaže koji je tekst Predsjednik izabrao.

Canjuga se kod Predsjednika nije dugo zadržao. Ipak, činilo mi se, dovoljno da Predsjednik pogleda sva četiri prijedloga. Međutim, kad se pojavio u restoranu, nije nam znao ili nije htio reći Predsjednikovu odluku. Sve je nešto neodređeno, više rukama nego riječima, muljao pa

nisi mogao znati ni je li Predsjednik izabrao predložak svom proglasu, ni jesmo li mi obavili zadaću, ni što da sada radimo, čekamo tu ili idemo kući… Sa Canjugom je obično bivalo tako. Jednom sam Predsjednika upitao čita li on one Canjugine tekstove što ih objavljuje u podliscima novina, a on mi je umjesto odgovora uputio pitanje: *Zar taj nešto piše?* Kazao sam da piše, a on se nastavio čuditi kao da može biti išta čudnoga ako u naše dane bilo tko odluči napisati knjigu… Bio sam radoznao hoće li Predsjednik prihvatiti Canjugin bezlični tekst, po mom sudu, najbolji tekst u političkoj komunikaciji.

Predsjednik nam je po činovnici u svom uredu poslao zahvalu na uloženom trudu, trojici mojih sudrugova na istom poslu kazao da mogu ići za svojim poslom, a meni poručio neka dođem do njega. Eto ti ga na! Nije mi uspjelo da se izvučem zalažući se za suhoparan tekst! Ah, što možeš! Ali, kad *skontam* i vežem kraj s krajem, ja sam u igri oko ove stvari s Predsjednikom jedan naprama jedan. Nije u mene imao toliko povjerenja da bi me samog zadužio neka napišem koncept toga proglasa, ali je naposljetku, ipak, od četiri ponuđena koncepta prihvatio moj. A tako bi mi bilo drago da je igra završila rezultatom od dva nula za Predsjednika! I da nije imao u mene povjerenja i da moj koncept nije odabrao! Drago, ne zato što bih sada išao kući, jer mi je svejedno gdje ću se ovih dana nalaziti, nego zato što ne bih morao biti pisac još jednog administrativnog teksta. A drago i zato što sam znao kakva me muka tek očekuje. Koncept je početak, lakši dio, slijedi *dotjerivanje*, teži dio! Znam što je to, iskusio sam što znači *vaganje svake riječi!* Volio bih da je to *vaganje* dopalo Canjugu!

Ja smo i ti, Zlatko, za tisak pripremili veći broj mojih knjiga. Dam ti dotjeran tekst, ti čitaš, ispravljaš tipfelere i očite pogreške, ako to držiš poboljšanjem, nudiš mi alternativne riječi i sintagme i, najzad, stavljaš upitnike na margini pored onoga što ti je nejasno. Ja potom krenem tragom tvoje olovke, očite pogreške ispravljam, ponuđene alternative prihvaćam ili odbacujem, a radi onoga što je pod upitnikom sastanemo se i u četiri oka razjasnimo ono nejasno i nađemo rješenje. Sve je to na razini vokabulara, ti u sintaksu ne diraš, ili vrlo rijetko, i tada postavljajući samo upitnik, da je intervencija u sintaksu zanemariva. Sve što radimo obavljamo bez većeg napora, gotovo rutinski, brzo, ma koliko rukopis bio opsežan. Nešto je sasvim drugo kad se nevelik administrativni tekst s Tuđmanom *dotjeruje vaganjem svake riječi.*

Po svom duhovnom ustroju Tuđman je povjesničar, a po djelatnom nagnuću strastven političar koji, uz živu i kompetentnu asocijaciju na minula povijesna događanja, gradi povijest i anticipira povijesna zbivanja. Zbog toga želi dobiti tekst koji je sočan i osoban, tekst koji u sebi nosi njegova uvjerenja i njegove vizije, rekao bih, njegovu dušu. Ne podnosi suhoparan tekst, suh kao *suha drenovina* iz koje kaplje soka nitko

iscijediti ne može, tekst kakav proizvode birokratizirani gospodari svijeta, tekst bez osobnosti, bezdušan u svojoj bezličnosti. To je s jedne strane, a s druge, toliko se puta opekao kad su ga *ulovili za riječ* — primjerice, kad je svoje oponente uzgredice nazvao *stokom sitnog zuba* — da mora, kako bi *lovljenje za riječ* izbjegao, vagati svaku riječ. To ga na putu prema konačnom obliku teksta, koji bi trebao imati pečat njegove osobnosti i bio odmjeren u svakoj riječi, dovodi u nemoguću situaciju. Da, stremeći prema onomu što želi dobiti, ne prestaje mijenjati, dodavati, križati, umetati i vagati. Dok te preinake zahvaćaju vokabular, još nekako se dade to podnositi. Izbrišeš jednu i dodaš drugu riječ. Ali, kad dirne u sintaksu, onda preinaka samo jedne rečenice, makar samo njena dijela, traži ispisivanje novog rečeničnog niza, onoga što prethodi i onoga što slijedi iza promijenjenog ulomka.

Još jednom kažem, potpuno ga razumijem i kad teži da mu tekst, koji će sam potpisati, nosi pečat njegove osobnosti i kad pokušava izbjeći opasnost da bude *ulovljen za riječ*. Ali, kad god bih mogao, najradije bih izbjegao raditi s njim na stvaranju takva teksta. Pogotovo stoga što on, koliko god na tekstu radio i što god postigao, u konačnici s tekstom nikada nije zadovoljan. Jest, dobro je, ali je moglo biti i bolje! Pa jest i ja se s njim slažem, da je moglo biti bolje! Ali ne na taj način da smo i dalje nastavili mijenjati i umetati, nego na taj da smo napisali tekst sličan onima što izlaze iz kancelarija gospodara svijeta, tekst bez soka, boje i mirisa. Tekst ogoljena smisla, pust i hladan kao besmisao!

Na čistopis s velikim proredom Tuđman bi unosio lektorske znakove i glasno predlagao što treba izostaviti, što zamijeniti boljim izrazom, što pokušati potpunije i točnije kazati. Ovu riječ treba zamijeniti ovom, onu treba staviti ispred one da zamijene mjesta, ovdje treba ovo umetnuti, ovdje ono ispustiti, a kad bi ispod čitave rečenice napravio valovitu crtu, zastao bi, pogledao mene pa strop iznad nas i rekao:

“A ovo pokušajte preformulirati tako da…” i tumačio bi smisao preinake *za dlaku razlike.* Ali *za dlaku* koja je u politici deblja od ijedne grede. *Dlaku različitosti* od smisla u već ispisanoj rečenici koja pluta na valovitoj lektorskoj crti kao što pluta ribarski *sinjal od parangala* na morskoj površini i, dok pluta, čeka da mu ješku na udici u dubini mora zagrize *riba krupnog zuba.*

Od Predsjednika bih s obilježenim rukopisom u ruci otišao u jednu od kancelarija ispred ureda gdje me je čekala jedna od nekoliko daktilografkinja koje su bile na usluzi svim *pisarima* pisama koja su toga dana trebala biti otposlana. Ispravke sam, sve one zamjene i sva ona preinačenja od dobrog do boljeg, od točnog prema točnijem diktirao daktilografkinji, a kad bih posao dovršio, preko njegove tajnice najavio povratak Predsjedniku. Čekao bih da me primi, jer je u međuvremenu imao posla s drugim tekstovima i njihovim *pisarima*. Sve se to ponavljalo

tri puta. A trećeg je puta, ne nalazeći ništa ni za zamjenu ni za preinaku od dobroga prema boljemu, u odlomku gdje se obraćao srpskom stanovništvu i vlastima, ispred svake alineje gdje je stajala crtica, dopisao *Pozivam.* Četiri puta, jer su bile četiri takve alineje, a ne samo jednom, na početku odlomka s pozivima, kako sam ja bio predložio. Kad sam vidio što čini i znajući da je muci s preinakama i *vaganju svake riječi* kraj, bacio sam brigu na veselje i rekao:

"Hvala Bogu da je to već jednom gotovo!"

A ono što je gotovo bilo, kad je prošlo kroz sve one preinake, popravke i poboljšanja, imalo je, što je u naputcima i traženo, preambulu u kojoj se navodilo zašto se poduzima vojno-redarstvena akcija *Oluja* i, u drugom dijelu, poziv civilnom srpskom stanovništvu da ostane kod svojih kuća, onima koji nose oružje da se predaju, a onima koji bi se pokušali sa strane umiješati, da to nikako ne čine. Sažetak preambule, koja je strukturirana od šest alineja i počinje riječima *budući da*, iza čega dolazi kratak opis uzroka, sadržan je u zaključnom stavku preambule, ujedno i premosnici između preambule s uzrocima akcije i Predsjednikova poziva:

> *Prisiljeni smo na takvu odluku da bismo, nakon četiri godine uzaludnog pregovaranja, stali na kraj daljem izigravanju hrvatske i međunarodne javnosti i da bismo osigurali početak vraćanja prognanika na njihova ognjišta.*
>
> *Stoga u ime demokratske vlasti Hrvatske:*
>
> *Pozivam pripadnike srpskih paravojnih postrojbi, koji su svojevoljno ili prisilno mobilizirani u paravojne srpske postrojbe, da predaju oružje hrvatskim vlastima uz jamstvo da će im biti udijeljena amnestija prema važećim hrvatskim zakonima.*
>
> *Pozivam inicijatore pobune da shvate uzaludnost svoga pothvata i njegovu štetnost za srpsku zajednicu u Hrvatskoj ako ustraju u pobuni, da se predaju hrvatskim vlastima i prihvate oprost ili pravično suđenje za svoje prijestupe.*
>
> *Pozivam hrvatske građane srpske nacionalnosti, koji nisu aktivno sudjelovali u pobuni, da ostanu kod svojih kuća i, bez bojazni za svoj život i svoju imovinu, dočekaju hrvatsku vlast uz jamstvo da će im se dati sva građanska prava i omogućiti izbori za lokalnu samoupravu prema hrvatskom Ustavu i Ustavnom zakonu, uz prisutnost međunarodnih promatrača.*
>
> *Pozivam predstavnike Srbije i Crne Gore (i njihove SR Jugoslavije) da prestanu podupirati ekstremiste s okupiranih hrvatskih područja.*

Do samog kraja proglasa ima još nekoliko rečenica, ali njih nema potrebe navoditi. Osim ponavljanjem naglašavanja već rečenog, u njima nema ništa novo.

Neka to činovnica još jednom prepiše. Samo u jednom primjerku! I

neka taj jedini primjerak meni donese. Sve ostale papire, i svoj rukopis, uništite!" rekao mi je.

"Onda bih ja mogao kući!"

"Kako želite! Da sam na vašem mjestu, ne bih išao nikamo. Otiđite u kuhinju, nešto pojedite, nađite neku slobodnu kancelariju i čekajte. Večeras je sjednica Predsjedničkog savjeta. Pogledajte, mislim da je sazvana u kasne sate. Kad biste sada otišli, morali biste se ponovo vraćati."

Poslušao sam ga. Smjestio sam se u jednu od kancelarija *dodatka*, čitao novine, čekao sjednicu zakazanu u deset sati i mislio na one što sam ih ostavio u Zadru. Trebao sam im se javiti. Iako bi im ono što im imam reći kazao kroz dogovorenu lozinku, bojao sam se da netko ne prisluškuje linije s Pantovčaka i da će u lozinki, koja je dosta prozirna, lako dešifrirati o čemu se radi. Koliko sam se god puta odlučio poslužiti telefonom, ili tako da nazovem suprugu ili tako da nazovem njih u Zadru, toliko sam puta odustao i jer sam pred Tuđmanovom prijetnjom *da ne izbrbljamo ono što znamo i na taj način sami sebi nanesemo štetu* htio ostati čiste savjesti i jer sam mislio da javljanje u Zadar neće kasniti ni ako to učinim iz svog stana iza ponoći. Koju uru prije pet sati sutrašnjeg dana!

Na sjednici Predsjednikova vijeća nisam doznao ništa što već otprije nisam znao. Bilo je i drugih, mahom onih iz grupa *pisara*, koji su bili u istom položaju kao i ja, da slušaju što već i predobro znaju, ali je bilo i onih koji su tek načuli što bi se moglo dogoditi sutradan, a sad prvi put imaju priliku pouzdano čuti što će se doista dogoditi. Zbog tih smo mi, koji smo sve znali, morali biti strpljivi. I jesmo bili. Jer vijest je toliko značajna da je ponavljanje nije moglo učiniti manje važnom. Tek pri kraju sjednice iskrsnulo je nešto što dotad nisam znao i što je probudilo moj interes.

Riječ je zatražio, i dobio je, blagi i tihi, meni dragi čovjek, general Červenko:

"Ja bih molio da se vrijeme napada s pet sati odgodi za pola sata i bude u pet i pol. Pod kraj ljeta u jutarnjim satima nad Likom i Krbavom zna biti gusta magla. Prvi udar izvršit će naši zrakoplovi na zapovjedna mjesta i osmatračnice, na njihovu radarsku i radio mrežu, na skladišta oružja i prometna čvorišta. Raspoređena na Udbini, Ljubovu i čitavom Krbavskom polju! Bude li nad Likom i Krbavom magla, smanjit će se vidljivost, a time i stopostotni učinak našega udara. Koji moramo postići!"

"To ne može!" rekao je Predsjednik. "Svi zapovjednici imaju kuvertirane zapovijedi i izmjena bi vremena udara dovela do zbrke. Uostalom, o tomu sada ne raspravljamo. Iza ovoga slijedi sjednica Vojnog savjeta, pa ćemo na njoj o tomu i o svemu drugomu raspravljati."

Premda je u položaju predsjednika po ustavu objedinjena vojna i civilna vlast, Tuđman je striktno lučio vojnu od civilne djelatnosti i tražio od svojih suradnika da to isto čine. Civilima se u vojne poslove nije dao miješati, ali, bome, ni vojnicima u civilne. Kao i svaki drugi put kad bi se sastanci civilnog i vojnog savjeta održavali jedan za drugim, i ovom je prilikom civilima poželio laku noć, a s vojnicima, onima iz sastava civilnog vijeća i onima koji su tek pristigli nastavio vijećati o vojnim stvarima. Vjerojatno i o toj Červenkovoj magli koja bi sutra ujutro mogla osvanuti na Krbavskom polju. Na našem kobnom polju!

Kad je ono onda, davno, bilo, rasuta je i oznojena kosa iz raspletenog perčina, koji mu sestra nije dala odrezati kad je pošao na vojnu, zaslijepila oči banu Derenčinu i on je, zbog sestrine zaljubljenosti u bratove duge kose, izgubio glavu i bitku. To nas je u crno zavilo i po svijetu rasijalo! Ne daj Bože da sutra ujutro magla nad Krbavom našim zrakoplovcima, koji će prvi poletjeti, zaslijepi oči. Prvi put kosa, drugi put magla! Toliko se sljepilo ne bi dalo preživjeti!

I tako sam, dragi Zlatko, ujutro otišao od kuće, proživio dan koji nikada neću zaboraviti i vratio se kući nešto poslije ponoći.

“Gdje si više! Nikad te dočekati! Što je?” pitala me je Ružica.

“Strpi se još malo! Čut ćeš!” rekao sam, dignuo slušalicu, nazvao one u Zadru, našao ih budne i rekao sinu neka s djecom i suprugom ode do strica.

Nisam mu rekao, to je dobro znao, da su strica, kad je gradio kuću, oni iz općinskog vojnog odsjeka prisilili da iskopa i betonira atomsko sklonište, što je on, za razliku od mene koji ni podrum u kući nisam kopao, psujući te iz vojnog odsjeka koji strahuju od atomskog rata i sile ga na suvišan trošak, i učinio. Eto, sad mu je to dobro došlo i bez atomskog rata. Kako bi se obranio od onih koji su ga prisilili da kopa i betonira dok su u Zadru imali posljednju riječ *po vojnim pitanjima*, a sada služe u posadi gnijezda dalekometnih topova na Debelom brdu i još će jednom, kao što čine već četvrtu godinu — kad čuju da je Udbina napadnuta — isprobati *drži li vodu* to stričevo, u ljutnji i psovkama sagrađeno, atomsko sklonište.

“U redu, tata! Mi krećemo!” odgovoreno mi je.

Nije nam se dalo spavati i ja sam, da vidim što rade i čujem što govore oni na drugoj strani, otvorio kanal banjalučke televizije. Do pred tri dana dobro sam ih vidio i čuo, a onda je, na vijest da su zrakoplovi Sjeveroatlantskog saveza razorili raketama televizijske odašiljače na srpskoj strani, odvraćajući ih od opkoljavanja Bihaća, nestala slika i ostao samo glas. Sad, imam dojam gledajući u ekran bez slike da govore naslijepo i nama i sebi.

Muški je glas držao slovo o panici, o njenu nastanku, o njenoj prenosivosti, o njenu umnožavanju i o njenu razornom djelovanju. Za

potvrdu istinitosti onoga što je govorio imao sam obilje primjera i u svom i u životu drugih ljudi, pa sam pustio čovjeka da priča, dok sam se sam prisjećao svojih panika. Kad mi je bilo trinaest godina i kad bi nas, uz zaglušnu pucnjavu, napali četnici popa Đujića! Uh, kako sam bježao! A bježao bih i brže da nisam morao paziti sustiže li me mlađi brat, onaj što sada uživa u svom skloništu zajedno s mojim sinom. Nije mogao trčati tako brzo kao ja, iako se moja panika u trenutku prijenosa na njega — ako je vjerovati onomu što o panici drži predavanje — povećala dva puta. Upravo kad mi je bilo dosta sjećanja na sve tuđe i svoje panike, uplašen spoznajom da se panika može začas ponovo useliti u moju kuću i u moju dušu, onaj je, što govori naslijepo, završio svoje predavanje o panici i njenu razornom djelovanju. Nakon kraće stranke, najavljena je nova tema. Bez ikakve panike!

Bit će pročitani rezultati natječaja za najbolji pismeni rad učenika osmih razreda osnovne škole na temu *Dva nova srpska izlaza na more.* Iza priopćenja rezultata bit će pročitan pismeni sastavak koji je dobio prvu nagradu. Četrnaest dana boravka na moru, sedam dana na jednom, a sedam dana na drugom *srpskom izlazu na more.*

Prvu je nagradu dobila Soka, djevojčica iz osnovne škole u Kulašima. Soka je iz sela pored kojeg smo Ružica i ja nekada davno gradili trasu željezničke pruge od Banje Luke do Doboja. Ostaje mi u pamćenju i zato što je prvakinja, i zato što je cura iz Kulaša, iz sela uz koje nas vežu lijepe uspomene o teškim danima. Lijepe jer smo bili mladi i voljeli se, teške jer je u tim Kulašima i rad na probijanju usjeka i život u baraci na brdu bez pitke vode bio jadan i težak. Pa, da vidimo što je ta seja Soka tako lijepo napisala o *dva izlaza na more,* da su je nagradili sa *četrnaest dana mediterana.*

Soki je poznato pa ona o tomu piše, da se ta *dva srpska izlaza na more* nalaze, jedan na Karinskom moru, a drugi na Prokljanskom jezeru, koje Soka također, da bi se čitaoca sastavak jače dojmilo, zove Prokljansko more. Da li Soka zna kako su ta dva mora, svako za sebe i oba zajedno, u odnosu na ono što se s pravom zove more, samo malo poveće slane lokve, to se u njenu sastavku ne može vidjeti. Nije moguće da sama Soka krije veličinu tih mora! Prije će biti da je to pred Sokom sakrila njena učiteljica i *dva* joj *mora*, velika kao dvije lokve, prodala kao *dva mora bez kraja.*

Što je da je! Dva su mora tu, oba na *sablji dobivena*, a pravu će ulogu, da budu na korist *srpskim zemljama* i da budu njihova poveznica sa svijetom, dobiti kad ih spoje cestovne i željezničke prometnice na BBBBB-koridoru. Kako bi i neupućeni u planove *srpskih zemalja* znali što je to BBBBB-koridor, seja Soka objašnjava da su to ceste i željezničke pruge koje će voditi od Beograda, preko Brčkog, Banje Luke i Bihaća do Benkovca. Pravo je čudo što se na jednom koridoru našlo toliko ključnih

postaja čija imena počinju slovom B. To nije slučajnost, kaže Soka, to je Providnost iza koje stoji volja onoga čije ime također ima B kao početno slovo. Zato bi se BBBBB-koridoru moglo dodati još jedno B! I još samo jedna stvar treba pa da taj koridor, tako čudesno složen, *profunkcioniše.* Treba od Benkovca, posljednjeg B u lancu, napraviti dva odvojka pruge, jedan prema Prokljanskom, a drugi prema Karinskom moru, i Beograd će biti luka na dva mora. I treba, zaključuje Soka, *očistiti smeće oko Bihaća i otvoriti put!* Baš tako Soka, seja iz Kulaša piše! *Očistiti smeće!*

Čekaj, Soko, curo iz Kulaša! Neće to ići tako lako! Ni sa gradnjom odvojaka ni sa čišćenjem smeća oko Bihaća. Poslužit ću se parafrazom jednog Matoševa stiha u sonetu posvećenu djevojčici tvojih godina i kazati da će proći još mnogo karnevala do tog BBBBB-bala. Toliko da ti svoju nagradu od *četrnaest dana Mediterana,* ni ovoga puta ni ikad više, nećeš moći konzumirati. Ali ćeš jednom, nadajmo se, o svom trošku, u kupanju i sunčanju provesti po sedam dana na Prokljanskom jezeru i Karinskom moru. Sjećajući se BBBBB-koridora kao suludog bala i još luđeg karnevala!

U pet sam sati, dragi Zlatko, izišao na terasu stana okrenutu Kupi i čuo ono što sam očekivao čuti. Nisam se prestajao pitati je li magla osvanula na Ljubovu, Udbini i Krbavskom polju.

## *2. Ormarić*

Tebi je poznato da se ja uz Tuđmana nisam našao tako što bih se učlanjivao u njegovu stranku i otimao za što viši položaj, kao što to stranački ljudi s pravom čine. A ni Tuđman se nije uza me našao tako što bi me birao između stotina pretendenata na određene položaje koji su mu se, kad je dospio kamo je dospio, javili na audijenciju. Ti znaš, a znaju i mnogi drugi koji su to gledali izbliza, da je to približavanje išlo preko tekstova, mojih koje je on čitao i njegovih koje sam ja čitao. Tek nakon toga uzajamnog čitanja i čitanja, opreznog i sumnjičavog, koje je trajalo nekoliko godina prije Domovinskog rata i dvije godine u ratu, dolazi do približavanja i suradnje na zajedničkom poslu. Kako je to približavanje bilo utemeljeno na tekstovima, na čitanju i čitanju, nije bilo ništa prirodnije nego da i u javnost dospije na isti način: kao očitovanje o čitanju i smislu toga čitanja kad se pretvorilo u pročitano.

Za ono što je bilo prije javnog očitovanja te bliskosti u mišljenju i namjerama, za moj prvi telefonski razgovor s njim, kad me je on sam nazvao, predstavio se i u povodu tiskanja *Okvira za mržnju* upitao otkuda mi stihovi koje sam stavio u usta Tinu Ujeviću, iz koje sam ih zbirke izvadio ili sam ih sam izmislio, za izmjenu poruka preko znanaca, za moje odbijanje da mu dođem na ručak kad je već bio Predsjednik, za moj zahtjev da se, u stranačkom listu objavljena, demantira vijest kako sam postao član njegove stranke, jer ja ne želim biti član nijedne stranke, za mnoštvo drugih, ovima sličnih ili od njih vrućih ili hladnijih dodira i odbijanja, koji su trajali više godina, za sve se to ne zna. I dobro je što se ne zna! Nema se što ni znati! Ali, kad je Tuđman u jednom razgovoru, uzgred, obznanio da me čita i da mu se sviđa ono što pročita, pa na taj način tekstovima dao značenje poveznice, s pravom, jer su tekstovi i samo tekstovi do tog trenutka tu ulogu imali, podignula se oko toga graja profesionalnih hulitelja, među kojima su se isticala trojica kritičara, svaki na svoj način i iz svojih pobuda. Nešto kasnije, kad, usran od straha, kao *pobjegulja* dojuri iz Srajeva, pridružit će im se i četvrti i u prljavštini i bedastoćama svu trojicu nadmašiti.

Ni jedno od imena svojih kritičara ovom prigodom u ovoj korespondenciji neću navoditi. Sa svom četvoricom sam već javno polemizirao, pa nema potrebe da to ponovo činim. Stoga ću njihova imena utopiti u redne brojeve, pa će se pojavljivati kao Prvi, Drugi, Treći i Četvrti kritičar. Tko im ime prepozna po djelu, dobro da ga je prepoznao; a tko ne prepozna, od toga neće imati nikakve šteta. Ja bih ih i utopljene u redne brojeve izostavio, kad bih bez onoga što su napisali mogao slikovito ispričati kako smo se Tuđman i ja zbližili. Ne mogu! I

zato ću se, uz ispriku što ih ponovo uznemirujem, koristiti njihovim tekstovima.

Tuđman je kazao da me već godinama čita, da se nas dvojica sve te godine otkako me čita nismo nijednom susreli, ali da bi se moglo misliti, sudeći po istovjetnim stavovima, kako se svaki dan susrećemo i dogovaramo što misliti i što pisati. Čovjek je imao pravo, doista se do tada nismo susreli, iako smo međusobno posredne kontakte imali. Ta imenovao me je članom komisije koja je donijela Ustav; ta upisali su me u njegovu stranku bez moga znanja i ja sam se morao javno ispisivati iz onoga u što se nisam upisao; ta dao mi je radno mjesto u Matici iseljenika na nekoliko mjeseci dok kao akademik ne budem umirovljen; ta preporučio je gradonačelniku grada Zagreba da mi dodijeli stan, što sam sa zahvalnošću odbio i kupio svoj stan, gle čuda, u samom susjedstvu gradonačelnikova stana; ta slao mi je pozive da dođem na ručak i ja sam morao tražiti uljudne isprike da se na te pozive ne odazovem; ta… i tu s nabrajanjem treba stati. Moglo bi se još dojmiti kao hvalisanje, a istina je da se toga nerado sjećam. Bio sam drzak!

Međutim, obznanjujući da se osobno ne znamo, što je bila istina, ali nas čitanje i *čitanje* čini znancima, što je također bila istina, Tuđman se poslužio metaforom koja će profesionalnim huliteljima poslužiti u mnogobrojne svrhe. Rekao je da mu moja knjiga i tog trenutka stoji na noćnom ormariću. Eto ti ga na! Zašto upotrebi baš taj *noćni ormarić! Nachtkasten,* kako će ga višekratno u svojim istupima, grleći ga, ljubeći ga, tepajući mu, nazivati Prvi kritičar, čovjek koji se razumije u ormare i ormariće, čovjek koji svoju slavu treba zahvaliti više jednom ormaru iz vremena secesije nego svom književnom djelu i čovjek koji me je upravo zbog toga slavnog secesijskog ormara inspirirao da napišem priču *Trokrilni ormar*. Gotovo da se naljutim na Tuđmana što je s tim ormarićem Prvom kritičaru dao toliko *papa in boca*! I naljutio bih se da ne znam koliko se, siromah, trudio oko *vaganja svake riječi,* kako *na riječ ne bi bio ulovljen.* S ormarićem, očito, nije imao sreće, a, bome, ni mene nije usrećio, ako me je, kako se čini, usrećiti namjeravao.

Pravo je pitanje u vezi s tom objavom da ima *tajnih veza između pjesnika i breza* i toga Tuđmanova noćnog ormarića, Prvom kritičaru dragog *nachtkastena*, zašto se ja nisam godinama odzivao na Tuđmanove pozive, a ne zašto sam se odazvao kad je on objelodanio *tekstualne tajne veze među nama.* Možda sam ti, Zlatko, to nekom zgodom kazao, a možda i nisam. Ne sjećam se, pa ću ti sada reći. Meni je bilo jasno — tomu je dokaz zbirka političkih ogleda *Zadah ocvalog imperija* — da predstoji raspad stare države i formiranje nove. Za taj povijesni čin trebalo bi imati jaku ličnost. Među *proljećarima*, iako sam bio blizak tim ljudima, takvu ličnost nisam vidio. Tim ljudima, koje sam volio i uz koje sam se u vrijeme *Hrvatskog proljeća* vezao, nisam mogao oprostiti

*hrvatsku šutnju*, koju su prihvatili kao normalan oblik ponašanja, uživanje u nedodirljivosti s visokim mirovinama i ravnodušnost prema tisućama ljudi koje su za sobom poveli i lako ih se odrekli kad su bili proglašeni *ekstremnim nacionalistima*, za razliku od njih koji, kao, nacionalisti nisu bili, nego su samo bili *popustljivi prema nacionalistima i nacionalizmu.* Kad sam iz usta liderke *proljećara*, koja je tražila da budem na njenoj listi za izbore, čuo kako ona sama na čelu te liste neće biti i kako nije a priori ni protiv komunizma ni protiv Jugoslavije, meni se stegnulo u grlu. Pa za kim da ja idem? Za onim koji se plaši biti na čelu, za onim koji želi dirigirati iz pozadine i, bude li tvrdo, ponovo pobjeći u *šutnju?* Za onim koji ne vidi cilj koji se sam od sebe nameće? Odlučio sam ne ići ni za kim, odlučio sam ostati sam i, pišući, slati poruke što o tom, doista povijesnom, trenutku mislim. Odlučio sam pričekati i ne odlučivati se ni uz koga dok ne vidim tko je od pretendenata na mjesto vođe sazdan po mojoj mjeri. Prvo, da su mu ciljevi jasni; drugo, da ih umije postići; treće, da je spreman ponijeti tragediju vođe, koja je, i kad cilj ostvari, neizbježna. Trebale su mi dvije godine da vidim tko je takav. Dok sam ga tražio, nisam se krio u mišjoj rupi. Kao pisac "Zadaha ocvalog imperija" i mnogo čega drugoga izložio sam se kao nijedan književnik u tom trenutku. I kad mi je postalo jasno tko je onaj koga tražim, došlo je do objavljivanja *tajnih veza između pjesnika i breza* preko te knjige na noćnom ormariću.

Taj će noćni ormarić poslužiti Prvom kritičaru da u nekoliko navrata kaže kako njemu, za razliku od Tuđmana, nikada nije palo na pamet da neku od mojih knjiga izabere kao lektiru za uspavljivanje, iako bi one to mogle biti, bez obzira što se u njima nalaze *izvori mnogih nelagoda,* koji ne bi dopustili da ga lagano ponesu krila sna. A to nije učinio stoga — to da mu Araličine knjige služe kao sedativ — što kraj svoje postelje, u svom skromnom stanu, nema noćnog ormarića. I ne otkriva zašto je to tako s namještajem u njegovoj kući. Zato što uz uzglavlje njegova kreveta za noćni ormarić nema dovoljno mjesta, ili zato što je prostor od bedrenjače do zida, namijenjen noćnom ormariću, progutalo proširenje kreveta, koji je morao biti prilagođen spavačevoj veličini, kad se ta veličina po krevetu ispruži i raširi? Ali, sad je svejedno zašto toga noćnog ormarića uz postelju Prvog kritičara nema! Jer, i da ga ima, on na njemu i u njemu ne bi držao knjige za uspavljivanje, nego ono čemu noćni ormarić služi. U dijelu koji se zove ladica i *na noćnom ormariću,* kad bi taj dio kućnog namještaja imao, Prvi bi kritičar držao ono što drže svi oni koji ga imaju: zubalo ili *dentijeru,* naočale, molitvenik i krunicu. Tamo gdje noćni ormarić *oblikuje ormarić* s jednim vratima, dakle, jednokrilni ormarić, držao bi *slavnu kahlicu*, da se, zlu ne trebalo, noću nađe za one stvari. Neka Tuđman stavlja Araličine knjige tamo gdje je mjesto zubalu i kahlici, Prvi kritičar to neće, jer dotični pisac iz Promine ne spada u

temu pod naslovom *sranje* nego u temu pod naslovom *govnarije*. Kao što ne kazuje zašto uz svoju postelju nema noćnog ormarića, tako Prvi kritičar ne kazuje ni zašto je naslov *govnarije* adekvatniji od naslova *sranje* kad je jedno i drugo *isto sranje*. Prvi kritičar ne kazuje, ali to kazuje jedan ugledni akademik!

Akademik je Prvog kritičara prispodobio sa čovjekom koji, u ulozi književnog kritičara, nosi na glavi kiblu punu govana — što se lijepo vidi i u njegovu tekstu o Tuđmanovu noćnom ormariću s dodatkom o kahlici — koju izlije na tjeme svakom onomu tko mu se zbog nečega ne sviđa i tko mu stane na žulj primjedbom da se bespotrebno, malčice, nadimanjem raširio. Novakova je prispodoba dobra, ali ona, koliko god bila sjajna, ne objašnjava zašto bi se moglo držati *govnarijom* ako Tuđman, makar nastupao i u ulozi predsjednika, kaže da rado čita Araličine tekstove i da ga oni smiruju.

Odgovor na to pitanje od čovjeka zahtijeva da zasuče rukave, umoči ruke u kiblu punu govana, koju Prvi kritičar nosi na glavi kao otočanka košaru sa smokvama, i tamo istraži od kakvog je cvijeća njegov kritičarski vijenac spleten. Unaprijed treba znati da će ga, dok bude istraživao, kaditi smrad kreativne nemoći i gristi guje zavisti na one koji imaju ono što on nema.

Kako si imao priliku čuti, Prvi kritičar ne drži moje knjige tamo gdje je mjesto molitveniku, krunici, zubalu i noćnoj vrčini, nego ih, što kazuje u nastavku *govnarskih* tekstova, drži na policama za knjige, gdje je svim knjigama mjesto. I dok tu moje knjige stoje, u njegovoj su svijesti *sve dalje od onih djela bez kojih bi mu život bio pustiji da ih kojim slučajem nema*. Kako je, uz ovo što reče, višekratno poželio da je taj *mudrac s Promine* ostao u Promini i tamo davao sol ovcama, a ne došao u Zadar, grad njegova rođenja, i Zagreb, grad njegova stanovanja, i tu, u njegovim gradovima, počeo ljudima soliti pamet, može se reći da bi njegov život bio i mirniji i bogatiji da tih knjiga *mudraca s Promine* ni na njegovim ni na bilo čijim policama nema. Da je to kazao, bio bi mnogo jasniji. Budući da je ta želja obična *govnarija*, on to javno nikada neće poželjeti. Nego će, prikrivajući pravu želju, da se od nje ne bi širio prevelik smrad, reći nešto drugo, nešto što jest glupo, ali ne smrdi tako jako kao što smrdi želja da me nema i da me nikad nije ni bilo, želja koja ga i samog izjeda i čini nesretnim.

A reći će da, bilo to njemu drago ili nedrago, ne može tvrditi kako *Aralica i njegove knjige ne predstavljaju literarne činjenice koje bi nečija ravnodušnost mogla osporiti*. Zamisli ti toga — opet se moram poslužiti rječnikom Prvog kritičara — *govnarskog sranja*. On priznaje postojanje činjenica, kao da te činjenice postoje samo zato što ih on priznaje činjenicama, a ne bi postojale kad ih on za činjenice ne bi priznavao. Kad bi ih njegova *ravnodušnost mogla osporiti*! Ali, i sad pazi, to da neka

činjenica postoji, nije njemu dovoljno da bi mu ta činjenica bila bliska. Kao da sama činjenica od njega traži, u ime svoga spasa, da mu bude bliska! Kao da Araličine knjige ne mogu sasvim lijepo postojati i bez njegove naklonosti! I tako to Prvi kritičar oko činjenica do u nedogled! Do velikodušnog priznanja da, eto, ipak, on priznaje kako *bi mu bez Aralice korpus novije hrvatske književnosti bio siromašniji, a krajolik novije hrvatske proze pustiji.*

Koliko se god činio benevolentan, taj je zaključak samo cvjetić umišljenosti i arogancije u lovorovu vijencu što ga je oko svoje glave ovio čovjek koji misli da je on taj koji određuje tko je kakav u *krajoliku novije hrvatske proze.* Ti cvjetići, taj vijenac! Kakva *govnarija* što sam je pronašao loveći golim rukama po punoj kibli što je Prvi kritičar nosi na glavi. Ali, nije tu lovini kraj, ima toga još!

I dok je tako velikodušno priznao postojanje činjenica, pa i činjenice da postoje knjige *mudraca s Promine,* milila se ta činjenica Prvom kritičaru ili ne milila, on se *ni u kojem slučaju* ne slaže s onima koji uveličavaju sliku o Aralici, jer time pokazuju da im je *jednoumlje bitna značajka.* Njih koji su uveličavali, i slike što su je uveličali! Ne treba trošiti snagu i vrijeme na pronalaženje poveznice između jednoumlja i uveličane slike, jer logika ne prebiva tamo gdje zavist caruje. Treba se usredotočiti na tvrdnju Prvog kritičara da je *mudrac s Promine* preuveličan kao književnik od mnogih drugih pa sad još i od Tuđmana, prije nego je on, Prvi kritičar, uz činjenicu da postoji, priznao i činjenicu Prominjčeve veličine, kakva u javnosti, uz sve napore Prvog kritičara da tako ne bude, postoji. A treba biti poznato i prihvaćeno od svih da činjenice postoje samo ako Prvi kritičar kaže da postoje, koliko se god nekima činilo da je takav stav *govnarija* u kibli što je Prvi kritičar nosi na glavi!

I što da drugo kažem na sve to, osim onoga što sam kazao! Ni prijetnjom da me neće priznati kao književnu činjenicu, ni ljutnjom na sve one, čitaoce, književne kritičare i javne radnike koji uveličavaju moju sliku i *precjenjuju* moje književno djelo, Prvi kritičar neće razvrgnuti moju suradnju s Tuđmanom. Niti će toj suradnji naškoditi obostrani animoziteti, nastali negdje davno, prije moga dolaska u njihovu blizinu, između Tuđmana i Prvog kritičara. Tuđman je mislio i to mi je u više navrata kazao, da je Prvi kritičar nikakav karakter i politički muljator. Prvi je kritičar, s druge strane, i to je na ovaj ili onaj način dao javnosti znati, mislio da njemu mrski Tuđman u povijesti ne bi smio ostati zapamćen kao obnovitelj samostalne hrvatske države. Takvo je mišljenje zasnivao na logici da činjenica nije činjenica dok je on, Prvi kritičar, ne prizna činjenicom. Neće naškoditi, kazao sam, jer ta suradnja nije motivirana ni jagmom za veličinom pisca, koji ni do čije veličine, pa ni svoje, mnogo ne drži, ni zovom noćnog ormarića predsjednika države, u

kojemu se, navodno, kriju ponude visokih političkih položaja. Kakva veličina, kakvi položaji! Ta je suradnja motivirana onim što ću ti, dragi Zlatko, pišući ova duga pisma u trajanju od sedam dana, dana koji će nas obilježiti u desetljećima što dolaze, pokušati opisati. Pokušati, velim!

U manjoj mjeri nego Prvog kritičara, noćni je ormarić zaokupio i pažnju njegove malenkosti Drugog kritičara. Napisao je komentar *Hrvatski dvorski pisci,* koji, kad ga prvi put pročitaš, kao i većina njegovih uradaka, otkriva iskričav i vickast improvizacijski sjaj, ali kad ga pročitaš i po drugi put i poželiš, iščitavajući ga, pronaći što je pisac želio kazati, pokazuje svu svoju ograničenost, nedorečenost i neutemeljenost.

Drugi kritičar polazi od tvrdnje da, istinabog, postoje zemlje u kojima se i danas dodjeljuju titule *dvorskog pjesnika,* ali da dodjela te titule ne utječe ni na književni ni na društveni status tituliranoga. Ne navodi koje su to zemlje, pa ne možemo znati u što zapravo upire prstom. Na *dvorske pjesnike* kakve susrećemo u povijesti, u bajkama i svim ostalim književnim djelima, ili na titule *Sira,* koje nosi plemstvo stečeno po zaslugama, tamo gdje postoji kraljevski dvor, Dom lordova i gdje, osim *dvorskih pjesnika*, postoji i sva sila zanimanja koja se mogu okruniti titulom *Sira.*

A to ne bi bilo loše znati, jer bismo, saznavši to, mogli doznati mogu li *dvorski pjesnici, sirovi*, postojati u zemlji u kojoj dvora nema, dvora u smislu sjedišta moćnog vladara, onoga na kojeg je moć prešla logikom nasljeđa ili vladara po volji naroda. Meni se čini da, nema li dvora, ne može biti ni *dvorskog pjesnika.* Ni viteza, a pogotovo *Sira,* viteza po zasluzi! To što kod nas postoji i zove se dvorima — Predsjednički dvori na Pantovčaku i Banski dvori na Markovu trgu — to ne mogu biti dvori ravni Versaillesu kod Pariza, Buckinghamskoj palači u Londonu, Kremlju u Moskvi i Saraju u Carigradu. Naši su dvori u rangu Matanovih dvora, onoga Matana iz Raosovih *Prosjaka i sinova,* malne u rangu prosjačkih dvora.

Kakve, i bolje, imaju i oni koji nisu ni kraljevi ni knezovi ni predsjednici! Sad, nije da se ne može biti i *dvorski pjesnik* Matanovih dvora! Ali, ako si *dvorski pjesnik* Matanovih dvora, to ti ne donosi titulu *Sira* ni položaj u Domu lordova s vlasuljom na glavi, to ti donosi samo jad, brigu i pokoru. A kao dodatak, Prvog, Drugog, Trećeg i Četvrtog kritičara za vratom! Pokoru veću nekoliko puta, ako je vrijeme u kojemu si *dvorski pjesnik* ratno, pa svakog trena prosjačke dvore po kojima si postao *dvorski pjesnik* može u *paramparčad* raznijeti nekoliko znalački upućenih projektila.

Budući da nije htio ili nije znao povući crtu razgraničenja između *dvorskih pjesnika* u zemljama gdje postoje kraljevski dvori i *dvorskih pjesnika* u zemljama gdje vladar stanuje u Matanovim dvorima, Drugi kritičar je i htio i znao, koristeći i osobno nagnuće, reći kako postoji

sveopća težnja intelektualaca da ih netko iz vlasti pozove, kao što je Tuđman pozvao Aralicu. Opterećeni tom težnjom, oni se na poziv vlasti odazovu, kao što se i Aralica, jedva dočekavši poziv, odazvao i postao *državni pisac.* To je Drugom kritičaru isto što i *dvorski pjesnik.* Treba mu u jednom vjerovati, on to dobro osjeća, treba mu vjerovati kako postoji težnja intelektualaca da ih vlast pozove na suradnju i za tu suradnju dobro nagradi. Kad on to kaže, onda to tako jest! Ali Drugi kritičar nema pravo ako misli da sam ja tu težnju za pozivom imao i da sam se zato zovu noćnog ormarića odazvao. Ja tu težnju, nakon iskustva u *Hrvatskom proljeću*, imao nisam. Još manje je Drugi kritičar u pravu kad kaže da sam se pozivu odazvao jer sam, pošto me je Tuđman *ustoličio na mjesto predsjednika Vijeća za strategiju razvitka,* očekivao *materijalne slasti i karijeru.* Slabo mene Drugi kritičar poznaje! Da me bolje zna, ne bi mi pripisivao kako ću učiniti ono što bi on sam, kad bi ga bilo koja vlast pozvala, sigurno učinio. Još manje od mene Drugi kritičar poznaje prilike u Matanovim dvorima i prilike u kojima se nalazi pisac ustoličen na Matanovim dvorima. Drugi kritičar u životu nikada ništa praktično nije radio, štono se kaže, ni udjenuo konac u ušicu igle! Sve što je radio i što zna vezano je uz tekstualnost i potječe od tekstualnosti. Ništa iz prakse, ništa iz života! Ni to što priča o *državnim piscima,* izuzev one težnje intelektualca da bude pozvan, nije ni iskusio ni uživo vidio. To je negdje pročitao i prepisao!

*Ustoličio na mjesto predsjednika Vijeća za strategiju razvitka*! Bože, koliko se bedastoće skriva u tom *ustoličenju*! Koliko je god ima, ide na dušu onoga tko ju je izrekao! Nije moguće, dragi Zlatko, da ti o tom ustoličenju na stolicu kape stratega nisam pričao! Ako nisam, sad ću; a ako jesam, ispričat ću ti još jednom i tom pričom ispuniti dio dana u kojem razmišljam kako sam se našao ovdje gdje danas jesam. Dok nisam siguran jesam li ili nisam o tomu tebi pričao, pouzdano znam da na brojne pritiske novinara kako bi o tom vijeću i sebi u njemu nešto morao javnosti reći nikada ništa javnosti nisam ni zucnuo. Istina, i zbog toga što je to posao o kojemu je pametno ne pametovati, ali još više stoga što se tu reći nema što. Točnije kazano, imalo bi se što reći, kao što se ima ponešto reći i o svakoj drugoj stvari, ali to što bi se reći imalo, govorilo bi da to nije bila strategija države duge prošlosti, nego improvizacija strategije Matanovih dvora, kuće prosjaka, koja još nema čitav krov, pa dobro prokišnjava kad po njoj pljusak pada. Po takvoj strategiji i glavni je strateg, slično *dvorskom pjesniku,* postao *strateg Matanovih dvora.* To bi se imalo reći, ali, budući da je takva strategija jedina koju smo imati mogli, najbolje je bilo o njoj držati jezik za zubima i ne ocrnjivati sami sebe više nego smo crni i više nego nam je crno pred očima. Zato sam pred novinarima šutio!

Od razvikanog noćnog ormarića, koji se svijetu ukazao početkom

ožujka devedeset i druge, od našeg prvog susreta — kad sam mu čestitao obnovu samostalne države i pobjedu u ratu za nezavisnost, na što mi je odgovorio da to nije malo postignuće, a ja uzvratio da, doista, i nije — otada je proteklo onoliko vremena koliko ga protekne od ranog proljeća do početka rujna, kad grožđe rudi i žuti, kad se zrna u grozdu ispunjavaju sladorom i mame rojeve osa i pčela da dođu i da se na njima slade. Za to vrijeme vodili smo povremene razgovore, redovno u večernjim satima. On bi po mene poslao kola, ja bih došao, zadržao se u razgovoru sat vremena i bio istim kolima vraćen kući. Dogovor je o naravi našeg druženja bio utanačen već prvu večer. Na razgovor ću doći kad god me pozove. U njegovu se stranku nikada neću upisati, jer me politička karijera ne zanima. Ništa ne tražim, ni plaću, ni stan! Na to je on primijetio kako ništa ne tražim, jer sve imam. A ja sam odgovorio da imam, hvala Bogu i književnosti! A da i nemam, od njega i politike ne bih ništa uzeo, jer znam da će s komunizmom nestati i *zasluga* i *zaslužnih drugova,* i da će doći vrijeme kad će sve što ti politika ubaci u kljun izazivati grčeve u želucu. A ja takve želučane smetnje ne bih tako uspješno podnosio kao što podnosim batine i pljuvačku zbog svojih političkih pogleda i političkog ponašanja.

U tim nimalo uspavljujućim razgovorima otkrivao sam čovjeka kakvog se nije moglo vidjeti kad si ga gledao kako daje izjave i drži govore, a najmanje kad si druge slušao kako o njemu govore. Otkrio sam tolerantna sugovornika o svemu osim o političkim ciljevima koje je pred sebe postavio. Samostalna hrvatska država, narodno pomirenje i demokratski ustroj te države! To troje upitno nije moglo biti, sve ostalo moglo se propitivati do beskraja. Dirneš li u te ciljeve, sukob je s njim bio neizbježan. Kako su to bili i moji ciljevi, nije bilo bojazni da se mi oko ičega drugoga sukobimo. Govorio sam što sam o čemu mislio, nesputano; čuo sam od njega ono što ni od koga drugoga nisam mogao čuti. I to me je učinilo ovisnikom o tim večernjim razgovorima, u tim zaista teškim danima. Postao sam, kako se to kaže, *slab prema njemu*. A *biti slab prema nekomu* ne znači drugo nego zavoljeti ga i, što se može učiniti čudnim, sažalijevati ga kao nadasve osamljena čovjeka. Čovjeka kojem je potrebna pomoć i oslonac!

I još nešto, za moj odnos prema njemu od svega najvažnije!

Čovjeku, *prema kojemu si slab*, ne možeš reći *ne.* Ne možeš mu odbiti poziv da ga podržiš i poziv da mu se pridružiš u poslu od zajedničkog interesa. Ne možeš a da se zbog svog ponašanja ne postidiš i sam sebi zgadiš!

Te sam se rane jeseni, tog sam se rujna nalazio u slovenskom izletištu Lipice, gdje uzgajaju ergelu rasnih konja i gdje su se tih dana družili književnici iz susjednih zemalja, da bi najboljem između sebe, na dnu kraške spilje, dodijelili nagradu *Vilenica,* koja je to ime dobila po imenu

te spilje. Nalazili smo se na izletu u nekakvu restoranu, smještenu u starinskoj kuli koja se zove Villa Opicina. Tu su nas pogostili crnim vinom i sendvičima od kraškog pršuta, koji nije dobar koliko je dobar drniški, ali ni mnogo lošiji, jer i u zraku iznad slovenskog krša, kao i u zraku iznad Drniša i Promine, na razmeđi između mediteranske i kontinentalne klime, živi gljivica iz porodice penicilina, koja u ciklusu od godinu dana svinjski but pretvara u ukusni pršut.

S kriškama pršuta u sendviču izišao sam iz restorana na dvorište i tamo se pridružio grupici književnika, među kojima se nalazila i izrazito lijepa žena, domaće čeljade, profesorica književnosti na srednjoj školi u Portorožu. Čim sam se grupici primaknuo, ona je obasula pohvalama moje romane *Psi u trgovištu* i *Duše robova,* koje je čitala u slovenskom prijevodu. Dok je ona romane hvalila i hvalila, dok je znalački navodila što joj se u tim knjigama svidjelo, ja sam sveudilj mislio samo jedno: gledaj lijepe i pametne žene! U toj grešnoj misli, gledajući i dalje samo nju, prinesem sendvič ustima i slasno zagrizem, ne nadajući se da će moje usne te večeri dotaknuti išta slasnije od toga pršuta u kruhu i ribe koja će nam, najvjerojatnije, biti ponuđena za večeru kad dođemo u Portorož. I tek što sam zagrizao, iz pršuta me je nešto bocnulo u donju usnu. Pomislim na komadić jelovine od daske na koju je slagan izrezani pršut, pomislim na bodlju kupine koja je rasla u plotu pored mene. Ništa od toga!

Za donju me je usnu ujela osa, koja se nalazila na kriški pršuta prije nego što ću ga zagristi, ne gledajući, jer sam gledao lijepu ženu, što stavljam u usta. Otkuda na pršutu osa? Bilo joj je dosta sisanja sladora iz načetog zrna na vinovoj lozi u nedalekom vinogradu. Namirisala je pršut koji ose vole više od grožđa. Dok sam ga držao u ruci, zarila je u nj rilce i blaženo upijala slast, isto kao što sam ja upijao slast pogleda na slatku sugovornicu. Kad sam je omeo u užitku, zabila mi je bodlju iz zatka u donju usnu i tako vratila milo za drago. Kao što sam ja njoj prikratio užitak, tako ga je i ona meni prikratila.

Bože, kako me je boljelo! Sendvič sam bacio u koš za otpatke, a zavodnicu, goru od Rokselane iz *Pasa u trgovištu*, pošto sam se ispričao što je zbog bolova moram prepustiti drugima, poslao do belaja. Tražio sam čist i hladan kamen da ga stavim na ubodenu usnu, onako kako su me učili djed Pajo i baka Manda kad bi me ubola pčela iz našeg pčelinjaka. Kad sam ga našao, sjetio sam se da postoji nešto drugo, od kamena hladnije. Kockica leda koju treba omotati rupčićem i pritisnuti na ubodenu usnu, da ublaži bol i smanji oteklinu koja će uskoro buknuti.

Ako sam ti, dragi Zlatko, ikad pričao o ovoj zavodnici iz Portoroža i ovoj osi s kriške pršuta, sigurno sam u šali govorio da me nije bocnula osa nego moja Ružica. Koja je, služeći se nekim moćnim čulom, doznala da u tom trenutku gajim grešne misli prema drugoj ženi, poslužila se

osinim žalcem i žestoko me ubola. Neka se sjetim koga sam ostavio kod kuće, i neka u boli, s kockom leda na usni, okajem grijeh počinjen u naumu! No, ako u ovom pismu tu šalu ostavimo postrance, jer mi do šale u ovom trenutku nije, mogao bih, kao proročanstvo, taj žalac protumačiti i na drugi način. Bio je to prvi od mnoštva uboda što ću ih, zbog *slabosti* prema jednom čovjeku — zbog ciljeva koje sam s tim čovjekom dijelio i, u sitnom dijelu, ostvarivao — nakon boravka u Lipicama, u vremenu otada do danas, doživjeti i preživjeti.

Vremena su bila kad uza se nismo imali mobilne telefone. Ljubazni je recepcionar došao pred restoran, pred ono što se zove Villa Opicina, i obavijestio me da imam telefonski poziv iz ureda predsjednika. Ponudio se da će me odvesti do hotela i, kad obavim razgovor, prebaciti do Portoroža, gdje će se skupina književnika do tada naći na večeri u nekom od tamošnjih restorana. Toliko me ljubaznosti začudilo, pa sam ga, sklanjajući s ubodene usne led zamotan u rupčić, upitao:

"Ureda našeg ili vašeg predsjednika?"

Ne znam zašto, nerado je prihvatio podjelu na našeg i vašeg. Stara mu je država, njeno *bratstvo i jedinstvo,* još uvijek bila na umu. Možda i ležala na srcu! Zbog čega je, valjda, i bio prema meni toliko uslužan. Jedva se usudio reći:

"Ureda hrvatskog predsjednika."

Tuđman se ispričavao što mi dosađuje i pitao kad se vraćam kući. Rekao sam da mi ne smeta, da je večeras oproštajna večera, a druženje književnika završava sutra. Nego, imam nezgodu! Dok sam gledao lijepu ženu i mislio grešne misli, bocnula me je osa! On me je, smijući se, savjetovao da to više ne činim, da ne gajim grešne misli, da nije vrijeme za to, a nisam ni u dobi kad to nekažnjeno mogu činiti.

Od početka su naši razgovori bili ležerni, neobvezni, sa šaljivim upadicama ako je ikako moguće, ali, začudo, i u takvom su obliku u suštini bili ozbiljni, ponekad, i preozbiljni. On je, što sam u kratkom vremenu uočio, imao više načina ophođenja s ljudima. Upotrebljavao ih je selektivno, rekao bih, individualizirao ih je. Svakomu onakav kakav mu pripada. I priznajem, na neka od tih ophođenja — primjerice, na ono kad bi zapovijedao — ja nikad ne bih pristao. Sa mnom se ophodio neobvezno, slobodno mi je da ponuđeno uzmem ili ne uzmem. Želi samo da budem uz njega, a koliko ću obaveza prihvatiti, to je moja stvar.

U skladu s tim i takvim ophođenjem, zamolio me je da mu se javim čim dođem u Zagreb. Ima mi nešto reći!

Mislio sam da to što mi ima reći neće biti nevažno kad me je potražio u Lipicama. Nazvao sam svog rođaka Josipa Aralicu, direktora atomske centrale u Krškom i zamolio ga da mi sutra, kad u Krško dođe na posao, pošalje u Lipice svoga vozača i svoja kola.

Sutradan navečer bio sam kod Tuđmana. Još uvijek s otečenom

usnom, ali bez reske boli u njoj. Zato smo razgovor i počeli od osinog žalca i vodili ga oko toga je li to bila osina nužda da se brani ili se kroz osin žalac realizirala opomena supruge zrelog muškarca koji se ponaša neprimjereno svojim godinama. Iz te šale, bez stanke koja prethodi zaokretu od neozbiljne na ozbiljnu temu, Tuđman je počeo priču o kadrovima. O muci koju muči da bi pronašao sposobne ljude. Dugo je potrajalo to jadanje iz kojeg sam zapamtio da su mu se javili Amerikanci, hoće da uzmu stvar u svoje ruke, vide da sve kilavo ide, ali traže od njega da formira vanjsku obavještajnu službu. I on je tu sad na mukama, mora skloniti Manolića na neko sudačko mjesto ili mjesto predsjednika Županijskog doma Sabora koji se tek ima osnovati. On je dobar čovjek, bio je koristan, ne želi ga povrijediti, ali ovi Amerikanci traže da on ode, da te poslove preuzmu mlađi, stručniji, oni koji znaju engleski jezik. A moramo promijeniti i mnogo što drugo, nisu nam kadrovi najbolji, ima i boljih, treba ih pronaći i privoljeti na rad. Moramo doći do najboljih ljudi.

I tako on priča i nabraja, da bi odjednom iz nutarnjeg džepa sakoa izvadio mali, u kožu uvezani blok. Uzeo je olovku sa stola i pravio se kao da u blok namjerava nešto upisati. To sam prvi put vidio i nisam znao što namjerava. Nakon ovoga vidjet ću to isto mnogo puta u prilikama kad poželi u blok upisati ime čovjeka kojeg namjerava unovačiti u te svoje kadrove.

“Da nešto počnemo, da pokušamo! Odlučio sam osnovati Vijeće za strategiju razvitka, a vas imenovati za predsjednika tom vijeću!” kazao je.

“Isuse! Predsjedniče! Pa ja o tomu ništa ne znam!”

“Svi se mi učimo! Svoju državu nismo imali. Tko će je voditi ako se mi ne naučimo voditi je?”

“To je točno, ali ja nisam taj. U ovim godinama, s ovim znanjem, pripovjedač priča, pa da je ja vodim!”

“Čekajte! Ne biste vi vodili to Vijeće, vi biste dali ime, bili biste nešto kao počasni predsjednik, a radili bi drugi, mlađi. Moj sin Miro bi bio tajnik, pa akademik Slaven Barišić, pa Smiljko Sokol, ima ih još. Počnite i vidjet ćemo kako će to ići.”

“Ne, Predsjedniče, ne mogu! Ne zato što ja u zalog ne bih dao svoje ime, nema to ime toliku vrijednost da ga za to ne bih založio, nego što možete naći i vrednije ime i stručniju osobu.”

“E, kad bih mogao”, rekao je, spremio blok u džep, odložio olovku na stol, napravio pomirljivu gestu sa značenjem *Što mogu kad ne mogu* i kazao: “Upoznajte moga sina, pa mi onda kažite da li pristajete ili ne pristajete. Kažu da nešto zna, profesor je na sveučilištu, vidite i onda mi recite.”

I upoznao sam njegova sina, onoga što je trebao biti tajnik strateškog

vijeća, raditi i imati mene za predsjednika koji o strategiji razvitka ne zna ništa. Ja sam o strategiji mogao napisati kakvu-takvu priču, ali donijeti strateški plan razvoja bilo čega znao nisam. A što možeš kad države svoje nismo imali, pa ni stratege u njoj. U takvim okolnostima ne treba se čuditi ako te i u šezdesetoj godini, nakon završenog fakulteta i promocije u akademika, upišu u prvi razred pučke škole. Da još jednom kreneš od abecede!

Sin je vanjštinom iznenađujuće nalikovao ocu, a po naravi samo u ponečemu, mislim, po najboljem što se u ocu moglo naći. Do krajnosti uglađen, uljudan, uviđavan i oprezan, u prvi se mah doimao zbunjeno i bojažljivo. Ali, kad mu dadeš mogućnost da se otvori, kad iskažeš spremnost da ga saslušaš, i kad ga potakneš na iskazivanje onoga što misli, otkrivaš u njemu živ tragalački duh i sklonost minucioznim analizama svih vidova pojave koju istražuje. Otkrivaš u njemu postojanost u temeljnim gledištima i ono što bi mu se i kod oca našlo, sklonost šali, *obrtanju brige na veselje*, ali nikada tako da bi humor tešku stvar obrnuo u *lako ćemo*. Upravo obrnuto, humor je uvirao u *Neće to tako lako ići*!

Njegovo temeljno obrazovanje, informatika i, dakako, jer jedno bez drugoga ne ide, poznavanje engleskog jezika — sve sami antipodi mom obrazovanju — izazivalo je uvažavanje, a njegova sklonost preciznim analizama svih aspekata jedne pojave učinilo mi se onim što strateško planiranje traži, ako bi to što bismo mi u tom vijeću imali raditi doista bilo planiranje strategije razvitka.

Kad sam sina takvim doživio, baš pogodnog za namijenjeni mu posao, učinilo mi se sablažnjivim doći pred njegova oca i reći mu: "Znate, sin vam je dobar, ali nije vrijedan da ga zakrilim svojim imenom, neka ide sam kao što i vi idete, a moje ime neka ostane samo meni, na diku i upotrebu". Tako se ponijeti može. Tako se ja ponijeti ne mogu. Ne bi takvo ponašanje bilo u skladu s onim što jesam. Tuđman bi s pravom mogao pomisliti da sam, zaštićujući to svoje *ugledno ime*, to eterično ništa, poslao belaju i njega i njegova sina, a u prvom redu političke ciljeve za koje se na riječima zalažem, i pobjegao u zavjetrinu, za neke u *kulu od bjelokosti,* za druge u *običnu mišju rupetinu.* Zar bi, pošto bi se uvjerio da iza mojih riječi ne stoji djelo, Tuđman mogao pokazivati potrebu da sa mnom vodi večernje razgovore? Ne, ja ne mogu izreći riječ, a da je ne posvjedočim činom. A ako bih to ipak učinio, to preživjeti ne bih mogao. Umro bih od gađenja na samoga sebe kad bih sebe vidio u *mišjoj rupi* i tu rupu zvao *kulom od bjelokosti*. Umro bih kad bih sebe vidio kao nadmenog autista i tekstualca. Dnevno izrečeš riječi trista, a u njima nema ništa! Iza njih, i manje od ništa!

Ako s Tuđmanom dijelim politički cilj — što je za mene značilo povratak na ognjište svoga pradjeda Petra Revača, *oderano*, poniženo i

zapaljeno ognjište — zar mogu ne podmetnuti leđa u ostvarivanju toga cilja i prepustiti ocu i sinu neka nose sav mogući teret, i moj dio, a ja ostati postrance, nedodirljiv, s *uglednim imenom* književnika i akademika? Ma, iskreno govoreći, dragi Zlatko, što je to *ugledno ime*, moje i bilo čije? Ti si moje *ugledno ime* dobrim dijelom pomogao stvoriti, i ne samo moje, pa ćeš najbolje znati kako nastaju *ugledna imena* i koja je količina ugleda u njima. Koliko ga god bilo, i što god bio, ugled *uglednog imena* ne vrijedi mnogo kad ga držiš posvećenim i nedodirljivim. Taj ugled može nešto vrijediti samo ako je uložen u svrhu postizanja plemenita cilja. U ovom trenutku za mene nema plemenitijeg cilja od povratka na ognjište svojih predaka. Nekorišten ugled u *uglednom imenu* neće značiti ništa onima koji se, kao i ti, *ugledno ime*, žele vratiti na zgarišta svojih kuća. On će, nekorišten, imati vrijednost samo za one koji žele da se ti i tebi slični na napuštena ognjišta nikada ne vratite. Zato upotrijebi ugled sadržan u svom *uglednom imenu* i u očima ćeš ga po cilju sličnih sebi sačuvati, koliko god ga budeš u očima tebi po cilju nesličnih umanjio.

“Sin vam je dobar”, rekao sam Tuđmanu kad sam naredni put došao k njemu.

“Tako kažu! Ja ne znam!” odgovorio mi je.

“Imate još dvoje djece. Jeste li svaki put bili tako sretne ruke?”

“Trebali biste ih upoznati. A da znate, u istom se poslu može jednom uspjeti, a drugi put omanuti.”

Eto, tako sam, dragi Zlatko postao *Tuđmanov strateg* i kapo svih njegovih stratega. Ostao sam jer sam ga uložio u strategiju, bez *obiteljskog srebra,* bez svog *uglednog imena*. Od svega blaga koje pripada takvom ugledniku i takvim uglednicima, dobili smo dvije prostorije u Banskim dvorima. Moj kolega akademik Slaven Barišić, operativni tajnik, imao je i svoj stolac i svoj radni stol. Imao sam i ja i stol i stolicu kad bih tamo došao, ali stalnog stola, iza kojega bih, i stalne stolice, na kojoj bih bio ustoličen, nisam imao. Jednako je bilo i ostalima koji su tamo dolazili. Mogli su se poslužiti jednim od tri raspoloživa stola i jednom od tri raspoložive stolice, ali ni za jednu stolicu nisu mogli reći da je to ona, njihova, na kojoj su, kako Drugi kritičar kaže, *ustoličeni*. A što je bilo s *materijalnim slastima*?

Imao sam ono što sam i do tada imao, akademsku mirovinu i književne honorare. Drugim riječima, od *materijalnih slasti* nije bilo ništa. Pa da zaključim: *Tuđmanov strateg* postao sam a da ni od *ustoličenja* ni od *materijalnih slasti* nije bilo ništa, jer da ih je bilo, mene to ne bi zapalo ili se ja u tom slučaju položaja stratega ne bih htio prihvatiti.

Shvaćam da se to Drugom kritičaru može činiti nevjerojatnim. On obnašanje vlasti, čini se, ne može drukčije zamisliti nego kao *ustoličenje* s obiljem *materijalnih slasti*. Uz to, šepurenje u novim odijelima i šetnju od jednog do drugog prijema gdje se dobro kusa i napija! Ako taj ikad

stekne kakvu vlast, prvo što će učiniti, nabit će sebi plaću do stropa, a drugo, na svaki će se prijem odzivati i na njega dolaziti gladan i žedan da bi punim plućima mogao uživati u biranim jelima i pićima. Jer, ne bude li tako učinio, neće vlast doživjeti onako kako je vlast zamišljao živeći život unutar svoje *tekstualnosti.* Svoje kule sazidane od riječi! Riječi čiji sadržaj u životu nije provjerio!

Drugom se kritičaru također može učiniti nevažnim što sam neustoličenim i neplaćenim strategom postao zbog toga da bih se jednoga dana mogao vratiti na razoreno ognjište svoga pradjeda. U gomili njegovih tekstova o svemu i svačemu, što posao *tekstualca* zahtijeva*,* nisam zapazio da bi kazao gdje je ognjište prezimenu koje nosi. Dakako, to je njemu nevažno. Nevažno je i meni, ali bi bilo poučno znati da li on moj cilj, povratak na ognjište djedova, u ulozi razloga što sam postao *Tuđmanov strateg*, ne prihvaća zato što do djedovskog ognjišta sam ne drži ili zato što je na ognjištima naših djedova gorjela različita vatra.

Uostalom, baš me briga što misli bilo tko pa i taj Drugi kritičar! Da mi ne služi kao pomagalo u priči koju pričam, s njegovim imenom ne bih nikada opterećivao ni svoja usta ni svoje pero.

Pored noćnog ormarića, dragi Zlatko, nije ravnodušno mogao proći ni Treći kritičar, kad je osjetio da mu je teret kritičara, koji je o mojim knjigama nekada dobro mislio, na nejakim plećima teško nositi. On u tom ormariću i zovu što ga ormarić emitira nije vidio kiblu, koju će puniti svojim sekretom i izlijevati na moju glavu, kao što je to vidio i radio Prvi kritičar. On u ormariću i njegovu zovu nije pronašao ni stolicu za *ustoličenje* ni *materijalne slasti* povezane s tom stolicom, kao što je to pronašao Drugi kritičar. Štoviše, utvrdio je da *materijalne slasti* nisu igrale nikakvu ulogu u mom pristanku da postanem *Tuđmanov strateg*, da se ja tom strategijom nisam okoristio, da on u to čvrsto vjeruje, da su kod mene bili presudni moji državotvorni ideali, koji su za njega upitni, jer tu državu smatra tijesnom, a odnose među ljudima u njoj *usranima.* Ne nalazeći u zovu ormarića ništa od onoga što su pronašli Prvi i Drugi kritičar Treći je kritičar u glasu toga ormarića pronašao moj zaborav onoga čega sam i te kako bio svjestan u svojim ranijim djelima. U romanu *Psi u trgovištu,* konkretno! Pa što sam to, pobogu brate, znao pa zaboravio, kad me je opčinio zov noćnog ormarića?

Na taj, navodni, zaborav Treći kritičar me je prvi put podsjetio u svom gnusnom članku *Moj pisac i ja*. U njemu je Tuđmana prispodobio sultanu, a mene jednom od *dvorskih pjesnika* u Saraju. I pri tom se, da me podsjeti na ono što sam nekad pisao, kao citatom poslužio dobrim komadom teksta iz *Pasa u trgovištu,* u kojemu opisujem odnos pjesnika Mirtina Kada prema sultanu. Potom je u nizu razgovora sa Četrvrtim i ostalom *fukarom* ponavljao do ludila što je to zaboravio *njegov pisac*, sam

ne zaboravljajući ni jednom zaključiti da se tako zaboravljiv pisac, kakav je pisac *Pasa u trgovištu,* i njegov odnos s Tuđmanom ne mogu uspoređivati s Krležom i Krležinim odnosom prema Titu. To za Trećeg kritičara, ponavlja on, nije usporedivo ni po veličini subjekata ni po naravi odnosa. Uspoređivati je ta dva para nerazumno, a izjednačavati svetogrdno!

Na žalost — započinje Treći kritičar svako svoje češanje o moje ime i moje djelo, od gnusnog članka do najnovijih razgovora, što će, pretpostavljam, i unaprijed činiti — Aralica je zaboravio ono čega je bio svjestan u svojim ranijim djelima: da prisan odnos između vladara i umjetnika uvijek završi tako da vladar manipulira umjetnikom, da ga pretvara u intelektualnu poslugu. To je Trećem kritičaru polazna osnova i njoj se ne bi imalo što prigovoriti, osim da je on to od mene naučio i da ja na to nisam zaboravio ni kad sam s Tuđmanom stupio u prisne odnose. Pa u čemu je onda problem? U tomu što je za Trećeg kritičara Tuđmanova vlast loša vlast. Da za njega ta vlast nije loša, s njom mi prisnost ne bi prigovarao, kao što ne uzima za zlo ni Krležinu bliskost s komunističkim vladarima. Prema tomu, oprašta se Krleži što se pretvorio u slugu dobre vlasti, ali se meni ne može oprostiti jer sam se pretvorio u slugu loše vlasti. Ovo, da je Trećem kritičaru Tuđmanova vlast loša vlast, dade se razumjeti. Ta je vlast rušila Jugoslaviju, njegov duhovni dom i dom njegove *rasejane* obitelji. I umjesto nje uspostavljala novu državu, za Trećeg kritičara tijesnu i usranu, za mene prostran vrt pun mirisa metvice i kadulje. I tu se ja i Treći kritičar razlikujemo — drukčije vrednujemo Tuđmanovu vlast: kao zlu od dobre godine! Neka mi ne spočitava da zaboravljam kako vlast pretvara pisca u intelektualnu poslugu! Kad bih i htio, to zaboraviti ne bih mogao, dokle god imam pred sobom njegov slučaj. A što je on to ikad bio nego instrument ljevičarske vlasti?

Zbilja, kako stoji s tom intelektualnom uslugom koja umjetnika pretvara u slugu? Kad ono što pišem, a jedino to može biti ta usluga, ne bi potjecalo iz mojih uvjerenja, kad bih ja to što pišem prilagođavao željama i potrebama Tuđmana, kad bih ja za to bio čašćen, ustoličen i masno plaćan, onda bi mi se moglo reći da se pretvaram od *uglednog pisca* u poslugu lošoj vlasti. Lošoj i zato što pisca potkupljuje! Ali ja ni po mišljenju Trećeg kritičara to ne činim radi časti i novca, nego iz uvjerenja. Koja su njemu odbojna! Bože moj, što ja tu mogu! I ako je to tako, da ne iznevjeravam svoje uvjerenje i da se ne dam korumpirati, onda mene prisan odnos s vladarom ne može učiniti slugom toga vladara. Ni mene slugom ni njega manipulatorom! Nas vežu ista uvjerenja, nas veže zajednički cilj i posao na ostvarenju toga cilja, nas veže djelo. I koliko na tom poslu vladar manipulirao *strategom,* toliko *strateg* može manipulirati vladarom. Ako sam ja njegova posluga, onda je

i on moja!

Sigurno je — još jednom, drugim riječima, izgovaram istu misao — da *prisan odnos* vladara i pjesnika završava intelektualnim sluganstvom kad vladar traži laskanje a pjesnik zlatne škude i lovorov vijenac. Ali ako je *prisni odnos* zasnovan na suradnji oko ostvarenja istog cilja i svaka strana nesebično ulaže u prilog tom ostvarenju ono što ima, jedna moć, druga *strategiju,* onda se tu stvara situacija u kojoj se ne zna tko koga služi, tko je čiji sluga, a tko čiji gospodar. Situacija u kojoj su obojica sluge! Ne jedan drugomu, već djelu na kojemu rade i cilju prema kojemu idu.

Uzaludan je meni trud, ovo Treći kritičar nikada neće shvatiti, jer se nikada neće naći u prilici u kojoj sam se ja našao, naprosto zato što on meni stoji na suprotnoj strani i ima svoje, meni suprotne, prilike i neprilike. Svejedno, ne dao mu Bog da se nađe u prilikama koje bi bile slične mojima! Do kraja života nos ne pomolio iz svoje *kule od bjelokosti,* iz enciklopedija koje uređuje i po kojima će biti zapamćen, ako pamćen bude po ičemu još osim po Krleži i meni.

A sad, dragi Zlatko, prijeđimo na nešto drugo. Ni na *ustoličenje* i *materijalne slasti*, ni na kahlicu i noćnu vrčinu, ni na sluganstvo što ga donosi druženje vladara i pisca, a opet tijesno povezano s razvikanim i, zbilja, preuveličanim značenjem zova noćnog ormarića. To o čemu ti kanim govoriti u obliku metaforične priče, raščlanjuje i oslikava narav cilja koji je povezao onoga koji je preko noćnog ormarića zvao i onoga koji se pozivu odazvao, cilja koji osvjetljava i, bar za mene, opravdava i poziv i odzivanje. Dakle, slijedi metaforična priča o cilju!

Dobro znaš da ne volim nositi odijela, ni tamnoplava, ni crna ni svijetla; da ne volim oblačiti bijelu košulju i vezati kravatu; da to izbjegavam kad god mogu, žaleći što to ne mogu uvijek izbjeći. Nikada, kad se odzivam zovu ormarića, jer tamo bez kravate nema ulaza. No, kad nešto radim u svojoj režiji, onda se oblačim kako se oblačim, ja mislim tako da slijedim modu monaha i monahinja. Jad izvire otuda što me Ružica voli vidjeti obučena u odijelo s bijelom košuljom i kravatom, pa mi, ne vidi li me tako odjevena, prigovara da se oblačim poput fratara i časnih sestara koje su me odgojile. U tomu, po svom običaju, malčice pretjeruje, a malčice pogađa u čemu je stvar.

I tako, idem ja na promociju svoje knjige, ako se ne varam romana *Knjiga gorkog prijekora.* Obučem se u nešto što nije ni za kazalište, ni za Sabor, a pogotovo za Pantovčak nije. Tuđman svojim suradnicima ne dopušta nemar u odijevanju, kao što je ni sebi ne dopušta. Odijelo i kravata usred ljeta! Eventualno oslobađanje od sakoa, od kravate samo kad znoj curi sa čela. Ona me ugleda i kaže:

“Što si to na sebe obukao! Odmah to svlači!”

“Čuj, ženo Božja! Što ovom fali?”

“Fali da obučeš odijelo i u njemu odeš na tu promociju. Ako me ne želiš poslušati, tu kaputinu, te hlačetine i te cipeletine pošalji na promociju same, a ti ostani kod kuće! Tko god ih bude vidio, toliko će mu tebi sličiti da neće ni primijetiti kako tebe nema ni u kaputini, ni u hlačetinama, ni u cipeletinama. Dogodilo ti se kao i tvom ćaći: sve što bi na sebe obukao i nosio dok ne podere, sličilo je na njega. Kako da ti se ne dogodi kad ti, kao i ćaća ti, dok ne podereš, sa sebe ne svlačiš ono što si na sebe obukao pa ti se to svidjelo. Ajde, ili to što sada na sebi imaš pošalji na promociju, dok ti budeš sjedio kod kuće, ili na sebe obuci odijelo i izlazi iz kuće odjeven kao čovjek.”

Od djetinjstva znam da kuća nalikuje na onoga tko u njoj stanuje, da pas nalikuje na onoga tko mu s dlana jede, da je krava ista svoja muzilja i da je pijevac onakav kakav mu je kokošinjac i gospodar. Ali da kaputina nalikuje na onoga tko je nosi i da može u društvu predstavljati vlasnika, i bez vlasnikova tijela u tu kaputinu odjevena, to sam prvi put od nje čuo.

Nedugo nakon opaske o sličnosti mojih odjevnih predmeta na mene, što mi se i ćaći događalo, ona je na meni otkrila još jednu sličnost, za koju, kao ni za onu prvu, do tada nisam znao.

Odmalena su me držali sličnim majci. Tamnoput kao ona, mršav kao ona, šiljast nos kao i u nje, oči upale pod vjeđe kao i njene, crne kose kao i kosa što je ona plete u pletenice. S tim sam uvjerenjem živio godinama, u to su me i fotografije uvjeravale. Ako bi se ipak ponetko našao i u tu sličnost s majkom posumnjao, činilo mi se da taj dobro ne vidi, da ne zna uspoređivati i pronalaziti sličnosti, ili da uspoređuje i traži sličnost, kao što je to činila jedna Paraćuša za svoju kćer Čanu. Ta je Paraćuša za svoju kćer Čanu govorila da je od pasa pa naviše isti otac, a da je od pasa pa naniže ista majka. Ja bih, primijeni li se Paraćušin način traženja sličnosti, obrnuto od Čane, od pasa prema gore sličio na majku, a od pasa prema dolje na oca. I pored onih što nisu dobro vidjeli, nisu uspoređivati znali, ili su sličnost tražili kao što je činila Paraćuša, ja sam, u uvjerenju da sam *sav na majku,* proživio više od pola stoljeća. Kad mi je kosa počela sijedjeti a tijelo se debljati, ona mi je, kao staklenu čašu o kameni pod, razbila to uvjerenje:

“Ti da ličiš na majku! Ti da si *sav na nju*! Jest, ako ćemo lagati! Ti u licu imaš neke sličnosti s njom, ne mnogo, sve ostalo ti je, u licu i u tijelu, a posebno u duši, od ćaće. I to malo pameti, ako u tebe što pameti ima, i to ti je od njega. Od majke si naslijedio, to ti svojim iskustvom jamčim, samo jezik i žuč.”

Govori mi to danas, i govori sutra; govori kad me hvali, i govori kad me kudi; govori da bi me obradovala i govori da bi me naljutila. I što se dogodilo? Da sam i sam povjerovao kako nisam *sav na majku*, kako me i *očeva ima*.

I kad sam od toga uvjerenja bio daleko, vjerujući u ono što su mi u djetinjstvu utuvili u glavu, da sam *sav na majku,* i kad sam, sjedokos i širi u pasu, priznao Ružici da ona bolje od ikoga zna na koga ja i tijelom i dušom nalikujem, bile su to igre bez značenja, ono što pored nas prolazi i ne dira nas u dušu. Svejedno mi je bilo na koga sam nalik. Ali jednoga dana na jednom mjestu! Svi se obrati događaju jednoga dana. Ne znam kojeg se dana ovaj dogodio. Svi se preokreti dogode na jednom mjestu. Ne znam na kojemu se ovaj dogodio. Znam samo da su na tom mjestu na zidovima bila ogledala.

U prvom sam ti pismu o ovomu obećao nešto više reći.

Moglo je to biti bilo kada, ali samo u vremenu pošto sam se odazvao zovu noćnog ormarića. Moglo se to dogoditi bilo gdje, ali tek nakon pristanka na *prisan odnos s vladarom*, kad sam se često nalazio u prilikama da prolazim hodnicima na čijim su se zidovima nalazila velika ogledala, da sjedim i ćaskam s nekim u prostoriji gdje na zidu ima bar jedno ogledalo, da se dosađujem u dvoranama gdje sam se u ogledalima mogao ogledati i kad se osvrnem lijevo ili desno, i kad se obazrem da vidim što se pozadi mene zbiva.

Mučno mi je bilo gledati kako bi se jedan dio ljudi, nemali, od onih koji bi se pred tim ogledalima sa mnom našli, u tim ogledalima često s užitkom ogledao. Nekad s prividnom svrhom, da namjeste kravatu, da poravnaju revere na sakou, da sa čela podignu pramen kose, a nekad samo zato da bi se uvjerili jesu li tu, među ogledalima, i osjetili zadovoljstvo što se u tim ogledalima ogledaju. Uzalud sam sebe uvjeravao kako su ogledala tu gdje jesu i postavljena da bi se ljudi što amo dolaze u njima ogledali. Nije od značenja ogledaju li se da bi popravili odjeću na sebi ili se ogledaju da bi u svojoj slici uživali. Uzalud, ja se u tim ogledalima nisam želio vidjeti, odvraćao sam od njih pogled, imao sam dojam da mi ta ogledala kradu dušu, da nisu stvarna, da su amo došla iz bajke o vilama i vukodlacima. Plašio sam se u njima ugledati, pravio sam se da ih nema gdje ih je bilo, bio sretan ako sam im mogao okrenuti leđa, još sretniji ako ih u prostoriji gdje sam boravio nije bilo.

Sve dok mi se jednog dana na jednom mjestu nije dogodilo da sam, nenamjerno se ogledavši, umjesto sebe u ogledalu ugledao svoga oca.

“Ćaća, što ti tu, pobogu, radiš?”

I ostao bez odgovora! A kako bih ga i mogao dobiti! Tko mi ga je mogao dati?

Ružica me ne prestaje uvjeravati da svom ocu sličim sve više što postajem stariji. Dogurao sam dotle da nam je, ne samo kosa, brkovi, lice i čelo slično, nego da nam se ni odjeća ne bi više mogla razlikovati. Moja košulja sliči njegovoj, moja je kapa ista njegova! Pa kad su nam lica i odjeća jednaki, kako nam odraz u tim pustim ogledalima ne bi bio isti?

Kako odgovor mogu dobiti od njega u ogledalu kad njega u ogledalu i nema, kad je to što vidim moj odraz? Od svog odraza u ogledalu, na koga god sličio, na tebe ili tvoga oca, odgovor nećeš dobiti koliko god ga puta istu stvar pitao. Pa pitao ga i toliko puta koliko sam ja to činio!

Otada, kad sam ga prvi put ugledao u jednom od tih ogledala, pa do danas, kad sam prolazeći hodnikom istovremeno ugledao oca i čuo Predsjednika kako mi saopćava da *sutra ujutro krećemo,* ja se u tim ogledalima nikad nisam mogao ogledati, koliko god se ogledao, a da umjesto svoga odraza ne bih ugledao njega živa. I upitao ga:

"Što ti, pobogu, tu radiš?"

I kad sam danas završio posao kod Predsjednika, sišao niz zavojite stepenice i našao se u prolazu između garderobe i zida s ogledalima, osvrnuo sam se na jedno od ogledala i našao njega u njemu. Stajao je onakav kakvog sam ga jutros tamo ostavio. Jablanovu gredu, koju je od rijeke, uz strminu, iznio do zaravanka ispred Grudinica, jednim je krajem oslonio na zemlju, oslobodio rame njena pritiska i objema je rukama držao da stoji uspravno kao voštana svijeća. I ne samo držao uspravno, nego se na nju, kao na štap, oslonio svom težinom. Svim svojim umorom! Na nju je prenio svu svoju težinu i sav svoj umor, kao što je ona, dok ju je uza stranu nosio, njega opterećivala svom svojom težinom.

I dogodio se obrat!

Nisam ja njega upitao ono što bih ga svaki drugi put pitao, nego je on mene, uznojen, umoran i tužan, pitao:

"Što ti, Ive moj, tu radiš? Gledam te i gledam već dugo. Sve ove dane rata, progona i paljevina! I pitam se što ćeš ti tu!"

Stane, obriše rupčićem znoj s lica i podigne pramen kose sa čela. Koja mu je kao i moja sijeda i rijetka! Pa nastavi:

"Ne dolaziš! Nema te već četiri godine. Što je to s tobom? Ne ćaću, da si magarca ostavio u Promini, za četiri godine upitao bi se što je s onim mojim magarcem, došao ovamo i vidio je li tvoj magarac za te četiri godine ostao živ ili je na praznim jaslama krepao od gladi."

"Ali, ćaća..!"

"Ne govori! Znam što ćeš reći. Da ja više nisam na Revačevu ognjištu, da sam se smjestio ispred vrata crkve svetog Martina i da me sada kad sam tu, možeš posjećivati i svake pete godine, pa da opet ne bude zazorno. E, nije tako! Trebao si doći, vidjeti je li se križ nakrivio i ispraviti ga ako jest. Trebao si!"

"Nisam mogao, ćaća! Evo, sad se spremam doći, ali ne znam hoće li se i sada moći."

"Pokušaj, čekat ću te", kaže on, podmeće rame pod jablanovu gredu i nestaje iz ogledala istovremeno kad i ja iz prolaza do izlaznih vrata.

# *3. Revač*

U pismu što sam ti ga, dragi Zlatko, pisao povodom očeve smrti u ožujku osamdeset i sedme, u pismu koje je objavljeno u knjizi naše korespondencije *Pisac i njegov urednik,* ja sam svoga oca nazvao siročetom. Od rođenja do smrti siročetom! I dok na ramenu nije imao jablanovu gredu, i kad je jablan posjekao a jablanovu gredu stavio na ramena da bi je nosio do kraja života! U mojim očima i nakon svoje smrti, u ogledalima u kojima se ja ogledam i umjesto sebe vidim njega! Da li ga u ogledalima viđam zato što i sebe smatram siročetom koje se uprtilo jablanovom gredom i vuče li svoj teret vuče, uzbrdo, po ljutu kamenu, to ti ne bih znao reći. To presudi ti i onaj koji, ako jednom bude objavljena, pročita ova naša pisma, nastala za sedmodnevnog bdjenja u sedam sudbonosnih dana.

Onom sam ti prigodom u onom pismu o tom siročetu napisao onoliko koliko je u pismo od sedam kartica teksta moglo stati. Sad bih ti u sedam dana, pišući o njemu svaki dan bar jedno pismo, ono što sam već u kratkim crtama kazao, želio proširiti pojedinostima do te mjere kad će ti on i njegov život postati slikoviti i dojmljivi. U tom proširenju naći će se mnogo i onoga što ti onomad nisam pisao. Primjerice, njegova ljubav prema jablanovima koju ti onoga puta nisam ni spomenuo!

A on je volio jablanove i mene je učio da ih volim. Jablanove uz korito naše rijeke, jablanove uz rub naših livada i vrtova, jablanove u ritovima, jablanove po lugovima i sklopovima, iznad i ispod slapova, jablanove gdje god rasli, pa makar i pored lokava usred krša. Nije ih volio ni zbog toga što njihovi vrhovi dosežu oblake i zvijezde, ni zbog toga što im u vršikama ptice gnijezda viju, kao što ih vole oni koji o jablanovima pjevaju pjesme, iako je, po mom sudu, bio veći pjesnik od mnogih koji su vrhove jablanova vidjeli ispod oblaka i pune ptičjeg cvrkuta. I mene je učio da u jablanovu granju ne tražim ptičja gnijezda, makar se tamo i nalazila, i da ne pridajem značenje tomu što iznad jablanovih vršika zvijezde sjaje i vjetar jezdi.

Uostalom, postoji banalan razlog što ni otac kao učitelj ni njegov sin kao očev učenik u vrhovima jablanova nisu tražili gnijezda, ni zvijezde iznad njih. Naši jablanovi rastu uz riječno korito na dnu dubokog kanjona i ne privlače ptice da im u granju viju gnijezda. Ako je pticama do visine, imaju stabla i stijene na dvije strane kanjona, mjesta za gnijezda pogodnija od jablanovih grana. Slično tome, jer naši jablanovi rastu u dolini, zvijezdama su bliže i stijene koje strše i stabla koja rastu na stranama kanjona. U tom su stijenju i u toj su šumi gnijezda, iznad njih su i zvijezde, a jablanovi su, u dolini, bez gnijezda i daleko od

zvijezda. Ni vjetar kad najžešće puše, posebno bura, u vrhovima naših jablanova ne puše tako jako kao što puše na ravnini kroz koju je rijeka prokopala kanjon.

Ćaća je jablanove volio, dok rastu, zbog njihove visine, a kad se posijeku, zbog njihove dužine, koju bi izmjerio koracima i korake pretvorio u metre čim se posječeno stablo ispruži po tlu. Dakako, i debljina je stabla sudjelovala u veličini te ljubavi. Volio je vitko jablanovo stablo debljine dostatne za jednu gredu; još više je volio stablo tolike debljine da se moglo ispiliti uzduž i tako od njega napraviti dvije grede; a najviše je volio jablan koji ima toliko debelo stablo da se po dužini moglo prepiliti ukriž i od njega dobiti četiri grede.

U našim šumama ni hrast ni jasen ni grab, najčešće drveće, ni javor, ni drijen, ni joha, koje je rijetko, ali se tu i tamo nađu, ne rastu ni visoko ni uspravno. Dok je mlado i ne dosegne visinu veću od tri metra, drvo je koliko-toliko uspravno. Nakon te visine razgrana se i iskrivi. Želiš li ga posjeći i koristiti kao kućnu *japiju*, moraš graditi kuću širine od tri metra. A to nije kuća, to je kućerak. Jedino jablan od sveg drveća naših šuma doseže potrebnu visinu da, kad mu od stabla oblikuješ gredu, premosti raspon od jednog do drugog zida kuće široke šest do osam metara.

Ako u našem selu namjeravaš graditi kuću, grede, koje će povezivati dva kućna zida, držati tavan i nositi krovnu konstrukciju, iz Bosne moraš do Knina dovesti vlakom, a otuda do sela kolima na konjsku ili volovsku zapregu. To je i mučno i skupo. Ako to ne možeš ili ti se ne dopada, onda moraš imati dovoljno posječenog, osušenog i ispiljenog jablanova drva da bi od njega napravio grede, *sapone, vinčanice i rožnjike*, da bi od njega dobio *japiju* za gradnju nove kuće. Umjesto ptičjih gnijezda u njihovim krošnjama i zvijezda nad vršikama krošanja moj otac je u jablanovima vidio kućni krov, tavan nad glavom, postelju na suhu i zavijanje vjetra, koji te ne mrzne dok si ti u kući a on nosi snijeg i ledi zemlju. I mene je učio da zbog toga volim jablanove. I zbog toga sam ih volio!

A vidiš, dragi Zlatko, upravo su jablanovi i jablanove grede bili razlog što sam oca jednom, na takav način i jedini put u životu, teško uvrijedio. Ljuto i zločesto toliko da to do danas nisam okajao ni samu sebi oprostio, iako ne znam da li je on tu uvredu doživio tako duboko kao ja, koji sam mu je nanio. Da, uvrijedio sam ga, ali sumnjam da je on toj uvredi pripisao značenje koje sam ja toga trenutka u njoj vidio, a nakon toga, ne umanjujući nimalo ono što je ona u svom nastanku sadržavala, iz godine u godinu, pogotovo otkako ga viđam u ogledalima, toj početnoj težini uvrede dodavao. Danas je, dok ti ovo o njoj pišem, sjećanje na tu uvredu golemo breme na mojim plećima, bez iluzije da ću, pišući o tom, to breme s pleća zbaciti. Zadržat ću samo nadu da ću breme, kad ti pri kraju ovoga dopisivanja kažem o čemu se radilo, učiniti lakšim. Ne trajno, samo na trenutak!

S obzirom na našu zajedničku ljubav prema jablanovima, na istovjetne motive te ljubavi, i s obzirom na uvredu što sam mu je zbog jablanova nanio, nije slučajno i nije čudno što ga u svim ogledalima, izuzev onih u mojoj kući, u kojima se imam priliku ogledati, viđam s jablanovom gredom, nekad suhom i laganom, nekad sirovom i teškom, na ramenu, na plećima, u naramku. Nije slučajno i nije čudno ni ako je tome uzrok ljubav prema jablanovima nas obojice, ni ako je posrijedi uvreda koju sam mu zbog jablanovih greda nanio.

Od petka do petka, koliko će naše dopisivanje trajati, u zasad nepoznatom broju pisama, pisat ću ti o ljubavi svoga oca prema jablanovima i o uvredi koju sam mu nanio, pisat ću ti i još o koječemu povezano s njim, a najviše o prijekoru što mi ga je uputio iz ogledala kad sam danas prošao kroz onaj prolaz, po onom crvenom tepihu. Prijekoru koji mi je, i prije nego je danas progovorio, nijemo, bezglasno, izrazom lica, upućivao svaki put kad bih ga u ogledalu ugledao otkako ga u tim zidnim ogledalima, po tim hodnicima i dvoranama viđam i čudim mu se što tamo radi. Ono da bih za četiri godine u Prominu došao i da sam tamo magarca, a ne oca, ostavio! I ono kako bih, budući da on više nije na kućištu Revačevića nego ispred crkvenih vrata, trebao bar jednom godišnje doći i vidjeti stoji li križ s njegovim imenom prislonjen uz nadgrobnu ploču uspravno ili su ga vjetrovi nakrivili. Očev zov da dođem, uz prijekor s magarcem i križem — koliko se god to mojim oponentima i kritičarima činilo nategnutim prenemaganjem i traženjem isprike za *prisan odnos s vladarom* — ja izjednačavam sa zovom moje knjige s Tuđmanova noćnog ormarića. I kad ih izjednačim, ja ih poistovjećujem i doživljavam kao jedinstven zov. Onaj zov koji me je, kad sam mu se odazvao, doveo pred ogledala u kojima, umjesto svoj odraz, vidim svoga oca živa i pitam ga što tu, pobogu, radi. Da bih tim pitanjem i tim čuđenjem podsjetio sebe, očeva sina, zbog čega tim hodnicima hodam i zbog čega se u tim ogledalima ogledam.

Dakle…

Moj otac je postao siročetom u dvanaestoj godini života, naime, u toj mu je godini starosti preminula majka, ali je on siroče postao već godinu dana nakon dolaska na svijet, onda kad mu je majka rodila drugo dijete i prvorođenca morala odmaknuti od sebe da bi se mogla više baviti onim što ga je dojila. Njegova majka, moja baka Cvita rođena Parać, koje se, dakako, ne mogu sjećati, u mojoj je zamisli bila lijepa žena, srednjeg rasta, tamne puti i kosa crnih da crnje nisu mogle biti. U mojoj zamisli, u mom umišljaju ima ugrađeno nešto od onoga što mi je o njoj otac kazivao, on i oni koji su se, kad bi ih pitao, nje sjećali *kao kroz maglu*. Mnogo sam više u njen zamišljeni lik ugradio onoga što sam pronašao promatrajući one kojima je morala nalikovati jer su i oni bili nalik jedni na druge. Njen brat, *did Kralj,* bez kojega nije moglo proći ni jedno

veselje u kući Revačevića za vrijeme moga djetinjstva, bio je likom, i kosom i stasom isti svoj nećak, moj otac, a djeca *dida Kralja,* ujak Milan i teta Ćeja, nalikovali su mom ćaći kao da su djeca od istog oca i iste matere. Očeva sestra, moja teta Ika, zvana Gara, tim nadimkom prozvana po tamnoj puti i crnim valovitim kosama, tako posebna među drugim ženama, od sličnosti na svoju majku nije mogla biti daleko. Ako je takav bio Cvitin rod i porod, mora da je i Cvita tako izgledala, zaključivao sam. Dok je otac imao crne kose, bez ijedne sijede, i takva ga pamtim, rekli bi mu oni koji su tu kosu zapažali — a tko nije, kad je on tu kosu češljao na razdjeljak kao nitko, jer je želio da bude zapažena — da je to blago naslijedio od svoje pokojne majke. Kako sam i sam bio i tamnoput i crnokos, zapamtio sam opaske o nasljeđu boje očeve kose i zaključivao da bi i moja kosa mogla biti slična kosi bake Cvite. Eto, od tih sam pabiraka zamislio lik svoje bake, one koja je mog ćaću od rođenja, rađajući drugo dijete godinu dana poslije nego je njega rodila, učinila pored sebe žive siročetom, a kad je u njegovoj dvanaestoj godini otišla na Mratovo u jelovu lijesu, i stvarnim siročetom.

A od koje je Cvita *boljke bolovala* i koja ju je *boljka u grob otjerala?* Kad sam to upitao baku Mandu, ženu djedova brata Ivana, jedinu pismenu Revačušu među mojim bakama, koja je potjecala iz obitelji Dizdara, pa je u Oklaju, otkuda su Dizdari, imala priliku završiti osnovnu školu, baku Mandu koja je čitala molitvenike i bila izvor mojih informacija o svemu što se zbilo prije mog rođenja u obitelji, baka mi je Manda Dizdaruša rekla:

“Tebi ću kazati, ti svakoga belaja pitaš i pamtiš, a ti ne reci nikomu. Ne odaj me, ako se i izlaneš pred kim. Tvoj did Pajo je tvoju babu Cvitu, mladu i dobru kao kruh, otjerao u grob. Navalio joj dijete za djetetom. Nije znao čuvati svoju ženu. Nije žena ni ovca ni koza da rađa svakog proljeća. Ne budi takav kad odrasteš! I onda što ćeš, dijete za djetetom; sve mršavija, sve bljeđa; propljuje krv i ode put Mratova. Ona na Mratovo, a did ti Pajo u vojsku. Jer, znaš, tada su carevi zaratili i pokupili sve muško. E, po Cvitu bi bilo bolje da su i ranije zaratili. Da ti je did ranije otišao u vojsku, da je Cvita za pet godina prestala rađati, da se malo odmorila, mogla je i danas biti živa. A teka da ti je did u ratu poginuo! O ovomu šuti!”

U baku Mandu kao pouzdanu obavještajku nisam sumnjao, pa pismena je, oštroumna, mnogo sam od nje naučio i donekle me je kao *radoznalo dijete* voljela, ali sam sumnjao u njene dobre namjere. Govoreći mi da nikomu ne otkrivam što mi je kazala, a ako mi se, ipak, omakne pa nekomu otkrijem, da ne kažem, tko mi je to rekao, učinilo mi se da me želi zloupotrijebiti. Velika obitelj, kakva je bila ona u kojoj sam odrastao, koliko se god izvana doimala jedinstvenom, i koliko god ona takva doista bila, iznutra se dijeli na međusobno suprotstavljene klanove. Na *korte*,

kako smo mi te klanove nazivali. Baka Manda nije morala biti zlonamjerna osoba, i nije ni bila, ali je bila druga *korta* i samim tim suprotstavljena *korti* moga djeda, kojoj su pripadali otac i majka, i ja s njima. S mojom je majkom baka bila trajno na *ratnoj nozi* kao pas i mačka. Jedna su drugoj stalno nešto predbacivale i, ako su došle u priliku, turale klip pod noge. S mojim ocem baka Manda se odnosila tako kao da ona stoji na jednoj a on na drugoj obali rijeke, dok između njih teče *mrtva tišina.* S mojim je djedom bila u dobru onoliko koliko je on bio uspješan protiv svoga sina i nevjeste, mojih roditelja. Sve sam to znao i nije mi predstavljalo napor da s bakom budem oprezan. Nisam joj dopustio da me, za informaciju tko je kriv što je moj otac siroče od rođenja, zavadi s djedom. Ali, i tu su iskrsnule teškoće, nisam mogao povjerovati, koliko god se naprezao, da bi moj djed Pajo, uz kojeg sam u prvih deset godina života bio vezan više nego uz oca, mogao biti glavni krivac što je baka Cvita rano umrla. I zato sam, razdiran proturječjima, o onomu što sam od bake čuo uporno šutio. A, bome, sam znao šutjeti o onomu o čemu govoriti i ne valja i ne koristi!

Majke nije imao, a je li moj otac oca imao u mom djedu, dobrom djedu Paji? Bilo bi i točno i najlakše reći da moj ćaća u mom djedu, svom ćaći, oca nije imao, pa je bio siroče i bez majke i bez oca, ali bi to bilo nedovoljno da se vidi u kakvim je prilikama to siroče bez oba roditelja sirotovalo. Tomu se može dodati i ono čemu sam i sam bio svjedok, da moj otac, jer nikad nije uživao njegovu zaštitu i naklonost, svoga oca nije doživljavao kao oca. Može se dodati još i to da je razlaz među njima nastao u sedmoj godini života moga oca, kad su ga, uz suglasnost oca i još žive majke, preselili u Torove, čobansko naselje od sela udaljeno četiri kilometra, da bi tamo uz stado ovaca i koza mogao biti i po danu i po noći, uz zabranu da se bez dopuštenja vraća u selo, živi s obitelji i druži s ostalom djecom. Sve se to može reći, i rečeno je, pa je po tomu vidjeti da je moj ćaća siročetom postao još za živih roditelja, ali bi, ipak, bez proširenja priče, po svemu tomu što je rečeno, ostalo nejasno u kakvim je prilikama i na koji način to siroče sirotovalo. Zato priču proširimo!

U kući Revačevića nije nedostajalo siročadi. Kad moj otac tamo sirotuje, bila je to *puna kuća siročadi,* čiji je anđeo čuvar i bič božji bio njihov djed Petar zvani Revač, po kojemu je obitelj uz naše temeljno prezime dobila i dodatak Revačevići. Da bi je, više po zlu nego po dobru, razlikovali od ostalih obitelji istog temeljnog prezimena. Prije nego na *kuću punu siročića*, koji žive od milostinje i *mane nebeske*, koji prose, cvile i klatare se od sajma do sajma i od jednog do drugog kućnog praga, bila je to hajdučka dječja družina koju je predvodio stari hajduk, družina koja se nije libila nijednog učinkovita sredstva da bi obranila sebe, svakog pojedinca u svom sastavu i svoga strogog harambašu. Prema vani su bili

jež i bedem. Teško da im je netko nešto mogao nažao učiniti a da mu oni ne bi uzvratili istom mjerom. Nekad i poduplanom mjerom! Kako su se, pak, međusobno odnosili, to je sasvim druga stvar, to se drugih, onih koji oko njih žive, ne tiče. To oni uz pomoć harambaše i njegova štapa međusobno sređuju. Uspješno, kad prema vani ostaju nerazdvojivi kao stisnuta pesnica.

Moj pradjed Petar Revač izrodio je sedam sinova i ni jednu kćer. Prvijenac mu je bio moj djed s krsnim imenom Paškalj, ali ga je tako malo tko zvao, zvali su ga Paško ili, najčešće, Pajo Revačev. Drugom pradjedovu sinu bilo je krsno ime Marko. I tako su ga zvali ukućani, a izvan kuće nitko. Selo ga je zvalo, po nadimku, Savica. I nikad mu tom nadimku nije dodavalo ono čiji je, jer se znalo da je Savica jedan i da može biti samo Revačev. Treći je Revačev sin kršten u crkvi svetog Roka kao Mate, ali ga ni otac ni majka nisu zvali imenom dobivenim na krštenju. Izdužen već kao dijete, izrastao u dvometraša, nosit će ime Maconja, koje se svima činilo kao izduženo i rastegnuto njegovo krsno ime Mate. Četvrtomu je sinu Revač ime dao Ante, ali samo na krštenju. Čim ga je donio kući, preimenovao ga je u Antišu. U Antu od milja, jer je dijete bilo, i ostao kao odrastao čovjek, milo i drago. Peti je na svijet, pa ravno u Revačevo krilo, došao Ivan, koga Ivanom nije nitko zvao, ni selo ni ukućani. Zvali su ga Nine, krivnjom kumova i fratra koji ga je krstio. Kad su kumovi ponijeli dijete od kuće, rečeno im je da mu nadjenu ime Nikola. Sam Bog zna kako se dogodilo da ga fratar u knjigu rođenih ubilježi kao Ivana. Što će se otkriti godinu i pol dana poslije, kad kumovi donesu na krštenje i šestog Revačeva sina. Tražili su od fratra da mu dade, ovom šestom, ime Ivan. A fratar ih je, kad je u knjigu krštenih pogledao, upitao:

“Čekajte, ne zove li se Ivan peti Revačev sin?”

Kumovi odgovoriše da ne zove. Petom je ime Nikola i zovu ga Nine. A fratar otvori knjigu i pokaza kumovima, koji su bili nepismeni i uzalud im je knjigu pokazivao, da je petom, nekom zabunom, dano ime Ivan. Da isprave pogrešku, Ninu, petom sinu ostave njegovo ime, Ivan, a šestom sinu, koji se po želji Revača trebao zvati Ivan, dadu ime, namijenjeno petom sinu, Nikola. On je već na krštenju imao teškoća s imenom i ne dadoše mu nadimak, zvali su ga Nikolom i to je bilo dovoljno da ga razlikuju od brata Nine, koji mu je, ne sudjelujući u tomu, preoteo ime Ivan. Na kraju toga niza od rađanja, sve dok mu je žena mogla začeti dijete, rodi se Revaču i sedmi sin. Dade mu svoje ime, Petar, a prozva ga Pešo. Njemu u sedmoj godini preminu majka i Revač kao udovac nastavi živjeti sa sedam sinova.

Mogao se oženiti drugom ženom. Nije htio. Ženio je jednog po jednog svoje sinove i, izuzev Nikole koji je poseban slučaj u svakom pogledu pa i u ženidbi, uspio ih sve poženiti osim najmlađega. Osim

Peše, svog miljenika, i miljenika svih članova obitelji Revačevića. Onih koji su otpali od Revačeva stegna i žena koje su se za Revačeve sinove poudavale. Koje su u obitelj došle rađati drugu generaciju. Mog ćaću, moje stričeve i moje tete!

Petorica od sedam Revačevih sinova, Pajo, Savica, Maconja, Nine i Antiša, ostavili su ocu, ukupno, deset siročića, da ih hrani i odgaja. I da moj ćaća ne bude jedino siroče u toj obitelji! Dvojica sinova, Nikola i Pešo, svojim ga potomcima nisu imali prilike blagosloviti.

Pajo mu je ostavio najstarijeg unuka, mog oca Filipa, koga su zvali, rjeđe, Pilip, a češće, Pile, jer kod nas samo fratri poznaju glas *f* i zapisuju ga u knjigu rođenih, a nerijetko ni oni to ne čine, i oni *f* ispuste, pa napišu *p*. Uz Pilu je Pajo ostavio Revaču još dva sina, Antu, koji se tako potpisivao, odzivao se na ime Juko, Stipu, koji nadimka nije imao, i kćer Iku, koju sam već jednom spomenuo kao svoju tetu Garu. Pajo je ocu Revaču ostavio na brizi četvero djece, više od ikojeg brata. Bila su to sva preživjela djeca od dvanaestero koliko ih je rodila baka Cvita prije nego će je *sušica* osušiti, a muž joj otići u rat. I iz rata se, jedini od braće koja su u rat pošla, živ vratiti.

Djed Savica, imenom Marko, kojeg ću u prvih deset godina svoga života zapamtiti kao starješinu naše obitelji i glavara sela, u rat nije otišao. Dvije godine prije nego će rat izbiti, na sajmu u Kistanjama, suprug njegove tete Joke, Revačeve sestre, žandar Dušan Bjegović, reče mu u povjerenju:

“Rat će. Bježi odavde!”

I Savica ga posluša, ode u Ameriku, kamo je prije njega otišao brat mu Nikola, čovjek pustolovna duha. Ostavi ćaći Revaču na brizi svoju suprugu Manduku i dvije djevojčice, Anu koju su zvali Zlata, i Mariju, koju su zvali Marunka. Te su djevojčice trebale biti moje tete, ali one moje tete nikad neće biti, jer ih je pokosila španjolska groznica, bolest zvana *grla,* dvanaest godina prije moga dolaska u obitelj siročadi i godinu dana nakon kraja rata.

Savica je dvanaest godina bio s bratom u Americi, a sedam godina se kući, svojoj Manduki i svojim kćerima, nije javljao. Kad mu curice umriješe, rat završi, a on se i dalje nije javljao, Manduka ostade u svekrovoj kući sama, ni udovica ni udana žena uz živa muža, i na nju navališe prosci. Oni koji kod kuće ne nađoše žive žene kad su se sami iz rata živi vratili. Manduka je zdvajala što učiniti, preudati se ili čekati muža i bez svojih djevojčica uza se. Kad, Savica se javi, na najbolji način: po Tuli Poćarinu, svom ujčeviću, koji se vratio iz Amerike, poslao je ženi i ćaći, od sebe i brata Nikole, novac da podižu na noge siročad. Manduka obrisa brige sa čela kao što se znoj briše i dočeka, kad se uskoro iz Amerike vratio, čista obraza budućeg starješinu kuće i glavara sela. Izrodi s njim tri kćeri. Prvim dvjema dade imena svojih djevojčica što ih

je pomorila španjolska groznica, zloglasna *grla*. To su bile moje tete: teta Zlata, kojoj je krsno ime Ana; teta Marunka, kojoj je krsno ime Marija; i teta Jelka, kojoj je tako i krsno ime glasilo. O njima će u ovoj prepisci biti još govora!

Treći je Revačev sin, Maconja, onaj pogrbljeni dvometraš, ostavio ocu na brizi samo jedno siroče. Žena mu rodi zdravo dijete, a nakon poroda sama preminu. Manduka, bratova mu žena, koja je u to vrijeme dojila svoju prvu Marunku, dade siročetu bez majke svoja prsa i odgoji ga kao svoje dijete. Zarati, Maconja se odazva na carev poziv i poginu negdje na obalama Soče. Njegov sin, do tada siroče bez majke, postade u Revačevu sirotištu prvo siroče i bez oca i bez majke. Bilo je tom siročetu ime Josip, a prozvali su ga Josur, jer je na ćaću bio i dug i pogrbljen. Sličio je *kosijeru* po naški *kosiru*! Otuda Josur, kao *kosir* savinut! To je bio moj stric Josur, jedini zidar među Revačevim unucima, koga je zidarstvu naučio moj djed po majci Filip Gašparović. Učio je djed Filip i druge Revačeviće, ali ih ničemu nije naučio, imali su tvrde glave i ruke za druge poslove. Stric Josur je znao mnogo pjesama naizust i lijepo ih je pjevao. Koliko ih je on znao, toliko sam ih i ja od njega zapamtio.

Četvrti Revačev sin, Ante, od milja zvan Antiša, uzeo je za ženu kćer susjeda Savana, oca tete Reze i Rezine braće Đere i Markušine. Bilo joj je ime Kaja, ali su je zvali ljepšim imenom. Šana! Antiša ode u rat, a u ćaćinoj kući, na privremenoj Revačevoj brizi, ostavi Šanu i kćer Anu. Kad poginu tamo gdje mu je i brat Maconja poginuo, na obalama Soče, i Šana i njena Ana postadoše trajno Revačeva briga. Rat završi, nove su brakove na sve strane sklapali obudovjeli muškarci i obudovjele žene. Ukaza se prilika da se jednom takvom udajom i ženidbom i Šana i njena Ana skinu Revaču s vrata. Pajo Pokrovac iz Selina zaprosi Šanu i pristade na njen uvjet da će njen drugi muž, ako nju želi imati za ženu, morati držati njenu Anu svojim djetetom. Ana je s majkom Šanom živjela u Selinama, u kući svoga očuha Paje Pokrovca i njegove majke, svega godinu i koji mjesec. Dok Šana s Pajom nije rodila drugu kćer! Tada Revaču dođe poruka od Paje i Pajine majke, Šanine svekrve:

“Petre, Šana je rodila drugo janje i to je janje iz Pokrovčeva tora. Prvo Šanino janje je iz tvoga tora. Dođi i vrati ga u njegov tor! Nama više ne treba, imamo svoje janje i očekujemo još janjaca.”

Prijeka i nagla čovjeka u svim prilikama, Revača ova poruka ne naljuti! Ne naljuti se što mu janje, koje je iz svog tora pristao pustiti samo da ne sluša Šanin plač, vraćaju i pritom mu sramote obraz. Kao da se on tog janjeta ikada svojevoljno htio odreći! Posla u Seline Manduku, ženu Savičinu, da uzme Anu kćer Antišinu i dovede je u tor komu pripada. Neka tu raste kao drugo siroče bez oba roditelja u obitelji sirotana. Revač dočeka unučicu i reče joj:

“Iz mog si tora janje i u tom toru odrasti. A onima koji nisu održali

danu riječ, neka bude ono što se vjerolomnicima događa.”

Ta je Antišina i Šana Ana bila moja teta Ana. Ne znam zbog čega, ako nije zbog dva poetska nastavka njene priče u mom sjećanju, i moja najdraža teta. Ona koja je u prvih pet godina mog života u svojoj priči sa dva nastavka bila utjelovljenje dobra i zla, svjetla i tame, anđela čuvara i anđela smrti. Evo tih nastavaka i neka se po njima prosudi jesu li oni razlog što sam tetu Anu, doživljavajući je onako kako rekoh, toliko volio.

U Promini za ovcu koja janjetu što ga je sama tek ojanjila, ne dopušta sisu sisati, niti ga liže, niti se uz njega nejaka i nesigurna na nogama zadržava, kažu da ta *ovca ne ljubi*. Želi li da mu janje ostane živo, o njemu se mora brinuti čobanin. Hraniti ga na dudu i posebnom pažnjom na nj paziti dok ne ojača. Ženama se rijetko događa da *ne ljube,* ali se događa, kao što se Šani dogodilo s drugim djetetom. Ponovo djevojčicom! I prije nego će njena prvorođena kći Ana biti vraćena u Revačev tor. Šana novorođenu djevojčicu *nije ljubila*. A kad je došla Manduka i Anu odvela u tor njena djeda, Šana je sasvim prestala *ljubiti* kćer rođenu u Pokrovcima. Odbila ju je dojiti na prsima punim mlijeka i prepustila je svekrvi neka je ona hrani na dudu kravljim mlijekom. Nije propustila priliku, kad su je upitali, i reći zašto svoje dijete više nimalo *ne ljubi*. Ukazao joj se anđeo nebeski, sav u bijelom, i rekao joj:

“Šana moja, jadnice moja! Što učini, nesretnice! Tvoj je Antiša živ i svaki čas se može pojaviti na očevu pragu. To ti ja kažem, a to bi i bez moga navještenja mogla znati. Zar se kući iz zarobljeništva ne vraćaju oni za koje se mislilo da su u ljutom boju pognuli? Šana, jadnice jadna, vrati se u Revačev tor i tamo dočekaj svoga Antišu!”

“Mogu li se vratiti Revaču?” pitala se glasno Šana.

Oni koji su je čuli i to pitanje držali plodom poremećene pameti, pažljivo joj, što su pažljivije mogli, saopćiše da je to nemoguće. Da se ona za Paju Pokrovca pred oltarom vjenčala i da je samo smrt, njena ili Pajina, od Paje može rastaviti.

Kad je čula tko je od Paje Pokrovca jedino može rastaviti — a anđela u bijelom nije prestajala viđati, svaki dan po više puta, i gledati kako nad njom roni suze anđeoske dobrote, ne prestajući navješćivati da je Antiša u zarobljeništvu ostao živ — Šana ode na našu rijeku i ne htjede skočiti s Bilušića buka u vir, pa da joj tijelo voda nepovratno odnese, kad se u Revačev tor više ne bi imao tko vratiti. Nego leže na pješčanu obalu, glavu umoči u vodu i ode u smrt. Da bi je smrt rastavila od Paje Pokrovca, da bi se mogla vratiti u Revačev tor i da bi uz kćer Anu mogla dočekati Antišu kad se iz zarobljeništva vrati kući.

Za mene, koji sam priču o kraju majke tete Ane čuo, čini mi se, još dok sam sisao majčino mlijeko i učio što to znači ljubiti a što *ne ljubiti,* nije bilo nikakve sumnje da je anđeo u bijelu, što ga je Šana viđala, bio njen anđeo čuvar. Zato, kad god bih vidio tetu Anu, vidio sam u njenu

liku Šanina anđela čuvara, koji me je opominjao da pazim što činim. Jer, da je Šana pazila što je činila, da je uz svoje dijete ostala u Revačevu toru, kao što su uz svoju djecu ostale nevjeste joj Manda i Manduka — koje su mi priču o Šaninu anđelu i pričale — ne bi Šana svoj život završila s glavom u vodi naše rijeke.

Kad se u mojoj četvrtoj godini teta Ana udavala za Paju Čavlinu i odlazila u Marasovine, noseći u mirazu Džaušu, naš najplodniji vinograd, u kočije, u koje će posjesti mladu i mladoženju bili su upregnuti bijesni vranci. Kočijaš im je dao zobati zob pomiješanu s vinom, pa su, pijani, okićeni, uznemireni mnoštvom ljudi oko sebe, bili još bješnji. Propinjali su se na prednje noge ispred samih vrata naše nove kuće i nalikovali na crne, razjarene anđele prije nego će poletjeti. Osim tih konja, ja, koji sam stajao u prvom redu ispred mnoštva ljudi koji su došli vidjeti i ispratiti svatove, nisam gledao nikoga drugoga nego tetu Anu, koja se, odjevena u bijelo, meni ukazala, kao i svaki put, u liku anđela čuvara, što ga je nekada davno vidjela njena majka Šana. A teta je, stojeći na nogama i kad su svi u kočiju posjedali, posegnula rukom u torbicu i iz nje izvadila punu šaku bombona, bajama i oraha. Bacila ih je na glave onih koji su se okupili da vide njene svatove, da vide svatove siročeta koje se udaje i odlazi iz bogata u bogato. Učinila je to jednom, dvaput, više puta, a kad je bombone, orahe i bajame bacila i na one koji su bili iza mene i oko mene, ja sam bombon umotan u plavi sjajni papir ugledao ispred konjskih kopita i, ni od koga ometan, krenuo da ga pokupim, da i ja nešto dobijem iz torbe tete Ane. Bičem udareni po sapima, sa zategnutim uzdama u gubicama, prije nego će kočijaš olabaviti vođice i pozvati ih da krenu, crne su nemani podignule prednje noge i ja sam bombon mogao slobodno uzeti.

Prije nego će konji spustiti prednje noge, na mene, i krenuti u divlji propanj, jedna je žena iza mojih leđa vrisnula i rukama me uhvatila oko pasa. Dok sam tetin bombon držao čvrsto u rukama, a žena se, kojoj lice nisam vidio, sa mnom u naručju povlačila natraške, u konjima, koji su klisnuli i povezli svatovsku kočiju, u pjeni na njihovim žvalama i u njihovim izbezumljenim očima, ugledao sam anđele smrti. Možda i stoga što sam u tom času čuo majčin vrisak:

“Ajme meni, zgaziše mi ga!”

Odmah zatim čuo sam i glas žene koja me je držala u rukama i predavala majci u naručje:

“Nije mu ništa, Pere!”

Žena od koje me je majka preuzela bila je Ančica, susjeda iz zaseka Bračića. Ljubeći me i koreći me, majka me je učila da zahvalim onoj koja me je spasila. Neka joj dadem bombon što sam ga pokupio ispred konjskih nogu. Ančica reče:

“Otkupi se!”

I ja joj dadem bombon. Ančica, kad primi bombon, reče:

“Ne zaboravi tko ti je život spasio!”

A ja pomislim: “Neću do večeras!” A kad se sutradan probudim, ove se neugodnosti neću sjećati. Međutim, niti sam se bombonom otkupio niti sam zaboravio čija je zasluga što sam još živ. Htio sam, Ančica mi nije dala.

U djetinjstvu kad god bih prošao ispred njene kuće i nju tamo zatekao, ona bi me pitala:

“Imaš li što za otkup?”

I ja bih joj dao, ako sam štogod imao dati, bajam, orah, smokvu, grozd grožđa; a ako nisam, obećao bih da ću joj drugi put nešto donijeti.

Kad sam iz sela otišao, kad bih se u selo navratio i susreo Ančicu, nikad me nije propustila upitati:

“Pamtiš li ti komu duguješ život?”

Kad bih joj pokazao da anđele smrti koji su odvezli svadbenu kočiju tete Ane nisam zaboravio, Ančica bi mi rekla:

“A nosiš li mi što za otkup?”

Ako sam nešto pri sebi imao, otkupljivao sam se; a ako nisam, obećavao bih joj otkup drugi put donijeti.

Ne znam je li Ančica još na životu. Ako jest, pa je u selu susretnem — kad tamo dođem nakon onog Tuđmanova *sutra krećemo* — pred njenim vratima i ona od mene zatraži otkup, što li ću joj dati, Bože moj? Pa to ću joj dati, da me još jednom vidi živa pred svojim vratima; i to, da će ona, nakon četiri godine izbjeglištva, u svojoj kući moći provesti svoje staračke dane.

Ako si, dragi Zlatko, nekomu dužan život, kao ja Ančici, odužiti mu se ničim ne možeš, osim da mu se čitava života odužuješ i da do smrti budeš njegov dužnik. A sad, nakon ovog zastranjivanja među anđele čuvare i anđele smrti, da se opet vratimo na Revačevo sirotište i vidimo tko ga je i kako od njegovih sinova još punio siročićima.

I peti Revačev sin — onaj što mu je zabunom fratra dano ime Ivan, a trebao se zvati Nikola, pa mu je po toj zabuni ostao nadimak Nine — dao je svoj prilog očevu sirotištu. Ranjen je u bitkama na Ceru, liječen i neizliječen u mostarskoj bolnici. Pokopan je na groblju austrougarskih vojnika, pod križem na kojemu je napisano njegovo ime. Kad se u Mostaru, nakon rata, pojave kao pobjednici oni što su pobjegli sa Cera, počupat će križeve s grobova onih koji su ih po Ceru ganjali, a groblje preorati i pustiti da na njemu raste drač i kupina, kako bi se što brže zaboravilo da ga je ikad i bilo. Za sobom je Nine ćaći ostavio sina Marka i kćer Milku, još jednog moga strica i još jednu moju tetu. Marko se rodio sa zečjom usnicom, koja je uspješno operirana i po toj je usnici dobio nadimak Škrbin. Čitao je što i majka mu i volio šale i šaljive pjesme; u društvu šaljiv i veseo, izvan društva najčešće tužan i osamljen.

Ostavio je Nine za sobom i suprugu Mandu, moju baku Mandu Dizdarušu, moj izvor obavijesti o onomu što se u obitelji događalo prije nego ću ja u nju doći i postati svjestan onoga što se u njoj događa. Baka Manda, zvanu još po muževu nadimku Nininica, svoje dvoje djece nije napuštala, ni onda kad su joj prosci davali tu mogućnost, ni bilo kada. Ostala je trajno kvočka koja se iznad svega brine o svoje dvoje piladi. Ostala je uz svekra i bila mu domaćica, umjesto svekrve koja je pred rat umrla. Bila je svekrov oslonac, kućni temelj; stalno uz ognjište, i sama je postala kućno ognjište. Postala je i nekom vrstom obiteljskog činovnika, jer je preko njenih ruku prolazilo sve što je bilo *napismeno*, a ticalo se obitelji u cjelini ili svakog njenog člana pojedinačno. Porezi, pisma, razni pozivi, prodaja, kupnja i novac! Ta je žena, bilo zato što je negdje pročitala bilo stoga što ju je na to uputila *učenost* i zdrava pamet, nakon muževe pogibije, zaključila da joj je bolje ostati sa svekrom, uz svoje dvoje djece i uz tuđu siročad, nego prihvatiti ženidbenu ponudu, rađati novu djecu i u ludilu od grižnje savjesti što napusti svoju siročad završiti s glavom u vodi naše rijeke, kao što je završila Antišina Šana.

Dva preostala Revačeva sina, šesti Nikola i sedmi Pešo, u očevu sirotištu nisu ostavili ni svojih žena ni svoje djece. Pešo je to htio u dva navrata, ali mu pokušaji nisu uspjeli; a Nikola je mogao, ali nije htio oca opterećivati, iako će ocu nesebično pomoći da siročad podigne na noge, da ih učini osionim Revačevićima, bogatijim od drugih i bahatijim od drugih.

Pešo se — da mu damo prvenstvo pred bratom Nikolom, iako bi po redu rođenja, što ga u ovom prikazu slijedim, morao biti posljednji — trebao oženiti djevojkom iz Nečvena. I bio bi se za tri mjeseca oženio, da carevi nisu zaratili i njega, s još četiri starija brata, pozvali da im u ratu pomogne. Djevojka ga je čekala prve tri godine ratovanja. Čekala bi ga i dalje, da je, kao curu koja je prešla dvadesetu, ne zaprosi hromi udovac i da njeni roditelji ne rekoše kako je *bolje imati vrapca u ruci nego goluba na grani.* A rekoše i to kako Pešu, goluba na kojeg svaki dan stotinu lovaca troši olovo, nema smisla čekati, jer se s grane na kojoj on stoji još nitko živ nije vratio kući. Najzad, rekoše i to kako joj mladost u čekanju prolazi i kako, kad za udaju stasaju mlađe cure, više prilika da se uda, ni za hroma udovca, neće imati.

Cura sve to javi svom Peši, javi da je *na silu udaju*. On joj odgovori da je zatražio *urlap za ženidbu,* jer *urlap* samo za tu svrhu više vojno zapovjedništvo daje. Da će doći u Prominu i s njom se vjenčati, pa opet otići u rat i ratovati dok se carevi ne pomire ili dok neki od njih ne pobijedi. Kažu — a sam će Bog znati je li to istina — da je Pešo *urlap za ženidbu* dobio, ali je, dan prije nego će odluka o njegovu *urlapu* stupi na snagu, poginuo u jurišu pored, uz Soču, još jedne rijeke zloglasna imena. Pored Piave!

Imao je Pešo ozbiljnu namjeru da se oženi, da ostavi ženu u blagoslovljenom stanju i da je, zajedno s blagoslovom, smjesti u očevu kuću. Što sve to vrijedi kad mu se namjera nije ostvarila, pa sam ja, umjesto još jedne bake i još jednog strica ili tete, u našoj kući, kad sam u nju glavom banuo, našao nešto slično *svijeći kandelori.* Voštanici koja nije prestajala gorjeti, a dogorijevala nije! *Svijeći kandelori*, koja se, kad joj izgovoriš ime i smisao, zvala: *Naš Pešo, naš jadni Pešo!* Zašto jadan? Nije on jedini od naših u ratu poginuo! Zato što on od poginulih jedini za sobom nije ostavio *nikoga svoga*. Nikoga svoga u očevu sirotištu!

A Nikola, šesti Revačev sin po redu rođenja, a u mom nabrajanju, evo, na posljednjem, sedmom mjestu, onaj Nikola kojem je, da fratar na bratovu mu krštenju ne zamijeni ime za ime, trebao nositi ime Ivan, taj je Nikola mlad bio fratarski sluga, i bio bi fratar da nije bio pustolovna i nemirna duha. Neka vrsta zanesenjaka! Svećenici su ga naučili čitati, pisati i još ponešto, pa je među braćom bio *najškolovaniji i najučeniji.* A od drugog znanja, opet od fratara, najbolje je naučio da tu, kod nas, možeš služiti koliko želiš i biti sluga kakvog gazda traži, ali nikada nećeš zaraditi toliko novca koliko ćeš ga zaratiti ako odeš u Ameriku i tamo budeš upola slabiji sluga, čak i takav da gazdi ideš uz dlaku.

Neoženjen, među prvim je prominskim mladićima otišao u Ameriku. Tamo se oženio nekom Slavonkom, s njom je i djecu imao. Dvoje, ako su točno prebrojili oni koji su donijeli vijest o njemu i njegovoj obitelji. On sam, koliko se zna, o tomu nikada nikakvu vijest nije poslao. Dok se to moglo, dok rat nije prekinuo tokove pisama i novca, slao je Revaču dolare da kupi zemlju. Njive, ograde, vrtove i livade! Neka pokupuje sve što se u selu bude nudilo na prodaju! Nikola je onaj sin svoga oca, po pustolovnom i nemirnom duhu jedini od sinova nalik ocu, koji je omogućio bratu Savici da dođe u Ameriku i da uz njega, izbjegavši rat, provede, radeći u čeličanama, dvanaest godina. To je onaj koji je, ostajući pri svojoj odluci da se u Prominu ne vraća, svu svoju ušteđevinu dao bratu Savici i kazao mu riječi koje se u našoj obitelji nisu prestajale izgovarati, još jednom i još jednom. Nikad dosta:

“Vrati se kući, tamo su ti djeca i žena; tamo moraš biti kao i ja ovdje. Novcem koji ti bespovratno dajem kupi zemlju, sve što na prodaju u selu bude ponuđeno, a ono što ti novca preostane, položi u banku i tim novcem neka ćaća na noge podiže naše siročiće.”

Sve što rekoh, istina je! Savica se vratio, kupljena je Makačinka i u njoj bio zasađen naš najveći vinograd; kupljena je šuma Crngoruša, bila iskrčena i postala našom najplodnijom njivom. Preostali novac Savica je položio kod Ćorića i obitelj je u nekoliko Ćorićevih dućana, što je činio isključivo Savica, kupovala što joj je trebalo. I ono bez čega je mogla biti! O tome, da se troši na suvišne stvari, govorilo se toliko da je vijest o tomu otišla Nikoli u Ameriku. Nastavak je priče koja je iz toga proistekla

podugačak. Dijelom bi mogao biti i istinit, a dijelom samo *pričine priče priča.* O svemu tome, o onome što je bilo istina i o onome što je moglo biti *pričine priče priča*, na drugom mjestu, kad na to dođe red.

A sad samo toliko kako se Nikolina želja da se nikad ne vrati u Prominu samo djelomice ostvarila. On sam se doista nikad nije vratio, ali se u punom sjaju iz dalekog svijeta vratilo njegovo ime i, da hvalevrijedno ime ne padne u zaborav, bilo uklesano u kamen. Ne na groblju, gdje se, u kamen križeva uklesana, mogu vidjeti mnoga imena — ta on groba i nema na našem groblju — nego usred sela, na vidljivu mjestu.

Bude li, dragi Zlatko, sreće od onoga *Sutra krećemo,* pa se do koji dan nađem u svom selu, od svih imena koja sam ti dosad u ovim pismima spomenuo, tamo ću naći samo ime djeda Nikole, kojega nikada nisam imao prilike djedom izravno, dok se oči u oči gledamo, zvati. Bez obzira na to, kad god bih ga se sjetio, a to nije bilo rijetko, njegovo bih ime u sebi izgovarao s onom prisnošću s kojom se izgovaraju imena naših milih i dragih. Ako u plamenu koji je Revačevo ognjište pretvorio u zgarište nije izgorio i *kamen na kamenu*, a nadam se da je kamen odolio vatri, ja ću još jednom imati priliku pročitati ime djeda Nikole. Ovoga puta i s ganućem i s osjećanjem zahvalnosti prema fratru koji mu, zabunom, nije dao ime Ivan. Da je dobio ime koje i ja nosim, oni koji su palili Revačevo kućište imali bi dopunsku nasladu u nasladi palikuća. Mislili bi da u plamenu što guta kuću u kojoj sam odrastao, izgara i moje ime uklesano u kamen. Iako to moje ime ni u tom slučaju, da se Nikola zvao Ivanom, ne bi bilo. Kao što ni kuća koja je gorjela u većem dijelu više nije bila moja!

O toj, i u to vrijeme rijetko viđenoj obitelji, koja je, po onom što je dotad o obiteljima bilo poznato, trebala osiromašiti i raspasti se, mnogi u selu, ma svi, nisu imali dobro mišljenje. Svojim su očima vidjeli kakve su nevolje tukle Revača i njegove ukućane. Od sedam sinova pet ih je otišlo u rat, a iz rata se samo jedan vratio, moj djed Pajo. Od dvojice koji su otišli u Ameriku, vratit će se jedan. Od pet nevjesta uz svekra su sa desetoro siročadi ostale samo dvije. Tolike nevolje, pa opet ništa! Kolike ih god nevolje snalazile, umjesto da slabe i da se razilaze *kud koji mili moji* i *trbuhom za kruhom*, oni su postajali sve bliži jedni drugima i sve imućniji. Samonikli i samoživi, ako nekoga od njih netko izvana ugrozi, svi skaču u njegovu obranu i *krv daju jedni za druge.* A kako se međusobno odnose, glože li se ili se ljube, to je druga stvar. To se onih oko njih ne tiče i u to *neka ne zabadaju nos*, ako ga žele imati čitava! I već to je bilo dovoljno da ih se selo boji, da ih mrzi i da o njima priča ružne priče. A njih ni ta mržnja ni te priče nisu natjerali da poniknu glavom i prestanu se ponositi sami sobom i s obitelji čiji su članovi bili.

Kad bi se predstavljali svijetu, a prominska su sela, crkve i sajmovi

bili njihov svijet, ispuštali bi svoje temeljno prezime, s prezimenom i ime oca i majke, bili živi ili mrtvi, i predstavljali se svojim imenom i nadimkom svoga djeda. Tako, primjerice, moj otac nije ni za sebe ni za bilo koga bio Pile Cvite i Paškalja — tko za to dvoje zna — on je i sebi i svijetu oko sebe bio Pile Revačev. Takvima su se osjećali i takvima su se predstavljali svi moji stričevi i sve moje tete. A kad se pojavim ja u toj obitelji kao prvijenac nove generacije, samo ću za obitelj, po majci, biti Ive Perin, a za sve ostale u prominskom svijetu, u tim prilikama i sebi samu, Ive Pile Revačeva.

Volja i potreba da se tako predstavljaju, kako sam ja to pročitao u njima i u sebi, kad sam postao njihov svjesni dio, bila je temeljena na glasovitom Revačevu imenu — nije bilo onoga tko za to ime nije znao — i na osjećanju zadovoljstva što se pripada obitelji kojoj Revač, dok je bio živ, stoji na čelu, ili obitelji koja nosi njegovo ime kad je sam otišao *Bogu na račun.* To bi dvoje svaki Revačević znao navesti kao temelje ponosa što mu je dano da se može zvati Revačević. Ali je, po mom sudu, postojao i treći uzrok, koji bi malo tko od njih znao opisati ili nazvati pravim imenom. Bila je to blagotvornost obiteljske sloge, međusobnog pomaganja i zajedništva u dobro i u zlu. Po uvjerenju svih, jedinog štita iza kojeg možeš stati i biti koliko-toliko zaštićen od nedaća koje tuku sa svih strana. Od rata, od gladi, od bolesti i od ludosti što je uzrokuje grižnja savjesti kad napustiš tor čije si janje.

Oni, pak, koji su sa strane promatrali tu obitelj, zavidjeli joj, strahovali od nje i mrzili je, uzroke njihove sloge, ponosa i bogaćenja nalazili su u nečem sasvim drugom. I oni u Revaču, ali u sjenovitoj strani toga čovjeka, u strani koju su samo oni, ne i članovi obitelji, jasno vidjeli. Za njih je osnivač i glava te obitelji, otac sedmorice sinova i djed čopora unučadi, u mladosti bio hajduk, lopov i nasilnik. On je u hajdučiji naučio što je red i zakon — za izdaju družine dobiva se kuršum u čelo, a za neposluh batine po golim tabanima i golom turu — pa sad u starosti, kad je postao harambaša djeci, provodi hajdučki red i među djecom. Šibom i štapom, izgladnjivanjem i uskraćivanjem svega što se mladu čovjeku može uskratiti. Otuda je ta njihova sloga i taj njihov ponos! Od hajdučke, od lopovske sile! I od krađom stečena imanja! Imali su hajdučki odgoj, pa su i sami postali hajdučka družina! Na ukradenom je lako bahat biti!

“Jest! Taman!” slušao sam baku Mandu kad bi u mom prisustvu i, činilo mi se, za moje uši komentirala te ružne objede. “Zapamti, lažu, nije to istina! Ali jest istina da je bio nagao. Ljutilo bi ga kad ga njegova *mularija* ne bi slušala, kad se srčano ne bi prihvaćala posla, kad ne bi znala kako što treba raditi. Tada bi se poslužio i šibom i *škurijom* i *bagulinom.* Teško onomu koga dohvati! Ali se brzo i hladio, zvao k sebi onoga koga je maloprije išibao, nešto mu darivao, nešto mu obećavao,

gladio ga po kosi, milovao ga po licu i savjetovao da više ne čini ono što je učinio i dobio batine. Neka mi kažu koga je osakatio, komu je od njegovih batina ostala brazgotina i neka mi upru prstom u onoga tko ga nije poštivao i slušao. E da, i bojao ga se! Zar se ne kaže da je šibu iz raja donio sveti Petar? Kaže! E, kad je tako, neka ušute ti što ga olajavaju!" zaključivala je ona koja je i u sebi i naglas čitala molitvenike, što njene vršnjakinje nisu mogle, jer nisu znale čitati.

A o tome da je Revač svoju siročad izgladnjivanjem prisiljavao na red, rad i poslušnost! I o tome mi je Dizdaruša pričala. A to što sam od nje čuo bilo je iz prve ruke. Pa, ona je bila domaćica, ona je mijesila kruh, kuhala jela i varila puru! Ona je najbolje znala tko je jeo a tko nije, tko je bio gladan a tko sit!

"Izgladnjivao! Ma, taman! Što mari ako djetetu kažeš da neće dobiti ni ručak ni večeru, jer nije pazilo na ovce, pa su mu ovce ušle u tuđi vinograd i tamo napravile štetu, koju oštećenom moramo nečim namiriti! Što mari! Drugi će put bolje paziti da mu ovce ne naprave štetu. Kad pričaju da je svoju unučad izgladnjivao, neka mi kažu čija su djeca u selu bila rumenijih obraza od naše djece, čija deblja i čija obučenija? Svakom je obraz svijetlio kao *ružica rumena*, svako je moglo trčati kao zec i poletjeti kao *ptica lastavica.* A ti, Ive, ako meni ne vjeruješ, sam pogledaj u kakve su momke i djevojke izrasla ta Revačeva unučad! Tvoji stričevi i tete! Kakvo premlaćivanje, kakvo izgladnjivanje! Čime ćeš živinče natjerati da uđe u štalu ako se uzjoguni i neće u nju da uđe? Šibom! A ako ni pod udarcima šibe neće? Uzmi malo ječma u šaku, stavi mu ječam ispred gubice i pomalo uzmiči. Za tobom će i u jamu upasti. A dijete ti je slično živinčetu. Tjeraj ga šibom ili ga mami hranom."

Po onome što se moglo čuti iz usta Mande Dizdaruše čini se da Revačeva pedagogija nije bila samo njegova, hajdučka. Čini se da je ona bila utemeljena u onovremenoj pedagoškoj znanosti. Dizdarušin učitelj u osnovnoj školi bio je Grgur Urlić-Ivanović, pisac povijesnih crtica, samotnjak i pomalo čudak. U *Starohrvatskoj prosvjeti* fra Luje Maruna, hrvatskog arheologa, riječima je opisao i svojim crtežima predočio utvrde uz tok naše rijeke. On je, kako mi je baka pričala, u razredu bio neodvojiv i nezamisliv bez šibe u rukama. Bez *šibe izišle iz raja*! Tom je šibom jednako žestoko lupao po klupama da djecu pozove na tišinu, i po ispruženim dječjim dlanovima, dijeleći im, za prijestup, kaznu u obliku *slanih srdela*. Onima kojima su *slane srdele* po prstima bile nedovoljan oblik poduke da se drže *reda i rada*, kažnjavao je uskraćivanjem *marende*, koja se sastojala od komada kruha ispod peke i dviju usoljenih srdela, *marende* koja je učenicima dijeljena preko odmora, a plaćala ju je općina kako bi djeca, primamljena mirisom kruha i srdela, redovitije pohađala školu. Osobito ona siromašnija koja su za školu manje marila od djece imućnijih roditelja. Toj pedagogiji šibe i milosti, pedagogiji *slanih srdela*

šibom po prstima i pedagogiji dviju usoljenih srdela na komadu kruha, Urlić je naučio Dizdarušu, a ona svoga svekra, kad je od hajduka spao na harambašu hrpi dječurlije.

Iz usta moje majke — a moja se Žujka i baka Manda zbilja nisu voljele, iako se ni svađale nikad nisu; između njih je sijevalo, ali nije grmjelo, jer red u kući svađu koju bi selo čulo nije dopuštao — doznao sam i za drugu stranu te svekrove i nevjestine pedagogije. Kad se otpiše dio onoga što je Žujka kazala na račun svoje nevoljkosti prema svemu što se moglo od Dizdaruše čuti, ostaje da je Dizdaruša tu Urlićevu pedagogiju *slanih* i usoljenih srdela, pedagogiju batine i zdjele, svekru dopuštala primjenjivati do kraja samo na djeci koju sama nije rodila. A djecu je od sebe rođenu, svog Marka i svoju Milku, branila od djedovih šiba. Pogotovo od kazne uskraćivanjem ručka ili večere! Ako bi i bili kažnjeni šibama, udarani su ograničenim brojem lakših udaraca; a ako bi bili kažnjeni nepristupanjem stolu za kojim se jelo, ona im je, krišom, tamo gdje su imali ležajeve, donosila jelo i ostavljala ga ispod jastuka. A zašto i ne bi to radila? Ona se nije udala, kao što su se mnoge udovice poudavale, samo zato da bi bila uz svoju djecu i mogla ih hraniti i braniti!

Otac mi je bio svjedok da njegova žena, moja Žujka, ima pravo, da govori *golu istinu.* A kako ženi ne bi povlađivao kad joj je sam ispričao sve što je o tome znala. On je Žujki *napunio uši* time da je Dizdaruša svoju djecu štitila i štedjela, a tuđu gurala tamo gdje svoju gurnuti nije htjela. Ocu je svemu tomu bio najpouzdaniji dokaz što Marko i Milka nikad nisu morali odlaziti u Torove i tamo čuvati stado ovaca i koza, koje je moglo brojiti i preko tri stotine grla, ali nikada ispod sto i pedeset. Nisu odlazili u Torove, što znači da nisu morali obavljati najteži posao. Onaj koji se obavlja čitav dan i čitavu noć, po žezi i zimi, na kiši, vjetru i snijegu. On sam, moj otac, kao najstarije od desetero djece u kući, od sedme je godine neprestano bio u Torovima kod ovaca i koza. Njemu je u pomoć dolazio djed i, naizmjence i prema potrebi, jedno ili dvoje druge djece. Među onima koji su mu priskakali u pomoć nikada nisu bili ni Marko ni Milka. Oni bi obavljali neki drugi posao, u polju i blizu kuće, ali u Torove nikada nisu odlazili. I to je u očima moga oca bila velika pošteda, koja njemu nikada nije bila omogućena.

Čuvanje ovaca mom je ocu bila mjera svih stvari, pa je njome mjerio i težinu poslova koji su se morali obavljati. Zbog toga s *iskricom sumnje* treba gledati na njegovu tvrdnju da je Dizdaruša svoju djecu štedjela namjenjujući im, od čuvanja ovaca i koza, lakše poslove u polju, jer su i ti poslovi, na njivi i u vinogradu, bili teški, nerijetko i teži od čuvanja ovaca. Bit će da je ona svojoj djeci namjenjivala poslove u polju oko sela, često mnogo teže od čuvanja ovaca, samo zato da bi ih imala stalno pred očima, ne želeći ih poslati u Torove, u zabit i pustoš, tamo gdje će ostati

nekoliko dana i ona ih za to vrijeme neće moći vidjeti.

To da u Torovima kod stada boravi neprestano, to da postane izopćenik i pustinjak, mogao je samo Pile, najstariji i, uz tetu Anu, koja je, na svoju sreću, bila žensko i od njega znatno mlađa, od nikoga zaštićeno siroče među desetoro poprilično opterećene siročadi. Štiteći Marka i Milku nije Dizdaruša činila ništa što ne bi činila i svaka druga majka. Nije Dizdaruša Pili kriva što na životu nema njegove Cvite koja bi ga donekle zaštićivala i imala potrebu da ga drži pred očima.

Oprosti, dragi Zlatko, ako ti se učinilo da se ne držim obećanja kako ću za nekoliko dana u nekoliko pisama opisati sirotovanje svoga oca, siročeta od rođenja do smrti. Oprosti ako ti se učinilo da sam, već na početku te priče, skliznuo u priču o njegovu djedu, o djedovim sinovima i unučadi, što su ih bolest, rat, bijeg od rata u američku pečalbu i stotinu drugih jada učinili stradalnicima i siročadi. Oprosti, ako ti se učinilo da se još jednom, tko zna po koji put, gubim u epizodi bez koje, mrčeći papir, pomaka u priči ne znam napraviti. Oslanjajući se na ono što sam u životu vidio i na ono što sam o toj stvari iz knjiga, dakle iz iskustva drugih ljudi, pročitao, usuđujem se reći da nas obitelj određuje na tisuću i jedan način, podvrgavali se mi tom određenju ili mu se odupirali. Možda i više ako mu se odupiremo! Zato mi oprosti što sam skliznuo u epizodu o očevu djedu i što ću tu epizodu još malčice proširiti. Po njoj se klizati!

Nije se čuditi što očevo sirotovanje nisam mogao odvojiti od hajdučije njegova djeda, jer on to sirotovanje započinje pod djedovom paskom, *bagulinom* i *škurijom.* Predstavljajući se *svijetu* kao Pile Revačev i ne navodeći je li tom Revaču sin ili unuk! Kako bi se moglo misliti da mu je sin! Ali se može učiniti čudnim što se ni Pilin sin od Revača, na početku svog javnog života, nije mogao odvojiti. Glavnom liku svoje prve povijesne parabole koja nosi naslov *Konjanik,* dao sam ime i nadimak svoga pradjeda. Pripisao sam tom liku pradjedovu *tešku narav*, ponašanje u rasponu od neobuzdana bijesa do razorne dobrote, i opisao porijeklo njegova nadimka, kojim se, zbilja, kad znaš od čega potječe, bilo teško ponositi, dok na to porijeklo ne zaboraviš. Za tebe ću to opisati još jednom.

Majka ga je rodila dok je žela ječam u Rudežinama. Sama žela i sama rodila sina, jer joj je muž umro čim ga je začela, a u kući je imala samo bolesnu svekrvu i dvije nejake kćeri. Povila ga je u svoju košulju, stavila u pregaču i ponijela kući prolazeći kroz selo od kraja na kraj. Kroz Paraće, kroz Bračiće, pa do našeg zaselka! Dijete plakalo kao što bi plakalo i svako drugo tako povijeno i nošeno. A kad je momčić prohodao i prošao kroz selo, ljudi su se pitali je li to onaj što je *revao* dok ga je majka kroz selo nosila od Toše do Kuše? Jest, to je taj! E, kad je to taj što je *revao*, zvat će se Revač. Pa ga tako i prozvaše!

Njegovo ime nosi glavni lik moje parabole, njegovim imenom nazivlju junaka istoimenog filma koji je po toj paraboli snimljen, poznati pjevač pjeva tužnu pjesmu naše nesreće dok preko ekrana konja jaše konjanik koji nosi pradjedovo ime i, nećeš vjerovati, Zlatko, prepadnem se svega toga što činim. Da pradjeda krčmim za ovo malo slave i ovo malo crkavice od plaće što je, za ovo što radim i za ovo što prodajem, dobivam. Skrušim se, prekrstim, odem u crkvu, naručim misu za pokoj pradjedove duše i na toj misi, u dijelu kad zajedničkim molitvama pridružujem svoju, tiho, u sebi, molim ga da mi oprosti. Neka me pokuša razumjeti: ne činim to što činim, da bih ga se odrekao i od njega se odmaknuo; činim to da bih mu bio bliže i da ga ne bih zaboravio, jer se osjećam sirotinjom iz krda one sirotinje koju je on sam na noge podizao i odgojio služeći se metodikom *slanih i usoljenih srdela*, šibom po prstima i mitom koji se sastojao od komada kruha sa dvije usoljene srdele!

Da smo lopovi od lopova, hajduci od hajduka, nasilnici od nasilnika, toga sam se i sam, kao prvi član treće generacije, naslušao, pa mi nije teško pretpostaviti kako su i Revačevi sinovi i unučad takvim imenima također bili dočekivani i čašćeni. Moj otac na pitanje kako stoji s tim našim lopovskim porijeklom, nije htio odgovarati. Njemu je to pitanje prolazilo mimo ušiju, njega su potpuno obuzeli, i uši mu čepom začepili, odnosi unutar obitelji. Moja majka obitelj u koju se udala nije voljela i o njoj je mislila i gore nego da su hrpa lupeža, ali je o tome, *po ime Božje*, šutjela, jer to su naše muke, moramo ih za sebe zadržati. Ako bih je o tomu pitao, a pokušavao sam, na mene bi se otresla i uputila me djedu Paji, neka me on o tomu poduči, on me ionako svačemu uči, čemu bi me trebao učiti i čemu me učiti nikako ne bi smio. Neće ćaća, neće majka, a kad djeda Paju pitam, on toliko idealizira našu obitelj, ma više nego, oprosti nam Bože, *svetu Obitelj,* pa o lopovluku i hajdukovanju neće ni da čuje, ni da riječ izusti, osim što psuje one koji mi *tim smradom pune glavu.*

I kamo ćeš onda, nego baki Mandi Dizdaruši. Pitaj i ona će ti u četiri oka, da nitko ne čuje, da zadržiš za sebe i da je ne odaš ako se slučajno izlaneš, sve od *A* do *Ž* kazati što se kazati ima.

“Ovako ću ja tebi reći. Njih troje u majke udovice, u one što ga je u Rudežinama rodila. Starija sestra Manda zagledala se u mlinara Grčića. Tu na Miljacki ima mlinove. Pregazila vodu, ostavila našu vjeru i postala *rišćanica.* Od nje su ti njeni unuci, Sako i Jakovina, dolaze k nama i na Božić i na Uskrs, dobro ih znaš. Od nje je i teta Mara *rišćanica*, i Marina Mika. Mika joj je praunuka. Što da ti dalje pričam, sve ih poznaješ, naša su čeljad! A druga Revačeva sestra, Joka joj je bilo ime, služila je kao gola sirotinja u Kninu kod trgovca Bilčara i udala se za žandara Dušana Bjegovića. I taj je Bjegović *rišćanin,* pa je Revaču i druga sestra postala *rišćanica.* Dvije sestre i obje napustile našu vjeru, *porišćanile se.* I on je provodio više vremena s *rišćanima* nego s našima, *Bunjevcima.* Osim što

se nije sa tri prsta po tri puta krstio, u svemu ostalom bio je njima nalik. Isti oni! Veći *Rkać* od i jednog *Rkaća*! A njima ti je krađa u krvi! Za njih, tko ne zna krasti, ne zna ni živjeti! I po njihovu, ne treba živjeti! Kad nemaju od koga što ukrasti, onda kradu sami sebi, makar ukradeno premještali iz jednog svoga u drugi svoj džep. S takvima se Revač druži! I što ćeš vidjeti? Jedno se jutro probudi i ugleda da *na panti* nema pršuta ni *kaštradine*, u toru ovaca, u štali krave i konja. Ma, odnijelo mu i dvije bačvice vina! I tko mu to odnese, što misliš? Netko od rodbine muževa njegovih sestara s kojom se družio, odlazio njihovim kućama i dovodio ih u svoju kuću. Koji? Pitaj Boga koji, tamo je bilo lopova koliko i ljudi. Kako ih neće biti kad se držalo da momak koji nije ukrao bar deset ovaca ne zaslužuje da se ženi, jer kako će hraniti obitelj ako ne zna krasti? Takav ti je u *Rkaća adet*, a tko što protiv *adeta* može! I onda on, pradjed ti, kamo će, što li će? Hoće li tražiti onoga tko ga okrade ili će se praviti blesav i šutjeti? Niti je kradljivce tražio niti je kao blesava *tutuleša* ostao sjediti u kući. Oderali su njega, derat će i on druge! Pušku na rame, nož za pašnjaču i ode k sestri Mandi preko vode u Grčiće. Tražio je da ga sestrin muž, mlinar, kod koga takvi u nuždi navraćaju, upozna s ljudima koji opanke deru noću, a danju im ti isti opanci služe kao jastuci. Prešao na *rišćansku* vjeru nije, kao što su prešle Manda i Joka, njegove sestre, ali mu je ćud postala *rišćanska. Bunjevac* ne smije krasti, to nam strogo brani naša vjera, a on je s *Rkaćima igrao vražje kolo.* Tko zna kud ga je sve vrag u tom kolu, s njima zajedno, vijao! Gdje sve nije bio i što sve nije morao raditi! Imao je povjerenja u mene, pitala sam ga stotinu puta, kad bi bio dobre volje, *kamo ga je sve vrag nosio,* ali mi nikad ništa nije kazao, osim: 'Mani se toga! Goni to k vragu! Od vraga je i bilo!' Čega da se klonim, što da vragu prepustim jer je to vražje i bilo, nikad, ni pijan, nije htio reći. Eto, to je sve što ja znam. Ako je lopov i bio, prisilili su ga da to bude!"

Čini mi se, dragi Zlatko, da mi je priča o jarcu na Revačevim leđima poznata otkako znam za sebe. Ona je, bez sumnje, povezana s *adetom rišćana* koji žive uz desnu obalu rijeke, da se momak ne bi trebao oženiti, da se ni jedna cura za njega neće udati, ako prije ženidbe nije ukrao bar deset ovaca, *adetom* što ga je Revač, živeći s *Rkaćima*, na zgražanje *Bunjevaca,* prihvatio i tako za *Bunjevce* postao *Rkaćem.* Istovremeno, priča je o jarcu za vratom trebala biti slika karaktera svih Revačevih potomaka. Jer, kad ti nešto uhvate rukama i zagrizu zubima, iz ruku i zubi ne ispuštaju, majci, ni pod prijetnjom najveće sile, ni pod prijetnjom smrti.

A priča o jarcu kazuje da je Revač na Daljanu, na opasnu gazu i kad naša rijeka ima najniži vodostaj, u opancima pregazio vodu, uspeo se uz strminu do ruševina grada Čučeva, u stadu koza bez pastira uhvatio jarca, vezao mu prednje noge jednim a stražnje drugim užetom, uprtio ga na pleća i, držeći ga jednom rukom za prednje a drugom za stražnje

noge, krenuo natrag, niza strminu, pa preko gaza na *bunjevačku* stranu rijeke.

Nanjušili ga psi, lavežom na noge podignuli dvojicu pastira s puškama, pridružio im se, navodno, i jedan žandar — nitko ne zna otkuda on upade u ovu priču — i za onim što ukrade jarca krenu potjera. Drži i drži; goni i goni! Kad Revač ugazi u vodu, ponovo smoči opanke i sa živim jarcem na potiljku krenu preko gaza, pastiri i žandar kleknuše na zemlju, nasloniše puške na kamenje, sastaviše stražnji i prednji nišan s leđima onoga što bježi a ne pušta jarca — jarac se trza kao što bi se svaki drugi jarac trzao, i u ovakvim prilikama bolje bi ga bilo pustiti, neka niz vodu otpliva, nego zbog njega izgubiti glavu — i sva trojica istovremeno zapucaše. Ma, pogodit će ga! Kako ga ne bi pogodili! Meta im je, taj sa živim jarcem za vratom, nasred rijeke, kao i da je nasred dlana! I opali svaki od njih trojice po dva puta uzastopce, ali Revač ne pade u vodu pogođen sačmom iz cijevi njihovih pušaka.

Dok je potjera patronama punila *ostraguše* da ga novim hicima pokušaju oboriti s nogu, on je pregazio rijeku, sklonio se iza grmlja i kamenja, skinuo jarca s vrata i položio ga na ledinu. Vidi, jarac je mrtav, pogodila ga tri hica! Gleda sebe, pretražuje odjeću! Krv koja ga je oblila, jarčeva je! Njega sačma nije ni okrznula. Kad ustanovi da je zdrav, opet stavi jarca na potiljak i krenu uza stranu. Zaustavio se kad je bio izvan dometa pušaka one trojice. Doviknuo im je:

"*Evala* vam što ga ubiste! Ne moram ga sam klati prije deranja. Samo je šteta krvi! Neće biti *divenica*! Baš vas briga, vi *Rkaći*, i tako ne jedete ni krv ni *divenice,* koje se prave od krvi, loja i kukuruzova brašna."

Daljan je i na najnižem vodostaju pravio toliko jak šum da ga progonitelji od šuma riječne brzice nisu mogli čuti. A on? On je s tim ubijenim jarcem krenuo kući. I kući ga donio kao živ dokaz da se može ženiti, ponovi li to još deset puta. I da sa ženom može izroditi sedam sinova, koji će mu na vratu ostaviti deset siročadi. Donio je kući i dokaz da ni on ni oni koji od njegova bedra otpadaju ne puštaju iz ruku i zubi ono što su uzeli i zagrizli. Ni kad za njima tri progonitelja praše iz tri puške.

Po tumačenju bake Mande Dizdaruše — koja čita i piše, a učitelj joj je bio povjesničar Urlić — nije taj jarac dokaz ni da smo lopovi ni da ne puštamo što zgrabimo, nego je taj jarac dokaz da čovjek ima pravo otimati kad su njega do gole kože ogulili.

E pa, sad, dragi Zlatko, o tom jarcu ovaj kaže ovo onaj ono! Kod tolikih mišljenja, hajde ti, Bože, znaj tko govori istinu! Kad odrasli to nisu mogli znati, kako ću znati ja, koji sam zakasnio doći i toga jarca svojim očima vidjeti ustrijeljena na pradjedovu vratu. Ne bih to znao ni da sam tri puta završio veće škole nego sam ih u desetoj godini imao. Ni da mi je učitelj bio Urlić, pisac povijesnih crtica, koji se nije odvajao od

šibe i svoga mačka. A tako je lijepo znao opisati i nacrtati Nečven i Čučevo, ispod kojih se dogodila ta krađa jarca. I sve druge tvrđave uz rijeku koja nas je pojila i hranila, spajala i razdvajala. Bome, ne bih znao!

Ipak, ako nisam znao što dokazuje taj jarac usmrćen za vratom, jer to nitko živ oko mene nije znao, znao sam da je pradjed doista hajdukovao, da se odvrgnuo od kuće i da je nekoliko godina boravio tamo gdje stan ima vuk i lisica, u šumama i spiljama. U školi su me učili da krađa jarca ne čini čovjeka hajdukom, da ga hajdukom ne može učiniti ni krađa deset jaraca, kad po *rišćanskom adetu* stječe pravo na ženidbu. Po onom što se u školi uči, hajduk se, dok tjera hajdučiju, bavi sasvim drugim poslom, nego je posao krađe jaraca. Kad je tako s jarcima, nije se, valjda, pradjed u hajdučiji bavio poslom što ga pripisuju Starom Vujadinu, hajduku iz moje čitanke? Taj Vujadin stoji navrh brda i gleda odozgor na putove *kud prolaze Turci i trgovci*. Dočeka jedne i druge, uzme im *tovare s blagom*, dijeli ukradeno sebi i svojima, a mi ga, toga Vujadina, u čitanci zovemo *borcem protiv turskog zuluma*. Nisu li se takvim poslom Revač i njegovi *pajdaši* u *rišćanluku* bavili?

“Ne znam čime se bavio! Ne bi mu na to pitanje nitko iz grla iščupao odgovor. Rekla sam ti, samo bi odmahnuo rukom i govorio: ’Mani se toga! *Batali* to! Ne zazivaj vraga!’ Ako odgovor dalje tražim, razbjesni se, viče, psuje! Bože ga sačuvaj!” rekla mi je Urlićeva učenica i tome dodala: “Vrag stari! Imao je svašta na duši. Pitam se samo je li se za to ispovjedio i pokajao? Nije vjerovao nikomu, pa ni fratrima, i mislim da je sve to sa sobom u grob odnio.”

Trebalo je proteći mnogo vode našom rijekom, trebao sam odrasti i postati učitelj, trebao sam, dragi Zlatko, prijeći s lijeve obale, gdje oni koji su hajdukovali taje narav svoje hajdučije, a njihovi se potomci toga hajdukovanja stide, na desnu obalu, gdje se starci ponose svojom hajdučkom mladošću, a njihovi potomci, pozivljući se na zanat predaka, ponosno kazuju *da ni njihovu djedu nije svatko pljuvao u brk, pa neće ni njima,* trebao sam prijeći s *bunjevačke* strane rijeke na *rišćansku* i tamo neko vrijeme živjeti, da bih saznao narav hajdukovanja osnivača svoje obitelji i razloge zašto se hajdučije odrekao. Stideći se do kraja života onoga što je kao hajduk počinio! Bila je to dopuna onome što sam od bake Mande čuo, kako se Revač pohajduči, i poveznica s onim što ću još od nje čuti, kako se hajdukovanja ostavio.

Dogodilo se to sredinom prve godine, od dvije koliko ću ih u tom selu provesti, mog učeteljevanja u Oćestovu. Već sam u mjesečniku *Prosvjeta*, koji se pred koju godinu prije toga zvao *Srpska riječ*, objavio prvu pripovijetku, što će reći da sam se nalazio u vremenu potrage za temom druge priče i svih ostalih priča koje sam namjeravao napisati. Ružica je u to vrijeme još uvijek pohađala učiteljsku školu u Zadru, pa je

meni zbog svega toga, autobusna linija, makadamskom cestom u trajanju od pet do šest sati vožnje, ovisno o pravcu kretanja autobusa, iz Knina u Zadar i obrnutim smjerom, bila, što nije pretjerano reći, i prometna i duhovna *žila kucavica.*

Ako bih iz Oćestova išao u Knin, uglavnom podignuti ili vratiti knjige u posudbenu biblioteku, putovao sam tim autobusom. Ako sam odlazio k roditeljima u Prominu ili se otuda vraćao u Oćestovo, dio sam se puta mogao voziti samo tim autobusom. Ako sam posjećivao Ružicu u Zadru ili se od nje vraćao — a, bome, rado sam išao i nerado se vraćao — morao sam se služiti autobusom, koji je redovno bio prepun ljudi i sitnijih životinja, peradi, mačaka i pasa. I kamo god išao, u taj sam se autobus ukrcavao i iz njega iskrcavao na četiri postaje. Na kninskoj i zadarskoj, koje su imale krov nad glavom i šank s poslužiteljem da se na njemu popije piće. I na oćestovačkoj i ivoševačkoj, koje su od zaklona predviđena za autobusne postaje imale samo zid od šumske ograde, da te koliko-toliko, uglavnom slabo, štiti od bure. A je li štogod s neba padalo dok ti tamo stojiš i čekaš, kakav snijeg, kakva kiša, za krov nad glavom sam si se morao pobrinuti. Stisnuti se ispod kakva kišobrana, ispod kakva ogrtača ili samo ispod kakve kapuljače. Čuči i čekaj, kisni i mrzni, pa što ti Bog dade! A najbolje što ti može dati jest brz dolazak autobusa, prazno sjedalo u njemu ili, ako sjedala prazna nema, mjesto za stajanje i čekanje, dok na nekoj od stanica neka od sjedalica ne bude slobodna.

Nikad ga nisam mjerio, iako sam na sve moguće načine tim putem bezbroj puta prošao! Zato sada i ne mogu točno kazati kolika je razdaljina između našeg sela i ivoševačke autobusne postaje. Pet, šest ili sedam kilometara! Kolika god bila, u to sam je vrijeme morao prevaljivati pješke, nikada bez nečega na leđima i u rukama. I da je to pješačenje bilo po ravnu! Nego se do dna kanjona moralo spustiti lijevom njegovom stranom, a od rijeke se uspinjati do vrha desne strane. Ti si taj put, Zlatko, vidio! Na izlasku iz kanjona, na kuku odakle se vidi rijeka slikali smo se ti, Neda, Ružica i ja. Ako se pogleda na taj put ne sjećaš, sigurno se sjećaš onih dvojnih vrata usred njiva, jedinog odasvud vidljivog ostatka Burnuma, logora Jedanaeste rimske legije.

E, nešto ispod tih vrata, uz cestu prema Zadru, nalazi se nekoliko kuća koje zovemo *Kod Marije Keštinice.* Tu je nekada, ne pitaj me kada, Marija Keštinica držala krčmu, tu je u ona vremena postaju imala diližansa, i tu u naše dane staju autobusi. A tu uz kuću u kojoj je bila Keštiničina krčma, diže se kućerina na kat, da li njena ili nekog drugoga ne znam. Marije Keštinice ni njene krčme odavno tu nema, vrata su nekadašnje krčme zazidana, iako pred krčmom još uvijek goste čeka veliki kameni stol. U velikoj kućerini pored krčme i kamenog stola živi neki starac i neka, od njega prilično mlađa, starica, koje samo ponekad viđam. Nasuprot njima, koji kao da se od putnika kriju, njihovi blizanci,

Simeon, skraćeno Simo i Spasoje, skraćeno Spaso, već i sami pedesetogodišnjaci, dočekuju i ispraćaju sve putnike koji na ivoševačkoj postaji dočekuju autobuse ili u njima doputuju i tu se iskrcavaju. Ni Simo ni Spaso nisu prometnici, ali autobuse dočekuju i ispraćaju revnije od ijednog prometnika u zemlji. Ništa i ne rade nego to! Radi ničeg i ne žive nego radi toga! Ivoševačka je autobusna postaja isto što i ti blizanci, pa je reći *Kod Marije Keštinice* isto kao da si rekao *Kod Spasoja i Simeona*.

A Spase i Simo bila su dva brata blizanca, obojica čisti idioti. Putnik dođe na postaju, zastane bilo gdje u blizini njihove kućerine i oni se odnekuda učas pojave. Prilaze polako, mile kao puževi, sa dvije različite strane i, kad dođu na određen razmak, nikad ne i sasvim blizu, stanu i počnu u putnika uporno i šutke buljiti. Ne znaju ni riječi izustiti i, ako se oglase, oglasit će se neartikuliranim mumljanjem. Vidiš li ih prvi put i ne znaš li o kakvim se ljudima radi, bit će ti nelagodno i podilazit će te strah; poznaješ li ih, a malo je onih što koriste ivoševačku autobusnu postaju koji za blizance ne bi znali, i tada će ti biti nelagodno, ali straha nećeš imati.

Ne pitaju jer pitati ne znaju; stoje, zure u tebe i očekuju da im nešto dadeš. Oni putnici koji češće ovdje čekaju autobus, znaju što traže i kako ih se za neko vrijeme mogu riješiti. Daj im po cigaretu, pripali im obojici i oni će, uvlačeći u se dim za dimom, otići nekamo dok cigaretu ne popuše. Kad će se opet vratiti i zauzeti istu pozu. A ti im opet daj cigaretu i pripali im je! Oni će drugi put učiniti isto što su učinili i prvi put. I tako čini, ako ti se čini, dok ti autobus ne stigne.

Meni se to ne čini. Ja im nikada ništa ne dajem od bojazni da se na moj dar ne bi navikli, jer, navikneš li ih, postaju nesnošljiviji nego su kad im ništa ne daješ. Kad se ponašaš kao da ih ne vidiš i kao da ne čuješ njihovo mumljanje!

Iako znam da su bezopasni, da nikada nikoga nisu napali i da ih možeš otjerati tamo otkuda su došli, u njihovu kućerinu, nikad im ni ispod glasa nisam rekao da se maknu od mene, a nekmoli da bih na njih povikao i otjerao ih od sebe. Trpio sam i njihove poglede i njihovo mumljanje, bio sam ili s nekim u društvu, i osjećao se kao lud usred ludnice.

Lako je kad se na ivoševačkoj postaji samo iskrcam. Braća mumljajući i poskakujući dočekuju i ispraćaju vozače i putnike. Autobus ode, ja za njim, a braća ostaju sama *Kod Marije Keštinice*. Teško je kad čekam autobus iz Knina za Zadar i moram stati s desne strane ceste, nasuprot Spasinoj i Siminoj kućerini. Nema mogućnosti da me ti idioti ne bi vidjeli, prešli cestu i zaustavili se u mojoj blizini. A najteže mi je — kao što je toga puta bilo — kad čekam autobus iz Zadra za Knin i moram stati pred vratima kućerine u kojoj blizanci žive, pored kamenog stola, ispred zazidanih vrata nekadašnje krčme Marije Keštinice. Tada sam na

terenu Spase i Sime, gotovo u njihovoj kući, njihov gost.

Ono što sam na sebi donio, vojnički ranac pun hrane, koju mi je majka spremila da bih u Oćestovu imao što jesti, i torbu u kojoj je bila knjiga, bez koje nikamo nisam išao, sa dvije boce vina, odložio sam na kameni stol. Nisam još navršio ni dvadeset i petu godinu niti sam se oženio, kad su Revačevići, po običaju koji ih je razlikovao od drugih obitelji u selu, stjecali pravo da piju vino i rakiju. Prema tomu, vino koje u torbi nosim sam neću piti, ali ga trebam imati da bih *vinom svoga ćaće* mogao počastiti gosta koji me u stanu posjeti.

Dakako, čim su me vidjeli da dolazim, dva su se brata uznemirila, počela mumljati i mlatarati rukama. Dok sam na kameni stol odlagao ranac i torbu, oni su mi se približili i stali nekoliko koraka podalje od mene. Jedan s lijeve, drugi s desne strane! Stalno su buljili u mene, a povremeno bi mumljali i pružali prema meni ruke.

Dok su braća činila što su činila, ja stajao uz prtljagu na stolu i često pogledavao na sat, još češće niz ravnu cestu preko polja nadajući se ugledati autobus, njihova je majka neprestance izlazila na vrata kućerine i u kućerinu se na ta vrata vraćala. Ili je nešto iz kuće iznosila ili je nešto u kuću unosila! Nisam uspijevao vidjeti ni da li iznosi ili unosi, ni što unosi ili iznosi, ako nešto u pregači nosi. Jer ono što je unosila ili iznosila, ako je išta iznosila i unosila, držala je dobro zamotano u pregači, pa se to nije dalo vidjeti, ako je tamo nešto i bilo. Nisam znao kako stoji s majčinom pameću. Da idiote nije rodila idiotkinja? Zato se nisam usuđivao pratiti je pogledom kad iziđe iz kuće, ode do hrpe svega i svačega u jednom kutu dvorišta i tamo nešto trpa u pregaču ili iz pregače vadi i na tom odlagalištu ostavlja.

Puhala je lagana ali britka siječanjska bura. Podilazili su me hladni srsi i cupkao sam na mjestu da se ne bih smrznuo i ukočio. Molio sam Boga da taj autobus već jednom dođe. Nisam znao ježim li se od studeni i prolazi li mi vrijeme sporo kao što vrijeme prolazi sporo svakomu koji nešto čeka, ili mene podilazi jeza i vrijeme mi sporo prolazi zato što me okružuje toliko bolesnog uma, koliko ga se oko mene nijednom dosad na jednom mjestu nije našlo. Bože moj, kad li će taj autobus!

Makar nije lako dulje vrijeme biti izložen britkoj buri, suludom buljenju braće i sumnjičavim pogledima njihove majke, koja čini nešto, najvjerojatnije, besmisleno, makar je bilo teško podnositi dosadu čekanja autobusa koji nije došao kad je trebao doći, sve je bilo koliko-toliko podnošljivo dok bura nije ojačala, nebo se smračilo i počela padati *dinarska sočica.* Padalina kojoj bi ime moglo potjecati od *sočiva*, variva skuhana od *graha jarog* koji ima oblik olovne sačme, i padalina koja je srodna ravničarskoj solici, ali bi je sa solikom bilo pogrešno poistovjetiti. Ravničarska je solika okrugla pahulja snijega koja pada kao snijeg i koja se, kad na zemlju padne, ponaša kao i svaki drugi oblik snježne pahulje.

*Sočica,* pak, u svom sastavu ima više leda nego snijega i na polovici je puta od solike do grada. Kad padne, ima mekši udar od grudice grada, ali se kao i grad, tamo gdje padne nije li ravno, otkotrlja. Nemaš li na glavi kapu, niz dlake će ti sići do tjemena i tamo se topiti, pa će ti glava ubrzo biti mokra. Nemaš li na vratu šal, niz potiljak će se otkotrljati ispod ovratnika košulje i otopiti se na leđima. Kapu sam imao, ali, osim podignutim ovratnikom kaputa, vrat nisam imao čime zaštititi. *Sočica* mi je ubrzo ovlažila vratne žile i, kao mrzla voda, počela kliziti niz leđa.

"Tko zna kad će autobus vraga donijeti. Pukne mu guma i ti čekaj dok mu je ne zakrpaju. Ako je zakrpaju! Uzmi svoje stvari i uđi u kuću. Hvala vragu, ima mjesta koliko želiš! A oni će paziti dolazi li autobus. Simo, sine Spaso, radosti majčina — dede, na svoja mjesta i pazite dolazi li tu-tu!" rekla je, najprije meni, a potom sinovima, koji su joj mumljanjem, lamatanjem rukama i bečeći oči odgovorili da razumiju što majka od njih traži.

Dok sam se odlučivao ući ili ne ući u kućerinu, pred kojom sam mnogo puta autobus čekao i iz autobusa se iskrcavao, ali u nju nikad nisam ušao, dok sam starici zahvaljivao na gostoprimstvu i prtio na leđa ranac, sinovi su izvršili majčinu zapovijed. Kad sam natovaren krenuo u kuću, jednog sam vidio na jednom a drugog na drugom prozoru. Iza mutnih stakala obojica su gledala niz put koji je polje presijecao na dva dijela. Budu li niz put buljili onako uporno kao što su buljili u putnike koji su čekali prijevoz, autobus nema izgleda proći pored njihove kućerine, a da ga oni ne bi zapazili i počeli mumljati. Što se toga tiče, a bilo mi je najvažnije da autobus ne prođe dok se ja od *sočice* budem sklanjao u kući, mogao sam se pouzdati u majku i njene sinove.

Kućerina, što me i jest i nije iznenadilo, budući da je takvih u ovim krajevima mnogo, nije imala unutarnjih pregrada. Od jednog do drugog zida, uzduž i poprijeko, sve jedna jedina prostorija. Ali me začudilo što su je započeli graditi na kat, a u nju se uselili bez i jednog od dva tavana što ih imaju do kraja sagrađene katnice. Ni tavana što bi prizemlju bio strop a katu pod, ni tavana što bi katu bio strop i tavan s prolazom u potkrovlje! Pri sjevernom je zidu bio potavanjen uzak dio ispod kojeg su bili smješteni kreveti. Poredani su uza zid jedan do drugoga i ne mogu razlikovati koliko ih je na broju. Uzduž zida na kojemu su, u razini kata, bila dva prozora, na kojima su sada stražarili Spaso i Simo, bile su ispružene tri daske, na koje su se braća popela po ljestvama. Ili ta kućerina, kao ni pregrade, tavane nikad nije imala, ili ih je imala, ali je daska s greda bila skinuta kad se pokazalo da je potrebnija na nekom drugom mjestu. A moglo je biti i tako da je nekad netko došao kuću okrasti, nije u njoj našao ništa vrijedno da ponese sa sobom, pa je zgulio dasku s tavana i odnio je. Svašta je tu moglo biti da bi postalo ovako kako je danas. Nikako!

Starica mi je ponudila da sjednem na tronožac pored vatre na ognjištu. U tom je trenutku netko podignuo glavu s jastuka na jednom od kreveta i pozvao me da sjednem bliže njemu, on slabije čuje. Poslušao sam ga i, noseći uz ranac i torbu sad još i tronožac, sjeo pored njegova uzglavlja.

“Dolaziš li preko vode?” pitao me je taj što leži na postelji. Kad sam mu kazao da upravo otuda dolazim, on je, radujući se zbog nečega što nisam s njegove strane rijeke, kazao: “Pa, ti si onda *Bunjevac*!”

“Jesam!”

“Iz kojeg *bunjevačkog* sela?”

“Iz Puljana.”

“A čiji si, Boga ti?”

“Pile Revačeva”, predstavio sam se s ove strane vode onako kako sam se predstavljao i s one, *bunjevačke* strane.

“Ti Pilin! Znam ti ćaću. Dok me noge nisu izdale, viđao sam ga često. A poznavao sam ti i đeda!”

“Revač mi je pradjed.”

“Dobro, neka je! Tu mu je u Rudelama, u Grčiće, bila udana sestra Manda. Na svaki je god ovamo dolazio, na Grčića *krsnu slavu*. A znao sam ja Revača i po drugim poslovima.”

“Imam vina, želite li se napiti?” pitao sam ga.

“Stara, donesi čašu”, istovremeno je i odgovorio na moje pitanje i pozvao suprugu da ga posluži.

Brz i praktičan neki čovjek!

U skraćivanju postupka oko vina starica je išla i korak dalje. Umjesto čaše, donijela je limeni vrč i vino iz boce, koju sam joj pružio, do posljednje kapi izlila u taj vrč. Prva se napila, obrisala nadlanicom usne i kazala da je vino pravo. Prominsko! Poslužila je muža, pa kad se i on napio, ono što je u loncu ostalo odnijela je sinovima na stražarska mjesta i vratila se otuda s praznim vrčem.

“I sve popiše!” reče starac.

“Ah, što ti je litrica vina na četvero čeljadi. Svatko po gutljaj i nestade ga”, odgovori mu žena.

“Imam ja još jednu litru”, kažem.

“Daj je ovamo! Izli!” pruži mi starac onaj vrč i ja u njega izlijem i drugu bocu.

“E, Boga mi, ovu neće nitko osim mene ispijati!” reče starac, dobro potegnu i, kad jagodicama prstiju obrisa brkove, odloži vrč na stolić, koji mu je, dok je ležao, bio nadohvat ruke.

Dok se on sladio drugom litrom moga vina, za kojim ne žalim jer ga ja ionako ne bih pio, dok je tonuo u blaženstvo pijanstva, njegovi sinovi, također napiti, čuvali stražu, a žena, ni ona sasvim trijezna, nastavila ono nešto iznositi iz kuće i ono nešto u kuću unositi, ja sam pokušavao

pogoditi koliko bi godina mogao imati čovjek koji leži na postelji, jer su mu, kako mi je rekao, oduzete noge. Ako su mu blizanci prešli pedesetu, supruga se primaknula osamdesetoj, on bi, i po računanju kolika može biti razlika između muža i žene i po svojoj vanjštini, mogao imati devedeset godina. Međutim, njegovo sasušeno lice, obraslo dva tjedna nebrijanom bradom, moglo je biti i lice devedesetogodišnjaka i lice dobro očuvane mumije. A mumija je, kao svaka mumija, mogla brojiti od sto pa dalje koliko želiš godina! Po svom izgledu on bi mogao biti i Revačev vršnjak. Iako dokaz leži u krevetu, pred mojim očima, u to ne mogu vjerovati.

On će mi sam, kad se *podnapije vina* i kad počne *pijan besjediti,* u odnekud probuđenom ponosu da jest što jest, da je bio što je bio i da je radio što je radio, on će mi sam kazati kojih je, otprilike, godina i što sve zna o mom pradjedu.

"Znaš li, *Bunjevče*, onu pjesmu što počinje *Vino piju Drača i Kutlača*?" pita me pijan i nadmen od ponosa koliko ponosom može biti nadmena oživjela mumija. Što li to moje vino učini? Oživi mrtva! Još i više, oživi mumiju!

"Tu ne znam, ali znam neke druge pjesme koje, isto kao i ta, počinju da negdje, u nekoj krčmi, junaci piju vino, pa kad se *podnapiju,* počnu govoriti", kažem mu u šali.

"E, neku drugu! Ali to nije ta! Kad tu o Kutlači ne znaš, onda ne znaš ni tko ti je prađeda naučio *deračini.* On ti je, Jovo Kutlača, tu iz Radučića rodom, bio Revačev učitelj. A ja ni Kutlaču ni Dmitra Draču, iz Karina Gornjeg, koga su zvali Mitrak, nisam poznavao. Njih je obojicu uhvatilo i objesilo prije nego sam se ja pohajdučio. Mene su od moje osme godine učili oni koje su Kutlača i Mitrak učili. Uz ostale, i tvoj je prađed bio moj učitelj. Kakav je bio? To pitaš? Vatra živa! *Oškopac*! Muhi nije dao na se. Muhi, da mu sleti na rame! Ne, nije dao! Pogan neki *Bunjevac*! Među *Bunjevcima* nema mnogo takvih. Ali se iznenada povukao. Na pozive se nije odzivao. Čujemo, pomilovalo ga! Samac bio pa ga ni u vojsku nisu dignuli. Oženio se i pravi sinove. A kako se i ne bi povukao? Žandar na svakom koraku. Vođe bez pameti. Kakav vođa može biti Vasilije Gak ili Damjan Relić! Pali u klopku, objesilo ih! A izdaja na sve strane. Žandari daju dvjesta *fijorina* za svaku hajdučku glavu. Ne možeš naći jataka koji te ne bi izdao za dvjesta *fijorina*. Evo, mene je izdao otac Marije Keštinice, stafri Kešta. Zajedno s još osmoricom! I *fijorinima* koje je dobio za naše glave sagradio i svoju krčmu i ovu kućerinu u kojoj smo. A i klesanje onoga stola pred krčmom plaćeno je tim novcem. A ja dvanaest godina u vojsku. Ratuj za cara! Gdje me sve nije bilo! Vratio se iz vojske gol kao goli miš. I evo, tu sam otada! Nema više ni Kešte ni Keštinice. Nekakve pravde ima u tomu što ja sada stanujem u ovoj kućerini. Pobijedio sam one koji su me izdali."

“A što ste vi to radili, pa i moj pradjed s vama, dok su vas vodili Kutlača, Drača, Gak i Relić?”

“*Derali*, a ako bi nam netko u *deračini* zasmetao, skidali ga s nogu. Ih, koliko smo volova dotjerali iz Like i Bosne u primorje! Danima se prikradaj, pa sve do Save, sve do tamo kud nas je vrag nosio. I otuda s ukradenom stokom natrag. Pretvaraj se da smo čobani, da smo trgovci, svašta! I dotjeraš to do iznad Zadra i Šibenika, pa stani! Čekaš *bikare* iz primorskih gradova! A oni, lopovi, moraš primiti što ti ponude! Više njima nego nama! A mi onda ispečemo janjca, podijelimo novac, znaš, po hajdučki: *glava glavi, plećka harambaši, a fukara može i rebara.* I svatko svojim putem do novog poziva i odlaska u novu *deračinu.*”

“A što biste vi i moj pradjed dobili, glavu ili plećku?”

“Ni jedno ni drugo. Nikad. Mi smo dobivali rebra. A glave i plećke pripale bi onima kakvi su bili Drača i Kutlača, Gak i Relić.”

“I samo ste te volove *derali?*”

“*Derali* smo sve što se *oderati* moglo. Ali je *derati* volove i diližanse bilo najbolje. Imaš što *oderati*! A što ćeš dobiti ako *odereš* kuću nekog seljaka? Najesti se, jedva i to! A ni diližansa nije svaka ista. Treba znati u kojoj ima para. Pa nju uloviti! Ali ta koja novac nosi, ne kreće na put bez hrpe žandara pred njom i iza nje. Ne možeš takvu oderati bez krvavih gaća. Treba skupiti i po stotinu ljudi, pa treba znati kuda prolazi, pa trebaš platiti dojavljivače prije nego ti dojave. Treba tu mozak kakvog je Jovo Kutlača imao. A Jovo je Kutlača na svijetu bio samo jedan!”

“I koliko ste puta tako debelu diližansu *oderali*?”

“Samo jednom! Bolje da ni tada nismo. Za mene je to bila nesreća u sreći, a možda je za tvog prađeda bila sreća u sreći! Vodio nas je Vasilije Gak, koji je postao harambaša kad su Kutlaču objesili. Kutlačina škola, ali nije Kutlačina pamet! A onda je od škole mala korist. Ta je diližansa dolazila iz Sarajeva. Trebala je u Zadar dovesti novac, a odatle će ga za Trst otpremiti brodom. Vozila je ta diližansa trideset i dvije hiljade talira u srebru i zlatu. Bilo je mrtvih glava i na njihovoj i na našoj strani. Sve smo talire *oderali,* sve podijelili i razišli se svaki na svoju stranu. E, tada smo svi dobili *dobar komad masnih rebarca.* Ali, zlo, uhvatili žandari Vasilija Gaka, a on sve koje je poznavao izdao. Sudili mu i objesili ga. Tvoj prađed uteče preko vode, nestade i otuda se ne javi ni na jedan poziv niti pređe vodu po tom poslu. Gonili nas žandari kao vrag grešnu dušu. Mene i još osmoricu izdade Keštiničin ćaća, proklet bio. I sa mnom u vojsku dvanaest godina, jer se na prvi poziv nisam odazvao. Da sam se odazvao, gulio bih vojsku osam godina. A da sam iz vojske pobjegao pa me ponovo uhvatilo, vojsku bi gulio dok ne bi ostario. Zato iz vojske nisam bježao, nego sam i ono što me je kao vojnika *gebiralo* i ona svoja *masna rebarca od sarajevske diližanse* trošio na kurve. Kurvanjski dobio, na kurvama potrošio! Da znaš koliko ih je prošlo kroz moje ruke! Koliko

sam poslije, kad sam se iz vojske vratio, imao čuti, tvoj prađed svoja *masna rebarca od diližanse* nije potrošio na kurvanje. Možda ni ja ne bih da me Vasilije Gak i Kešta ne izdadoše. Neka sam potrošio, ne žalim! I opet bih!"

"Ne prsi se!" javlja se starica. "Tu si gdje jesi i to zahvali Keštinoj kćeri Mariji. Ustupila ti je ovu kućerinu i dala ti posao u krčmi — da kolješ, dereš i pečeš janjce — da bi iskajala grijeh koji je njen ćaća zbog tvoje hajdučije napravio. Tako bar nisi beskućnik. A da te Kešta nije izdao, odavna bi, kao i tvoj Vasilije Gak, vratom *omastio uže*. Stari đavole, svakoga *oderati*, sve zapiti, sve na ženske potrošiti!"

"Neka sam potrošio! Imam se rašta prsiti i ponositi. Nikoga nisam izdao. Živio sam časno, da časnije u moje vrijeme živjeti nisam mogao. Stara, dodaj mi gusle! Da Bunjevcu zapjevam onu našu. *Vino piju Drača i Kutlača…*"

"O đavo ti sreću odnio! Pamet odavno jest! Đe su ti gusle? Zar ne pamtiš da si ih odavna pijan o zid razbio i na vatri izgorio! To u tebi gudi ona druga litra Bunjevčeva vina. Da si je kao i prvu podijelio s nama, ne bi ti se guslalo i pjevalo o Drači i Kutlači. Pjevaj bez gusala, ako ti se pjeva!"

U taj su čas dva stražara, Spaso i Simo, podignuli dreku, zalamatali rukama i naguravali se tko će prvi sići niz ljestve i prvi istrčati pred autobus. Tko će prvi dočekati putnike koji će tu iz autobusa izići i tko će prvi dobiti zapaljenu cigaretu.

Ranac sam uprtio na ramena, a torbu s knjigom i dvije prazne boce ponio u ruci. Zahvalio sam na gostoprimstvu domaćinima i požurio pred autobus sustižući dvojicu idiota, bez ikakvih izgleda da ih sustignem prije otvorenih vrata autobusa. Starac, od mumije stariji, kojemu nije pružena prilika da otpjeva što rekoše i što učiniše Drača i Kutlača, kad popiše vino i opiše se kao on danas, govorio je iza mojih leđa:

"Opet svrati, Bunjevče! Pričat ću ti o prađedu. Bio je *oškopac*, muhi nije dopuštao da na njega sleti."

"Je li, stari vraže! Briga tebe za *oškopcom*. Svidjelo se tebi *vino crvenika*. Htio bi opet *mukteševine*!" umjesto mene s mumijom je nastavila razgovor ona što nije prestajala, u pregaču skriveno, nešto iznositi iz kuće i u kuću unositi i, time što skriva i time što čini, doimati se većom idiotkinjom od sinova idiota.

Eto, tako, dragi Zlatko, u ambijentu neprikladnu za otkriće značajnih spoznaja, ja sam saznao za narav hajdučije svoga pradjeda, o kojoj ti, da naglasim ono što sam već rekao, ne bih ni riječ kazao, kad ona ne bi bila presudna za život i sirotovanje moga oca i, bome, za moj život i sirotovanje u njemu. Dakako, to u takvom obliku ne bih saznao da se i u moje dane s *rišćanske* strane rijeke nije našao čovjek koji se — kao u dane kad je Simo Matavulj ponosno u *Bakonji fra Brni* opisivao Bukara

koji će, praveći se nijem i gluh, prevariti svećenike i okrasti Visovac — ponosio onim čega su se obični ljudi iz puka na *bunjevačkoj* obali stidjeli, a učeni tu pojavu, kad se ponosiš onim čega bi se morao stidjeti, zvali *matavuljanje.* Korijen toj pojavi, da se ljudi s jedne strane rijeke ponose onim čega se na drugoj strani stide, iako piju istu vodu i griju se na istom suncu, ne bih na ovom mjestu želio podrobnije istraživati. Ni zbog toga što se korijeni tomu ne bi mogli pronaći, ni zbog toga što to ja ne bih znao učiniti, već zato što će ovo naše dopisivanje od petka do petka, u jednom dijelu, biti i ispitivanje korijena toj razlici. Korijena *matavuljanju*!

Na tragu raščlambe korijena *matavuljanju* u ovom bih trenutku rekao samo jedno, ali bitno. Čini se da su apeli državne i crkvene vlasti, slani stanovništvu obiju vjeroispovijesti nakon svakog suđenja hajducima, u kojima se tražilo da se iz srca vjernika iskorijeni sklonost krađi, na *bunjevačkoj* obali rijeke imali veći učinak nego na *rišćanskoj.* U tim je apelima svjetovna i vjerska vlast od svećenika tražila: *Uklonite iz glava i iščupajte iz srdaca vaših župljana, kletvom, kaznom, pokorom i sramoćenjem, nastranu sklonost* deračini*, i nastrano proglašavanje* deračine *junaštvom. Umjesto toga prokletstva u glave im usađujte nauk Evanđelja, a u srca snošljivost, žrtvovanje i ljubav prema bližnjemu.*

Bilo bi netočno reći da svećenici i na *rišćanskoj* obali rijeke nisu propovijedali ono što piše u Evanđelju. Ali, tradicionalna i od politike dirigirana interpretacija hajdučije kao borbe za slobodu obespravljenog naroda, otvarala je mogućnost da se i čista *deračina*, kad lopov okrade imućna čovjeka svoje vjere i svog naroda, proglasi junaštvom o kojemu treba pjesme slagati i uz gudalo ih pjevati. Ne mareći što *deračina* ostaje *deračina* i ako o njoj slušaš pjevati tako lijepe pjesme kakva je, pretpostavljam, jer je nikad do kraja nisam saslušao, *vino pije Drača i Kutlača, kad imadu, tad i meni dadu,* i kakva je balada *Smrt Jovana Kutlače,* koju sam imao priliku pročitati u *Narodnom kalendaru za prijestupnu godinu l884*.

I slijedeći put, kad sam čekao autobus *Kod Marije Keštinice*, zatekla me je susnježica i morao sam se skloniti u kućerinu bez pregrada i tavana. Starica, Spasoje i Simeon sami su popili bocu darovana vina. Ponosnog gospodara te kućerine više nije bilo. Otišao je tamo gdje odlaze, zapravo kamo ih odnose svi koji *spadnu s nogu* pod stare dane. Ako sam, nešto više od onoga što mi je rekao taj čovjek, želio znati o hajdučiji svoga pradjeda, morao sam obavijesti potražiti negdje drugdje. Gdje nego u *Narodnim kalendarima*, kakav je onaj što sam ga spomenuo, i u zadarskom arhivu, u kojemu se nalazi crno na bijelu sve što se u okolici toga grada stoljećima događalo. O svemu, pa i o hajdučkoj borbi za slobodu, još više o *deračini*, kad je borba za slobodu izvojevana.

Ne misli, Zlatko, da sam riječ *deračina* preuzeo iz današnje gradske šatre i presadio je u vremena kad nije bilo ni gradova kakvi su danas, ni

šatre kakva u njima trenutno postoji. Što ja, kako je tebi dobro poznato jer lektoriraš ono što pišem, često i rado činim usuprot čuđenju jezičara i književnih kritičara. Iako to rado činim, ovoga puta to učinio nisam. Riječ *deračina* nastala je u hajdučkom miljeu, u vrijeme ponosa hajdukovanjem, pa i *deračinom* kao glavnim poslom u hajdučiji. Štoviše, administrativni jezici, hrvatski, talijanski i njemački, riječ *deračina* drže riječju koja znači hajdučku krađu, što će reći krađu s krvlju i nasiljem, krađu kao oružani prepad i pljačku.

A to, da je riječ *deračina* preživjela stoljeća i preselila se iz sela u grad, dokaz je najvišeg reda da je hajdučija i danas kod nas živa, ali se pojavljuje pod drugim imenom i ima drukčije sadržaje, različite od onih koje je prakticirao Jovan Kutlača.

A Jovan je Kutlača prakticirao, doista, jezovite oblike *deračine.* I pravo je čudo što se i takva *deračina* u pjesmama mogla pretvoriti u junaštvo. U arhivima se čuvaju papirnati dokazi u kojima piše da je on sam ili zajedno s družinom, koja bi u slučaju velikih *deračina* imala i do stotinu ljudi, pljačkao diližanse i karavane na cestama, robio domaćinstva imućnijih ljudi, ubijao one koji su ga progonili ili mu stajali na putu, usmrćivao po narudžbi uz naplatu visoke cijene, sjekao vinove loze onima koji ne bi htjeli otkupiti ucijenjeni vinograd, otimao djecu i tražio za njih otkupninu, poduzimao pohode u udaljene krajeve, tamo krao volove i krave, konje i ovce, dogonio ukradeno u primorje i prodavao ispod cijene trgovcima iz Zadra, Šibenika i Splita. Prerušavao se iz lisice u vuka, iz muška u žensko, iz osiona mladića u stara bogalje i, prerušen ili neprerušen, činio svakakva nedjela.

Samo jedno nije činio. Ni sam, niti je dopuštao da to učini itko od onih koji su s njim išli i radili što je i on radio. Nije dopuštao silovanje žena a pogotovo djevojaka. Nad onim tko bi, protivno njenoj volji, obljubio ženu i djevojku, sam je izvršavao ponižavajuću smrtnu kaznu. Zabilježeno je da je to učinio nekom Panteliji iz Zrmanje i više nikad nikomu. Ili su svi kao i on poštivali *žensku čast* ili su se bojali da će ih Kutlača *ostaviti bez kite.* Koju će, prije nego odu na onaj svijet, gledati odsječenu u pasjim ustima. Ako je samo Pantelijin slučaj zabilježen, ne znači da još sličnih slučajeva nije bilo, samo oni nisu zabilježeni.

Dosljedan do kraja u zaštiti *ženske časti*, Kutlača nije dopuštao svojim ljudima da djevojci, kad se pod đerdanom vraća kući sa sajma, ukradu đerdan niti da s tog đerdana otkinu i jedan zlatnik. Ma ni bakreni novčić! Čuje li da je netko od njegovih pajdaša, samoinicijativno, ukrao djevojački đerdan, nađe li kod njega novac sa đerdana, a lako ga je bilo prepoznati jer je novac otkinut s đerdana bio probušen, taj će, prema Kutlačinu nahođenju, *ostati bez kite,* bez uha, bez prsta, bez šake, pa, nerijetko, i bez čitave ruke. A u svim slučajevima, bez čega god ostao i na koji god način bio obilježen kao onaj koji se ogriješio o *žensko*

*poštenje*, više neće biti član družine i neće imati priliku pjevati *vino piju Drača i Kutlača, kad imadu, tad i meni dadu*. Kutlača, ni kad je plivao u vinu, nije ga davao onima koji nisu poštivali i zaštićivali ženu. Žensko, kako je on govorio! Samo je žena gospodar svoga tijela i nitko to tijelo bez njene volje ne smije uzeti. Kad je dukat probušen i prišiven za đerdan, on bi postao svet kao što su sveti zlatni predmeti položeni pred ikonu nekoga sveca. Ne diraj u djevojačku svetost ako želiš da te Kutlača ostavi čitavog!

Međutim, braneći nepovredivost *ženske časti* i djevojačke nevinosti, braneći svetost zlata i srebra u đerdanu — za što su ga i suci na suđenju hvalili — Kutlača je počinio više zločina nego što ih je počinio dočekujući karavane i diližanse. Zato mu nikakav sud, pa ni onaj u Zadru što je njemu sudio, tu hvale vrijednu dobrotu nije mogao, prilikom odmjeravanja kazne, uzeti kao olakotnu okolnost.

Ni iz nekoliko dokumenata ni iz plakata na kojemu je zadarski sud ispisao presudu i jedan primjerak pohranio u arhivu, a sve ostale dao izlijepiti po ravnokotarskim i bukovičkim selima, nisam mogao vidjeti u kojemu se od tri moguća sela, u Ivoševcima, u Čučevu ili u Radučiću, rodio Jovan Kutlača. A vjerovati onomu što sam čuo od pijanog oca dvojice idiota, da je rodom iz Radučića, nisam se sasvim pouzdavao. U sva tri susjedna sela, jednog na sjeveru Burnuma, a dva na zapadnoj strani od toga logora Jedanaeste rimske legije, nalazi se zaselak Kutlača. Kako u dokumentima i presudi piše da je Jovan rođen u Kutlačama, ne može se znati jesu li to čučevačke, ivoševačke ili radučićke Kutlače. Koje god bile glasoviti je harambaša rođen u blizini Burnuma, tamo gdje je rimski car August, na poziv plemena Burnista da im pošalje vojsku kako bi se obranili od Delmata, najprije svojoj legiji napravio logor, a potom preko gaza iznad velikog slapa prešao rijeku i upustio se u sto i pedeset godina dugi rat s Delmatima, nazvavši po svojim neprijateljima zemlju u kojoj je s njima ratovao, iako ta zemlja čitava nikada nije bila delmatska. U blizini Burnuma, što ga domaći svijet zove Šupljajom po ostacima vrata upravne zgrade, rodio se taj Jovan Kutlača, ali i u blizini moga sela s druge strane rijeke. S mnogo se vjerojatnosti, jer o tome nigdje ništa nema zabilježeno, može pretpostaviti da je Kutlača, koji je dobro poznavao kraj u kojemu je odrastao, svaku kuću, svaki tor, svaku spilju, svaki gaz na rijeci i svako čeljade u okolici, potkraj svoje hajdučije, u zenitu moći i slave, upoznao i dječaka Petra Revača iz *bunjevačkog* sela Puljana, čija je sestra Manda bila udana za mlinara Savetinu Grčića, njegova, u najmanju ruku, jataka. Ako ne i člana družine u velikim *deračinama*! Upoznao ga, uglavio s njim vjeru i primio ga u družinu!

Od vlasti se Kutlača odvrgnuo prvi put kad je dobio poziv da, kao peti sin u oca, ode na odsluženje vojnog roka, negdje Boga pitaj gdje, tamo gdje se caru iz Beča bude ratovalo. Njemu se, Jovi, ratovalo nije,

njemu se više od ratovanja dopadalo igrati u kolu i pjevati:

*Bora vama, mlađane đevojke,*
*Lijepe li ste po danu gledati,*
*Još ste ljepše po noći ljubiti!*

U teškoj dvojbi ratovati osam godina za cara ili ljubiti Stevaniju iz Šimpraga, on se odlučio za ljubljenje Stevanije, isparao poziv za vojsku i sklonio se u jednu od seoskih jara. Uhvate ga žandari, vežu, potjeraju pješke u Otočac i usput mu, službeno, saopće da neće osam godina za cara ratovati, nego, jer se prvom pozivu nije dragovoljno odazvao, dvanaest. Njega to službeno priopćenje nije zaplašilo, on iskoristi prvu priliku i iz Otočca vrati se Stevaniji u Šimprage. Uhvate ga isti oni žandari koji su ga i prvi put uhvatili. Okuju mu ruke i noge i službeno priopće da više neće vojsku u Otočcu služiti, ni osam ni dvanaest godina, nego će je služiti do starosti u mjestu otkuda se neće znati vratiti Stevaniji u Šimprage. Koje je to mjesto bilo ne zna se, ali se zna da se i otuda Kutlača vratio pregači svoje Stevanije, čim su mu skinuli okove, dali mu pušku i naučili ga kako se njome rukuje. E, više se nije dao uloviti. Poručio je žandarima:

"Ili vi mene ili ću ja vas jednog po jednog! Vidjet ćemo dokle ću ja, a dokle ćete vi!"

Koji mjesec nakon Kutlačina bijega, na iznenađenje naroda i žandara koji su ga čekali da se pojavi u Šimpragama, Stevanija se udade za Đuru Radića, čovjeka dvadeset i sedam godina starijeg od sebe, vrsna opančara, za koga se znalo da nije *ni muško ni žensko* i da se nije oženio ni kad su mu se svi vršnjaci poženili, jer nije znao treba li se ženiti ili udavati. Prvu su godinu dana u Đurinoj kući, usred šume, iznad kanjona, živjeli nevjenčano, ali, kad Stevanija rodi sina, iako Đuro, osim što je nosio hlače, ni po čemu drugomu nije bio muško, vjenčaše se i, na isti način kao i prvoga, imadoše još dvojicu sinova. Đuro je stalno boravio kod kuće, pravio opanke i čuvao sinove, a Stevanija je te opanke prodavala i, obilazeći sajmove, bila više vremena na putu nego kod kuće.

Dok je ona prodavala Đurine opanke i rađala Jovanove sinove, Kutlača se uortačio s Dmitrom Dračom, koga su zvali Mitrak, s još jednim pohajdučenim vojnim bjeguncem. Njih su dvojica ujedinili ravnokotarske i bukovičke hajdučke skupine i nad sjevernom Dalmacijom, južnom Likom i zapadnom Bosnom razapeli mrežu od hajduka i njihovih jataka kakvu nikad nitko nad tim prostorom ispleo nije, mrežu kroz koju nije mogla proletjeti ni *ptica lastavica*, a da je Mitrak i Kutlača ne *oderu,* ako su je odlučili *oderati.* Ako se s nje imalo što *oderati.* Kako bi harambaše mogle u krčmama plaćati vino sebi i onima što s njima vino piju iz iste bukare.

I sve je to, pletenje mreže od hajduka i jataka, *deračina* i ispijanja bukara vina, išlo kao po loju, glatko, bez zapinjanja dok zadarske sudske

vlasti za kninskog suca nisu poslale jednog Dubrovčanina. Pavo Rešetar, kako se zvao mladi sudac, nije bio izdanak dubrovačkog plemstva, kako bi se u prvi mah moglo pomisliti, već dijete konavoskog seljaka. E, taj mladi sudac, seljačko dijete, dođe u Knin i javno se pohvali, znajući dobro da ga slušaju uši koje će to što kaže dojaviti Kutlači, kako je u Knin poslan sa zadatkom da — baš tako reče — *urazumi* Jovana Kutlaču. Reče i to da su mu za *urazumljivanje* Kutlače, Mitraka i svih koji su u kolu s njima i vlasti u Zadru i car u Beču dali odriješenu kesu i odriješene ruke, da plaća što bez plaće ne ide i da čini što misli da se mora činiti.

Kutlača se odazva Rešetarevu *urazumljivanju* na svoj način. Na pazarni dan s nekoliko drugova, kao da će prodavati ovnove koje su pred sobom gonili do pazara, uđe u Knin, ostavi drugove s ovnovima na pazaru, a sam ode pred sud i sakri se iza zabata neke stare kuće koja je ostala bez krova kad se zbog starosti urušio. Tu je čekao da se odnekud pojavi sudac pred vratima sudske zgrade i da ga pred tim vratima *sastavi sa zemljom.* Očekivao je vidjeti gospodičića koji se šepiri po Kninu i njemu, gospodaru kraja nad kojim se prostire sudovanje kninskog suda, šalje poruke da će ga *naučiti pameti*. To je očekivao, a dočekao je kršna momka, naoružana sa dva noža, s pištoljem i puškom, kojeg su pratila četiri čovjeka, naoružana kao i sudac, jedan ispred njega, drugi pozadi, a treći i četvrti na bokovima. Kutlaču se, nema govora, dojmila pratnja i odvratila ga od prvobitnog nauma. Ako njegov hitac i pogodi suca, jedna od četiri puške sučevih pratilaca pogodit će njega dok bude bježao iz ruševne kuće. Ali ga se još više dojmio Rešetar, jer mu se učini više sličan dobru hajduku nego gospodičiću i sucu. Naime, kao što je Kutlača *prežao* iznenada ubiti suca, jednako tako je i taj sudac *prežao* ubiti hajduka, ako se odnekud nenajavljen pojavi. Uvijek lak na pušci i nožu, ovoga puta Kutlača pribježe nadmudrivanju. Pa da se vidi tko će koga *urazumiti* i *naučiti pameti*! Pokaza se Rešetaru iza zabata ruševne kuće, mahnu mu rukom kad primijeti da ga sudac gleda, nasmija se i nestade. Nije ništa ružno napravio i nitko ga ne upita što radi u toj ruševini.

Kad je Kutlača po čovjeku svoga povjerenja poslao sucu poruku da je on glavom bio onaj kojeg je ugledao na zabatu ruševne kuće, da ga je imao na nišanu, ali ga toga puta nije *sa zemljom sastavio,* jer to može učiniti kad god poželi, Rešetar sazna da je onoga jutra imao susret sa smrću, ali se toga ne prestraši, već po tom istom glasniku poruči hajduku da bi se, kad je već tako da ga smrt gleda i kad za njenu prisutnost ne zna, s Kutlačom želio susresti i smrti pogledati oči u oči. Odmah i predloži da mjesto susreta bude Knin, a sudac hajduku jamči svojom čvrstom vjerom da će se s toga susreta u svoje skrovište vratiti slobodan, živ i zdrav, kakav je u Knin i došao. Reče tekliću da Kutlači kaže i to kako na tom susretu njih dvojica u četiri oka, *bez igdje ikoga*, s njim ne namjerava *raspredati Markove konake*, kad koga *odera*, a kad koga *sastavi*

*sa zemljom*, ni *pričati šurke babe Jurke,* tražiti od njega da oda svoje pajdaše i jatake, nego mu želi osobno prenijeti prijedlog carske vlasti kako će se hajduk i ta vlast dogovoriti da prestane ovo besmisleno ubijanje i ova opaka *deračina*.

Kutlača ne pristade doći u Knin i tamo iskušavati Rešetarevu čvrsto danu riječ da mu na tom susretu ni vlas s glave neće pasti, nego sam dade svoju čvrstu vjeru da se sucu neće ništa dogoditi ako sam iziđe iz Knina i dođe k njemu tamo gdje će mu biti rečeno da dođe.

Ne vjerujući hajdučkoj riječi i kao odgovor na drskost da se riječ dana od jednog Kutlače drži više vrijednom od riječi koju je dao carski sudac, srditi Rešetar posla serdara Lumbardu sa stotinu *rondaša* da pročešljaju Radučić, Ivoševce i ostala bukovička sela. Ako ga i ne ulove, neka Kutlači pokažu zube i prisile ga da dođe u Knin na pregovore. U zao se čas sudac razljuti, u zao čas posla serdara i *rondaše*! Netko od Kutlačinih ljudi, na prepad, u gužvi koja je organizirano nastala, usmrti serdara i *rondaši* ga kao Rešetarevu sramotu pronesoše kroz Knin mrtva i krvava.

Tek tada pristade Rešetar doći hajduku na koljena, ne mareći ni za opasnost kojoj se izlaže ni za poniženja kroz koja mora proći. U izboru je bila ili uspješna sudačka karijera, ili ono što je serdar Lumbarda dobio: podmukli udarac nožem u srce s leđne strane.

Pošto su obojica pristala da se susretnu na *hajdučkom terenu*, bude dogovoreno da te i te noći, čim se smrači, Rešetar, bez oružja, sam, krene putem koji od Knina vodi prema Kistanjama. Čitavim putem bit će praćen i neka, zaboga, ne pribjegava varci da bi u odjeći krio oružje ili da bi ga netko od *rondaša* slijedio. Tako sam i tako gol, u noći, kroz kraj gdje je svaki čovjek naoružan, čak i žene, treba ići i ići, ne mareći ni za sate hoda ni za prevaljene milje, sve dok pred njega ne iziđu Kutlačini ljudi i ne povedu ga vezanih očiju do loga svoga harambaše.

Kad danas čovjek, vozeći se autom, prijeđe put kojim je te noći prešao Pavo Rešetar, tamo i natrag, dođe mu da ne povjeruje u ono što čita crno po bijelom pisano. Uz tu nevjericu nalijepi se i druga. Je li moguće da je taj Pavo Rešetar imao toliko jako srce da mu nije prepuklo od silnog strahovanja čitavu noć, i tako čvrste noge da su ga u toliku strahu toliki put mogle uspravna odnijeti iz Knina i uspravna u Knin vratiti? Nakon Lumbardine smrti to je mogao napraviti samo čovjek koji je građen od materijala od kojeg je građen i hajduk, i čovjek težačkog i ratničkog porijekla koji je želio dokazati svome caru da je bolji i korisniji od onih koji su se rodili kao plemenitaši.

Što vjerovali, što ne vjerovali; čemu se čudili, a čemu ne čudili — u neko doba noći, na nekom dijelu puta od Knina do Kistanja, pred Rešetara je izišao momak, vezao mu maramu preko očiju i poveo ga stranputicom, zapravo kozjom stazom, kojom dvojica usporedo nisu

mogla hodati, pa ga je momak vodio tako da su u ruci i jedan i drugi držali dva kraja kratke uzice. Momak ga je doveo pred nekakvu nastambu, jaru, najvjerojatnije, skinuo mu povez s očiju i uveo ga u prostoriju otkuda je kroz otvorena vrata dopirala svjetlost uljanice. Sjedeći iza sinije na kojoj je gorjela uljanica, dočekao ih je Jovan Kutlača.

Momak, koji je Rešetara doveo, negdje se izgubi, a u prostoriji ostadoše samo sudac i hajduk. Ostade i uljanica, i pored nje dva nabijena pištolja, jedan nadohvat sudačke, a drugi nadohvat hajdučke ruke.

"Je li vjera?" upita Rešetar kad su ostali sami.

"Tvrda je!" odgovori Kutlača s toliko iskrenosti i topline da se to Rešetaru učini nespojivim s razbojstvima i *deračinom* koja se pripisuje tom čovjeku. Da pripisuje! Koju taj čovjek, kad mu ne trebaju pomagači ili ih nema u blizini, i sam obavlja.

Rešetar je Kutlači predložio ono što mu je od viših vlasti bilo naloženo da hajduku, kad se s njim oči u oči sastane, kaže: neka se Kutlača i njegovi drugovi dragovoljno predaju vlastima u Zadru, bit će im suđeno za nedjela, ali kojom ih god kaznom sud bude kaznio, car neće dopustiti da budu kažnjeni smrću ni doživotnom robijom. Osudi li ih sud na smrt ili doživotnu robiju, car će ih pomilovati i izvući će se tek s kojom godinom robije.

Kutlača ne prihvati ponudu suca, vlasti i cara. Tražio je više. Što? Oprost i slobodu odmah! Jer, da on s vlastima i carem nije svađu prvi zapodjenuo! Da nije bilo poziva na odsluženje vojnog roka, koji je na početku treba trajati osam godina a na kraju čitav život, ni on ni njegovi drugovi ne bi otišli u hajdučiju. Pa kad je car s tim pozivima prvi zavrgnuo parbu, neka prvi i popusti, ako u ovim krajevima želi imati mir.

Rešetaru u tijeku razgovora postade jasno da od nagodbe, koju je sam smislio i za nju tražio odobrenje vlasti, ne može biti ništa. Izvan prostora u kojemu je postao *sve i sva* Kutlača ne može shvatiti ništa, koliko god dobro shvaćao što se u tom prostoru može, a što ne može. Njegovi su vidici suženi na prostor između Velebita i jedne prekrasne rijeke. Da mora prvi popustiti onaj koji kavgu zavrgne, pa makar to bio i car, taj zakon vrijedi samo u tom prostoru.

Ipak, radi svoje sigurnosti, reče Kutlači da ga razumije, u svađi mora popustiti onaj koji je svađu započeo, ali i Kutlača mora njega razumjeti, on nije car nego carev posrednik. Vratit će se u Knin, kazati caru i carskim vlastima što Kutlača traži, čuti što će mu na to reći, pristaju li ili ne pristaju, pa kad bude imao njihov odgovor, ponovo će se s Kutlačom sastati i s njim dogovoriti što im je obojici činiti.

Kutlača je bio zadovoljan Rešeterevim odgovorom. Štoviše, postao je uvjeren da će se Rešetar za njega zauzeti. U tijeku su razgovora

uspostavili prisan odnos. Vjerovao je da će dobiti što traži, slobodu i oprost! Zašto u to ne bi vjerovao? Dao je vjeru i primio vjeru. Održao je vjeru i istom će mu mjerom biti vraćeno ono što je dao. To je još jedan *adet* u prostoru gdje je Kutlača *sve i sva*! Kutlača, međutim, nije znao ono što su znali svi oni koji su duga stoljeća s Dubrovčanima, plemićima i težacima, utvrđivali vjeru i svoje iskustvo ugradili u poslovicu koja glasi: *Dubrovačka vjera, nikakva vjera*! Drugomu se vjerovati ne može ako se samo sebi vjeruje! I to je bila ta njihova vjera!

Ne kasneći, već sutradan, bojeći se da ne bi pala kiša i s kamenih crnaca oprala boju, Rešetar sjede u sudsku kočiju i poveze se prema Kistanjama. Vozio se u kočiji do Radučića, putem kojim je protekle noći pješke prošao u dva navrata. Tu izađe, ostavi kočiju i dalje krenu na noge, polako, zastajkujući kod svakog odvojka ulijevo od državne ceste, bio taj odvojak seoski put ili kozja staza. Bio je zaprepašten kad je nakon hodanja od nekoliko milja naišao na odvojak koji je tražio. Odvojak na kojemu je našao pijesak obojen u crvenu boju. Zar je to mjesto Kutlača izabrao za njihov sastanak prošle noći?

Jara u kojoj se prethodne noći sastao s Kutlačom nalazila se nedaleko od cestovne prometnice kojom su prolazile diližanse, kočije, kola, karavane i sav ostali promet iz unutrašnjosti prema Zadru i od Zadra prema unutrašnjosti. Na vrhu kanjona, nedaleko od mjesta na kojemu su Rimljani Jedanaestoj legiji sagradili tabor! Do te su jare od glavne ceste vodila tri odvojka, jedan kroz šumu, drugi preko uske livade i treći preko njiva nastalih na ruševinama tabora. Momak što je suca dočekao prošlu noć vodio ga je do jare kozjom stazom što je išla kroz šumu preko krša i bila najduža. Vjerojatno stoga da bi se kod suca stvorio dojam kako se mjesto sastanka nalazi daleko od glavne ceste, iako joj je bilo sasvim blizu, preko uske livade, na puškomet. Na toj je stazi Rešetar pronašao sav crveni pijesak što ga je ponio iz Knina u džepovima i krišom prosipao po putu kojim je išao s povezom preko očiju i držeći se jednog kraja uzice.

Osim crvenog pijeska, da je to ta jara, Rešetara je uvjeravao i šum slapova, koji su se jednako čuli protekle noći, kad je s Kutlačom razgovarao, i danas, kad se jari, slijedeći crveni pijesak, približio. Uz ta dva dokaza, kad se s kozje staze, obilježene crvenim pijeskom, vratio na glavnu cestu i, prije nego što će poći natrag, prema svojoj kočiji, pogledao niz nju, prema jugozapadu, pronašao je još jedan dokaz. Što je noćas na obzoru vidio, spram svjetlosti zvijezda, kao nerazgovijetan obris gornjeg dijela malog slova *m*, sad je, na svjetlosti sunca, vidio kao ostatke upravne zgrade rimskog tabora.

Dakle, to je tu bilo! Ako tu Kutlača i ne prebiva, tu sigurno ugovara sastanke. Zašto baš tu, to on jedini zna! I neka mu bude!

Protekoše tri mjeseca, vrijeme dovoljno da Rešetar s vlašću u Zadru i

carem u Beču dogovori nove uvjete za Kutlačinu predaju.

Sudac posla po tekliču hajduku ponudu da se sastanu na isti način kako su se prošli put sastali. Uz ponudu mu posla i ohrabrenje. Da za Kutlaču ima dobre vijesti! Nije prihvaćeno sve što je tražio, ali je prihvaćeno osnovno, oprost i sloboda, uz sitna ograničenja. Pa, neće, valjda, sitničariti i tražiti još, povrh svega, da mu se car ispriča zato što je kavgu prvi zavrgnuo! Kad bi i to, uz oprost i slobodu, car učinio, skinuo bi krunu sa svoje i postavio je na Kutlačinu glavu. A to Kutlača ne treba tražiti, jer mu to, za cilj što ga želi postići, nije nužno. I bez carske isprike što car prvi zametnu kavgu, Kutlača će u očima naroda postati car. Tolika zla počiniti i ostati nekažnjen! Gdje je to još viđeno?

I Rešetar sve tako, po dubrovački, *sa svakijem lijepo, s nikijem iskreno.* A sve s jednim jedinim ciljem: da će Kutlači olabavjeti oprez i da će ga i ovoga puta čekati u jari na mjestu rimskog tabora, za onom sinijom, pored one uljanice i onih pištolja.

U društvu devetorice najbližih suradnika i najodanijih ljudi, među kojima nije bilo Mitraka, Kutlača je čekao suca na istom mjestu, u jari na vrhu Brljana. Nemir je u njega ušao čim je prošlo vrijeme kad se Rešetar u pratnji momka presretača, onoga koji je i prošli put tu ulogu imao, trebao u jari pojaviti. Što se dogodilo da ih nema? Da mu nije bilo do oprosta i slobode i da Rešetaru nije vjerovao, odmah bi s družinom napustio jaru. Bilo mu je stalo do carske milosti i vjerovao je sucu! Zato je u izvidnicu, jednog za drugim, poslao još trojicu ljudi i ostao u jari čekati samo s petoricom.

Ni momak što ga je poslao da na cesti presretne i dovede Rešetara ni trojica što ih je poslao da vide što je s njima nisu se vraćali niti su se oglašavali pucnjem puške, kako su se bili dogovorili oglasiti ako upadnu u nevolju. Ništa! Odu i zavlada tišina koju ispunjava šum dvaju slapova, Manojlovca i Ćorića buka.

Kad im je postalo jasno da je negdje nešto krenulo ukrivo, ne i da je po zlu krenulo, odluče se premjestiti iz jare u pećinu koja se nalazila ispod kuka nadnesena nad riječno korito, u kojoj su se i do sada mnogo puta skrivali, radi koje su to mjesto za sastanak s Rešetarem i birali. Pećina ima tijesan i teško zamjetan ulaz, duboka je i prostrana, a u njoj je nekoliko rupa gdje se pojedinačno mogu zavući kad bi žandari pećinu i otkrili i upustili se u njenu pretragu.

Krenuli su jedan za drugim, oprezno, i došli bez smetnji na rub kuka. Tu su ih sa svih strana zaskočili *rondaši* i žandari. Napadajući i po desetorica na jednoga, htjeli su ih uhvatiti žive i neozlijeđene. Četvoricu svladaše, ali im Kutlača iz šaka uteče i poče bježati prema gazu na rijeci. Morali su mu u noge sasuti nekoliko zrna jer, inače, uteče. Nisu ga smjeli usmrtiti, Rešetar ga je htio živa, da mu se sudi, da ga ponizi i da ga narod omrzne. Tako ranjen okrenu bježati prema pećini, dođe pred njen

ulaz, tu se onesvijesti i pade.

Zadarski je sud Jovana Kutlaču osudio na smrt vješanjem. Njemu bliske suradnike, s njim zajedno ili nakon njega uhićene, među kojima se našao i Mitrak, osudiše na doživotnu robiju, a svima ostalima, jatacima i brojnim sudionicima u *deračini,* za koje se znalo i za koje se znalo nije, ponuđena je milost oprosta, ako predaju oružje i okane se hajdučije pod vodstvom nekog drugog harambaše. Koji će se kao Kutlačin nasljednik neminovno pojaviti!

Kad su ga u sudskom dvorištu vješali, uz prisustnost suca koji ga je osudio, žandara, liječnika i dvojice kaluđera, poštujući običaj, upitaše ga koja mu je posljednja želja. A on im odgovori:

“Recite Stevaniji Šimpragi udanoj Radić da sam je volio i da je sada volim. Ako i ona mene voli koliko ja nju, neka meni za ljubav jednog od svoja tri sina dade u kaluđere, da bi se za mene imao tko Bogu moliti.”

A kad ga, ponovo poštujući običaj, upitaše što je u životu propustio učiniti i sada, na kraju života, žali što to nije učinio, on kaza ono što je u svom životu posljednje kazao:

“Žalim što nisam ubio Pavu Rešetara. A mogao sam, imao sam ga dva puta na nišanu. Da sam to učinio kad sam mogao učiniti, ovo se ovako ne bi završilo.”

A da je Kutlača, dragi Zlatko, ubio Pavu Rešetara, ne bi se u drugoj polovici devetnaestog stoljeća u dvoru, gdje su nekada, kao kneževi Republike, stolovali dubrovački plemići, a potom, kao carski namjesnici, austrougarski grofovi i baruni, našao prvi put, u ulozi dubrovačkog okružnog poglavara, sin seljaka i seljanke iz Ćilipa, nekadašnji, na početku karijere, kninski sudac. Niti bi, da je Kutlača ubio mladog i ludo smjelog suca, hrvatska filologija i književna povijest imale tako marljiva znanstvenika kakav je bio Milan Rešetar. Jer taj je Milan bio sin Pava Rešetara, dijete rođeno u dvoru dubrovačkih knezova, u obilju i porfiru, kad mu se otac Pavo vratio u Dubrovnik, postao okružni poglavar i savjetnik carskog namjesnika Mamule u Zadru. Eto bez čega nas je sve mogao ostaviti Jovan Kutlača da je u jednom od dva navrata, kad mu se za to ukazala zgoda, *sa zemljom sastavio* srčanog suca!

I poglavarstvo, i savjetništvo, i stan tamo gdje su kneževi stanovali i život u obilju bili su nagrada za strah što ga je Pavo Rešetar proživio one noći kad se cestom od Knina zaputio prema Kistanjama na sastanak s Kutlačom, koji mu je dao čvrstu vjeru da ga neće ubiti i tu vjeru održao, da bi se tek s omčom oko vrata za to pokajao. To kajanje ne može značiti ništa drugo nego da se hajduk i one noći u jari zdvajao da li da vjeru održi ili da Rešetara sa *zemljom sastavi* i *odere* odjeću s njega. U svjetlu kajanja pod omčom i zdvajanja one noći u jari da li danu riječ održati ili je pogaziti, čini se da je nadnica za Rešetarev strah, koliko god bila velika — a malena nije kad se plati mogućnošću da dijete seljaka sjedne

na stolicu namijenjenu djeci kneževa, baruna i grofova — u skladu s pretrpljenim strahom. Kažu da je uvijek tako kad od ništa želiš postati nešto! Kroz silan strah prolazi pretvorba od ništa u nešto i od nikoga u nekoga! Nerijetko i veći nego što je sučev strah proživljen na putu od Knina do jare navrh Brljana.

Ova epizoda u pismu, o starcu koji je u ranoj mladosti hajdukovao s mojim pradjedom i o Jovanu Kutlači koji je bio učitelj pradjedov, ne bi, dragi Zlatko, bila potrebna, da se u obitelji našao netko tko bi mi htio u kratkim crtama reći ono bitno o naravi hajdučije njena osnivača. Da se takav našao, da se o naravi te hajdučije nije šutjelo, da o njoj nismo govorili samo kad bismo se branili od objeda da smo *lopovi od lopova,* da od svega nije zapamćen samo onaj jarac, da sam išta drugo od njih o tom hajdukovanju znao, osim da je Revač neosporno hajduk bio, ja bih ti govorio o tomu, a ne o starcu staru kao mumija, o njegovim umno zaostalim sinovima, o Jovanu Kutlači i ocu Milana Rešetara. Kako ničega od željenoga nije bilo, poslužio sam se onim što mi je stajalo pri ruci da ti opišem kakav je to hajduk bio čovjek čije ime nosi naša obitelj. Možda je i bolje da je tako kako je, da je, izuzev onoga jarca, sram prekrio sve ono čega se trebalo sramiti, a zaborav odnio sve što je trebalo zaboraviti. Zar se to ne zove civiliziranje neciviliziranih?

Po svemu onomu do čega sam došao, razgovarajući, propitujući se i istražujući u arhivskoj građi narav hajdučije onoga vremena, moj je pradjed hajduk postao u četrnaestoj godini. Nešto kasnije nego su ga oni s kojima će četovati kad se pohajduči *oderali* do gole kosti. U četrnaestoj godini, Zlatko! I to kad su ga *oderali*! E, čovječe!

Nađe li se onih koji će misliti da je hajdučija sa četrnaest godina rijetkost, neka ih, na svoje mišljenje imaju pravo. Ja im se, premda bih to, kad bih mogao, rado učinio, u tom mišljenju ne mogu pridružiti. Čest je to i prečest slučaj, u prošlosti i u naše dane! Pa i ja sam, Revačev praunuk, kao i on hajdučku, partizansku pušku imao u rukama kao četrnaestogodišnji dječak. Nisam bio osamljen slučaj, to se dogodilo mnogima od mojih vršnjaka. Nismo se puške iz obijesti prihvatili. Samo smo se branili kad smo na obranu bili primorani!

I dok se sadržaj pradjedove hajdučije, sav izuzev onog nesretnog jarca, koji je svim Revačevićima, mrtav i neoderan, stajao na vratu, izgubio u zaboravu i bio pokriven stidom, dotle se gajila, kitila i brižno njegovala uspomena na sretni dan — bez kojega ni jednog od nas ne bi bilo, kad je sve one *koji su ga na zlo navodili s druge strane vode,* kako je govorila baka Manda, *poslao k vragu i ostavio se njihova društva.* Doduše, ta nakićena priča, brižno njegovana i uvijek suprotstavljana u ulozi obrambenog štita onom jarcu iza vrata, imala je manu. Iako je govorila o pradjedovoj hajdučiji kao o prokletstvu zavedenog dječaka, ona je u sebi sadržavala priznanje da je Revač doista bio hajduk i da je, htio — ne

htio, činio sve one nepodopštine koje kao svoj redovni zanat obavljaju hajduci. E, da nije bilo te mane, način kako se Revač ostavio hajdučije ne bi trebalo uljepšavati, bio bi i bez uljepšavanja lijep. I kao ljudski čin i kao priča o tom činu!

Meni ga je, to već pogađaš, ispričala *učena* baka Manda Dizdaruša:

"Da znaš, ta mu je sestra, Manda joj je bilo ime kao i meni, svemu kriva. Nejačak je odlazio k njoj u Rudele i tamo upoznao *rišćansku* klapčadiju. Oni su ga okrali i oni su ga pozvali u društvo da s njima krade. To sam ti već govorila. I onda, znaš kako je, ponese te društvo. Nećeš li raditi što i oni rade, propast ćeš. A on je, stari, kad je bio mlad, mogao svaku stvar napraviti dva puta bolje od drugih. I onda, goni, luduj, vragu dušu prodaji! Ali kad onoga tamo, kolovođu njihova, uhvatiše… neka mu vrag ime odnese, ja ga pamtiti neću, a ne trebaš ni ti, što sam ono htjela reći, eto, izgubila sam se čim sam ga se sjetila, ah, da, sad sam došla na svoje… kad onom stegnuše uže oko vrata, dođe u Puljane iz Knina druga Revačeva sestra. Joka joj je bilo ime, valjana žena, i ona udana za *rišćanina,* za žandara Bjegovića iz Kaldrme, dobra čovjeka, kakva je i pokojna Joka bila. Stanovala je s druge strane mosta, kako iz Promine dođeš u Knin, odmah, tu, imala je kuću pri litici kao i moja sestra Marija Tilić. Ma ne kod mosta, nego ispod same tvrđave moja Marija ima nešto kućice. Evo, opet se ja izgubi! Dođe Revačeva sestra Joka s mužem Dušanom Bjegovićem i majci Đuli kaže takva i takva stvar. A stvar je ovakva: 'Onu su sotonu u Zadru objesili. Glavonje što su oko njega bile zaradiše doživotnu robiju. Petra iz svega toga moramo izvući. Ti učini što ti nas dvoje kažemo da učiniš i imat ćeš sina u kući, a uskoro i kuću punu unučadi.'"

Dobra je Joka dovela sobom i muža Dušana, neka on Đuli kaže da je onako kako ona majci govori: 'Evo, neka ti Dušan kaže valja li činiti ono što sam ti rekla da činiš?' Žandar potvrdi i Đula, što će drugo nego ih posluša."

I opet ću, dragi Zlatko, središnju nit priče prekinuti i kliznuti u epizodu, bez koje priča o onomu što uradi sestra bratu ne bi valjala. Ne mogu odoljeti da ti ne kažem što je ta Joka, *Tetka,* kako je tu ženu zvala sva Revačeva siročad, značila sinovima svoga brata, njegovoj unučadi i meni Petrovu praunuku. Ne mogu i zato ti kazujem!

Joka je kao petnaestogodišnja djevojčica otišla služiti u obitelj Šimunovića, iz koje, kao vanbračno dijete gazdina sina i služavke iz Kninskog Polja potječe i pripovjedač Dinko Šimunović. Od te se obitelji, ne znam zbog čega, premjestila u obitelj Bilčara, koja je, za razliku od Šimunovića, bila druge vjere, i iz te se obitelji udala za žandara Bjegovića, pravoslavca kao i Bilčari, i postala pravoslavka. S njim je imala dvoje djece, sina Dušana, koji će kao i otac postati žandar, i kćer Đurđu, koja će se udati za Slijepčevića, željezničara, i živjeti u Kaldrmi.

Joka je rano obudovjela i, da podigne djecu, ponovo se udala, ovoga puta za jednoga od krčmara Bilčara s kojim nije imala djece, pa je njen drugi muž njenih dvoje djece prihvatio kao da su njegova, jer je i Joka muževe troje djece smatrala svojima.

Uz te osnovne podatke što ih je pamtila obitelj, pa sam ih i ja od nje preuzeo, bilo je pamćeno i *Tetkino* neočekivano ponašanje prigodom udaje unuke Nede, kćeri njena sina Dušana i Ljubice Korolije. Unuka se udavala za katolika Živka Buja iz Kaštela, pa je s pravoslavlja, očeve i majčine vjere, trebala prijeći na muževu vjeru, u kojoj je rođena i odrasla njena baka Joka. Ni Nedin otac Dušan ni majka Ljubica nisu se protivili prelasku na katoličku vjeru, a od bake se očekivalo da se raduje što joj unuka prihvaća vjeru u kojoj je sama rođena. Protivno očekivanju Joka je zbog toga prevjeravanja bila duboko nesretna i tomu se u obitelji jedina usprotivila. Svoje je protivljenje i ozlojeđenost ovako obrazlagala:

"Nemoj, zaboga! Sve drugo, samo to ne! Ne prelazi na drugu vjeru, ostani u onoj u kojoj si. Samo ja, koja sam prešla iz jedne vjere u drugu, znam što te čeka i što ćeš sve morati pretrpjeti. Nemoj, zaboga!"

Nastavila je govoriti i kad je znala da je nitko neće poslušati i kad je postala svjesna da ona na zabranu promjene vjere ima najmanje prava.

*Tetkino* je protivljenje prelasku s jedne na drugu vjeru pamćeno i kao njeno kajanje u starosti što je u mladosti, kao *mlada i luda*, od *Bunjevke* postala *rišćanica* i kao upozorenje što ih očekuje, onima koji odluče ići njenim stopama. Pamćeno i zato što nije bilo dvojbeno, jer ga je njena unuka Neda Buj kazivala mom ćaći i čitavom rodu Revačevića kad bi je posjetili u Kaštelima gdje je živjela ili ona došla k nama u Prominu.

U mom je djetinjstvu, iako pokojna kao i njen brat, *Tetka* u obitelji, kao da je još živa, bila prisutna na dva načina: u uspomenama onih koji su je poznavali, u što spada i priča kako je brata iščupala iz hajdučije, i po predmetima iz njena kućanstva koji su nakon njene smrti pripali našoj obitelji.

Joka je bila Revačeva starija sestra i njegovih ju je sedam sinova — koje je rado primala u svoju kuću, dočekivala, ispraćala i upućivala — zvalo *Tetkom*, ne dodajući uz to nikad njeno krsno ime, pa takvu tetku treba pisati velikim početnim slovom, kao što se pišu vlastita imena. To valja činiti i zbog toga što su je i Revačeva unučad, kad su odrasla i počela joj dolaziti na vrata, također zvala *Tetkom*, iako im je ona, kao djedova sestra, bila baba. Ne, za sve je generacije u našoj obitelji Joka bila *Tetka*, koja se razlikovala od svih ostalih tetaka s krsnim imenom u dodatku.

Kao *Tetka* postala je zaštitnica i sinova i unučadi svog jedinog brata. Čim od kuće krenu u svijet, znali su kod koga će prenoćiti prvu noć u tom svijetu. Kod *Tetke* u Kninu! Kad sami ne bi znali kamo za zaradom krenuti i trebao im je od nekoga savjet, znali su kod koga će ga dobiti.

Kod *Tetke* u Kninu! Kad bi im trebala pomoć, nešto novca, dok sami ne dobiju zaradu, znali su kod koga će pomoć dobiti. Kod *Tetke* u Kninu! I tako redom, sa sedam sinova na desetoro njihove siročadi.

Čitavo selo im je zavidjelo što imaju tu *Tetku* i govorilo: "Lako je njima kad imaju *Tetku* u Kninu!" A oni su se, koristeći tu blagodat do kraja, svojom *Tetkom* u Kninu ponosili i dok je bila živa i pomagala im, i kad je preminula a oni postali odrasli ljudi koji se sa zahvalnošću sjećaju svoje *Tetke* u Kninu.

Taj ponos i tu zahvalnost prenijeli su i na mene, koji sam od svega što je mojoj obitelji bila *Tetka* u Kninu imao priliku vidjeti samo visoku stijenu ispod koje se nalazila njena kuća, stijenu u kojoj su Nijemci za rata izbušili sklonište od avionskih bombi i tom prilikom *Tetkinu* kuću srušili, a kamenje od kojeg je bila zidana ugradili u nasip na prilazu mostu.

Kad je *Tetka* preminula, dio njene osobne imovine koji je pripao njenoj unuci Nedi završio je, kao Nedin dar, u kući Jokinih rođaka koji su je zvali *Tetkom,* iako im je bila baba. Koliko je te imovine, toga, uglavnom, pokućstva, na početku bilo i što se sve tu nalazilo, ja ne znam. Ono što sam ja od *Tetkine* imovine u Revačevićima zatekao bile su tri slike, koje su pri podjeli unutar obitelji pripale mom ocu, i crna, masivna škrinja tvorničke izrade, koju je prisvojila baka Manda Dizdaruša.

Tri slike u kitnjastim okvirima, njegovo nasljeđe od *Tetke*, otac je držao na zidovima soba koje je koristio on i njegova *korta*, majka, ja, moja sestra i brat. Tijekom godina, budući da su se te sobe mijenjale, nekoliko ih je puta premještao. Kamo god ih smjestio, bile su to slike *Tetke*, njena prvog supruga Dušana Bjegovića i njena sina istog imena. Kako su obojica, i otac i sin, bili žandari, a dali su se slikati u istim godinama života, u istoj žandarskoj odori, i kako su bili nalik jedan drugom, ubrzo ih jednoga od drugoga, onima koji su u obitelj udajom ili rađanjem dolazili, nije bilo moguće razlikovati. To će navesti moju majku, prvu ženu dovedenu u obitelj, da zaključi kako je u lijepom okviru na zidu naše sobe dovoljan jedan žandar u liku Dušana Bjegovića, bio on sin ili otac. Izvadila je iz jednog okvira sliku jednog od Bjegovića i na njeno mjesto stavila sliku svoga oca Filipa Gašparovića, koju joj je djed Filip poslao dok je bio u Americi. Slika jednog od Bjegovića se zagubila. Zamijenila je slike obojice ona slika što je zadržana u okviru. Držalo se nevažnim je li žandar na slici *Tetkin* muž ili sin. Zašto bi i bilo važno kad je jedna slika mogla predstavljati obojicu. Glavno je da je *Tetki* ostao njen okvir! A Filip Gašparović s kravatom oko vrata, kakva ga u selu, kad se iz Amerike vratio, nikada nitko nije vidio, po svom je gospodskom izgledu na toj slici i spadao u gospodu kakva su bila *Tetka* i njeni žandari.

A *Tetka* je, slikana kad joj je moglo biti četrdesetak godina, bila

gojna i lijepa žena, izrazito bujne kose, upadno slična svakoj od mojih tetaka, najviše najljepšoj od njih, teti Marunki. Sličnost s mojim živim tetkama u mojim je očima *Tetku* sa slike činila jednom od Revačuša, tipom zdravih, kršnih i rumenih žena, koje su bile suprotnost mojoj mršavoj, krhkoj i crnoputoj majci. Jer je nalikovala Revačušama, mojim živim tetkama, *Tetka* me se, kad bih je pogledao u njenu okviru, doimala kao domaće čeljade koje živi u našoj velikoj porodici!

Za razliku od nje, žandar, koji je predstavljao oca i sina Bjegovića, s ufitiljenim brcima, doimao me se kao dobrodušan došljak, jedan od brojnih prosjaka koji su se svraćali u našu kuću na objed i konak. Kao i prosjaci, koji bi dobili jelo i kut gdje moraju ostati šutke i gledati što se oko njih zbiva ne sudjelujući ni u čemu, tako je i taj žandar, u kojem nitko nije imao volje prepoznavati oca i sina, visio na zidu, tuđ svima i izdvojen od svih. Čak i od naše *Tetke,* žandarove supruge ili majke, cijenjene Revačuše.

A *Tetkina* škrinja, duga, masivna i crna! Koliko li sam se tuge natugovao što ta škrinja, kad se u obitelji dijelila *Tetkina* ostavština, nije pripala mom ocu i našla se u našoj sobi. Uz dvije škrinje koje je majka u mirazu donijela bila i treća naša škrinja! Pa da mi majka dade ključ od *Tetkine* škrinje, kao što mi je davala ključeve od svojih škrinja! Pa da sam mogao otvoriti *Tetkinu* škrinju kao što sam otvarao majčine! Pa da sam kleknuo na pod i satima razgledao sličice nalijepljene na unutarnju stranu poklopca *Tetkine* škrinje! Ni od koga ometan, do mile volje! Svaki dan i koliko god puta u danu poželio! Nije mi to dano. Škrinja je pripadala baki Mandi Dizdaruši i ona je nad njom imala neograničeno pravo. U njoj je držala svoje rublje i sve papire koji su se ticali nje i obitelji. *Tetkina* je škrinja bila bakina i obiteljska pismohrana. To je bio razlog što ključ od škrinje nikomu nije davala, nego ga je držala u džepu, privezana na uzicu koja je, s druge strane, bila spojena s pojasom. Meni je, uz silne molbe i protuusluge koje sam joj morao učiniti, dopuštala da slike na poklopcu pogledam samo na nekoliko časaka, u njenoj prisutnosti. Bilo bi to toliko kratko da su mi u sjećanju mogle ostati samo puške koje su nosili likovi na slikama i kamiši od jantara na koje su iz lula pušili.

Pogledaj nadnevak ovih pisama, dragi Zlatko! Postani svjestan dana kad ih pišem, točnije, kad zamišljam kako ću ti ih jednom i napisati! Sjeti se da se spremam vratiti tamo gdje me četiri godine i četiri mjeseca nije bilo! Iako dobro znam što se za to vrijeme događalo na kućištu Revačevića — po rubnom dijelu nadlijetao sam taj kraj u helikopteru i svoje selo gledao na dalekozor, čitao sam pisma očevidaca, slušao one koji su bili svjedoci onoga što se tamo događalo — ja sam se pred povratak, ako taj povratak bude moguć, usuprot razumu, pitao vise li još na zidu slike *Tetke* i njena žandara, oca i sina u jednom obličju i jednoj

odori? Gdje li je *Tetkina* škrinja s onim fantazijama na unutarnjoj strani poklopca? U prizemlju, u sobi bake Mande, gdje se nalazila kad sam u nju zavirivao, ili na tavanu, kamo su je preselili kad je baka otišla na Mratovo, a škrinja, izgubivši ulogu obiteljske pismohrane, bila premještena na tavan, gdje je služila kao spremište *šuljanog* ječma i graha jarog?

Iz toga što se pitam, a po onom što znam ne bih se trebao pitati, vidi se kako ne mogu vjerovati da više na našem zidu, ako je taj zid i ostao nesrušen, ne visi slika te Revačuše i da više ni u prizemlju ni na tavanu, kojih i nema, ne stoji škrinja u kojoj su crno na bijelo ispisani podaci da smo bili što smo bili. Ne mogu vjerovati da je iz naše kuće nestala slika žene koja je svoju majku savjetovala kako će urazumiti i ukrotiti goropadnog sina i kako će ga privoljeti da se stidi čega se mora stidjeti; žene koja je tim savjetom majci, i podrškom koju će majci pružiti ona i njen muž, utemeljila obitelj svoga brata. Ne mogu vjerovati da smo ostali bez naše *Tetke* i njene slike! Ne mogu vjerovati, iako mi podaci koje, kao *Tuđmanov strateg* imam, govore da ćemo se s tim gubitkom morati pomiriti.

A Joka je majku Đulu lijepom nauku naučila. Žandar je sa svoje strane potvrdio i zajamčio da će se Đulina kuća, bude li se Jokina nauka držala, ispuniti dječjim plačem. I Đula je, kad su se Joka i žandar Bjegović vratili u Knin, taj nauk počela provoditi u djelo.

“O Petre! O Petre!” dozivala bi Đula kad bi došla na Kravlji kuk iznad Cotine Pasike, odakle puca pogled na kanjon nizvodno i uzvodno i odakle se glas nadaleko razliježe. “Objesili su ti harambašu, a one oko njega okovane strpali u zatvor. Ne traži, sine, drugog harambašu. Ne daj da te i taj zaludi! I njega će objesiti. Ne dopusti da se to i tebi dogodi!”

Onda bi umuknula, da predahne, da se zraka nadiše. Stavljajući dva raširena dlana na dva obraza, između dlanova bi, da joj se glas ne rasipa u strane, Đula bi nastavila dozivati:

“O Petre! Dođi kući, sve ti je nepodopštine car oprostio! Predaj pušku, prah i olovo i nitko ti ništa neće.”

Pa bi opet predahnula i zrak uhvatila! Pa bi ponovo nastavila:

“O Petre! Našla sam ti curu. Kaju Poćarića! Oženi se, sine!”

Osim jeke, koja bi joj vraćala ono što bi izrekla, ništa drugo ne bi čula. I kad joj se nitko ne bi odazvao dok je dozivala s toga mjesta, s toga kuka, krenula bi povrh strana kanjona, stazama i neutabanim putem, do drugog kuka, do novog isturenog mjesta, otkuda je pucao pogled na drugi dio kanjona i razlijegao se njen glas krajem punim pećina i svakovrsnih rupa.

Tako je iz dana u dan, kad god bi našla vremena, izlazila nad strane kanjona, zvala sina i kazivala mu ono što su je kći Joka i njen žandar naučili da kazuje. Nije bila iznenađena što joj se ne odziva. Dobro je

poznavala svog tvrdoglavog *oškopca*, svog lukavca, prgavca i prepredenjaka. Pa ona ga je iz Rudežina nosila u pregači i ona ga je na noge podignula! Onakav kakav je, mogao bi joj se i ne odazvati i čekati novog harambašu. Ako ga već nije dočekao! A opet, onakav kakav je, jer je i drugu stranu naravi svoga sina Đula znala, mogao bi se i odazvati bude li ga uporno dozivala. Imao je tvrdo i meko srce, bio je sirov i nježan!

Njegovo je hoće li se ili neće odazvati, a njeno je da ide od kuka do kuka, svakoga dana kad nađe vremena, i doziva od sada pa do kraja svog života.

“O Petre! Curu sam ti našla, Kaju Poćarića!”

Dvije godine je Đula zvala sina Petra. Ili ga u blizini nije bilo, jer se krio negdje drugdje i klatario bogzna kuda, ili je čuo majčino dozivanje, ali joj se nije smio ili nije htio odazvati.

Tek joj se, nakon dvije godine, odazvao. Ni glasom iz daljine ni da bi se pred njom pojavio dok bi bila u kući ili radila u polju.

Pojavio se pred Kajom Poćarića, jednog jesenskog sutona dok je Kaja ugonila ovce u jaru. Puška mu je bila na leđima, kaiš od puške preko prsiju, a ruke je držao jednu na jednom, a drugu na drugom držku jatagana.

“Bi li se ti stvarno za mene udala?” pitao je.

“Da što nego bi!” rekla je nimalo zatečena pitanjem. Još manje što ga vidi!

“Onda zatvori na jari vrata i idemo!”

“Zar odmah sada?”

“A što ćemo odugovlačiti i siliti moju sestru i mater da čekaju!”

“Pravo kažeš!” rekla je Kaja i oni su krenuli.

Koliko god je Đula bila sretna i radosna što joj se njen Petar odazvao — makar se i ne odazvao njoj koja ga je zvala nego Kaji Poćarića koja ga je samo čekala — toliko je bila žalosna što je *curu ugrabio na ružne* i što je Kaja, koja je prije nego Revaču samo njoj kazala da se za njega želi udati, pristala da *dođe na ružne.* Jer grijeh je s curom u postelju leći bez tri napovijedi za tri nedjelje s oltara i bez vjenčanja četvrte nedjelje. A svadbe može i ne mora biti. Ako se Petar odlučio udaljiti od grijeha u hajdučiji, nije morao srljati u novi grijeh čim je hajdučiji okrenuo leđa. Zato reče sinu:

“Kad si je *doveo na ružne*, neka ti bude, jer je i ona na to dragovoljno pristala. Ali sutra ranom zorom, da si se otišao fratru u Čitluk ispovjediti i pokajati.”

“Otići ću!” reče, krotak kao nikad do tada.

“A od fratra biskupu u Šibenik. Bos i tamo i natrag!”

“I to ću napraviti!”

“Kad je tako, dobro da je tako! Namjestila sam ti postelju. Nešto

ćemo večerati, pa vodi curu na spavanje", kažu da je bilo posljednje što je o toj stvari rekla ona koja je, po uputi kćeri Joke, dvije godine zvala i dočekala da joj se zvani odazove.

Kao da te vidim, dragi Zlatko, kako se smijuljiš, kao da te čujem kako mi upućuješ pitanje jesu li sedam sinova i desetoro njihove siročadi jedino što su napravili Petar i Kaja kad su *na ružne* legli na slamaricu od kukuruzovine i pokrili se *sukancem?*

Nije, dakako da nije! Koliko se god ti tomu smijao, s pravom, jer si iz mog pisma do sada mogao pročitati koliko ih je iz te *ženidbe na ružno* poteklo. Kao da drugo i nisu radili nego se množili! Što nije istina. Množeći se, oni su se i *širili.* To u pučkom jeziku znači da su naslijeđenoj zemlji na različite načine pripajali i svu zemlju koju su joj mogli pripojiti.

*Širili su se*, rečeno je! I rečeno je da su se *širili na različite načine.* Izbjegao sam navesti bilo koji način toga *širenja,* koje je svima smetalo, svima *bolo oči.* Ne *padalo u oči*, nego oči im probadalo. Bolo im je oči to koliko ih je, to kako su složni i to kako se *šire.* A oni koje je smetalo što postoje, što su složni i što se *šire*, pričali su da je tom *širenju* podloga ono što je u hajdučiji stečeno. Dok se hajdukovalo, dok se *deralo*, slagano je na dnu škrinje, u tajni pretinac, i sad, kad se na hajdukovanje zaboravilo, vadi se iz škrinje ukradeno blago i kupuje zemlja gdje god se pojavi na prodaju.

A to da su složni, da bi jedni za druge u vatru skočili i da su onomu tko jednog od njih povrijedi svi pripravni u *oči skočiti*? I to su naslijedili od hajduka i hajdučije. To nije ništa drugo nego poznata hajdučka sloga. Tko će braniti lopove ako oni sami sebe neće braniti! Njima pomoć ne treba, kad bi im je tko i htio dati. Oni sami sebi pomažu držeći se hajdučke zakletve: *Svi za jednoga, jedan za sve!*

U obranu obitelji i lika svoga svekra, kojeg je i sama, zbog njegove pogane naravi, zvala *starim vragom*, ustajala je u svakoj prigodi baka Manda:

"Lažu! Ništa on od hajdučije nije imao osim grijeha na duši. Sve su to stekli njegovi sinovi. Još kao djeca razmiljeli su se po najmu, po nadnicama, po svim poslovima na kojima se moglo zaraditi. I sve što bi zaradili, do posljednjeg *krajcara*, slali su starom vragu. A on je za te novce kupovao zemlju. I duhan za lulu koju iz usta nije vadio."

Hajde ti, Bože, znaj tko je tu bio u pravu, oni kojima je naše *širenje* i naše zajedništvo *bolo oči* ili baka Manda, domaćica i kapetanica — još jedno njeno ime — naše kuće!

Ja sam, dragi Zlatko, iz pozicije prvorođenog u trećoj obiteljskoj generaciji nešto znam o dvije stvari vezane uz to zloglasno *širenje.* Nešto znam o Josipu Rabi i o jari u Torovima. To što znam može biti konkretan odgovor na pretpostavljeno pitanje s tvoje strane jesu li Petar i Kaja,

osim djece, još nešto stekli. I djelomice, na samo dva slučaja, otkriće načina kako se stjecalo zemljište i kako se *širilo*. Kad ti te dvije stvari ispričam, dodat ću im i nešto što znam o dvije torbe. I time ću treće pismo u ovom dugom danu, i samo duže nego sam planirao, završiti.

Na Božić, na Uskrs, na dan svete Ane, kad god bi se nešto proslavljalo ili svetkovalo, i tom se prigodom prije jela molila duga molitva, uvijek bi u našu kuću ušao Josip Rabo. Ne bi ušao na vrata kao što su ulazili prosjaci prispjeli izdaleka da kod nas preko blagdana jedu i prenoće, nego bi se pojavio u preporuci jedne od molitava. Tko god molitvu predvodio, neki od djedova, neka od baka, otac ili stričevi, molili su zajedno s nama i preporučivali sami *jedan Očenaš, jednu Zdravo Mariju i jednu Slavu nebesku za pokoj duše pokojnog Josipa Rabe.*

Ako bih upitao majku tko je taj Josip Rabo za koga se Bogu molimo, jer mi je Perina od svih u kući najbliža, ona se nije smatrala pozvanom da mi na takvo pitanje odgovara. Tko je taj, ona ne zna; ona je toga u kući zatekla kad se u ovu kuću udala; i neka pitam one koji su u ovoj kući rođeni i odrasli, oni bi morali znati tko je taj Rabo.

Ako bih, slijedeći Perin naputak, upitao oca, nekog od stričeva ili neku od tetaka, ako bih tražio pomoć druge obiteljske generacije, svi bi se pokazali i srdačni i spremni da mi udovolje. Ali bi njihova srdačnost i spremnost, uz mnogo suvišnih riječi, završila time da je Josip Rabo glavom i bradom Josip Rabo. Koga su oni, kao i ja, upoznali kad bi se za blagdanske molitve navratio u kuću. I što hoću više od toga! Kad su se oni time zadovoljili, neka se i ja time zadovoljim! Samim imenom! To je svima bilo dosta!

Ako bih o istoj stvari pitao jednoga od dva djeda, Paju, koji se jedini od petero braće živ vratio iz rata, i Marka-Savicu, koji se vratio iz Amerike ostavivši tamo zauvijek brata Nikolu, oni bi mi o Josipu Rabi kazali sve što su znali, a znali su samo to, osim njegova imena što smo svi znali, da su ga i oni našli u molitvi koju je za njegovu dušu molila baka Đula, a nakon nje sam Revač i njegova Kaja dok je bila živa.

I najzad, ako bih pitanje uputio baki Mandi Dizdaruši, ona bi mi, kao i uvijek, o čemu je god pitao, davala najcjelovitiji odgovor. Za nju je Josip Rabo ono što stane u molitvu, ime čovjeka za čiju se dušu Bogu molimo. I tu s traženjem treba prestati, više se o tom čovjeku nema što doznati. Čak ni to je li mu Rabo bio nadimak, a prezime mu je bilo kao i naše ili mu je Rabo bilo prezime a nadimak nije imao. Toga Josipa Rabu treba tražiti tamo gdje se od njega nešto zadržalo. Međina uvrh naše podvornice zove se *Rabina međina* i po svemu se čini da je kamenje u toj međini nekada bilo kamenje u zidovima Rabine kuće. Rabinovac zovemo šumu i njivu u Rudežinama zato što su velika šuma i plodna njiva, prije nego naše, bile Rabine. Je li još koja njiva, šuma ili livada, osim podvornice i Rabinovca, iz Rabinih prešla u naše ruke, baka Manda

točno ne zna, jer kad se taj prijenos vlasništva dogodio, ni jedan od sedam Revačevih sinova nije bio u godinama kad se pamti što se oko tebe događa, pa nije bilo onoga tko bi joj o tom prijenosu nešto rekao. A stari joj vrag o tom Rabi, osim da se obitelj mora moliti za spas njegove duše, nikada ništa nije htio kazati.

Iz onoga što sam — raspitujući se o tomu što nam dolazi u blagdanskoj molitvi — doznao o Josipu Rabi mogao sam zaključiti da je njegovo postalo naše u vrijeme Revačeve hajdučije ili neposredno nakon nje, svakako prije nego što su pradjedovi sinovi bili u stanju pamtiti ono što se oko njih događa. Pošto sam na taj način odredio vrijeme kad je Rabino postalo Revačevo, upitao sam sve koje sam mogao upitati na koji je način Rabino postalo Revačevo. Svi su prali ruke od odgovora i držali da to drsko pitanje ne postavljam ja, dijete, nego da to kroz mene pita moja majka, čije je mišljenje o Revačevićima bilo blisko mišljenju onih koji su nas držali *lopovima od lopova.* Svi su šutjeli, a djeda Paju bi to pitanje razljutilo i sa mnom bi prestajao govoriti po nekoliko dana. Samo mi je baka Manda, poučavajući me, rekla:

"Pusti to! Na koji način? Svi smo to zanemarili, pa zanemari i ti! A kako? Ma to je bilo… šta ja znam što je bilo…između Revača i toga Rabe. Bilo, i što ćeš sad kad je bilo! Molimo Boga da smiri njegovu dušu!"

Mogao sam pitati i dalje. Dobro, kad ne znate ni kad je ni na koji je način Rabino postalo naše i kad to malo što o svemu znate želite zanemariti i prepustiti zaboravu, zašto ne prestanete i Boga moliti za pokoj njegove duše? Bio sam radoznao, i drzak sam bio, ali nisam nikada bio tako bezočno i tako ludo radoznao i drzak da bih im postavio to nesuvislo pitanje. U našoj obitelji, ni među onima koji su u njoj rođeni, ni među onima koji su u nju udajom dovedeni, nije bilo onoga tko ne bi znao da nas Josip Rabo *povremeno dolazi plašiti,* i da nas je nekada, dok nismo Boga umolili da smiri njegovu dušu, *plašio* više nego danas, kad za njega svakog Božića naručujemo pjevanu misu i spominjemo ga u blagdanskim molitvama.

Ili smo sami doživjeli ili nam je pričano, pa smo jezu doživjeli kroz priču, svi smo mi znali:

Da se u vihoru, koji se usred ljeta zavije nad žitnim poljem, vrti oko samog sebe kao zvrk, Josip Rabo, kako bi nas podsjetio da u ljetini, u kruhu našem, i on ima svoj dio, bar koliko je ječmeno zrno!

Da u gromu, koji je udario u stari kostjel na gumnu i rascijepio ga na dvije pole, ima nešto od divlje ćudi Josipa Rabe, koji se ovoga puta poslužio munjom, da bi nas podsjetio što sve, ako želi, može napraviti!

Da svjetlost, koja u mrkloj noći ide s kraja na kraj podvornice i vraća se natrag, nije svjetlost ivanjske krijesnice, kako bi se moglo misliti, već, kako mi znamo, svjetlost svijeće s oltara koju po svojoj nekadašnjoj

podvornici nosa Josip Rabo i nariče, ali mi njegovo naricanje ne možemo čuti, jer mrtvi, i kad nas *dolaze plašiti*, nemaju glasa!

Ili smo doživjeli ili nam je pričano, svi smo mi bili svjesni da nas Josip Rabo *dolazi plašiti* i da nas *plaši* na bezbroj načina, od kojih sam samo tri naveo.

Ne znam kad se u obitelji *za dušu pokojnog Josipa Rabe* prestao moliti *jedan Očenaš, jedna Zdravo Marija i jedna Slava nebeska*. Kad je tamo kamo i Rabo otišla generacija Revačevih sinova, kad su mu se unuke poudavale a unuci poženili i podijelili stvarajući od *korta* posebne obitelji, kad su se novorođeni i pridošli članovi prestali pitati, pobogu, tko je bio taj Josip Rabo, ili kad je *plašenje* prestalo, a sjećanje, da je *plašenja* s vihorom, gromom i svjetlošću svijeće u noći nekada bilo, sasvim izblijedjelo. A možda je molitva za dušu Josipa Rabe presahnula onda kad je nastupio zaborav na vrijednost koju su u sebi nosili Rabinovac i podvornica podno Rabine zidine!

A ja sam, kad za blagdanskim stolom moga ogranka Revačervića imam priliku predvoditi molitvu, nikada ne izričem i molitvu za dušu pokojnog Josipa Rabe. Time bi se molitva produžila, a oni bi se oko mene, kao i ja u djetinjstvu, čudili i pitali tko mi je taj Josip Rabo. I što ću im kazati? Ovo što sam ovdje rekao? Malo da bih ih zadovoljilo! Ali, iako ga ne spomenem, nikada molitvu ne izrečem a da se Josipa Rabe ne sjetim. Moleći, zahvaljujem Bogu što nam je dao mogućnost da naše zajedništvo živimo okupljeni oko pune trpeze, a, prisjećajući se onoga koga sam u molitvi upoznao, molitvom zahvaljujem svim ljudima, znanima i neznanima, koji su na ovoj zemlji i od te zemlje živjeli prije nego je došla u naše ruke. Ne znam je li Josip Rabo zadovoljan predstavničkom ulogom koju sam mu u svom sjećanju namijenio, ne znam da li će nezadovoljstvo izraziti *plašeći* me svjetlošću svjećica u noći — do sada to nije učinio — ali, bio ili ne bio zadovoljan, *plašio* me ili *ne plašio*, ja ću ga se i dalje sjećati. I zahvaljivati čovjeku čije je vlasništvo bilo ono što mi danas imamo! Da tog prijenosa vlasništva nije bilo — kakav god taj prijenos bio — ne bi bilo ni širenja Revačevića ni punih zdjela na našoj trpezi.

A sad ćemo, dragi Zlatko, nešto reći o jednoj drugoj Revačevoj stečevini, o jari i imanju u Torovima. Iako je i ta stečevina ovijena misterijem — čim postoji dilema ovo je ili ono je, tu se realnost pretvara u misterij — to će mi *širenje* biti lakše opisati. Ali, prije nego krenem s jarom u Torovima, da te upozorim na jednu sitnicu! Nemoj slučajno, ponesen lektorskim marom što si ga iskazivao svaki put kad bi kao prvi čitalac čitao moje tekstove, veliko početno slovo u Torovima pretvoriti u malo. Zasad toliko, a poslije ću ti kazati zašto te na to upozoravam.

Dubodolina na krševitoj ravni uz koju je nastalo selo Puljane nalikuje na leptira izduženih krila i sasvim zakržljala tijela. Takvu je, kad je

prelijećeš, možeš vidjeti iz visina. Ali je takvu jedva možeš zamisliti ako se po njoj krećeš, jer te, da je takvu zamisliš, priječe kamene ograde, gromače, šumarci i sve drugo čega ni na jednim leptirovim krilima nema. Tek iz visina možeš vidjeti da su se nekad niz dva krilca slijevale vode, na susretu stvarale lokvu i otuda se, niz jarugu imenom Daljan, slijevale u našu rijeku. I sada niz ta krilca vode teku, i sad se na Cipcu lokve, ali današnje vode nisu *pretpotopne* kao one što su dubodolinu učinile plodnom, pa se danas samo iz ptičje perspektive može vidjeti što se u dubodolini događalo kad su po njoj *pretpotopne vode* tekle i od nje učinile današnje polje.

Uzduž tih krilaca leptiru slične dubodoline smjestila su se tri zaselka, svaki zaselak sa svojim prezimenom. Moji su na južnom kraju krilca, Bračići u sredini, a Paraći na sjeveru. Kad se želi reći *čitavo selo*, zna se upotrijebiti metonimija *od Kuše do Toše,* jer je nekada krajnja kuća na jugu bila Kušina, a na krajnjem sjeveru nekog Toše. Poznato mi je da je krajnja kuća u našem zaselku, prije nego će Revačevići sagraditi novu kuću, tada najveću i najljepšu u selu, bila kuća Ilije Kušina. A gdje je u Paraćima bila kuća toga Toše, nije mi poznato. Kad sam se raspitivao, nitko mi nije znao reći. Ništa ne mari! I bez poznavanja mjesta gdje je bila kuća toga Toše, on s našim Kušom živi skladno u metonimiji *od Kuše do Toše,* koja zamjenjuje ime sela smještene uzduž dubodoline zvane Puljansko polje.

Svaki je od tri zaselka bio pretežit vlasnik komada najbolje zemlje u polju ispred svojih kuća. Ta se zemlja najčešće zvala podvornicama. I veći se dio ostalog zemljišta što su ga posjedovala i zajednički koristila domaćinstva jednog zaselka, šuma, pustopoljina, krševa i livada, pretežito nalazila u blizini njihovih kuća. Međutim, nasljeđivanjem, kupnjom, zamjenama i mirazom, taj se red u vlasništvu s godinama poremetio, pa je netko, primjerice, iz Bračićeva zaselka mogao posjedovati zemlju unutar predjela koji je u većinskom vlasništvu Paraća ili obitelji iz našega zaselka. O svakom upadu u predjel vlasništva drugog zaselka, obitelj koja je imala sreću upadati, što je značilo *širiti* se na tuđe, brižno je njegovala pamćenje na taj sretni trenutak: to nam je ta i ta u miraz donijela; to nam je taj i taj u testamentu ostavio; to smo tim i tim novcem od toga i toga kupili! Svako *širenje,* ne znam kako bilo maleno, vrijedno je obiteljskog pamćenja.

Ako je to vrijedilo za sve i za svaki pojedini slučaj *širenja*, zašto onda obitelj Revačevića nije sačuvala pamćenje kako su se *proširili* na Torove? Pojava postaje još upitnija ako se zna da to *proširenje* nije bilo *širenje* na komad zemlje nego na posjed s kućom i okućnicom. S jednog na drugi kraj sela! Od *Kuše* pa preko *Toše* dva kilometra dalje! Takvo je proširenje moralo biti zabilježeno na papiru i sačuvano u sjećanju. A ipak nije! Papir je, ako je ikad postojao, izgubljen i nije dočekao polaganje u

*Tetkinu* škrinju. A ono što je sjećanje trebalo sačuvati namjerno je ili nenamjerno zaboravljeno. I tako, ne znam ni kad je posjed u Torovima kupljen, ni kako i od koga smo ga kupili. A želio sam to znati. Torovi su u cijelosti odredili život moga oca, a preko njegova i dobar dio mojega.

A sada, Zlatko, objašnjenje koje sam ti obećao dati! Zašto ćemo Torove, iako je to množina opće imenice, pisati velikim slovom? Tor je staja za ovce i, dok je u toj ulozi, opća je imenica. A Torovi su, pak, naselje čobana, u nekoliko skupina razmješteno uzduž jugozapadne granice dubodoline, koju čine plodne njive i zidovima ograđene šume u privatnom posjedu. To je, dakle, naselje na granici koja dijeli plodne površine i ograđene šume u privatnom posjedu od šuma i ispaša koje su zajedničko vlasništvo sela i selo ih zove *kuvin,* što dolazi od talijanske riječi *confine* i ima značenje međe, koju privatno vlasništvo ne smije prijeći. Ako bi se to i pored zabrane dogodilo, što se zvalo *izmicanje,* a plod toga *izmicanja* bio je *izmak*, posvojen komad seoskog zemljišta, prekršitelj bi se kažnjavao zajedničkom akcijom svih seljana, koja se zvala *rušenje izmaka* i, koliko god bila surova, ne bi značila ništa drugo nego pouku da zajedničko treba čuvati od grabeža pojedinaca kao što se čuva ono što je tvoje. Naši seljani ne samo što su *confine*, u primorju preinačeno u *kunfin*, pretvorili u *kuvin*, nego su i smisao te riječi s međe i granice proširili na čitavu zemlju u zajedničkom vlasništvu.

Na rubu *kuvina* — koji je obuhvaćao gajeve, ljut i vijugavu lijevu obalu kanjona u dužini od šest kilometara, sve zajedno poprilično velik prostor za ispašu koza i ovaca, krava i konja — smjestili su se Torovi. Tko je imao jaru i okućnicu u Torovima mogao je držati veliko stado koza i ovaca, a tko toga nije imao, tko je ispašu kozama i ovcama trebao tražiti u blizini seoskih kuća, morao se zadovoljiti malim stadom od kojih dvadesetak grla. Neki su u Torovima stanovali sa čitavim obiteljima, nekim je obiteljima u Torovima stanovao samo čoban, a neke su imale čobana koji je danju dolazio čuvati ovce a noć provodio u selu, ako nije, kao u vrijeme ljetnih, žega kad ovce noću pasu, *noćivao kod ovaca.* Najčešće je u istoj obitelji bilo i jednoga, i drugoga i trećega. Što znači da su Torovi bili i odvojeni i vezani uz selo. Da su bili seoska naseobina stada i čobana!

Posjed u Torovima, do kojeg je, ne zna se kako i ne zna se kada, Revač došao, sastojao se od ograđenih šuma, Biličišta, Novinica i Grudinica, od obradive zemlje, vrta uz rijeku na Brljanu i Krčevinica na brdu, od koševina uz rijeku, Donjih bara ispod slapa Rošnjaka i Gornjih bara iznad Rošnjaka, i od okućnice na kojoj je bila, prije nego je posjed kupljen ili nakon toga, podignuta jara. Gdje se nekada kao hajduk preko dana krio u pećinama, a noću bezglavo krstario,
sada je Revač pasao ovce i koze. Je li imanje u Torovima kupio novcem što su ga zaradili on i njegovi sinovi, kako je tvrdila baka Manda, ili

novcem što mu je pripao pri podjeli plijena iz *oderane* diližanse, kako su govorili oni koji su nas držali *lopovima od lopova*, to će, kako mi se sada čini, zauvijek ostati stvar prijepora. I misterij koji nikakvo vrijeme i nikakav razum neće demistificirati. Zašto? Zato što je i na pušci zarađeno zarada jednako kao i ono što se zaradi kopajući bogatašev vinograd.

Naša je obitelj, prije nego što ćemo sagraditi novu kuću, imala nekoliko kuća. Sve su bile pokrivene pločom, samo je jara u Torovima imala krov od crijepa. Neobično je što jara ima bolji krov od kuća za stanovanje članova obitelji. Ni na lastavicama ni na zidu do sjevera i puta nije imala nikakva otvora, jer su ta tri zida, uz ulogu da nose krov, igrala i ulogu sigurnosnog pojasa, koji bi otvori činili slabijim. Dvorište pred jarom, ograđeno zidom visine dva metra, zidom po čijem su vrhu bili poredani naviljci drače, zvalo se *pritorak,* i imalo vrata, ne po visini nego po obliku, slična vratima na kakvoj utvrdi. Na hrastovim vratnicama bila je masivna brava, kračun iznutra, mandalo i golem komad željeza kojim bi se noću vratnice iznutra poduprle. Ograđen zidom i dračom, zatvoren kapijom, *pritorak* je branio pristup prednjoj strani jare koja je imala dvoja vrata i samo jedan, nizak i uzak, prozorčić sa željeznim šipkama, ukopanim u donji i gornji prag, da se kroz njega ne bi mogao čovjek provući u jaru ni kad su mu kapci otvoreni. U *pritorku* su, uza zidove, da ovcama ljeti prave hlad, rasla dva granata smokvića i jedno stablo crne murve. U lijevom kutu uzdizala se vinova loza, koja je pravila odrinu ispod koje je bio kameni stol i kamena sjedala, da se čoban ima, u vrijeme ljetne žege, gdje odmoriti i gdje u hladovini nešto pojesti.

Unutrašnjost jare bila je pregrađena samo jednom pregradom od pletena pruća, pa je sličila pleteru na koševima. Ta je pletena ograda dijelila uzak dio prostora do sjeverne lastavice, s prozorčićem, ognjištem i posteljom za čobana, od prostranog dijela u kojemu je smješteno stado.

Onima koji su jaru gradili u vrijeme kad je vladala hajdučija i jarci se ubijali kradljivcima iza vrata, sve što je dosad opisano nije bilo dovoljno sigurno. Zato su ispred kapije na *pritorku* sagradili još jedan *pritorak* s visokim zidovima i još jednim izlazom na ulicu, koju su zvali *progon*, jer se tom ulicom progonila stoka. Iznad jare komad zemlje s hrastovim stablima također su zagradili visokim i zadračenim zidom, kao što su učinili i s vrtom, punim smokava i višanja, koji se pružao jari na jug. Iz takve jare, iz tog utvrđenja s nekoliko obrambenih pojaseva, ovcu, janje, jare i kozu nije bilo lako krišom ukrasti, pogotovo ako je u njoj spavao čoban i imao nabijenu pušku pored sebe. I u vremenima kad je krađa pala na niske grane, kad čobani, iako je nešto krađa bilo — pa čak i poznati lopov Todorina Kutlača — nisu smjeli nositi pušku, osim za lov, vidjelo se da je našu jaru u Torovima planirao i gradio čovjek koji je znao kad je stado od krađe zaštićeno a kad nije.

I ta je jara u Torovima, dragi Zlatko, bila kuća stanovanja moga oca. Uselio se u nju sa sedam godina, čitav je život pokušavao iz nje izići, ali mu to nije uspijevalo, jer mu se dogodilo ono što se nekim ljudima dogodi. Da se kuća u kojoj žive, voljko ili nevoljko, useli u njih kao što su se oni u nju uselili i onda, kad iz nje uspiju izići, ne uspijevaju je iščupati iz srca i s njom u sebi nastavljaju živjeti gdje god i u kakvoj god kući živjeli.

Djed ga je Revač sa sedam godina života odvojio od majke, koja, rađajući svake godine novo dijete, umrlo to dijete ili nastavilo živjeti, za svog prvorođenca nije imala vremena, i od oca, koji se bavio volovima, konjima, kolima, plugom, branom i oranicama, a za djecu koju mu je žena rađala malo mario, preminula u porodu ili nastavila živjeti. Odvojio i odveo u Torove da mu, budući da su na Revaču godine učinile svoje pa više nije mogao stići i uteći kao nekad, pomaže *svraćati* i *uzvraćati* ovce i koze. Da radi ono što rade i ovčarski psi! Djed ga je u ulozi čuvara stada, ono što je i njegov ovčar radio, preko noći ostavljao u jari da uz stado bdi, strahuje, spava i sanja nemirne snove. I bdio je, i spavao je, i primao batine ako bi, bar nakratko, bez djedova dopuštenja napustio stado. I sve tako, dok je djed *mogao na nogama*!

Kad je Revač onemoćao, kad mu je put od kuće u selu do Torova i put od Torova kući postao dug kao put u vječnost i natrag, u ulozi starijeg čobana djeda je zamijenio stric Maconja, od svog ćaće prema sinovcu nimalo blaži. Tek kad su mu stričevi Nikola i Marko-Savica otišli u Ameriku, Maconja sa četvoricom braće pozvan u rat, a, zanemarujući Revača koji je bio *slab na noge*, on sa četrnaest godina postao najstariji muškarac u kući, moj otac je postao glavni čoban stada koza i ovaca od sto i pedeset grla, koje bi se u proljeće, kad dođu janjci i kozlići, popelo na dvjesta pedeset. I do tri stotine ako bi se koze češće ojarile dvojke! Obavljao je najvažniji ali i najprezreniji posao u kući. Bio je čoban!

Tu će, među tim runima i tom kostrijeti, među janjcima i jaradi, među ovnovima i jarcima, odrasti, proživjeti dobar dio života i zavoljeti stada, Torove i jare u njima. Istovremeno, što neće, koliko se god takvim činilo, biti u neskladu s tom ljubavlju, postat će kivan na sve one, izuzimajući majku, koji su ga prisilili da postane čoban. Na djeda i oca, na stričeve i strine, na obitelj Revačevića u cjelosti. Od glave do dna!

U djetinjstvu sam bio svjedok ćaćinu nezadovoljstvu *životom u zajednici,* kako je on život u obitelji Revačlevića nazivao, i nezadovoljstvu ocem, mojim djedom Pajom, koji je toj obitelji i toj *zajednici* dušom i tijelom, bez ostatka za sebe, pripadao. Bio je ljut i na Revača, koji ga je kao sedmogodišnje dijete u Torove odveo i tamo osudio na samoću. O toj ću ti ljutnji i tom nezadovoljstvu zajednicom, dragi Zlatko, pisati u nekoliko pisama, a ovo ću, dugo, kakva će biti i ona koja slijede, završiti očevom mrzovoljom na Revačevu torbu, kojoj sam

bio svjedok pet godina poslije nego što su me umalo zgazili svatovski konji tete Ane.

Tko zna u koje vrijeme, pred kraj života ili mnogo ranije; tko zna kojom zgodom, kad ga je slučajno ili namjerno ostavio, Revač je svoju torbu prestao nositi na sebi kamo god išao, objesio je o klin u pregratku jare za čobana i tamo je, viseći *u kutu, nikomu na putu,* dočekala i njegovu smrt. Nakon njegova odlaska na Mratovo tu torbu nitko nije želio prisvojiti i nositi na sebi, bilo zato što takve torbe više nisu bile u modi bilo zato što je bila pohabana i odviše podsjećala na onoga tko ju je derao dok mu nije postala suvišna i preteška. Tu gdje je visila nikomu nije smetala, pa je, viseći tamo gdje ju je Revač objesio i otišao, dočekala i desetu godinu moga života. Zagledao sam je, pitao oca čija je i zašto tu visi, kad bih ocu iz sela donosio ručak i uz njega provodio neko vrijeme, dok me ne bi uputio da se vraćam kući jer me tamo čeka škola ili učenje lekcija i pisanje domaćih zadaća.

Torbu kakva je visila u čobanskom pregratku naše jare više nitko nije nosio osim našega poštara, našega kuma Ćire, koji je ocu donosio invalidninu i pisma zavoda za socijalno osiguranje, zbog čega se otac s njim povezao kumstvom kad je kršten moj brat Jakov. A ni poštar takvu torbu nije nosio obješenu o rame kao što se torbe nose, nego ju je vješao o upravljač bicikla i naslanjao na prednji blatobran. Kao i Ćire poštara, Revačeva je torba bila skrojena i sašivena od dvije vrste kože. Od volovske, od *kuruma,* i od kože teleće! Na poveći komad volovske kože koncem se, po rubu, našivao još veći komad kože od teleta, tako da između podloge i našivka nastane prostor u koji će se smještati ono što se u torbi želi nositi. Na isti se način na *kurum* prišivao i komad teleće kože koji je služio kao poklopac i imao kaiš koji se kopča za *brnjicu* prišivenu na donji rub *kuruma.* Sva četiri ruba *kuruma* bila su optočena limom, a za alke na tom limu bili su privezani kaiševi, na kojima je torba nošena i kad se nosi na jednom ramenu kao zobnica i kad se nosi na oba ramena kao torba uprtnjača. Dakle, torba je uz podešavanje kaiša mogla postati i ruksak.

A što da se kaže o njenu stanju? Nova nije bila, to je sigurno, ali ni toliko pohabana da se ne bi mogla upotrebljavati isto onako kao što je bila upotrebljavana kad je izišla iz kožarevih ruku i bila prodana prvom vlasniku. Ali, zaboga! Pomiriši je, pogledaj izbliza i otkrit ćeš pravi razlog što tako dugo osamljena visi o klinu! Koža joj je bila natopljena lojem i, ako joj se približiš nosom, osjetit ćeš da zaudara na pečenu janjetinu kao da su je jučer u njoj nosili.

"*Šiola* mi se na petama i pod prstima izlizala", rekla je jednom majka ocu pokazujući mu potplate svojih misnih cipela. "Pločice otpale, *cveke* poispadale! Otići ću u njima u crkvu, a vratiti se bosa. Daj mi dinare, odnijet ću ih postolaru neka ih *podlederi."*

Nikomu novce nije rado davao. Njoj je davao, ne znam da li rado ili nerado, ali ga je i ona za istu stvar morala bar tri puta pitati da joj dade novac. I tek kad bi se zaintačila, kad bi mu dodijala, umilostivio bi se i dao joj ga. Bio je to ritual kojeg se, ne znam zašto, trebalo držati. Iako joj je i na prvo traženje mogao odgovoriti tako da joj dade što traži, jer se nije dogodilo da bi nekoliko njenih uzastopnih zahtjeva, za istu stvar, ostalo neuslišano. Ovom je prilikom morala zahtijevati više puta nego ikad do tada, pa se naljutila i otresla na njega onako kako je to moja Žujka znala:

"Zašto mi ne daš dinare da *podlederim* cipele? Zar me u crkvu misliš bosu slati?"

"Dat ću ti! Ali, čuj…" i kazao je ono što je kao ispriku trebala čuti.

Dok je ona tražila novac, on je u Torovima, nožićem režući konac kojim je kožar šio Revačevu torbu, odvojio teleću od volovske kože. Od *kuruma* je odvojio i metalni okov, i remenje i brnjicu. Tako je dobio komad zamašćene kože i deblje nego što je koža od koje postolari prave potplate na cipelama i pričvršćuju ih malo ljepilom, a mnogo više ukucavanjem drvenih čavlića uz rubove, da bi do tražene mjere pojačali spajanje podloge i potplata.

"Ponesi ovo postolaru i pitaj ga bi li ovim mogao *podlederiti* tvoje cipele", rekao joj je. "Ako može, platit ćeš mu samo ruke i proći ćemo jeftinije."

A Pilip postolar, čija se radnja nalazila na ulazu u Oklaj, majci je rekao da će joj s tolikim komadom *kuruma* moći *podlederiti* ne samo cipele što ih je donijela na popravak nego i one što ih nosi na sebi kad joj se na njima podere đon. Možda *podlederi* i treći par cipela. Vidjet će kad komad kože, koju je donijela, iskroji do kraja.

Na vrhove potplata i na potpetice postolar je obećao prišiti prikladne potkovice, a đon će po dužini i širini prekriti *cvekama* malog boda a velike glave. Uza sve to, uz potkovice i *cveke*, on ne može znati koliko će trajati ovaj *kurum.* Pri procjeni trajnosti mora se uzeti u obzir da je koža dobivena od te stare torbe davno štavljena a još davnije s vola oderana. I poprilično je zamašćena! Nitko u ovom času ne može znati hoće li je zamašćenost činiti trajnijom ili kratkotrajnijom. A da će je ovo *šiolavanje* doći jeftinije, istina je! Upola jeftinije!

I moja je Perina, svojeglava i ponosna — odlazeći svake nedjelje na misu po šljunčanom putu i po travnatim stazama, ovisno o tome u kojoj bi se crkvi misa održavala i kakvi puti do te crkve vode — derala najtvrđi dio Revačeve torbe. Na moje čuđenje: zar je na to spala! Mogla je, što se novaca tiče, derati i potpuno nov *kurum,* kupljen u postolarskoj radnji Pilipa Postolarića.

Na moje čuđenje, ali na vidljivo zadovoljstvo svoga muža, moga oca! Razlog njegovu zadovoljstvu nije bila neznatna ušteda koliko pritajena

mrzovolja na vlasnika stare torbe, njegova djeda, čovjeka koji ga je u sedmoj godini života odvojio od sela i ljudi, od oca i majke, smjestio u Torove među ovce i ovnove i, pored živa oca i još žive majke, učinio siročetom i bez oca i bez majke.

U nogama koje su, ponosno koračajući, derale volovsku kožu od zamašćene torbe, u ženi čije su to noge bile, ženi koju je volio, moj ćaća je vidio i noge i osobu koja će ga, ne prestajući derati i gaziti masni *kurum,* od Torova i ovaca vratiti u selo među ljude.

A znaš li, Zlatko, gdje je završila kožna torba moga oca? Eno je u jednom od ormara moje radne sobe u Zadru! Kad je torbu prestao nositi, jer se više nije micao od kuće i dvorišta, pamteći dobro kako je završila Revačeva torba, molio sam ga da mi svoju ustupi na čuvanje. Odnijet ću je u Zadar i smjestiti u svoju biblioteku, gdje sam čuvao i njegovu štednu kasicu, koju mi je prethodno bio ustupio. Kasicu mi je teška srca prepustio, a torbu mi je jedva jedvice dao. I sad je tamo!

Vrlo čudnovato! Dok sam u protekle četiri godine i četiri mjeseca pomišljao na mogućnost da Srbi osvoje Zadar i među prvima opljačkaju i zapale moju kuću, došlo bi mi da više žalim što izgori ćaćina torba nego što izgori kuća i sve u njoj. Kad sam toliko žalio za njom, mogao sam je staviti na rame i donijeti u Zagreb, što s kućom nisam mogao učiniti. Torbu iz Zadra u Zagreb nisam prenio, iako sam je prenijeti mogao; kuću prenijeti nisam htio ni kad bi je prenijeti bilo moguće. I jedno i drugo zato što sam imao dojam da bih tim preseljenjima, mogućim i nemogućim, slabio svoju odluku da ću braniti ono što mi žele uzeti.

I tako, ako je istina da će me u rodnom selu dočekati ono što su vidjeli naši vojnici koji su tamo u proteklim godinama krišom dolazili, ta će torba, uz štednu kasicu, biti sve što će me među sitnicama na policama i u ormarima moje radne sobe podsjećati na oca.

# Knjiga druga

***(Subota, 5. kolovoza, 1995)***

# *1. Balvani*

U Promini, dragi Zlatko, kao savjet postoji izreka: *Uvuci dušu u se, ostani miran i čekaj što će biti*! Susreće se i u varijanti kad ono *ostani miran* ustupi mjesto onom *sjedi i plači*. U obje varijante savjet se upućuje sebi ili drugom u prilici kad se počinje događati nešto što se dugo vremena pripremalo, nešto u čijoj je pripremi sudjelovao onaj kojem se savjet daje, u prilici kad savjetovani ne može učiniti ništa da bi ono, što je dugo pripremano i sad otpočelo, krenulo u jednom ili drugom smjeru. U smjeru da, pošto se dogodi, poskočiš uvis od veselja ili ostaneš sjediti i plakati s *dušom u sebe uvrnutom* do groba. Danas sam takav kakav po pradjedovskom iskustvu jedino mogu biti, s dušom uvučenom u sebe, miran i u stanju iščekivanja koje hranim slušanjem radio vijesti iz sata u sat i zamišljajući da tebi pišem pisma, koja će, nadam se, jednoga dana doista biti napisana.

Nisam li *s dušom uvučenom u se* u prilici onoga koji je u tamnici čekao presudu i, dok ju je čekao, pisao *Gartlic za čas kratit*? Sigurno da nisam, ali neke sličnosti između nas dvojice u ovom trenutku ima. I ovo u čemu sam ja sudjelovao, od početka je u sebi nosilo elemente onoga što se podrazumijeva u izrekama *nositi glavu u torbi* i *stavljati glavu na panj,* pa kako god završilo ovo čekanje. Sječom moje glave, kako je i njegovo završilo ili s lovorovim vijencem na glavi, težim na tjemenu nositi od ijednog panja na kojemu se glave sijeku.

A moje trenutno stanje sliči njegovu i po tomu što obojica neizvjesnost, što ispunjava svako očekivanje, želimo iz sebe istisnuti i ispuniti se onim što će vrijeme očekivanja učiniti podnošljivijim. On pišući pjesme o danima kad je bio slobodan čovjek, a ja sjećajući se vremena kad je započelo ovo što bi se ovih dana trebalo privesti kraju i sjećajući se onoga dana kad sam posljednji put bio tamo gdje se sada ponovo, nakon četiri godine i četiri mjeseca, spremam poći, ako se ikako poći bude moglo.

Moj *Gartlic za čas kratit* jedno je putovanje od Zadra do Promine, djelomice opisano u razgovoru s novinarom Ivicom Marijačićem, a objavljeno u dva broja listopadskog *Vjesnika* iz devedesete godine, i šest fotografija što ih je Ružica svojim *idiotom* snimila na *Krvavi Uskrs* devedeset i prve. Kako po spominjanju *Krvavog Uskrsa* možeš vidjeti, moj vrtić za razbibrigu neće znati ni što je boja ni što je miris cvjetanja cvijeća. Umjesto jaglaca što se u proljeće jave ispod okopnjela snijega, u njemu će, u proljeće, na uskršnji dan, povrh neotopljena snijega Plitvičkih jezera, rumenilom cvjetati krv. To je bio početak onoga što bi sada imalo završiti!

To sam ljeto, kako ti je poznato, proveo na Babanovcu pišući scenarij za film o međugorskom ukazanju i prateći mitinge koji su se održavali širom zemlje. Prethodno sam proveo nekoliko dana u Mađarskoj i, poučen onim što sam tamo vidio, znao što mnogi nisu znali ili nisu htjeli znati. Da su ti mitinzi nagovijest raspada komunizma i raspada kompozitne države koju komunizam drži na okupu. Scenarij što sam ga pisao, iako se po filmu koji će od njega nastati moglo učiniti drukčije, bio je u tijesnoj vezi s onim što su mitinzi nagovještavali. Naime, ja sam na samom početku rada na scenariju, u dogovoru sa Sedlarom, uklonio mogućnost da se film bavi naravi ukazanja, odnosno, je li ga ili nije bilo — što se tada svima činilo najvažnijim — i odlučio napisati scenarij za film o psihološkoj, socijalnoj i političkoj pozadini toga ukazanja. U središte sam pažnje stavio suđenje fra Jozi Zovku, međugorskom župniku u vrijeme ukazanja. Nisu mu mogli suditi za ukazanje, iako su ga baš zbog toga htjeli strpati u zatvor, pa su inkriminirali dio propovijedi na jednoj od misa koje je tih dana održao. Napali su propovijed i zato što su držali, po mom sudu opravdano, da su fra Jozine propovijedi pridonijele razglašavanju ukazanja, jer su po sadržaju i prezentaciji i same bile neka vrsta ukazanja, u smislu novine i neviđenog.

Zovko se u propovijedi pozvao na tekst iz *Starog zavjeta*, u kojem se govori da iza svakih četrdeset godina — kad se zaduživanjem siromaha kod imućnijih ljudi, jer siromasi ne bi imali što staviti u zalog duga osim sebe samih, stvaralo nepodnošljivo ropstvo — nastupa *godina Gospodnja.* U toj godini Bog nalaže imućnima da oslobode ropstva svoje dužnike. Istovremeno Bog zapovijeda oslobođenima od dužničkog ropstva da sada, kad su slobodni ljudi po milosti Božjoj, postanu dužnici gospodara neba i zemlje. Slika je lijepa, slika religioznim i pravdoljubivim zanosom obuzima sve ljude. Više jedni drugima ne robuju. Svi zajedno žive u slobodi koju im je Bog udijelio u *godini Gospodnjoj.* Jedni su radosni što više nisu robovi, a drugi što više ne griješe dušu sileći druge da im robuju. Slika *godine Gospodnje* plijeni ljepotom i plemenitošću, ali je nezgoda po Zovka bila u tomu što se te godine, kad on drži tu propovijed, slavila četrdeseta godišnjica socijalističke revolucije. Optužili su ga da *godinama tame* nije nazvao četrdeset godina biblijskog ropstva nego četrdeset godina komunističke vlasti. I još gore, da je kazao kako će se nakon četrdeset godina komunistička vlast raspasti i da će u *godini Gospodnjoj* svima granuti sloboda. Na sudu je o tome između tužitelja i branitelja bilo povuci potegni: mislio je na komunizam, nije nego na biblijske godine ropstva. I pošto posvuda jači tlači, a u komunizmu posebno, Zovka osuđuje na višegodišnju tamnicu! Film snimljen po mom scenariju zvat će se *Gospa*, ali se moj scenarij zove *Godine tame.*

S dogotovljenim rukopisom scenarija napustio sam Babanovac. Ružici sam na odlasku preporučio da dobro pogleda i kuću u kojoj smo

godinama stanovali i njen okoliš. Tu, gdje smo proveli nekoliko ljeta, više se, po svemu sudeći, nećemo vratiti. Rukopis sam u Zagrebu, gdje smo ravno s Babanovca došli, predao Sedlaru i oslobodio se papirnatih *Godina tame*, ali se stvarnih godina tame, onih što su se više od četrdeset godina nakupili u duši, nisam oslobodio. Kao što sam znao da više na Babanovcu neću provoditi radna ljeta, isto sam tako znao da će godine komunističke tame završiti višegodišnjim kaosom, u kojemu će se raspadati komunizam kao vezivno tkivo, a s njim i država koju je to vezivno tkivo držalo na okupu. Kako će ispod toga površinskog sloja u raspadu, sloja koji predstavlja Titovu tvorevinu, početi i raspad dubinskog sloja, Jugoslavije kao srpske imperijalne tvorevine, ta će dva usporedna procesa raspadanja stvoriti neviđen smrad, neviđen kaos i neviđenu tamu.

Na ostvarenje slutnje da raspad slijedi nisam dugo čekao, zatekao me je u Zagrebu. Srbi su balvanima pregradili prometnice oko Gračaca, Knina i Korenice, pa smo se u Zadar na početak školske godine, na posao, morali vratiti preko Ogulina, Senja i Maslenice.

Da nije bilo tih balvana preko puta, bio bih odmah, čim sam došao u Zadar, otišao u Prominu i vidio majku, koja je, nakon očeve smrti prije dvije godine, živjela sama, a koju nisam vidio preko tri mjeseca, otkako je završila školska godina i ja se preselio na Babanovac. Čekao sam da se to s pregrađivanjem putova, kad postane smiješno, bar privremeno smiri, pa da odem majci u posjete. Prema mom očekivanju, pregrađivanje je putova postalo smiješno, ali se nije smirivalo. S vremena na vrijeme dogodilo bi se, vezano uz te prepreke na putu, pokoje premlaćivanje i ranjavanje. A bilo je prigoda i da se te srpske barikade, dotad nezabilježene u povijesti barikada, gledaju i sa šaljive strane.

Slika jedne od stotina barikada, koje su tada nastajale na glavnim prometnicama, na sporednim putovima, pa čak i na prečicama od srpskog do hrvatskog sela, slika barikade na cesti koja vodi od kninskog sela Polače prema selu Kijevu i Vrljici obišla je svijet i postala ogledni primjerak srpskih barikada. Dva istrošena i na otpad bačena štednjaka, jedan s jedne, drugi s druge strane ceste! Između dva štednjaka, preko ceste, naslagano ja kamenje! Ne znam kako je ta slika u svijetu prihvaćena i protumačena. Ne znam jesu li stranci tu barikadu iznad Polače smatrali premostivom ili nepremostivom! Mi smo je držali groznom i smiješnom i u tom duhu je nazvali: *Izložbeni salon bijele tehnike tvornice Sloboda iz Čačka.* Tvornice u srcu Šumadije! Odakle je ta barikada i došla! U stvarnom smislu, jer su stari štednjaci izrađeni u Čačku, i u prenesenom značenju, jer je iz Srbije stigla zapovijed da se barikade iznad Polače podignu!

Lijepo je što smo se gluposti podsmjehivali. Kako se, međutim, dok smo se smijali *izložbenim salonima bijele tehnike*, mogao čuti strojevi korak

jugoslavenske vojske, smijeh nam je, od pomisli kakvo oružje imaju ti što marširaju, postajao trpak, a očekivanja grozomorna.

Ipak, kad se početkom listopada to s barikadama smirilo, odlučio sam otići u Prominu. Do nje su vodili putovi na kojima je susret s *izložbenim salonima bijele tehnike* bio više ili manje moguć, ali ni jedan na kojemu bi susret s barikadama bio sasvim nemoguć. Naime, na svakom od tih putnih pravaca nalazilo se pokoje srpsko selo! Prema tomu, želim li izbjeći barikade, najmanje je vjerojatnosti da ću ih susresti na putnom pravcu koji do Promine vodi zaobilaznim putovima preko Šibenika i Drniša. Najmanje vjerojatno, što znači da ih i tamo mogu zateći! Ali, baš za *dišpet*, ne biram pravac preko Šibenika i Drniša nego onaj na kojem je susret s *izložbenim salonima* najvjerojatniji, onaj preko Benkovca, Bribirskih Mostina, Kistanja i Brljana. Ako na barikade ne naiđem, dobro sam prošao, ako naiđem, bit ću obogaćen iskustvom susreta s jadom i smijurijom *izložbenih salona* svima poznate tvornice. Iz Čačka, s Oplenca, iz Topole — svejedno!

Od Zemunika do Bribirskih Mostina, na dijelovima puta koji prelazi granični pojas između srpskih i hrvatskih sela, nailazim na *izložbene salone bijele tehnike*. Stari štednjaci, hladnjaci, grijači i svaki drugi otpad, koji je služio za gradnju barikada, uklonjen je s kolnika i ostavljen ukraj puta da posluži u istu svrhu čim se put poželi pregraditi. Uz taj otpad crne i bijele tehnike moglo se vidjeti i kamenje, ono sasvim sitno i ono golemo. Imao sam dojam da su te barikade uklonjene jedino da prođemo ja i moja *Škoda,* jer je promet iz meni suprotna smjera bio rijedak, a u smjeru u kojem sam se kretao nije putovao nitko drugi. Makar su prepreke preko puta bile uklonjene i ukazana mi čast da pored *izložbenih salona* projurim brzinom osamdeset na sat, obuzimala me nelagoda i mučilo pitanje što idem tamo kamo ne ide nitko drugi.

Prešao sam i Kistanje, a da me nitko nije zaustavio. Štoviše, nitko od ljudi koje bih zatekao uz put, mom dolasku nije poklanjao nikakvu pažnju. Tek u Ivoševcima, kod kuće Marije Keštinice na onoj autobusnoj postaji, gdje ja ima već trideset godina ne dočekujem autobuse i gdje više, pošto je starac prvi otišao, u kući bez pregrada ne živi ni starica ni njeni retardirani blizanci, tek sam tu doživio prvo upozorenje da bih mogao naići na s puta neuklonjenu granicu *Dušanova carstva.*

Dva sredovječna čovjeka, nikako dva brata idiota, stojeći na raskršću bez ikakva posla, pratila su me pogledom otkako sam se, prilazeći im putom kroz polje, pojavio, dok nisam prošao pored njih i zamaknuo za šumu u *ogradama*. Blizanci sigurno nisu bili, ali su u mene idiotski buljili i više nego što bi buljili Simeon i Spasoje da su još živi i da pogledom dočekuju i ispraćaju vozila koja prolaze ispred njihove kuće. Mogao sam se zaustaviti i upitati zašto se čude mom dolasku. Odgovore li mi da im moj dolazak nije čudan, već da nekoga očekuju, mogao sam ih pitati

koga čekaju. Mogao sam i ovo i ono, ali mi se učinilo u *dlakavim vremenima* besmislenim pitati čemu se tko čudi i tko koga iščekuje. *Dlakava vremena* i postaju takva, *dlakava*, što u njima nikomu ništa nije jasno i što obične stvari, da se pred kućom Marije Keštinice susreće *Škoda* sa zadarskim registracijskim tablicama, postaju čudom za čuđenje.

Do tada je nebo bilo oblačno, put suh, a u prednje je staklo udarala bura osrednje jakosti. Najednom je, kad sam prošao pored onih što su me idiotski gledali, udarila kiša, a bura se pojačala. Činilo se da će prijeći u pljusak, ali se to nije dogodilo. Uz jači vjetar, kiša je nastavila rominjati. Ne znam zašto, žalio sam i što nije udario pljusak i što nije grunula najjača bura. Valjda stoga što sam poželio da mi vjetar pomete a voda s puta otplavi i bijelu tehniku i tehničare iz Čačka.

Prošao sam, dragi Zlatko, pored onih vrata upravne zgrade Burnuma, kojima si se i ti čudio. A kako se čudio ne bi! Kad usred krša, drače, šiprage i gromača ugledaš ostatke rimske civilizacije na najvišem stupnju. U blizini se nalazi prijelaz preko rijeke koji su koristili Burnisti i Liburni, ilirska plemena, a potom rimski legionari. Skrećem udesno, cestom koja preko mostova na Brljanu vodi do mog sela, ni tri kilometra udaljena od rijeke. Napuštam glavnu cestu, onu od Knina do Kistanja, i izbijam na vrh kanjona, tamo na onaj kuk, gdje smo se ti, Neda, Ružica i ja slikali. Prolazim pored jare u kojoj je sudac Pavo Rešetar s Jovanom Kutlačom dogovarao uvjete hajdukove predaje i jare u kojoj su žandari, pošto je Pavo Rešetar pogazio danu vjeru, opkolili Kutlaču. Spuštam se niza stranu po kojoj je u Kutlačino vrijeme išla strma kozja staza. Prolazim kroz usjek koji je prokopan između onoga kuka na kojemu smo se slikali i stijena u koje je usječen put.

Na izlasku iz usjeka bacim letimičan pogled nadesno, na korito rijeke u dubini, na vrt moga oca s njene druge strane i na tri jablana ukraj vode, koje je ćaća posadio kad je vrt kupio novcem od svoje invalidnine. Za svako od svoje troje djece po jedan jablan! Htio ne htio, ugledavši ih kako se njišu na buri koja vije i na kiši koja rominja, nisam se mogao ne sjetiti ljubavi mog oca prema jablanovima, i nisam mogao u sebi ne osjetiti ljubav prema jablanovima kojoj me je otac naučio.

I tek tada, kad sam pogled izravnao s kretanjem kola i bio samo nekoliko metara udaljen od dijela puta iznad kojeg se uzdiže golema stijena, a ispod njega, do same rijeke, pruža provalija, tek sam tada ugledao *izložbeni salon bijele tehnike iz Čačka.* Ne pokraj puta kao što sam je do tada viđao, nego posred puta, od stijene s lijeve strane do ruba provalije zdesna.

Uvjeren sam da Jovan Kutlača mom pradjedu, kad bi se od sestre vraćao na svoju stranu rijeke, nikada ne bi pregradio kozju stazu koja je ovuda u njihovo vrijeme vodila od jare do gazova na vodi. Oni su živjeli na dvije suprotne obale jedne rijeke kad se putovi što vode s obale na

obalu nisu pregrađivali, čini mi se zato što u to vrijeme u ovim krajevima nije bilo *bijele tehnike ni iz Čačka ni s Oplenca.* Nisu putove imali čime pregrađivati! Kutlača mom pradjedu ne bi, a meni je put pregradio jedan drugi Jovan! Gojazni, podbuhli i promukli psihijatar Jovan Rašković! Hajduk nije, ali mu je djelo hajdučko! Iako to ne želim, sili me da se prema njemu odnosim kao što se Pavo Rešetar odnosio prema Kutlači.

Po svemu *bijela tehnika iz Čačka*, iako bez ijednog istrošenog proizvoda tvornice *Sloboda*, po svemu improvizacija s malo nadahnuća, barikada se sastojala od tri dijela. Najprije sam naišao na kamenčiće posložene preko puta, koji su nalikovali na ono što ostane iza djece koja su na putu igrala igru u kojoj su kamenčićima obilježavali prostor, jer, da to učine, nisu imali ni boje ni krede. Te sam kamenčiće prešao. A onda se preda mnom ukazao jednostruk prezid od ručnog kamena, koji je u sredini imao otvor dovoljan za prolaz automobila. Dvojio sam se — proći ili ne proći, dok iza toga prezida nisam ugledao zid od velikog kamenja zidan u dva reda, zid na kojemu nije bilo nikakva prolaza, ni na sredini za vozila ni u krajevima za čovjeka, jer je jednim dijelom dodirivao stijenu u brdu, a drugim nadvisivao rub puta koji je visio iznad provalije. Taj sam zid, penjući se preko njega, mogao preći samo napustim li kola. Bila je to misao koja me je ujela za srce!

Ne znam, Zlatko, kakvo iskustvo imaš sa zmijama otrovnicama, primjerice s poskokom ili riđovkom. Ne bi ni jedno ljeto prošlo a da u selu, dok sam ja tamo živio, nekoga zmija ne bi ujela. U ušima su mi zauvijek ostali jauci ugrizenih, a u očima strka susjeda i rodbine oko toga da ugrizenog što prije dopreme do liječnika Borisa, uvijek *nacuganog* Rusa, koji će mu dati injekciju i spasiti ga od sigurne smrti. Bojeći se da me ne ugrize, kuda god bih išao i što god bih radio tijekom ljeta, pazio sam da se ne nađem u zmijinoj blizini. Pogotovo da se ne mašim prstima za neki predmet dok je skrivena zmija uz njega, da je slučajno ne dotaknem i ne uznemirim, kada, braneći se, napada munjevito s nekoliko uzastopnih ugriza. I razumije se, tražeći ih posvuda, ja sam zmije posvuda i viđao. A ako ih ne bih uspio vidjeti, jer se na šušanj nisam dovoljno hitro obazreo, slušao sam kako suho lišće i trava šušte dok kroz njih prolazi zmija tražeći sklonište. Kako bih svaki susret sa zmijom, vidio je očima ili čuo kako puzi i šušti, doživio kao ugriz, kao ono što se običava imenovati *štrecnulo me pod srce*, pamtio sam sva mjesta gdje mi se to dogodilo. Ako pored tih mjesta nisam morao proći, redovito sam ih zaobilazio; a ako sam proći morao, prolazio sam pored njih hitrim korakom i razrogačenih očiju.

Tu sam barikadu doživio kao viđenje najveće i najotrovnije zmijurine. Ujela me za srce. Od pogleda na nju *nešto me je pod srcem štrecnulo*! Kako nije bježala, što prava zmija obično radi, kako se podignula na rep i palucala jezikom iz ralja na visoko uzdignutoj glavi,

što i prave zmije ponekad čine, u meni je gađenje nadvladalo strah i javila se želja da potražim zgodan kamen kojim ću zmiji smrskati jezik i glavu. Da se radilo o poskoku, to bih i učinio, jer, biti u prilici da ubiješ zmiju a to ne učiniti, neoprostiv je propust. Ali se radilo o *izložbenom salonu bijele tehnike iz Čačka,* pa sam se pokušavao smiriti i ponijeti na prikladan način.

Na barikadi nema stražara. Iznad nje je stijena. Možda je stražar na vrhu te stijene i, baci li odozgor na mene kamen, neću se odavde bez štete izvući. Zdesna je provalija, sasvim blizu pećina u kojoj se Jovan Kutlača pokušao sakriti kad su mu Rešetarovi žandari prostrijelili nogu. Možda su se čuvari barikade, da ne kisnu, sklonili u tu pećinu? Primijete li me, pozvat će me da dođem k njima. Cesta je uska, jedva da bih se, uz mnogo manevriranja, na njoj mogao okrenuti. Mjenjač brzina ubacujem u *rikverc* i krećem natraške punom brzinom. Izbijam na kuk gdje smo se slikali. Skrećem na ledinu dovoljno veliku da se na njoj okrenem. Mjenjač ubacujem u prvu, krećem i, taman da ću s ledine izbiti na asfalt, kad tamo gdje sam na cestu trebao izići dolazi biciklist, zaustavlja se, sjahuje, a mene i ne gleda. Ali gledam ja njega i u njemu prepoznajem Vujadina Rašića, koji je prevalio osamdeset godina, ali ne znam za koliko! Vujo je vlasnik dijela jare u kojoj su se sastali Rešetar i Kutlača. Izlazim iz auta i dajem rukom znak da bih s Vujom htio razgovarati. On na moj znak, iako ga vidi, ne odgovara.

“Što je ovo?” pitam i krećem za njim.

“Mene ne pitaj! Ja ništa ne znam!” kaže Vujo i, gurajući bicikl pored sebe, preko ledine krenu prema jari, izbjegavši susret sa mnom oči u oči.

“Ja sam iz Promine”, dobacujem za njim i zaustavljam se na putu, dok on ode do vrati *pritorka* svoje jare. “Vi ste poznavali moga oca i on je poznavao vas. Preko oca i ja znam da ste vi Vujo Rašić!”

“Čiji ste?”

“Ja sam sin Pile Revačeva!” predstavio sam se onako kako se oduvijek predstavljam u svijetu s jedne i s druge strane rijeke.

“A Pilin! Pa kako vam ne bih poznavao ćaću! Tu smo, on s jedne, ja s druge strane vode, proživjeli život! A čuo sam da je Bogu dušu predao pred koju godinu!”

“Jest, predao je”, kažem i ne ponavljam pitanje koje sam mu na početku postavio, ali mi on pitanje *što se ovo događa* može pročitati na licu.

Zastao je. Više ne želi bježati od mene. Sad mi želi pomoći. Vidim, iskreno! Kaže obuzet brigom da mi pomogne:

“Đavo ih zna otkuda dolaze! Jučer su to bili odvalili, a jutros opet došli i navalili… Ih, kako ne bih poznavao Pilu… Molite ih da vas puste, đavo im sreću odnio. Iz našeg sela nisu, da ih ja molim!”

“A, Vujo, koga ću moliti?”

“Njih!” kaže Vujo i pogledom mi pokazuje ono što mogu vidjeti na vratima *pritorka* njegove jare, a dosad vidio nisam.

Od svih *njih* na koje me Vujo upućuje, od onih koji dolaze *đavo ih zna otkuda*, ja sam mogao vidjeti, otprilike procjenjujući, petnaestogodišnjaka neprikladno odjevena za buru i kišu u listopadu. Na sebi je imao ljetnu vojničku bluzu i *čakšire*, na glavi ništa, a u kakvim je bio cipelama, nisam mogao vidjeti. U desnoj je ruci držao revolver, ne znam koje marke i kojeg kalibra. Kosa mu je bila smočena, a kako ju je češljao po uzoru na paževsku frizuru, onu sa šiškama, kiša mu se slijevala niz čelo i obraze, a najvjerojatnije i niz šiju. Drhtao je od vlage i hladnoće, što ga je, čini mi se, i natjeralo da napusti barikadu, na kojoj se od kiše nije imao gdje skloniti, ako nije znao za Kutlačinu pećinu, i da zaklon od kiše i bure potraži pod strehom vrata na *pritorku*, otkuda je mogao gledati tko prilazi njegovoj barikadi.

Nije, kad je čuo što mi Vujo preporučuje, čekao da ga zamolim za prolaz. Valja reći da mi on taj prolaz, ni kad bi htio, nije mogao dati, što Vujo, pretpostavljam, nije znao. Da bi me propustio, morao je razoriti debeli zid i ukloniti kamenje s kolnika, a, kad ja prođem, zid ponovo zazidati da bi barikada bila kakva je bila i prije moga prolaska. Nije čekao moju molbu, nadlanicom šake u kojoj je držao revolver obrisao je kaplje kiše, koje su, cijedeći se niz lice, doprle do ispod nosa, i rekao:

“Ne može!”

“Đavo te odnio, kako ne bi moglo! Pusti čovjeka da ide svojoj kući!” kaže mu Vujo Rašić.

U tom trenutku iz smjera Knina naiđe rasklimani *fićo*, prođe mimo nas i nekoliko koraka od nas stade i ostade nasred puta. Iz *fiće* izlaze četvorica, dječaci kakav je i onaj s revolverom što mu glavu od kiše štiti streha nad vratima. Oni što iz *fiće* izađoše za ovo su vrijeme prikladno odjeveni, u dijelove vojničke odjeće i u vojničke cerade s kapuljačom koje mogu poslužiti na logorovanju i kao šatorsko krilo. Onomu ispod strehe na vratima *pritorka* dadoše znak da ostane gdje jest, a sami otrčaše prema barikadi. Na mene uz *Škodu* i Vuju uz biciklu i ne osvrnuše se, držeći nas, vjerojatno, obojicu ljudima iz Ivoševaca koji brinu brigu o ovcama i o tome kako, kad je put prezidan, stići do svojih vrtova uz rijeku.

“Molite ih da vam put raščiste”, savjetuje me Vujo, ovoga puta ispod glasa, da ga ne čuje ni onaj ispod strehe ni ona četvorica što dođoše. Ili se boji, čuju li ga, kako će misliti da je na mojoj strani ili ne želi da mi, kao što maloprije učini onaj u vratima, odgovore da mi molbu neće uslišati i prije nego sam ih osobno zamolio.

Mislim brzo: četvorica se voze u rasklimanom *fići*, ja u novoj *Škodi*; ako sa mnom zamijene kola, ja se u njihovima s ovoga mjesta ne bih znao udaljiti ni kad bi mi to dopustili. Još brže: oni tako mladi, kad bi i

bili iz okolnih sela, ne znaju ništa ni o Pili ni o Revaču, pa mi na račun te dvojice i ne mogu dozvoliti prolaz; možda bi im trebalo reći da pred sobom imaju nekadašnjeg učitelja u Oćestovu, koji im je, ako su iz toga sela, majku ili oca naučio azbuci iz bukvara! Munjevito: ne stavlja mi se na kušnju osjećanje duga prema učitelju njihovih roditelja; mogli bi mi ga vratiti na taj način da me na dulje vrijeme sklone u jednu od rupa u Kutlačinoj pećini, kako bi se *čiste savjesti* mogli voziti u automobilu nekadašnjeg oćestovačkog učitelja; ali, koga da ja molim, koga da podsjećam na dug!

“Neću ih moliti!” kažem Vuji Rašiću i hvatam ručku na vratima kola. “Neka momci rade svoj posao, a ja ću svoj!”

“Idite onda preko Knina”, dovikuje mi Vujo u želji da mi na bilo koji način omogući ulazak u opsjednutu Prominu.

Nisam ga poslušao. Jer, kako Vujo može znati da i put iz Knina za Prominu nije pregrađen? Kad su četvorica čuvara barikade došla iz pravca Knina, ako ne i iz samoga grada! Tamo je tim građevinarima i zaštitarima, čini se, središte firme koja im plaća dnevnice i benzin za putovanja od jednih do drugih barikada u okolici.

Krenuo sam natrag do Bribirskih Mostina, a otuda, skrećući ulijevo, preko Skradina i Drniša, u Prominu došao prevalivši sedamdeset kilometara, umjesto četiri kilometra, koliko mi je bilo preostalo do kuće kad sam došao na Brljan i susreo se s divotom *izložbenog salona bijele tehnike* cijenjene, još više glasovite tvornice iz Čačka, koja se — o čuda — zove *Sloboda.*

U Oklaju sam se zaustavio pred Šatrića krčmom, čiji je vlasnik moj rođak preko bake Cvite i njena brata, moga djeda Kralja. I zato da ga pozdravim i zato da kupim *sir iz mješine*, sir siren u planinama iznad Glamoča prošloga ljeta, koji kod Prominjaca od svih sireva ima najveću cijenu i koji je doista izvrstan. Majka ga voli, a i ja ću, ako postoji izbor, između sto vrsta njega izabrati. U krčmi sam zatekao i rođaka Šatrića i društvo od desetak mlađih ljudi. Dok sam ulazio, dok sam se s rođakom rukovao i dok mi je on spremao sir koji ću kupiti, društvo je burno raspravljalo. Izdvajao se snažan čovjek koji me je podsjećao, ne znam zašto, na nekoga od Dizdara, na nekoga iz plemena bake Mande Dizdaruše.

“Ma vidi ti njih!” rekao je i opsovao *pokvarenu majku* onima koje bi trebalo vidjeti. “Zazidali su put na Brljanu, da mi ne možemo tim putem ni izići iz Promine ni ući u nju. A oni iz Knina na Miljacku u službu dolaze preko Promine. Pa ne misle li oni da bi i mi njima mogli put pregraditi i onemogućiti im dolazak u elektranu na posao! Ili ovo!” reče i, prije nego će kazati na što upozorava, prepusti psu da ima posla s majkama onih na koje se ljuti, “I dalje prevoze tegljačima boksit iz Promine u Obrovac i prodaju ga Rusima, ali se ne služe prolazom preko

Brljana, jer su ga sami zazidali, nego voze preko Drniša i Skradina, okolo-naokolo, preko sto kilometara dužim putem. Pa gdje je tu obraz, pa gdje je tu pamet? I koga oni tucaju u zdrav mozak?"

Platio sam i uzeo sir, pozdravio Šatrića i krenuo prema izlazu, tobože, ne obraćajući pažnju ni na društvo ni na ono o čemu govore.

"E, kud bježiš?" reče onaj iz Dizdara, ako je taj otuda, i nazva me imenom i prezimenom. Ne onim kojim se predstavljam na obje obale rijeke, nego onim koje je ispisano na naslovnicama knjiga koje pišem. "Pa, nisam ja ovo radi njih govorio, oni to znaju, nego radi tebe. Da li ti, pišče, znaš, da su jutros mom ujčeviću Ivanu Pandži, kad je htio ući u Knin, zaustavili auto, izbili dva zuba, slomili vilicu i auto oteli, a on se kući, u Suknovce, morao vratiti autom koji iz Knina dovozi smjenu za rad u elektrani? Da li ti to znaš?"

"Sad znam", kažem mu. Ali mu ne kazujem kako sam danas, da sam poslušao savjet Vuje Rašića, i u Prominu pošao preko Knina, zajedno s Pandžom, mogao ostati bez auta i dva zuba, a majci doći pješke s modricama po tijelu i pokojom napuklom kosti. Sretan što sam i takav do nje došao! To mu ne kažem!

"Kad znaš, reci mi je li oni naši, onaj Tuđman, kane nešto učiniti da ta hajdučija prestane?"

"Čuo sam da kane! Vidjet ćemo!" kažem na silu nasmijan. S otvorenih vrata! Izlazim i s treskom za sobom zatvaram vratnicu. Bijesan, ali imam opravdanje i bijes mogu prikriti. Vrata su okrenuta sjeveru. Na ovako jakoj buri ne smiju dugo biti otvorena, da hladni vjetar ne bi ispuhao ono malo topline što se u krčmi, od zagrijanih glava jedino, nakupilo.

Majku sam našao zabrinutu zbog onoga što se događa i što bi se moglo dogoditi. Ali ne i začuđenu što sam na Brljanu naišao na prezid. Taj prezid, kako je čula da se po selu priča, tamo stoji već desetak dana, nekada čitav, a nekada s prolazom za automobile.

"Zato naši ljudi tim putom ne idu! Ali idu njihovi kad im treba, kad im se žuri! I idu vojnici koji su se nastanili u zgradama iznad Baračice", kazuje mi.

Doznajem od nje, nakon onoga što sam doznao u oklajskoj krčmi, za još jednu čudnovatu stvar. Na vrhu kanjona, na mjestu koje zovemo Baračica, ispod kojeg je sagrađena elektrana nalazi se naselje sastavljeno od upravnih zgrada i stambenih objekata. Sve je ostalo prazno kad su se i uprava i radnici preselili u Knin. U ispražnjene zgrade uskoro se uselila jugoslavenska vojska. I sad toj vojsci, koja bi trebala čuvati cjelovitost države, kninski Srbi pod nosom pregrađuju putove. Protivno njenoj volji? Ma jest! Danas, kad se zna da je toj vojsci tada u Kninu zapovijedao Ratko Mladić, čuđenju nema mjesta. Ali onda, na početku igre, kad se nije znalo tko je taj Mladić, svi smo se pitali, ako ih sama ne naručuje, a

ne bi smjela, kako ta vojska može trpjeti da joj netko pod nosom pregrađuje putove, a ona povije rep i ni lavež ne ispusti?

Majci sam rekao, ukoliko bi drugi mještani, mladi i stari, napuštali selo, neka ga i ona napusti i javi nama, bratu, sestri ili meni, i mi ćemo joj doći u susret. U tom slučaju, neka uza se ne nosi ništa, imat će sve što joj treba tamo gdje dođe. Neka vodi brigu samo o tomu da ostane živa. A kuća radi koje sada ne želi sa mnom otići? Neka u vjetar ide i kuća i sve u njoj, glavno da je glava živa. Činilo se da savjet ozbiljno shvaća, ali samo zato što se nada da ga nikada neće morati primijeniti, jer će se sve to oko nje nekako srediti. *Utrkmati,* kažu Prominjci njene generacije!

Noć sam prespavao kod majke, daleko i od pomisli da spavam — ako je istina ono što su mi pričali hrvatski vojnici koji su tamo protekle četiri godine dolazili noću — posljednji put pod jablanovim gredama, koje je otac sjekao i pilio na Donjim barama, i pod sljemenom, crijepom i tavanom zbog kojih je, štedeći dolar po dolar, da bi ih njegovi sinovci mogli kupiti, u Pennsylvaniji umro Revačev sin Nikola.

Ujutro sam, pred odlazak, poljubio obraze moje, tada, osamdesetpetogodišnje Žujke, moje drage Pere, daleko i od pomisli da će ona na svoju starost dodati još dvije i pol godine dok se ponovo ne sretnemo i u oba obraza poljubimo.

Tada, kad se ponovo nakon dvije i pol godine susretnemo — dvije i pol godine teških briga, a ona mi je bila jedna od najtežih, o čemu ću ti, dragi Zlatko, u jednom drugom pismu pisati — tada mi je rekla, a još se od uzbibanog ništa nije *utrkmalo*:

“Ko bi ono onda rekao, Ive moj, da će ovo ovako biti!”

Ja takvo nešto nisam imao pravo reći. Ja sam i tada, kad sam se s njom rastao i preko Šibenika — ne i preko Skradina, jer su u tijeku noći i na tom putu iskrsnuli *izložbeni saloni čačanske industrije* — vratio u Zadar, znao što se zbiva i što će se ubuduće zbivati. Da sam to znao, vidi se iz tekstova, ogleda i razgovora, koje ću u Zadru, između toga i narednog posjeta Promini, napisati.

Jedan od tih razgovora, onaj koji sam ti spomenuo u ovom pismu, s Ivicom Marijačićem, a bio je objavljen u *Vjesniku* po povratku iz Promine, u mislima stoji ispred mene dok ti pišem ovo pismo. Ivica me je upitao poznajem li osobno Jovana Raškovića. Odgovorio sam da ga osobno ne poznajem, ali da sam čitao njegove radove iz psihologije i da su mi se ti radovi dopali. Uz to sam doslovno rekao i ovo:

*“Raškoviću sam htio napisati otvoreno pismo pod naslovom* Jovane, pusti me da idem majci*, a ispod toga staviti podnaslov* Jer, ako me ne pustiš, ja sam po supruzi Primoštenac, mogao bih i ja nekomu prezidati put do kuće. *Nisam mu pisao. Mislio sam, taj je zid na putu tragedija njegove politike, a može biti i njegove ličnosti.”*

Ova napomena, da sam primoštenski zet, što je tebi dobro poznato,

dobiva smisao ako se zna da Rašković u Primoštenu ima kuću u kojoj su on i Dobrica Ćosić, navodno, pisali dijelove poznatog memoranduma srpskih akademika. A smisao je te poruke, što sam u jednom ogledu narednih mjeseci razradio da je suludo misliti kako se Srbi mogu zidovima ograditi u mjestima, pretežito malim, a ostati i dalje mirno živjeti u velikim gradovima uz more. Da će *saloni bijele tehnike* imati za posljedicu prinudan ili dragovoljan odlazak Srba iz velikih gradova u rezervate koje su sami ogradili. Očekivano, reakcije su bile da sam ih, Srbe, duboko razočarao, da im prijetim progonom iz gradova! Ja da im prijetim! Oni su sami pripremili, izrekli i ostvarili prijetnju kad su se odlučili na pregradnju putova i uspostavu granica tamo gdje ih nikada nije bilo.

Kad je pisanje pisma ostalo samo na namjeri, Marijačić me je pitao što preko razgovora koji vodimo imam poručiti Raškoviću, Babiću i narodu koji aranžira *salone bijele tehnike.* Budući da sam Raškoviću već poruku poslao, ovoga sam puta poruku uputio Milanu Babiću, a preko njega i aranžerima *salona bijele tehnike.*

*"Gospodina bih Babića osobno zamolio da mi, ako on to još može, ako i on nije zazidan, otvori prolaz do majke i očevine. Ja ne znam što je Vujo Rašić mislio kad je vidio da se moram s Brljana vratiti i ići kući okolo-naokolo, ali znam što bi moj otac mislio. Neće biti da tako i Rašić ne misli, čovjekova misao niče iz zemlje na kojoj raste i umire.* Svi će oni otići kako su i došli. Sve je prošlo pa će proći i ovo. Moja je kuća s jedne strane, a njegova s druge. Mi nismo došli pa ne možemo ni otići. Mi smo tu neprolazni. *Ova mudrost zemlje i stoljeća mene obvezuje. Volio bih, gospodine Babiću, da i vas obvezuje. Nema nam druge: jedan kraj dugoga, oči u oči, s vjerom i sumnjom. Utješno je što drukčije ne žive ni susjedi iste nacionalnosti.*

*Moramo li se tući da bismo poslije tučnjave znali ono što smo i prije nje znali?"*

Kao što bi svakog drugoga, i tebe će, dragi Zlatko, zanimati je li mi odgovoreno na neposlano, a ipak poslano pismo Raškoviću i na poruku Babiću, a preko njega poslanu, i poruku momcima koji kisnu bdijući nad robom izloženom u *salonu bijele tehnike*, koju im, jer je istrošena, nitko ne želi kupiti. Prepiska nije uspostavljena, ali se ne može reći da odgovora nije bilo. Izravnih, od onih kojima sam poruke poslao, i neizravnih, u djelima onih koji su te poruke preko imenom spomenutih trebali primiti! Štoviše, i izravnih je i neizravnih odgovora bilo toliko da ih sve ne mogu nabrojiti, pa ću opisati samo tri koji će imati ulogu uzoraka za svaku od triju vrsta odgovora na poruke što sam ih po povratka iz Promine poslao.

Razgovor s Marijačićem u *Vjesniku* je tiskan pod naslovom *Nema nam druge, jedan kraj drugoga.* U naslovu je naglasak stavljen na ono što je poručeno Babiću, na potrebu suživota, a druge su novine dijelove

razgovora mahom prenosile pod naslovom *Jovane, pusti me da idem kući.* U prijenosima je, dakle, naglasak preuzet iz neposlanog, a ipak poslanog pisma Raškoviću. Kod onolikih prijenosa po svim novinama, Rašković sadržaj pisma nije mogao ne primiti. Sam mi toga puta ipak nije odgovorio. A je li druge poticao da mi odgovore, što je moglo biti uzrok one hrpe napisa povodom toga razgovora, to nisam imao prilike doznati. Međutim, kako sam mjesec dana nakon toga razgovora nastavio, iz subote u subotu, na stranicama *Vjesnika* objavljivati oglede pod naslovom *Zadah ocvalog imperija* — koje ćeš ti doskora urediti i izdati u obliku knjige — bilo je neizbježno da se u njima dotaknem i Raškovića i Dobrice Ćosića. E, to će potaknuti Raškovića da mi se javi pismom!

Pošao sam od izjave Jovana Raškovića da su *Srbi lud narod* i rekao da, po mom iskustvu, Srbi nisu ni *nebeski narod*, kako im je Rašković podilazio, ali, bome, ni *lud.* Da su oni *narod s Božjim poslanjem* onoliko koliko je to svaka druga ljudska zajednica nadahnuta Bogom! Da nisu ništa više ludi, u smislu one Vladikine kako je *pučina stoka jedna grdna*, nego je lud svaki drugi narod kad postane *zaluđenom pučinom*. Ali, da je moj dojam kako Srbe ludima čini, pa čak i u očima njihovih vođa, ideologija kojom su opsjednuti, a svodi se na to da je Srbija svugdje ondje gdje živi i samo jedan Srbin, pa čak i ondje gdje su srpski grobovi, što će reći gdje su Srbi nekad živjeli.

Kao dio ideologije kojom se zaluđuje srpski narod, mudar koliko i svi drugi, nebeski koliko i svi ostali koje okuplja riječ Božja, naveo sam i tvrdnju Dobrice Ćosića da *Srbi ratove dobivaju, ali u miru gube ono što su u ratu dobili.* Oslanjajući se na ono što znam o srpskim ratovima, posebno na ono što znam o ishodu dva svjetska rata, kazao sam da mi se s tim Ćosićevim *dobitkom u ratu i gubitkom u miru* čini kako stvar stoji obrnuto nego Ćosić misli. Kako Srbi ratove ne dobivaju, već u pravilu bivaju u vojnim bitkama poraženi! Ali, kako su se u globalnom sukobu našli na strani pobjednika, kad rat završi, kao stradalnici, od svojih saveznika, koji su pobijedili, u miru dobivaju nagrade. Dakle, da u ratu gube, a u miru dobivaju!

Rašković ove komentare o svom i Ćosićevu zaluđivanju nije otrpio. Napisao mi je pisamce u kojemu se između redaka može pročitati da ga piše ruka liječnika, psihijatra, i adresira na ruke duševnog bolesnika. Po obliku blago, po oštrini nalik na skalpel, liječnik upozorava bolesnika da on, jadnik, jer mu je um poremećen, i ne zna koliki je *mališa* pred njegovim prijateljem gorostasom, pa nije čudo što se, lud kakav jest, drznuo o tom gorostasu govoriti kao o sebi ravnu. Ali, ništa ne mari, nastavlja liječnik, bolest je bolest, i kad *mi dođemo u Zadar, mi ćemo te podučiti*. Baš tako, liječit će me, on i oni, podukom da sam *mališa* i da stojim nasuprot gorostasima misli i djela. A ti su gorostasi on, Jovan Rašković, i njegov prijatelj Dobrica Ćosić!

Ovo je Raškovićevo pisamce za mene značajno ne samo po tome što se u njemu ne priznaje da su on i Ćosić svoj narod ludim idejama učinili ludim, nego i po tome što se njime otvara serijal poniženja na osnovi usporedbe s veličinama kojima me, bez moje krivnje i volje, stavljaju uz bok, veličinama kojima se suprotstavljam ili onima uz koje me veže određena politička ili literarna asocijacija. Kao što mi je Rašković pisao da sam *mališa* pred njegovim prijateljem gorostasom i čudio se otkuda mi drskost da sudim o gorostasovoj misli, tako će i Igor Mandić, iz istih pobuda kao i Rašković, da me ponizi, kazati kako sam ja neusporediv s Dobricom Ćosićem, jer da je Ćosić jedno, i on će mu se za to što jest do zemlje pokloniti, a ja sam drugo i na mene će se samo gnjevno osvrnuti. Isto će tako Visković stalno guditi, i kad ga pitaju i kad ga ne pitaju, da paralele Krleža — Tito, Tuđman i ja jedna pored druge ne stoje, jer da niti je Tuđman dosegnuo Titovu veličinu niti sam ja u bilo kojem elementu Krleži parnjak. Ni po tomu što je Tuđman u Krleži i meni nalazio sugovornike ni u tomu što smo Krleža i ja Tuđmana prihvatili kao sugovornika. Ni po toj, sitnoj, stvari te paralele jedna uz drugu ne stoje! Sugovornik, koješta!

Pa, neka ne stoje! Vrlo važno! Neka bude istina ono što mi je pisao Rašković, da sam *mališa* pred gorostasima! Neka Mandić bude u pravu da je Ćosić jedno, a ja drugo! Neka Visković i dalje gudi da su paralele bez paralelnosti! Što se mene sve to tiče! Fućkam ja na to! Ne činim što činim da bih se s bilo kim uspoređivao, da bih nadrastao nečiju veličinu, da bih s nekim postao usporediv i da bih se ugradio u slavne paralele. Ono što činim, činim zato da Jovan Rašković i njegovi prokisli momci, pošto su mi pregradili put na Brljanu, ne dođu i u Zadar. Ma ne zato što bih se bojao njihova liječenja podukom, neka se do vraga nose i oni i njihova poduka, nego zato da mi ne zapale kuću! Nije mi ni do kuće toliko stalo, koliko mi je stalo do očeve torbe koja je našla mjesto u jednom od ormara moje biblioteke. E, te mi je torbe žao i učinit ću sve da mi ne izgori u plamenu.

Drugi se odgovor, koji će uskoro uslijediti, odnosio na moju poruku kako Srbi i Hrvati nemaju drugoga izbora nego živjeti jedni pored drugih, i kako ne bi trebali ratovati da shvate ono što znaju i prije početka ratnog sukoba.

Iznesena u razgovoru s Marijačićem, moja je poruka imala figurativni jezični oblik. U njoj je bilo, za ukus političara, previše književnosti, pa sam je, nastavljajući pisati *Zadah ocvalog imperija*, u jednom ogledu izrekao i u obliku ogoljena političkog govora. Kazao sam da bi se sporovi između Srba i Hrvata unutar Hrvatske mogli otkloniti kad bi Hrvati Srbima zajamčili status nacionalne manjine, a Srbi taj status prihvatili i odbili biti ispružena ruka srpske agresivne, posesivne i, uz sve to, onemoćale zavojevačke politike.

Nekoliko dana nakon tiskanja toga ogleda, sa žigom kninske pošte na poništenoj marki, u plavoj omotnici stigao mi je novinski izrezak bez popratnog pisma. Bio je presavijen tako da ću pogoditi o kakvom se izresku radi samo ako ga, presavijena četiri puta, do kraja razvijem i na njemu pročitam naslov članka i ime autora. Kad sam to i učinio, vidio sam da se radi o mom ogledu, u kojemu, sad političkim jezikom, predlažem oblik suživota ljudi sa dvije obale jedne rijeke. Ali sam otkrio još nešto! Onaj koji mi šalje taj izrezak, na njemu je, kao poštar kninske pošte na poništenoj marki, ostavio otisnut žig svoje pameti. Ne znam što ga je na udaranje toga žiga natjeralo: odbijanje modela suživota u kojem Srbi prihvaćaju status nacionalne manjine ili se naljutio na etiketiranje srpskog imperijalizma kao onemoćalog, u koji se ne vrijedi pouzdavati. Što god bilo, on je mojim člankom, pošto ga je prethodno izrezao iz novina, obrisao šupak nakon velike nužde. Pazio je da na njemu ostanu tragovi brisa i komadići fekalija! Tako žigosana presavio ga je četiri puta i stavio u omotnicu. Potom je jezikom navlažio rub poklopca omotnice, zalijepio ga i omotnicu, kad je na njoj napisao moju adresu bez imena ulice u kojoj mi je kuća, odnio na poštu da povrh svega toga i poštar udari žig kninske pošte.

Osim gađenja — ni na brisanje šupka ni na tragove što ih je to brisanje ostavilo; ta držao sam u rukama i smrdljivije stvari — osim gađenja na glupost koja će nam nanijeti obostranu štetu, nisam u tom trenutku ništa osjećao. A je li me to odvratilo od nastavka pisanja *Zadaha ocvalog imperija*? Nikako! Nisam ja od onih koji odustaju od postavljenog cilja. Ja znam, što sam pokazao i onoga puta na Brljanu, do cilja doći i zaobilaznim putem.

A na treći odgovor što su mi ga poslali susjed iz Primoštena i susjed iz Knina podsjeća me, dragi Zlatko, set fotografija što ih je Ružica snimila kad smo posljednji put bili u mojoj rodnoj kući i na grobu moga oca. Od svih fotografija, složenih u albume i razbacanih po ladicama stolova i ormara, od onih koje su prije toga dana snimljene i onih koje su snimljene nakon toga, to su jedine fotografije koje bih gledao kad bi mi olabavjela volja da se vratim tamo gdje sam bio pred četiri godine i četiri mjeseca. Sad dok zamišljam kako ti pišem pisma koja ću jednoga dana staviti na papir i volja mi je da se tamo vratim veća nego ikad, također gledam te slike i veliku volju za povratkom činim još većom. Neodoljivom!

Na prvoj fotografiji Filip se sagnuo i desnom rukom oprezno dodiruje cvjetove kineske ruže, koja raste ispod terase i procvjeta oko Božića. Cvjetovi joj ostaju preko čitave zime i nikakav joj mraz i snijeg, bar ne oni zadarski, neće potamniti crvenilo i ofuriti latice. Pravo čudo od cvijeta, pa se tom čudu Filip čudi svaki dan. A on s nama živi već nekoliko mjeseci, jer je moja nevjesta Vesna pred rođenjem trećeg

djeteta. Da joj bude lakše, Barbaru, mlađe dijete, poslala je majci u Mariju Bistricu, a Filipa, petogodišnjaka, prepustila nama. Sin me stalno pita smeta li mi i nudi da će ga on, ako mi smeta dok pišem, uzeti k sebi i sam se o njemu brinuti. Odgovaram mu da mi nije smetao on, a, pored brige njegove majke, još mi manje smeta njegov sin. Meni u radu ne smetaju ni žena ni djeca. Obratno, ja bez žene u blizini nikako, a bez djece jedva da imam mira dok pišem.

Na drugoj i trećoj fotografiji Filip je odjeven u istu odjeću u koju je bio odjeven i kad je prstićima dodirivao latice kineske ruže. U plavu majicu i hlače od trapera sa zasukanim nogavicama. Prema tomu sudim da su sve tri slike snimljene istoga dana, jer ne vjerujem da bi ga Ružica odijevala u istu odjeću dva dana za redom. Mora da su slike snimljene na Veliki Petak ili na Čistu Subotu. Na njima su Filip i Ružica zaokupljeni uskršnjim jajima. Na jednoj fotografiji košarica s jajima stoji na kamenom stolu, koji je i ljeti i zimi na terasi. Filip prebire jaja živo zainteresiran za sličice koje je baka na njih nalijepila, a Ružica se nadvila nad njega i nešto mu govori. Na drugoj slici Filip sjedi na vrtnoj stolici i drži u krilu košaru s jajima. Baka mu jednom rukom pridržava košaru, da ne bi, ako mu pažnja popusti, košaru ispustio, dok u drugoj drži jaje. Nagovara Filipa da i on uzme jaje u ruku, pa će se jajetom o jaje kucnuti. Da isprobaju čije jaje ima tvrđu koru, i tko će u narednoj godini doživjeti više radosti. Onaj čije jaje nakon tucanja ostane čitavo! Filipa je igra razdragala, pa ima lice i crveno i rascvjetano u osmijeh, lice slično cvijetu kineske ruže. Kojem mraz ne smeta! Kojega zasad ne brine ono što mu brine baku i djeda!

Na četvrtoj fotografiji opet Filip i Ružica! A kako bi drugačije i moglo biti kad ja imam ulogu onoga koji, da bi se njih dvoje slikalo, mora pritisnuti dugme na *idiotu*! U njihovoj pozadini vide se otvorena dvorišna vrata kroz koja sam maloprije izvezao kola, parkirao ih pred susjedovim dvorištem i preuzeo od Ružice *idiota*. Ružica je odjevena u crne hlače i bijelu dugu jaknu, a oko vrata ima crven šal. Skinula je sat s ruke i navija ga u ovo uskršnje jutro. Zabrinuta je nad vremenom i načinom kako vrijeme teče! A Filip? On, i ovoga puta odjeven u traper-hlače, drži u ruci buket kao snijeg bijelih irisa, koji su rasli ispod terase, tamo gdje je u ovo doba godine najviše sunca i topline. Baka mu je irise ubrala toga jutra i buket ovila bijelom i čipkastom vrpcom, pa on taj veliki buket, bez bojazni da će se cvjetovi rasuti, može držati u jednoj ruci, iako sve stapke ne može obuhvatiti prstićima. Ovoga se puta ne smije, zamišljen je i, uozbiljen, promatra cvjetove dok mu baka *podešava vrijeme*. Po svakoj se pojedinosti i na unuku i na baki vidi da pred njima stoji dug put do nekog cilja. Da su na početku putovanja!

Filip je poslušno dijete i s njim nemamo onih muka koje iskrsnu između bake i djeda, s jedne strane, i unučeta, s druge, ako unuče s

njima živi dulje vrijeme, kao što Filip s nama živi — muke da unuče stalno traži da ga vrate ocu i majci. Filip u početku, dok ga privikavamo na naš ritam života — uglavnom na naš posao i na njegov odlazak u privatni vrtić gdje se nalazi dok mi radimo — roditelja se sjeća, što mi uspijevamo zamijetiti, jedino tako da nam miješa imena: baku čas zove bakom, a čas mamom; mene čas tatom, a čas djedom. Kad se na nas privikne, kad izjednači značenja mame i bake, djeda i tate, prestaje miješati, pa se više ni na takav način ne spominje mame i tate. Da ne bi došlo do zastranjenja u odgoju, da se ne bi otuđio od roditelja, što se zna dogoditi, moramo ga podsjećati da oni postoje, da oni vode brigu o njemu, da su oni glavni a mi sporedni i da s njima treba razgovarati preko telefona, ako i ne svaki dan, onda svaki drugi obavezno. On nas u tomu sluša, ali da bi poželio da ga vratimo roditeljima — to neće! Bilo zato što ne osjeća potrebu, bilo zato što misli da bi tom željom baku povrijedio? To samo on zna! A baki je privržen kao pile kvočki!

Za ovo ga putovanje pripremamo već dulje vrijeme, baka mnogo više nego ja. Priča mu da je u Promini živio jedan čovjek, djedov otac, da mu je bilo ime Filip kao i njemu, da je on prije tri godine otišao na nebo i da mi trebamo otići na njegov grob! Priča mu da irise koji rastu u našem vrtu, kao prvo proljetno cvijeće — one cvjetiće od kineske ruže ne ubrajamo u proljetno cvijeće jer cvatu po zimi — nećemo brati i stavljati u vazu na našem stolu, nego ćemo ih ubrati i sobom ponijeti ono jutro kad pođemo na grob njegova pradjeda, koji mu je ostavio sve svoje u imenu koje nosi! Priča mu da mi živimo u Zadru i Zagrebu, ali da mi po djedu potječemo iz Promine, a po njoj, po baki, iz Primoštena, i savjetuje ga da to treba pamtiti. Priča mu da je njegov pradjed, a to se najbolje vidi po tomu što mu je ustupio svoje ime, i njega, kao svoje prvo praunuče, jako volio, pa da zato i on svoga pradjeda treba voljeti i nositi mu na grob bijele proljetne irise iz našeg vrta. A mogao bi, ako želi, ponijeti i maslinovu grančicu, jer tamo gdje je pradjedov grob masline ne rastu. Tamo su zime studene!

Nisam siguran koliko je od svega toga shvatio. Još manje kako je shvatio ono što je mogao shvatiti! Ali, procjenjujući po onomu što sam na njemu zapazio, to ga je uzbuđivalo koliko i najuzbudljivija priča. Po svom iskustvu, pak, znam da će ono što iz bakinih priča i pouka zapamti, zajedno s onim što će doživjeti noseći pradjedu na grob bijele irise, u njemu živjeti do kraja života. Još više, u mnogo čemu će određivati njegov život! Dakako, nepoznato u kojem smjeru!

Ne znam, zapravo, kako stoji s praunukovim doživljajem pradjeda kad mu na grob stavlja bijele irise, nisam do sada imao priliku to doživjeti, ali pouzdano znam da je čista istina, ne bajka koja se djetetu priča da bi se zabavilo, kako je pradjed u posljednjih četrdeset dana svoga života, kad je zalegao i bio svjestan da više neće ustati, svoga

dvogodišnjeg praunuka Filipa volio posebnom ljubavlju. Ta će me čista istina čuditi dok se bude zbivala i ostaviti začuđenim do danas. Bez mogućnosti da je provjerim prije nego i sam odležim svojih četrdeset dana i budem u prilici da se raspitujem za svoga praunuka koji će nositi moje ime. Prije toga neću znati zašto je moj otac na samrtnoj postelji, dobivši treći moždani udar, odbivši otići u bolnicu i odlučivši umrijeti kod kuće, prvo što bi izustio kad bih k njemu došao iz Zadra, dok je još mogao govoriti, pitao kako je njegov praunuk Filip. Najmlađem je davao prvo mjesto!

Pitajući se otada do danas, kad mu dovodim na grob Filipa s buketom bijelih irisa, zašto baš njega, najmlađega, ne skida s pameti dok, pri punoj svijesti, napušta ovaj svijet, pomišljao sam na svašta dok nisam nabasao na televizijsku emisiju o vjerovanjima nekog afričkog plemena. Sredovječan čovjek, smirenih i umnih crta lica, tumačio je etnologu osjećanje besmrtnosti na jednostavan način: njegov otac, koji je pokopan na plemenskom groblju, živi u njemu, kao što će on, nakon smrti, živjeti u svom sinu. Ako je civilizacija liberalnog usmjerenja uspjela iz čovjeka istisnuti takvo ili tomu slično osjećanje besmrtnosti, onda je ta civilizacija napravila čovjeku lošu uslugu. Oduzela mu je besmrtnost, a zauzvrat mu nije dala ništa. Ostavila ga je samoga sa smrću i tako iz čovjeka otjerala čovjeka. Ne želim sudjelovati u tom nedjelu i zato unuka vodim na pradjedov grob s bijelim irisima u ruci, iako znam da do tamo gdje idemo i za mene i za njega vodi nesiguran put.

Putovi za Prominu, i onaj preko Kistanja i onaj preko Skradina, bili su još od jeseni zatvoreni. Ponekad, radi svojih potreba, Srbi bi *izložbene salone* maknuli ukraj ceste. Naiđeš li tada, tim si pravcima mogao proći. Igru da li ćeš biti te sreće i naći putove nepregrađene, ili sreće nećeš imati pa ćeš se morati susresti sa sljedbenicima Jovana Kutlače, Dmitra Drače, Vasilija Gaka i Lazara Šimprage — da spomenem samo obješene hajduke — tu igru nitko normalan nije želio igrati. Iz Zadra se u Prominu sada išlo preko Šibenika i u nju ulazilo, ne sasvim sigurno, kroz Drniš. Ideš li do Puljana, moraš doći nadomak barikadama na Brljanu, samo nekoliko kilometara ispod Knina. I taj bi prolaz davno zatvorili, kad sami ne bi morali iz Knina dolaziti na posao u elektranu sagrađenu pored Puljana. Pregrade li i taj ulaz, dovest će u pitanje opskrbu Knina električnom energijom. Bilo mi je jasno da tu poziciju, da mu Promina prkosi ispod nosa s prijetnjom da ga ostavi u mraku i hladnoći, Ratko Mladić i hajdučija oko njega dugo neće trpjeti. Ako se Promina, kad je napadnu, sama ne obrani! A tko će je braniti? I čime da je brane ako se takvih i nađe!

Majka nije bila u Promini i, kad tamo dođemo, naći ćemo kuću praznu. Ona je još prije Božića otišla k mojoj sestri u Trogir i tamo će ostati dok vrijeme ne otopli i dok ne prolista gora. Zato uza se nosimo

jelo da sami pripremimo uskršnji ručak kad dođemo kući.

Putem od Šibenika do Drniša, na križanjima Tromilje i Konjevrate, nailazimo na parkirana policijska kola. Uz njih su hrvatski redarstvenici naoružani dugim cijevima. Bili smo na prilazu Pakovu selu kad mi je Ružica rekla:

"Zaustavi se! Meni se čini da se nešto događa."

Zaustavili smo se na onoj čistini gdje je napravljeno pomoćno uzletište za klipne zrakoplove. Oko nas je kamena ravnica, na cesti nikoga. Čuju se pucnjevi pušaka zdesna i slijeva. Desno je Žitnić, srpsko selo, a u njemu skladište raketnog streljiva jugoslavenske vojske; lijevo je Trbounje, hrvatsko selo, a u njemu vojni stacionar s podzemnim skladištima brodskih raketa. Moramo proći i kroz Žitnić, ispod nosa Mladićevu stražaru, i kroz Trbounje, putom koji čuvari raketa drže na nišanu teških strojnica.

"To pucaju lovci!" kažem da bih umirio Ružicu.

"Ne laži! Ali, ako ti želiš da idemo, onda idemo. Zar ti ne znači ništa što na putu nismo vidjeli nikoga izuzev policajaca i policijskih kola? Ja ti kažem da se nešto događa. Ti po svaku cijenu želiš Filipa odvesti na ćaćin grob. Čini što želiš!"

"Nema nikoga na cesti! Pa, uskršnje je jutro! Obitelji su oko stolova. Blaguju blagoslovljeno jelo! I mi ćemo im se pridružiti čim dođemo kući!"

"Te lovci, te uskršnje jutro! Hajde, sjedaj i vozi! Meni se zna: kad ti nešto odlučiš, mora biti kako ti kažeš!" govori ona i sjeda u kola, ne na sjedalo do vozača, nego na stražnje sjedalo uz Filipa.

I najzad, dragi Zlatko, u moje ruke dolazi peta fotografija, da me, dok sjedim u stanu *duše uvučene u se* i zamišljam kako ti pišem pismo, podsjeti što nam se dogodilo kad smo prošli i Žitnić, i Drniš i Trbounje. I ušli u Prominu kao miševi u mišolovku!

Iz Čitluka smo skrenuli prema Mratovu do našeg groblja i prije nego što smo došli do kuće i počeli pripremati objed. I zato da nam irisi u Filipovim rukama ne uvenu i zato da prije svega obavimo glavni posao radi kojega smo i prevalili tolik put pun neizvjesnosti.

Ukopno mjesto Revačevića otkako pamtim, a pamtim od vremena kad me je majka u Filipovim godinama dovodila na grob, obilježen crvenkastim kamenom, moga brata Josipa, nalazilo se na prostoru ispred glavnih crkvenih vrata. Nekad je to bio samo nejasno određen prostor za desetak grobišta dok se moj otac i moji stričevi, generacija Revačevih unuka, nisu dogovorili, iako više nisu živjeli u jednoj porodici, da na tom mjestu sagrade grobnicu, u nju pohrane kosti koje prilikom kopanja pronađu u zemlji i u nju se sami nastave pokapati kako tko za pokop dođe na red. Dakle, u grobu na koji će Filip položiti bijele irise nije počivao samo njegov pradjed istog imena, nego i zemni ostaci drugih

članova obitelji Revačevića, malne svih onih kojima se posrećilo da ne umru na ratištima i u skitnji svijetom *trbuhom za kruhom*.

Grob je ograđen sa tri željezne prečke usađene u četiri ugaona stupa. Da bi došli do kamenog križa i ploče s imenima i slikama pokojnika, Ružica su i Filip morali ogradu prekoračiti i naći se na grobnoj ploči. Dok su njih dvoje to radili, ja sam s *idiotom* u rukama stao podno groba i našao se leđima okrenut crkvenim vratima. Na slici koju sam tom prigodom snimio vidi se Ružica kako stavlja irise u kamenu vazu, gdje je našla dovoljno kišnice, pa ne mora ići po vodu na obližnju česmu. Filip je, meni okrenut leđima, podbočio bokove s obje ruke i gleda što mu baka radi. Pred njima je, vezan žicom uz kameni križ, i drveni križ koji je na pogrebu nošen ispred lijesa, križ s očevim imenom ispisanim bijelom bojom, koja je izdržala i žegu triju ljeta i mraz triju zima. Tamo, preko grobljanskog zida, vidi se uzoran i porezan vinograd, vidi se plodno polje na početku proljeća.

Ono što se na toj slici ne vidi i ne čuje, ono je što sam ja, gledajući to što je na slici ovjekovječeno, rekao u sebi:

"Na odlasku si ga stalno spominjao. Ako sam te dobro razumio, tražio si da ti ga dovedem. I evo, doveo sam ti ga! To je sve što mogu učiniti da vas dvojicu, vezane imenom, i u duhu povežem. Osim toga, ja na vašem povezivanju ne mogu učiniti ništa više."

Prominska sela, dragi Zlatko, nisu udaljena jedna od drugih više nego što su udaljeni zaselci u nekom većem selu. Da ih nema mnogo, devet, da svako od njih nekada nije imalo svoju školu, da nije bilo prenapučenosti — po popisu stanovništva, koji je obavljen u drugoj godini moga života, tu je živjelo šest tisuća žitelja — Promina bi se mogla smatrati jednim selom. Zajednička župa i općina održale su svijest zajedništva do danas, pa se Prominjci samo međusobno poznaju po onom *iz kojeg si sela*, a prema vani oni su i za susjede i za sve ostale samo Prominjci. Iz sela se u selo, po asfaltiranim putovima kojima je premrežen taj mali prostor, stiže u tren oka. Zato nam nije trebalo više od deset minuta da se iz Mratova prebacimo u Puljane. Da se iz mira groblja, gdje miris bijelih irisa potiče misao o povezanosti mrtvih sa živima, prebacimo u prostor ispunjen strahom, kricima, pucnjavom i krvlju na snijegu! U tren oka se dogodila ta promjena!

Parkirao sam kola ispred dvorišnih vrata i izišao iz njih. Dok su Ružica i Filip otvarali prtljažnik i iz njega vadili ono što namjeravamo blagovati kao uskršnji objed, ja sam se osvrtao oko sebe i, kako je bilo podne, čudio što naš dolazak nitko nije zapazio i pred nas izišao, što vlada potpuna tišina i što su svi u kućama, otkuda se čuju prigušeni glasovi spikera televizijskih postaja.

Prišao sam njenu prozoru i zovnuo strinu Kajicu kod koje je mati ostavila ključeve od kućnih vrata kad je pošla u Trogir. Strina se

odazvala. Nije mi se obratila kroz prozor, nego je izišla na vrata i, kad nas je svie troje ugledala, rekla:

“Ajme, djeco moja, kud ste danas došli! Ajme nama! Ovoga zla! Ubili tamo nekoga! Još se ubijaju!”

“Što se dogodilo?” pitam je.

“Pa, tamo na televiziji, proviri kroz prozor, vidjet ćeš!” i strina Kajica ode se pozdraviti s Ružicom i poljubiti Filipa.

Pogledam kroz prozor na televizijski ekran i vidim nekoliko slika od onoga što se toga Uskrsa događalo na Plitvicama. Dok to gledam, na drugom kraju kuće, na svoja vrata izlazi strina Toka i zapomaže:

“Ive moj, snijeg je sav krvav! Koliko je krvi na tom snijegu. A što ste vi došli ovamo u ovaj zao čas!”

“A strina!” govorim strini Toki, i okrećem se prema Ružici.

Pogledom je pitam da li da otključavamo kuću i pripremamo uskršnji objed ili da sjednemo u kola i odlazimo otkuda smo došli. Zdvojna je i meni prepušta da donesem odluku.

Nisam imao kada odlučivati, drugi su odlučili umjesto mene.

Selo je potresla potmula eksplozija. Dopirala je tamo negdje od Brljana. Jedna, druga i treća!

Dakle, zid im se učinio slabom pregradom. Ruše stijenu koja visi iznad puta gdje se nalazio prezid ili potporni zid na kojem se držao put usječen u stijenu. Kad se taj silni kamen svali na put, na tri mjesta, i kad se na tri mjesta sruše potporni zidovi, čini im se da će se osloboditi straha koji ih je obuzeo kad su vidjeli kako se na plitvičkom snijegu crveni krv. Bojim se da na taj način neće od sebe otjerati strah.

“Ne ostajte!” kaže nam strina Kajica kad je čula da miniraju prolaz preko Brljana. “Možda su i mostove dignuli u zrak? Ako mi moramo ostajati ovdje, vi ne morate. A i mi ćemo za vama ako nas pritisnu.”

Ne znam, dragi Zlatko, jesi li ti to na televiziji zapazio; ja, iz razumljivih razloga, jesam. Kad je u Hrvatsku došao Sveti Otac i na zagrebačkom ga hipodromu dočekalo mnoštvo naroda, televizijska je kamera u tom mnoštvu pronašla ženu u bijeloj marami na glavi. U *okrugi*, kakvu nose starije žene u Promini! Snimatelju se, ne znam zbog čega, dopala ta žena i taj u tom mnoštvu rijetko viđeni odjevni predmet, pa je ženu i njenu snježno bijelu *okrugu*, dok je papa držao misu, višekratno, iz različitih rakursa, eksponirao na ekranu. Ta je žena bila moja strina Kajica.

Ona strina koja mi je rekla da iz Promine s Ružicom i unukom bježim dok mogu pobjeći. Ako mi nisu dovoljno uvjerljive tri eksplozije i njen nagovor, ona mi predočuje još jedan značajan argument. Pred nekoliko je dana kroz selo prošao Jovo Kutlača — ne duh obješenog hajduka, nego električar koji živi u Kninu, a radi na našoj elektrani — i upustio se u razgovor sa ženama koje ga poznaju kao što i on poznaje njih. Pitao je

strinu Kajicu i Toku gdje sam ja, dolazim li u selo, i prijetio da ću *vidjeti Boga svoga* kad njima dopadnem šaka. I sve stoga što negdje nešto pišem, strine ne znaju ni gdje ni što, a Jovi se Kutlači to moje pisanje ne dopada. I zato da ću vidjeti *sve zvijezde na nebu* kad me oni uhvate!

“Odlazite, djeco, dok možete!” rekla je strina Kajica još jednom.

Mi ćemo poslušati strinu i otići. A ona će uz moju majku, kad se s lastama pojavi u selu, te uz strine Mandu i Toku, ostati još dugo u kući Revačevića. Njih četiri *neve*, same kod tolikih Revačevića. Ali ni one neće izdržati do kraja, do današnjeg dana. I četiri će *neve*, četiri Revačuše otići na četiri strane svijeta! *Okruga* strine Kajice, kad iz Promine pobjegne sinovima u Zagreb, zabijeljet će se u mnoštvu ispred rimskog biskupa i, pretpostavljam, zbog svoje bjeline upasti u oko snimatelju.

Takav je, dragi Zlatko, bio treći odgovor iz Knina na moju poruku da nam nema nego jedni uz druge, ili se sukobiti pa nakon sukoba znati ono isto što smo i prije sukoba znali. Takav: krv na bijelom snijegu! Što postaje još mučnije kad se zna da je prvi odgovor bio kako sam *mališa* pred gorostasima i kako mi treba poduka, a drugi da je ono što ja govorim i pišem *papir za rit brisati*. E, kad je s odgovorima tako, neka bude tako! Prema tim ću se odgovorima unaprijed ravnati.

I tako sam se ravnao ove četiri godine i četiri mjeseca otkako me nije bilo na očevu grobu. Sve što sam u međuvremenu pisao i što sam činio bio je odgovor na te odgovore, a nadasve ono što sam jučer radio. Pomogao Tuđmanu da napiše poziv onima s druge strane rijeke neka kod svojih kuća, bez otpora i briga, dočekaju hrvatske vojnike pa će moći nastaviti život uz nas. Kako bude nama, tako će biti i njima!

# *2. Odjeci*

Dragi Zlatko, dok sam od ranog jutra s *dušom uvučenom u se* sjedio u kući i zamišljao da ti pišem pismo o svom susretu s *izložbenim salonima bijele tehnike* i svom predzadnjem i zadnjem boravku u Promini, uz mnoge druge, bio sam zaokupljen i brigom hoće li naši vojnici uspjeti ovladati cestovnim i željezničkim prijevojem preko Moseća, prijevojem preko kojega se ulazi u Drniš od Šibenika i napreduje do Knina u dva pravca, preko Promine i preko Siverića. Taj prijevoj iznad sela Žitnića, s Gradinom koja je utvrđena betonskim bunkerima ispod kojih su podzemna skladišta municije kontrolira prilaze na kojima, izuzev krša i zidova na ogradama i njivama, nema drugih zaklona. Do mene čitavo jutro stižu vijesti da je srpska obrana Knina razvaljena sa svih strana, a da se jedino Gradina iznad Žitnića žestoko opire. Sve do deset sati!

A onda mi je javljeno da je srpski otpor i na Žitniću slomljen. Prekinuli su vatru, ukrcali se u kamione i pobjegli kad im je javljeno da je u Knin ušla hrvatska vojska, a da pravac njihova povlačenja preko Promine i Brljana ugrožavaju hrvatske jedinice koje prodiru s Miljevaca. Po onomu što sam čuo do jedan sat popodne, da sam tamo, ja bih, slijedeći one koji su se povlačili sa Žitnića, mogao nakon četiri godine i četiri mjeseca ući u Prominu i vidjeti, kako bi rekao moj ćaća, što je s magarcem kojeg sam tamo ostavio.

Ta mogućnost postaje neupitna kad mi se oko tri sata javlja Ante Dželalija, drniški saborski zastupnik i moj prijatelj, s kojim sam, od prvoga dana ulaska u Sabor, sjedio u istoj klupi.

“Pogodite gdje sam?” pita me.

“Ne znam!”

“U Promini, nasred Oklaja. Dolazim od Puljana. Bio sam kod vaše kuće.”

“I kako je tamo?”

“Vidjet ćete kad dođete! Nešto sam našao i ponio sa sobom. Dat ću vam kad se vidimo. Nemam više vremena, idemo dalje. E, moj profesore, da znate kako mi je! Treba ovo doživjeti!”

Ante je ravnatelj drniške osnovne škole u izbjeglištvu. Živio je kao izbjeglica jer su ga protjerali iz njegova grada; živio je kao pogorjelac, jer su mu zapalili kuću koju je sam gradio. Iako je mogao od drniškog se puka u izbjeglištvu nije odvajao. Dužnost je zastupnika obnašao besplatno, primao je plaću ravnatelja škole. Iako vojnik nije bio, u Sto četrdeset i drugoj je domobranskoj pukovniji vodio brigu kao da je u njenu stalnom sastavu. Sve za Drniš, nikuda dalje od Drniša, a u Drniš nije mogao! Mogao je samo popeti se na neku od okolnih planina i grad

odozgor pogledati. Koliko znam, to je u nekoliko navrata i učinio.

Dok bi trajalo saborsko zasjedanje, bili smo nerazdvojni. Dok sjednice traju, u klupi jedan do drugoga, preko odmora na hodnicima, a nerijetko i u mojoj kancelariji! Tamo, u mojoj kancelariji, dok bismo bili sami, svaki bi put upriličio ispovjedni trenutak i upitao me:

"Vjerujete li vi da ćemo se mi vratiti u Drniš, Knin i Prominu?"

"Vjerujem!" rekao bih. Ozbiljno, jer sam shvaćao koliko je tragične ozbiljnosti u njegovu pitanju! Šaljivo jer ne vidjeti šaljivu stranu pitanja koje mu često postavlja, značilo bi da ni s njegovom ni s mojom pameću nije sve u najboljem redu.

"Oprostite, profesore, što ja vas ovako uvijek pitam. Vi ste često s Predsjednikom, pa čujete što on misli i namjerava. A ja sam dolje, s narodom, a narod svašta priča. Ima ih koji vjeruju da ćemo se vratiti, a ima i onih koji kažu da od povratka nema ništa, da se treba drugdje snalaziti. Ma, svašta ima i svašta se priča! Zato želim vas čuti. Lakše mi je kad čujem da i vi vjerujete u povratak."

E, moj Ante! Da ste uza me sada, kad su se naše nade ispunile, rekao bih vam kako je u profesorovoj vjeri bilo toliko sumnje da bi se moglo reći kako ni on sam u svoju vjeru ne vjeruje. Ako ste to i sami po nečemu zapazili, onda ste mi po shvaćanju vjere bili slični: vjera bez sumnje je mrak i sljepilo; vjera prožeta sumnjom svijetli u daljinu i otvara pogledu prostor i preko obzora. Samo ti šaraj po Drnišu i njegovoj okolici! Dosita se toga nauživaj!

Antino prezime Dželalija ima korijen u Miljevcima, u selu Ključu nedaleko od Nelipićeva grada Ključića, koji je prije dolaska Turaka, kao čuvar prijelaza preko Čikole, imao ulogu Drniša, koji će tek Turci osnovati i nazvati Vratima polja. Nije teško pogoditi kad je nastalo, malo teže i kako, kad se zna da je to muško ime arapskog porijekla. Nastalo je od riječi *veličanstven, velik, moćan* ili od atribucije moćnika *presvijetli.* E, ako je moj Ante ikada bio *veličanstven*, onda je *veličanstven* danas dok praši cestama Promine i Petrova polja; ako se ikada osjećao *velikim* i *moćnim*, onda se *moćnim* i *velikim* osjeća danas dok s Moseća prilazi svom gradu i svojoj zapaljenoj kući; ako je ikada *presvijetlom* Anti svijetlilo svjetlo, onda mu svijetlil danas dok ulazi u sobu ravnatelja drniške osnovne škole! Radujem se njegovoj radosti i zato što više neće stavljati na kušnju moju vjeru u povratak i zato što se ja nikada ničemu ne znam tako radovati — istina, ni pasti u beznađe, nevjeru i očaj — pa neka on odradi i moju i svoju radost.

Ne kažem kako bih se — da toga nije — i ja kao Ante veselio. Rekao sam kako je s mojim veseljem: veselim se jer se tomu vesele oni uz koje sam! Ali jest istina da mi i veselje niske razine čine još nižim vijesti koje do mene dopiru iz svijeta, a ja ih, ne štiteći svoju radost, lovim. Jer znam: ono čemu se veselimo, trajat će koji dan; a prijetnje koje se u tim

vijestima nalaze, postat će naše trajne brige.

Vlada Velike Britanije još jučer je, i prije nego se podignula magla nad Likom i *Oluja* počela, *oštro osudila* akciju hrvatske vojske i redarstvenika što pod hrvatsku vlast stave od Srba okupirane gradove i sela. Vlada koja nam je proteklih godina, kao posrednike u sukobu i tvorce mira slala *lordove* za koje se pričalo da ujutro, kad se probude i nekako usprave na noge, od sluge moraju čuti u kojoj su zemlji i što im je činiti, ako su željeli znati gdje su i za što primaju plaću, ta vlada nas opominje da oslobađanje svoje zemlje odmah obustavimo, jer da bi to oslobađanje moglo izazvati rat *širih razmjera*, kojemu Hrvati nisu vojno dorasli. Čini se da su *lordovi* na takvom stupnju senilnosti da više bez pomoći slugu ne znaju ni gdje su ni što im je raditi. A kako bi i mogli kad su čitav radni vijek proveli u *mirovnim misijama* nastojeći umijećem diplomacije sačuvati globalnu moć poprilično onemoćala imperija. Zato su *lordovi* i pod stare dane, kao što su bili i u mladosti, impresionirani slikom srpskih vojnika, u opancima, pod šajkačama, koji ostanima mlate i bockaju šest volova u zaprezi, potičući ih i tjerajući da iz gliba izvuku haubicu i njoj pripadajući kare s bojevim glavama i barutnim punjenjima.

Kakav rizik od proširenja rata? To se *lordovima* nešto pričinja, to *lordovi* žele zaglupiti neupućene! Srbi su rat proširili do krajnjih granica, u ljudstvu, u oružju, u ekonomiji, i svaki novi pomak u pravcu proširenja prenapregnuti bi stroj doveo do raspadanja. Čak ni *lordovi*, koji su na sliku i priliku svoga imperija stvorili srpsku, te krhotine ne bi uspjeli više pokupiti i slijepiti u jedan komad. Prema tomu, *lordovi* se ne boje proširenja rata, jer je svima vidljivo da veći nego jest ne može biti, nego se boje da njihov štićenik na utoku Save u Dunav ne ostane bez ostana, kojim tjera i bocka, i zajedno s volovima, haubicom i bojevim glavama u kareu ne potone u pijesak i blato.

Tamo u Ženevi, u nekoj od brojnih dvorana stare zgrade Ujedinjenih naroda, održan je nekakav okrugli stol o ljudskim pravima. Oni su tamo, ti zaštitnici ljudskih prava koji sjede oko okruglog stola i gledaju svoju sliku u zidnim ogledalima, zaključili da ono što su Srbi napravili Bošnjacima u Srebrenici ne valja i nije dobro, da je to istinski genocid i da bi trebalo poduzeti snažnu akciju pa da to tamo oko Srebrenice i Bihaća jednom prestane. Ti isti, ti što sjede oko okruglog stola i ogledaju se, zamisli, dali su za pravo poljskom diplomatu Tadeuszu Mazowieckom što je prošli tjedan dao ostavku na položaj zaštitnika ljudskih prava u Bosni.

Što je Tadeusza natjeralo da dade ostavku? Tadeuszova je ostavka protest protiv *lordova* i okruglih stolova, bilo u kojoj zgradi i bilo za kojim stolom održani, koji su svojom mlohavom politikom pod nosom vojnika Ujedinjenih naroda dopustili onom Ratku Mladiću, koji je oko

kugle zemaljske lansiran iz Knina — gdje će se danas, Bogu hvala, naći moj prijatelj Ante Dželalija i prisustvovati demontaži lansirne rampe — da pobije nekoliko tisuća muškaraca, pošto ih je, da u tom trenutku bude manje plača, odvojio od njihovih žena i djece, kojima će za plač poslužiti sav preostali život. Zato je Tadeusz dao ostavku! Pa neka se *lordovi* i oni oko okruglih stolova s tom ostavkom u ruci pogledaju u ogledalima!

Ista novinska agencija javlja da je Boutros Ghali, trenutno generalni sekretar Ujedinjenih naroda, koji je prisustvovao razgovoru oko ženevskog okruglog stola, dao podršku razlozima zbog kojih je Mazowiecki podnio ostavku, ali se nije složio s podnošenjem ostavke i pozvao je Mazowieckog da je opozove. On sam, Boutros Ghali, ostavku nikada neće podnijeti, ni ovoga puta kad mu je drumski razbojnik Ratko Mladić pod nosom, u *zaštićenoj zoni Srebrenica* pobio šest tisuća muškaraca. Njegovih, Boutrosa Ghalija, štićenika! O jadna zaštitnika, o jadnih štićenika! A Boutros Ghali ostavku ne bi podnio zato, jer drži da je, citiram, *pred nasiljem i barbarstvom jedino učinkovito oružje odlučnost i upornost*. Je li *odlučnost* ono kakva je njegova u obrani Sredbrenice i *upornost* ono kad donosi odluku da će ostati na mjestu generalnog sekretara, neka mu je Mladić kao šinter pse lutalice pobio štićenike u srebreničkom rezervatu? Ako je to ta njegova *odlučnost* i *upornost*, jadna je njegova odlučnost i upornost! I ta *odlučnost* i ta *upornost*, u sjeni zločina na Drini, imaju vrijednost samo onoliko koliko upućuju na istinu da je lud onaj koji svoju obranu prepušta drugomu. Sam se brani misliš li se obraniti!

S osloncem na ono što znam o povijesti i politici usuđujem se govoriti da je protiv barbarstva i nasilja jedino učinkovito oružje — samo oružje. Ono što je danas učinjeno s lansirnim rampama u Kninu, odakle je pred pet godina u *vasceli svet* lansiran barbarin koji je potamanio Srebreničane, a spremao se to učiniti i s onima u Bihaću. Jer su prepreka na BBBBB koridoru, kako jučer ujutro reče Soka iz Kulaša. Iz istih razloga jer mu je stajala ispod nosa, na samom početku svoga vojnog pohoda, Mladić je sredio i moju Prominu!

Ono što je Francuza dolazilo kod nas u ulozi *mirovnjaka*, za razliku od engleskih *lordova*, ujutro su znali gdje se nalaze i što im je raditi. Za to snalaženje nisu trebali pomoć slugu. Ali su već u prvi sumrak gubili orijentaciju, nisu znali gdje su ni što moraju raditi; a oko ponoći gubili su glavu i odlazili na spavanje, da bi u snu došli k sebi i ujutro, kad se probude, ponovo znali da su *mirovnjaci* u zemlji gdje se ratuje. Francuski ministar vanjskih poslova Herve de Charette, kad se ujutro u Parizu probudio i odjenuo bijelu odjeću *mirovnjaka*, znao je i što je i što mu je raditi, pa je kazao:

“Mi ne odobravamo ovakvu akciju, ona vodi pogoršanju situacije.”

S obzirom na to da je ministar izjavu dao ujutro, kad je *Oluja* počela i

nije se znalo kako će teći, nešto slično, uglavnom da ne odobrava, od njega se i očekivalo da će reći. Međutim, istoga dana uvečer, kad se vidjelo da je *Oluja* doista oluja i da će pomesti i lansirne rampe lažova i same lažove, francuski je ministar, očekivano, izgubio orijentaciju i kazao da se oni — čitaj, francuska vlada — s hrvatskom akcijom ne slažu, jer, citiram, *ta ofenziva vodi u logiku rata*. Neki će reći da Herve de Charette nije čitao Karla von Clausewitza i da o teoriji i praksi totalnog rata nema pojma. Bilo bi to nevjerojatno za ministra velesile koja je kod kuće i po svijetu vodila tolike totalne ratove. Bit će prije da se njemu pred večer, kao i drugim francuskim *mirovnjacima,* pomutilo u glavi. Da tako nije, on bi morao znati kako u sukobu ovakve vrste ne postoje odvojene logike, *logika rata* i *logika mira*, nego su te logike objedinjene u *logiku sukoba*. Do *Oluje* srpska je strana ratom pokušavala za sebe iznuditi povoljan mir, a od *Oluje* hrvatska strana također ratom pokušava od srpske za sebe iznuditi povoljan mir. Francuskom se ministru od toga obrata u korištenju rata kao političkog sredstva, želio taj obrat ili ne želio, zamutilo u glavi. Bez brige, pribrat će se on već sutra ujutro, kad se, nakon prospavane noći, probudi i kažu mu da je hrvatska vojska ušla u Knin. Tada će on ponovo znati i što je i što mu je raditi. Bit će kao nov! A opet će ostati stari!

Talijani ni u ovom slučaju, kao ni u svakom drugomu do sada, sebe ne nalaze u sebi nego u izrečenim stavovima onih koje drže za svoje saveznike. Tako je njihova ministrica vanjskih poslova Susanna Angelli u vanjskopolitičkoj komisiji senata izrazila nepristranost u sukobu, koju, po njenu sudu, s njom dijele i Francuzi, i Britanci, i Amerikanci. Senatori i novinari, koji su slušali što Susanna govori, odreda su se složili da je talijanska nepristranost doista slična francuskoj i britanskoj — američku nisu spomenuli — ali s jednom bitnom razlikom. Razlikom koja Talijane čini samosvojnima! Objedinjavajući dvije nepristranosti — nepristranost *lordova*, koja ujutro ne zna gdje je ni što joj je raditi a uvečer joj je sve bistro, i nepristranost francusku, koja, obrnuto od *lordova,* ujutro sve zna a uvečer ništa — Susanna Angelli je objedinila lordovsko jutro i francusko predvečerje neznanja, pa je dobila neznanje što je i što bi morala činiti, koje traje preko čitavoga dana. Iz dana u dan, od prvoga dana sukoba! Permanentno neznanje! Kao osobni stav! Bar nešto!

Jer, da Susanna nije obavila takvo objedinjavanje nepristranosti svojih saveznika, onda bi ona morala znati kako njeni saveznici i nisu toliko nepristrani koliko govore da jesu. Nisu li oni, razarajući svojim zrakoplovstvom srpske radare i odašiljače, dali zeleno svjetlo Hrvatima da pokrenu *Oluju*? Ispričavam se, žuto svjetlo! Objašnjenje isprike slijedi u narednom stavku! Pazi!

Oglasila se i Bijela kuća i ogradila od onoga od čega se mogla ograditi. Oni, naime, za razliku od Britanaca, koji ne znaju ujutro gdje

su, Francuza, koji uvečer gube glavu, i Talijana koji su gluhi i nijemi po čitav dan, ako hoće, znaju gdje su i što im je raditi od zore do mraka, od mraka do zore. Nisu se, tako budni i pribrani, mogli ograditi od toga da su Srbe rušenjem odašiljača oslijepili prije nego će početi napad hrvatskih zrakoplova na Ljubovo i Udbinu. Da su mogli, i toga bi se odrekli. Ali su opovrgnuli glasine da su Hrvatima dali *zeleno svijetlo* za napad, dopuštajući, ipak, da su im, napadajući srpske radare, mogli dati *žuto svijetlo.* A to što su Hrvati *žuto svjetlo* vidjeli kao ono svjetlo koje prethodi *zelenom* — što jest slučaj na semaforima, ali nije na svim drugim mjestima — za to su Hrvati sami krivi i za to će sami snositi odgovornost. Dajući im *žuto svjetlo*, Bijela im kuća nije namjeravala dati i *zeleno svjetlo,* pa im ga ni sada, *kad su uletjeli u žuto,* ne da. Trebali smo znati da iza *žutog* slijedi *crveno* onoliko puta koliko je iza *žutog* uslijedilo *zeleno*! Je li moguće da to nismo znali, da smo bili toliki kreteni?

Ne časeći ni časa, isti dan, da im umanji strah od odgovornosti i otkloni s njih sumnju kako rade nešto iza leđa saveznika, javio se hrvatski ministar vanjskih poslova, meni uvijek dragi Mate Granić, i kazao, navodim doslovan tekst iz novina, da se Mate, ako jednoga dana poviri u ovu prepisku, ne bi na mene naljutio: *Bilo je izraza snažne podrške, makar nitko nije dao zeleno svjetlo za vojne akcije. Odluka o njoj bila je, inače, isključivo samostalna odluka Republike Hrvatske, predsjednika dr. Franje Tuđmana, donijeta u skladu s njegovim vlastitim prosudbama.*

Nakon Matine izjave Amerikanci imaju što su tražili, vjerodostojnu potvrdu da su podršku pružili, ali da *zelenog svjetla* nisu dali. A je li ta podrška, uz bombardiranje srpskih osmatračnica, *žuto svjetlo*, ostaje da se vidi, kad sva odgovornost bude prenesena na Tuđmana. Jer, moguće je da je *žuto svjetlo* i bilo, ali su Hrvati trebali pričekati i vidjeti hoće li za tim biti upaljeno i *zeleno.* A te namjere nije bilo, pa su nasrnuli kao *prasad na surutku*. Isto je tako moguće da Tuđman ne razlikuje boje — u što, poznajući ga, čisto sumnjam — pa mu se žuto učinilo zelenim i krenuo je. Može biti i drugih tumačenja toga slučaja s bojama, ali se ja njima zasad nemam namjeru baviti. Žurim reći da Matinoj izjavi nemam što pridodati, osim jedne, sada gotovo nevažne, ali, bojim se, u budućnosti vrlo krupne sitnice.

U Tuđmanovoj *samostalnoj odluci donesenoj u skladu s njegovim prosudbama* sudjelovali su svi oko njega i većina hrvatskog naroda. Dođe li dan kad će netko od onih što se sada ograđuju tu odluku pokušati pretvoriti u krivnju i svaliti je na Tuđmanova leđa, trebali bismo svi koji smo u toj odluci sudjelovali, tvorno ili mišlju, podmetnuti leđa da mu teret olakšamo i navodnu krivnju s leđa skinemo. Donosi li netko odluku jer smo ga izabrali da odlučuje, koja je ista kakvu bismo i mi donijeli da smo na njegovu mjestu, to nije samo njegova odluka nego i naša. Bože sačuvaj da bih u dragom Mati vidio onoga koji će, ustreba li se

usprotiviti, izmaknuti leđa. Prividno mekan, u biti je to postojan čovjek! Ali, upozoravam da bi njegova izjava mogla biti uporište ulizicama koje će bježati od odgovornosti, koje će, što se boja tiče, ako im to održi glavu iznad vode, tvrditi da je zeleno bilo crveno a žuto crno.

Vijeće sigurnosti, i više nego očekivano, osudilo je ono što Hrvati rade, istaknulo da vojnog rješenja nema, što ističu od početka sukoba, iako im se, što god da je riješeno, pod nosom rješava vojnim putem. Rusi su napisali koncept rezolucije u kojoj se traži da se protiv Hrvatske poduzmu ekonomske sankcije, ali toliko mlako da su izgledi da ta rezolucija prođe gotovo nikakvi. Naime, ni sami Rusi za svoju rezoluciju ne bi glasovali. Površno gledano, sve je u okviru očekivanog, okruglo kao jaje. Ali, meni se oduvijek to tijelo činilo sličnim gnijezdu, opasnom samo ako neka od velikih sila u njemu snese jaje iz kojeg će se izleći krilati monstrum. Bojim se da je ovom odlukom, da osuđuju što Hrvati čine, to jaje izleženo i da ćemo, kad se ono što je u njemu začeto izleže, imati napast za vratom. Ne znam samo hoće li to biti neman u čijim ćemo raljama nestati, ili komarac koji će nam godinama sisati krv. Ipak, s malo optimizma, očekujem da će to biti komarica, jer samo je ženski komarac dosadna krvopija.

Javila se i interesna zajednica od petnaest članica koja se zove Europska unija i priopćila nešto u skladu sa svojim interesom. Unija prekida pregovore s Hrvatskom *kojima je bila svrha da se potpiše trgovinski sporazum i sporazum o gospodarskoj suradnji.* Da odmah prokomentiram! Od toga prekida neće biti velike štete, jer će pregovori biti nastavljeni čim se tamo kod njih spozna da ta kazna udara po džepu onoga tko kaznu izriče koliko i onoga nad kim je kazna izrečena. Bojati se treba, jer smo malo gospodarstvo i malo tržište, da će se tu raditi o maloj svoti, pa će ovi iz Unije na nama vježbati strogoću bez veće štete po svoj džep. U tom ćemo slučaju na nastavak pregovora čekati dulje nego bi čekali kad bismo imali, primjerice, rusko tržište i gospodarstvo. I kad bi oni iz Unije od prekida trgovinskih pregovora s nama imali veću štetu!

Uz taj prekid pregovora s Hrvatskom — radi ravnoteže — Unija osuđuje i *sudjelovanje pobunjenih hrvatskih Srba u napadima na bihaćku enklavu.* Da i to prokomentiram! Oni tamo u toj Uniji, čini se, još nisu čuli da je djevojčica Soka iz Kulaša dobila nagradu od *četrnaest dana Mediterana* zato jer je napisala najbolji pismeni rad na zadanu temu *Dva nova srpska izlaza na more*. Kad bi znali za dobitnicu te nagrade, znali bi i da u svom radu to dijete govori o koridoru BBBBB i da smatra kako se ti novi izlazi na srpska mora mogu ostvariti samo ako se oko predzadnjeg B, što će reći oko Bihaća, pomete smeće. Vjerojatno onako kako je pometeno oko Srebrenice! Čudno, ono što i dijete u Kulašima zna — da treba očistiti bihaćku enklavu kao što je očišćena srebrenička — ne znaju oni u toj Uniji. Ne znaju da se od koridora BBBBB neće odustati, ne

može, ne da Soka iz Kulaša, ako se na odustajanje ne prisile oni koji tim koridorom na dva mora žele prolaziti. A ne prisili li ih na to *Oluja* koju je hrvatska pokrenula, na to ih neće prisiliti trgovačka logika koja se nalazi u priopćenju interesne zajednice. Bome neće! Protiv nasilja je, na žalost, jedino učinkovito oružje — samo oružje!

Premda na to posebno pazim, i dok čitam novine i dok se informiram preko telefona, i dok slušam radio i gledam televiziju, do sada nisam zapazio da se o ovomu što se događa već drugi dan oglasio službeni dio prvog B u koridoru od pet B. Vijesti i ništa više! Ali je talijanski tisak preplavljen odgonetanjem smisla komentara što ga je Dragan Hadži Antić, glavni urednik beogradske *Politike,* u četvrtak pročitao na državnoj televiziji, a sutradan, u petak, kad je *Oluja* počela, objavio na stranicama svojih novina.

Dok je Antić svoj komentar čitao, ja sam bio tamo gdje sam bio, pa ga slušati nisam mogao. *Politiku* čitam samo kad mi jedan član našega veleposlanstva u Beogradu, mjesečno jednom, možda i rjeđe, donese stare primjerke po svom izboru, pa ni Antićev komentar danas ne mogu čitati. Doznajem što Antić piše posredstvom talijanskog tiska. Po sudu talijanskih novinara, posluživši se Antićem, Milošević diže ruke *od nedovoljno poslušnih poslušnika.* Misli se na *neposlušne poslušnike iz Knina*! Dok Talijani nagađaju može li se ili ne može u Antićevu komentaru vidjeti da Milošević kninske Srbe prepušta njihovoj sudbini, kad bih bio u blizini talijanskih novinara, ja bih im kazao da se ne zamaraju nagađanjima. Slao Milošević tu poruku preko urednikova teksta ili ne slao, on će ruke od mojih susjeda s druge strane rijeke kad-tad dignuti. Nisam li im ja, pišući onom prilikom o mom susretu s *izložbenim salonima bijele tehnike iz Čačka*, posluživši se onim što bi rekli Vujo Rašić i moj otac, poručio: *Svi će oni otići kako su i došli!* A mislio sam na one koji su aranžirali *salone bijele tehnike* — na Miloševića u prvom redu. Ako taj to i nije učinio preko Antićeva komentara, dignut će on ruke od *neposlušnih poslušnika* jednom drugom prilikom kad mu prigusti više nego mu je danas gusto!

Ni oni koji su mi rod, ni oni koji su mi bili susjedi, ni oni s kojima sam drugovao, ni oni koje sam podučavao, nitko od *Rišćana* neće pristati da ih u ovom trenutku žali Bunjevac, pogotovo ne da ih žali zbog njihove zaluđenosti koridorom od pet velikih slova B. I ja to neću činiti, neću ih žaliti ako moje žaljenje drže uvredom. Ali sebe radi moram reći da su vrijedni sažaljenja, jer za svoju zaluđenost nisu sami krivi, od njih su krivlji oni koji su ih zaludili.

Kad god bih se našao, najčešće dok bih putovao kolima, na dometu srpskih radiopostaja u Kninu i Korenici, uključio bih radio u njihov program i satima slušao vijesti, reportaže, komentare, a najduže pjesme, jer se pjevalo i pjevalo kad god se ne bi imalo što govoriti. Količina,

razmjeri i kakvoća te zaluđenosti nije se očitovala ni u jednom drugom dijelu programa, mada je nje i tamo u izobilju bilo, koliko u riječima pjesama koje su pjevane na uvijek iste melodije. Moj se vozač Jura ježio i čudio što ja, po njegovu mišljenju, slušam to smeće. Još više što se ja svemu tomu smijem, čak i kad su te pjesme najgore pljuvanje po Hrvatima i njihovom predsjedniku. Što mi je tu, zaboga, toliko smiješno? Jura se nije mogao načuditi! Ni ja, iskreno kazano, sam sebi, jer je tu bilo više razloga za plač nego za smijeh. Ah, i to moj Jura nije shvaćao, oni koji to pjevaju, da se rasplačeš nad onim što čine, ne bi podnosili. Oni će radije podnijeti da se tomu smiješ, pa sam se smijao!

A sva je ta u pjesmu prepjevana smijurija, vrijedna sažaljenja ali sažaljenju nesklona, građena na pučkoškolskoj priči koju je na jednom od zborova pod vedrim nebom Jovan Rašković ispričao svom *nebeskom narodu,* u vrijeme dok sam mu slao poruku da mi otvori prolaz na Brljanu i pusti da odem k majci.

U priči, koju je Rašković smislio za svoj narod, kojeg je znao zvati i *ludim*, obrazovani je i lucidni psihijatar Jugoslaviju prispodobio školi koju pohađaju dva brata rođena. Jedan od braće kojeg psihijatar zove *Prvašić*, imao bi po tom sinopsisu predstavljati Srbe u Hrvatskoj, a drugi kojega je psihijatar prozvao *Osmašem*, trebao bi predstavljati osam milijuna Srba *svih i svuda.* A najviše onih u Srbiji! Tu istu školu pohađa i neki nestašni *Petaš*, koji igra ulogu pet milijuna Hrvata u *zemlji i inozemstvu.* I sad, dogodi se i izbije tučnjava između *Prvašića* i *Petaša.* I taman da će *Petaš* svladati *Prvašića* kad se u svađu umiješa *Osmaš* i stane na stranu svoga brata. Zgrabi *Petaša* za kosu i kaže mu da prestane s njegovim bratom *Prvašićem* boj biti; ako je junak, neka ga bije s njim, s *Osmašom.* A pouka je ove priče po psihijatrovu viđenju: Što ima razumnije nego da se *Prvašić*, u svađi koju je zametnuo s *Petašom,* nadao pomoći svoga starijeg i snažnijeg brata i što ima razumnije nego da se *Osmaš* u svađu umiješao i obranio brata *Prvašića*?

Doista, ništa razumnije nema! Osobito ako se potkrijepi Sokinim pismenim sastavkom o koridoru BBBBB i nadahnutom psihijatrovom pričom. I tako je bilo punih pet godina. Na tom su razumu i toj razumljivosti ispjevane sve one pjesme koje sam slušao kad bih se našao na dometu kninske i koreničke radiopostaje. Pjesme sa zajedničkim smislom i refrenom: bude li *Prvašiću* teško, u pomoć će mu doći brat *Osmaš*! Ali prođe tih pet godina i ratna se sreća promijeni. Dogodi se ovaj komentar u *Politici* i u njemu se kaže da će netko od nekoga dignuti ruke. *Osmaš* od *Prvašića*! Ono što je do jučer bilo razumno i razumljivo, koliko može biti razumno i razumljivo ono što smisli jedan psihijatar, danas postade potpuno nerazumno i nerazumljivo. Žalosno i ludo!

A da je nerazumnom razumu došao kraj, dokaz je još jedan razgovor s Antom Dželalijom.

“Profesore, znate li gdje sam sada?” pita me.

“Kako mogu znati gdje ste? Recite!”

“U našem Kninu!”

“Neka bude sa srećom!”

“A kad vi, profesore, ovamo namjeravate doći?”

“Pa…” rekao bih mu da ga još više razveselim, ali ne smijem, pa lažem: “…ne znam, vidjet ću.”

“Dođite što prije!”

“Svakako ću doći!… Što ste vi to našli u mojoj kući i želite mi predati? Recite, radoznao sam!”

“Znam da vam je ocu bilo ime Filip. A je li on rođen tisuću devetsto i prve?”

“Jest!”

“A je li vam djedu bilo ime Paško?”

“Jest!”

“Našao sam osobnu iskaznicu vašega oca, u grudi osušenog blata, na putu ispred kuće. Imala je plastični ovitak, izgužvana jest, a opet je dobro očuvana. Slika je neoštećena, slova su čitljiva. Izvadio sam je iz blata da je netko nehotice ne bi zgazio i polomio.”

A moj Ante! Što da vam kažem! Ništa, baš ništa! Jer zna se što bih vam imao reći!

# *3. Gajdaš*

Ono što preko telefona Dželaliji nisam rekao, dragi Zlatko, tebi u pismu, i to u pismu koje sada zamišljam a tek ga u budućem vremenu treba napisati, mogu kazati. To nitko, ni oni koji nam prisluškuju telefonske razgovore, ne može doznati. Javili su mi iz Predsjedničkih dvora da sutra, od devet sati pa nadalje, budem u kući spreman svakog trenutka krenuti na put. Samo toliko! Ono ostalo što su trebali reći, kamo putujem, kojim prijevoznim sredstvom i s kim u društvu, znao sam otprije. Tada, prije dva dana, pojedinosti puta nisu bile dogovorene, jer se nije znalo kako će se *stvar razvijati*, u kojem pravcu i kojim tempom, ali sam i sam, bez utanačenja, pojedinosti mogao predvidjeti. Da putujem s Tuđmanom, da putujemo zrakom, da ćemo posjetiti mjesta simboličnih naziva, a sve ostalo je na brizi protokola Predsjednikova ureda.

Spremio sam u putnu torbu higijenske potrepštine, pozvao Juru i dao mu torbu i novac da mi kupi konzerviranu hranu za četiri dana. Neka sve to stavi u prtljažnik i sutra ujutro krene na put! Moj će poziv u popodnevnim satima dočekati u Šibeniku, a odatle će po mene doći tamo gdje mu javim da dođe. Jura je naučio da može znati onoliko koliko mu se kaže i nije pitao čemu taj aranžman s torbom, hranom i čekanjem u Šibeniku, kad sam u programu Predsjednikova protokola. Ipak, nije izdržao, pa mi je rekao kako je očekivao da će me odvesti na uzletište, predati u ruke protokola i vratiti se kući, gdje će čekati povratak zrakoplova i poziv da dođe po mene. Odšutio sam, iako je to bilo neizravno pitanje kakve namjere imam s njim kad ga samog šaljem u Šibenik. Zamolio sam ga da uradi onako kako smo se dogovorili. A za moj prijevoz do uzletišta neka se ne brine, vozit će me neka od kola iz Predsjednikove pratnje.

I dok ja čekam sutrašnji dan i odavno priželjkivano putovanje, a Jurina žena za popudbinu mužu sprema tri kobasice, šaku čvaraka i komad kruha, bez čega ga na put nikada ne šalje, jer nikad se ne zna hoće li se na tom putu naći nešto za pojesti, i dok se Ante Dželalija veseli po Kninu i Drnišu, mi se, dragi Zlatko, vratimo onomu čija je osobna iskaznica nađena u skorenu blatu nasred puta, i onomu koga smo jučer kasno uvečer ostavili kao sedmogodišnje dijete uz stado ovaca, kao siroče bez oca, koji za njega ne mari, i bez majke, koja ga je u Torovima ostavila samog i prije nego će na ovom svijetu ostaviti sve četvero svoje djece.

Odrastajući uz ovce, pod strogom paskom djeda, koji je čvrsto vjerovao da je *šiba iz raja izišla*, živeći samo povremeno u selu a pretežito u jari kod Torova, u gaju, u stranama iznad bara i na Gradini, on je do

savršenstva naučio sve što se znalo o uzgoju ovaca, sve o životu čobana velikog stada i sve što se za svoju dušu uz stado može imati. U ta tri predmeta svojih *univerziteta* ovladao je svim znanjima i dogurao do savršenstva. Znao je kako se uzgajaju najbolje ovce, znao je organizirati život čobana do pune mjere, i znao je u tom životu osigurati kutak za svoju dušu. A po tome što je postigao, umjesto da postane cijenjen i uzor za druge, on je postao čudak u kojeg se ne treba ugledati i uzor onomu kakav nitko ne bi trebao biti. Jednom riječju, postao je čoban! U vrijeme kad je njegovoj generaciji čoban bilo ime za primitivnog i zaostalog čovjeka, od kojeg treba bježati kao što *vrag bježi od tamjana.*

Dok je on, živeći kod Torova vezan uz ovčja runa, postizao savršenstvo u tri znanstvena područja čobanskih fakulteta, pripadnici su njegove generacije, nešto stariji i nešto mlađi od njega, pohađali večernju školu kod fratara u Čitluku, postajali pismeni, dobivali radne knjižice i odlazili na rad u okolne rudnike boksita i mrkog ugljena. On je sa svim svojim znanjima i savršenstvima postajao prezreni *čoban*, a oni sa svojom pismenošću i poslom *svjetski ljudi*. Ta razlika, između njega, zatucanog *čobana*, koji je u pastirskim umijećima savršen, što ga čini većim *čobanom* od svih *čobana*, i između *svjetskih ljudi*, koji su svu pamet ovoga svijeta popili naučivši kod fratara čitati i pisati, ta će razlika biti sjena ispod koje će se moj otac čitav život pokušavati izmaknuti i dokazati da je i sa tri čobanska umijeća *svjetski čovjek* koliko su *svjetski ljudi* i drugi momci njegove generacije.

Ta bi ti razlika, dragi Zlatko, ostala visiti u zraku, bez sadržaja i težine, kad ti ne bih ponešto kazao u čobanskim umijećima svoga oca. Najprije o umijeću vezanu za uzgoj ovaca.

Iako si, kao rijetko koje gradsko dijete, u djetinjstvu podosta vremena proveo na selu kod bake i djeda i bio u prilici susresti se s ovcama, kladio bih se da ne znaš što je *vilašenje ovnova*. Ako ipak znaš, dobivaš okladu i moju ispriku što sam posumnjao u tvoju upućenost u ovčarstvo. A ako ne znaš, potrudit ću se da ti kažem i koja je svrha *vilašenja ovnova* i kako se ovnovi *vilaše*. Praktične svrhe *vilašenje* nema. Jednako, dok su u stadu i kad se izvedu na stočni sajam, vrijede *vilašeni* i *nevilašeni* ovnovi. Svrha je isključivo estetska, ukrasna. Za ovna koji je *vilašen*, jer s *vilašenim* rogovima postaje ljepotan u stadu! I za stado, jer bi bez *vilašena* ovna predvodnika, koji nosi zvono u pratnji nekoliko *vilaš,* stado izgledalo jadno i nikakvo. Sličilo bi onim stadima, tužnim i ubogim, u kojima rogata ovca ili *nevilašen* ovan nose zvono i imaju ulogu predvodnika nevesela stada.

Naime, od prirode, kad ih se ne *vilaši*, ovnu rogovi rastu tako da se, polagano izrastajući, viju u vitice sa dva koluta u razini očiju i ušiju, i šire se na dvije strane glave. Kad *nevilašen* ovan ide u stadu, jer drži glavu u visini runa ovaca koje ga okružuju, rogovi mu se gotovo i ne

vide, nestaju u pramenju runa, pa se čini da u stadu ovnova i nema. Rogovi, pak, *vilašenih* ovnova strše uvis. Kako god *vilaši* držali glave, rogovi im se, slično jelenjima, samo bez parožaka, izdižu iznad ovčjih runa i nalikuju jarbolima na bijeloj, ponegdje crnim prošaranoj lađi.

Treba zamisliti, u pokretu putem, stado od trista grla, među kojima je bar trideset *vilašenih ovnova*, koliko je i kakvo je bilo stado uz koje je otac odrastao, treba ga zamisliti i pred tobom će nastati ljepota kakva se rijetko viđa. Treba ga zamisliti, jer se danas, kad nitko ovnove ne *vilaši,* to u stvaranosti na putu ne može susresti. Ljepota, čista ljepota! Zbog gizde, zbog ljepote, zbog ponosa svojim stadom, ovnovi su i *vilašeni*!

*Vilašenje* nije težak posao, to nije ni zahtjevan posao, to je posao koji traži pažnju od početka nicanja roščića na čelu muškog janjeta do njihova izrastanja u punoj veličini, što obuhvaća vrijeme od dvije godine, ponekad i nešto više. Vrijeme u kojemu janjac preko šilježeta izrasta u punokrvna praza i, ako u borbi koja se zove *praskanje,* jer je doista praskanje glavom o glavu, nadvlada druge ovnove, u ovna predvodnika stada. Čobanima koji započnu s *vilašenjem* i iz dana u dan ne prate kako rogovi rastu, i ne poduzimaju na vrijeme potrebne radnje, dogodi se da *vilašenim rogovima* unakaze ovnove i preko njih čitavo stado. Da ovnovima izrastu rogovi koji strše kojekako i kojekuda! Tako *vilašeni rogovi*, umjesto ukrasa, postaju zastrašujuće i smiješne rožine, dokaz pastirova nemara, neukusa i budalaste glave, koja se miješa u ono čemu nije dorasla — da u prirodi oblikuje ljepotu!

Otac je imao u stadu najljepše oblikovane rogove ovnova *vilaša* i zato što je o *vilašenju* znao sve što se tu imalo znati, i zato što je to radio neobično pažljivo. Ne na glavi jednog ovna nego na glavama dvadesetak ovnova, i ne u trajanju od nekoliko mjeseci nego u trajanju od dvije godine. I preko toga, ako se rast rogova ne smiri na mjeru rasta rogova uškopljenih ovnova, ovnova za tov i prodaju.

Najprije bi, pošto janjcu izrastu roščići veličine palca, probušio rupice u dnu oba roščića, pazeći da ne dotakne središnji dio, živac roga, pazeći da rupica prođe kroz rubni i koštani dio. Kroz te bi rupice provukao tanku žicu i sa dvije žičane niti povezao roščiće uz samo čelo. Zatim bi drenovim drvcem, oblikovanim kao poluga, počeo sukati dva žičana kraka i zasukivao ih sve dok zasukana žica ne bi zategnula korijene jednog i drugog roščića prema središtu tjemena. To će zasukivanje i zatezanje žice imati dva učinka. Prvi, što će rogovi, umjesto da prave viticu i kolute, rasti uspravni uvis, i drugi, da će se, rastući uvis, okretati oko sebe samih i obodima praviti slikovite spirale, i bojom i oblikom različite od ovna do ovna, od roga do roga. Ali, kad bi probušio rupice, provukao kroz njih žicu i dvije niti drenovom polugom zasukao jednu oko druge, to nije bio kraj *vilašenja*, to je bio tek početak. Početak posla radi estetskog užitka koji će trajati najmanje dvije godine!

S početka, kad rogovi brzo rastu, svakih desetak dana trebalo je žicu pogledati i, ako je olabavjela, zategnuti je drvenom polugom. Ili, ako je prejako zategnuta, olabavjeti je . Da li se žica steže ili opušta, ovisi i o smjeru rasta rogova. Ide li taj rast prema unutrašnjosti rašalja, što će ih tvoriti rogovi kad izrastu, više nego što je dopušteno, žicu treba olabavjeti; a idu li na stranu više nego što ići smiju, žicu treba stegnuti.

Ovisno o brzini rasta rogova, nakon izvjesnog vremena, trebalo je u koštanom dijelu roga, bliže tjemenu, izbušiti nove rupice, kroz njih provući novu žicu i zategnuti je kao i onu koja je skinuta kad je odradila svoje. Kako bi se rast rogova usporavao, tako bi i vrijeme od jednog do drugog bušenja rupica postajalo sve dulje, dok *vilaševi* rogovi, nakon dvije godine, ne bi izrasli u svoj svojoj veličini i svoj svojoj divoti.

I da je on tako *vilašio* jednog ovna! On ih je *vilašio* dvadeset usporedo! I da je to *vilašenje* imalo kakvu praktičnu svrhu! Rekao sam, i u obiteljskim loncima, i na stočnom sajmu i u stadu *vilašen* ovan bio je jednako vrijedan kao i *nevilašen.* Ćaća je sve to činio samo zato da ljepotom *vilašenih rogova* ukrasi svoje stado. Da se sam divi toj ljepoti i toj snazi! Da druge tom snagom i ljepotom zadivi! I postizao je da su se ljudi njegovim *vilašima* doista divili. Stanu dok stado pored njih prolazi, i čude se a načuditi se ne mogu! Ali, istovremeno, postizao je i nešto drugo, nešto neželjeno, da su ga držali čudakom. Što će mu, pobogu, toliki *vilaši*! Sve će ih nakon dvije godine uškopiti, odebljati, otjerati u Knin i prodati mesarima iz primorskih gradova. U stadu će od svih njih preživjeti samo onaj kojeg pastir izabere za ovna predvodnika i na vrat mu stavi teško zvono. Uzalud svi prigovori! Za ono malo radosti koja bi ga obuzela kad bi gledao rogove svojih *vilaša* iznad bijelih i crnih ovčjih runa, za ono malo ljepote u šarama i oblicima tih rogova, trudio je sav onaj dugotrajni trud što ga je oko *vilašenja* ovnova imao.

Zlatko, kažem ti, moj otac je bio, i seoskim mjerilima mjereno, čudan čovjek!

A kako je tek zviždao! *Žvikao,* kažu Prominjci! Znao je zviždati na tri načina. Jedan je način upotrebljavao rijetko, drugi još rjeđe, a trećim se služio u devedeset posto slučajeva kad bi sporazumijevanje govorom zamjenjivao sporazumijevanjem zviždukom.

Onaj koji bi rijetko upotrijebio proizveo bi stavljanjem zgrčenog kažiprsta u usta, posebnim položajem jezika na zglobu prsta i jakim ispustom zraka iz punih pluća. Taj zvižduk je dosezao najveću daljinu, primjerice, od Torova do Grudinica ili od Grudinica do Okrete. Svrha mu nije bila da dozove ili pokrene stado, nego da se oglasi i javi ukućanima ili čobanima gdje se trenutno nalazi. Ali i da se stadu javi kako se nalazi u blizini i kako će mu ubrzo doći! Kad bi ga čule, ovce bi se uznemirile i oglašavale blejanjem.

Drugi je način upotrebljavao još rjeđe od prvoga, u kući, u igri s

djecom, da zabavi odrasle, da mene zabavi kad bih mu u Torove donio ručak. Zvuk se proizvodio na palčevima uz pomoć prstiju obiju sljubljenih šaka. A nalikovao je na zvuk parnih lokomotiva. Nije bio prodoran kao zvuk dobiven preko zgrčenog kažiprsta. Bio je mekan kao najava lokomotive kad nam se približava kroz maglovito jutro, i kao huk sove o ponoći. Taj je zvižduk jedini od zvižduka i jedino što sam od svih njegovih čobanskih umijeća naučio. Jedini i jedino! A ni to me on nije učio, iako mi je, zviždeći, on pokazao kako se to radi. Jer me, od prvoga dana, ničemu što je povezano s ovcama nije htio učiti. Svjesno, namjerno! Naučio sam to zviždanje oponašajući njega, kad njega uza me ne bi bilo. Jer, ako bih ga oponašao dok se uza me nalazio, ne bi mu to bilo drago vidjeti. Ne znam bi li tako bilo da sam se uz njega našao kad je imao dvadeset godina, dok nije znao kakva je razlika biti *čoban* i biti *svjetski čovjek*. Ali pod kraj svoga četvrtog desetljeća, kad je dobro znao u čemu se sastoji ta razlika, zviždanju me ni na jednom od tri načina nije želio učiti. Mislio je da je i njega to zviždanje odvelo tamo gdje sada ne želi biti. Još da se i meni to dogodi! Taman posla! Na palčeve sam naučio zviždati sam i sad ponekada pred unucima zviždim. I svaki ih put razveselim. Odmah pokušavaju i sami naučiti. Ali im ne ide, ne znaju složiti prste obiju šaka, ne znaju staviti usne na zglobove palčeva, ne znaju na prikladni način puhnuti. Sa mnom će i taj zvižduk, kao i ona dva s njim, otići u zaborav! Ako već nije!

Trećim se načinom zviždanja najčešće služio i zato što nije trebao pomoć prstiju i zato što je njime mogao proizvesti širok registar zvižduka, koje je, kao govor s ovcama, namijenio pojedinim radnjama što ih čoban uz stado i sa stadom mora obavljati. Nisam ga nikad vidio da zviždi bez svrhe, onako, neka se zviždi! Nikad da bi fućkao kakav napjev, nikad da bi dokon, iz dosade, zviždao kroz napućene usne! Vidio bih ga kako zviždi na jedan način, kad javlja ovcama da je uz njih i da mogu mirno pasti i brstiti; vidio bih ga, kad želi okupiti stado, prekinuti s pašom, izići na put i krenuti prema jari, kako zviždi na drugi način; vidio bih ga, kad ovce mami na solilo, kako zviždi na treći, do tada nečuven način; vidio bih ga, kad radi neke druge radnje sa stadom, i svaki bi put upotrijebio nov zvižduk, upućen ovcama kao oblik sporazumijevanja u poslu koji zajednički imaju obaviti. Začudo, ovce su u svakom od tih zvižduka prepoznavale radnju na koju su pozvane i obavljale je, nekada žurno a nekada bezvoljno.

Primjerice! Na zvižduk koji bi pozivao na solilo, ovce bi gotovo pomahnitale. Trčale bi za njim ako je i on trčao i mamio ih za sobom; okupile bi se oko njeg, ako bi ostao na mjestu. Taj zvižduk, ne odviše prodoran, nekako promukao i ispresijecan, nije prečesto upotrebljavao. Ili kad bi ovce doista zvao na solilo, na ravne kamene ploče pored Lokvice na Gradini, po kojima bi šakama prosipao crvenkastu sol, ili kad

bi se ovce na druge zvižduke lijeno odazivale. U potonjem slučaju, kad bi nasrnule na njega, da ih ne bi prevario, najbližima bi, ako malo soli ne bi imao u džepovima, a najčešće ne bi, dopuštao da mu ližu uvijek od znoja slane dlanove. One koje bi mu dlan polizale, bile bi nagrađene s to malo slanoće; a one koje mu dlan nisu mogle liznuti, jer su od njega bile predaleko, za ono što ih zadesi, da nisu osoljene, mogle su kriviti same sebe što se do njega nisu progurale. Tako bi i lažni poziv na solilo u ovčjoj pameti ostajao pravi.

Kad bi se tražilo od mene da kažem kako se u trećem načinu zviždanja proizvodio zvižduk, koliko god želio, ne bih to znao točno opisati, a još manje takvo zviždanje proizvesti. Znam pouzdano samo to da su mu svi ti brojni zvižduci izlazili iz usta i da zvuk nije nastajao na vrhu napućenih usana kao što nastaje kod fićukanja. Zvižduci su nastajali negdje između zubi, jezika i unutarnjih dijelova usana, a kakav su položaj jezik, zubi i usne zauzimali pri nastanku pojedinih zvižduka, to je samo on znao. To je bila njegova tajna, koju je ustrajno čuvao!

Od koga je i kada to zviždanje naučio, od Revača, od strica Maconje ili od nekog drugoga između čobana, mogao si ga pitati, ali ti on to sigurno ne bi otkrio. Jednako bi se ponio i kad bi ga pitao je li on sam sve te zvižduke otkrio i svoje stado naviknuo na njihovo značenje. Nekad mi se činilo da umijeće zviždanja, nevažno da li naslijeđeno iz čobanske tradicije ili kao vlastiti pronalazak, otkriven u danima pastirske dokolice i dosade, čuva za sama sebe samo zato da bi ga to umijeće među čobanima činilo iznimkom, jednim i jedinim. A nekad, opet, da to umijeće ne otkriva zato što ga se stidi i zato što bi ga podučavanje tom umijeću, svoje djece, svojih ukućana i svojih susjeda, u očima djece, ukućana i susjeda činilo većim *čobanom*, većim *nazadnim čovjekom* nego što, u odnosu na *svjetske ljude*, jest. Dakle, i ponosio se što zna zviždati kao nitko drugi i stidio se što je njegovo znanje i ponos u zviždanju! Čini mi se, ništa neviđeno: svaka iznimnost sadrži jednaku količinu ponosa i stida.

Ako ne znam položaj njegova jezika prema zubima i usnama dok proizvodi sve moguće oblike toga jedinstvenog zvižduka; ako ne znam je li tu vještinu od drugih naučio ili je sam do nje došao; ako ne znam da li to umijeće čuva za sebe samo zato što po njemu želi biti izniman ili zato što ga se stidi, jer ga ono obilježava kao nazadnog čobana; ako sve to ne znam, ja jedno dobro znam: nije želio da ovce čuvamo i uz njih živimo ni ja ni njegovo drugo dvoje djece. Da mu pomognemo u poslu oko ovaca, to da, ali daleko i od pomisli da bi nas učinio čobanima! Ni pod koju cijenu! Neka budemo učitelji, profesori, šumari, električari, bilo što drugo — i on će se žrtvovati da to postanemo — samo neka smo daleko od *vilašenja ovnova* i zvižduka kojim se ovce mame na solilo, a ako soli nema, na oblizivanje dlana.

Baš u one dane kad je onaj — da mu i po drugi put ne spominjem ime — prolio kiblu izmeta po mojoj glavi i prvi put kazao kako bi bio sretniji da sam ostao u Promini i pozivao zviždukom ovce na solilo, nego što sam tolikim knjigama opteretio police njegove biblioteke, baš u te dane kad je poželio da solim ovce a ne njegovu pamet, dogodilo mi se da sam, prebirući televizijske postaje koje program emitiraju preko satelita, naišao na mađarsku postaju koja je na programu imala film o pastiru, koji uzgaja stado ovaca na nekom salašu.

Ne znam mađarski jezik. Nešto sam o radnji filma mogao samo preko slika doznati. A ipak sam film gledao do kraja! Zašto? Bio sam opčinjen stadom ovaca dok pase i dok se kreće putom, čobanom na kiši ispod japundžeta, zvižducima toga čobana koji su bili ispod razine zvižduka moga oca, a iznad svega ovnovima *vilašima,* kojih je u stadu od dvjesta ovaca, koliko je i naše stado bez janjaca brojilo, bilo dvadesetak, upravo onoliko koliko i u našem stadu. S jedne strane, bio sam tužan što ima onih koji bi me najradije, s japundžetom na glavi, zajedno s knjigama koje sam napisao, poslali da po Promini čuvam i solim ovce, a s druge sam se strane osjećao sretnim što me pogled na stado ovaca, na nekom mađarskom salašu, koje me podsjeća na stado moga oca iz njegove mladosti, čini radosnim i mirnim čovjekom.

Pogled na stado sa salaša koje me po obilju *vilašenih ovnova* podsjeća na stado koje je mlijekom hranilo Revačevu unučad i pogled na čobana u japundžetu koji nalikuje prominskom kabanu od vune vranih ovaca činio me je te noći radosnim i mirnim i zato što moj otac, običan čoban, siroče od rođenja, u meni nikada nije vidio čobana. Nije ga htio vidjeti! Što se grozio od same pomisli na to da budem ono što je on bio. Nije on u meni mogao vidjeti ono što sam stjecajem okolnosti postao — da ću svojim knjigama opterećivati nečiju pamet i police — ali je u meni vidio sve drugo samo čobana koji soli ovce nije. Što ti ovim ponavljanjem već rečenoga želim reći? Da je taj čoban i kao otac bio perfekcionist! Da je težio najboljem i u *vilašenju ovnova* i u odgoju svoje djece. I kad nije znao što bi to najbolje moglo biti! I onda kad je, u težnji za perfekcijom u mom slučaju, o čemu ću ti na drugom mjestu govoriti, od perfekcije, zbog svoje neukosti u poslovima *svjetskih ljudi*, gadno odstupao. Sve zbog neukosti i zbog straha da ne postanem čobanom!

A sada, dragi Zlatko, o očevu umijeću da život uz ovce dovede do savršenstva što ga mogućnosti toga života pružaju. Malobrojne i oskudne mogućnosti! A ipak različite ako ih se zna i ako ih se ne zna koristiti.

To, da je imao najbolju jaru, najsigurniji pritorak, odjeljak u jari za čobana, vrt pun voća i povrća u sezonama kad koje voće i povrće dozrijeva, kokošinjac s desetak nesilica i mlijeka, da se u njemu kupa dok se ovce muzu, to ne ubrajam u njegove zasluge. To mu je dano na čuvanje i uzdržavanje. I to je on, ne brini, znao čuvati i uzdržavati. To

mu je dano i na osobno korištenje, u mjeri koliko mu od svega toga pripada kao čobanu obitelji, u kojoj svaki član ima svoj posao, a ono što steknu zajednički koriste.

Istina, ni košnju trave na barama uz rijeku i djeteline na njivama nije on smislio, kosilo se i prije njega, ali bi se moglo reći da je način kosidbe kako je on kosio bio njegov izum doveden do savršenstva!

U Promini se ječam čupa, a pšenica i raž žanju srpom, rijetko i kose. Kosi se samo trava na livadama bez kamenja, a takve se livade nađu uz rijeku i ponegdje u prodoljima na brdu. I kosi se djetelina posijana na njivi, čije korijenje, za desetak godina koliko traje, ima zadaću zemlju obogatiti dušikom, koji se u bijelim kesicama skuplja na dijelu korijena koji iz godine u godinu izumire, da bi omogućio rast mladom korijenju. Njive posijane djetelinom svake se zime čiste od kamenčića koji, isprani kišom, isplivaju iz zemlje, da bi se u proljeće, kad dođe do košnje, mogla kosom stabljika rezati što bliže zemlji i na taj način što više ukositi. Budući da mnogi seljaci nisu imali ni livada uz rijeku ni njiva zasijanih djetelinom, a i oni koji su ih imali nisu imali mnogo toga, svaki seljak i svaki čoban nije morao znati kositi, pa su kosci bili rijetki. I već ih je to, da je malo onih koji imaju kosu i njome znaju kositi, činilo izuzetnima. A ćaća je i među onima koji su imali kosu i znali kositi bio izniman kosac. I time se znao kititi! I koristiti kad bi mu pošlo za rukom!

Košnju bi započeo promatrajući dozrijevanje trave i djeteline. Samo se neupućenima čini da je kosidba, prva, druga i treća, vezana uz određene dane. Jest, gledano ugrubo! Ali tko i u košnji želi biti savršen, košnju počinje promatranjem koševina, livada i njiva pod djetelinom. Ni sijeno ni djetelina ne smiju se prerano pokositi, dok su stabljike još mliječnozelene, da ne bi između onoga što se ukosi i onoga što se pokupi, kad otkosi budu prosušeni i stavljeni u plast, bilo velike *kale,* velikog gubitka na težini i obujmu. Ali s košnjom ne treba ni čekati vrijeme kad se trava i djetelina presuše i iz njih nestane hranjivog zelenila. I travu i djetelinu treba pokositi onoga dana kad dozore, što znači, kad u njima nabujalo zelenilo dosegne vrhunac i počinje sahnuti. E, tada kosi! A to zrenje ovisi o vlazi u zemlji i zraku, o snazi sunca, o oblacima na nebu i mnogim drugim klimatskim činiocima. Zato se i traži promatranje i oštro oko promatrača. Na još jedno treba pripaziti! Ako je trava i zrela za košnju a nastupa vrijeme mjesečeve mijene, ne kosi je! Čekaj da mjesec uđe u prvu četvrt! U mjesečevoj se mijeni i vrijeme mijenja, negdje zagrmi, negdje padne kiša, a travi u otkosu kiša samo škodi. Pokisne li, ma samo malo, i u otkosu i u plastu može je uhvatiti plijesan.

Kad bi procijenio da je kosidba tu, skidao bi kosu s klina i nosio je do vedra puna vode. U vodu bi umočio ušice kose i ostavljao ih da se moče, kako bi drvo kosišta nabreklo vlagom i prestalo se u ušicama klimati. Natapanje je kosišta, što ga je on sam izradio od najboljeg drva, od

masne rujevine, i koje je sam ukrasio reckama, trajalo dan i noć. Sutradan bi, kad je kosa bila *natopljena*, na ledinu u pritorku iznio sav pribor za *klepanje kose* i za početak, s kosom i
priborom pored sebe, kleknuo na travu s oba koljena. Malom bi nakovnju, prije nego će ga zabiti u zemlju, oštri šiljak provukao kroz rupu na željeznom kolutu. Kad bi klepcem, čekićem za istanjivanje oštrice kose, šiljak nakovnja zabijao u zemlju, ne bi se plašio ni da će ga preduboko zabiti ni da će se, u zemlju zabijen, klimati dok na nakovnju bude *klepao.* I da ga preduboko ne zabije i da se ne klima, priječio je onaj željezni kolut kroz koji je nakovanj provučen. Njegov izum! Otkrio ga je kad je na otpadu u blizini elektrane pronašao okrugao, u sredini probušen komad željeza težak dva kilograma.

Tada bi uzeo kosu, namjestio joj oštricu na nakovanj, ispružio se po ledini, oslonio na lakat lijeve ruke i s klepcem u desnoj započinjao klepanje. Laganim udarcima, i samo rubom stopala klepca, istanjivao je oštricu kose, oštricu koja će se, tako istanjena, oštriti brusom tijekom košnje kad god kosac osjeti da se istupila. I sve tako, dok bude trajalo istanjenja dobivena klepanjem, dok oštrica bude *imala mesa*, kad kosu opet treba staviti na nakovanj i ispružiti se po zemlji.

Kositi se može u svako doba dana i to drugi kosci čine. On je počinjao kositi samo u cik zore, kad je na nebu, ako mjeseca nema, najjače svjetlo zvijezda Danica. Kad su trava i djetelina nabrekli sokom i kad je po listu vidljiva rosa, a u zraku se osjeća vlaga. Ujutro rano i zato da bi se, pokošena zorom, preko dana trava u otkosu mogla prosušiti, pred večer biti skupljena na hrpu, a ujutro novoga dana ponovo razgrnuta da se suši. I sve tako dok sasvim ne bude osušena i skupljena u bremena što će ih žene odnijeti do jare. Tamo će sijeno biti sadjeveno u stogove ili podignuto na tavan.

Trebalo ga je vidjeti dok je kosio! Od promatranja kako trava zori do izlaska na livadu s kosom na ramenu trajale su pripremne za obred košnje; od prvog zamaha kosom i prvog otkosa pa dok po zemlji u otkosima ne polegne i posljednja uspravna travka, trajao je obredni čin košnje. Bio je u pravilnim razmacima prekidan odmorima kosca i, u vrijeme tih predaha, oštrenjem kose dugačkim brusom, što ga je, dok je kosio, držao u vodiru prikopčanu za pojas. Trebalo ga je vidjeti takvoga, nasred livade, kako onim dugim brusom brusi kosu. Kako brus, koji ima dvije upotrebljive plohe, promeće s jedne na drugu stranu oštrice, da bi jednom plohom brusa brusio jednu, a drugom drugu stranu kosina sječiva. I treba, nakon brušenja, poslušati onaj reski zvuk što ga nabrušena oštrica pravi dok presijeca travu i slaže je u otkos. On je po tom zvuku, koji bi izgubio reskost kad bi se oštrica istupjela, pogađao kad je došlo vrijeme da ponovo stane i naoštri kosu. Po tom zvuku, a ne kad bi zapazio da istupljena kosa počinje za sobom ostavljati pojedine

stabljike nepokošene! On kosi nikada ne bi dopuštao da se toliko istupi da joj pojedine stabljike ostanu neposječene, da samo slomljene polegnu po zemlji. I zato bi livada koju bi on pokosio sličila glavi dječaka kojeg su ošišali *na nulu.*

Kao uz kosu i kosidbu perfekcija ga je vezala i uz sjekiru i sječu drveća. Zapravo, uz sjekiricu, jer je tešku sjekiru drvosječa rijetko upotrebljavao. Imao je i takvu, i ona je u svojoj klasi bila posebna, teška, sa sječivom dugim kao u bradve. Je li tu sjekiricu mijenjao, je li u životu imao samo tu jedinu, onu koju sam ja poznavao, ili je takvih sjekirica imao više, ne znam. Znajući kakav je bio, da nije mijenjao ni odbacivao ništa što bi jednom stekao, mislim da je tu jednu jedinu sjekiricu imao. Da ona do danas kao njegova postoji! Ako je netko nije ukrao, ako je netko nije bacio u vatru, kao što je bacio njegovu osobnu iskaznicu, i ako je crveni pijetao nije pozobao kao ječmeno zrno.

Imala je lijepo i pravilno izlivene ušice kakve nijedan seoski kosac na nakovnju ne može iskovati, kakve se samo u tvornici alata mogu oblikovati. Držalo je u tim ušicama stajalo *kao saliveno.* Znači da je drvo uz metal ljubilo, da između njih nije bilo pukotina kakve se viđaju kod sjekira koje su kovači kovali na nakovnjima i iskovali im ušice s kojekakvim izbočinama i udubinama.

Na oštricu sjekirice bila je nataknuta futrola koju je sam skrojio od neke poderane cipele i sam je sašio prepredenom špagom. Dok bi hodao, sjekiricu sa sječivom u futroli nosio je udjenutu držalicom u privjesak obješen o pojas iznad desne butine. Tamo gdje bi nosio pištolj da je američki kauboj, a ne ubogi čoban prominjskih ovaca.

Toj njegovoj sjekirici, nošenoj kako je nošena, paženoj kako je pažena, oštroj kao britva, nije bila namjena da siječe grmlje i drač, pa da — o Bože, sačuvaj nas zla — udari u kamen i istupi oštricu. Ona je bila namijenjena odsijecanju mladica crnoga graba, rujevine, drijena, jasena i johe, uspravnih i lijepih, kakva je i ona sama bila, mladica od kojih će se praviti grablje, vile, držala motika, lopata i svakog drugog alata na držalu. Mladica od kojih će se motati štapovi! A posebna joj je, gotovo počasna, bila namjena da se njome odsijecaju grane i guli kora s jablanovih trupaca prije nego će se od njih piliti grede.

Već sam ti, dragi Zlatko, u ovim pismima pisao da je moj otac volio jablanove i da je mene jablanove naučio voljeti. Ni zbog njihove visine do pod oblake, ni zbog ptica koje se gnijezde u njihovim krošnjama, a najmanje zbog zvijezda koje iznad njihovih vršika plove i svijetle. Volio ih je, i mene je naučio da ih zbog toga volim, zbog debljine i dužine njihovih stabala, od kojih su se, ako je jablan posječen i posušen, po jednom deblu mogle ispiliti četiri grede, dovoljno duge da se njima premosti raspon kućnih zidova od šest do osam metara.

S obzirom na posebnu narav ljubavi prema jablanovima — da jablan

voliš jer u njemu vidiš kućno sljeme, svoj dom — s obzirom na to da je, koseći drugima livade, dolazio do jablanovih stabala i s obzirom na to da se služio sjekiricom čisteći jablanove trupce od grana, parožaka i grba, čini mi se da je sve to, i ta vezanost uz kosu, i ta pažnja prema sjekirici i ta ljubav prema jablanovima, nastajala usporedo, iz godine u godinu, sve više što je bivao stariji, s njegovim snivanjem sna da sagradi svoju kuću, da u tu kuću dovede ženu, da s njom izrodi djecu i da živi kao *svjetski čovjek*. Ne toliko kao suseljani koji se predstavljaju, bez pokrića, *svjetskim ljudima*, koliko kao radnici koji rade i gospoda koja gospodare na elektrani, *svjetski ljudi* s pokrićem.

Taj san, da jednoga dana ne bude *čoban* u jari kod Torova, već *svjetski čovjek* koji s djecom i ženom živi u selu i svojoj kući, san koji se nekomu može činiti toliko dostižan da ga i ne vrijedi sanjati, za njega je bio gotovo nedostižan. Da ne bi postao pusta tlapnja, on ga je vidio ostvarivim samo u velikoj preokupaciji jablanovima. I jer je mislio da od nečega san treba početi ostvarivati, i jer je vjerovao da su grede, ako ih imaš prije gradnje, već pola gotove kuće. A njegov početak ostvarivanja sna uz pomoć kose i sjekirice, kad se zna koliko je bilo teško doći u posjed jablanovih stabala, isto je toliko težak, ako ne i teži, koliko je težak i početak ostvarivanja svakog drugog sna.

Ali prije nego o teškoćama u ostvarivanju sna uz pomoć kose i sjekirice, prije nego o jablanovima, nekoliko riječi čemu taj san, otkuda niče, da li samo iz težnje mladića da nađe ženu ili tom snu ima neki drugi razlog?… Bila su dva!

Osim jare u Torovima, gdje on sanja i provodi čobanske dane, Revačevići su na još tri mjesta u selu imali kuću. Dvije su kuće bile blizu jedna drugoj, tek ih je seoska ulica razdvajala, a treća je od te dvije bila udaljena nekoliko stotina metara. U toj trećoj kući, iznad zaselka, zvanoj *jarica*, u jednom njenu dijelu pod krovom od ploča, bez tavana, nalazio se njegov ležaj kad bi noćio u selu. Ne samo njegov nego i ležaj njegova dva brata. O tomu da će tamo, kad se bude ženio, dovesti nevjestu, izbacujući prije toga krevete dvojice braće, ne može se sanjat ružičasti san. O tomu se, ako ćeš to u snu vidjeti, mogu snivati samo grozomorni snovi. I zbilja, kad bi pomislio da će se ženiti dok je još Revač na životu a obitelj na okupu, i da će ženu dovesti u onaj kutak pod krovom od kamenih ploča, izbacujući braću van pitao se koja će žena na takvu udaju pristati. Koja ako ne ružna, kljasta i nikakva, žena kojom se nitko nije htio oženiti. Ako bi, pak, mislio na ženidbu kad djed umre i zajednica se raspadne, san je postajao još grozomorniji. U slučaju podjele obitelji, njemu bi, po nasljednom pravu, pripao dvanaesti dio sveukupne imovine. Od zemlje i kuća! Po zemlji koja bi mu pripala bio bi puki siromah. A što se dijela kuće tiče koji bi mu pripao, morao bi biti i više nego zadovoljan ako mu pripadne onaj dio *jarice* u kojem sada s braćom

spava. A taj bi dio *jarice* bio pretijesan da u njega stane sanjani život *svjetskog čovjeka*, koji, da bi bio *svjetski*, mora živjeti u svojoj kući. Koja ima dvorište, vrt i dva pijevca na dva kućna zabata! I to je bio razlog da, vezano uz kosidbu, sjekiricu i jablanove, sanja san o *svom krovu nad glavom.*

Prvi razlog! A drugi je bio, daleko od obitelji i njene imovine, u njemu samu. Odbijen i odvojen kao dijete od oca i majke, ostao siroče, odbačen od obitelji, preseljen u Torove, postavljen stadu za pastira, on je bio osuđen na samoću. Osuđen da na ljude koji se druže gleda iz daljine i čezne da im se pridruži. Svoju je izopćenost zamrzio i u svakom druženju s ljudima vidio spas od ludila koje se zarađuje životom u gluhoj i dugoj samoći. Sve će činiti da iz te osame iziđe, da bude viđen, zapažen i cijenjen. A s druge strane, samujući i čeznući za društvom i ženama, za pjesmom i provodom, on se na samoću naviknuo, pa više život ni u snovima nije mogao zamisliti bez samovanja. A kako će, kad bude kao *svjetski čovjek* živio u selu, samovati ako ne bude imao svoju kuću, svoj *krov nad glavom*, svoju podvornicu, svoje vrtove i koševine uz rijeku. Uz rijeku, čija voda miriše na vrbovu i jablanovu koru zato što, dok lijeno teče, žile vrbe i jablana moči, kupa i oblaže sadrenim ovitkom.

I tek sada o teškoći ostvarivanja sna o *svom krovu nad glavom* kupnjom i sječom jablanova, kao o teškoći koja prati ostvarivanje svakog kojeg sna u svakom obliku.

Počnimo o tomu gdje kod nas jablanovi rastu. Na riječnoj obali, u dnu dubokog kanjona što ga je Krka usjekla u kamenu površinu od Knina do Šibenika, u aluvijalnom nanosu sastavljenu od ilovače, pijeska i humusa, u ritovima, na rubovima vrtova i livada, na sadrenim barijerama iznad, ispod i posred slapova. U kršu i polju, daleko od rijeke i kanjona, jablan kod nas ne raste, a ako ga i nađeš uz kakvu lokvu ili bunar, nije ni za što, najmanje za kućnu gredu. Iako se Krka oko našeg sela ovija kao morsko žalo oko poluotoka, pa njen tok u dužini od šest kilometara pripada našem selu, ograničena mjesta gdje jablan raste, u odnosu na raširenost graba i hrasta, čine ga rijetkim drvetom. A to mjesto gdje raste, dno kanjona, uzrok je i tomu da je od jablana, i kad si mu po nasljednom pravu vlasnik i kad si ga kupio, teško ispiliti grede, a još teže te grede donijeti tamo gdje namjeravaš graditi kuću.

Doći do vlasništva nad jablanom, ispiliti od njega grede i iznijeti te grede sa dna na vrh kanjona, učinili su snove o *svom krovu nad glavom* na taj način neostvarivim. Toliko teškim da ih je samo moj otac, sanjar nad sanjarima, mogao početi ostvarivati. Uz njega je to samo još lud čovjek mogao činiti! Dakle, nitko! Što je za njega bila sretna okolnost. Jer, kad nitko nije mogao ni pokušati, on se osmjelio, pokušao i pokazao da se i tako snovi mogu snivati.

Započeo je taj mučni posao, ne otkrivajući nikomu na što smjera ni

kakav san sanja, sječom triju jablanova na Donjima barama, ispod Rošnjaka, na mjestu gdje rijeka skreće udesno, uz Osoje, pa voda u skretanju potkopava lijevu obalu. Korijenje je tih jablanova bilo djelomice podlokano i prijetila je opasnost da ih dolazak velikih voda u jesen potpuno potkopa. Da stabla padnu u vodu i nestanu niz bujicu, zaustavljajući se tamo otkuda ih nitko neće moći izvući dok ne izgnjiju, rascijepe se i u komadima počnu plivati niz rijeku. Šteta! Bolje da ih se posiječe, oko ogoljenog korijenja sazida potporni zid do rijeke, naspe zemlja i počne uzgajati mlade jablanove, koji će već na proljeće iz korijenja i panja izbiti na sve strane. Pod tom izlikom, da bi stabla mogla otplaviti voda i da se umjesto tri stara na tom mjestu podigne deset novih jablanova, obitelj mu je dopustila da s jablanovim stablima učini ono što će biti samo u njegovu interesu. Toliko koliko u njegovu interesu može biti prvi korak u ostvarivanju sna o *svom krovu nad glavom*!

U dopuštenju da posiječe ta tri jablana otkrio je i način kako će, živeći u obitelji kao njen pastir stada ovaca, ostvarivati svoje osobne želje. Od zajedničkoga može posvojiti samo ono što obitelji ničemu ne služi, kao ta tri jablana. Uz to isključivo svojim može držati samo ono što je uz rad za obitelj, uz čuvanje ovaca, bez štete za obitelj, dopunskim radom mogao zaraditi. Ta pravila neće biti trajna, ali su na početku snivanja sna o *krovu nad glavom* bila čvrsta.

Jablanove je sam posjekao pazeći da padnu po ledini a ne po rijeci. To mu je uspjelo, jer im je, prije nego će sa sječom početi, jednu od grana vezao užetom i to uže natezao, kad bi presijecanje stabla priveo kraju, prema strani na koju se jablan trebao stropoštati. Kad bi se stablo našlo na zemlji, sjekiricom bi s njega odsjekao grane, poravnao grbe i, najzad, ogulio koru. Uz obećanje da će im pokositi livade, privolio je nekolicinu čobana da dođu na Donje bare i pomognu mu jablanove trupce s ledine, odakle ih može otplaviti velika voda, premjestiti u stranu, odakle ih voda ne može odnijeti. Tu će dvije godine kisnuti i sušiti se, zepsti na mrazu i grijati se na suncu, dok ne postanu suhi i pripremljeni za piljenje.

Ne postoji način, ni kad budu suha i laganija, da se stabla na ramenima nekolicine ljudi, kozjom stazom, iznesu s dna na vrh kanjona. Njih se mora na Donjim barama uzduž ispiliti na četiri dijela i tek onda dio po dio iznijeti navrh brda. Oni koji će ispiljene grede iznositi naći će se među čobanima, kojima će zauzvrat kositi livade, a gdje naći majstora koji će jablanove trupce ispiliti na četiri dijela?

Ne znam zbog čega, zbog toga što je to sam želio biti, a bio nije, ili zbog toga što je trebao njihovu pomoć, moj otac je tražio i nalazio naklonost obrtnika i poljodjelaca koji su se po nečemu isticali. Ono malo prijatelja što ih je imao, svi odreda bili su drvodjelci, postolari, kovači, kotlokrpe ili uspješni vinogradari. Čak je i prominski poštar bio njegov

prijatelj i krsni kum njegovu drugom sinu. Tako je bilo u vrijeme što ga pokriva moje pamćenje, a tako je, sudeći po tomu da je u momačkim danima bio blizak Ivanu sinu Filipa Gašparovića, bio i u vremenima kad mene uz njega nije bilo. Osim te naklonosti prema majstorima, s Ivanom ga je vezala i ista godina rođenja. U to vrijeme biti s nekim vršnjak, i zvati ga *godina,* kao što i on tebe zove, značilo je i više nego je značio kum i pobratim.

"Hoćeš li mi to napraviti, *godino?*" pitao je Ivana Gašparovića moj ćaća.

"A što ću od tebe? Napravit ću ti, *godino*!" odgovorio je Ivan, koji će, kad se rodim, biti moj ujak i svoje ime, jer mu više nije trebalo, prenijeti na mene.

A sin je Filipa Gašparovića na Donjim barama, pri strani na kojoj su se jablanovi sušili već treće ljeto, od oblica johe i crnog graba podignuo skelu, na koju su, jedan za drugim, bili nanošeni jablanovi trupci. Pilio ih je *žagom* koja je za tu svrhu bila umetnuta u *taru,* u okvir koji je služio i da *žaga*, tračna pila, bude stalno nategnuta i da gornja i donja prečka okvira služe kao rukohvati koje će pilari povlačiti gore — dolje dok *žagom,* jednog po jednog, budu uzduž pilili jablanove trupce. Otac je s još jednim, kojem će se za piljenje odužiti košnjom livade, stajao na skeli i *žagu*, ukliještenu u *taru,* povlačio gore, a Ivan Gašparović s joj jednim što za košnju trave pili, stojeći ispod skele, potezao je *taru* sa *žagom* prema zemlji, što je bilo kudikamo lakše nego je potezati prema oblacima. Ona dvojica što su za košnju radili, mijenjali su mjesta, a ćaća je ostajao stalno na skeli, jer je želio da Ivan, tjelesno slabiji od njega, ima lakši posao.

Koliko je trajalo piljenje dok su svako stablo uzduž jednom prepilili i dobili dvije polovice, a odmah zatim svaku od polovica još jednom, da bi se od trupca dobile četiri grede — to se ne zna. To se nije pamtilo! Sigurno je da u jednom danu nisu obavili posao kojeg je puna kapa i ako ga obaviš za tjedan dana. Nije zapamćeno koliko je piljenje trajalo i zato što su pilari u ljetnim mjesecima imali vremena koliko su željeli, pa im se nije ni žurilo ni brojilo dane u kojima su i dobro jeli i obilno pili, na račun onoga tko ih je unajmio i samo tim jelom i pićem platio. Zanemarujući protuuslugu košenjem trave! Ali je dobro zapamćeno da je od tri jablanova trupca ispiljeno dvanaest greda za tavan kuće širok sedam do osam metara. Zapamćeno je što je vrijedilo pamtiti, da su te grede dovoljne za tavan kuće duge deset metara. E, čovječe, to je bilo za pamćenje i zapamtilo se!

Tih je dvanaest greda, jednu po jednu, četvorica snažnih momaka u rukama i na ramenima trebala iznijeti kozjom stazom, uz strmu stranu punu kamenih prepreka, i donijeti do *pritorka* pred jarom*,* ako ih od vrha strane do jare ne bude vozio na kolima. Učinio je to dijelom uz pomoć

braće, a mnogo više uz pomoć onih kojima je zauzvrat kosio travu i djetelinu. U nekoliko dana! Svakoga dana u jednom navratu, jer je svakom od nosača, bili ne znam kako snažni, bilo dosta jednom u danu sići praznih ruku do Donjih bara i otuda se do vrha strane, a od vrha strane do jare, vratiti s gredom na ramenu i u rukama.

Ovom prigodom jednu, onom prigodom drugu, i sve su grede u određenom vremenskom razmaku s Donjih bara bile iznesene i složene u *pritorku*, da se tu nastave sušiti i čekati vrijeme kad će biti ugrađene u kuću. Kad god bi pored njih prošao, a to se događalo bar deset puta u danu, otac bi mislio jednu jedinu misao. Ako je istina što ljudi kažu, da je imati grede, jer se i do kamena i do gline lakše dolazi, isto što i imati pola *svoga krova nad glavom*, onda je istina da ga on u tim gredama već ima. Ta polovica *krova nad glavom*, i u snu i u stvarnosti, može učiniti suhim i toplim prostor širok sedam i dug deset metara. Koliko je to suhih i toplih kvadrata? Sanjaj, ne računaj!

Sanjao je, ali nije ostao na tih dvanaest greda. Počneš li ostvarivati san koji si prethodno snivao i prestaneš s ostvarivanjem, jer si zadovoljan onim što si na prvom koraku postigao, prestat ćeš i san snivati. Ono što si postigao na početku, tebi će postati trn u srcu, a ljudima oko tebe trun u oku. I povod da ti se rugaju, uz pouku tebi i sebi da puste snove ne treba ni sanjati, a nekmoli ih početi ostvarivati.

Zato je pronalazio nove jablanove za sječu, plaćao ih košnjom trave i djeteline i pretvarao u grede na isti način, uz pomoć svoje *godine* Ivana Gašparovića. U grede ili u neke druge dijelove građevnog materijala potrebna za gradnju tavana, krova i potkrovlja. Trave su na barama rasle i bile košene, djeteline su bujale i bile slagane u otkose, jablanovi su obarani, sušili se koju godinu, bili uzduž piljeni, iznošeni uza strane i slagani u *pritorku* da čekaju gradnju kuće. Početno je čuđenje, u selu i u Revačevićima, da netko živi u zajednici i sanja o gradnji svoje kuće, ne samo sanja nego i svojski radi na tomu, izblijedjelo i ono što je on radio postalo je normalno. Što ne bi radio na ostvarenju svoga sna kad to zajednici nije na štetu? A ona početna tvrdnja, da je od tri jablana dobio grede za kuću od sedamdeset kvadrata, nekoliko godina snivanja o *svom krovu nad glavom*, prerasla je u tvrdnju da Pile Revačev, tko vjerovao tko ne vjerovao, ima *japiju za kuću*. Ima za gradnju kuće svu potrebnu drvenariju! A od greda do *japije* dio je puta do *svog krova nad glavom*, i kad ga samo sanjaš, vrlo dug! Koliko je dug u stvarnosti i ne pitaj!

Da bi mu se, dragi Zlatko, taj put činio kraćim, moj otac je, uz obiteljske ovce koje je morao čuvati, i svoj san o *krovu nad glavom,* imao i život koji je živio *za svoju dušu,* život koji se iskazivao u nekoliko oblika. Svi ti oblici *života za svoju dušu* daju se vezati uz tri predmeta. Kako sam njegove snove o *krovu nad glavom* vezao uz kosu i sjekiricu, tako ću i *život za dušu*, koji od snivanja snova nije daleko, vezati uz torbu, gajde i

sviralu.

Radi se o torbi što sam ti je u ovoj prepisci već spomenuo. Eno je, stoji u jednom od ormara moje biblioteke! I uz štednu kasicu i osobnu iskaznicu koju je Dželalija našao u blatu, jedini su predmeti za koje zasada znam da će me do kraja života podsjećati na njega. U tako je dobru stanju da je Tomislav, odlazeći jednom na izlet, umjesto moje vojničke torbe, uzeo nju i primijetio da se zabunio tek na povratku s izleta, kad sam mu rekao da ne nosi vojničku torbu, koja je meni služila za nošenje specijalnih zemljovida, nego djedovu čobansku torbu u kojoj je djed nosio što je nosio, ali specijalke sigurno nije, jer je i bez njih poznavao teren oko Torova, po kojem se kretao dok je tu torbu imao na ramenu.

Šivena od žute štavljene teleće kože, očeva torba nije bila torbetina kakvu je nosio Revač, da u nju stane pola kuhana janjeta! Očeva je torba malena, gotovo *šminkerska,* kakvu i danas nose novinari i časnici. U njoj su dva pregratka. Jedan pregradak pravi džep na koži do tijela, kad se torba nosi na ramenu, a drugi svu šupljinu dijeli na dva dijela. U džepu je stalno držao češalj, ogledalce, britvu u futroli, komadić sapuna u limenoj kutijici, nožice za štucanje brkova, maramicu i četkicu za zube. U dva preostala odjeljka, prema potrebi, spremao bi ono što uza se trenutno treba nositi, što bi na sajmu kupio, što bi usput našao ili ubrao. Koliko znam, nikad je ničim ne bi pretrpao, da ne bi nabubrila i izobličila se. U nju bi stavio komad kruha, ljutiku i luk, ali nikada ni sir ni pečeno meso, da mu sok iz sira i loj iz mesa ne bi kožu torbe natopili masnoćom i tako je usmrdili. Koliko je torbu čuvao najbolje se vidi po tomu što je i danas, zanemarujući njenu starost, možeš staviti na rame i u njoj prošetati gradom, a da ti nitko ne kaže kakvu to starudiju nosiš na sebi.

Trebalo ga je vidjeti kad bi kod kuće nad lavorom, u jari nad vedrom ili pored rijeke nad vodom izvadio iz torbe pribor za brijanje i počeo se cifrati. Britvom bi prije obrijao bradu i oba obraza nego što bi, gledajući u ogledalu čas jednu čas drugu stranu lica, zarezao jedan i drugi zalizak. Te nije zadovoljan kosinom zaliska, te nije desni ujednačen s lijevim, te mora uzeti nožice i postrići dlačicu što iz zaliska strši a ne uspijeva je skratiti britvom. A tek kad bi sa zalizaka prešao na brkove! On ono što je imao ispod nosa na gornjoj usni i nije zvao brkom. On, oni koji su to nosili i oni iz njegove generacije koji takvo što nisu imali pod nosom zvali su to *nausnicom.* I bili su u pravu, to brk nije bio! Bio je to ispod nosa, u širini nosnica, četvrtast komad neobrijanog dijela lica iznad usne. *Nausnica*! A dlaka u *nausnici* morala je biti naježena. Da bi naježena stršila, da se ne bi povila, nije smjela biti duža od tri milimetra. A da bi ostala ispod tri milimetra visine, trebalo je dlaku u *nausnici* svakog trećeg dana prilikom brijanja štucati!

Dok bi brk zvan *nausnica* uredio tako da ni vršak dlačice ne strši iz

četverokuta, da ne ulazi u nosnu šupljinu i da ne zajahuje usnu, dok bi dlačice ujednačio na visinu od tri milimetra, dok bi kosinu zalizaka dotjerao do toga da je lijeva isto kao desna, dok bi on sve te dlačice postavio u savršen red, mnogo bi vode proteklo koritom naše rijeke. Cifrao se nad lavorom, nad vedrom ili pored riječne vode!

Kad bi dlanom pogladio lice i bio zadovoljan glatkoćom kože, kad bi još jednom u ogledalu vidio zaliske i *nausnice* i bio zadovoljan onim što je uradio, uzimao bi češalj i počinjao češljati svoju zbilja crnu kosu. Kosu, kakvu je imala baka Cvita i teta Gara. Sad je vrijeme, sitno i polagano, trošio na razdjeljak. Ne daj Bože, da bi dlaka te crne kose s desne prešla na lijevu stranu razdjeljka i učinila ga krivudavim. Ne, za Boga miloga! Svaka dlaka mora ići na svoju stranu, a razdjeljak mora sjeći pravac preko tjemena, dijeleći ga na dva nejednaka dijela, desni uži i lijevi širi. I on se svojski trudio da ono što biti mora tako i bude. A svaka se dlaka mora postrojiti na svoju stranu!

Ali, ni ti ukoso zarezani zalisci, ni ta *nausnica* ni ta nakratko ošišana kosa, češljana na razdjeljak, nisu bili njegov izum i nije to samo on tako nosio. Bio je to, kako bi se danas reklo, modni trend, koji je pod uplivom radnika na rudnicima ugljena i boksita i gospode na elektrani, preplavio Prominu i zahvatio očevu generaciju rođenih potkraj minulog i na početku novoga stoljeća. S jedne su se strane tim zaliscima, tim *nausnicama* i tim češljanjem kratko ošišane kose na razdjeljak htjeli približiti *svjetskim ljudima*, a s druge su se strane pokušavali razlikovati od svojih očeva i djedova koji su nosili duge kose i spletali ih u perčin, puštali brkove da rastu dokle su mogli izrasti, a zaliske da postanu *barkenbardi*. U zrelim godinama, kad ih je prošla volja za razlikovanjem od otaca, mnogi su od njegove generacije, ostajući pri kratkoj kosi, obrijali *nausnice* i zanemarili razdjeljke. On ni od razdjeljka ni od *nausnica* nije odustao ni kad ih je, kao pripadnik njihove generacije i poklonik istog modnog trenda, Adolf Hitler do kraja kompromitirao.

Te njegove zaliske i te njegove *nausnice,* kad to ne bude u stanju sam činiti, i ja ću, brijući ga, zarezivati i štucati. Šišao ga u vremenima njegove tame, kad brijaču nije mogao sam odlaziti, nije nitko drugi nego jedan od pripadnika njegove generacije. Brat strine Kajice, već spomenute u ovim pismima, dolazio je na biciklu iz susjednog sela Selina, bez poziva, kad bi procijenio da je vrijeme, i šišao ga. Jednog sam puta zatekao Antišu kako ćaći podrezuje kosu i zahvalio mu. Rekao mi je:

“Ive, ti se ne brini za njegovu kosu! Dok budem mogao, o tomu ću se ja brinuti. Ako *godina* o *godini* neće, tko bi se drugi o nama brinuo?”

Bio sam dirnut tolikom solidarnošću vršnjaka. To više što tada nisam znao ono što danas znam. Da je Antiša bio nehotični sudionik u nastanku očeva mraka. Taj mrak, koliki god bio, a došao je do razine sutona u

kojem je, u obliku sjena, vidio samo ono što se miče, nije mu bio prepreka da i dalje svoju prorijeđenu i sijedu kosu češlja na razdjeljak. Najprije češljem, a potom, jer nije vidio, jagodicama prstiju. I dalje je svaka vlas morala biti na svojoj strani, a razdjeljak preko tjemena ići *drito*!

Oca s mijehom pod pazuhom, s trubnjem na usnama, s dulcem i prebiraljkom u rukama, oca da svira na gajde, dragi Zlatko, nikada nisam vidio. A znam da je u mladosti bio dobar gajdaš, da je, dipleći, pred crkvom predvodio kolo prije i nakon mise. Drugi su mi pričali o tom, on nikada! Osim torbe, kojom se služio i gizdao, iza njega je u ormaru ostala i odjeća koju je na sebi imao dok je svirao na gajde. Zašto su mi drugi o tom morali pričati? Zašto je on sam o tom šutio, a kad bih ga pitao, pitanje bi prečuo ili odmahnuo rukom? Zašto je diple i diplanje želio potisnuti iz sjećanja? Zašto bi ga majka u ljutnji, sa željom da ga povrijedi ponekad podsjetila na ono čega bi se, po njenu mišljenju, morao stidjeti — da je zlatne godine mladosti potrošio u *diplenje dipala i puhanje u mijeh*? Čemu sva ta tajanstvenost i sve te nedorečenosti oko dipala i puhanja u mijeh, kad su i kolo i svirka koja kolo prati lijepe i obične stvari u mladosti momaka i djevojaka? I kako to da se gajda još u mladosti odrekao, a svirala nikada? Na svirali je svirao i u osamdeset i sedmoj godini, tri mjeseca prije odlaska.

Budući da ga nisam imao prilike vidjeti kao gajdaša, koji su u moje vrijeme iz kola pored crkve nestali, pokušavao sam ga zamisliti u toj ulozi. Poslužio sam se slikama gajdaša koje su naslikane u vrijeme kad su u modi bile *nausnice* i torbe od žute kože, ili slikama slikanim ranije, kad su se nosili dugi brci, kosa vezala u perčin, a za pašnjačom nosili jatagani.

Našao sam nekoliko takvih slika kao dokaz da ni fotografi ni slikari pored gajdaša nisu mogli proći a da se ne posluže fotoaparatom ili ne posegnu za papirom i ugljenom. Mahom su to bile slike gajdaša koji su pripadali generaciji brkatih, onih s torbama veličine poštanskih, a za bensilahom, jer su živjeli u zemlji gdje se hajdukovalo, nosili kubure i jatagane. Jedna mi takva slika visi na zidu iza leđa dok ti pišem ova pisma, pa ću se njome poslužiti. I više nego poslužiti! Zloupotrijebiti je, da bih skratio vrijeme čekanja na polazak!

Ne znam je li ti poznato da je u drugoj polovici devetnaestog stoljeća u našim predjelima boravio francuski grafičar Teodor Valerio. Prije nego nas, posjetio je egzotične zemlje Bliskog istoka, zemlje u kojima su romantičari tražili nepatvoren život u prirodi i društvu, i svoje putovanje obilježio grafikama Kurda, Arapa, Egipćana, Hindusa, Jemenaca, Anadolaca i mnogih drugih. Te su grafike preplavile i oduševile, romantike željan, zapadni svijet. A onda je došao na Balkan i tu našao egzotiku i izvorni život u bogatom siromaštvu egzotičniji i izvorniji od

onoga na Bliskom istoku. S toga dugog putovanja ostale su njegove prelijepe grafike srpskog guslara i kneza, udane i neudane Beograđanke, harambaše ogulinskih serežana, oberbaše slunjskih serežana Bože Raotića, Šibenke s preslicom, šibenskog stražara s puškom, djevojke iz Njeguša i crnogorskog senatora, čuvarice oružja, lula i kolijevki pred cetinskim manastirom i pastira na albanskoj granici. Među tim i brojnim drugim grafikama nalaze se i dvije verzije gajdaša!

Jedna od verzija, ona što je ja imam, na talijanskom nosi naslov MUSICANTI MORLACHI DEL DISTRETTO DI ZARA*, morlački glazbenici iz zadarskog okruga.* Druga, koju sam vidio otisnutu u knjizi na francuskom ima naslov MUSICIENS MORLAQUES, SALONA. Tih naslova na samim slikama nema, to su legende pisane velikim slovima i dodane slikama kad su bile reproducirane u talijanskom i francuskom izdanju. Na samoj slici, i to onoj što je imam uokvirenu na zidu, ime je autora i godina nastanka. Tisuću osamsto sedamdeset i peta! Na onoj u knjizi imena autora nema, a u legendi piše da je nastala jedanaest godina prije moje verzije gajdaša. Slika glazbenika iz Solina, uz dva gajdaša koji se nalaze i na slici zadarskih gajdaša, obogaćena je likom dječaka koji svira u frulu, tikvama za vodu, ibrikom, lulom i psićem. U svemu ostalom, u draperiji i psihološkim slojevima na licima dva središnja lika, od one je zadarske siromašnija i doimlje se kao Valerijeva skica ili kao kopija neke druge ruke izvornog, onoga zadarskih gajdaša, Valerijeva rada. Oružje u bensilahu gajdaša, instrumenti i neki dijelovi odjeće kod Morlaka u okolici Zadra i Solina mogli su biti isti, onakvi kakve ih je Valerio vidio i naslikao, ali da bi sva odjeća, od kape do opanaka, i u zaleđu Zadra i u zaleđu Solina bila doslovce ista, to se moglo učiniti samo očima stranca, koji ili razliku ne uočava, ili je ne drži vrijednom pažnje.

Neka mu bude, Valeriju i onomu, ako je takav postojao, koji ga je krivotvorio. Odjeća na gajdašima — a meni se čini da je zadarska stilizirana rukom Francuza — nije najvažnija na Valerijevim slikama, gledajući ih sve koliko ih je, a posebice u one dvije verzije gajdaša. Od kojih onu solinsku ispuštam iz vida i usredotočujem se samo na sliku na zidu iza mojih leđa. Zadarsku, i po svemu ostalom blisku mom srcu! Najviše što u jednom od gajdaša prepoznajem svoga oca! Općenito i na slici o kojoj govorim, od draperije je i od oružja na Valerijevim slikama važnija psihologija likova. I to nije samo moje mišljenje!

Ako za slikara Teodora Valerija i nisi čuo, za pjesnika Theophile Gautiera si sigurno čuo. Za ovog razbarušenog romantičara koji je smislio poznatu krilaticu *l'art pour l'art*, umjetnost radi umjetnosti, i time se, razbarušenošću i tom krilaticom, toliko dopao Baudelaireu da mu je ovaj posvetio svoju zbirku *Cvijeće zla.* Uz nekoliko krajnosti, među kojima je i ova o svrsi umjetnosti, koje su ga činile i razbarušenim i osebujnim, bilo je i Gautierovo vjerovanje u stapanje slikarstva i poezije.

Opisujući, bolje kazano, pišući pjesme na temelju slikarskog predloška, taj je *umjetnik radi umjetnosti* — čemu u konačnici vodi njegova krilatica — opjevao, kako upućeni tvrde, nešto više od dvije tisuće slika, među njima i brojne slike Teodora Valerija. Neka sam od tih njegovih opijevanja slika i spajanja poezije i slikarstva pročitao u nadi da ću naići na opijevanje gajdaša iz okolice Zadra. Zanimljivo je to čitati, ako pred sobom, dok čitaš, imaš sliku. Ali bez slike pred očima, čitati stihove o toj slici, mučno je! I ja ne znam tko bi to mogao učiniti dvije tisuće puta za redom!

Žao mi je što tamo gdje sam tražio nisam našao Gautierovo opijevanje slike gajdaša. Da jesam, prepisao bih ga i sada uvrstio u ovo pismo. Učinilo mi se besmislenim da i dalje za tim tragam, jedno, što mi to nije bilo toliko važno, a drugo, što i sam umijem, jer sam to više puta činio, sliku opjevati. Odnosno, ispričati ono što od priče nalazim u nekoj slici. U ovom slučaju ispričati ono što se od priče nalazi u Valerijevoj slici gajdaša iz okolice Zadra. Posebice u liku jednog od gajdaša, onom, okrenutu *en face*, sučelice, u kojemu prepoznajem svoga oca iz dana njegove mladosti, kad je s gajdama odlazio na sajmove i pred crkvom prije i nakon mise svirao onima koji su igrali u kolu.

Na Valerijevoj slici u središtu su dva gajdaša, jedan okrenut slikaru, a drugi je prvom gajdašu naslonjen na leđa pa je prema slikaru u punom profilu. Obojica igraju kolo koje sam ja zapamtio pod imenom *colozec.* U njihovoj pozadini vide se šatori kakvi se razapinju na sajmovima. Ispod šatora slijeva je krčma. Jedan od četvorice sajmara podignuo je čašu i nazdravlja. Pod šatorom zdesna igra kolo od kojega se mogu vidjeti samo leđa žene bosih nogu, koja, što se po položaju stopala vidi, poskakuje igrajući onaj isti *colozec* što ga igraju i dva osamljena gajdaša. Izraz se lica gajdaša u punom profilu ne može vidjeti drukčije nego kao izraz svirca uživljena u svirku i ponesena ritmom kola, jer mu se u oči, u *ogledalo duše*, ne može zaviriti. Ali su zato oči gajdaša u kojem prepoznajem oca iz vremena njegove rane mladosti, najdojmljivije izražen detalj. Sam za sebe dovoljan da po njemu furiozni Theophile Gautier napiše pjesmu o tuzi, samoći i besmislenosti svirke koju sviraš, obezvrijeđene mjestom gdje je sviraš i ponašanjem onih za koje tu svirku sviraš.

Jedno treba zapaziti! Pred Valerijevim gajdašima ne stoji ni košarica ni naopačke izvrnuta kapa u kojima bi se, da su ih pred noge stavili, mogli vidjeti bakrenjaci. Njihove su košarice ostale kod kuće, a kape su im na glavama. Oni nisu ni prosjaci koji uz svirku prose ni zabavljači koji traže da se zabava plati. Oni milodar ne traže! Oni dijele milost ljepote! Zapravo, nude ga!

Kad gajdašu koji je okrenut nama zanemariš pogled okrenut u stranu i uz pomoć *ogledala duše,* zaviriš u njegovu dušu, susrest ćeš se s hrpom

tužnih pitanja bez odgovora. Zašto sam došao na sajam kad sam mogao svirati i kod svojih ovaca? Zar oni koji piju vino i gule ovčetinu trebaju moju svirku? Zašto ja ovdje sviram, dok drugi momci i djevojke igraju kolo, drže se za ruke i jedni drugima dodiruju ramena? Zašto sam igram *colozeca*, pa se i osjećam kao hromi, *colavi* zec, dok drugi momci u kolu igraju *colozeca* i nisu zečevi s jednom nogom, nego su, spareni s djevojkama na jednoj nozi, zečevi koji ponosno igraju na dvije noge, na svojoj i djevojčinoj dok je drže za ruku?

Ne znam da li sam u pravu, to samo Bog može znati, ali mi se čini da u pitanjima, što ih otkrivam iza tužnog gajdaševa pogleda na Valerijevoj slici, otkrivam i razloge koji su mog oca natjerali da se ostavi svirke na gajdama.

Najprije ga je sviranje na sajmovima ponijelo, i te kako ponijelo, a onda se naglo prema ulozi sajamskog zabavljača ohladio. Htio je zaboraviti svoj nekadašnji zanos, a doživio je da ga žena na to prigodice podsjeća. Ukratko! Svirati je na gajde naučio u samoći i za sebe sama. Kad je ono što umije, uz silan polet, odlučio i drugima pokazati i steći poštovanje u njihovim očima, osjetio je da ga drže *čobanom*. Isto što i zastarjelim cirkusantom! To ga je u duši zapeklo, gajde je bacio na tavan, neka kožne dijelove na njima miševi izgrizu, a na sajmove i misu išao je kao što su i drugi odlazili. Bez gajda! Nije htio biti ni *čoban* ni *cirkusant*, a kako je to, ipak, jedno vrijeme bio, majka bi ga pecnula, kad bi joj došlo da ga pecne, kako je prije nego se njoj približio bio *čoban* u ulozi *cirkusanta*. Što kći majstora Filipa Gašparovića nije držala dostojnim pravog čovjeka! Isto što i *svjetskog čovjeka*.

Nisu samo Ikara iznevjerila krila napravljena od ptičjeg perja slijepljena voskom. Iznevjerila su i mog oca, koji ih je napravio od svirke na gajde, kad je uz pomoć te svirke pokušao uzletjeti iz svoje samoće i letom natkriliti druge ljude. Da ga vide, da ga zapaze! Tako je to s tim krilima!

Ja gajde, jednom zauvijek odbačene, nisam našao ni na jednom od naših tavana. A bome sam ih sve pretražio, ne jedino radi gajda nego i radi svih ostalih starudija koje su tamo odlagane. Ali sam zato mogao vidjeti i ne tražeći je, jer je bila brižno čuvana u ormaru, odjeću u koju se otac odijevao dok je gajde svirao. Odjeću koja nije nalikovala onoj što se nosi svaki dan ni onoj u kojoj je bez gajda odlazio na misu. Odjeću koja se danas može vidjeti na momcima koji nastupaju u nekoj od klapa iz Skradina i Šibenika. Ta je odjeća, i ćaćina i ona u koju su klape odjevene, samo u naznakama, u pojedinostima slična odjeći zadarskih gajdaša kakvu je vidio i naslikao Valerio.

Šibensku kapu od skerleta, koju i Prominjci nose kao svoju, otac je mogao kupiti i u dućanu Joke Kalabića. Tamo ih je, onih sa crvenim dnom i crnim vezom na obodu koji je oponašao žičane kolutove s ilirskih

kaciga, bilo koliko hoćeš. Na stogove, za svaku veličinu glave! Ali *kapu sa pola veza*, rađenu po istom modelu, kapu čije je dno do polovice crveno a od polovice izvezeno vezom od crnog konca i kapu čiji je obod čitav prekriven vezenim kolutićima, mogao je, po mjeri svoje glave, naručiti i kupiti samo kod časnih sestara u Šibeniku. Kod neke od sestara iz *Družbe sestara franjevki od Bezgrešne,* koje je u vrijeme turske vlasti nad Prominom osnovala Prominka Mara Žižić, u redovništvu nazvana Klara.

Kod tih je sestara, koje narod zove *manjuricama,* otac uz kapu po mjeri, kad su u selo došle kupiti milostinju, naručio i ostale dijelove nošnje. Sukneni *kaporan*, zvan i *aljak*, tkan pređom vune vranih ovaca i ukrašen resama od crvene svile; hlače od crnog tvorničkog sukna; bijelu košulju vezena ovratnika i širokih rukava; i, na kraju, ono što je u toj odjeći najskuplje i najljepše, vezeni *krožet*, zvan još i *đilet*.

Od svih *đileta* koje sam vidio meni se očev činio najljepšim. Crnina njegova sukna nije izblijedjela u tijeku godina koje pamtim, a boja svilenog konca, plava, crvena i žuta, nije gubila izvorni sjaj. Bila je uvijek kao nova, ostala je onakva kakva je bila kad je *krožet* prvi put obukao nadobudni gajdaš i onakva kakvu je razočarani gajdaš svukao sa sebe i pohranio u ormar, u kojemu su mirisali kamfor i lavandino ulje, zaštita od moljaca koji i najbolje sukno i najljepši vez unište. Za mene ljepšeg *krožeta* od ćaćina nije bilo, niti je na *krožetu* bilo ljepših puceta od onih koja su ćaćin *krožet* krasila. Za mene, velim! Rađena od srebrne žice, ta su puceta zamijenila toke kad je ratovanje s Turcima prestalo i hajdučija bila smirena na način kako ju je smirivao Pavo Rešetar.

Dok je odjeću, koju su skrojile, sašile i izvezle *manjurice,* kad ju je sam prestao oblačiti, držao u ormaru ili škrinji, opanke, kakvi se više nisu nosili, a bojim se da se takvi kod nas nikad ni nosili nisu, opanke od bijele volovske kože, kupljene negdje u Livnu ili Glamoču, držao je u svom vojničkom kovčežiću. Dok ih je čuvao, dok ih nije bacio! Jer su se iskrivili i jer opanke više nitko nije nosio! Ni oni koji su nakon njega nastavili oblačiti i nositi njegovu gajdašku odjeću! Oni koji su njegovu odjeću nosili, obuvali su crne tvorničke cipele.

A je li gajdaš, koji je potrošio toliko novca i uložio toliko truda da bi se prikladno odjenuo kad iziđe na scenu i koji se na sceni obeshrabrio kad je vidio da ga svirka, umjesto uzleta u visine, baca u blato i čini cirkusantom, je li taj gajdaš, pošto se ostavio diplanja, nekom drugom prilikom obukao odjeću gajdaša? Koliko je njegovu starijem sinu poznato, jest još samo jednom. U dvadeset i sedmoj godini života, kad je s drugim momcima, u kolovozu dvadeset i osme, otišao vlakom u Zagreb i prisustvovao pogrebu Stjepana Radića, koga su upucali *neki tamo beogradski Rkaći.* Tada je ustanovio da je kroz minulih sedam godina otkako ne svira na gajde ojačao u kukovima i ramenima, a i bedra su mu postala jača. I da mu je zbog svega toga prelijepi *krožet* malčice tijesan!

Tjesnoća bi se hlača i *aljka* nekako mogla i otrpjeti! Moglo se *krožet* na leđima proširiti ubacivanjem klina, ali on to nikada nije učinio, jer se u tu odjeću više nije kanio obući ni ako nam netko po drugi put upuca dragog vođu, kakav je njemu bio Stjepan Radić. Dosta mu je bilo i tjesnoće, i znoja i vrućine u jednom tužnom kolovozu!

On je nije oblačio, a ja rekoh da netko jest i da je bila čuvana kao ni jedan odjevni predmet. Svi su odjevni predmeti bili za nošenje i deranje, ona je bila za čuvanje! Od sada do ne znam kada! A tko ju je to ipak nosio, za koga je bila čuvana čitavog ćaćina života i nakon njegove smrti, sve do dana kad su na Brljanu iskrsnuli *saloni bijele tehnike čačanske tvornice kućanskih aparata?* Tri dana u godini, na Veliki petak, na Veliku subotu i na Uskrs, tu je odjeću, tu narodnu nošnju, kako smo je prozvali, nosio jedan od prominskih mladića, nikad stariji od devetnaest godina, koji bi sudjelovao, onako po starinsku odjeven kao i svi ostali, s puškom na ramenu, u stražarskoj četi koja je naizmjenice, u stavu mirno, bez micanja bilo kojim dijelom tijela osim kapcima, čuvala pred očima vjernika jedan od pobočnih oltara preuređen u *Gospodinov grob.* Čuvala, u vrijeme misa, od Velikog petka do ponoći uoči Uskrsa, kad bi Spasitelj svijeta uskrsnuo, a stražari koji su grob čuvali popadali po podu crkve svetog Mihovila Arhanđela i tu ostali ležati sve do kraja mise, do blagoslova vjernika.

U korizmene dane, u župnom dvoru, uz nekog od fratara skupljala bi se četa momaka koja će toga Uskrsa čuvati *Gospodinov grob*. Kandidata nije nedostajalo, tko se od mladića ne bi pred oltarom htio pokazati curama, nije bilo teško ni među njima odabrati lijepe, stasite i pobožne, ali jest bilo teško da momak, koji hoće i koji je dostojan čuvati *Gospodinov grob,* nađe narodnu nošnju. Nju mu župnik ne može pribaviti, a ni samu mu uz pomoć svih rođaka neće biti lako do nje doći, jer je uz Pilu Revačeva tu narodnu nošnju sačuvala još samo nekolicina iz njegove generacije *čobana,* koji su, u većini slučajeva, kad bi postali rudari, narodnu nošnju bacali u stare krpe. A on je, Pile Revačev, s još nekolicinom gajdaša i *godina*, svoju narodnu nošnju sačuvao i pomlađuje ju svake godine na plećima jednog od mladića koji čuvaju stražu na *Gospodinovu grobu*.

Mladići bi se uz podršku tetaka, ujna, strina i baba javljali ocu i majci moleći ih da im za uskršnje dane dadu nošnju. A otac bi, uz snažno upletanje svoje žene, prosuđivao kojem će mladiću odjeću dati. Glavno je u procjeni bilo je li to pristojan mladić, da ne pije, da ne ždere i da ne puši, koji će za ta tri dana odjeću znati sačuvati od masnih mrlja, od kaplji crnog vina i od duhanskog pepela s vrha cigarete u kojemu se može skriti žeravica, koja, kad padne po *điletu*, pregori i sukno i svilu. Uza sav oprez pri izboru mladića, tud i tamo, sitno, dogodilo bi se da nešto, neka resa, neko puce, neka nit u vezu, nisu u povratku bili kakvi

su iz kuće odneseni. Zato su onomu koji bi po odjeću došao, a sam je doći morao, otac i majka po nekoliko puta rekli da je čuva, da se to više ne kroji i ne veze, da su umrle vezilje koje su to znale vesti i odavna su među pokojnima šibenski zlatari koji su od srebrnih žica znali napraviti ta prelijepa puceta.

I tako je gajdaška odjeća moga oca, prvobitno sastavni dio njegova sna o *krovu nad glavom* i ženi koja će pod tim krovom s njim živjeti, kad ju je on prezreo prepoznajući u njoj odjeću cirkusanta, postala narodnom nošnjom, a potom, kao rijetkost u koju se za uskršnjih blagdana oblače čuvari *Gospodinova groba*, i nekom vrstom misnog ruha. Bar jednom godišnje! Nikad je nitko nije blagoslovio, kao što se prije upotrebe blagoslovi misno ruho, ali je čuvana i bolje nego što se to ruho čuva.

Iako sam to mnogo puta poželio, bar *đilet,* tu odjeću nikad nisam obukao, a ni *đilet*. Dopustili bi mi, ali mi ne bi odobravali! A ja sam tu svetost i tu nedodirljivost poštivao i volio. Računajući da ta odjeća samo tako, kao posvećena i nedodirljiva, može, obnavljajući svoju mladost svakog Uskrsa, doći u moje ruke, a iz mojih prijeći u ruke onoga koji će moje naslijediti. Nisam pred njim tajio da neke od njegovih stvari, kao što su torba, svirale, štedna kasica, sjekirica i slične sitnice, želim imati uza se kad ih on više ne bude trebao, i sačuvati ih od gubljenja. Neke mi je prepustio, neke nije! Ali da mi ustupi narodnu nošnju — to ga nikada nisam ni pitao. Bar ne ozbiljno! On mi to ne bi dopustio. A time bih ga uvrijedio! Čupao bih mu iz duše ono bez čega ta duša nije mogla živjeti. San, san i samo san!

Čak i kad je otišao preko polja prema crkvi svetog Martina, nisam od majke zatražio prijenos nadležnosti nad čuvanjem gajdaševe odjeće koja je postala nekom vrstom misnog ruha. Mislio sam, neka se ta odjeća i dalje, nakon gajdaševa odlaska u vječnost, pomlađuje na tijelima prominskih mladića koji održavaju običaj držanja straže pred *Gospodinovim grobom* i padanja na zemlju pred Spasiteljevim uskrsnućem! Mislio sam tako, ali se dogodilo drukčije! *Čovjek snuje, a Bog određuje*.

Kad je tako kako je, nema mi druge nego pitati onoga koji *određuje,* zna li on gdje se u ovom trenutku, u ovoj noći, koja nije za spavanje koliko god čovjek bio pospan, nalazi gajdaševa odjeća? Je li završila u blatu kao i njegova osobna iskaznica? Sumnjam u tu mogućnost! Možda su hlače i *aljak* završili u blatu, ali *đilet,* s prelijepim vezom časnih sestara i pucetima koje su izradili šibenski zlatari, sigurno nije. *Đilet* ima vrijednost i za onoga koji ne drži ni do narodne nošnje ni do uskršnjeg slavlja. Ako je taj *đilet* odnesen, na kojoj je tržnici prodan, tko li je s njim obogatio svoju zbirku narodnih rukotvorina, kojom ga je cijenom zacijenio, koju mu je ocjenu, kao djelu vezilje i kujundžije, dao? Reci mi, ti koji *određuješ* i o ishodu svoga djela sve znaš, reci mi i prije nego ja sutra doznam da ga nema i da ga za mene, kao uspomene na mog

gajdaša, nikada neće biti!

Poodmakli su noćni sati, dragi Zlatko, a mom bdjenju i pisanju ovoga pisma tek se kraj nazire. Ne samo o gajdama, i o svirali ti moram nešto reći kako bih sliku o snu svoga oca, da ima *krov nad glavom,* do kraja naslikao. Nikad ti to nisam rekao, to prvi put bilo komu ispovijedam, da je prvi književni tekst koji sam napisao, dok sam u Kninu u sedamnaestoj godini pohađao peti razred gimnazije, bila pjesma o fruli, o dvojnicama, o svirali ili o sviralama — nazovi to kako želiš — moga oca. Nisam je objavio, nisam je zapamtio, nisam je sačuvao! Ostalo mi je u sjećanju samo da su se dva stiha, ne znam koji po redu unutar kitice od četiri retka, rimovali riječima *svira* i *dira.* Pretpostavljam da su rimovane riječi bile krajevi rečenica u kojima se govorilo da netko u sviralu *svira,* a da to sviranje, u drugoj rečenici kazano, nekoga u *dušu dira*. Nema mnogo štete što je moj prvijenac zagubljen. I zato što ni književnost općenito ni moje djelo napose time nisu ništa izgubili i zato što su i samo zapamćeni rudimenti, dvije riječi vezane rimom, dovoljni da kažu o čemu je izgubljena pjesma govorila. O nekom sviraču na fruli koji je svirkom tjerao dušu da se gane!

Tu nisam, ali sam sačuvao u isto vrijeme napisanu jednu drugu pjesmu i nekoliko godina kasnije objavio je u dječjem listu pod naslovom *Večernji ćilim*. Sve mi se čini da bi taj četverostih, što se sadržaja tiče, mogao biti druga kitica zagubljene pjesme koja je govorila o svirci i duši. Ili, ako ne baš dio te pjesme, onda varijacija teme. Teme očeva sviranja na fruli! Evo te pjesme o večernjem ćilimu, evo te pjesme o tišini koja ovlada svijetom nakon sunčeva zalaska i traje u suton dok se pretvara u mrak:

*Večeras večer ćilim tka.*
*Utkiva u nj tamu i tišinu.*
*Glasom ga vjetra šara.*
*Prekriva njim daljinu.*

Otac je usporedo učio i sviranje na gajdama i sviranje na svirali. Već prilikom učenja uočio je bitnu razliku između te dvije svirke. Uz diple se dipli, ako te ima tko slušati, neka je uz tebe bar jedno čeljade! A na sviralu se svira za sebe sama. Samo u rijetkim slučajevima, ako ti se tko prikrade, ne pravi buku i ne otkriva se, možeš svirati i za onoga tko te želi slušati.

U izuzetnim slučajevima, ali samo pred članovima obitelji, svojoj djeci i svojoj unučadi zasvirao bi na sviralu i kad bi ga udobrovoljili i uspjeli nagovoriti. Djeca su ga moga brata na Božić nagovorila da zasvira i on je popustio ne prestajući se tužiti da mu prsti ne igraju lagano kao prije i da mu usne nisu mekane kao nekada. Odsvirao im je svoju posljednju pjesmu u životu. Umro je u osamdeset i sedmoj godini života, potkraj veljače, od moždane kapi.

Na svirali je, dakle, otkako je ostavio diple pa do kraja života svirao sam sebi, a ponekad i onima koje je doživljavao kao dio sebe sama. Silno se bunio, u sebi, bez riječi, ako je tko njegovu svirku na sviralama smatrao *čobanskom dokonarijom* ili *sajamskom cirkusarijom*. E, to nije prihvaćao! Zašto i bi? On se nikomu ne nameće, on sebi samom svira. To posebno nije htio čuti od članova svoje obitelji. Od svoje žene — ne i ne! A ona bi se jedina drznula reći da je njegovo sviranje i *dokonarija* i *cirkusarija*. Što bi ga danima držalo neraspoloženim! Ona je znala da ga to vrijeđa, pa bi mu ponekad to, želi li ga omalovažiti, servirala za večeru ili doručak.

Tek pod starost, kad više nije mogao biti čoban jer nikakvo stado nije imao, i kad je umirovljen, svirale je zastalno od Torova prenio kući u selo. Držao ih je na nekom samo njemu poznatom mjestu. Jer, zaboga, nije nikomu dopuštao da ih dira! Ma, ni da ih gleda! Do tada, dok je ovce imao, svirale bi držao skrivene za nekom gredom u jari, u nekoj rupi, ispod nekog kamena u zidu. Kad je bez ovaca ostao, držao ih je zaključane u svojoj ladici u stražarskoj kućici na vrhu turbina, gdje je radio kao zaporničar. Da, znao ih je skrivati i izvan jare i izvan kućice zaporničara, koja se zvala Vlaška, znao ih je skrivati ispod kamena u nekoj od pećina, na Gradini u kakvoj škrapi, u Grudinicama ispod ploče na međini. Gdje god bilo, uvijek u suhu i zamotane u gusto tkanu krpu da mu drvo svirala ne bi *usrknulo vlagu jutarnje magle.* Ta skrovišta, jer nije želio svirale nositi uza se i nije želio da ih netko uz njega vidi, bila su vezana uz mjesta na kojima je sebi samu svirao. Želio je da mu svirale, kad se nađe na tim mjestima i poželi svirati za svoju dušu, budu nadohvat ruke.

Ja ne znam sva mjesta na kojima bi ga zaokupila želja da svira. Pouzdano znam za tri, ali pretpostavljam da ih je moralo biti više, jer ima mnogo mjesta koja su udovoljavala zahtjevima kojima su udovoljavala i tri meni poznata mjesta. Morao se oko tih mjesta širiti slobodan prostor, samoća i tišina pod zvjezdanim nebom, u kojoj se čuju samo dva izvora zvuka, zvon klepke na vratu ovna i šum bar jednog od slapova što ih pravi naša rijeka, dok u okuci obilazi selo i njegove Torove. Morala su to biti mjesta gdje se ne čuju ničiji koraci i ne postoji prijetnja da se začuju, mjesta gdje se mogu i ne moraju čuti klepke, ali mjesta gdje se obavezno mora čuti šum vode i biti pratnja svirci na svirali. Na takvim je mjestima posezao za sviralom skrivenom ispod kamena ili u ladici ormara pod ključem.

I reci mi sad, dragi Zlatko, da moj ćaća nije bio osobenjak! Bio je i po tome mi je blizak!

Jedno od tih mjesta na kojimu mu je i iz duše i iz zemlje dolazio poticaj da svira na sviralu, ali i kao mjesto na kojemu je mukotrpno učio svirati, sam mi je jednom prilikom otkrio. Nije mi bilo mnogo više od

devet godina, bio sam boležljiv, zanimala me je samo škola i ono što se u njoj učilo. Njegove ovce, vrtove i livade uz rijeku doživljavao sam kao kamen obješen oko vrata i meni i njemu. Prisiljen nositi mu objed Torovima, nisam prestajao kenjkati da moram učiti, da se što prije moram vratiti kući. U tom kontekstu, uspoređujući moje brige sa svojima kad je imao onoliko godina koliko i ja sada, i manje od toga, rekao mi je:

"E, da je meni u devetoj bilo to što ti sada imaš! Gdje bi mi bio kraj! Dotjeraj s didom ovce do Grudinica, sjavi ih niza stranu; did ode u jaru prespavati noć, a ja sjedi tu kod Grudinica i čekaj zoru! A u zoru pođi u susret ovcama u Okretu i onda s njima, dok sunce ne zapeče, preko Gradine u jaru. I spavaj preko dana do *popasnih doba.* Kad dođu *popasna doba* i sunce oslabi, izgoni s didom ovce i *udri Jovo nanovo*! Tu, vidiš li ono tamo, tu sam ja, goneći san s očiju, naučio i diple dipliti i sviralu svirati. Ako zaspim, pa mi se ovce izgube i did me nađe na spavanju, stari vrag pobjesni. To tamo je bila moja učionica! A did mi je bio učitelj kao tebi sada Petrović."

A to tamo gdje je ćaća, goneći san od sebe, učio i svirati, bio je grob. Pravi grob, a ne mjesto koje bi nazivali Grobom.

Naše Grudinice, šuma i pašnjak, jednim se krajem oslanjaju na sam rub kanjona. Od njih puca pogled na rijeku u dubini, na ostatke ilirskoga naselja koje zovemo Gradina, s naše strane rijeke, i na ostatke vojnog logora Burnuma, rijeci s druge strane. Grudinicama, po svoj prilici, ime dolazi od riječi *gruda*, kad *gruda* znači gomilu kamenja i zemlje a ne šaku snijega. I, zbilja, u jednom dijelu Grudinica, tamo gdje je međa sa susjedima, nalaze se ostaci neke građevine, po mom sudu, ostaci privremenog rimskog vojnog logora, kakav je na početku rimskih osvajanja morao biti i na mjestu Burnuma. Koliko znam, na to se nalazište nijedan arheolog nije osvrnuo, iako je o svima ostalima u bližoj okolici, u posljednje vrijeme posebno o amfiteatru u Burnumu, mnogo toga napisano. Ispred tih ostataka vojnog logora, na čistini, osamljen, nalazi se grob prekriven monolitnom i neklesanom pločom. Ta kamena ploča usred trave, s koje puca pogled na dolinu rijeke i sve što se oko te doline nalazi, mami čobana da na nju sjedne i zaboravi kako je ispod nje netko nekad pokopan. I čoban zaboravi, tim prije što on o pokojniku, o nekom centurionu koji je tu poginuo i tu pokopan, ne zna ništa. Čak i sumnja da je takav ikad postojao. Radije vjeruje da je mjesto samo nalik na grob. Neki su ploču podignuli, ali ispod nje, osim sitnog kamenja, nisu našli ništa drugo. Utješno, sjedi na taj kamen i uživaj u vidiku, ako je dan, u tišini i šumu slapova, ako je noć.

Običaj je bio, napasaju li se ovce na tim predjelima, da ih se od jare dotjera do Grudinica, a odatle usmjeri niza stranu kanjona. Bila zima pa pasle danju, ili ljetna vrućina pa pasle noću, ovce su, pasući, prolazile stranom između bara uz rijeku i Crljenica, visokih stijena na kojima se

nekada dizalo ilirsko naselje. Došle bi do slapa Manojlovca i sadrenih barijera Lučina, zaobišle Okretu i izbile na Gradinu, odakle će, ne prestajući pasti, u jaru ili da tamo prenoće, ako su danju pasle, ili da se tamo sklone od žege, ako su pasle noću. Dok bi pasući išle stranom, čoban za njima nije morao ići. Mogao je ostati kod Grudinica i tek kad vidi, ako je dan, ili kad procijeni, ako je noć, da izlaze ili da bi mogle izići na Gradinu, poći im u susret.

I kao dijete i kao odrastao čovjek, dok bi ovce pasle, ćaća bi ostajao u Grudinicama, ili tu negdje u blizini, i čekao da ovce prođu stranama i izbiju na Okretu i Gradinu. Kao dijete, čekajući ih, bio dan ili noć, sjedio bi na centurionovu grobu kao što ćuk sjedi na suhoj orahovoj grani. Ćuk je čučeći na suharku ćukao, a ćaća je, sjedeći na centurionovu grobu, učio svirati na gajde i svirale. Dobro mjesto, škola još bolja! Jedina koja radi i po danu i po noći! Na tom je mjestu volio svirati na sviralu i kad je završio svoju *glazbenu akademiju.* Pratio ga je šum Rošnjaka!

Drugo mjesto koje bi ga ponukalo da prikloni sviralu na usne i zasvira bile su Gradina i Okreta, dva položaja a mjesto jedno, kamo bi se od centurionova groba uputio u susret ovcama. Putem bi se naginjao nad Crljenice, da vidi dokle su ovce dospjele, ako je bio dan, ili da osluhne zvona, ako je bila noć. Kad bi ustanovio što je s ovcama, stao bi i zasvirao. Na tom je mjestu do njega dopirao šum dva slapa. Okrene li se, dok stoji na vrhu Crljenica, prema strmini, rijeci i Gornjim barama, lijevo bi mu uho bilo ispunjeno šumom Rošnjaka, koji je nalikovao izlijevanju vedra vode u praznu bačvu, a desno šumom Manojlovca, koji je nalikovao šumu vode koja, padajući s visoka, prije nego u korito rijeke, pada po lišću i granama visokih jablanova.

Ta dva šuma, kao pratnja dvaju instrumenata na kojima arije izvode voda i zemlja, mamili su iz njegova daha i iz njegovih prstiju čudesne zvukove. Takve nitko nikada na fruli nije izvodio! Našao bi se u zanosu kojega ni s kim ne bi želio dijeliti. Koji bi bio okrnjen onoga trenutka kad bi svirač na svirali postao svjestan da mu se netko približava ili da je netko prisutan u dosegu njegova zanosa, njegova sviranja. Neka oni koji ga žele slušati prikriju svoju nazočnost, neka se ni glasom ni korakom ne najavljuju! Neka šutke slušaju njegovu svirku praćenu šumom dvaju slapova naše rijeke! Neka iskoriste priliku i poslušaju kako pjevaju čovjek, zemlja i voda! Neka postupe onako kao što moraju postupiti ako u noći žele slušati kako zrikavac zriče: ne miču se s mjesta, jer, ako se pomaknu, zrikavac će prestati zrikati.

Nedaleko od Crljenica nalazi se sam vrh ravnice zvane Gradina, koju zavoj rijeke čini izduženim poluotokom. Na tom vrhu, iznad nepristupačnih litica s juga i zapada Burnisti su — jedno od ilirskih plemena — mnogo prije dolaska Rimljana, koji će s desne strane rijeke utemeljiti vojni logor, sagradili središnje plemensko naselje i iz njega

pružali otpor ratobornim Delmatima, koji su im pokušavali preoteti zemlju na kojoj se danas prostiru Promina i Miljevci. Taj poluotok, čitavu Gradinu, Burnisti su u samom korijenu pregradili obrambenim suhozidom, da bi dobili dovoljno prostora za smještaj svojih stada kad ih osvajači potisnu. Samo naselje na vrhu toga poluotoka sa sjevera su, otkuda nije bilo prirodne zaštite stijena, i s istoka, gdje se pružala ravan, ogradili bedemom koji je dosezao visinu i do devet metara. Prostor ograđen bedemom i prirodnim liticama, gdje se do danas mnogu vidjeti temelji kuća i krhotine lončarskih proizvoda, nekadašnje naselje Burnista po njima zvano Burnum, danas se zove Okreta. Uza sve napore Burnisti se sami od Delmata nisu mogli obraniti pa su pozvali su u pomoć rimskog cara Oktavijana, koji se osobno pozivu odazvao. Što znači da Rimljani poziv jedva dočekaše! Iskoristiše ga kao *casus belli,* otpočeše surov rat s Delmatima, koji će trajati sto i pedeset godina, osnovaše vojni logor, pretvoriše ga u grad i dadoše tom gradu ime Burnum. Dakle, ime su ukrali Burnistima i prenijeli ga s lijeve na desnu obalu rijeke. S tim imenom u svom gradu nastavili su živjeti, a Burnisti su nestali već na početku *života u susjedstvu* sa svojim zaštitnicima. Zbilja se nisu imali razloga opirati Delmatima!

Napuštajući Crljenice, idući ovcama u susret, otac bi krenuo po hrptu bedema kojim su Burnisti opasali svoje naselje, vidio dokle su ovce dospjele, ako je bilo potrebno, preusmjerio ih na Gradinu, vratio se ponovo na sam vrh bedema i tu, pod zidom koji štiti od bure, s pogledom na sav okolišni prostor — na drugom položaju istog mjesta — ponovo stavio sviralu na usne i zasvirao. Ovdje je pratnja slapova bila drukčija pa je i ono što je svirao bilo drukčije. Šum Rošnjaka, sličan lijevanju vode u praznu bačvu, povukao se u dubinu i daljinu; šum Manojlovca, sličan prskanju vode po granju, pojačao se i postajao zvonkiji; a šum Ćorića buka, u kojemu je šumilo nekoliko bukova i brzica, na Crljenicama nečujan, sad je ovladao svime i pratnju svirke na fruli od dva instrumenta pretvarao u pratnju orkestra s nekoliko violina i bubnjeva.

Kad je prevalio pedesetu godinu života i kao zaporničar na elektrani, uz invalidninu, zarađivao dovoljno za život; kad je ostao živjeti s majkom sam, jer se sestra udala, a brat pohađao šumarsku školu u Splitu, kad je držanje malog stada ovaca postala besmislica, pa smo ga Ružica i ja prisilili da ovce dade u najam; kad više nije bilo razloga da odlazi na grob u Grudinicama, na litice Crljenica i na bedem Okrete — on je pronašao treće mjesto koje ga je poticalo da uzme sviralu i zasvira. Radno mjesto zaporničara!

Ponovo ti kažem, dragi Zlatko, moj je ćaća, što se tiče toga diplanja na diplama i toga sviranja na svirali, bio, kako se ono kaže, *tuknut u glavu*. Kako sam mu po toj *tuknutosti*, samo na drugi način, sličan, ne čudi

se što sam njime u ovim pismima i u ovim trenucima toliko obuzet.

A ćaćino radno mjesto od četrdeset i druge godine do umirovljenja, na izlazu vode iz tunela i ulazu u turbine, zvali su Vlaška ili *Baračica* na Vlaškoj. Razlikovalo se od sličnog radnog mjesta *Baračice na zahvatu* koje se nalazilo na Brljanu, na ulazu vode iz jezera u tunel, koji je prolazio ispod poluotoka na kojemu su Gradina i Okreta. Projektanti elektrane, kopanjem toga tunela duga dva kilometra, iskoristili su padove četiriju slapova, vodu čitave rijeke doveli iznad slapa Miljacka gotovo na vrh kanjona i, smjestivši elektranu uz riječno korito, dobili i najviše mogući, gotovo okomit pad.

Na izlazu vode iz tunela sagrađen je bazen iz kojega se voda prema potrebi upućuje u turbine ili ispušta u rijeku. Brane na ulazu vode u turbine bile su pokretne i trebalo ih je rukama, uz pomoć vitla, dizati ili spuštati, uvijek po narudžbi električara dolje, u pogonu pored rijeke. Na isti način, telefonskom vezom, naručivalo se dizanje i spuštanje brane na zahvatu vode iz jezera na Brljanu. Ako je bilo nevrijeme s grmljavinom, bilo je mnogo opasnog posla; bilo ga je i kad se generatori stavljaju u pogon ili se zbog nečega iz pogona isključuju. Ali, ako je vrijeme bilo bez munja i grmljavine a strojevi radili bez zastoja, posla nikakva nije bilo. Telefon je bio u *baračici,* u skloništu zaporničara, ali i pored uređaja, pored vitla za dizanje i spuštanje brane na svakoj od četiri turbine. To je omogućavalo zaporničaru da se kreće po čitavom prostoru svoga radnog mjesta, da se zadržava i u *baračici* i na bazenu iznad turbina, a da se nijednom ne udalji od pet telefona toliko daleko da ih ne bi, kad svih pet odjednom zazvone, mogao čuti. Ta svaki je od tih telefonskih poziva bio alarm, poziv na uzbunu! I kako ih onda neće čuti!

Danju nikada u *baračici* ne bi svirao, jer bi se u nju, prolazeći pored nje na putu od upravne zgrade na vrh strane do pogona elektrane, navraćali svi koji bi tuda prolazili. Ni nad turbinama nije danju svirao jer bi ga vidjeli oni koji su radili u kancelarijama iza prozora upravne zgrade. A on se, dok svira, nije dao vidjeti! Danju bi u *baračici* čitao kad je naučio čitati. A to mu se dogodilo kad je dobio taj stalni posao! Naučio je čitati i potpisivati se na platni spisak, da bi mogao čitati na radnom mjestu i dobivati plaću potpisujući se! I s tim je čitanjem bio jedinstven slučaj! To je, valjda, jedini samouk na svijetu koji je naučio čitati samo zato, ni za što drugo, da bi mogao na radnom mjestu čitati knjige. Dakako, Kačića i Kačiću slične! Kao što je sam svirao, tako je i sam čitao. A da zbilja čita, mogao si znati po tomu što bi nakon izvjesnog vremena štivo naučio napamet.

I u *baračici* i iznad turbina svirao bi dok je radio u noćnoj smjeni, od deset sati uvečer do šest ujutro. Zimi najviše u *baračici,* a ljeti šećući se od prve do četvrte turbine i natrag. Ne smećući s uma, koliko god svirkom bude zanesen, na koji će telefon potrčati, ako telefoni dok on

svira zazvone. Zvučnu kulisu, zar to treba reći, i na turbinama i u *baračici* davali su šumovi vode koja istječe iz tunela, strmoglavljuje se niz turbine ili se kao višak prelijeva preko *limana* i niz ispust odlazi u rijeku. Bio je svjestan da ga, ako svira iznad turbina, slušaju oni koji u upravnoj zgradi moraju bdjeti kao i on, ali ga to, čini se, nije smetalo toliko da bi sa svirkom prestao. Inače, naiđe li netko noću u *baračicu* dok on u njoj svira, svirku bi prekidao i ne bi je htio nastaviti ni kad bi ga gost zamolio da nastavi. Ako je gost želio slušati, trebao je ostati na vratima, ne svraćati; a kad je svratio, pjesme nema, slijedi razgovor. Tko ga želi slušati dok svira, neka ga sluša, ali neka se ne pokazuje da sluša. I zato su oni koji su ga imali priliku slušati dok svira nad turbinama, šutjeli i slušali ga. Čak mu nikad ne bi ni rekli da su ga slušali. Pogotovo da im ga je bilo drago čuti! Da su, kad bi se našli u društvu i začuli kako svira, društvu rekli:

"Šutite! Pile svira!"

Kao da je Pile zrikavac koji će prestati s pjesmom čim začuje glas ili korake uljeza u blizini.

I u njegovoj generaciji i u generaciji čobana mlađih od njega, pa i među radnicima na elektrani bilo je onih koji su ga pitali kako je naučio svirati i molili ga da njih svirci na svirali nauči ili, ako to neće, da nauči nekoga drugog mladića po svom izboru, kako ono što zna nakon njega ne bi propalo. Za sebe je tvrdio da je potpun samouk, da ga nitko ni na gajdama ni na svirali nije učio svirati. Sve melodije koje zna sam je pronašao prebirući prstima po prebiraljki na gajdama i rupicama u dva reda na svirali. Isto tako, kao što njega nitko nije naučio, ni on tomu što zna ne može nikoga naučiti. I *kvit*! I nikom ništa!

"To treba sam naučiti. Pokazat ću pa ako ide, neka ide, a ako ne ide *ostavi stati*", odgovarao je onima koji su ga pitali kako je naučio svirati, i onima koji su ga molili da ih sviranju nauči.

Od volje im bilo vjerovati ili ne vjerovati, ako se radi o radoznalima; uvrijediti se ili primiti odbijanje ravnodušno, ako se radi o neuslišanoj molbi onih koji su htjeli biti podučeni. Ja sam, koji sam ga i pitao tko ga je naučio i molio da me poduči, pa prošao kao i svi ostali, vjerujem da ga ničemu nitko nije naučio i da on ono što zna ni na koga ne može prenijeti. Zašto? Sve je melodije sam pronalazio i, ponavljajući ih, pamtio. Pronađeno i zapamćeno nije ispisivao na papiru, nego, da se poslužim figuracijom, na emotivnom pijesku, na toj nestalnoj podlozi za svaku zabilješku, podlozi koja se, kao žalo pod plimnim valom, pod uplivom emocija mijenjala od slučaja do slučaja, od mjesta do mjesta, od vremena do vremena. Ne zove li se takvo postupanje u životu spontanost? Ne zove li se takav postupak u glazbi improvizacija? Ako se to tako zove, onda je to bilo to! Spontanost i improvizacija!

Najbliže je istini da je ćaća melodije, držeći se temeljnog znanja

svirke na svirali, improvizirao u skladu s trenutnim raspoloženjem, s tugom, veseljem, zanosom, brigama, i da bi ih, kao i sve druge improvizacije ako se ne zapišu, zaboravljao kad bi glazbenu improvizaciju na temu trenutnoga duševnog raspoloženja završio. I kako bi se ta improvizacija od nekoga mogla naučiti? I kako bi se toj improvizaciji nekoga moglo naučiti!

"Pokušaj, pa ako ide, dobro, a ako ne ide, *ostavi stati*!" savjetovao je one koji su ga molili da ih nauči svirati.

Najzad, malo šale! Da se ćaća kojim slučajem našao među američkim crncima kao crnac, on bi s onolikim darom nepredvidljive improvizacije bio solidan džezist u nekom džez-bendu. Jer, zapravo, on je bio to, glazbeni improvizator. Džezist izgubljen u Torovima!

A kad je, dragi Zlatko, umirovljen, kad više nije imao nikakva razloga posjećivati mjesta gdje je nekada čuvao ovce, jer su ovce dane u najam, a ispaša ustupljena Miranu, koji je to plaćao jednim janjetom na godinu, kad je radno vrijeme provodio u vinogradu ispred kuće, jer ni jara više nije bila njegova, jaru su u diobama Revačevića dobili u vlasništvo drugi djeljenici, tek tada je svirale od Torova prenio kući u selo. Nije ih stavio na neko vidljivo mjesto, dostupno ukućanima i unučadi koja ga je posjećivala, nego im je mjesto našao u ormaru među rubljem, u majčinoj škrinji, u svom vojničkom kovčežiću ili u onom prelijepo vezenom *điletu*, tamo gdje je gajdaška odjeća čuvana. Kad bi, izuzev majke, netko otkrio mjesto gdje svirale krije, uzeo ih pred njim u ruke i na njih zasvirao, on bi ih premjestio na drugo mjesto. Nitko ih ne smije dirati, nitko na njih zasvirati! Samo on! Jer on jedini i zna!

"Treba znati sa sviralama! Nije to za svakoga!" govorio je da opravda to premještanje.

Od svoje želje kod kuće u selu nije zasvirao nikada. Navaljivanju unučadi, u zbilja rijetkim prilikama, znao je popustiti. I počeo bi svirati izgubljen nekamo i zanesen u nešto! Ali, kad bi primijetio da oni u njegovoj svirci ne otkrivaju ono što on u nju unosi, da oni samo izražavaju čuđenje *što did zna svirati,* pa od toga otkrića prave cirkus, i kad bi se uvjerio da u tim okolnostima u svirci svirale nema onoga što je nekada bilo, on bi prestao svirati, a sviralu bi odložio na još skrovitije mjesto.

Zamolio sam ga da mi na čuvanje ustupi torbu i štednu kasicu. I dao ih je bez oduševljenja. Molio sam i za sjekiricu, pa se gotovo naljutio na mene:

"Ne dam! Trebat će još meni! I kud se žuriš! Kad odem, sve će biti tvoje!"

"Ne mora! Imaš troje nasljednika", rekao sam.

"Takve budalaštine, da imaš moju sjekiricu među svojim knjigama, samo tebi mogu pasti na pamet."

Njegovu narodnu nošnju, za koju smo samo ja i majka znali kako je bila šivena i vezena da bude odjeća gajdaša, nisam ni u pomisli smio poželjeti da mi je ustupi. Ni zbog njegove vlasničke preosjetljivosti, ni zbog onih mladića što čuvaju *Gospodinov grob*! A da ga zamolim neka mi svirale dade, čuvat ću ih i bolje nego što ih on čuva — oslobodi me, Bože, grijeha — doživio bi to kao da sam ga poželio *živa u grob pokopati*, oprati ruke uprljane zemljom s groblja, pokupiti sve njegovo, gajdaško odijelo, sjekiricu, svirale, i pretvoriti ga u uspomenu, u kojoj njega živa ne bi bilo. Ne, to od njega nisam mogao tražiti! Ja njega jesam ljutio, ja sam njemu mnogo briga u životu priuštio, ali ga dva puta nisam uvrijedio. Uvrijedio sam ga samo jednom. I to u vezi s jablanovima! Da sam svirale od njega zatražio, uvrijedio bih ga i drugi put.

Ali, jednom prilikom, ne znam kojom, čini mi se, na odlasku iz Promine u Zadar, kad je već bio u svijetu sjena, teško pokretan, s preživljena dva moždana udara, s nekoliko dugotrajnih boravaka u šibenskoj bolnici, on me je, nakon ljubljenja na rastanku, pozvao da ga *čujem i počujem* što će mi reći. Činio je to često kad bismo se rastajali: rekao bi mi ono o čemu je on razmišljao, a ja sada trebam čuti i zapamtiti.

“Sa sviralama ne može biti isto kao s torbom i sjekiricom!”

“Na što misliš?” pitao sam ga i uozbiljio se, jer sam primijetio da mu usne podrhtavaju. To bi mu se događalo kad bi bio na rubu plača. Njegove su oči odavno vidjele samo sjene u oblačni suton, pa iz njih nisam mogao pročitati što mi želi reći i čime je ganut. A on s usnama koje drhte nije mogao brzo odgovoriti na ono što ga pitam. Najzad je uspio reći:

“Sve moje, kad ja odem, možeš uzeti sa sobom, ali svirale ne smiješ. Njih stavi na moja prsa, ispod prekriženih ruku.”

“Ćaća!” rekao sam začuđen dubinom proživljavanja onoga što mi kaže. “Sve će biti onako kako ti poželiš! Ali se ne žuri na odlazak. Ima za to vremena.”

“Za tebe vremena ima, ali ga za mene baš i nema. Ako ih ne staviš na moja prsa, ako ih odneseš sobom, da znaš, vratit ću se po njih i odnijeti ih.”

“Ćaća!” rekao sam, prišao mu, ponovo ga poljubio za rastanak i nisam znao što više kazati.

A kad je odlazio tamo kamo su svi moji odlazili, preko polja do crkve svetoga Martina, kad su ga odjenuli, stavili mu od narodne nošnje samo *kapu su pola veza* na glavu i kad sam ga posljednji put poljubio, pomno sam pazio jesu li mu, majka ili netko drugi od onih koji su ga opremali na put, ispod prekriženih ruku na prsima stavili njegove svirale. Pazio sam na to sve dok grobari nisu na lijes stavili poklopac i čavlima ga pričvrstili za ležište. Samo sam svojim očima vjerovao da je otišao sa

sviralama ispod prekriženih ruku. Neka bude kako je poželio!

Bavim se mišlju, dragi Zlatko, da brat i ja sagradimo svoju grobnicu i da njegove ostatke iz zajedničkog groba svih Revačevića prenesemo u taj novi grob. Pitamo se, kad ga budemo morali premjestiti, kako među tolikim lijesovima prepoznati onaj u kojemu je on pokopan, jer su lijesovi u grobnicu slagani bez oznaka koji je čiji. I sjetili smo se da ga možemo prepoznati samo po onomu što je od svirala na njegovim prsima ostalo.

Te su ga svirale činile različitim među živim ljudima, one ga čine različitim i među mrtvima.

# Knjiga treća

***(Nedjelja, 6. kolovoza, 1995)***

# *1. Nacimetar*

Kad sam, dragi Zlatko, počeo pohađati treći razred kninske gimnazije, subotom dolaziti kući a u ponedjeljak se vraćati u Knin, autobus iz Knina do Oklaja nije vozio, a iz Knina do mog sela Puljana neće nikada ni voziti. Kao i do tada u Drniš, gdje sam pohađao prvi i drugi razred gimnazije, morao sam i u Knin odlaziti i iz Knina se vraćati pješice. Ne svake nedjelje, jer mi je bilo teško prevaljivati tolike kilometre, i ne po svakakvu vremenu. A onda, kad bih roditeljima odlučio otići, išao bih subotom popodne, kad bi mi nastava bila u jutarnjoj smjeni. Vraćao bih se u ponedjeljak. Nekada, kako bih u Knin došao do osam sati i prispio na početak nastave, nekada, kako bih na putu izbjegao ljetnu žegu, a nekada, samo zato da se drži tradicija — od kuće bih u Knin odlazio rano ujutro.

Zora ne bi zabijeljela, po zvijezdi bismo Danici procijenili da do nje nije daleko, kad bi ćaća i ja krenuli, ne cestom preko Oklaja nego prečicom preko Selina, poljskim i šumskim putom, pa preko polja sela Ljubotića, iz tog polja kroz to selo, onda opet po kršu i sve tako dok ne izbijemo na staru cestu koju je gradila Napoleonova vojska. Tu bi nam svjetlost zore sjala punim sjajem, a dok bi došli do Bavrkovih kuća, i sunce bi granulo. Otac bi zastao, predao mi da dalje nosim ono što je on dotle nosio, rekao mi da je dan, da se više nemam čega bojati i potom bismo se izljubili. On bi se vratio kući, a ja bih produžio ravnim putom i na vrijeme stigao u Knin, i prije nego bi zazvonilo prvo školsko zvono.

To je stajalo u temelju moje želje da, ako u Knin odnekuda dolazim, moram poraniti i u njega doći u jutarnjim satima. Kako sam u njega bio prisiljen dolaziti u svako doba dana i noći, imao sam priliku osjetiti duboku nelagodu kad bi taj dolazak padao u nevrijeme, kad ne bi bio jutarnji. Tu nelagodu proživljavam i danas dok čekam na polazak u Knin. Poručeno mi je da budem spreman na polazak i ja sam se već sinoć spremio; poručeno mi je da od jutra sjedim u kući i čekam poziv i dolazak vozača koji će me odvesti u zračnu luku, i ja od jutros sjedim ili se muvam po kući. Ako vrijeme čekanja računam od osam sati, do ovog trenutka čekam četiri i pol sata. Ta me se četiri i pol sata čekanja na vozača doimlju duljima od četiri godine, koliko na ovaj povratak u Knin doista čekam.

Za četverosatnog čekanja imao sam se prilike s Jurom čuti tri puta i provjeriti je li došao do moje putne torbe, je li, uz ono što sam ja u nju stavio, dodao konzerviranu hranu, što od te hrane i u kojim količinama i je li već krenuo na put. Nisam provjeravao je li mu njegova žena, možda, zaboravila njemu u popudbinu spremiti kupicu čvaraka i dvije *kobase*

bilo koje vrste, jer to, koliko znam, provjeru ne traži. Tu nema da omane! Jer, tko zna što te i u miru na putu čeka, a u ratu da i ne pričamo!

Čekao sam i načekao se, ali, kad je krenulo, onda je krenulo onako kako može krenuti samo kad s Tuđmanom pođeš na put i to tamo gdje je prije njega, u slučaju Knina prije dvadeset i četiri sata, stupila nogom hrvatska vojska. Vihor, a ne putovanje! Neusporedivo s mojim dolascima u Knin, kad bi me očev *žvrljarin* budio prije zore i kad bi me otac kroz mrak i drača ispraćao do Bavrkovih kuća.

Dolazi po mene vozač s kolima iz predsjedničkog voznog parka, šiba do Plesa, vozi do hangara ispred kojeg je parkiran zrakoplov, sastanak s Predsjednikom, njegovom suprugom i članovima obitelji koje vodi na put, susret s ministrima u njegovoj pratnji, a onda magla, u zrakoplov. Istovremeno, i zrakoplov polijeće i iz pilotove kabine izlazi draga, svima nam poznata časnica hrvatske vojske s kutijom bombona u rukama. Dok smo odmotali papir s bombona i stavili ga u usta, zrakoplov se odvojio od piste i mi smo na trasi za Split. Siječemo gorsku Hrvatsku, nadlijećemo more i eto nas iznad Trogira. Tu ću ja, obligatno, vozio se zrakoplovom, helikopterom ili seoskim kolima na nekom od putova po okolnim brdima, baciti pogled na otok Čiovo i samostan Sveti Križ, mjesto moga ozdravljenja.

U splitskoj zračnoj luci iz Predsjednikova zrakoplova presjedamo u helikopter, koji mi je, kao i zrakoplov, dobro poznat. Uz njega su za polijetanje pripremna još dva vojna helikoptera. Propeleri im se lagano okreću, a motori bruje. Na prilazima helikopterima putnici na čelu s Predsjednikom susreću nekolicinu časnika ispred kojih je Ante Gotovina u stavu pozor. Predsjednik se zaustavlja, zastajemo i mi iza njega. Gotovina napravi nekoliko koraka naprijed, sasvim se približi Predsjedniku, pozdravi ga rukom na obodu beretke i podnese prijavak, koji mi, iza vrhovnog zapovjednika, ometani šumom motora helikoptera, nismo razgovijetno čuli. Kad se Gotovina maknu u stranu, Tuđman krenu prema vratima helikoptera i mi smo, koliko da kažeš *keks,* bili u zraku, zaglušeni onom nemogućom bukom koju prave helikopteri. Bukom od koje se možeš braniti samo tako da na uši staviš zaštitne školjke, ako su ti pri ruci, ili tako da šutiš i uši poklopiš dlanovima. Kad predsjednički helikopter tako buči i drmusa, što je tek s onima u kojima se, uz mitraljeze i projektile, voze vojnici. Kako tek trese i buči u ona dva helikoptera što nas prate!

Ne susrećem se prvi put s Antom Gotovinom. Ali, ovom prilikom, kao i kad sam se prvi put s njim rukovao, nakon jednog slijetanja u zadarsku zračnu luku, ispred velikog hangara, nametalo mi se pitanje što ovog Pakoštanca veže sa Smiljanićima, ocem Petrom i sinovima Ilijom i Filipom, koji su imali dvore u Zemuniku Donjem, nedaleko od Pakoštana. Što je zajedničko ovoj četvorici Kotaraca? Što će reći žitelja prostranih i

plodnih Ravnih Kotara, kolijevke hrvatske državnosti. Sijela knezova Bribirskih iz čijeg će roda poteći plemićka loza Zrinskih, za Hrvate isto, ako ne i više, što i kraljevska loza Trpimirovića.

Kotarci jesu etnička skupina u sklopu bunjevačkog korpusa koji živi u zaleđu dalmatinske obale i, ponegdje, uz samo more, ali s podosta zasebnih oznaka, koje ni u znanosti ni u književnosti nisu u dovoljnoj mjeri korištene i predočene. Nakon guslara koji su ispjevali uskočki ciklus narodnih pjesama, izuzev Vladana Desnice, Kotarci nisu imali značajnijih predstavnika u književnosti koji bi nam približili njihov mentalitet. Sam Desnica, uz to što ima specifičan položaj, bio je za taj posao nedostatan!

Moj interes za odgovor na pitanje što dvojicu Kotaraca veže, s jedne strane, potječe od moga davnašnjeg zanimanja za lozu Smiljanića — o ocu Petru i sinovima Iliji i Filipu pričao sam u svojim knjigama — a s druge, od moje brige hoće li se među Kotarcima i u naše dane, slično Smiljanićima u danima kad smo s vrata zbacili vlast aga i begova, pojaviti ljudi vični ratu i od svoje nevolje voljni ratovati.

U izgledu lica, u ponašanju i ophođenju, po onomu što sam saznao o Smiljanićima iz arhivske građe, najviše iz izvještaja uhoda koje su ih u stopu pratile, a o Anti Gotovini iz osobnih kontakata i pričanja onih koji su ga od mene bolje poznavali, u onomu što se moglo očima vidjeti i uhom čuti, među njima nije bilo razlika.

Ničega se neugodnog i strašnog na njima nije imalo vidjeti, još manje doživjeti, što bi se moglo očekivati s obzirom na posao kojim su se bavili, najgori i najteži od svih poslova kojim se čovjek bavi. Ni traga od ratničke osionosti i razmetljivosti! Dapače, nekakav samozatajan stid što se bave onim čime se moraju baviti, bijeg od junaštva prema običnosti i otklon od tog strašnog posla prema ljudskoj svakodnevici, ženama, djeci, polju i dimu s ognjišta kad su na njemu gradele, a na gradelama srdele, komad puretine ili kriška sušene pečenice.

Međutim, mene ta vrsta sličnosti između četiri slavna Kotarca nije zanimala. Iako Kotarac nisam, od Kotaraca nisam daleko, pa mi je dobro poznato i što Kotarce povezuje međusobno i što mene i moje veže s njima. Mene zanima sličnost u sudbini Smiljanića i Ante Gotovine, sličnost koja se ne može vidjeti očima ni čuti ušima, sličnost koju ne možeš osjetiti ni pipkanjem ni njuškanjem, sličnost koja se samo krilatim umom, ako je jedno krilo od perja znanosti a drugo od perja maštovitosti, može dokučiti.

Kad je Petar Smiljanić sišao s Udbine u Ravne kotare vodeći sa sobom ženu i dvoje djece, nije doveo uza se i vojnu silu koje bi se netko morao bojati, ali je donio vojno umijeće koje je stekao služeći Mustajbega Ličkog, umijeće koje se dalo koristiti ako je nekomu trebalo da ga koristi. I dogodilo se da su to znanje, kad ga je na surov način

pokazao, donoseći na zadarski središnji trg glave aga koje su terorizirale Zadar, iskoristila i mletačka gospoda, kojoj se htjelo gospodovati, ali bilo ispod časti odsijecati glave, i kmetovi onih obezglavljenih aga koji su htjeli imati zemlju u svom vlasništvu sa što manje poreznih nameta. Toj vještini, da ratuju i od ratovanja žive, Petar je naučio i svoje sinove Iliju i Filipa.

Na isti se način, kao nekada Petar Smiljanić, u naše dane u Ravnim kotarima — za mene pred onim hangarom gdje sam mu prvi put ruku pružio i začudio se kako je stasom i očima nalik na Iliju — pojavio, ne zna se otkud, do tada svima nepoznati Pakoštanac s imenom Ante Gotovina. Sa sobom je donio umijeće ratovanja, izučeno u školi zulumčara Mustajbega Ličkog, koji se ovoga puta zvao *Francuska legija stranaca*, i to umijeće ponudio svojim Kotarcima koji su se našli u gadnom ratu, a ratovati, uz obilje volje, nisu znali. Doživjeli su tužni pokolj u Škabrnji!

Nije bio jedini koji je ratovati znao, priskočio u pomoć i ponudio svoje usluge, nije bio jedini koji je *s Udbine sišao u Ravne kotare,* ali se on, bogzna po čemu, između svih njih izdvojio. Izdvojio toliko, i prije toga a pogotovo kad je ušao u Knin — i, evo, i nas u helikopteru tamo vodi — da će ga ta izdvojenost, ta iznimnost u narodnom pamćenju sudbinski vezati uz oca i dvojicu sinova o kojima pjesma pjeva: *Smiljanići, pokislo vam perje*!

Ne znam što nam donose dani koji slijede nakon ovoga leta helikopterom, to zbilja ne znam. Ali, kad dođe vrijeme, a takvo vrijeme iza ratova redovito dolazi, da sile koje upravljaju svijetom požele obuzdati ratnički i ratoborni duh malog naroda pretvarajući ga u poslušničku ergelu upregnutu u svoja kola, munje će iz *srca tame*, iz ruku svjetskih gospodara, biti usmjerene na Gotovinu, kao što su svojevremeno bile usmjerene i na Smiljaniće. U onom trenutku kad bi se njihova vještina ratovanja mogla, po sudu *srca tame*, izvrgnuti u vlast nad samima sobom! Neka Providnost providi da ovaj nevini ratnik u helikopteru, u kojem se vinuo nebu pod oblake sve do narodnog pamćenja, ne završi onako kako su završili Filip i njegov brat Ilija. Neka mu *perje ne pokisne*! Jer, pokisne li njegovo, i naše će biti smočeno prije nego nas bace u blato. I prisile na kajanje bez počinjenog grijeha. Na kajanje koje vodi u poniženje do ludila.

Helikopter je sletio nasred nogometnog igrališta, a mi smo se iskrcali na sasušenu travu i trosku od sagorjela ugljena koja je tu nasipana kad je od močvare i šaša, u vrijeme moga dolaska u Knin, pravljeno igralište nogometnog kluba *Dinara.* Na željezničkom nasipu vidjeli su se stražari i nešto izbjeglica koje su se prve uspjele vratiti u grad. Na dijelovima igrališta do Orašnice, u kojoj sam nekada davno na udicu lovio *drlje*, i do gradskih kuća bile su postrojene neke od jedinica Sedme i Četvrte

gardijske brigade, koje su jučer prve ušle u grad i u njemu se do danas zadržale. Prijavak su, ali ne onakav, vojnički, kakav je bio Ante Gotovine, već nekako civilno, prijateljski, podnijeli ministar unutrašnjih poslova Ivan Jarnjak i zapovjednik kninskog zbornog područja Ivan Čermak.

U kratkom govoru Tuđman je i ovo rekao:

"Oslobođenje Knina znači više negoli osvajanje hrvatskog područja i hrvatskoga grada. Znači stvaranje uvjeta za stabilnost hrvatske države za stoljeća unaprijed."

Potom je krenuo u obilazak postrojenih gardista, da im pogleda u oči i da im zahvali. Predobro sam poznavao Tuđmana da bih mislio, kao što misle oni koji ga u dušu ne poznaju, kako u ovoj paradi uživa zbog toga što u njoj trijumfira njegova osoba. Kad bi to tako bilo, ni meni se to ne bi svidjelo, ali znam da to tako nije. Njega u ovom trenutku čini krilatim i nosi upravo to što je izrekao, koliko se god onih koji ga ne vole i ne poznaju to dojmilo običnom političkom frazom, njega nosi vizija *stabilnosti hrvatske države za stoljeća unaprijed.*

Kao i svaki drugi političar, sklon ili nesklon frazi, Tuđman se političkom frazom mora služiti, jer je ona imanentna političkom govoru, ona je suština toga govora, i u politici se drukčije ne može govoriti izim frazirati. Nasuprot tomu, Tuđman je, po mom sudu, težio nemogućem, da političku frazu pretvori u jezik pjesništva, drugim riječima, u jezik duše. Oni koji su s njim dijelili političke stavove i vizije nisu imali ništa protiv njegova pretvaranja političkog govora u pjesnički zapis, štoviše, doživljavali su ga kao glasnogovornika onoga što i sami misle i osjećaju, a oni koji nisu bili dionici ni njegove želje da uđe u Knin ni njegove brige o *stoljećima stabilnosti hrvatske države* ježili su se na tobožnju patetiku u njegovu govoru.

Što se mene sama tiče — i jer sam s njim dijelio misao o značenju zauzimanja Knina i jer sam poznavao i uvažavao njegovu težnju da u presudnim trenucima govor politike preobrazi u govor proroka i pjesnika, a pogotovo jer sam Knin, taj grad bure i prašine, doživljavao i kao grad svoje mladosti — ja sam primio srcu *stoljeća stabilnosti* koja bi od nas trebala slijediti.

I kad sam ih na srce primio, znaš što mi se, dragi Zlatko, dogodilo? Umjesto da doživljavam ovaj dan onako kao što se može doživljavati dan *žuđen i željkovan* četiri godine i četiri mjeseca, meni se dogodilo da sam počeo misliti o svom prvom dolasku u Knin i o nekom Kalinu, što će me, počevši koju godinu prije dolaska u ovaj grad, pratiti dobar dio života i svaki put kad se pojavi nalikovati na ono što umorni putnik vidi u mrkom oblaku koji kreće s obzora i nad njega se nadnosi. Putnik u oblaku a ja u Kalinu vidimo isto, grad koji će se na nas, dok hodamo nezaštićenih glava, srušiti. Što mi je taj nesretni Kalin na pamet morao

pasti baš danas! I da mi pomuti radost i da mi nesnosnu kninsku vrućinu u početku kolovoza učini još nesnosnijom. Možda bih sjećanje na Kalina izbjegao, da Tuđman ne spomenu *stoljeća stabilnosti* i da u trenutku kad je to rekao nisam vidio što sam izvan *Dinarina* igrališta mogao vidjeti.

Dok je Tuđman, završivši govor o *stoljećima stabilnosti* koja stoji pred nama, obilazio postrojbe gardista, oni koji su došli s njim u helikopteru primicali su se automobilima koji će nas povesti kroz grad i, pretpostavljao sam, odvesti na tvrđavu. Što su činili ostali, učinio sam i ja. S opravdanjem, jer, kad Tuđman s pozdravom gardista završi i uđe u kola, nastaje jurnjava; i nisi li do tada našao svoje mjesto u nekom od automobila, ili ćeš zadržati kretanje kolone ili ćeš za kolonom zaostati. Automobili su bili postrojeni na dijelu igrališta najbliže Orašnici, a najdalje od prvih gradskih kuća. Pitao sam vozače *čiji sam danas* i, kad mi se jedan javio da sam *danas njegov*, prišao sam mu, otvorio vrata do prvog sjedala i, promatrajući preko haube grad i tvrđavu, čekao da Tuđman završi pa da počne: uskači u kola, pali, veži se i magla!

Kalin me zaskočio i spopao, moji kažu, *kao vuk magare*, dok sam preko haube promatrao panoramu grada i zapazio neke stvari. Prvo, ono što zapaža svaki čovjek kad se vraća na skliske staze mladosti. Da je stvarna veličina prostora gdje je pupala naša mladost nerazmjerna veličini toga istog prostora u našem pamćenju, u što se, iznenađeni, uvjerimo kad se, kao odrasli ljudi, nađemo u tom prostoru. Knin je mnogo veći u mom sjećanju nego je velik kakva ga danas gledam! Druga stvar koju zapažam, i čudim joj se kao i prvoj, da u gradu, u kojemu su jučer vođene borbe, oružjem čija mi je razorna moć poznata, nigdje ništa nije srušeno i nigdje ništa ne gori. Da je nešto porušeno i da negdje nešto gori, odavde, od Orašnice, otkuda se grad gleda kao da ga imaš na razglednici, morale bi se vidjeti i ruševine i dim. U potrazi, pogledom, za tragovima jučerašnjih borbi, ipak pronalazim dim, ne veći od dima koji izbija iz dimnjaka kaljeve peći u kojoj lože mrki ugljen iz siverićkog rudnika, koji i jako dimi i poprilično zaudara.

Kalin se pojavio u crtežima toga dima. I spopao me! Nikakvo čudo, bio je nekakav činovnik u upravi rudnika!

Oblikujući Kalinov lik u bezbroj inačica, dim je izbijao iz potkrovlja kuće što je pamtim kao kuću nekih Rašetina, za koje nisam siguran da im je to bilo i prezime upisano u krštenicu. Prije će biti da su se zvali Rašete, a da su Rašetine samo augmentativ njihova, nekim susjedima, omrznutog prezimena. Naime, Rašete su bile četnička obitelj, pa su oni koji četnike nisu voljeli zvali lijepu ženu, udovicu, i njena sina gimnazijalca Rašetinama. Usput rečeno, taj sin će nakon istaknute uloge *u obračunu s hrvatskim proljećarima* postati u Splitu jedan od vodećih marksističkih teoretičara pod imenom Rašeta. Uspio je Rašetinu skinuti s leđa!

Samo je iz potkrovlja te kuće izbijao tračak gustog dima. Dižući se uvis, ne prestajući crtati Kalina, prelazio je preko kuće moje tete Marije, koja se nalazila poviše kuće Rašetina i nešto niže od platforme za topove na tvrđavi koju smo zvali Vendramin i doživljavali je, iako je bila nerazdvojan dio utvrda, kao drugo sljeme naše kuće, sljeme koje, ako nas i nije štitilo od kiše i snijega, jest od munja i bure. Od krova kuće tete Marije, neko vrijeme i moga krova nad glavom, pa preko Vendramina, dim se izvijao prema Labu, nekad posebnom kaštelu a danas najvišoj točci kninske tvrđave. Na Labu, koji se zove i Banderij, jer se na njemu ističe zastava, ovoga se puta vio dugi hrvatski barjak. Kad bi došao do Laba i zastave na njemu, već u nebeskom plavetnilu, dim bi se sasvim rasplinuo.

Najprije spoznaja razlike između pamćenog i stvarnog Knina na štetu ovoga potonjega, onda dim iz potkrovlja kuće četnika Rašetine i marksista Rašete, zatim kuća tete Marije ispod Vendramina i nad svim tim hrvatska zastava na Banderiju! Bilo je nemoguće, da dim i nije pred mojim očima crtao njegov lik, izbjeći Kalinovo pojavljivanje i trajnu nazočnost u današnjem danu. U aranžmanu što ga preko haube gledam, dok mislim na *stoljetnu stabilnost,* Kalin je isto što i suhi čičkov cvijet u ikebani složenoj od kamenčića i cvijeća pokupljena i ubrana na kraškim poljima.

Dragi Zlatko, u Drniš sam došao kao četrnaestogodišnji partizan. U studenom četrdeset i pete, dok su iz Knina još uvijek nadiranju partizana Nijemci i četnici pružali žilav otpor. Pošao sam u gimnaziju sa sličnima sebi, malim partizanima skupljenim odasvuda i s djecom iz grada. Nisam se tako osjećao, daleko od toga! Ali jesam došao s *oslobodiocima* i mogao sam se, ako sam htio, ponašati kao pobjednik. Kakav sam ja *oslobodilac* bio i kako sam se osjećao kad sam u Drniš došao, pisat ću ti na drugom mjestu, drugom zgodom. Ovdje ću ti, jer je to potrebno radi priče o Kalinu koji me u Kninu danas spopao, reći samo toliko da sam iz Drniša — nakon prve i druge školske godine, nakon položena dva razreda tadašnje osmogodišnje gimnazije, kad se u Drnišu ukinula takva gimnazija a nama je rečeno da se preselimo u neku drugu sličnu ili različitu školu — otišao kao poraženi. Još gore, došao sam u Drniš kao *oslobodilac*, a iz njega otišao kao *neprijateljski nastrojeni gubitnik*.

Svi meni slični, a to su oni koji su u drniško gimnaziju došli na valu partizanije, kao stvarni *oslobodioci* ili kao oni koji su se, nanjušivši pobjedničku stranu, pridružili *oslobodiocima*, dobili su pravo na besplatan smještaj u kninskom đačkom domu ili u đačkom domu neke druge škole, u nekom drugom gradu, kamo su iz Drniša otišli. Svi, samo ja nisam dobio smještaj u kninskom đačkom domu, kad sam se upisao u treći razred tamošnje gimnazije, jedine škole koju sam želio nastaviti. U neku stručnu školu, gdje me čekao besplatan đački dom, nisam želio ići.

U mojoj obitelji, kod moga oca i majke, ni toga trenutka, kao ni bilo kada prije i poslije, nije doveden u pitanje nastavak moga školovanja. Prekid i ostanak na selu nije dolazio u obzir! Mene su za školovanje odredili u kolijevci. Jer, da sam za knjigu rođen, a ne za motiku i čobanski štap. Pa što god to njihovo *biti rođen za knjigu* imalo značiti!

Ono što je osupnulo oca i majku, a mene dovelo u položaj duboko povrijeđenoga, bilo je to odbijanje prijema u *besplatni đački dom* i to brzo topljenje mojih i njihovih neprijepornih *zasluga za partizanski pokret*. Nisam li ja s partizanskom kapom na glavi otišao u gimnaziju? Nisu li majka i otac, izlažući se smrtnoj opasnosti skrbili o jelu, odjeći i sigurnosti jednog od glavnih ilegalaca u Promini, majčina brata Biće? Što o tome treba pričati kad to cijelo selo zna! Majka, koja je brata Biću voljela koliko i *pokojnog* brata Ivana, preboljet će bratovu izdaju zvanu *besplatan dom,* ali je, uza sve ujakove i ujnine isprike, nikada neće razumjeti, pa će njen brat nekoliko godina nakon toga, kad sam se *iskobeljao iz nevolja*, dati prijedlog da mi se dodijeli odlikovanje za sudjelovanje u partizanima. Umjesto *besplatnog doma*, kad mi je bio potreban, dobio sam *Medalju zasluga za narod* i uz nju potvrdu potpisanu od Vrhovnog komandanta Tita, kad mi ni to odlikovanje ni taj potpis nisu ništa značili ni bilo čemu poslužili.

Kako se dogodilo da u đački dom ne budem primljen i da me ujak, moj dotadašnji zaštitnik, izda, ja tada do kraja nisam znao, a ne znam ni sada, dok preko haube crnog automobila gledam kako u vrućem danu ispod krova kuće četničkoga sina i komunističkog ideologa Rašete izbija dim i pred očima mi crta lik Kalina. Jedino što pouzdano znam — jer je to ujna Marica rekla majci, preklinjući je Bogom da nikomu ne govori o tome — da je partijska organizacija sela, još uvijek u ilegali, bez prisutnosti ujaka Biće, kad je trebalo dati pristanak na moj *besplatni dom*, moga oca, onakvoga kakav je bio, *udarena u glavu* kad svira na sviralu samom sebi, proglasila *kulakom* i onim što se uz *kulake* veže, *reakcijom koja još nije raskrstila s religijom.* Sinovi takvih ljudi, neka su i bili u partizanima, ne zaslužuju *besplatan dom*!

*Kulak*? Što ta riječ danas komu znači, a mene je u ono vrijeme dovela do očajanja i nabila mi osjećaj stida onim, svojom obitelji, čime sam se do tada ponosio! Zaviri li netko u rječnik riječi stranog porijekla, kao što sam ja tada učinio, naći će tamo da je ta riječ turskog ili tatarskog porijekla i da u ruskom jeziku, u kojem se udomaćila, prvobitno znači *šaku* ili *pesnicu*, a poslije, kad se te *pesnice* dohvatila politika druga Lenjina, dobila je značenje *bogatog seljaka koji obrađuje svoje zemljište uz pomoć tuđe radne snage.* Kad su tu riječ komunisti iz Rusije prenijeli k nama, ona postaje pogrdan izraz za seljaka *čiji posjed prelazi zemljišni maksimum*. Postaje malj u čelo, a ne šaka!

Revačevići su svoju zemlju obrađivali sami, koliko god da je te

zemlje bilo, a nije da je bilo nije, dobre i svakojake. Ne znam da li iznad ili ispod po komunistima dopuštenog maksimuma. A ipak su oni u glavama seoskih partijaca postali *kulaci*, jer ti partijci nisu oko sebe vidjeli da bi netko zemlje imao više od Revačevića pa da bi umjesto njih mogao postati *kulak*. A netko je *kulak* morao biti. Tako Revačevići postadoše *kulaci*, a ja učenik iz *kulačke obitelji* koji, ako se slijede upute viših partijskih tijela, ne može dobiti besplatan smještaj u domu ni ako je bio u partizanima. Ne može ni ako je spreman dom djelomice plaćati, jer će kao *kulačko dijete* negativno utjecati na bezemljaše, beskućnike i čiste proletere.

Moj otac će, kad se Revačevići u dva navrata podijele, doći u posjed tek dvanaestog dijela obiteljske imovine i posjedovat će zemlju daleko ispod socijalističkog maksimuma. Radit će kao na elektrani da bi mogao prehraniti obitelj, jer od plodova zemlje to nije mogao. Pa ipak je u partijskim mozgovima postao *kulak,* a ja *kulačko dijete* nedostojno stanovanja u đačkom domu. Bila je to tolika besmislica da je ja do danas ne mogu prihvatiti, i tolika nepodopština da se i danas, dok preko haube gledam Knin i njegovu tvrđavu, na to grozim i, makar na meni krivnje nema, zbog toga stidim. Grozim se i stidim, u stvari, doživljavam li vrijeme kad se to dogodilo, strepim kakav život čeka obilježenog *kulačkog sina*. Strepim i danas kad se te strepnje sjećam!

Oprosti, dragi Zlatko, moram na trenutak prekinuti s pisanjem pisma. Tuđman je sjeo na stražnje sjedalo svojih kola i zatvorila su se za njim vrata. Brzo, uskači, lupni za sobom vratima! Krećemo! Najprije krug preko igrališta, da se vozila svrstaju u kolonu, a onda na izlaz s igrališta putem koji vodi do glavne prometnice. Prolazimo dijelom grada koji je, u vremenima kad je meni bio uskraćen smještaj u đačkom domu, bio gradsko šetalište i preko dana i navečer. Baš ispred zgrade toga đačkog doma!

I to je bilo dovoljno da zaboravim gdje sam trenutno i da se vratim pisanju pisma. Da se iz današnjeg dana vratim u dane kad se pred majku i oca postavilo pitanje na koji će im način sin nastaviti gimnaziju. Bilo im je nezamislivo da ostane nasred puta, ni tamo, u gradu, ni ovamo, u selu. Ili — kako su govorili kad bi željeli zorno predočiti stanje ni tamo ni ovamo i poslužili se usporedbom čovjeka i psa — nije mogao postati *ni strvni ni lovni.* Hoće se reći ni pas koji sjedi kod kuće i hrani se otpacima s gazdina stola ni pas koji odlazi u lov i jede svježe meso od lovine

Revačevići su podijelili zemljište, stoku sitnog i krupnog zuba, kuće i sve ostalo, ali su im kola i plug ostali zajednički. Kad bi trebali orati njive, u isti bi jaram uprezali dva svoja vola i pod iste *štranjge* dva svoja konja. I orali sve svoje njive odreda ne vodeći računa u čijem su dijelu. Isto su to činili i kad bi s njiva dovozili kući ono što su na njima ubrali i uželi. Dakle, kako se to govorilo, ostali su u *suvezu* i veći dio poljskih

poslova radili zajednički. Nisu ista kuća ali su *suveznici*! Osim pluga, kola i vučne marve, diobu je preživio i osjećaj zajedništva. Temeljni dio toga osjećanja, koji ih je održao u najtežim danima: da jedni drugima u nevolji priskaču u pomoć. Da u tom trenutku moraju nadrasti međusobne svađe i prijepore! Štoviše, da u pomoći koju jedni drugima u nevolji pružaju vide priliku kako bi međusobna trvenja ublažili ili, ako je moguće, sasvim uklonili.

Baka Manda Dizdaruša, iako su ona, s jedne, i moj otac i majka, s druge strane, bili u stalnoj opreci, ne i u svađi, pretpostavljam, i zato što je meni bila naklona i zato što je, uza sav svoj egoizam, bila čuvarica zajedništva Revačevih potomaka, pozvala je majku na povjerljiv razgovor i rekla joj:

"A što ćeš! Što je tu je! Ali ti otiđi u Knin, a može mjesto tebe otići i Pile s Ivom, i potražite moju sestru Mariju. Mogli bi otići i do njena muža, postolara, u njegovu postolarsku radnju, tamo u blizini vrata crkve svetog Ante, na glavnoj ulici. Ali je bolje da vi pođete odmah k mojoj Mariji, jer joj muž često pobolijeva, više leži u krevetu nego radi, i mogli biste naći radnju zatvorenu. Pođite vi odmah k Mariji! Ovako! Onim putem pored crkve svetog Josipa, pa malo dalje od crkve, a oda skrenite nalijevo, pa uz stepenice ravno gore, sve do kuća koje su sagrađene ispod tvrđave. Tu stanite i pitajte za Mariju Tilić! I kazat će vam!"

Kad je majka to prenijela nama dvojici, mi smo odmah sutradan zorom poranili, izlazak sunca dočekali iznad Bavrkovih kuća, a u osam sati bili na dvorištu pred kućnim vratima Marije Tilić.

Dočekala nas je na svojim vratima žena u crnini. Znali smo zašto se u crno odijeva, pa je o tomu nismo ni pitali ni izrazili žalovanje. Nismo pred njenu kuću došli praznih ruku. Jer, tko moli, taj tuđi prag praznih ruku ne prelazi. Uvela nas je u kuhinju i uzela nam iz ruku ono što smo donijeli. Poslužila nas je hladnom vodom iz česme, jer je bilo vruće, a mi se oznojili prevaljujući tolik put do grada i penjući se uz tolike stepenice dok smo se uspeli do njene kuće. Kad smo joj rekli da nas ona k njoj šalje, pitala je za zdravlje svoje sestre. U tom je, i što je činila i što je govorila, pokazala da jako nalikuje na sestru Mandu, da je mudra kao i sestra i da zna što je prominsko zajedništvo. A kad je okolišanja bilo dosta i kad je trebalo prijeći na razgovor o svrsi našega dolaska, upitala nas je:

"Kakvo vas dobro k meni donosi?"

"Nevolja, nikakvo dobro!" rekao je otac i nastavio o svemu, potanko i do kraja. Jedino je izostavio reći kako je nevolja koja se na njega navalila, da mu sina nisu primili u đački dom, potekla otuda što su ga seoski partijci proglasili *kulakom*, a on je do toga proglašenja imao priliku čuti da su Revačevići, zato što im je rodonačelnik *derao* diližanse s Jovanom Kutlačom, lopovi od lopova i, u najboljem slučaju, seljačine i

čobani.

“Pomoći ću! Svoji smo! Moramo se ispomagati! A čime ću pomoći, muko moja?” rekla je teta Marija a ocu je i meni pao kamen sa srca. Nastavit ću školovanje u gimnaziji, neću ostati *ni strvni ni lovni*, bit ću nešto u gradu. A što, to dragi Bog zna!

Marija u toj kući živi s mužem i najmlađim sinom. Taj sin, Ante mu je ime, pohađa osnovnu školu, a muž joj je boležljiv. Danas je otišao u postolarsku radnju, ali često tamo ne ide. Osnovali su zadrugu, ne radi mu se za drugoga, pa je više na bolovanju nego na poslu. Drugi joj je sin, Krešo, u Zagrebu, pohađa glazbenu školu, jako je nadaren. A sinu Anti u osnovnoj školi ide tako-tako, moglo bi i bolje. A najstariji sin Miro, njena dika, ah, ne pričajmo, zbog njega majka krajevima crnog rupca, vezana ispod brade, kao svaka ucviljena Prominka, briše suze iz jednog i drugog oka.

Njena kuća, što da je izvana opisujem, vidjeli smo je kad smo dolazili, zidana je kamenom pri kamenom brdu, a ima krov od dasaka i limova dobivenih od kanta u kojima je na kninsku željezničku postaju dopremana nafta i mazivo ulje. Ta kuća, uz kuhinju u kojoj smo, vidimo kako je tijesna, ima zdesna pristojnu sobu u kojoj spavaju Marija i muž joj. Slijeva od kuhinje druga je soba, ali još do kraja neizgrađena, trebalo bi stijenu na kojoj je izravnati i dobiti ravan pod, a ne da je onako kako je danas: sobni pod neravan kao krš. Ah, tko da to izravna! Pa u sobi na litici živi, kreće se i spava njen najmlađi sin Ante! Mene, dok taj pod ne poravna, tamo ne može smjestiti. A hoće, poravnat će ga! Dok to ne učini, mene će smjestiti na tavan, ispod limena krova i iznad njene i muževe sobe. U potkrovlju ću naći stolicu i stolić, postelju i sve knjige njezina sina Mira. Kad je on, živeći u tom potkrovlju, mogao završiti gimnaziju, moći ću je završiti i ja. Ako mi tamo po zimi bude hladno, silazit ću kao i njen Miro u kuhinju. Tu se kuha objed, tu se loži štednjak i kad se na njemu ništa ne kuha, tu ću na toplu učiti.

A da ne bude krivo ni njoj ni nama i da bismo u toj kući imali što jesti, otac će joj, obavezno, svakog mjeseca davati vreću brašna, pšenična, kukuruzova, ražena, ječmena, bilo kojega samo neka se može u vodi umijesiti ili na vodi skuhati, jer je do kruha i pure najteže doći. Dobro bi bilo i da, kad sam dolazi ili po onima koji na subotnji sajam dolaze u grad, otac pošalje graha, krumpira, leće, luka, bilo čega i u najmanjim količinama, sve dobro dođe u ovoj neimaštini. A od novca, neka sam otac prosudi koliko može i koliko je pravedno da odvoji od svoje plaće. K vragu i novci, bili bi dobri, kad bi se za njih imalo što kupiti. Ali što kupiti kad su dućani prazni! Ako se u njima i nađe nešto, ne možeš to dobiti bez točkica. Pa je otac uz novac obećao i ustupanje teti Mariji *točkica koje ću ja sljedovati* za prehranu i tekstil.

“Ako je tako”, rekao je otac, “onda se Ive ne bi trebao sa mnom

vraćati. Sutra mu je prvi dan škole."

"Ne mora! Može odmah na tavan, da vidi gdje će stanovati i da se počne privikavati!" rekla je teta Marija. A onda zastala, duboko uzdahnula i uozbiljila se: "Ali, Pile, moram ti nešto reći, pa ti poslije toga odluči hoćeš li Ivu ostaviti na mom tavanu. Moj muž boluje od tuberkuloze, kašlje i baca krv. Kroz daske se tavana njegov kašalj u potkrovlju čuje po svu noć. A ti bacili kroz tavan mogu proći. To je, pa sad odluči!"

Ne pamtim što je teti Mariji kazalo siroče kojeg je tuberkuloza učinila siročetom, ni što je kazao čoban za koga bi, kad bi se prehladio i jako kašljao, svi mislili da se sprema otići za svojom Cvitom. Ali dobro pamtim da sam toga dana, kad je ćaća otišao niza stube, ja krenuo uz stepenice poviše kuhinjskog stola uklesane u kamen i prvi se put našao u potkrovlju, gdje ću, uz dvomjesečni prekid, završiti u jednoj godini treći i četvrti razred gimnazije s *malom maturom*, a u drugoj *peti razred više gimnazije* iza kojeg me je, nakon još tri godine, čekala *velika matura*, koju neću dočekati pod limenim krovom, ispod kojeg se slatko spava kad bura drmusa limovima.

Bože, kako li sam u tom potkrovlju, za tim stolićem, spram svjetlosti koja je padala kroz krovni prozorčić, uživao u svojoj prvoj radnoj sobi, prvom prostoru samo mojem, gdje sam, od djetinjstva proglašen *mislom*, mogao misliti i raditi što sam htio. Uživao i pored toga što je dolje, ispod mene, u *pristojnoj sobi*, na samrtnoj postelji ležao bolesni postolar i iskašljavao krvave ispljuvke koje je teta Marija stalno prala a isprati nije mogla.

Tetin pokojni sin Miro, koji je u tom potkrovlju završio gimnaziju, kad je otišao na vojnu akademiju u Beograd, ostavio je za sobom sve svoje knjige. Ja sam bio prvi koji je, po ovlasti tete Marije da s njima činim što god poželim, po njima nakon akademca kopao. I, bome, čitao ih! Pogotovo one koje su bile u derutnom stanju, bez korica i naslova, bez nekoliko prvih i posljednjih stranica. One raskupusane, zamašćene, s magarećim ušima na svakom listu. Netko je od gimnazijalaca te knjige morao kupovati i čitati dok su bile nove i mirisale na tiskarsku boju. Postolarov sin za tu kupnju i taj luksuz nije imao novca, pa su te knjige u njegove ruke dolazile na kraju, kad bi ih svi drugi pročitali. Kad bi dospjele na smetlište, da ih on nije uzeo, pročitao i udomio u svom potkrovlju. Da tu prežive teško razaranje Knina i dočekaju *mislu*, kad se od ušljivog partizana pretvori u *kulačkoga sina*, pogrdu ovoga svijeta.

Bože, kako me je teta Marija hvalila! Od Vendarmina, one topovske platforme ispod koje se nalazila njena kuća, pa niz brojne stepenice do tržnice i glavne ulice, kuda je prolazila bar jednom u danu, svako je čeljade, koje je poznavala i susretala, od nje moralo čuti da se *od knjige ne odvajam* i da je podsjećam na njena pokojnog Mira. Ni taj se *od knjige*

*nije odvajao*! Kao što dobro znaju svi koji uz te stepenice imaju kuću!

Sašila mi je dvoje *prtenjače*, dvoje duge gaće i dvije košulje. Uspjela mi je kupiti dvije *guće*, dvije potkošulje. Dakako, očevim novcem i očevim *točkicama*! Njen novac i njene *točkice* nisu ni za nju bile dovoljne. Moju je bluzu engleskog časnika dugih rukava i još dužih skuta, koju su mi druge školske godine udijelili u drniškom đačkom domu, dala kod *šnajderice prekrojiti,* kako bi mi bila taman, po mojoj mjeri. Od vojničke deke koju mi je darovala strina Manda, kad sam joj napravio *triketrake*, dala mi je sašiti *pumperice,* hlače čiji su se krajevi nogavica vezivali oko gležnjeva. U džemperu i čarapama od ovčje vune koju je majka prela i plela! Teta Marija me je obukla tako, da mi ničija, pa ni kninska bura nije mogla ništa, izim sipati prašinu u oči. Koliko je pazila na me, da je mogla, i oči bi mi nečim prekrila, kako u njih ne bi padalo trunje s kninske ulice.

I kad je sve to za mene učinila, kad mi je na krupnim sitnicama iskazala svoju ljubav i zauzvrat dobila moju privrženost, jednaku onoj koju sam imao prema druge dvije žene u svom životu, prema svojoj Perini i časnoj sestri Domini Stančić, tada me je teta Marija, kao da joj je od početka to i bio konačan cilj, uvela u misterij svoje crnine, svog neprežaljenog gubitka i nepreboljene tuge. Uvela i u to posvetila! U tom času, ispunjen očajem što sam od simpatična partizana postao odvratan *kulak*, nisam ni slutio da ću tim misterijem i tom posvećenošću u nj ostati obuzet od tada pa do ovoga trenutka. Dok se u koloni crnih limuzina uspinjem prema Loredanovim vratima na kninskoj tvrđavi.

Ne pretjerujem li, ipak, s dosegom tog misterija i te posvećenosti? Moguće, a možda i ne!

Teta me je Marija pozvala da za njom, iz uskog dvorišta s kojeg se vidio sav donji dio grada, rijeka i polje do Potkonja, prijeđem u dodatak tom dvorištu s južne strane, koji je bio tri stepenice na nižemu i ograđen zidom na kojemu su se nalazila uska vratašca. Rekla mi je da je to nekada, dok je tovila svinju, bio njihov svinjac. Nije mi morala reći, to se vidjelo po izlizanom i požutjelom kamenju o koje su se svinje godinama češale. Pošto bi se prije češanja valjale u kalu! Iz toga svinjskog dvorišta, po skorenu blatu, jer još nisu pale jesenje kiše da ga raskvase, teta je, a ja u stopu za njom, ušla u spilju. Ne prirodnu, onu sa sigama, već spilju koja je nastala kad je ispod monolitnog kamena iskopana pjeskovita glina, koja se ispod pločastih litica redovito nalazi. Rekla mi je neka ostanem na ulazu u spilju, a sama se, pognuta, uvukla u njenu dubinu i za trenutak nestala u nekom od skrovitih uleknuća.

Otuda je izišla noseći u ceradu umotanu pušku. Da je to puška, vidio sam prije nego je ceradu s puške odmotala. Iz omota je virio i kundak i cijev s prednjim nišanom i dobrim dijelom usadnika. Ceradom je bio zaštićen samo središnji dio, zatvarač, ležište metaka i obarač.

Bio sam iznenađen što skriva oružje, iako su kazne, za one koji nakon rata nisu oružje predali, bile visoke; bio sam iznenađen što to čini žena za koju vrijedi ono *ta ni mrava na putu ne bi zgazila;* i bio sam iznenađen što oboje, i da krije oružje i da nije onakva kakva se pravi da jest, meni povjerava i mene tim otkrićem opterećuje.

Odmotala je ceradu i zamolila me da je pridržim. Ja sam držao ceradu u rukama, a ona je stavila kundak na rame, uperila cijev bočno od mene, stavila prst na obarač i pogledala me iz tame spilje i iz tame koja se nalazila u njenim očima i duši. Šapćući mi je rekla:

"Ubit ću Kalina!"

Dragi Zlatko, kad god se toga sjetim, ja protrnem od straha isto onako kao što sam protrnuo kad se to dogodilo.

Protrnuo sam i danas, dok se kroz Knin vozim u predsjedničkoj koloni. Kad je kolona došla na raskršće, koje Kninjani, bez obzira na to kako mu je službeno ime, uvijek zovu samo *Raskršće kod Save Dešića*! Po nekom Savi koji je tu, dok je to mjesto bilo izvan grada, držao krčmu u kojoj su najmarkantniji dijelovi namještaja bila tri hrastova panja na kojima se sjeklo svinjeće, ovčje i kokošje pečenje. Za svako pečenje poseban panj da im se mirisi ne bi pomiješali, kao što bi se miješali kad bi pečenje bilo sječeno na istom panju. Na tom je raskršću kolona automobila zastala onoga trenutka kad sam u sjećanju došao na pušku u rukama tete Marije. Nije kolona zastala ni zbog moga sjećanja ni zbog moga straha, već zbog toga što prvo vozilo u koloni, kad je ušlo u raskršće, nije znalo kojim će od tri moguća pravca krenuti dalje. Vozač nije vjerovao da mora krenuti uskim putom, gotovo puteljkom, koji, vijugajući između kuća i dvorišta, od *Raskršća kod Save Dešića* vodi prema Loredanovim vratima. Morali su ga u to uvjeriti gardisti na motorkotačima. I on je tek tada krenuo za njima.

Dok se vozimo sasvim polako, jer se po takvu, krivudavu, usku i izlokanu putu, na čijim su rubovima gomile smeća, ne može brže ni voziti, ja se vraćam u sjećanju tamo gdje sam od straha zastao. Vraćam se na Kalina kojeg sam dobro, čak i odlično poznavao i prije nego sam čuo od tete Marije da baš njega namjerava ubiti.

Puška koju je teta meni pokazala i zamolila me, što sam objeručke prihvatio, da je čistim i podmazujem, kako u vlažnoj pećini ne bi zahrđala, bila je iz *sustava Mauzer*, puška kojom su bile naoružane elitne jedinice Trećeg Reicha, u ratu cijenjene više od ijedne puške istog sustava, a zvali smo je, za razliku od češke i jugoslavenske, *njemačka mauzerka.* Od svih *njemačkih mauzerki* koje sam viđao na ramenima partizana, a nije ih bilo mnogo, ova je tete Marije bila najljepša, jer je bila potpuno nova. I veliko je pitanje je li je itko u minulom ratu nosio na ramenu i s njom se provlačio kroz grmlje i kamenje. Da jest, neki bi trag od toga veranja na njenu drvu i željezu ostao. Njen su kundak i

usadnik od orahova drva bili bez ikakvih oštećenja, bez ikakve ogrebotine, onakvi kakvi su iz tvornice izišli: orahovina, u kojoj su se vidjeli godovi mrke i svijetlosmeđe boje, premazana netaknutim bezbojnim lakom. Svi željezni dijelovi sačuvali su brumiranje kakvo im je u tvornici dano.

Na tabanu kundaka nalazila se šupljina poklopljena željeznim poklopcem. Kad poklopac otvoriš, iz te šupljine ispada pribor za čišćenje. Okrugla četkica, čije dlačice na okupu drže dva zasukana pramena žice, vezana je za lančić sličan brojanicama. Taj bih lančić ugurao u cijev. A kad iz cijevi iziđe tamo gdje je ležište metka, povukao bih i njega i četkicu za njega vezanu. Tako nekoliko puta! A onda na jedno oko pogledam kroz cijev okrenutu prema svjetlosti. Mogao sam se diviti sjaju zavojitih udubljenja unutrašnjosti cijevi *njemačkog mauzera,* kroz koju je trebao proći i oko sebe se zavrtjeti metak kojim će teta Marija, kako je obećala, ubiti Kalina. A divio se nisam, jer bih svaki put, kad bih nakon čišćenja kroz cijev pogledao, na otvoru vidio Kalina, koga sam dobro poznavao i nisam mrzio ništa manje od tete Marije, ali ga, koliko god mi bio mrzak, ubiti namjeravao nisam.

Vlasnik puške bio je tetin prvorođenac Miro, onaj čije sam knjige bez korica, s magarećim ušima na svakoj stranici, čitao i u njima nalazio svakojake prizore. I ovakav: da nekoga opiju i pijana pokopaju u lijesu zakovanu čavlima; da taj, kad se otrijezni, šakama razbije drveni lijes, kao krtica prokopa zemlju i na sunce iziđe živ i zdrav; da sutradan prošeće ispred krčme u kojoj je prethodnog dana pijančevao i ispred začuđenih očiju ljudi koji su ga, namjerno, živog pokopali!

Miro je, učeći u potkrovlju, završio kninsku gimnaziju i jutarnjim vlakom, unskom prugom, da mu srce ne bi prepuklo od tuge, pođe li ličkom i prođe kroz Zagreb bez zaustavljanja, otišao na vojnu akademiju u Beograd, preko volje, štoviše, na silu. Vojna akademija bila je besplatna, a sve što je u Zagrebu želio studirati morao je plaćati. Postolar Tilić, uz sina Mira, imao je još troje djece. Da je ne znam koliko želio, za prvorođenca nije mogao učiniti ništa više nego da ga tim jutarnjim vlakom uputi u službu za *kralja i domovinu*, ne mareći nimalo što njegov sin, zaražen doktrinom *proleterskih zemalja*, o tom kralju nije ništa lijepo mislio, a o toj domovini, koja mu ne omogućava studij književnosti u Zagrebu nego mu pruža pušku u ruke, još manje.

Šutljiv kao otac, bistar kao majka, Miro je uspješno završio vojnu akademiju i postao poručnik, kad je kralj sjeo u zrakoplov i pobjegao u Kairo, a domovina se raspala na sastavne dijelove. Njega je taj bijeg i taj raspad zatekao na službi u Međimurju. Nastala je hrvatska država, preveden je u hrvatsku vojsku, u domobranstvo, i u toj je vojsci dobio čin više, postao je satnik, a za godinu dana još jedan čin više, postao je bojnik. Kao mlad i stasit bojnik domobranstva, službovao je u Zagrebu, u

središnjem zapovjedništvu, ili u zagrebačkoj okolici, kad je obavljao posebne zadatke. Tamo bi i nastavio službovati da mu roditelji potkraj druge godine rata nisu javili neka, ako ikako može, dođe u Knin, a iz Knina ode u Drniš vidjeti oboljelu sestru Danicu.

Njih su oboje bili kod Danice i vidjeli kako ona, istina, teško kašlje, ali još nije bacila krv i liječnik, koji ju je pred njima pregledao, nije našao da su njena pluća tako katastrofalno loša. Dok su bili kod Danice — a bili su od dolaska vlaka u Drniš do odlaska u Knin, nepun dan, jer u kući Daničina muža, kako im je rečeno, nisu imali kreveta na kojem bi prespavali — nisu mogli ustanoviti jesu li kašalj i bolesna pluća jedino od čega mu sestra Danica boluje. Ili tu ima još nečega! Neka druga boljka, jer im se Daničino ponašanje učinilo čudnim, kao da je *izvan sebe*, a ponašanje njena muža, koji roditelje i kći ni trenutka nije ostavio nasamo, još čudnijim, *kao da je ostao bez stida i pameti*. Kad bi Miro posjetio sestru, bolje bi od njena oca i majke, neukih ljudi, mogao ustanoviti što je to s njenim zdravljem i poduzeti ono što bi poduzeti trebalo.

Valja reći da roditelji u pismima što su mu ih slali i u telefonskim razgovorima s poštanske govornice koje su s njim vodili nisu ustrajavali na sinovu dolasku u Knin po svaku cijenu. Nego, takva i takva stvar, pa ti procijeni trebaš li ili ne trebaš doći.

A Miro je procijenio da mora doći. I došao je u odori domobranskog bojnika, vlakom preko Like, s onom *njemačkom mauzerkom* na ramenu, s bodežem i pištoljem na opasaču od ulaštene kože, s jednom naramenicom.

Nije došao, posjetio sestru i nakon dva se dana vratio u Zagreb, nego se u Kninu zadržao punih dvanaest dana i tek tada otišao sestri u posjet. Čak su i roditelji posumnjali je li se on odazvao njihovu pozivu ili je iskoristio njihovo pismo o bolesnoj sestri, kako bi ishodio dopuštenje starješina na dvotjedni boravak u Kninu. Oni ga to nisu pitali, a da i jesu, šutljiv kakav je bio, on im to ne bi rekao.

Danici škola nije išla kao njenu starijem bratu i zaposlila se u krojačkoj radnji koja je imala odjel gdje su se *štepale* ženske čarape od grilona, svile, pamuka i vune. U *štepaonici*, dok je ona poderanim čarapama, prodijevanjem ili *proštepavanjem*, nadomještala pokidane niti svile, grilona, pamuka i vune, Danica je upoznala Kalina, koji je iz Drniša, gdje takve radnje nije bilo, donosio u Knin na *štepanje* čarape drniških žena *svih fela*.

Kalin je zaprosio Danicu i obećao joj da će njih dvoje u Drnišu osnovati radnju za *štepanje čarapa* i svih drugih odjevnih predmeta od sukna. U njoj će, kako može vidjeti po narudžbinama koje iz Drniša donosi jednom tjedno, imati posla i više nego što ga mogu obavljati.

I teta Marija i njen postolar usprotiviše se Daničinoj namjeri da se

uda za Kalina kod tolikih prosaca koji su je u Kninu prosili. Još više se usprotiviše odlasku u Drniš i upuštanju u poduzetništvo kod tako unosna i sigurna posla, u uhodanoj radnji, kakva je bila kninska *štepaonica*. Nije im bilo po volji što je Kalin pravoslavac i što bi Danica udajom prešla na pravoslavlje. Nekako bi i prešli preko toga, jer prelazak s vjere na vjeru u Kninu, koliko god bio neželjen, nije bio rijetkost, ali Kalina za zeta nisu mogli prihvatiti ni zato što je bio poznati kurvar i u Drnišu i u Kninu. Kurvar koji je već bio oženjen, ali ga je žena, bježeći od njegova kurvanja, napustila s djetetom u naručju. Iznad svega toga ih je smetalo što je Kalin od Danice, koja je s osamnaest godina bila *u cvijetu mladosti*, bio toliko stariji da joj je, po njihovim riječima, *mogao biti ćaća.*

Otpor roditelja nije Danicu spriječio da ih napusti i ode s Kalinom. Dapače, možda ju je žestina toga otpora, bez izgleda da će ga vrijeme smekšati, i natjeralo da krišom pokupi svoje prnje, ostavi roditelje bez pozdrava, napusti posao u Kninu i ode *štepati* čarape i suknenu odjeću u Drniš. U radnju koju je Kalin i prije njena dolaska posjedovao, ali u njoj nije imao radnice koja bi *proštepavanje* znala raditi tako da se mjesto na čarapi i odjeći gdje se *štepalo* od mjesta gdje se *štepalo* ne razlikuje.

S Kalinom je živjela u divljem braku što se kod katolika nije trpjelo ni tri dana, a kod pravoslavaca dok se ne bi rodilo dijete koje valja krstiti. Djece nisu imali. I u vrijeme raspada jedne države i nastanka druge, u prve dvije godine rata koji je u tom prijelazu nastao, Kalinu nije bilo teško ni pravoslavnom paroku ni katoličkom župniku Danicu predstaviti kao svoju radnicu kojom bi se u budućnosti, eventualno, mogao oženiti. Sve mu je išlo na ruku da prikriva svoj i Daničin odnos, iako ni od koga ništa nije uspio skriti. Sve dok Danica nije oboljela!

I uspjela stupiti u vezu s roditeljima preko žene koja je, jer Danica to više nije mogla raditi, nosila ponovo čarape na *štepanje* u kninsku *štepaonicu.* Zamolila ih je da joj dođu u posjet, da im se ispriča za nanesenu patnju i da se izmire. Sama bi u Knin došla, kad bi joj bolest to dopuštala!

Marija su se i postolar Daničinu pozivu odazvali. Našli su je kako teško kašlje, pozvali liječnika i od njega čuli ono što su čuli, da bolesna na pluća jest, ali nikako od neizlječive bolesti. Kalin ih uz kćer ni jednog trenutka nije ostavljao nasamo. Uvjerljivo je glumio neizmjernu ljubaznost, koja mu takav luksuz, da ih same, bez svoje nazočnosti, ostavlja dok su njegovi gosti, ne dopušta. Nije im dao priliku da Danicu nasamo pitaju što je s njom. Otišli su u Knin, ispraćeni od ljubaznog Kalina, sve do vlaka, a da nisu znali ni što se s Danicom zbiva ni što bi valjalo učiniti da ozdravi i dođe k sebi, pa su u pomoć pozvali domobranskog bojnika, da on dođe i vidi što mu se sestri događa.

Tijekom dvanaest dana koliko se u Kninu zadržao, Miro se po gradu kretao odjeven u časničku odoru, naoružan bodežem i revolverom, dok je

*njemačku mauzerku* ostavljao kod kuće. Tako odjeven i tako naoružan, trinaesti dan je otišao u posjet sestri jutarnjim vlakom za Split i namjeravao se iz Drniša u Knin vratiti večernjim za Zagreb. Sprovodnici vlakova bili su njemački i talijanski vojnici, a čuvari pruge četnici, pa je putovanje bilo prilično sigurno.

Zato su se i Marija i postolar začudili i zabrinuli kad se uvečer, pošto je vlak za Split došao, stao u Kninu i produžio za Zagreb, Miro nije pojavio pred kućom. Čekali su ga budni do pola noći i nisu dočekali. Čekali su ga i sutradan, da bi tek treći dan, po onoj ženi što, otkako Danica boluje, donosi u Knin čarape za *štepanje*, dočekali vijest kako je Miro u povratku na cesti od Drniša do drniške željezničke postaje, kod jedne visoke trnove živice nađen mrtav. Onaj koji je u njega ispalio dva smrtonosna hica dočekao ga je zaklonjen trnovom živicom. Na rastojanju od tri metra promašiti nije mogao. S mrtvaca je skinuo bodež i revolver zajedno s opasačom i naramenicom, pa netragom nestao.

Uz tu nemilu vijest, koju im po toj ženi šalje osobno Kalin, stigla je od njega preporuka da pokojnikovi roditelji, Marija i postolar, po ovim nemirnim danima u Drniš nemaju razloga dolaziti. Sin im je dostojno pokopan uz vojne počasti na drniškom groblju kod crkve svetog Ivana. A istragu o njegovu ubojstvu vodi mjesna policija. Kad doznaju tko je taj zločin počinio, roditeljima će biti javljeno. O svemu će se, kao i do sada, Kalin brinuti. A do tada, neka ostanu na sigurnom, u svojoj kući sagrađenoj na stijeni i pri stijeni. Neka se isplaču i natuguju!

Tada je teta Marija ceradom omotala Mirovu *mauzerku*, sakrila je u pećinu i u mraku prvi put samoj sebi rekla:

“Ubit ću Kalina!”

Kako je Danica i dalje bolovala, radnica koja je stoga nastavila iz Drniša donositi rasparane čarape u kninsku *štepaonicu* i okrpljene ih vraćati u Drniš, ni mjesec dana nakon vijesti o Mirovoj smrti, donijela je Mariji i postolaru još mračniju vijest.

Do tada zabrinuta, odsutna, *izvan sebe* i neprestance kašljući, nakon bratove smrti Danica je počela praviti neuračunljive ispade. Vrištati, razbijati, gristi! Kalin je iz kuće morao nekamo nestati, jer baš njega nije podnosila u blizini. Iz grada nije otišao, a nevjenčanu je ženu prepustio brizi svoje majke i dviju sestara. Danici je omogućeno da napusti kuću i vlakom ode majci u Knin, ali se ona užasno bojala napustiti kuću. Kad bi je svekrva i zaove pokušale na odlazak nagovoriti, pa je čak i izgurati do pred vrata, podizala je dreku da bi se orilo kroz susjedstvo i obavezno bi nešto od posuđa polupala. Od kuće se nije dala otjerati, kao da u njoj vidi za sebe jedino sigurno mjesto.

Iz onoga što je očima vidjela, Kalinova je majka, uz potpuno slaganje obiju njegovih sestara, zaključila da je u *štepericu ušao vrag.* Da se zapetljao u njene konce i sad iz mreže, koju je sam spleo, ne može izići.

Da *vraga iz nje istjera*, potražila je pomoć u Sene iz Baljaka, poznate izgoniteljice zlih duhova koji znaju spopasti mlade žene.

Sena bi žene opsjednute zlim duhom počinjala liječiti tako da bi u *kotlušu* nalila vodu, zavjesila je nad vatru i čekala dok voda ne uzavre. Tako je započelo i s izgonom vraga koji je ušao u Danicu, i koji se zapetljao kao da je upao među konce kojima je *šteparica proštepavala* čarape. Dok se voda zagrijavala, Sena je u vedro, u koje će, kad zakuha, vodu iz *kotluše* preliti, ubacivala listiće, korijenje i usahle cvjetove nekoliko samo njoj poznatih trava. Njihov će miris, kad iz vrele vode počne izlaziti i kad ga opsjednuta stane udisati, iz nje *istjerati vraga*, pa da su konci u koje se upleo i za koje se drži deblji od konopa!

Danica nije pristajala na *izgon vraga* iz sebe ni kad je Sena došla u Kalinovu kuću, ni kad je voda bila zagrijana, ni kad su iz te vode počeli sukljati zadasi smrdljivih trava. Nije priznavala da je opsjednuta, na što joj je Sena odgovorila da njeno priznanje ne očekuje, jer ona sobom ne vlada, njome vrag vlada dok je god u njoj. Najžešći je otpor pružila, otimajući se iz ruku žena koje su pomagale Seni — svekrve i dviju zaova — kad je trebala kleknuti pored vedra, nadnijeti glavu nad vrelu vodu, udisati smrdljiva isparenja i dopustiti da joj preko glave prebace ceradu, kako bi što više ljekovitih para ušlo u nju i prisililo *vraga da iz nje iziđe*. Otimala se žestoko, ali su je Sena i tri pomagačice, svaka ponaosob snažnija od krhke postolareve kćeri, prisilile da ispod cerade, u njihovim rukama, ostane sve dok joj otpor nije jenjao i dok se odjednom, nakon snažnog trzaja, kao trava pokošena kosom, nije umirila i pala po vedru i vodi u njemu.

Kad se to dogodilo, da je Danica ugušena u vreloj pari, Sena je zatražila šutnju o tome što se dogodilo i hitan pokop na groblju gdje je pred koji tjedan i pokojničin brat pokopan. Dala je Sena i obrazloženje onoga što od ukućana zahtijeva. Bila bi sramota priznati što se s Danicom dogodilo, ali će biti dobro što se to upravo tako dogodilo, ako se od drugih uspije sakriti ono što se dogodilo. Naime, vrag se u koncima Daničine duše toliko zapleo, nerazmrsivo zapleo, da je, kad je bio prisiljen djelovanjem mirisa čarobnih trava iz nje izići, za sebe vezanu odnio i Daničinu dušu, ravno u pakao, a prazno joj tijelo ostavio da klone nad vedrom. Zar to nije bolje za obitelj nego da im je Danica s vragom u sebi ostala živjeti u kući? Inače, izvana gledano, ništa se neviđeno nije dogodilo. To se događa i njoj, Seni, i kirurzima. Od čega je i nastala kirurška pošalica: *operacija uspjela, pacijent umro*. Odavno ta poštapalica vrijedi i za Senu!

Kad su preživjeli i tu crnu vijest, teti Mariji i njenu postolaru, i pored želje da doznaju punu istinu kako je pucnjem iza trnove živice ustrijeljen njihov sin i kako je vrelom parom ugušena njihova kći, nije preostalo ništa drugo nego sjediti kod kuće i čekati bolju priliku. Hrvatska vlast i u

Drnišu i u Kninu nije bila kadra istražiti bilo koji prijestup, a pogotovo ne svakodnevna ubojstva i sumnjive smrti. Četnici nisu bili zainteresirani da saznaju zašto je susjedu crknula krava, jer su željeli da mu za prvom crkne i druga, i treća i četvrta. Njemački i talijanski vojnici brinuli su se za sebe, a gloženje domaćih ljudi nije ih brinulo, ako sami od toga nisu imali štetu. Partizani su bili *po šumama i gorama naše zemlje ponosne* i nisu se imali prilike baviti pucnjem iza trnove živice i *istjerivanjem đavola iz šteparice.* I kad ništa ne bi mogla učiniti da dozna punu istinu o smrti svoje djece, a došlo bi joj da nešto učini, teta bi Marija suznih očiju otišla u pećinu, uzela sinovu *mauzerku* i kazala:

"Ubit ću Kalina! Ubit ću toga četnika! I on je moje dvoje djece ubio. Majka na osvetu ima pravo!" i tako redom dok *bukvicu mržnje ne dočita do kraja.*

A kad bi je do kraja dočitala, vraćala bi se na početak i čitala je po drugi, po treći i tko zna koji put.

Istoga dana, ili dan za danom, sve do dana u kojem su četnici i njemački vojnici, bježeći uz Bulinu stranu, napustili Knin, a s juga, od Kosova i Promine, u nj ušli tenkovi Dvadeset i šeste partizanske divizije, koja je na vlasti u gradu ustoličila komuniste i otišla na zapad, prema Pađanama, Zrmanji i Lici. Nova je vlast pozvala Mariju i postolara i kazala im, ono što oni nisu znali, tko je bio njihov sin. Točnije, čiji se vojnik, od nekoliko vojski u ovom ratu, oblačio u odoru domobranskog bojnika. Marija ih je saslušala, ostala ganuta onim što su rekli i u ganuću se rasplakala. Što je prisutnima bilo shvatljivo, ali im je postalo neshvatljivo kad se pribrala i prvi put pred svjedocima rekla:

"Ubit ću onoga četnika Kalina!"

Moje se sjećanje, dragi Zlatko, na Kalina u ovom dijelu, kad teta Marija javno objavljuje da će ga ubiti, a da nitko osim nje i njena muža ne zna o čemu se tu radi, podudarilo s ulaskom automobila kojim se vozim u sjenu i tjesnac Loredanovih vrata, koja su građena za prolaz tovarnoga konja s kabastim tovarom na sebi, a ne za prolaz limuzine snage veće od snage jedne ergele. Zato sam ulazak automobila u sjenu i tjesnac Loredanovih vrata, pun tjeskobe, doživio kao prvi ulazak u spilju, također tjeskoban, gdje je majka krila pušku kojom namjerava osvetiti smrt svoje djece. Tjeskoba u sjećanju i tjeskoba trenutka u kojem sam se toga prisjećao, primorali su me da kažem ono što je više priličilo da bude kazano prilikom prvog ulaska u spilju nego tek kad sam se toga ulaska prisjetio. Ipak sam rekao dok se toga sjećam:

"Ne, teta Marija, nije Kalin četnik. Ja to dobro znam, jer dobro poznajem toga Kalina, iz susreta koji su prethodili dolasku u vašu kuću i iz susreta koji će slijediti kad budem daleko i od vaše kuće i od vas. Kalin nije četnik, ako mislite da bi takav kakav je, jer je *Rišćanin*, to mogao biti. On nije ni ustaša, jer kad bi to bio, a mogao bi takav kakav je i to

biti, postao bi neopisivo čudovište. Kalin, iako sam ga ja upoznao kao partizana nije ni partizan. Pa što je onda? Ako se čovjek može imenovati po poslu kojim se bavi, a može, tako da *nomen* postane *omen*, tako da ime postane znak identičan s osobinama osobe koja to ime nosi, onda je Kalin — *nacimetar*. Po poslu kojim se bavio, dok sam ga ja imao priliku gledati izbliza, on je kao *nacimetar*, instrument koji mjeri nacionalno osjećanje ljudi, postao proizvođač ustaša među *Bunjevcima* i četnika među *Rišćanima.* Kalinu bi, da već u Kalinu nema nadimak, špicname trebalo biti *Nacimetar.*"

To sam u sjeni Loredanovih vrata rekao teti Mariji, a onomad, davno, u spilji sam joj rekao ovo:

"Ne govorite to teta Marija! Kalin nije četnik. On je bio u partizanima. Poznajem ga! Čuje li da mu prijetite, i vas bi netko, kao i vašega sina, mogao dočekati pucnjem iza trnove živice."

"Da je ne znam što, ubit ću toga bijesnog psa!", rekla mi je, a onda upitala: "Otkud ga ti poznaješ?"

Ono što sam teti Mariji tada, u pećini, preuzimajući brigu o *mauzerki,* odgovorio, sada ću, dragi Zlatko, dok se kolona limuzina uspinje prema bastionu Pisani i glavnom ulazu u tvrđavu, i tebi reći. I tebi napisati!

Puljane, jedno od devet prominskih sela, smješteno na zavijutku rijeke i sa tri prijelaza preko njene vode, partizani su potkraj rata koristili kao mostobran u prodoru prema Kninu i Drnišu. Mjesto je od četničkih napada, ne i od ustaških, jer su oni za napad iz Drniša bili preslabi, branio prominski partizanski odred, u čijem se sastavu, na početku, nalazilo tridesetak ljudi. Nije se upuštao u otvorene sukobe sa četnicima, jer je bio malobrojan i četnička bi ga rulja pregazila. Ali bi, kad četnici krenu u pljačku, na njih zapucao i počeo se, ne prestajući pucati, povlačiti prema rijeci i kanjonu. Narod bi, upozoren tom pucnjavom da dolaze *oni iz Kosova*, bježao prema rijeci i, zajedno sa stokom, sklonište nalazio u jarugama i pećinama kanjona. Vodu narod nije prelazio, ali bi se odred prebacio preko vode u lađama, ispeo se na vrh suprotne strane kanjona i otuda, tukući iz teškog mitraljeza, koji smo zvali *breda*, branio četnicima ulazak u kanjon gdje se krio narod. Koliko god bili željni plijena, četnicima se nije ginulo, zadovoljavali bi se s onim što bi u selima zatekli i gledali da se po danjem svjetlu vrate tamo odakle su ujutro krenuli, u Vrbnik i Kosovo.

Tom puljanskom mostobranu leđa je čuvala Devetnaesta partizanska divizija, zvana i Sjevernodalmatinska, koja je, s osloncem na Liku, držala pod kontrolom Bukovicu i sjedište imala u selu Parčiću. U to se vrijeme u Puljanima i ostalim prominskim selima začela i proširila krilatica koja je u sebi nosila prijetnju osobi kojoj se upućuje. Prijeteća je krilatica glasila: *Otići ćeš ti u Parčić*! Njoj su puni smisao znali samo ljudi iz prominskih sela, a taj je smisao bio mračan da mračniji nije mogao biti.

Komanda mjesta Drniš — Promina, koja je bila ispostava Parčića i koju je odred trebao štititi — narod je štitio uzgred — bila je smještena u kući nekadašnjeg šefa elektrane, koji je ratne dane provodio u Šibeniku, pa je kuća bila prazna. Kako je ta lijepa kuća odmah iznad nove kuće Revačevića, u našoj su kući bile smještene dvije radionice, krojačka i postolarska, u kojima su jedan krojač i jedan postolar vojnicima u odredu krpali odjeću i obuću. Obje su radionice bile smještene u dvije sobe u kojima su živjeli moji roditelji s nas troje djece. Krojača, koji je, kao i postolar, i radio i spavao s nama, nismo poznavali, bio je čovjek izdaleka, a postolar je bio svima nama dobro znani Filip Bakmaz iz Oklaja. Onaj koji je od Revačeve torbe pravio potplate na cipelama i sandalama s niskom petom moje gizdave Perine, dok se Perina imala volju gizdati. Na drugom kraju našega zaselka, u Jokanovoj kuli bila je smještena kuhinja. Tamo su se klale, derale i kuhale ovce koje je odred namicao za prehranu komande mjesta, obrtnika u radionicama i svoju, a za ostale, ako njima što preostane.

Oni u komandi mjesta, njih desetak, koliko smo mi mogli vidjeti, bavili su se jedino *primanjem prijava za put u Parčić i otpremanjem putnika u to glasovito selo* bukovačkog bespuća.

Među onima u komandi mjesta, jer ih se većina držala postrance i nisu bez potrebe napuštali *Francotinu* kuću, iz viđenja smo poznavali jedino Iliju Grubića, zapovjednika. Onako mlada i stasita, onako lijepo odjevena, u odori žute boje i obuvena u čizme ulaštenih sara, Grubića je bilo nemoguće ne zapaziti, iako se nikada nikomu od mještana nije približio i s njim se upustio u prisan razgovor.

Što se tiče odnosa s mještanima, Grubićeva suprotnost bio je Kalin. Taj se izdvajao od onih kojima je pripadao, taj se približio mještanima! Nikad zadovoljan stupnjem postignute bliskosti, s mještanima se odlučio i oroditi.

U punoj snazi sa trideset i nešto godina, on nam se među dvadesetogodišnjacima učinio starcem. A taj je starac, dakako, u našim očima, za sve neočekivano, bio najnasrtljiviji prema djevojkama i mlađim ženama. Dohvatio se djevojke od sedamnaest godina, naše susjede u Torovima, i nikako da je ostavi na miru. Nudio joj se za muža, odlazio u njenu kuću i njenim se roditeljima nudio za zeta. U skladu s tim, sa svima je nama želio biti prijatelj! Vjenčat će djevojku čim Drniš bude oslobođen i on dođe kući, u svoj grad. Djevojka se od te napasti branila. Čime? Šaljući ga k vragu! On k vragu nije htio otići, pa se od njega nije obranila ni djevojka, ni njeni roditelji ni njeni susjedi. Ni kad bi mu tko od njih u oči rekao da je, s obzirom na djevojčinih sedamnaest godina i svojih trideset i šest, za nju i sve ostale *običan stari konj.*

Bio je neodoljiv i kad bi pred majku i oca došao sa zahtjevom da mu ustupe postelju u kojoj će, dok postolar i krojač budu radili svoj posao,

prespavati dan i do večeri se sit naspavati, jer noćas nije ni oka sklopio. Dolazio je iz Parčića! A narednu noć također neće spavati, ponovo se vraća u Parčić. Bez spavanja se dvije noći i dva dana ne može ostati na nogama. Ako mu dopustimo leći u našu postelju, obećavao nam je to stostruko vratiti kad se kod njega jednoga dana nađemo u tom njegovu blaženom Drnišu.

Moramo ga razumjeti kad od nas traži žrtvu, njegov je posao težak. Bez našega doprinosa on u tom poslu ne bi mogao izdržati. I zbilja, nije bilo lagano oblijetati oko sedamnaestogodišnje djevojke, krasotice Torova, kojoj je *mogao biti ćaća, a ona njegovo peto dijete,* nije bilo lagano ni obećavati svima koji mu naprave kakvu uslugu da će zauzvrat dobiti brda i doline kad se oslobodi Drniš, a od svega je toga najteže bilo u *Francotinoj* kući pričati s putnicima za Parčić, otpremati ih u to glasovito bukovačko selo i otuda se vraćati po drugu turu onih koji *odlaze u Parčić*.

A tko su bili putnici za Parčić, koji su utabali stazu prijetnji: *Otići ćeš ti u Parčić*!?

Bili su to prebjezi iz domobranskih, četničkih, legionarskih, pa čak, istina, rijetko, ustaških jedinica, i bili su to civili koji su se u posljednji čas odlučili priključiti strani koja sigurno pobjeđuje u ovom dugom i po ishodu, sve do pred sam kraj, neizvjesnom ratu. U komandu mjesta bi ih dovodile predstraže odreda, razoružane, i tu, u *Francotinoj* kući, ostavljale da kažu Iliji Grubiću tko su. A da Grubić, uz pomoć svojih suradnika, među kojima je bio i Kalin kao dobar poznavalac drniškog područja, utvrdi jesu li oni to što kažu da jesu i kako su se ponašali u četiri protekle godine rata. Bili su svrstavani u tri skupine, a te su skupine nosile imena učenika triju prvih razreda osnovne škole: *prvaši, drugaši* i *trećaši*. Ponekad bi im i saopćili u kojoj su skupini, a ponekad i ne bi; saopćili zato što su po skupinama odlazili u Parčić. Dakle, svaka je skupina *u Parčić odlazila* zasebno. Sve oko pola noći!

*Prvaši* su se najkraće vrijeme zadržavali u selu. Tri ili četiri dana, dok ih se ne skupi nekolicina a onda, noću, preko tri mosta na Brljanu ravno u Parčić. A tamo pod kapu sa crvenom zvijezdom sprijeda! *Drugaši* bi se u *Francotinoj* kući zadržavali nešto dulje, ali bi i oni, ako u međuvremenu ne bi bili prebačeni među *trećaše*, uskoro krenuli istim putem kojim su i *prvaši* otišli. I došli na isti cilj do kojega su i *prvaši* došli. *Trećaši* su se u selu najdulje zadržavali. I po desetak dana. Neki su u tom roku premještani među *drugaše*. Ti prelasci iz skupine u skupinu nikoga posebno nisu zanimali, čak ni kad je otkriveno što to razvrstavanje znači. Surovo vrijeme ljude čini bešćutnima! U surovom se vremenu bešćutnost ne čini onoliko bešćutna koliko zaista jest!

Od putnika za Parčić iz skupine *prvaša* nije nitko zapamćen, osim strica Marka, sina bake Mande Dizdaruše, i strica Stipe, brata moga ćaće, koji su prebjegli iz domobranske jedinice u Kninu i u selu se zadržali

svega dva dana. Od *drugaša* ni toliko, ali smo od *trećaša* neke morali zapamtiti, jer su se po selu oko *Francotine* i naše kuće dugo motali.

Zapamtili smo mladog četnika, ne i njegovo ime, ali kao sina nekog krčmara. Imao je blijedo, od sunca neopaljeno lice, jer je dugo nosio bradu i obrijao je tek nešto prije nego će se predati i doći u naše selo, da tu pričeka *put u Parčić.* Na sebi je imao dolamicu od crnog sukna, tako lijepu da je svima upadala u oči. I zato što je bila dolamica, cijenjen odjevni predmet među partizanima, rezerviran za komesare i časnike, i zato što je bila od finog sukna kakva do tada nismo viđali na partizanima. Bio je mio čovjek, pa mi, koji smo pred četnicima bježali u kanjon kao kunići pred lovcima u svoje rupe, nismo mogli očima vjerovati da nas progone ljudi koje, ako ih upoznaješ, ne možeš mrziti. Dugo nas je iznenađivao tom blagošću, dok jednoga predvečerja u Kalinovoj pratnji nije otišao *put Parčića.*

Sutradan smo, u čudu što je preko noći i otišao u Parčić i vratio se iz njega, četnikovu dolamicu ugledali na Kalinu, dok se šepirio pred djevojkom, kojoj je nudio ženidbu, i svima nama, kojima je nudio brda i doline u svom Drnišu.

“Zamijenili smo se. Ja moju njemu, on svoju meni! I sretan put!” rekao je Kalin. I lako nas u tu zamjenu uvjerio. Četnik je, u to smo se uvjerili, bio toliko mio i popustljiv čovjek da je pristao na zamjenu, kad mu je Kalin to predložio, iako je u toj zamjeni za bolje dobivao gore.

A onda smo od *trećaša* upoznali nekog Runju. Žutog! I zato što su sve ustaše, po odjeći koju su nosili, zvali Žuti i zato što je Runje u novoj odori i novim čizmama bio žući od bilo kojeg ustaše u žuto odjevenog. A žutilom su se osobito isticale sare njegovih čizama, žuće i od maslačkova cvijeta. Kad ga vidiš, čovjeku dođe da zapjeva: *Pitaju me odakle si, Žuti? Hercegovac kao poskok ljuti*! Iako je Runje potjecao s prostora koji se pruža između Drniša i Hercegovine.

Taj Runje, taj Žuti, ponašao se bezbrižno, kao da biti ustaša i činiti što ustaše čine, pa postati partizan i činiti što partizani čine, nije ništa drugo nego čovjekov slobodni izbor, izbor dan svakom čovjeku da ga koristi po vlastitoj želji. Ništa više od slobodnog izbora, išao bilo kakvim redoslijedom. I bez ikakvih posljedica, bilo kojim se redoslijedom poslužio!

Po čitav dan neozbiljan, kad bi se u njegovoj blizini pojavio Kalin, Runje bi se uz njega prilijepio kao marka na pismo i postajao lud i djetinjast. S nasladom je podnosio sve Kalinove šale na temu kako će Runje, do sada *ustaša kao poskok otrovan,* od sada biti partizan *golubinje duše.* Dosad je siktao kao poskok i zavijao kao vuk, a odsad će gugutati kao golub. S nasladom, jer je Runje vjerovao da će to upravo tako biti.

I prije dolaska među partizane s bluze je poskidao sva puceta koja su na poklopcu imala utisnuto slovo U. Sačuvao ih je i sad je, dokon, u tim

poklopcima, pošto ih je odvojio od podloge, nožićem izrezivao petokrake. Pod taj bi izrez podmetnuo komad crvenkaste kože i poklopac vraćao u njegovo ležište na podlozi. Kad je na taj način preradio sva puceta i ponovo ih prišio na bluzu, imao je na sebi što nitko od partizana nije imao: niz od šest puceta sa crvenom zvijezdom pružen od grla do opasača.

Odlazeći u Parčić i vraćajući se otuda, Kalin bi hvalio svaki korak što bi ga Runje u vrijeme njegove odsutnosti napravio na putu pretvorbe od ustaše u partizana.

Kruna je te pretvorbe bila, kad je Runje od ustaške kape dao napraviti *titovku*. Krojač je učinio što je učiniti mogao da Runjina *titovka* zametne trag o svom porijeklu. A postigao je što se postići moglo, da je Runjina kapa postala *titovka* koja je podsjećala na ono od čega je nastala. Drugim riječima, da si je među stotinama *titovki* mogao prepoznati kao kapu nastalu od ustaške kape. Pogotovo kad joj je tamo gdje je doskora bilo slovo U krojač prišio petokraku od komada skerleta veličine dlana i taj skerlet porubio bijelim koncem, nekoliko puta, kako bi nalikovao na vez. S tim prekrajanjem i s tom zvijezdom, Runjina je kapa zaista bila smiješna i Kalinu na njen račun nije bilo teško smišljati šale i izazivati smijeh prisutnih. Najlakše, smijeh na licu onoga koga je ismijavao!

I Runje je jedne večeri u Kalinovoj pratnji otputovao *put Parčića.* Kad se sutradan s Runjina ispraćaja Kalin vratio i zatražio naš krevet, u kojemu će se odmoriti i naspavati, uz četnikovu crnu dolamicu, na njemu smo mogli vidjeti i žute Runjine čizme.

“Darovao mi ih! Neka imam uspomenu od njega!” protumačio nam je kad je primijetio da tumačenje od njega tražimo. “On je sljedovao gumene opanke, da lakše po kršu trči. Čizme bi mu bile samo suvišan teret u torbi.”

Možda mu je s početka ponetko i povjerovao. Ali, kad je, u vrbovo granje zapletenu, na obali rijeke, u blizini vrta moga oca, ispod tri mosta na Brljanu i ispod Ćorića buka, netko pronašao Runjinu kapu s onom velikom zvijezdom, više nitko nije vjerovao u Kalinove priče o tome kako je zamjenom dobio od četnika crnu dolamicu, i o tome kako je žute Runjine čizme dobio na dar. O onome što nam je otkrila Runjina kapa naplavljena u vrbovo šiblje morali smo šutjeti. Jer, kad bismo otkrili na koji se način uparadio Kalin, otkrili bismo i na koji je način zapovjednik komande mjesta Ilija Grubić došao do pojedinih komada odjeće, u kojoj se šeće zadovoljan samim sobom. Kalin ništa nije izmišljao, on je radio ono što su i drugi radili!

Osim toga otkrića, Runjina je kapa, od vrbove grane zaustavljena na putu u zaborav, otkrila i smisao svrstavanja prebjega u tri skupine. U *prvaše* su svrstavani oni za koje bi Grubić, Kalin i njihovi suradnici zaključili da na sebi nemaju grijeha i odlučivali da odmah *idu u Parčić* i

budu uvršteni u neku od brigada Devetnaeste divizije. Među *drugašima* bi se našli oni za koje ni Grubić, ni Kalin ni njihovi suradnici ne bi znali jesu li ili nisu štogod krivi, pa su ih slali u Parčić, neka tamo upućeniji od Kalina i Grubića odluče hoće li im se na glave nabiti *titovka* ili će biti poslani u *podzemni bataljun* pod kapom koja se trenutno zatekla na njihovoj glavi.

Među *trećašima* bi se našli oni koji bi, nakon duljeg ispitivanja i zaključka da su krivi, *pošli u Parčić*, ali Parčića nikada ne bi vidjeli. Zaustavili bi ih na posljednjem od tri brljanska mosta, svukli ih dogola, vezali im žicom kamen oko vrata, postrijeljali i tijela pobacali u rijeku, koja je ispod toga mosta tekla svom silinom, jer elektrana nije radila, pa njena voda nije otjecala kroz tunel i dolazila do turbina, već koritom do i preko četiri slapa. Noseći sobom sve, pa i tijela s kamenom oko vrata!

Tko u sudbinu *trećaša* nije vjerovao, ni kad je tajnu otkrila čudna Runjina kapa, mogao je prošetati do trećeg mosta. Vidio bi da je na njemu krvi koliko se krvi viđa samo na podu klaonice, a oko mosta i po njemu praznih čahura koliko ih se nađe samo na mjestima žestokih bitaka.

Mogla je, dragi Zlatko, teta Marija Kalina vidjeti kao četnika. On je, najvjerojatnije, i nosio kokardu u srcu ili na kapi kad je poginuo njen sin. Ali Kalin četnik nije bio, isto onako kao što nije bio ni ustaša ni partizan. Ovaj potonji pogotovo! Onakav kakvog sam ga ja upoznao i o tome u pećini sve ispričao teti Mariji, kao što sam tebi ispričao u ovom pismu! Ni četnik, ni ustaša, ni partizan — da ponovim po treći put, jer je to važnije od ičega zapamtiti iz priče o Kalinu! Ništa od svega toga! Kalin je bio *nacimetar*. Instrument kojim se mjeri nacionalno osjećanje ljudi i prema zatečenom ih se stanju svrstava među *prvaše*, one koji prolaze i stižu u Parčić, jer im je vodostaj nacionalnog osjećanja nizak ili nikakav; među *drugaše*, one koji ostaju pod sumnjom, na provjeri, jer im je nacionalno osjećanje varijabilno, čas nisko čas previsoko; i među *trećaše*, one kojima je nacionalno osjećanje previsoko, pa ih treba gurnuti u vodu, neka ih voda otplavi niz slapove *u Parčić*.

Dok druge svrstava u te tri skupine, sam, tvrdeći da nacionalnog osjećanja u njemu nema, da je on iznad toga, *Nacimetar* ostaje nedodirljiv. Iznad i izvan svega, a sudac za sve! Nagrada za ono što radi, a radi nimalo častan posao, *Nacimetru* su crna dolamica i žute čizme, u kojima će se kao *stari konj* dopasti djevojci kojoj bi mogao biti *ćaća, a ona njemu peto dijete.*

Pred glavnim ulazom u tvrđavu jedva se našlo mjesta za parkiranje automobila. Ušli smo u tvrđavu i rasuli se ispred crkve svete Barbare, po ljetnoj pozornici, po terasi restorana koji se nalazi u kući glavnog oružara i po Caffe-baru na bastionu Pisani. Žega je, ljudi su se morali malo odmoriti i nešto popiti prije nego počne uspon do zastave na

Banderiju. Dopuštam slikanje s mnogima, mahom zapovjednicima naših jedinica. Odmah izrađuju slike. Već u rukama imam onu na kojoj sam se ispred crkvenih vrata slikao s Antom Gotovinom. Na slici: u pozadini Gotovine i mene sve vojnik do vojnika i među njima jedan franjevac u habitu. Mislim: taj se habit vratio tamo gdje je stoljećima bio, među hrvatske vojnike, što sam odavno želio.

Kad se gužva smirila i ljudi zasjeli da popiju piće i uhvate sapu za uspon, ja se, idući preko ljetne pozornice, udaljavam od ostalih i dolazim na Vendarmin, na platformu za topove, da, sada odozgor, još jednom i izbliza pogledam kuću u kojoj sam završio tri razreda gimnazije i čistio *njemačku mauzerku* kojom je teta Marija namjeravala ubiti Kalina.

Kuća, podignuta na mjestu gdje se nekada nalazila ona u čijem sam potkrovlju čitao derutne knjige bojnika Mira Tilića, više nema limeni krov. Ima krov od crijepa kao i sve ostale, pa će biti da je ispod novog krova nestalo svega onoga što je pod limenim krovom bilo. Ne dam suzi na oko i stisnem kapke!

A kroz stisnute kapke vidim ponovo sve ono što je pod limenim krovom bilo. I ponovo, usuprot ovom povijesnom danu ili baš zbog njega i njemu u prilog, vidim Kalina u crnoj dolamici i žutim čizmama, u Drnišu, na dan njegove ženidbe s našom susjedom iz Torova. Prolazi pored mene dok stojim prislonjen na ogradu Difnikova dvorišta. Javljam mu se, on me gleda kao da me prvi put u životu vidi. A dok je spavao u našim krevetima, obećavao je, i meni osobno, da će to spavanje, kad u Drniš dođe, zlatom pozlatiti. Zbog onih koji su *otišli u Parčić*, zbog djece tete Marije i zbog toga brzog zaborava ja ga ne volim isto onoliko koliko i teta Marija. Da ga ne gledam, otvaram oči i na suncu vidim nju — tetu Mariju.

Kad su preuzeli vlast u Kninu, komunisti su teti Mariji i njenu postolaru otkrili ono što dotad nisu znali. Da je i njihov sin Miro bio član Komunističke partije, štoviše, značajan rukovodilac u nekakvim oblasnim komitetima. Kako bi to što im rekoše i djelom potvrdili, one su stepenice što vode od crkve svetog Ante do ispod Vendarmina, sve one kuće, kućerke i puteljke oko tih stepenica s jedne i s druge strane, po njihovu sinu nazvali *Stranom Mira Tilića.* To će biti i moja kućna adresa dok budem kod Tilića stanovao.

Mariji su drugovi rekli i da dvanaest dana provedenih u Kninu, kad se gradom kretao u odori bojnika, njen sin nije dangubio nego je, posluživši se sestrinom bolešću da bi od pretpostavljenih dobio dopuštenje za odlazak u Knin, vrijeme od dvanaest dana utrošio na *konsolidaciju pokidanih partijskih veza.* Po tom je zadatku i u Drniš otišao, gdje je, ali usput, doista posjetio bolesnu sestru. U kakvom je stanju sestru zatekao i što mu je ona o sebi rekla, Miro majci nije imao priliku kazati, a to Mariji nisu mogli reći ni drugovi koji su stepenice uz brdo na

kojemu je kninska tvrđava, nazvali *Stranom Mira Tilića.* Kako je protekao susret brata i sestre, znao je samo Kalin, a taj se uz drugove nije pojavio i to Mariji i postolaru rekao.

Prije nego je saznala da joj je sin bio komunist, Marija je vjerovala da ga je na odlasku iz Drniša Kalin dao sačekati i ubiti, zato što je Kalin bio četnik, a Miro domobranski bojnik. Kao bivši akademac kraljevske vojne akademije za Kalina *izdajnik kralja i otadžbine*! Kad je, pak, od drugova saznala da joj je sin i u odori kraljeva akademca i u odori domobranskog bojnika bio komunist, Marija je postala uvjerena da ga je Kalin, nevažno je li još uvijek bio na četničkoj strani ili je prešao na partizansku, dao sačekati i ubiti iz više krupnih razloga. Zato što je bio hrvatski časnik! Zato što je s tolikom količinom hrvatskoga u sebi bio nepoželjan i među komunistima! Zato što je, uklanjajući Mira s puta, uklanjao s puta svoga osobnog protivnika! Onoga koji će posvjedočiti kakva je narav bolesti njegove sestre i spriječiti Kalina da se na lagan način, uz pomoć Sene iz Baljaka, otarasio duševno oboljele Danice i tom smrću otvori mogućnost za još jednu ženidbu *curom kojoj može biti ćaća.*

Kad je na kninskom groblju sagrađena grobnica nazvana *Grobnicom narodnih heroja,* iako u njoj nije bilo pokojnika s odličjem heroja, u tu su grobnicu s groblja svetog Ivana u Drnišu prenesene i kosti postolarova sina. Na tužnoj svečanosti prijenosa Mirovih zemnih ostataka bili su postolar, Marija, njihov najmlađi sin i onaj koji se brinuo da *mauzerka* ne zahrđa.

S naše strane zbilja neočekivan, na prijenosu se bojnikovih kostiju pojavio i Kalin. I bio od domaćih drugova vrlo lijepo dočekan, kao važan i drag gost, s kojim se obavezno, dok stoji uz Iliju Grubića, domaćeg čovjeka, da to i Ilija vidi, treba rukovati i popričati koju u *vezi trenutnog političkog stanja*. Što Kalin mene nije zapazio, to nije čudno, tko se više može sjećati posuđenih kreveta, ali je čudno što se Kalin nije rukovao s roditeljima pokojnika u čiju smo se počast okupili i s roditeljima svoje druge supruge Danice. To je moralo biti čudno! Ali samo onomu koji nije znao što stoji iza te suzdržanosti!

Na povratku s groblja, teta Marija mi je u povjerenju rekla, da ne čuju ni postolar ni njen sin, kako Kalina danas nije ubila samo zato što ni u snu nije mogla sanjati da će biti toliko drzak i prisustvovati prijenosu Mirovih ostataka. Ni u snu! Pa, budući da nije znala kolika je svinja, iako je znala da svinja jest, sobom na groblje nije ponijela *mauzerku,* iz koje ga, jedino, namjerava ubiti. Želi ga ubiti puškom onoga koga je on dao ubiti ili ga sam ubio! Ničim drugim!

Uz opravdanje da ga na grublju ne ubi, što bi, priznaje, za nju bilo divno, a zasluženo s njegove strane, ona mi je na povratku i ovo rekla:

“Ti, Ive, pazi na onu pušku! Kad sam danas vidjela kakva je svinja, imam još jedan razlog više ubiti ga.”

“Da ti nešto kažem, teta! On je bio ovo i ono, on može biti svašta, pa i svinja, ali je Kalin danas *oznaš*. Jači nego ikad! Čuje li da znaš to što znaš; čuje li da govoriš to što govoriš; čuje li da imaš pušku i spremaš ga se s njome ubiti, taj će naći način kako da ti zemljom začepi usta.”

“Govoriš mi kao da to i sama ne znam! Zato, Ive, čuvaj moju tajnu kao što bi i svoju čuvao”, rekla mi je.

Ja sam, dragi Zlatko, tajnu čuvao i sačuvao. Prvi je put tebi u ovom pismu otkrivam, nikada i nikomu više. A teta Marija Kalina, to dobro znam, nije ubila ni dok sam ja kod nje stanovao ni kad sam od nje otišao. Molim te, Zlatko, za malo razumijevanja! U pismu što ti ga pišem, dok preko zida tvrđave stojim nagnut nad njenom kućom, želio bih, ukratko, kazati teti što mi se dogodilo otkad sam otišao od nje, pa do onog trenutka kad sam se ponovo s Kalinom pogledao oči u oči. Preko onoga što ću joj kazati htio bih je i obradovati izjavom da ja jesam, sila je bila, morao sam, od nje otišao, ali da je ona ostala trajno uza me. Čemu su svjedok priče koje sam pričao i u njih nju, kao karijatidu, ugrađivao. Činjenica jest da tetine kuće više nema, ali vjerujem da je njena duša tu negdje oko mene i da će me čuti dok joj preko ovoga pisma, Zlatko, govorim:

*Na silu sam, teta, od tebe otišao i nisam nastavio školovanje u šestom razredu gimnazije. Na to me je prisilio otac, kad je preko znanaca za mene pronašao mjesto u strojarskom odjeljenju zagrebačke Tehničke škole u Klaićevoj ulici. Uz mjesto u školi i mjesto u đačkom domu, koje se, to je bilo presudno, nije plaćalo. Ja sam mogao biti strojarski tehničar, meni zanati idu od ruke i srca, ja sam mogao ugoditi željama svoga ćaće, ali je mene, na ćaćinu žalost, zanimala samo književnost. A zanati samo kad se kroz književnost gleda.*

*Nešto sam preko svake mjere čitao, nešto sam i pisao. Ni jedno ni drugo u strojarstvu nije bilo probitačno. Ali je najmanje probitačno bilo kad sam nešto izlanuo u prisutnosti triju mladih Kalina, rodom iz susjednoga sela, a učenika iste škole u Zagrebu. U prisutnosti trojice drugova iz osnovne škole, od kojih je jedan bio moj takmac za mjesto najboljeg učenika u razredu! Rekao sam da nije lijepo vidjeti kad vlast po selima lovi, veže i gura u karoserije kamiona staro, mlado i nejako, da bi ih odvezla na dvomjesečnu dobrovoljnu radnu akciju. Jer, u tom slučaju u toj akciji, recimo sječi šume usred zime, nema nikakve dobrovoljnosti. Mladi su Kalini, moji drugovi u osnovnoj i strojarskoj školi procijenili da sam s takvim rasuđivanjem i s tako visokim stupnjem slobodoumlja — budući da sam pročitao more knjiga i postao načitan — za društvo i strojarsku industriju opasan. Odgovorio sam da sam ja, s obzirom na količinu knjiga koje postoje na svijetu, količinu doista usporedivu s morima, pročitao manje knjiga nego što je vode u najplićem brljanskom jezercu. Tri su se Kalina na mene naljutila da ih zafrkavam, i izbacili su me iz strojarskog*

*odjeljenja Tehničke škole.*
*Dođem kući, teta, i za selo postanem ni strvni ni lovni pas. Danas dođem, a sutradan me zgrabe i sa mnom na izgradnju zgrade Predsjedništva vlade u Novom Beogradu. U pijesku na obali Save lijevao sam betonske gredice, a u barakama, u slobodno vrijeme opismenjivao nepismene djevojke. I jedno i drugo pod zapovjedništvom komandanta brigade, pastorka majčine sestre, tete Kaje, dobra čovjeka Marka Šojića. On mi, kad smo se iz Beograda vratili u Prominu, napisa karakteristiku, dokument bez kojega se nisam mogao upisati ni u jednu školu. I u toj karakteristici, kao moj rod i plemenit čovjek, ne spomenu ono najvažnije, da sam prošlu školsku godinu izgubio jer sam iz političkih razloga izbačen iz škole strojarskih tehničara.*
*S tom se karakteristikom, teta, upišem u Učiteljsku školu u Kninu, te godine doseljenu iz Imotskoga, u njen drugi razred, jer su mi peti gimnazije priznali za prvi Učiteljske. Ja s tom karakteristikom u Učiteljsku školu, a pastorak tete Kaje koji ju je napisao ode dvije godine robijati na Golom otoku. Bogu hvala, ne zbog moje karakteristike već stoga što su Kalini procijenili da je stupanj Markove dobrote, općenito gledano, što obuhvaća i moju karakteristiku, toliko visok da je postao opasan za društvo koje oni izgrađuju. Da sam tu na učiteljskoj školi postao učitelj, to, teta, znaš. Povremeno bih te susretao i posjećivao. Ali ti nikada, kao što si ti meni, nisam povjerio tajnu moga tadašnjeg života, da sam izbačen iz strojarske škole i da se u mojim dokumentima nalazi Markova krivotvorena karakteristika. Rekao sam, umjesto otkrića tajne, da mi strojarstvo nije od srca bilo i da sam ga dragovoljno napustio. Protjerivanje iz strojarske škole u Klaićevoj i lažnu karakteristiku i od tebe sam morao skriti. Gurajući je u zaborav, morao sam je kriti i od sebe sama!*
*Onda sam, teta, u Oćestovu dobio mjesto učitelja. I nisam imao kreveta na kojemu bih spavao, pa sam otišao u Učiteljsku školu, koja je bila napuštena jer su njeni učenici preseljeni u Zadar, i tamo sam u trajno vlasništvo dobio jedan od kreveta na kojima su đaci spavali. Na jedno rame uzglavlje, na drugo podnožje, u svaku ruku po jednu bedrenjaču i tako natovaren dođem na željezničku postaju. Vlakom putujem do Pađana, a odatle uz pomoć učenika koji su me dočekali i pomogli mi nositi dijelove kreveta, prođem kroz Oćestovo, dođem u školu i tu krevet sam sastavim.*
*Na tom sam se krevetu, teta, oženio učenicom kninske učiteljske škole kad je u Zadru postala učiteljica. Nakon godinu dana s njom u teretnjaku, koji je služio za prijevoz gnojiva iz vojnih štala, odselio sam se u Crno, selo iznad Zadra, jer je u Zadru te godine počeo s radom Filozofski fakultet na kojemu sam, uz rad na školi, mogao studirati književnost. Završio sam ga nakon četiri godine i dobio diplomu zadarskog fakulteta s*

*rednim brojem jedan. Isti dan kad sam diplomirao, dobio sam dekret kojim od učitelja u Crnom postajem direktor Učiteljske škole u Zadru. Nakon nekoliko godina, teta, Učiteljska je škola pretvorena u drugu zadarsku gimnaziju, pedagošku, i našla se u neprilici jer nije imala dovoljno nastavnika za matematiku. U učiteljskoj školi matematika je sporedan predmet, a u gimnaziji je na prvom mjestu. Privolim općinu da školi za dva profesora matematike dodijeli dva stana. Raspišem natječaj, javi se dvoje matematičara i primim ih oboje. Joška Ljupkovića iz Šibenika i Mariju Matić iz sela Trbounja pored Drniša! I tada, teta, kad sve to s matematikom i matematičarima sredim, sav sretan što sam uspio srediti, evo ti nekoga, pa na direktorova vrata kuc, kuc. Tko je da je, neka izvoli ući! Kad ono, tko — Kalin! Ponovo oči u oči nakon toliko pustih godina! Znao sam, a evo i potvrde tu, da ga ti, teta, nećeš ubiti. Nisam ja te sreće da bih se Nacimetara oslobodio; a nisi ni ti takav zmaj s mauzerkom u rukama da bi Kalina ubila.*

*A sad, zbogom, teta, moram ići! Moje se društvo odmorilo, osvježilo pićem i kreće prema zastavi na Banderiju. A ja moram za njima! O mojim mukama s Kalinom nakon ponovnog susreta, ako te bude zanimalo, moći ćeš se obavijestiti iz nastavka ovoga pisma što ga pišem svom prijatelju Zlatku.*

Do zastave se nije krenulo putem kojim sam mislio da će se krenuti, dužim ali lakšim, manje strmim, desno od Barbarine crkve, preko Donjeg i Srednjeg grada, a otuda na Lab, kako se zove mjesto na kojem vjetar u vruću danu hladi lica i vijori dugu zastavu. Krenulo se kraćim i strmijim putem lijevo od crkve, pored upravne zgrade muzeja, pa nalijevo uskim stepenicama bez rukohvata do postaje Emo, a odatle, ako možeš, pod oblake.

Onaj tko je od dva moguća puta izabrao ovaj potonji mora da je zaboravio kako u grupi koja se penje ima starijih ljudi. Njima će taj uspon, koliko god do zastave željeli doći, biti težak u ovom ljetnom danu, na ovoj pripeci i ovom suncu. Čovjek se starijih nije sjetio, pa sad što je, tu je, uspinji se! Tuđmanu uspon ne smeta, on gazi prvi. Ja sam nešto mlađi od njega, ali ne igram tenis kao on, pa ću polako, među posljednjima. Dok se oni na čelu, kad na Lab dođu, izdovolje gledanja i slikanja, i ja ću, koji se ne volim naći pred televizijskim kamerama, tamo doći.

Ja tako, a Kalin, dragi Zlatko, ponovo ulazi na vrata direktora Druge zadarske gimnazije. Pedagoške!

“Napravio si što nisi smio napraviti”, rekao je dok je još bio na nogama. A kad je sjeo: “Uzeo si u službu onu Matićku i još si joj dodijelio stan.”

“A što je s Matićkom kad ne bi smjela biti profesor, a studirala je i završila matematiku, i što je s njom kad ne bi smjela dobiti stan koji se

dodjeljuje stručnjacima koje bez stana ne možeš dobiti?"

"To si me mogao pitati prije nego si je zaposlio i uselio u stan. Znao si da sam se odskora doselio u Zadar."

"Čuo sam da ste došli, ali nisam znao da bih vas trebao pitati što mislite o onima koje zapošljavam."

"Trebao si. Mi stariji više znamo. Vi mlađi trebate koristiti naše *bogato iskustvo.*"

Da, čuo sam da se Kalin doselio. Nije on jedini! Bile su to godine umirovljivanja *drugova s bogatim iskustvom*, ali s nikakvim znanjem iz struke koju su obavljali. Među njima je bio najveći broj umirovljenih vojnih časnika i dužnosnika u politici, gospodarstvu i policiji. Umirovljeni su jer nisu bili dorasli poslu kojim su se bavili. Da bi otvorili prostor mladim stručnjacima! Umirovljeni su mladi i umjesto da im se kaže istina: "Istrošeni ste, odlazite!" rečeno im je da tek sada počinje njihov *društveno politički rad,* u kojemu će biti korišteno njihovo *bogato partijsko iskustvo.* Poželjeli bi grad u kojemu će to *bogato iskustvo* biti korišteno; dobili bi novi stan u tom gradu; doselili se i onda, dokoni, krenuli od poznanika do poznanika, od ustanove do ustanove i nudili se za savjetnike, pokrovitelje, a ako bi im se posrećilo, i da se uvale u neku od stolica i nastave *komandovati.*

Čim sam ga vidio, jer mi se prvi takav ne nudi za savjetnika, ja sam znao o čemu se radi, samo nisam znao kako će tu ponudu, da mi bude savjetnik, izvesti. On nije znao, i to će biti, kad sazna, uzrok njegovu razočaranju u mene, da je meni bilo odbojno *bogato iskustvo* tih što kao on požele stan u bilo kojem gradu, dobiju mirovinu veću tri puta od moje plaće i dolaze nam s ponudama da nam budu tutori. A kad bih i dopustio da mi se netko od takvih približi, kako bih doznao što se s tim ljudima zbiva, onda sigurno ne bih dopustio ni da mi se približi ni da me savjetuje čovjek koga je teta Marija htjela ubiti, a mene zadužila da joj se brinem o *mauzerki* iz koje će u njega ispaliti čitav spremnik od šest metaka.

"Pa da čujem što to vaše *bogato iskustvo* zna o profesorici Matić", pitao sam ga.

"Ona je iz ustaške obitelji! Prema tomu, i ona je ustaša! A ustašici dodijeliti stan i povjeriti joj da odgaja *našu mladu generaciju,* nije pametno. Nije ni dopustivo!"

"Ona je, ipak, profesorica matematike!"

"I preko matematike se može promicati ustašluk!"

"Kad su *ustaše po zemlji hodale*, Marija Matić je bila dijete i ustašku odoru nije mogla nositi."

"Ali su je ustaškim mlijekom hranili!"

"A što da sada radim? Tu je i neka tu ostane. Vidjet ćemo!" demonstrirao sam nemoć nakon svršena čina.

“Nema se tu što čekati i što vidjeti. Savjetujem ti da nešto smisliš i da je se riješiš. Ne kažem ja da joj *podmetneš nogu* kako smo mi podmetnuli njenu stricu, danas su druga vremena, ali kakva god vremena bila, *noga se može podmetnuti* i taj ima da leti kroz prozor”, rekao mi je kao da nekomu odmjerava od lakta.

“A kakva je to *noga bila podmetnuta* njenu stricu? Morao bih znati, ako po tom uzorku i sam moram nešto napraviti”, tjerao sam vodu na šalu.

“Neke se stvari nikad ne otkrivaju. Među njih spada i *podmetanje noge* njenu stricu”, osmjehujući se tajnovito, rekao je Kalin.

Kad mi je dao savjet da se Marije Matić riješim, jer sada, pošto sam čuo njegovo mišljenje o njoj, ne mogu više reći da ne znam ono što sam davno prije morao znati, i kad je od mene otišao poželjevši da se odsada što češće viđamo, ali samo ako se te ustašice riješim, ne drukčije, Kalin je otišao s uvjerenjem da mi je dobro došao njegov savjet i da ću ga, htjelo mi se ili ne htjelo, poslušati i profesorici Matić *podmetnuti nogu*, nju unesrećiti, a gimnaziju ostaviti bez nastave matematike. Razumije se da to neću učiniti, da neću koristiti Kalinovo *bogato iskustvo.* Nisam ja za ništa podmazivao *mauzerku* onoga čije ime nose jedne stepenice i jedna strana brda na kojoj se diže kninska tvrđava.

Radoznao što prije čuti tko je bio taj profesoričin stric i kako mu je *podmetnuta noga*, potražio sam za vrijeme odmora u zbornici profesoricu Matić i pozvao je k sebi, jer je Kalin bio nešto prije otišao. Činilo mi se da ga je zapazila kad je od mene odlazio. Jer, zatekao sam je uplašenu kao da je u Kalinu na školskom hodniku vidjela krokodila koji je razjapio ralje i gmiže prema njoj. Toliko je drhtala, toliko je lila suze, da sam je morao umirivati obećanjem kako joj se s moje strane nikakva neugodnost neće dogoditi, a što ćemo i ja i ona od Kalina doživjeti to udruženim snagama moramo dočekati i podnijeti. Valjda sam na nju djelovao umirujuće, i kazala mi je što je bio njen stric i kako mu je *podmetnuta noga.*

Stric je Marije Matić u Drnišu bio učitelj. Uzgredno uz posao učitelja obavljao je i dužnost ustaškog tabornika, što će reći aktivista u stranačkoj strukturi ustaštva. Kad je to htio, Drnišom se mogao šetati u odori tabornika, koja se samo u sitnicama razlikovala od odore ustaškog vojnog časnika. Onakve odore u kakvoj je Runje pobjegao u partizane! Ne treba ni reći da je učitelj i tabornik Matić u toj odori izazivao pažnju i doimao se glavnim među ustašama, iako glavni s dužnošću tabornika nije mogao biti. Imao je i motorkotač na kojemu se vozao po Drnišu, odlazio roditeljima u Trbounje i, preko nedjelje, djevojci u Šibenik. Na putu prema Šibeniku i na povratku iz Šibenika morao je, jer drugoga puta za vožnju na motorkotaču nije bilo, proći kroz srpsko selo Žitnić, gdje su ustaše, na mjestu prijelaza preko željezničke pruge, zajedno s talijanskom

vojskom, imale stražarnicu i držale stražu. Tabornik se, prilikom prolaza kroz Žitnić, pouzdavao u tu stražarsku postaju i u te stražare. Jednom kad se vraćao iz Šibenika, prošao selo i stražu, na zavoju ceste preko Moseća, netko ga je, možda isti onaj koji i bojnika Tilića, nanišanio u prsa i s dva metka skinuo s motorkotača, ne mareći što će tabornik na prašnjavoj cesti isprljati odijelo u kojemu se izlazi pred voljenu djevojku.

I to je bilo to! Ti su hici iz čeke u prsa, jednom tabornika a drugi put bojnika, bili Kalinovo *podmetanje noge*.

Nakon toga što sam čuo, oživljavajući sjećanje na tetu Mariju, odlučio sam kako me Kalin neće ni privoljeti savjetom ni primorati prijetnjom da i ja, kao što je i on učinio taborniku, *podmetnem nogu*, u bilo kojem obliku, tabornikovoj sinovici, koja je u vrijeme stričeve smrti bila dijete.

S količinom naslijeđenog straha koju je zbog stričeva tabornikovanja u sebi nosila, teško da sam profesoricu Matić uvjerio da od mene ne očekuje ništa loše. Ni otpuštanje iz službe ni izgon iz netom useljenog stana, što je Kalin tražio. Zaštitit ću je koliko god budem mogao. Ne znam da li ću i moći, pa joj ostavljam pravo neka u mene sumnja dok se god ne pokaže kako se držim obećanja koja sam joj dao.

Želio sam joj do kraja objasniti u kojoj smo se situaciji, stjecajem prilika, oboje našli, pa sam joj složenost te situacije nastavio objašnjavati i da bih je utješio, i da bih je podučio kako će se ponašati, i da je, još jednom, zamolim neka mi vjeruje.

Nije Kalin k meni došao radi nje, tabornikove sinovice. On je, koristeći sinovicu kao povod, došao k meni radi mene sama, da mi se ponudi za savjetnika s *bogatim iskustvom* u *podmetanju noge* ljudima, kako bi tresnuli nosom o zemlju, i za tutora s razgrananim vezama među *podmetačima nogu*. Prihvatim li ga za savjetnika i tutora, skočit će mi za vrat, tu se trajno smjestiti i ispijati mi krv na slamku, ali će me, zauzvrat, kao svoju lovinu, zaštititi od drugih krvopija u lokvi s malo vode a mnogo reptila. To se kaže: bit ću njegov čovjek i radit ću što mi on zapovjedi!

Ne prihvatim li ga za savjetnika i tutora, ne dopustim li mu da mi sjedi za vratom i ispija krv, u ulozi *nacimetra*, a na slučaju tabornikove sinovice, izmjerit će mi visinu nacionalnog osjećanja, koja se, po Kalinovu sudu, najlakše mjeri na toleranciji prema ustaškim sinovicama i sinovcima. Ne poduzmem li ništa protiv profesorice Matić — a ono što bih trebao poduzeti jest da profesoricu otjeram sa škole i istjeram iz stana — Kalin će kao *nacimetar* ocijeniti kako mi je visina tolerancije prema ustaškim sinovicama toliko velika da me istog trenutka treba otjerati s mjesta direktora gimnazije, kako ne bih napravio još veću, štoviše, nepopravljivu štetu.

Usprotivi li se tko i kaže mu kako pretjeruje, da su jedno ustaše a

drugo njihovi sinovci i sinovice, on će te podučiti da je to ista stvar, *ista pašta.* Njega su na partijskom kursu u trajanju od mjesec dana učili kako je s nacionalnim osjećanjem isto kao i s krvnim tlakom, ne valja kad je visok, ne valja kad je nizak. U slučaju tolerancije prema ustaškim sinovcima i sinovicama, što je isto kao i prema ustašama, nacionalno osjećanje može se ocijeniti opasno visokim. Da ne bi došlo do kolapsa *socijalističke zajednice*, oboljele, koji su poluga društva, treba lišiti ključnih uloga i poslati na liječenje. Na taj će način zapošljavanje jedne profesorice matematike Kalinu kao *nacimetru* poslužiti za stvaranje *slučaja Marije Matić.* Preko toga *slučaja* on će s mjesta direktora škole ukloniti čovjeka koji je odbio *nacimetra* Kalina s *bogatim iskustvom u podmetanju nogom* prihvatiti za savjetnika i tutora. I to je to!

"Kalin će od sada zbog vas progoniti mene", rekao sam profesorici. "Neka vas to ne brine. To je moj izbor. Uostalom, s vama ili bez vas, on bi mene u oba slučaja progonio. Mi smo dugo prirodni neprijatelji. I to vam je to!" završio sam misleći na *put za Parčić* i *mauzerku* onoga čije ime nosi jedna strana brda na kojemu je sagrađena kninska tvrđava.

Nisam siguran da je profesorica Matić u tom trenutku mislila da je to baš to, ni da je to istina. Imala je razloga u mene sumnjati. Ali nešto vremena kasnije, nakon *Hrvatskog proljeća*, kad me *nacimetri*, Kalin prvi među njima, otjeraju s mjesta direktora škole i liše uloge poluge društva, imat će se priliku u to uvjeriti.

Na postaji Emo, dragi Zlatko, sustižem gospođu Ankicu, predsjednikovu suprugu. Žena se naslonila rukom na zid tvrđave i, duboko udišući svježi burin s Dinare, kaže mi da ovo uspinjanje nije lako. Muž ju je ostavio iza sebe, neka ide polako, a sam je odjurio naprijed i već je s prvom grupom, u kojoj su njegovi tjelohranitelji, generali i televizijski snimatelji, na platou Laba. Kažem gospođi Ankici da oni koji su nas ovuda poveli ili nisu znali za drugi put ili nisu hajali što za ovaj uspon nismo svi ni dovoljno mladi ni dovoljno istrenirani. Pa, polagano, krećimo uzbrdo od jedne do druge neravne stepenice; koje je stepenicama grijeh zvati, jer to kamenje poslagano bez reda stepenica ni vidjelo nije.

Još dok smo letjeli helikopterom, gospođa me je pitala koje mjesto u kojem trenutku nadlijećemo i ja sam joj kazivao imena mjesta pod nama. Sad se čudi otkuda ja sva ta mjesta poznajem. Nema mjesta čuđenju, gospođo Ankice, ja sam u ovim selima i ovim gradićima odrastao i stario.

A stepenicama kojima se uspinjemo, ja sam se, dok sam gimnaziju pohađao, bez ikakve svrhe, penjao tjedno bar dva puta. Uz to i svaki put kad bih išao u branje pelina! Moja je majka kao lijek pila pelinov čaj. Kad bih išao k njoj, ne bih joj zaboravio ubrati pelina. Nigdje nema toliko čistog pelina koliko ga je u zidinama i ispod zidina kninske tvrđave. I nijedan nije tako ljekovit kao ovaj što na tom kamenju raste.

“A kako je tek gorak! Uberite ga, gospođo Ankice, i zagrizite. Znat ćete što je gorčina!”

Ne znam hoće li gospođa Ankica upamtiti moju priču o gorčini i ljekovitosti kninskog pelina. Ali znam da joj se mučno uspinjanje na drevni Lab neće tako lako izbrisati iz pamćenja.

Kad smo se našli na platou Laba, isto što i Banderija, gospođa Ankica je, s onima što su kao i mi kasnili s uspinjanjem, prišla bliže suprugu koji je ispod zastave davao novinarima izjave za danas i za daleka vremena, a ja sam se izdvojio od svih, prišao istočnom zidu Laba i pogledao na polje, rijeku, sela i sve ostalo što se odatle moglo vidjeti, a meni je do u tančine bilo poznato!

I Tuđman ispod zastave i svi ostali oko njega bili su mi za leđima, kad sam prve do sebe čuo kako mi govore da Tuđman pita kud sam nestao. Ako sam i nestao, mislim, nisam ga ostavio samog, ima ih mnogo oko njega, od mene tisuću puta zaslužnijih da se u ovom trenutku na Labu uz njega slikaju. Od ove visine mene hvata vrtoglavica i nisam raspoložen za slikanje. Hvata me nelagoda i od pomisli na Kalina, i od mirisa pelina koji posvuda oko nas raste i jedva zadržava ono malo zelenila u lišću, jer su prve kiše ljeta na izmaku pale tek pred koji dan. Čudo da se zelenila na ovoj suši i ovom suncu zadržalo i toliko koliko ga je. Ipak, usuprot vrtoglavici, nelagodnom prisjećanju i mirisu pelina, okrenem se i ugledam Tuđmana kako, praćen od televizijskih snimatelja, na propisnom odstojanju od tri metra, prilazi meni i kaže:

“Ivane, kud ste nestali! Pokažite mi zgradu u kojoj ste završili učiteljsku školu!”

Stao sam mu uz bok.

Snimatelji su zauzeli položaj ispred nas ostavljajući nam pogled na grad i polje slobodnim.

Dragi Zlatko, ako se večeras, ili nekih drugih večeri što slijede od sada unedogled, bude emitirala ta snimka, njega kao vrhovnog zapovjednika pobjedničke vojske i mene kao nekakvog književnika, koji mu se bogzna zbog čega pridružio, moglo bi se pomisliti da nas dvojica, ispod zastave, na vrhu Laba, ispred grupe generala, među kojima je i Gotovina, planiramo napad i vršimo izviđanje terena na kojemu će se voditi bitke.

Moglo bi se pomisliti, kažem, ali, doista, u tom su trenutku i naša misao i naš razgovor bili daleko i od rata koji smo proživljavali i od osvajanja koje planiramo. Za nas je rat bio završen kad smo se popeli na Lab, pod ovu zastavu, a naš je razgovor vođen o onome što nas je povezalo i preko čega smo se upoznali. O književnosti! Još točnije, o mom romanu *Okvir za mržnju*.

Tražeći od mene da mu pokažem zgradu učiteljske škole, Tuđman me jest pitao gdje sam tu školu završio, ali, istovremeno, i gdje je smještena

radnja romana koji je nekada čitao, i filma koji je po tom romanu snimljen. Radnja romana koji ga je oduševio i primorao da digne telefonsku slušalicu, nazove moj broj, predstavi se i upita me jesam li pjesmu od četiri stiha, koju u romanu pripisujem Ujeviću, ja napisao ili je ona Ujevićeva, a on je u zbirkama njegovih pjesama ne uspijeva pronaći. Odgovorio sam mu da sam pjesmu sam sastavio. Da nisam, da je pjesma doista Ujevićeva, u fusnoti bih naveo iz koje sam je njegove knjige preuzeo. To je bilo naše poznanstvo i prvi razgovor što smo ga tim povodom vodili. A sada, nakon godina druženja i popriličnog broja razgovora u četiri oka, pred televizijskim kamerama koje nas slikaju za povijest, kao dokaz da smo mislili slično i radili isto, mi smo taj prvi razgovor preko telefona nastavili.

"Ono je, Predsjedniče!" rekao sam i pokazao rukom.

Tu je velebnu zgradu među seoskim kućama i izvan grada bilo nemoguće ne zapaziti, ako si na nju i migom a nekmoli rukom pokazao. Predsjednik je časak šutio, a onda je kazao nešto dvosmisleno:

"Lijepa je kad je gledaš izvana."

Jedan je smisao doslovan, da je zgrada doista lijepa. Drugi se je nalazio u aluziji na sadržaj romana *Okvir za mržnju*, čija je radnja smještena u tu zgradu. Sudeći po toj radnji, koja se pretežno zbiva unutar zgrade, zgrada iznutra nije bila onako lijepa kakvom se izvana činila. To se dade zaključiti i po pjesmi koja nas je spojila:

*Ti kriv si, bijela ptico jata crna,*
*i kada ništa ne učiniš krivo;*
*mahuno krušnog zrnja puna,*
*nad tobom nebo gnjilo je i sivo.*

I ja smo i on, po sudu Kalina i ostalih fukara, onih koji su ljudima *nacimetrom* mjerili visinu patriotizma, bili bijele ptice u crnom jatu, jer nam je stupanj patriotizma bio previsok, a tolerancija prema bilo kojoj visini, i onoj do zvijezda, patriotizma kod drugih još veća. A to, da smo bili bijele ptice u crnom jatu, nas je jednoga drugomu i približilo i dovelo do toga da se na današnji dan nađem pod zastavom na Labu.

Čim se nađemo u četiri oka, sada to ne mogu učiniti, reći ću mu svoje mišljenje o onome što je kazao kad smo sletjeli na nogometno igralište. Da naš današnji dolazak ovamo jamči *stoljeća stabilnosti* hrvatskoj državi! Reći ću mu da bi to tako moglo biti ako se naša generacija do kraja života, a oni koji za nama dolaze čitav život, budemo znali oduprijeti fukarama koje uzurpiraju pravo da nam *nacimetrom* mjere visinu patriotizma i sude kad je previsok a kad je pao ispod normale. I onima koji nam, da bismo se s patriotizmom, s tim preslikom krvnog tlaka, znali nositi, propisuju *nacibonton.* Kako je jedna od fukara nazvala svoj *nacimetar*!

## *2. Partizan*

Pečena janjetina — za koju neki čudaci misle da je obredno, kultno i statusno jelo *ognjištara,* a ja znam da to nije moglo biti, jer *ognjištari* dok su bili čobani i živjeli od ovaca janjce nisu pekli, jeli su samo meso mladih ovnova i starih ovaca — blagovala se na terasi, ispod krošnje smokvića i vinove loze, pred zgradom glavnog oružara tvrđave u kojoj je danas restoran. Tu si kuću, dragi Zlatko, u ovim ratnim godinama više puta mogao vidjeti na televiziji iznutra i izvana, jer je *kninskom šerifu* služila kao rezidencija u kojoj bi se rado slikao, držao sastanke s vojnim starješinama, primao delegaciju srpskih književnika, dočekivao goste iz inozemstva i, sudeći po mjestu gdje je to činio i po onomu što je činio, ponašao se kao neki srednjovjekovni plemić, recimo, Drakula, ostrvljen od kraljevske vlasti na zemlji i Božje na nebu.

I pored hladovine ispod loze, i pored zmorca koji je zapuhnuo i dobro ćarlijao na ovoj visini, vrućina je bila nesnošljiva. Okruženi smo zagrijanim kamenom i nikakav nas hlad i vjetar ne mogu zaštititi od jare koja izbija iz kamenih ploča ispod nas i litica posvuda oko nas. Često pijem čistu vodu, a od jela odustajem, koliko god to jelo, po tumačenju onih čudaka, bilo obredno i koliko mi god bilo stalo da se taj obred danas ovdje u slasti obavi.

Nazvao sam Juru, zatekao ga u Vodicama i rekao mu neka krene prema Drnišu. Neka me čeka na Poljani, ispred hotela *Danica*, ako je od hotela što ostalo. Poljanu će prepoznati po tome što je najširi i jedini ravni prostor u gradu. Ne visi na strmini kao što visi većina drniških trgova i ulica. Odgovara mi da će se snaći, iako u Drnišu nikada nije bio.

Da me ponovo ne bi tražio, kad primijeti da me nema u njegovoj blizini, dok od oružareve kuće silazimo do predvraća tvrđave, gdje nas čekaju automobili, prilazim Tuđmanu i kažem mu da ću s njim u helikopteru letjeti do Drniša, ali od Drniša prema Splitu neću. U Drnišu me čeka moj vozač s kolima, idemo u moje selo, želim vidjeti što je ostalo od moje kuće.

“Je li pametno to što činite? Oni se još nisu sasvim izvukli. Neke se razbijene grupice još uvijek povlače. Mogli biste doživjeti neugodnosti.”

“Ovo što činim pametno nije i do neugodnih susreta moglo bi doći, ali sam ja tako odlučio. A da sam to učinio nitko drugi neće znati osim vas i moga vozača.”

“Čuvajte se i bilo vam sa srećom!” rekao je kad smo krenuli svaki prema svojim kolima.

Za vrijeme leta do Drniša u helikopteru ne vlada ona uzavrelost, ona radoznalost i onaj nemir kakvi su vladali kad smo dolazili u Knin.

Željama je udovoljeno, vidjeli su što su željeli vidjeti, bili su gdje su željeli biti, umor je učinio svoje, jelo također, i svi su za vrijeme leta utihnuli, neki da se odmore do novih uzbuđenja, a neki prebirući u mislima prvo što im se na prebiranje ponudilo. Ja sam spadao u ove potonje, u one koji su se nečega sjećali, jer sam među te spadao i kad smo se uspinjali do Laba.

A sjećao sam se, dragi Zlatko, i to sjećanje prebirao kao bogomoljka zrnca na krunici, svoga prvog dolaska u Drniš. I tada sam u *oslobođeni Drniš* dolazio kao *oslobodilac.* Mnogo je to! Tako malen grad a dva puta ga u životu *oslobađati*! Velika je to sreća u još većoj nesreći. Kao *oslobodilac*, u rasponu od prvog do drugog *oslobođenja*, ako se o meni sudi po materijalnom standardu, mnogo sam napredovao. To više čudi što zbog toga napretka nisam u drugom *oslobođenju* nimalo sretniji nego što sam bio u prvom. Upravo obrnuto, u prvom sam *oslobođenju*, iako puki siromašak, bio kudikamo sretniji. U prvom *oslobođenju* bio sam sretan što ga je bilo, a u drugom sam nesretan što ga je moralo biti. Zapetljano je to s tom srećom *oslobodilaca.* I tko se u toj petljavini nije sam našao, taj ne zna što je biti zvrk koga su dva prsta na snažnoj ruci prisilila da se oko sebe vrti čitav život, od jednog do drugog *oslobođenja.*

Kao *oslobodilac* u Drniš po drugi put dolazim u helikopteru s predsjednikom države i sretan nisam, a prvi sam put došao u dronjcima, pješice, napola bos, s puškom preko ramena, i bio sam sretan. I bio sam sretan i bučan od sreće kao svat komu je palo u dužnost da puca iz mužara dok svadba bude trajala, i dok, zajedno s njim, i svatovi i mladenci ne padnu na zemlju mrtvi pijani. Pa makar se iz pijanstva nikada ne probudili!

Hoćeš li, dragi Zaltko, da ti kažem kako sam prvi put postao *oslobodilac* Drniša i za to dobio *Medalju zasluga za narod*, koja mi nije donijela ni toliko zasluga da bih bio primljen u kninski đački dom, niti su me te zasluge mogle osloboditi pogrdnog imena kakvo je u to vrijeme bilo *kulački sin*? Hoćeš li da ti o tome nešto kažem kad sam ti kazao kako me je Kalinov *nacimetar* i po drugi put napravio *oslobodiocem* ovoga malog, ubogog i ubavog gradića? Dakako da hoćeš!

Od pobunjene Bukovice i Like odvojena rijekom, od četničkog Kosova planinom, a od Knina pojasom rijetko naseljena krša, s ustaškom posadom u Oklaju, a s talijanskom na elektrani Miljacka, Promina je sa šest tisuća svojih stanovnika, većinom Hrvata, do pada Italije pod zimu četrdeset i treće, ratne dane provodila u relativnom miru. Izuzev jednodnevnog partizanskog upada, kad je usmrćen župnik Pavle Silov a župni dvor opljačkan! Većina je za rat sposobnih ljudi bila u domobranstvu, pretežno u Kninu pod zapovjedništvom Talijana, manji broj u ustašama u Drnišu i širom zemlje, a rijetki su otišli u partizane, krili se po selima uzduž rijeke i održavali vezu s partizanskim jedinicama

u Bukovici i Lici. Među potonjima bio je moj ujak Mate zvan Bićo. Jedan od četiri živa brata moje majke, nakon smrti njena brata Ivana, njen najdraži brat. Usudio bih se reći i njoj najdraži čovjek! Bićina, pak, supruga Marica bila je majčina najprisnija prijateljica. Kad bi nekom govorila kakvi odnosi vladaju između nje, njenoga brata Biće i nevjeste Marice, majka bi rekla da oni žive *u slozi kao nokat i meso.*

Ujak se Bićo danju skrivao u kanjonu služeći se brojnim spiljama koje mu je nalazio moj otac, a otac je znao svaku, i one za koje osim njega nije znao nitko drugi. Do talijanske kapitulacije, koliko se god brinuli za ujakovu sigurnost, majka su i otac bili samo ispomoć ujni Marici, koja je u zbrinjavanju muža vodila glavnu riječ. Ustaše su iz Oklaja dolazile k našoj kući i prijetili majci i ocu da će ih ubiti što kriju partizanskog *ilegalca*, a mnogo više nego njima prijetili su *ilegalčevoj* ženi, pa se i ujna, kako bi izbjegla susret s njima, na glas da ustaše dolaze, morala nekamo skriti. No, kako su ustaše potjecale iz Promine ili iz mjesta u njenoj blizini, prijetnje su ostajale samo prijetnje, koliko god ih bilo nemilo slušati.

Kad su čuli da im je propala država, talijanski su se vojnici iz posade na elektrani uspaničili i, umjesto da ostanu gdje jesu i sačekaju ustaše iz Oklaja da ih razoružaju i pošalju u sabirne logore, oni su pregazili rijeku i kozjim putem krenuli prema matičnoj jedinici u Kistanjama s namjerom da iz Kistanja odu kamionima do Zadra, a odatle brodom u Italiju. U klancu na izlazu iz kanjona prema selu Čučevu dočekala ih je neka *partizanska jedinica*, najvjerojatnije na brzinu skupljena pljačkaška grupa u kojoj je bilo najviše četnika iz Rudela, razoružala ih bez otpora, svukla do gola i pobila puščanom vatrom, a tijela im pobacala u rijeku. Za zločin se saznalo istoga dana u selima duž rijeke, jer su se gola tijela, kao uginule ribe, nasukala u korijenju vrba koje su rasle na sprudovima, ali se nikad nije doznalo ni tko je te ljude pobio ni koliko je tih uplašenih nesretnika stradalo.

Otada više ni u Promini nije bilo mira.

Čim su Talijani otišli, istoga dana kad su krenuli niz rijeku, njihovu utvrđenu postaju iznad elektrane zaposjela je ustaška satnija iz Sedmog ustaškog stajaćeg zdruga. Ustaše su zaposjele i boksitni rudnik u Mratovu, a u Oklaju, u općinskoj zgradi i Ćorića kući smjestilo se pedesetak oružnika. Ustaše su oko elektrane, šireći ono što su Talijani imali, sagradili pojas bunkera od kamena, a na vrhu brljanske strane isturili straže, da partizani ne bi neopazice sagradili porušene mostove, prešli rijeku i napali ih s leđa.

Uzaludan im je bio trud, partizani su preko gazova uspjeli prijeći rijeku i ustaše su napali na prilazima elektrani. Borba je trajala od ponoći do zore, kad su se partizani, ne uspjevši zauzeti nijedan bunker, ma ni približiti mu se, povukli onako kako su i došli.

Za sobom su ostavili jednog borca, koji se, ne znajući ni gdje je ni što se s njim dogodilo, do podneva krio u šumarku, blizu puta, koji od ceste vodi u Rudežine. O podne, žedan i gladan, iziđe iz grmlja, pokaza se čobanima i zatraži od njih vode i kruha. Čobani mu dadoše i jedno i drugo, on pojede i popi što mu ponudiše, pa se ponovo zavuče u grmlje da tu dočeka noć i krene preko rijeke. Naiđe grupa ustaša, čobani im rekoše koga su vidjeli i u kojem se grmu taj krije. Ustaše osuše vatru po grmu i ubiše onoga tko se u njem krio.

Za izdaju zaostalog partizana optužena je Anica kći Mijata Paraća. Partizani su po nju došli noću i ona je bila prva koja je *otišla u Parčić.* Za njom je *put Parčića* otišla i Melinica, strina jednog od *ilegalaca* — ne i strina moga ujaka — koja je ustašama rekla da s vremena na vrijeme, u selu, noću, viđa svoga sinovca. Melinicu je na *putu u Parčić* slijedila Špirinica, druga strina onog istog *ilegalca*. Za istu stvar! Ta tri *putovanja u Parčić* bila su dovoljna da se ljudi prisjete starih izreka kao što su *Drži jezik za zubima* i *Što vidiš, ne vidi; što čuješ, ne čuj.*

Otkako su ustaše zaposjele elektranu, ujna se Marica morala kriti kao i ujak Bićo. Moj otac su i majka od ustaša strepjeli, ali u *ilegalu* otišli nisu. U takvim neprilikama, kad je postalo izvjesno da će ustaše uhvatiti ujnu i poslati je u *ustaški Parčić,* ujak odluči da njegova žena sa četvero djece ode u zbjeg, što je značilo preko mora u Italiju, a otuda u Egipat. Ujak predloži i mojoj majci da s nas troje djece, zajedno s ujnom ali bez oca — jer on, iako za vojsku nesposoban, ovdje može biti od koristi — ode u zbjeg. Majka bratov prijedlog ne prihvaća, ujna Marica odlazi preko mora, a *ilegalac* Bićo ostaje na punoj majčinoj i očevoj brizi. Da mu peru rublje, da mu krpaju čarape i *triketrake*, da mu nose hranu ako je u blizini sela i da mu dojavljuju ako mu što imaju dojaviti.

Kad partizani ponovo pregaziše rijeku i napadoše utvrđenu elektranu, ali ovoga puta mnogo jačim snagama i uz upotrebu bacača mina, ustaše se pokolebaše i pobjegoše, koristeći u bijegu poznate im prolaze kroz kanjon. Istoga dana i na isti način partizani su potjerali ustaše iz boksitnog rudnika na Mratovu. Elektranu onesposobe za rad i pokidaju dalekovod, a postrojenja u rudniku razore minama. U Lozovcu, kao posljedica onesposobljavanja elektrane, prestade s radom elektroliza aluminija, a u Šibeniku tvornica karbida. Kad tvornice ne rade, nisu im više bili potrebni ni rudnik ni elektrana, i ustaše se pridružiše oružnicima u Oklaju, a sva sela uz rijeku prepustiše partizanima.

Uslijedila je prva partizanska mobilizacija, koja je i ćaću zahvatila. Bio je na pet dana odveden u Parčić na provjeru je li doista invalid ili je zabušant. Vratio se iz Parčića i od partizana dobio dužnost da, s još nekolicinom iz sela sebi sličnih, danju i noću, kako ga smjena zapadne, čuva elektranu od pljačkaša, koji su se pokušavali domoći bilo čega, drvena ili metalna, sve u kući može biti od koristi, a naročito strojnog

ulja koje se koristilo za rasvjetu. U *lućernama* od lima na način kako su stari koristili maslinovo ulje u *lućernama* od terakote. Plaću otac nije dobivao, ali je na elektrani radio isto onako kao što je radio dok je plaću dobivao. Promijenilo se samo to da je na mjestu zaporničara postao stražar s nekakvom puščetinom na ramenu.

Potkraj ožujka od *Leteće čete*, kako se zvala grupa *ilegalaca*, od mobiliziranih a najviše od prebjeglih domobrana i legionara, nastao je Prominjski partizanski odred. Njemu je na čelu stajalo nekoliko bivših legionara koji su pod zapovjedništvom Nijemaca naučili ratovati. Neki Kulušić s Miljevaca i dvojica braće Perica iz Nečvena, Ivan zvan Cijo i Stipan zvan Stevo. Među tim legionarima bili su i moji susjedi Stipe Jangin i Ante Špipin. A i moj budući tetak Mate Sičić! Također iz Nečvena kao i braća Perice! Odred je i osnovan u Nečvenu, na mjestu zvanom Mečet, mjestu gdje je, dok su ovim krajevima vladali Turci a u gradu Nečvenu imao sjedište naib, zamjenik livanjskog kadije, bila je muslimanska bogomolja bez minbara i munare, koju zovu mečetom.

Samo tjedan dana pošto je odred osnovan, grupa četnika iz Knina krišom je prošla ubrzanim maršem kroz središnja sela, zaobišla ustašku postaju u Oklaju i upala u Nečven, gdje se odred najčešće i zadržavao nakon osnutka, u vrijeme kad ga tamo nije bilo, kad je prešao rijeku i boravio u Čučevu. Opljačkali su sve što se dalo odnijeti i otjerati, pobili su sve što nije uspjelo pobjeći i zapalili sve što je moglo gorjeti… Bježeći iz sela prema Torovima gledao sam kako Nečven gori.

Usprkos četničkom upadu i paljenju Nečvena, odmah za odredom osnovana je u mom zaselku i komanda mjesta Drniš-Promina, o čemu sam ti, dragi Zlatko, pisao u prethodnom pismu. U tom sam ti pismu pisao i da je sjedište te komande bilo u kući tete Reze. Nisam ti propustio reći ni da sam od stalnoga sastava komande poznavao samo Iliju Grubića i Kalina, a od onih koji su u tu kuću povremeno navraćali samo svoga ujaka Biću i Matu Poćarina. Tom sam ti prilikom opširno pisao kako su se u toj komandi dočekivali *putnici za Parečić* i kako se tu odlučivalo koji će od njih u kojoj od tri grupe *za Parčić krenuti.* Također sam ti pisao da su partizani u dvije sobe, koje je koristio moj otac s majkom i troje djece, namjestili krojačku i postolarsku radnju, jer je odredu i komandi trebalo šiti odjeću i krpati obuću, makar su im preko mora počele pristizati cipele i odore engleskih vojnika, ali sve dotad nošeno, sve iz druge ruke i još uvijek u nedovoljnim količinama.

Ustaše su bile u Oklaju i u središnjim selima, a partizani u Puljanima i selima uz obalu rijeke, jedni od drugih udaljeni ni sat hoda, a ipak je Prominom zavladao mir što je potrajao puna četiri mjeseca. Četnici se iz Knina i Kosova nisu usuđivali krenuti u pljačku i palež, kao što su učinili na početku četveromjesečnog mira, kad poharaše Nečven, jer bi naišli i na otpor ustaša iz Oklaja i na otpor partizanskog odreda, koji je čuvao

komandu Drniš-Promina i sela uz rijeku. A ustaše i partizani, jedni drugima na puškomet, mahom Prominjci, Petropoljci i Miljevčani na jednoj i na drugoj strani, međusobno se nisu napadali ni kad bi slučajno jedni na druge nabasali.

Nijemci nisu marili što se u Promini događa, njih je zanimao samo promet prugom i putom od Knina do Drniša, pa prema Šibeniku i Splitu. A Promina je stajala postrance od tih putova. Oni su napali odred u miljevačkom selu Ključu tek kad je naumio prijeći Čikolu i razoriti im željezničku prugu. Zatekli su ga u jednom šumarku i napali iznenada. Tada je poginuo zapovjednik odreda Kulušić, ranjen je jedan od Perica, Stevo, a koliko ih je poginulo nije se doznalo. Odred se rasuo i trebalo mu je nekoliko dana da se ponovo okupi. Kad su se okupili i vidjeli koga nema, za one kojih nije bilo nisu znali jesu li poginuli ili su pobjegli i kriju se u rupama. Nakon poraza i rasula u Ključu, odred se primirio, odustao od zalijetanja na teritorij koji su branili Nijemci i čuvao sela uz rijeku i komandu mjesta s njenom agencijom *za putovanje u Parčić*.

U tom čudnom i nedogovorenom miru, u tom posljednjem ratnom ljetu nastaju još tri čudnije i ni od koga odobrene pojave, ali, vjerojatno pojave koje se same od sebe javljaju u svakom, pa i u ovakvom miru. Nastaje trgovanje među zaraćenim stranama i nastaje bratimljenje među zavađenom braćom. I nastaje, molim te, ne padni na tur od čuđenja, kulturni život! Zlatko, kad se sjetim toga ljeta kao svoga početka sudjelovanja u *političkom i kulturnom životu*, da to tako nazovem, ne mogu se ne zapitati: ako je tako mutno i napeto počelo, pa tako mutno i napeto traje do danas, hoće li tako mutno i napeto i završiti? Nema druge nego hoće!

Na Brljanu, na onom placu kad se prijeđe treći most, na onim tragovima krvi koja je tekla iz smrtnih rana *putnika za Parčić* iz skupine *trećaša*, na onim praznim čahurama počeo se svakoga petka održavati sajam. Nitko nije znao kad je i kako trgovanje na tom sajmu počelo. Ja sam se u trgovinu uključio kad je bila dobro uhodana i kad su teta Jelka i susjeda Mila u toj trgovini daleko dogurale. Dokle? Pa, obrtni im je kapital, kako sam mogao vidjeti, dosegnuo do pedeset neobrijanih ovčjih mješina tjedno!

S one strane rijeke, malo partizanske a malo četničke, dolazili su seljaci i na prodaju nudili ovčje i kozje mješine, koju ovcu, kozu ili prase. Ništa više, jer više ništa prodati nisu ni imali. A s ove strane, malo ustaške malo partizanske, trgovci su za tu robu, u zamjenu po pogodbi, nudili sol, žigice i čavliće, koje su Bukovčani zvali *jamčarice*. Te su *jamčarice* bile na velikoj cijeni, a uz njih je veću platežnu moć imao samo duhan i papirići za motanje cigareta. Kune, koje su nama nešto vrijedile, za Bukovčane bile su samo *kartušina*.

Ta trgovina nije mogla bez *poreza na dodatnu vrijednost*. Jedan bi

partizan prikupljao tržišnu pristojbu, od soli u soli, od žigica u žigicama, od duhana u duhanu, od papirića u papirićima, a od čavlića u *jamčaricama*. Od mješine nisu uzimali ništa, ni dlaku s runa na njoj! Od koza i ovaca nisu mogli uzeti stegno, a da su mogli, uzeli bi! Uzeli bi i od papka papak! Uzimali su i pričali da je to privremeno i da, ako oni dođu na vlast, a doći će, poreza neće biti.

"Kad može Mila i Jelka", rekao mi je djed Pajo, "možeš i ti. Koga vraga buljiš u te papirine! Prilika je, trgni se, muško si!"

"Nemam kuna!" rekao sam mu, što je, stručno kazano, značilo da za onako veliku trgovinu mješinama kakvu je vodila teta Jelka i njena prija Mila, ja nemam *početnog kapitala*.

"Ja ću ti dati da kupiš kutiju *šuverina!"*

Uzmem djedove kune, odem u Oklaj, dođem pred ustašu koji na ulazu u prominsko središte čuva stražu i on me pita tko sam i po što dolazim. Ja mu se predstavljam onako kakvog me u Promini znaju, da sam sin Pile Revačeva i da dolazim kupiti kutiju žigica. On mi odgovara da je sve u redu, zna on Pilu Revačeva, pa neka kupim ono po što sam došao. Odem u dućan Ivice Ćorića, mršava neženje, i kupim kutiju žigica, pa, s njima u džepu, pored onoga stražara na straži, vratim se kući i prvoga petka odem na Brljan.

Do mjesta gdje se trgovalo nisam, kao teta Jelka i Mila, došao preko mostova. Da sam preko mostova išao, onaj bi mi partizan kao tržišnu pristojbu iz kutije izvadio desetak žigica, pa mi nitko za tu načetu kutiju ne bi htio prodati svoju mješinu. Zato sam rijeku prešao gazeći bos preko brane, preko koje se voda obilno prelijevala, jer elektrana nije radila. Riskirao sam život da bih na plac došao s punom kutijom žigica. I dobro sam učinio. Za tu sam kutiju kupio mješinu od ovna s bogatim runom. Kad sam je prodao Ivici Ćoriću, dobio sam toliko kuna da sam za njih, kod toga istoga Ivice Ćorića, mogao kupiti deset kutija žigica i dvadeset dekagrama *jamčarica,* kojima su Bukovčani, kao i Prominjci, za gumenu podlogu pričvršćivali kožno remenje i pravili sandale koje su zvali *triketrake.* Zahvaljujući izlizanim gumama s automobila, vojničkom remenju i *jamčaricama*, djevojke su na bukovačkoj strani rijeke mogle pjevati: *Moja lola nosi triku-traku, crven džemper i titovku kapu.* Da bi i dalje mogle pjevati, pomoći će im i moje *jamčarice*!

Od tih kutija žigica i od tih *jamčartica* platio sam partizanskom porezniku tržišnu pristojbu i nisam se izlagao opasnosti da kliznem niz branu i da me voda odnese u vrbe, tamo gdje se sidre oni koji u grupi *trećaša odlaze u Parčić.* Za preostale žigice i *jamčarice* na placu sam kupio sedam kozjih mješina s kostrijeti i osam ovčjih s runom. Kad sam s kupljenim mješinama, koje sam vukao za sobom privezane za dva kolca, otišao u Oklaj i prodao ih Ivici Ćoriću, imao sam toliko kuna da sam mogao kupiti dovoljno žigica i *jamčarica* za novu turu od petnaest

mješina, pa sam mogao djedu vratit dug s kamatama i u majčinu škrinju na njeno i očevo veselje, na veselje oca koji je radio a plaću nije primao, mogao sam *staviti na stranu* svoj prvi zarađeni novac.

Silno me je zanijela ta zarada i ta trgovina. Nisam ni pomišljao da se, trgujući između sjedišta ustaške satnije i partizanskog odreda, bavim opasnim poslom, dok me jedan ustaša, a bio je susjed majčine sestre, tete Kaje, nije zaustavio i rekao:

"E, ti, mali Revačev! Pozdravi ujaka Biću i reci mu da ćemo ga oderati kad ga uhvatimo."

"Hoću, pozdravit ću ga i reći ću mu. Ako ga vidim!"

Ali sam, zanesen i zabavljen trgovinom, ujaku zaboravio prenijeti poruku sestrina mu susjeda. Na jedno uho ušlo, na drugo izišlo! Nisam ja imao kada te njihove poruke prenositi, sve su mi misli bile usredotočene na žigice, mješine i *jamčarice.*

"Jesi li vidio ujaka?" pitao me je onaj ustaša iz susjedstva tete Kaje Šojić, kad sam se u Oklaju pojavio vozeći na dva kolca petnaest novih mješina.

"Jesam!" kažem a zapravo lažem, sav znojan i zadihan.

"I što reče?"

"Da će i on tebe oderati ako te uhvati."

Ustaša na to prasnu u smijeh, a ja s mješinama otprašim dalje. Kad sam se vraćao s kunama, žigicama i *jamčaricama* — kolčeve sam Ivici ustupio džabe — darovao sam ustaši iz Suknovaca kutiju žigica i *šteku Drave.*

"Ovo ti ujaka neće spasiti", kazao mi je i dao mi komad *cviboka*.

"Znam", rekao sam i otišao po novu turu mješina.

Imao sam vremena razmišljati prašeći po cesti od Oklaja do Brljana, pa sam i razmišljao, o unapređenju svoje trgovine. Lako je bilo teti Jelki i Mili! One su imale svaka svoga magarca! A ja dva vrbova kolca! Magarac za vuču morao sam biti sam! One natovare mješine na samare i za magarcima šetnjom, s noge na nogu. A mene znoj oblijeva i pilji mi svaki čas upadaju u sandale. Do magarca nisam mogao doći i kako onda proširiti poslovanje?

Kad sam u majčinu škrinju naslagao deset tisuća kuna i računao da je to gomila novca, uz žigice, *jamčarice* i tri *šteke Drave,* kupim i vreću duhana. Nisam to mogao ne kupiti kad mi je Ivica Ćorić, rođeni trgovac, ponudio da mi je dade budzašto, samo da mu to nosim iz dućana. Nisam bio stručnjak za duhan, ali sam znao da se svašta može pušiti. Tako je susjed Dude pušio svilu s kukuruzova klipa, a Josina koru i cvijet od rašeljke. Uprtim ja vreću na rame i pođem kući, u nadi da ću tim duhanom proširiti trgovanje i bez magarca.

Komu sam god ponudio da *smota jednu i zapali* iz moje vreće pune duhana, ustaši na izlazu iz Oklaja i partizanu na prilazu Puljanima, svi su

s užitkom potezali dimove, ali nisu bili baš sigurni da su ti dimovi duhanski. Nisu, doduše, kazali ni da duhanski nisu. Sigurni su bili samo u to da ono što u vreći nosim nije bila ni svila s kukuruzova klipa ni rašeljkin cvijet. Svi su to pušili, znaju kako je to! I zaključili bi da je to kod mene neki do sada njima nepoznati duhan ili neka trava slična duhanu.

Na placu iza trećeg mosta dopuštao sam da *smota po jednu* svakomu onomu koji je mogao biti kupac vreće i duhana. Bilo ih je više! I opet isto! Svi vrte glavom i ne znaju što reći. Nije da duhan jest, ali nije ni da nije!

"Što jest da jest!" rekao je jedan kad je *smotanu cigaretu popušio*, bacio čik na zemlju i ugasio ga opankom. "Kupujem!"

Kad je počelo, onda je počelo! Za njim to isto izjaviše još dvojica. Imao sam tri kupca vreće i duhana u njoj! Jedan je nudio starog ovna, drugi je davao kozu bez zubi, a treći šugavo prase u kojemu je moglo biti petnaestak kilograma *žive vage.* Odlučim se za prase i zato što je maleno pa će do kolinja narasti, što ovan i koza, ostarjeli, ne mogu, i zato što sam znao da ću obradovati djeda, koji mi se potužio kako ove godine, ako se rat nastavi, nećemo imati što staviti u salamuru i objesiti *na pantu* da se suši.

Bilo je vezano uzicom za stražnju nogu, pa ja kupcu dam vreću s duhanom, a on meni kraj te uzice. Taj put nisam kupio mješine. Da sam ih kupio, a imao sam čime, ne znam kako bih i mješine vukao na kolčevima i prase gonio pred sobom. Jer prase je bilo življe od divljeg zeca!

Kad sam djedu prepustio prase i on preuzeo brigu nad njim, nisam ni slutio da je kupnja toga praseta, ono kuna u majčinoj škrinji i ono žigica i *jamčarica* što mi je ostalo da narednog petka, nastavim kupovati mješine vrhunac moga trgovačkog posla u ta četiri mjeseca čudnog mira. Revačevići su prije rata, i kad su bili zajedno i kad su se podijelili, u jesen svake godine klali i na *pantu vješali* bar šestero prasadi. Koliko ja znam, ni jedno od njih nije imalo vlastito ime. Svako je prase bilo bezimeno! Samo je prase koje sam ja kupio za vreću duhana dobilo ime. Jer je bilo žensko, dobilo je žensko ime; a jer je djed mislio da dolazi iz Primorja, nazvao je prase Bodulica. Pod tim je imenom u obitelji Revačevića ostala zapamćena. Ali ne zato što je bila kruna moje trgovine. Zapamćena je Bodulica po nečem drugomu, po nečemu što je jednom bilo i Bog dao pa se više nikada ne ponovilo.

Doći će red i na to, dragi Zlatko, reći ću ti!

A sad, preskačući bratimljenje, koje ću ostaviti za kraj, sad ću ti govoriti o drugoj čudnoj pojavi u tom četveromjesečnom zatišju, pojavi koja se zbivala usporedo s trgovinom ovčjim i kozjim kožama. Da se odmah razumijemo, ja bih u trgovanju postigao mnogo veći uspjeh nego

je jedno prase i nešto uštеđenih kuna, da se istovremeno nisam bavio i *prosvjećivanjem naroda* i *otvaranjem očiju narodu.*

Mom ujaku Bići, kao *ilegalcu i terenskom političkom radniku*, prvi je zadatak bio *da otvara oči narodu.* Kako sam ja, uz njegovu sestru, moju majku, i njegova zeta, moga oca, bio ujaku najbliži, on je meni prvomu odlučio *otvoriti oči.* Meni je prvom uručio *propagandni materijal* koji je do njega stigao. Radilo se o knjigama i listovima! I o lecima koji su kao štivo za čitanje bili čisto ništa! Među knjigama se našla i ona knjižica Stanka Škare, seljaka pjesnika iz okolice Imotskoga, koja je nosila naslov *Pjesme o krvavom ratu,* imala na naslovnoj stranici crtež dječaka i djevojčice ispred zapaljene kuće i bila tiskana prethodne godine u tiskari *Vjesnika*, ne znam gdje ono. U toj se *pjesmarici*, ako si pismen, moglo pročitati da su Talijani, ne želeći svojim rukama paliti i ubijati, kninske četnike strpali u vlak i dovezli ih do Splita, a odatle pustili po selima ispod i iznad Mosora, u kojima su se krili partizani, pa i sam pjesnik, da popale sve što može gorjeti i pokolju sve što ima grlo, hodalo na dvije ili četiri noge. Tako se i dogodilo, kako se u *pjesmarici* čita, da su među ostalim selima popalili i…

*…….Gata, Dugopolje,*
*sve Hrvate, poštene, najbolje.*

U Škarinoj je *pjesmarici* bilo i mudrih izreka koje su se mogle upotrijebiti za *otvaranje očiju narodu.* Jedna od njih bila je posebno učinkovita, a po mom sjećanju glasila je ovako:

*Znate, djeco, što će reći ćaća:*
*Ništa nema bez krvavih gaća.*
*Jer što god se krvlju ne dobije,*
*To se lako iz ruku izbije;*
*A krvavo stečenu slobodu,*
*Nitko neće oteti narodu.*

Ujak mi je donio i novine koje su se zvale *Pionir,* a tiskao ih je neki Branko Ćopić ispod planine Grmeča. On je i potpisivao većinu onoga što se u tom listu za pionire moglo pročitati. Bilo je tamo mnogo pjesama i svaka je imala svoj naslov. Jedna se zvala *Pioniri i po mraku uloviše Čika — Raku*, a druga *Patroldžije.* Ova druga je počinjala:

*Tapa-tupa, tapa-tupa —*
*Netko selom kroz noć stupa.*
*A kroz granje*
*mjesec viri,*

*oči širi:*
*“Oho-ho, ko je to?”*
*To je stari čiča Bora*
*Noćni stražar kod odbora,*
*Lupa nogom,*
*goni strah.*
*Jedan-dva,*
*jedan-dva!*

Ni s jednom pjesmom ni s jednim naslovom nisam imao teškoća, sve sam ih razumio i pamtio, ali nisam znao što znači naslov svih tih pjesama, koji je glasio *Bojna lira pionira.* Ona *lira* mi je zadavala muke. Nikad čuo što je to! Ujak mi nije mogao pomoći, nije ni on znao što bi mogla biti *lira.* Pomogao nam je obojici Ivan Leko, pred rat učitelj u Trbounju a sada terenski politički radnik kao i ujak, samo mnogo viši od ujaka. On nam objasni da je *lira* nešto kao gusle ili tamburica, a da kod Ćopića ne znači ništa drugo nego *pionirske borbene pjesme.* Tada mi je postalo jasno i zašto se u tim pjesmama stalno *lupa tupa-tupa, tupa-tupa.* To je glazba uz strojevi korak!

Ali pjesma nad pjesmama u toj *Bojnoj liri pionira* bila je *Seljačka torba.* E, kako se s njom *tupalo i tapalo*! Kad bi se pjesma uprizorila! Recitator se obuče kao partizan, na jedno rame stavi seljačku torbu, šarenicu, zobnicu, a na drugo pušku i počne, stupajući s jednog na drugi kraj pozornice, recitirati:

*Seljačka torba, nema govora,*
*Ona je našoj vojsci komora.*
*Ona nam hrani svakog dana*
*junačke čete partizana.*

I sad recitator prestane *topati i tupati* s jednog na drugi kraj pozornice. Okrene se publici. Jednom rukom lupa po pušci, a drugom po torbi i, usklađeno s lupanjem, govori:

*O puško moja, o torbo ti!*
*Vi ćete borbu dobiti.*

Ne znam jesam li na tu zamisao sam došao ili su mi to drugi predložili, ujak, Maćuka Karlov, koji je bio najstariji među mladima, ili netko treći. Ma bit će da su mi predložili, nisam ja u to vrijeme bio toliko samoinicijativan. Sad svejedno, odlučili ili odlučio, bilo je odlučeno da se od pjesme Stanka Škare u kojoj se spominju *krvave gaće*, te od pjesama iz Ćopićeve *Bojne lire* s neizostavnom *Seljačkom torbom,* priredi predstava

kojom bi se *narodu otvorile oči.* Ali, uz političke pjesme, u što spadaju i *krvave gaće*, i *bojna lira* i *seljačka naprtnjača*, u predstavu je trebalo ubaciti i jedan skeč koji će predstavu zasladiti, koji će narod, kad mu se recitacijama *otvore oči,* razveseliti. Ponuđeno mi je više zgodnih skečeva, a ja sam se opredijelio za pjesmu Zmaja Jove Jovanovića *Ciganin hvali svoga konja.* Znaš je, valjda si je i ti, kao i ja, u nekom od razreda osnovne škole učio napamet. Tekst mi nije bio potreban, znao sam ga naizust, možda na svakom mjestu i ne doslovno, ali u svakom slučaju suvislo, i kad je prilagođeno našem jezičnom standardu.

*Gledaš, — je li, moga konja,*
*Gospodaru stari?*
*Ne znaš je li konj ili ptica*
*Lastavica?*
*Skidaj naočale, —*
*Ne možeš se nagledati,*
*Već hajde pazari!*

*Ti još pitaš za Putalja*
*Da li valja?*
*Nemaj brige!*

*Da ne valja, ne bi bio*
*On kod Cige.*
*Ne možeš ga u carevoj*
*Naći štali, —*
*Samo Cigo što ne ume*
*Da ga hvali.*

*Ako imaš, jede sijeno,*
*Zob i slamu,*
*Ako nemaš, on ne ište,*
*Ne treba mu.*
*Nemoj da mu gledaš zube,*
*Moj golube,*
*Ni ja mu ih nisam gledo,*
*Nemoj ni ti, —*
*Taj ne može ostarjeti.*

Sve to, kako ti je poznato, govori Ciganin kupcu koji šuti. A taj će *stari gospodar* uporno šutjeti od početka pa dok mu Cigo ne kaže sve što o svom konju dobro ima reći. Ulogu kupca, *gospodara starog*, igrao je moj školski kolega Ćipula. Za Ćipulu prava uloga! On je mogao igrati samo

ulogu bez teksta. Ulogu s tekstom, budući da je imao izrazito slabo pamćenje, bez pomoći dobra šaptača nije mogao odigrati. A mi šaptača nismo imali gdje smjestiti da ga publika ne bi vidjela i otjerala vikom: "Nema šaptanja!" Jer ni u jednoj školi šaptanja ne smije biti, a pogotovo ga ne smije biti na ovoj predstavi. U školi koja *narodu oči otvara*!

Najbolje bi bilo da smo na pozornicu dovukli neko kljuse. U selu ih ima nekoliko i ustupili bi nam ga čije god bilo. Ali je naša pozornica bila na volovskim kolima oca moje majke, mog djeda Filipa, kad smo ih izvukli iz njegova dvorišta i smjestili ispred Ćivina *pažola,* koji je gledao na prostor gdje će se narod okupiti. Dakle, nismo mogli kljuse popeti na volovska kola, pa su konja odglumila dva moja vršnjaka. Naguzili su se i stali jedan iza drugoga. Prvi je u podignutim rukama držao prakljaču i to će konju biti glava; drugi je između nogu isturio metlu i to će konju biti rep. Kad smo ih obojicu pokrili dekom, bio je to konj jednako dobar kao i Ciganinov.

Cigi, kojeg sam ja imao čast odglumiti, njegovu konju s glavom od prakljače i repom od metle i kupcu bez teksta publika se smijala od početka. Ali, kad je Cigo nahvalio svoga konja, ispričao priču kako je jahao po pljusku, došao u Erdut, ustanovio da je njegov konj i na pljusku ostao suh, pokisnuo mu je samo rep, povukao ga za taj suhi rep i konj se srušio na pod — kad se sve to dogodilo i priredba bila završena, prolomio se gromoglasan pljesak, kakav se od početka rata nije mogao čuti. Očito, narodu su se *otvorile oči*!

Gledaoci su se razišli i smijeh je bio raznesen po čitavom selu. Trajao je puna tri dana. Trajao bi taj smijeh i četvrti dan da predstavom, znači *Bojnom lirom, Seljačkom torbom i Ciginim konjem,* otvorene narodne oči nisu oblivene gorkim suzama. Plač je nadvladao smijeh kad se uz trgovinu mješinama i prosvjećivanje naroda dogodila i treća čudna pojava četveromjesečnog mira, kad se dogodilo bratimljenje između onih koji braća ne smiju, a čini se, i ne mogu biti ni kad ih je ista majka rodila i isti kum na krštenju u rukama držao!

Ti znaš, dragi Zlatko, da teško zaboravljam ono što sam doživio, još teže ono što me je mučilo i dok sam ga doživljavao i kad sam ga prestao doživljavati, a ono me nije prestajalo mučiti. Ja se, jer me to kopkalo, ni trideset godina nakon trgovanja mješinama nisam prestajao pitati kako je to trgovanje bilo moguće, na čemu se četveromjesečno primirje temeljilo i zašto je prekinuto. Živeći s tim sjećanjima i s tim pitanjima, doživio sam i dane *Hrvatskog proljeća u Zadru.* Na brojnim skupovima koji su se tih dana redali jedan za drugim i bili jedan od drugoga žešći, zapazio sam umirovljenog generala Šimu Ivasa. Prije tih skupova nisam ga susretao, iako je, umirovljen u nekom drugom gradu, pred koju godinu bio došao u Zadar, kupio gradilište i sam sagradio kuću nedaleko od gradilišta moje kuće. Pripadao je skupini umirovljenih partizanskih

oficira, kretao se među njima, prihvatio se članstva u partizanskim udrugama i partijskim tijelima, postao zapovjednik štaba Narodne obrane, ali se od onih kojima je pripadao i s kojima se družio u koječemu razlikovao.

Porijeklom vodički seljak i trgovac rakijom po Lici, Kordunu i Zapadnoj Bosni; obrazovan koliko je to radoznao seljak samouk mogao biti; partizanski zapovjednik, partijac i jugoslavenski oficir, ali s *neugašenom nacionalnom komponentom* — kako će ga ocijeniti, zapravo ocrniti oni koji će njega i sve nas, nakon poraza *proljećara,* ocjenjivati i ocrnjivati. Bio je suprotnost Kalinu, Grubiću i sličnima, i bio je onaj kojeg je Kalin mjerio *nacimetrom.* Bio je rođeni ratnik, otvoren, radoznao, smion, i bio je prijatelj Ivana Šibla, Ivana Leke i Ivana Rukavine, poznatih partizana, s kojima sam se i sam poznavao i povremeno družio. Bio je tim ljudima po mnogo čemu sličan, a posebno po *nezagubljenoj nacionalnoj komponenti.* Umjerenoj i prigušenoj, po mom sudu!

Kad su ga osudili isti suci koji su i meni sudili — Marijan Colić, Glišo Dmitrović, Stevo Simić, Marijan Gregov i Ante Ostojić — da je u duhu imao višak *nacionalne komponente* izmjerene Kalinovim *nacimetrom* i Fukarinim *nacibontonom,* da se *solidarizirao s protagonistima masovnog pokreta Mikom i Savkom,* da je podupirao *eskalaciju nacionalizma i separatizma,* da je, govoreći kako među narodnim herojima ima više nezaslužnih Srba nego zaslužnih Hrvata, i heroje dijelio po nacionalnom ključu, kad su mu sve te grijehe navalili na leđa i dali mu nogu, ja smo se i general Ivas sprijateljili i susretali se najviše u mojoj kući, kamo bi on dolazio šetnjom.

Kao ljudi nikada, do njegovih posljednjih dana, ali smo se kao politički istomišljenici — kako je on mislio, jer mi, po mom sudu, istomišljenici nikada ni u čemu nismo bili — razišli kad sam se ja približio Tuđmanu. Za Ivasa je to, kao i za mnoge njemu slične, bio velik iskorak *udesno.* Nikad mi nije oprostio što sam, kao i Tuđman, prihvatio nacionalno pomirenje i, kako je on govorio, *približavanje ustašama.* Sve što sam za svoga prijatelja generala Šimu Ivasa u tom trenutku mogao učiniti bilo je da zamolim Tuđmana neka njegov čin generala jugoslavenske vojske, sa činom unapređenja, prevede u čin generala hrvatske vojske, on to zaslužuje, iako, što sam također Tuđmanu kazao, ne prihvaća naše *nacionalno pomirenje* jer ga drži *približavanjem ustašama.* Tuđman me je poslušao, a moj prijatelj Šime Ivas to je prihvatio, ne prestajući se dobrohotno ljutiti na mene na Tuđmana što smo se *približili ustašama.*

A Šime se Ivas, kad bi se samo o tome radilo — iako je to za njega bila samo kap u vedru vode — ustašama nije mogao približiti, nikada, ni samo zbog onoga što je u Promini učinio. Kad je bio odstranjen iz politike i ocrnjen od onih partijskih sudaca, počeo je zapisivati svoja

sjećanja, a imao se čega sjećati i što zapisati. On je osnivač svih sjevernodalmatinskih partizanskih odreda od početka do kraja rata, pa je osnovao i Leteću četu i Prominjski partizanski odred. Znao je sva sjevernodalmatinska sela, sve ilegalce i sve ilegalke u njima. Davao mi je na čitanje ono što je napisao, a pri pisanju se nije držao kronološkog reda nego je pisao ono čega bi se sjetio, napreskok, od jednog do drugog događaja. Kao tekst za knjigu, bilo je to odviše kaotično, ali kao građa za pisanje raznih knjiga, povijesnih i beletrističkih, bio je to bogat rudnik svega i svačega. A kad je u tim svojim kaotičnim zapisima pribilježio i sjećanje na način kako je osnovao Leteću četu i Prominjski partizanski odred, upitao sam ga poznaje li moga ujaka Matu Bračića.

"Bogati! Kako ga ne bih znao! Ali su na prominskom području bila dva terenca istog imena. Obojica Mate Bračić! Koji je od njih bio tvoj ujak? Jedan je bio izrazito nizak, a drugi plav i malo viši."

"Taj plavi i viši je moj ujak. Zato su ga zvali Bićo. A onaj niski je Mate Poćarin."

"Ma, ne znam ti ja njihove nadimke. Samo znam da nisu valjali ni jedan ni drugi. Onaj niski Mate — sve koje spomeneš da su problem — treba ubiti! Ne možeš sve pobiti! A onaj tvoj Bićo ni najveće neprijatelje ne da dirati. Ni jedno ni drugo nije valjalo. Onaj tvoj Mate je bio *familijaran.* A znaš li ti što je to u to vrijeme značilo biti? U to vrijeme za partiju biti *familijaran*! Em ti…" general je opsovao, a znao je psovati onako kao što mnogi *beštimaduri* u okolici Šibenika psuju. Znalački psovati, tako da psovka ne bude pogrda onoga što se psuje, sveca, sunca, neba, zemlje, nego izričaj koji se služi psovkom i intonacijom kojom je psovka izgovorena. Taj se izričaj može samo čuti, on se zabilježiti ne može, jer se bilježiti mogu samo riječi, ali ne i intonacija kojom su izrečene. A bez intonacije riječi su samo pola toga izričaja. Zato griješe oni koji te psovke ispisuju! Bez intonacije psovka je samo svetogrđe! U ovom slučaju Ivas je psovkom i načinom kako je psovku izrekao kazao da je *familijarnost* komunistima u to vrijeme bio grijeh zbog kojega se gubila glava.

Svi rječnici stranih riječi tumače *familijarnost* kao ljubav prema obitelji i obiteljskom životu, kao prisan odnos s ljudima, a ni jedan ono što je *familijarnost* značila komunistima. A njima je ona bila jedan od smrtnih grijeha. Taj grijeh će komunist počiniti ako odbije svojom rukom izvršiti odmazdu, o kojoj je partija donijela odluku, nad svojim roditeljima, rođacima i prijateljima. Jer, ne smije se, ako si komunist, *čovjek posebnog kova*, biti *familijaran* i odbiti izvršenje kazne nad svojim rodom i prijateljima, ako im je tu kaznu dosudila Komunistička partija!

A moj ujak Bićo nije daleko dopro ni u partijskoj svijesti ni u partizanskoj karijeri. Bio je terenski politički radnik na seoskoj razini, potom kratko vrijeme nekakav službenik u Drnišu, a onda se vratio

onomu što je znao, pili, blanji, kamenom i drvenom dlijetu. Najzad, poslu zaporničara na zahvatu vode iz jezera u tunel! Ali, upravo zato što nije u partiji napredovao, a mogao je, i još više zato što je bio *familijaran,* i u temeljnom značenju te riječi i u opasnom značenju koje su joj dali komunisti, meni je moj ujak bio drag čovjek. Čak i onda kad me je otac na samrtnoj postelji upozoravao da me ujak ne voli zbog moje naklonosti nacionalistima. Čini se, ako je istina ono što mi prije smrti reče ćaća, da ni ujak, koji je u ratu, po Ivasovu sudu, bio *familijaran*, kao ni general Ivas, koji u ratu, po ujakovu sudu, nije bio nimalo *familijaran,* do kraja života u miru nisu iz duše mogli izbaciti komunističku indoktrinaciju kako je približavanje nacionalistima, za njih ustašama, opasan grijeh. Da je to približavanje baš ta opasna *familijarnost*!

Kad sam ujaka obavijestio da sam u Zadru upoznao generala Ivasa i prenio mu što general o njemu kao bivšem terenskom političkom radniku misli, ujak mi je kao iz topa odgovorio:

"On je budala! On, Mate Poćarin i Kalin krivi su što je onoliko kuća u Promini popaljeno i onoliko ljudi *odvedeno u Parčić.* I onoliko mladića izginulo! Na samom kraju rata! Da smo pričekali još samo tri mjeseca, da smo prihvaćali *putnike za Parčić* i ostali mirni, mi u Puljanama, ustaše u Oklaju, mnoge bi kuće ostale čitave a mnogi ljudi živi dočekali kraj rata."

I generalu sam Ivasu prenio mišljenje moga ujaka.

"E, kad bi mi današnja pamet bila! Ali ondašnja pamet, u ondašnjim prilikama! Reci ujaku neka Boga moli što sam i ja bio, donekle, *familijaran*, pa onom prilikom, kad je napravio onu svinjariju, nisam dopustio onom drugom Mati, onom niskom, da ga zbog *familijarnosti* učini za glavu kraćim. Em ti…" i opet je general smisleno opsovao, u značenju: to je bilo strašno i to ne mogu zaboraviti. "Je li ti znaš u što je mene taj plavi Mate, taj tvoj ujak uvalio! Mogao bih to napisati, ali neću, ne valja sve bilježiti, bolje je takve stvari zaboraviti. Em ti…" i sad je prosuo nekoliko psovki sa smislom da je i sam zbog ujakove krivnje mogao izgubiti glavu. "Slušaj što ću ti reći!"

Ivas je terenskim radnicima, dvojici Mata, javio da će potkraj siječnja biti u Promini. Neka mu skupe desetak viđenih ljudi, simpatizera partizanskog pokreta, održat će im predavanje o političkoj situaciji u svijetu nakon kapitulacije Italije i o daljnjim ciljevima partizanske borbe. Cilj je posjeta i predavanja viđenim ljudima nova mobilizacija i dodatni poticaj za prelazak domobrana i legionara u partizanske redove. Trebalo bi Leteću četu omasoviti do odreda i trebalo bi dio prikupljenih boraca poslati za dopune brigada Devetnaeste divizije.

"Kad što! Dođem ja u neku staju, vrag zna gdje je to, noć je, doveli me jedan i drugi Mate. Sakupilo se petnaestak ljudi! Nešto jada! Uplašeno, da Bog sačuva! I svi pokazuju očima na čovjeka, tako,

tridesetogodišnjaka, jedinoga koji se mene nije preplašio, koji mi je prišao, rukovao se sa mnom i sjeo na svoje mjesto. Čekaj! Čega se plašite? Želim znati prije nego sastanak počne. Neki žele otići, kažu da su dovedeni na krivo mjesto, da oni s ovim nemaju posla. Da peru ruke od ovoga! I onda onaj mali Mate dreknu na ovog plavog Matu: 'Ti si ga doveo! I tebe i njega treba iščupati iz naših redova!' 'Jesam!' kaže mu onaj plavi Mate. 'Zar on nije najugledniji čovjek u Oklaju?' Tražim da mi se razjasni. I što ispade kad su mi objasnili? Onaj je plavi Mate, onaj tvoj ujak, na sastanak viđenih ljudi, simpatizera partizanskog pokreta, s komandantom sjevernodalmatinskih partizanskih odreda pozvao nikoga drugoga nego ustaškog tabornika u Oklaju, nekog učitelja, nekog…"

"Krešimira Bandala", dodajem kad vidim da se osnivač odreda više ne sjeća imena oklajskog učitelja i ustaškog tabornika.

"Bit će! Tko će sva ta imena pamtiti!.. Što da radim? I mali Mate i svi što su se u toj staji skupili traže od mene da tabornika uhapsim, neka ga ne puštam da se vrati u Oklaj; vrati li se, on će odati ustašama gdje su bili i njima lete glave s ramena! A mali Mate traži i da uhapse plavog Matu, tvoga ujaka! Koji se, brate, blesavo brani! Kako je on tabornika na sastanak pozvao, jer da tko bi uspješnije od tabornika mogao nagovoriti domobrane, legionare i ustaše da prebjegnu na partizansku stranu? Onom malom Mati naredim da šuti, da tvoga ujaka neću hapsiti, iako je blesav kao tava, ali ću ga uhapsiti drugi put, ako nešto slično ovomu napravi iz *familijarnih* razloga. Jer se na tom sastanku moglo čuti da je taj tabornik Bandalo tvom ujaku prijatelj ili nešto u rodu. Je li i tebi taj Bandalo rod? Nije! Dobro da nije. A tvoj ujak može zahvaliti mojoj *familijarnosti* što ga onaj mali Mate ne skrati za glavu. Onako naivna, onako blesava, a opet našega, terenca, bilo mi ga je žao! A učitelju taborniku smo vezali žicom ruke i održali sastanak. Poslije sastanka, kad se razilaze, svi traže da se tabornik više u Oklaju živ ne pojavi. I što ću s njim? Poveli smo ga…"

"*U Parčić*…" kažem kad sam vidio da mu je neugodno reći kamo su učitelja i tabornika odveli.

"Bit će, u Parčić, u Ervenik, u Modrino selo…Tamo su bili takvi kakav je onaj Kalin, onaj tvoj Drnišanin, koji sada hoda po gradu od jednog do drugog partijskog sastanka i proziva mene i tebe. Traži da se meni oduzme generalski čin, a tebe da se na nekoliko godina pošalje u zatvor kao ideologa nacionalizma i kao glavnog krivca za prodor nacionalizma na zadarsko područje. Em ti…" i general je ponovo smisleno opsovao. Ovoga je puta smisao psovke i riječima objasnio: "A znam dobro kad je bio četnik i kad nam je došao! Dvoumili smo se da li da ga ubijemo ili da se njime poslužimo. I poslužili smo se! Eto, sada udara na nas, stare, predratne komuniste. Em ti…" još je jednom opsovao sa smislom što se s Kalinom ne postupi kao s tabornikom. Pa,

pošto se ponovo vrati na tabornika, reče: “Kalin i oni što su s njim radili takve su kao tabornik obrađivali. I što ja znam kako je s tim učiteljem završilo!”

“Zna se, *poslali su ga u Parčić.*”

“Dobro, u Parčić, kad si s tim Parčićem navalio…”

General bi, dragi Zlatko, po čitav tjedan sjedio u prikladno opremljenoj podrumskoj prostoriji svoje kuće, ispisivao na pisaćem stroju svoje rasute uspomene, polemizirao s nekim minornim povjesničarima, primjerice Jakovčevim, koji su se bavili istim temama, pa i s njim samim, osvježavao pamćenje čitajući dokumente iz minulog vremena u kojima je nalazio i svoje ime, a onda bi u nedjelju, pred ručak, krenuo u šetnju, došao do mene i, uz suhe smokve i čašicu lozovače, u razgovoru sa mnom udri po onom što ga je preko tjedna sililo da piše, ne pazeći ni na točku ni na zarez, ni na početak i kraj rečenice, kao da je pisati učio kod pisaca koji ne drže do tih pravopisnih pomagala, koja da smetaju njihovoj vulkanskoj ekspresiji i spontanim asocijacijama.

Ne mogu reći da sam to svaki put bio voljan slušati, ali sam slušao, ponekad, i sa zanimanjem. Previše sam sklon ratnicima, u nizu od Petra Smiljanića i njegovih sinova do Ante Gotovine, da bih, odbijajući slušati priče živoga iz toga niza, generala Šime Ivasa, sve njih u počasnom nizu povrijedio. Odviše sam cijenio ulogu ratnika u oblikovanju duše naroda i odviše sam imao razumijevanja za iskušenja kroz koja ratnik mora proći i sačuvati neokaljan obraz, što je, po mom uvidu u ratovanje, gotovo nemoguće, jer ratovanje nije isplanirani red, ratovanje je isplanirani kaos. I konačno, odviše sam k srcu primao tragediju generala Ivasa — tragediju koju svaki ratnik u nekom obliku doživi — koji je većinu onih što za njim viču da je nacionalist iz ustaša ili četnika preveo na partizansku stranu. Kao što je sa četničke strane na stranu internacionalista preveo Kalina, hajkača nad hajkačima, koji je, svojim *nacimedtrom* mjereći, utvrdio da je osnivač svih partizanskih odreda u Sjevernoj Dalmaciji veći ustaša od oklajskog ustaškog tabornika Krešimira Bandala, pa mu kao takvom treba oduzeti čin generala. Nema veće tragedije za ljude koji grade povijest, a ratnici su to, od one tragedije kad suci njima i njihovim djelima postaju oni koje su propustili osuditi i maknuti s puta kad su bili u prilici da ih osude i s puta maknu. I zato sam s Ivasom nedjeljom od podne do dva išao od sela do sela Sjeverne Dalmacije i vodio gerilu bez konca i kraja. On je jeo suhe smokve i pijuckao rakiju, ja sam kao i on smokve jeo i pio vodu, jer rakiju ne pijem ni prije ručka ni bilo kada.

“E, viđaš li onoga svoga ujaka, Matu plavog?” pita me jednom prilikom. Kad mu kažem da ga viđam sve rjeđe, nastavlja: “Sad se bavim Prominom, pa mi na um pada i ono što bi najbolje bilo zaboraviti. Takvog konformizma, takve *familijarnosti* ja nigdje nisam susreo kao

tamo. Ma, da se razumijemo, meni su tvoji Prominjci dragi baš zbog te međusobne povezanosti. I prije, kad sam u ratu među njima bio, i sad, kad ih u gradu gledam međusobno povezane."

"Takve ih volite jer ste i sami *familijarni.* Nemojte mi reći da niste! Da niste, ne biste došli amo gdje danas jeste!"

"Ma, dobro, sad! Ali ne možeš ti u ono vrijeme onako. Osnuješ odred i taj odred neće da napada ustaše. Neće ni ustaše njih. Zašto? Kažu: braća tamo, braća ovamo; pa kako da braća protiv braće vode klasnu ili nacionalnu borbu? Na Nijemce hoće, na četnike hoće, ali na ustaše neće. S njima trguju i krišom se sastaju. I što raditi? Moraš nešto učiniti, a bojiš se zamjeriti narodu. Ne možeš sve, kao što je onaj mali Mate tražio, poslati u…

"*Parčić*!"

"Dobro, *u Parčić*! Ne možeš! A onda nam je pomoglo ono što se dogodilo između one braće. Šta ja znam koje! Ti bi to mogao znati!"

"I znam!"

A ono što se dogodilo i postalo razlog prekida četveromjesečnog mira začelo se u glavi jedne žene, jedne majke, koju su zvali Lelinica po nadimku njena muža Lele, koji se inače zvao Validžić i, dok je bio živ, imao kuću u Čitluku, selu na sredokraći između Puljana i Oklaja. Lelinica je od Lele naslijedila tu istu kuću, ali je ona sada bila na sredokraći između partizanskog i ustaškog središta. Obudovjela, Lelinica je nosila crninu, čak i crni rubac na glavi, što Prominjke ne čine ni kad obudove, nose bijelu *okrugu* od udaje do starosti. Možda sam je po tom crnom rupcu, po neobičnom odjevnom predmetu na ženi, i zapazio, kad bi iz Čitluka došla u komandu mjesta Drniš-Promina i tu se povazdan zadržavala. Čak i objedovala na kazanu gdje se kuhala hrana za objed i one u komandi oko ulickanog Grubića i Kalina u crnoj četnikovoj dolamici i žutim Runjinim čizmama. Kažem, sve se začelo u glavi te žene! Ali ne protivno, nego u skladu s onim što su radili Grubić i Kalin, s primanjem i otpremanjem putnika *za Parčić*!

Lelinica je, koliko ja znam, imala tri sina. Na početku su rata sva trojica bila na strani hrvatske države, domobrani, ustaše, legionari, ali su, kako je rat odmicao, prebacivali na partizansku stranu. Jedan od sinova od prebjega je postao član partije, uvjereni komunist, i on je majci *otvorio oči* da su partizani ona strana u ratu koja će na kraju pobijediti. Zato je Lelinica svim silama nastojala da i druga dva sina prebaci s ustaške, gubitničke, na partizansku, pobjedničku stranu. U tome je do kraja uspjela kad je i svog trećeg sina Šimuna dovela iz Oklaja u Puljane; kad joj je pošlo za rukom da ga progura kroz Grubićevu i Kalinovu provjeru kao zabludjela i nezrela mladića koji u ustašama nije učinio nikakvo zlo; i kad joj je sin *u Parčić* otišao u skupini *drugaša,* a otuda se za nekoliko dana vratio odjeven u polovnu odoru engleskog vojnika, bio

naoružan strojnicom engleske marke *Sten* i uključen u partizanski odred.

Lijep na majku, stasit i *silen,* što u prominskom govoru znači i prkosan i ponosan, Šimun je uskoro postao jedan od najuglednijih partizana u odredu. To što je taj ugledni partizan pred koji tjedan bio ustaša, negdje bi nešto značilo, u Promini nije značilo ništa, jer je odred bio pun takvih. Takav je bio i Ivan Perica zvan Cijo, perjanica odreda. A to što je Prominu rado branio i od četnika i od Nijemaca, a nije se pretrgao jurišajući na ustaše u Oklaju, u Promini se znalo cijeniti kao vrlina. Poštivalo se *familijarno* pravilo da prema svojima treba postupati na svoj način, koliko god su komunisti to pravilo osporavali, a komesari takve žigosali kao neprijatelje uvučene u naše redove.

Pretpostavljam, dragi Zlatko, da do sada, dok je Lelinica svoje sinove prevodila sa strane gubitnika na stranu pobjednika, nisi imao teškoća pratiti nastanak njene namjere. Ali od sada, kad krene u proširivanje već obavljena posla i ja budem prisiljen govoriti tko je komu od aktera u priči koji rod, susrest ćeš se s *familijarnošću*, s kojom se i osnivač partizanskih odreda susreo, i neće ti biti lako pratiti koji i kakvi rođački konci vežu ljude okupljene u ovoj neveseloj priči. Oprosti, te teškoće ničim nisam mogao umanjiti. A tebi će dobro doći da vidiš što ta *familijarnost* u izvornom obliku znači.

Kad je svoje sinove prevela na stranu pobjednika, Lelinica je na tu stranu htjela prevesti i Ivu Validžića, devetnaestogodišnjeg sina svoga djevera, koji se po ocu Žuji zvao Žujić i koji je na službi bio u Oklaju. Prema tome, taj Žujić bio je stričević ili, kako Prominjci kažu, brat od strica Leliničinim sinovima, posebno blizak njenu sinu Šimunu, samo četiri godine starijem od sebe, i dok su rasli u jednoj obitelji i kad su pušku na ramenu nosili sa slovom “U” na kapi. Lelinica je zbog te bliskosti mislila da će njen sin Šimun najlakše nagovoriti brata od strica Ivu zvanog Žujića, neka, dok je vrijeme, prijeđe na partizansku stranu, a ona će poraditi da prilikom provjere u komandi kod Kalina i Grubića prođe kao što su i njezini sinovi prošli. Trebalo bi samo, snovala je Lelinica, upriličiti sastanak dvojice stričevića, ustaše Žujića i partizana Šimuna, pa bi sve išlo kao što ona zamišlja da će ići. A tko bi taj susret mogao upriličiti?

Najpogodnijim je, i da ustašku stranu privoli na sastanak i da susret upriliči na skrovitu mjestu, našla Antu Bronića zvanog Kaćo. Njegova sestra Milka bila je udana za ustašu Branka Bronića, koji je u partizanskom odredu imao brata Slavka, prije nego je postao partizan također ustašu. Milka je, po uputama brata Kaće, koji je bio i ustaški i partizanski simpatizer, što je samo u Promini tih dana bilo moguće, trebala obaviti dvije stvari. Prvo, nagovoriti supruga Branka, ustašu, da se poželi sastati s bratom Slavkom, partizanom, i drugo, savjetovati supruga Branka neka nagovori Ivu Validžića zvanog Žujić, s kojim je u

ustaškoj satniji nerazdvojiv, da se poželi susresti sa svojim stričevićem Šimunom. Kaćo i njegova sestra Milka uspješe nagovoriti dvojicu ustaša, Branka Bronića i Ivu Validžića — Žujića da se susretnu s partizanima, jedan s bratom Slavkom a drugi sa stričevićem Šimunom. Svi zajedno, na istom mjestu, u isto vrijeme!

Lelinica je, i prije nego su to Kaćo i sestra mu Milka učinili s ustaškom stranom, za sastanak pripremila partizansku stranu, Slavka Bronića i svoga sina Šimuna.

U zadnju čas, kad je čuo za sastanak, na nj poželi doći i Josip Budanko zvan Žutić po ocu Žuti. On je bio u nekakvom srodstvu s Validžićima, braćom od strica, ali i s Bronićima, braćom po ocu i majci. Prije nego će postati partizan, Žutić je također bio na ustaškoj strani. Prominjci se u devedeset i devet posto slučajeva međusobno žene i udaju, ali to ne smiju raditi sa srodnicima do sedmog koljena srodstva. To ih ograničenje sili da pamte srodstvo do sedmog koljena, da poznaju one s kojima se ne smiju ženiti, i preko sedmog koljena, one s kojima se slobodno mogu ženiti i udavati. Zato i ne možeš naći one koji ne bi bili u srodstvu; razlika je u tom srodstvu samo to što se dijele na one do sedmog koljena i one iza sedmog koljena. Budanko — Žitić je, iako ne znam u kojem, s Bronićima i Validžićima bio u srodstvu do sedmog koljena. Znači, s njihovim se sestrama nije smio ženiti!

Kad je Lelinica ovu želju Budanka — Žutića prenijela Kaći i zamolila ga da je on prenese ustaši Branku Broniću i ustaši Ivi Validžiću — Žujiću, oni su Kaći odgovorili po prominsku — *pa svoji smo* — i time na priključivanje Budanka — Žutića partizanskoj strani, Slavku Broniću i Šimunu Validžiću, pristali, ne postavljajući pitanje što će na sastanak doći trojica partizana naspram njih dvojice ustaša. Bože moj, oni se sastaju pod geslom *svi smo mi svoji,* a to je svima njima dovoljna zaštita i izvana i iznutra.

Da je Kaćo izabrao Pode za mjesto sastanka bilo je sasvim razumljivo. To je prostran predio smrekovine i grabovine koji dijeli prominska od miljevačkih sela. I jednima na sjeveru i drugima na jugu Podi služe za ispašu ovaca. To su, zapravo, Torovi središnjih prominjskih sela. A u Podima je za sastanak izabrao kuće Krivića, koje su središnjim selima bile najbliže. Dakle, odabir mjesta sastanka je shvatljiv, ali je neshvatljivo zbog čega je Kaćo vrijeme sastanka zakazao dan prije blagdana svete Ane, kad se na Mratovu, selu najbližem kućama Krivića, kod crkve svetog Martina, održava sajam, na kojemu su sva petorica sudionika sastanka od djetinjstva, ako bi se našli u Promini, sudjelovala. Najvjerojatnije je izbor dana bio slučajan. Tek kad se dogodilo što će se dogoditi, dan je sastanka postao znakovit.

Ona u čijoj se glavi sve to zakuhalo, Lelinica, toga je dana bila daleko od Poda; bila je u Puljanima, u blizini komande mjesta iznad naše

kuće.

Kaćo je u Pode, u jutarnjim satima, došao s dvojicom ustaša. Sa zetom Brankom Bronićem i njegovim drugom po oružju Ivom Validžićem-Žujićem. U kući Krivića dočekala su ih tri partizana, pristigla po mraku minule noći.

Prije nego će se rukovati i izljubiti — da, ljubili su se, jer se Prominjci pri susretu, ako su u srodstvu, obavezno ljube i kad se ne vole — Kaćo je od svih zatražio da mu predaju oružje. Dvije njemačke *mauzerke,* koje su imale ustaše, i tri automata marke *Sten*, koje su imali partizani, Kaćo je odložio na nekakvu sandučinu, i razoružane rođake pozvao da sjednu za stol; partizane sa strane do vrata, a ustaše sa strane do zida.

Zatim je pred njih na tanjuru donio sir siren u mješini, kruh kruha pečen ispod peke i bocu žutine, vina od debita. Kad im je rekao *"U slast",* rekao je i da on sada odlazi, a oni neka nastave razgovor dokle ih bude volja razgovarati. I neka ga završe kako ga završiti požele. Mislio je pri tome na dva moguća završetka, ona koja su unaprijed bila dogovorena: ili će svatko otići tamo otkuda je došao ili će svi zajedno otići u Puljane do komande mjesta, gdje će ih čekati Lelinica. Trojica partizana bi se predstavila kao oni koji privode dvojicu prebjeglih ustaša, i zamolili Grubića i Kalina da ih, ako je moguće, svrstaju u skupinu *drugaša* za *put u Parčić*, otkuda bi se za koji dan vratili odjeveni u odoru engleskih vojnika sa *Stenom* o ramenu.

Jedino što je, izuzev konačnog ishoda, o tom razgovoru i dogovoru bilo poznato jest da su pojeli i popili sve ono što im je Kaćo ponudio da se počaste. Tu su bili složni! O svemu ostalom ništa se pouzdano ne zna. Samo nagađanja i naklapanja! Jesu li se prepirali, jesu li se optuživali, jesu li jedan drugoga mirno uvjeravali da je ispravno ono što oni misle a neispravno ono što misle drugi, jesu li se oko čega sporazumjeli i, ako jesu, oko čega? Oko čega se nisu uspjeli sporazumjeti? Konačno, je li razgovor završen dogovorom da svatko ide onamo otkuda je došao?

Uz velike ograde moglo bi se zaključiti da su ustaše, zbog neizvjesnog *puta u Parčić*, odbile prijeći u partizane, pa se došlo do rješenja da svatko ide onamo otkuda je došao. Po povjerenju što su ga jedni u druge sačuvali do posljednjeg trenutka, moglo bi se zaključiti da su dogovorili, uskoro, novi sastanak, kad će biti jasnije koja strana u ratu pobjeđuje i kad će ustaška strana znati može li se priključiti rođacima u odredu i bez toga rizičnog *puta u Parčić.* Samo to povjerenje i taj dogovor o novom sastanak za desetak dana mogu objasniti ono što se dogodilo!

Sve je neizvjesno, a samo je ovo izvjesno! Razgovor je završen. Dogovorno, pogledima, sva petorica kreću prema sandučini. Istovremeno su se sva petorica mašila za oružje i istovremeno su ga sva petorica, svaki svoje, imali u rukama. Onda je ustaša Ive Validžić-Žujić, držeći svoju

pušku na ramenu, zamolio stričevića Šimuna Validžića, partizana, da mu načasak dade svoj *Sten,* jer tu strojnicu nikada do sada nije vidio ni držao u rukama. Šimun mu otprve povjerova — po čemu se može zaključiti i da u razgovoru nije bilo prepiranja i da je za nekoliko dana bio dogovoren novi sastanak — i dade mu strojnicu sa šaržerom punim metaka. Žujić prihvati *Stena* i pokaza da ga je i do tada imao u rukama i da njime znade rukovati. Zategnu munjevito zatvarač, pritisnu obarač i rafalnom vatrom, koju je prije pucnjave podesio, sasu svom bratu od strica nekoliko metaka u grudi u predjelu srca. Ne prekidajući rafalnu paljbu, preusmjeri cijev na rođaka Josipa Bandala—Žutića, ali, kad je na isti način pokušao usmrtiti i trećega partizana Slavka Bronića, njegov brat Branko Bronić, ustaša, zgrabi šakom vruću cijev *Stena*, koji je u Žujićevim rukama nastavio rigati vatru, i pomaknu je u stranu, tako da su meci mimoišli Slavka kad se u paničnom bijegu našao na izlaznim vratima Krivićeve kuće. Žujić je mogao učiniti ono što je na početku, kad je ometen da ubije i trećega partizana, namjeravao — izići na vrata i iz svoje pouzdane *mauzerke* pucati u leđa partizanu Broniću koji bježi — ali je odustao, jer se pobojao da će njemu u leđa pucati ustaša Bronić, koji je pokazao da svom bratu Slavku, neka je na suprotnoj strani u ratu, smrt ne želi.

Toga se dana, dragi Zlatko, dana uoči blagdana svete Ane, zaštitnice našega sela i naše kuće, prokleto dobro sjećam. Lelinica je sve do podneva hodala po selu i bila šutljiva, što inače nije. Vidjelo se na njoj da nekoga ili nešto očekuje. A očekivala je da će ugledati kako se putem preko polja zaselku približavaju vojnici. Njih petorica ili njih trojica. Kad je ugledala samo jednoga, uznemirila se i od naše nove kuće sišla do pred Lastavicu, središte starog dijela zaselka, odakle je pogled na put preko polja i bliži i jasniji. Vojnik je došao do gumna i Lelinica je u njemu prepoznala Slavka Bronića. Tada je Lelinica rekla ono što smo svi čuli i zapamtili:

“Ajme meni, što se dogodilo!” i potrčala u susret Broniću.

A kad joj je on, još tamo pored gumna, kazao što se dogodilo, da mi ne čujemo, zakukala je iz svega glasa i nije prestajala kukati približavajući se zaselku i komandi mjesta:

“Ajme meni, što sam učinila!”

To će naizmjenice, sad *Što se dogodilo,* a sad *Što sam učinila*, ponavljati do večeri i čitav sutrašnji dan dok bude trajala priprema za pogreb i sam pogreb njena sina Šimuna i njegova rođaka Žutića. Je li i narednih dana tako nastavila, ne znam, nije bila u našem selu. Otišla je sa Slavkom Bronićem u zapovjedništvo Devetnaeste divizije javiti što se u Podima dogodilo. Ne, nije *otišla u Parčić*, ni ona ni Slavko, iako su u Parčiću bili.

Sutradan, na blagdan svete Ane, na Mratovu je umjesto sajma bio

pogreb *dvojice Čitlučana.* Ne partizana, nego Čitlučana! Na sprovodu nije bilo naroda koliko bi ga se okupilo da je bio sajam, ali ga je bilo podosta i iz sela pod kontrolom ustaša i iz sela kroz koja su vršljali partizani. Misu je zadušnicu i molitvu nad grobovima predvodio župnik fra Ćiril Vrcan, koji bi, i on dosljedan politici *familijarnosti,* častio onim što bi se u kući našlo ustašku ophodnju kad bi po danu došla u Čitluk i navratila u župni dvor, a po noći partizanske terence, moga ujaka, koji ga je štitio, i onoga drugog, malog Matu, koji je priželjkivao dan kad će Vrcana *poslati u Parčić.* Usput i unaprijed kazano, želja će se maloga Mate uskoro ostvariti! Neki od partizanskih simpatizera, vojnika partizana, ustaša na pogrebu nije bilo, zato da ne presahne običaj pjevanja nakon mise na dan svete Ane ili zato što im je tako zapovjeđeno, kako u narodu ne bi klonuo borbeni duh, zapjevaše novonastalu prigodnu pjesmu:

*O ustaše, žalosna vam majka!*
*Platit ćete Šimu i Budanka!*

U pjesmi se prijetilo osvetom, a uzrok neviđenu zločinu, da brat brata na vjeru ubije, tražio u ustaškoj zloći. I jedno i drugo bilo je u skladu s komunističkim gledanjem na ono što se zbilo. Dakle, nije krivac ludi Žujić što je ubio Šimuna i Žutića, nego je za taj slučaj kriv ludi ustaša u Žujiću!

Narod je, i to se već na pogrebu moglo čuti, na taj zločin gledao nešto drukčije. Pitali su se kakav je čovjek taj nesretni Žujić kad je mogao *iz čista mira dignuti ruku na svoga brata od strica i na svoga rođaka*? Kakva je to zvjerka od čovjeka? Lud i mlad, kakav je samo i mogao biti u devetnaestoj godini života? Zavidan što partizane vidi ljepše obučene i bolje naoružane? Tanak na uvredu koja je mogla pasti u tijeku razgovora? Nečeg se u zadnjem trenutku prestrašio i izgubio glavu? Ma, jednom riječju, kako je to bio u stanju napraviti, pa ne znam koliko bio zelen, pa ne znam koliko bio ustaša! I Branko Bronić je ustaša, i to kakav, veći od Žujića, ali na svoga brata Slavka, partizana, nije dignuo ruku. Štoviše, izložio se opasnosti da i njega ludi Žujić ubije, kako bi od sigurne smrti spasio brata Slavka. Bila su to stanovišta i bila su to pitanja onih koji su u *familijarnosti* nalazili spas i utjehu.

Nećeš vjerovati, dragi Zlatko, ja sam bio toliko naivni *familijarac* da sam vjerovao kako će se i nakon pogibije dvojice Čitlučana stanje mira i trgovanja mješinama nastaviti i toliko ludo smion da sam četvrti dan po svetoj Ani otišao u Oklaj s tetom Jalkom i Milom. Prodali smo mješine Ivici Ćoriću, kupili žigice i *jamčarice,* pa krenuli natrag, kući u Puljanima, onako tiho, da nas što manje ljudi primijeti. Kad ispred ulaza u Šutinu kuću stoji ustaša u odjeći engleskog vojnika i na prsima drži englesku strojnicu. I Mila i teta Jelka, djevojke u osamnaestoj godini, međusobno se zagledaše. I preko mene, koji sam se nalazio između njih, jedna drugoj istovremeno šapnuše:

“Žujić!”

Potom ušutješe i, dok su ga mimoilazile, nastaviše se praviti kao da ga ne primjećuju. Ja ga se nisam ni uplašio, nemam zbog čega, nisam mu brat od strica, ni zastidio, nisam djevojka. Ja sam gledao ravno u njega, možda i zato što sam primijetio da on za mene ne mari. On gleda dvije cure i želi da i cure bace pogled na njega i vide kakav je Žujić momčina. U što je odjeven, i kakvo oružje nosi na sebi!

A Žujić je, što su teta Jelka i Mila vidjele bacivši i letimičan pogled na njega, a ja buljeći u njega netremice, na sebi nosio odjeću koju je skinuo s mrtvog stričevića i bio naoružan strojnicom iz koje je Šimuna i Žutića ubio.

Zauvijek su u mom pamćenju ostale tri rupice na prednjem dijelu bluze, tamo u predjelu srca, u koju je Žujić bio odjeven. Tri rupice od tri metka! Netko ih je, kad je s bluze isprana krv, *štepao* žutim koncem i uspio rupice premrežiti, ali ih nije uspio učiniti nevidljivima. Štoviše, premrežavanje ih je učinilo još vidljivijima!

Do tada sam, do toga susreta sa Žujićem, vjerovao u izreku *kako su svi ljudi krvavi ispod kože,* u smislu da su svi ljudi isti. Ranjeni i smrtni, tužni i zabrinuti, milostivi i okrutni! Otada u to više ne vjerujem, jer mi se učinilo da Žujić *ispod kože nije krvav*, da ispod onih zakrpanih rupica na bluzi ne kuca srce niti mu po žilama kola krv, da je ispod njegove kože kamen koji ni najoštrije dlijeto ne može lomiti.

Toga puta kupljene žigice i *jamčarice* nikada više nisam imao prilike odnijeti na plac iza trećeg mosta i zamijeniti ih za mješine. U noći između prvoga i drugoga kolovoza, ni pet dana nakon pokopa dvojice Čitlučana, sve se stubokom izmijenilo. Kad sam mnogo godina iza toga događaja upitao umirovljenoga generala i nekadašnjeg zapovjednika svih sjevernodalmatinskih partizanskih odreda zašto su to učinili, on mi je preko volje kazao:

“A, bogati, morali smo nešto učiniti! Nismo mogli trpjeti toliki konformizam, toliko nezamjeranje i toliku *familijarnost*!”

“Ali, to što ste učinili, nije najbolje završilo”, primijetio sam.

“Ma pusti! Imali smo velike gubitke. Ništa nismo dobili, a mogli smo svi izginuti. Gadno!”

U noći između prvog i drugog kolovoza, koristeći improvizirane mostove od jablanovih stabala na Brljanu i gaz na slapu Manojlovac pri niskom vodostaju, Peta je brigada Devetnaeste divizije napustila bazu u Parčiću i s bukovačke se strane rijeke prebacila na prominjsku. Napala je ustaše u Oklaju i četnike u Vrbniku. Prominjski odred dobio je zadatak da pomete ustašku i oružničku postaju u Razvođu i spriječi dolazak ustaša iz Drniša, koji se može očekivati čim u Drnišu čuju da je Oklaj napadnut. Do svanuća brigada je uspjela četnike iz Vrbnika otjerati u Knin, a u Oklaju zapaliti Ćorića kuću, koju su oružnici, gradeći na

prozorima puškarnice, pretvorili u solidnu utvrdu. Ne bi ni to postigli da u podrumu kuće nisu bile cisterne s vinom i rakijom. Uspjelo im je u bazene s rakijom ubaciti zapaljive bombe i rakija je planula, a oružnici na katovima, odsječeni plamenom od prizemlja, ili su izgarali u vatri ili stradavali skačući s drugoga i trećega kata. Međutim, brigada nije mogla osvojiti zgradu općine zidanu od čista kamena, s prozorima koje su branitelji zabetonirali i pretvorili u puškarnice i mitraljeska gnijezda. Uzaludni su bili juriši partizanskih bombaša. Bombe bi eksplodirale na zidu bez štete po zid, a bombaši bi bili nastrijeljeni smrtnom ranom.

Prominjski odred, komu je tih dana za komandanta doveden Staniša Vukmanović, jer je viša komanda izgubila povjerenje u komandante rođene u Promini, ni s novim komandantom na čelu ustašama u Razvođu preko noći nije mogao ništa napraviti. Pred zoru se povukao prema Oklaju i zaustavio na predjelu zvanom Gluvače. Tu, gdje je polje od pustopoljine ograđeno zidom, postavili su zasjedu prema Razvođu i čekali što će brigada napraviti u Oklaju.

Ja sam se s većinom žena i djece od ranog jutra nalazio uz cestu koja poviše sela vodi od Brljana i elektrane do Oklaja. Gledali smo kako partizani na nosilima, ili sami ili prateći civile koje su na to privoljeli ili primorali, odnose ranjenike iz Oklaja prema prijelazima na rijeci. Ranjenici su ili mukom mučali ili jaukali, a nosači su i pratnja od nas tražili vode. Samo vode jer je bilo paklenski vruće. Donosili smo im vodu u vedrima, davali im da se napiju i da naliju čuturice prije nego s ranjenicima krenu dalje. Poslije će se pričati kako su ranjenici vikali neka živi drug Tito i Komunistička partija, ali ja toga dana takvih povika nisam čuo, iako je pored mene prošlo mnogo ranjenika, usudio bih se reći svi koji su prethodne noći i toga dana bili ranjeni ili mrtvi na nosilima odneseni. Čuo sam samo jauke i zazive *Majko moja*!

Jedan je od nosača, neki Bikić, dok je pio vodu, rekao mojoj majci uz koju sam se nalazio:

“Pere, otiđi do žene Tonća Soljina, do Pavlićeve sestre, i reci joj da je Tonći mrtav. Eno ga u Ćorićevoj avliji! A brat joj je Pavlić još živ. Ne znam dokle će!”

Kad je Bikić, noseći ranjenika s još trojicom nosača, otišao, majka je rekla ženama oko sebe:

“Vrijedni Tonći! Ja sam ga sinoć vidjela kako na biciklu ode u Oklaj. Da je prenoćio u svojoj kući, mogao je danas biti živ… I što mu oni partizanski terenci jučer ne rekoše da u Oklaj ne odlazi na konak! Mogli su mu reći, vidjeli su ga! Svi smo znali, pa i terenci, da preko dana dolazi u Puljane i u polju nešto raditi, a noću odlazi u Oklaj!”

Komu je to majka prigovarala? Svom voljenom bratu Bići, on je bio partizanski terenac, on je znao da Tonći Soljin danju radi u polju i boravi u Puljanima, a noću odlazi u Oklaj i postaje oružnik; on je znao da je

Tonći partizanski doušnik. Pera je bratu prigovarala, ali je veliko pitanje je li njen brat znao da će Peta brigada prošle noći prijeći preko rijeke. Najvjerojatnije da znao nije, jer nije smio znati. Da je znao, sigurno bi to rekao Tonćiju, a Tonći bi to što je čuo došapnuo svom šurjaku Pavliću, zapravo ustaškom zapovjedništvu među koje je šurjak Pavlić spadao. I da se to dogodilo, faktor bi iznenađenja, važnu stvar u ratu, prominska *familijarnost* odnijela u vjetar. Prema tome, Tonći Soljin morao je skočiti kroz prozor zapaljene Ćorića kuće i ostati na avliji mrtav ležati.

Oko podneva je iz smjera Brljana prema Oklaju naišla grupa partizana trčećim korakom. Žurili su u pravcu suprotnu kretanju ranjenika na nosilima, njihovih nosača i njihove pratnje, pa nam se činilo da žele što prije stići na mjesto ranjavanja i pogibije tolikog broja ljudi. Da žele što prije stići na prostor oko općinske zgrade i prekinuti s tolikom smrću i tolikim ranjavanjem. U grupi je bilo konja, mazgi i magaradi. Na samarima su nosili dijelove nekakvog topa, bacača mina, čega li, jer se oruđe, rastavljeno na dijelove i natovareno na životinje nije moglo lako prepoznati. U pratnji svakog živinčeta i njegova tovara nalazila su se dva partizana. Jedan je živinče potezao za ular i trčao pred njim, a drugi ga je štapom udarao po sapima, tjerao da ide kasom i sam kaskao iza njega. To potezanje za ular konja, mazga i magaradi, to trčanje za njima i mlaćenje kolcem po sapima djelovalo je smiješno i, koliko god to bilo neprimjereno pored tolikih rana i smrti, mi smo se toj koloni partizana i natovarenih životinja u trku smijali. Kao što bi se smijali cirkusantima u trku koji kasne na sajmu odigrati predstavu!

“Eno Age Rezina!” rekao je netko kad se grupa u trku primaknula nama. Odmah zatim mnogi su potvrdili da je to doista *naš Ago*, sin tete Reze. Nitko nije očekivao da će grupa u trku, kad pored nas bude prolazila, zastati i dopustiti Agi da se pozdravi s rođacima i susjedima. Nitko nije očekivao da će Ago, kad dođe k nama, napustiti grupu, s nama se rukovati i onda, kad grupa ode a on izostane, za njom iz sve snage trčati da bi je sustigao. Grupi se vraški žurilo i znalo se zašto joj se žuri, a Ago je u toj hitnji imao važnu ulogu. Vrbovim je kolcem po sapima udarao mazgu koja se od sve živinčadi najviše jogunila i opirala kasu na tako dugom putu, po tako velikoj vrućini.

I nezaustavljanje grupe pored nas i neizostajanje Age s nama, sve smo mi to mogli prihvatiti i razumjeti. Ali mi prihvatiti jer smo to držali uvredom, ni razumjeti jer smo to držali ludošću, nismo mogli što je Ago pored nas prošao a da se na nas nije ni osvrnuo, iako je čuo i da izgovaramo njegovo ime i da ga pozivamo neka nas barem pogleda. Ago se toliko pozabavio repom i guzicom mazge koju je vrbovim kolcem nemilice mlatio, da su mu ta guzica i taj rep bili važniji od ikoga među nama i od svih nas zajedno, koji smo ga dočekali usklikom:

“Evo našeg Age!”

Istina, Ago je oduvijek bio zatvoren gospodičić i obličjem i ponašanjem nalik na svog ćaću *Francotu,* šefa elektrane. Ali, koliko god bio zatvoren, mogao nas je bar jednom pogledati i, umjesto da mlatne mazgu po sapima, onim vrbovim kolcem mahnuti u pozdrav nama. Ne mari ništa što već nekoliko godina živi u Šibeniku, on se tu rodio i tu odrastao, on nosi naše prezime, a ne prezime svoga ćaće *Francote*, jer je teta Reza s njegovim ćaćom živjela nevjenčano. Baš nas je to ružno povrijedilo! Što je *našem Agi* mazga bila važnija od nas! A, bome je bila, htio on to ili ne htio!

Oni što su uz magarad, mazge i kljusad kaskali s *našim Agom*, kad su dokaskali u Oklaj, skinuše one cijevi, nogare i postolja sa samara i sastaviše bacač teških mina. Ubaciše mu u cijev jednu za drugom tri granate i pogodiše krov općinske zgrade pretvorene u bunker. Kako je jedna od granata, ona treća, bila zapaljiva, planuše krov i potkrovlje. A kad oni izgorješe, plamen zahvati čitavu unutrašnjost općine, koja je bila građena od suhih hrastovih greda i presušene podne jelovine. U tom će plamenu nestati sve izuzev vanjskih zidova! Ustašama je valjalo bježati da ne bi i sami u vatri nestali.

Preživjele ustaše, ne više od sedamdesetak ljudi, krenule su u proboj prema Razvođu, s namjerom da se sklone u Drniš. Zadajući velike gubitke protivniku, preko devet mrtvih i dvadesetak ranjenih pripadnika Pete brigade, među kojima je bio i moj susjed Stipe Jangin, to im je i uspjelo. Ali su nakon proboja u Gluvačama naišli na zasjedu prominjskog odreda. I na ustaškoj i na partizanskoj strani bilo je najviše Prominjaca, pa kad je udario brat na brata, stričević na stričevića, tetkić na tetkića, ujčević na ujčevića, pobratim na pobratima, prijatelj na prijatelja i rođak na rođaka od sedmog do devetog koljena, krv je potekla na sve strane po ravnoj pustopoljini, na kojoj je rasla drača i na kojoj, izuzev onoga zida obrasla grmljem, što je dijelio polje od ledine, drugoga zaklona nije bilo. Udri! Ne žali! I kad ti ga je majka i kad ti ga je tetka rodila! Deračina kakva do tada među Prominjcima nije viđena! Ono što se među rođenom braćom i braćom od strica dogodilo dan uoči svete Ane u Krivića jarama, prema ovomu što se dogodilo u Gluvačama, bio je *mačji kašalj.* Ono što se u Krivića jarama dogodilo, bilo je manje od generalne probe onoga što će se drug kolovoza popodne dogoditi u Gluvačama. S tom razlikom što su u Krivića jarama partizani imali više mrtvih, a u Gluvačama je prednost u mrtvima pripala ustašama, jer su upali u zasjedu i nisu se na ravnoj pustopoljini imali iza čega skloniti. Ni iza onoga slaboga zida koji je partizanima pružio kakvu-takvu zaštitu.

Među mrtvim ustašama u Gluvačama se našao pukovnik Emil Kečet, stvarni zapovjednik dijelova bojne Sedmog ustaškog stajaćeg zdruga, koji je toga jutra s grupom od tridesetak ustaša, došavši s Miljevaca, priskočio u pomoć oklajskoj posadi i za kraće vrijeme, dok partizani ne dovukoše

minobacač, spriječio prodor partizana u općinsku zgradu.

Tu je poginuo i legendarni zapovjednik ustaške obrane Oklaja, znači, onaj koga su Prominjci držali zapovjednikom i kad to nije bio, Marko Burnać, po ocu Pavlu prozvan Pavlić. Nije imao šaku na lijevoj ruci, nju mu je raznijela mina dok je kao krivolovac miniranjem lovio ribu na rijeci ispod Bilušića buka. Kad je u jurišu na onaj prezid između polja i pustopoljine ispucao šaržer iz strojnice i nije ga imao ni vremena ni načina jednom šakom zamijeniti punim, bacio je strojnicu u grmlje, a prihvatio se torbe s nekoliko ručnih bombi talijanske proizvodnje. Za rukovanje tim bombama dovoljni su mu bili čvrsti zubi da njima iščupa upaljač i zdrava desna ruka da aktiviranu bombu baci tamo kamo je namjerava baciti. Probijao se naprijed krčeći bombama put sebi i drugovima, a kad mu je ostala posljednja i zaprijetila mu opasnost da će ga živa uloviti Ivan Perica — Cijo, partizanska legenda i njegov antipod, istrgnuo je zubima iz nje osigurač i zadržao je u šaci blizu srca. Bomba mu je raznijela desnu šaku kao što mu je mina u ribolovu odnijela lijevu. Nekoliko mu se ubojitih krhotina zabilo u prsa. Govorilo se da ga je *bomba raznijela*.

"Nije", rekli su oni koji su ga na mratovskom groblju pokopali, "raznijela mu je samo drugu šaku. Tijelo mu je u grob položeno čitavo, ali su mu obje ruke bile bez šaka."

Među mrtvim ustašama nije pronađen Žujić. Taj je uspio pobjeći! Svi su govorili da je to velika nepravda.

I na partizanskoj strani, iako ih je štitio zid i busija koju su prije sukoba zauzeli, bilo je mrtvih i ranjenih. Među poginulima bio je i stari zapovjednik Prominjskog odreda Staniša Vukmanović. Ni pet dana nije zapovijedao odredom! A legendarni je zapovjednik odreda Ivan Perica — Cijo bio među ranjenima, kako rekoše, teško ranjen. Na nosilima je, u suton, pronesen kroz selo s još desetak ranjenih. Drugi su se ranjenici javljali znancima, jaukali i tužili se na bolove, a on, slavni Cijo, nije puštao glasa od sebe. A baš će za njega pričati, kad ratne muke prođu, da je, prolazeći kroz sela, s nosila vikao neka živi Tito i partija. Možda je takvo što činio dok su ga pronosili kroz Oklaj i Čitluk, na prolasku kroz Puljane — ja sam svjedok — parole nije izgovarao. Možda i jest vikao da netko živi dok je i sam bio živ, a prestao vikati kad je umro, što mu se moralo dogoditi prije nego je donesen u Puljane. A možda nikad ništa nije izgovorio pošto ga je pokosila strojnica? Možda je već u Gluvačama bio mrtav, a partizani su ga po zapovijedi komesara, mrtvoga nosili kako ne bi bio pokopan isti dan na istom groblju gdje će biti pokopana i ustaška legenda Pavlić. Da naš župnik Ćiril Vrcan ne bi, kad obavi pogrebnu molitvu na Pavlićevu grobu, po želji obitelji, došao i na Cijin grob molitvu obaviti! Sve je moguće kad je posrijedi promidžba kojoj je cilj *otvaranje očiju narodu.* A ovo potonje, da su Ciju mrtvoga nosili i da

su iz usta mrtvaca slušali parole, postaje sasvim izvjesno kad se zna da su ga na nosilima, kao i Stanišu Vukmanovića, nosili samo dok kod elektrane nisu prešli rijeku. Kad su prešli na drugu stranu vode, tijela su stvarnog i legendarnog zapovjednika odreda predali mlinarima i zapovjedili im da ih, kad budu mogli, pokopaju na pravoslavnom groblju sela Ivoševaca.

Te večeri, kad su borbe utihnule i spustila se mlaka noć, pa se mogao čuti šum slapova na rijeci koja opasuje naše selo, iste su oči istim suzama oplakivale i Ciju i Pavlića. I one koji su pali na Pavlićevoj i one koji su pali na Cijinoj strani! Iste su oči lile iste suze za onima koji su se, da ne bi ostali *familijarni,* međusobno morali poubijati i izraniti. Ništa čudno, moj Zlatko! I Pavlić i Cijo kršteni su nad krstionicom u crkvi svetog Roka pored župnog dvora, i jedan i drugi učili su pisati i čitati sjedeći u klupama puljanske škole. Iste su ih oči gledale dok su rasli pa te iste oči istim suzama plaču što su morali završiti u međusobnoj tučnjavi.

A što se ja, dok u helikopteru letim iznad Oklaja i Gluvača, letim i zamišljam da ti pišem pismo, sjećam te dvojice i onih koji s njima odoše u vječnost? Kako ih se ne bih sjećao, kad su i meni svetom vodom na čelo stavili križ iznad krstionice nad kojom su i oni kršteni, i kad sam i sam sjedio u klupama škole koju su i oni pohađali dok su kao i ja učili abecedu, tablicu množenja i *Vjerovanje.* Biti u mom položaju, nadlijetati Gluvače i ne sjećati ih se, mogao bi samo čovjek bez pamćenja. A ja se ne mogu pohvaliti da me je pamćenje izdalo!

Noć je protekla mirno za one, kakav sam ja bio, koji su je, unatoč uzbuđenjima u minulom danu, mogli u jednom snu prespavati. Oni koji tvrda sna nisu imali, moj otac i majka, kazali su, kad su ustali, da noć nije bila mirna, da su se neprestance, u manjim skupinama, partizani izvlačili iz Promine, jedni cestom prema Brljanu a drugi poljskim putovima prema elektrani, a da se pred zoru, kad je partizansko povlačenje prestalo, od brljanske strane čula žestoka pucnjava koju i sada, ako osluhneš, sporadično možeš čuti.

U komandi mjesta nije bilo ni Grubića ni Kalina, ni bilo koga od onih koji su s njima radili na prihvaćanju prebjega i njihovu otpremanju *za Parčić.* U naše sobe, i prije nego smo mi ustali iz kreveta, kao što su običavali, nisu došli raditi ni krojač ni postolar Filip Bakmaz, naš *Postolarić.* Sve su to bili pouzdani znaci da se u noći, dok sam ja tvrdo spavao, nešto krupno dogodilo. A znak nad svim znakovima da se nešto krupno valja bilo je što nas oni iz komande i oni iz radionica nisu pozvali da s njima bježimo, kao što su do sada redovno činili. U kanjon, kamo su i oni morali pobjeći! Nemaju kud drugdje!

“A zašto mi ne bježimo?” pitao sam sve oko sebe i time pokazivao, što je odavno bilo poznato, da spadam među one koji u bijegu vide spas. Čim negdje nešto zapuca, bježi od mjesta pucnjave što dalje možeš, a

najdalje do neke pećine u kanjonu. Gdje me nitko, osim ćaće, koji poznaje svaku rupu, ne može pronaći.

“A kamo ćemo bježati!” odgovoreno mi je onako bunovnu i usplahirenu, spremnu na trk do neke rupe u stijenama kanjona. “Tamo gdje smo se do sada skrivali, danas se vode borbe. Zar otuda ne čuješ pucnjavu? Zato nas partizani i nisu pozvali da bježimo.”

Karlo, susjed koji je kao hromi neborac zajedno s ocem čuvao elektranu od pljačkaša, došao je s posla kući u selo ne dočekavši smjenu, moga oca. Javio se ocu i rekao mu neka na elektranu ne odlazi. Tamo je tako da se *ne zna ni tko pije ni tko plaća*. Partizani nisu za sobom ostavili samo mrtvoga Ciju i Vukmanovića, s onu stranu rijeke, nego i sve svoje mrtve, s ove i s one strane rijeke. Ostavili su i nekoliko nepokretnih ranjenika i razmjestili ih po okolnim pećinama. Morali su! Na to ih je prisilio strah da će im Nijemci i četnici presjeći prijelaz preko ceste Knin — Kistanje i onemogućiti bijeg prema Parčiću i brdima iza toga sela. Otac je poslušao Karla i na elektranu nije otišao.

Iz mlinica na Brljanu mlinari su jedva izvukli živu glavu. Netko, ne zna se da li Nijemci ili četnici, s vrhova *rišćanske* strane kanjona tuče teškim mitraljezom po svemu što se na *bunjevačkoj* strani miče. Neka je žena — e baš je pogodila vrijeme kad će žito mljeti — iz Selina poranila u mlinove da prva dođe na red za meljavu ječma. Čim se, idući iza natovarena magareta, pojavila na cesti koja se s vrha kanjona spušta do slapova, mostova i mlinica na rijeci, na nju se i njeno živinče sručila mitraljeska vatra. Ona pobjegne natraške i uspije naći zaklon iza kamenja. Magare pod tovarom ječma taj manevar *u rikverc* nije znalo napraviti i ostade na cesti mrtvo, usred krvavog ječma koji se prosuo iz razderanih vreća.

Tako je u kanjonu na prijelazima preko rijeke. Prema Oklaju nikad nismo bježali, otuda su do sada dolazili svi napadi. Nije vrag da i ovoga puta neće! I kad je tako, ne preostaje nam ništa drugo nego ostati kod kuće i čekati tko će nam prvi u goste doći. Nema nepodnošljivijeg stanja nego u smrtnoj opasnosti ne činiti ništa za svoj spas.

Povazdan smo očekivali da se iz bilo kojeg pravca pojavi bilo koja vojska, željena ili neželjena, a tek smo potkraj dana dočekali da se na cesti od Riđuše do Dočića pojave dva vojnika, jedan s puškomitraljezom na ramenu a drugi uprćen u limeni sanduk s municijom za to proždrljivo oružje. Kad smo razaznali da su to partizani, za koje smo mislili da su svi još prošle noći nestali preko rijeke, pošli smo im u susret i s njima se sastali kod Marine kuće. Bili su žedni i umorni, pa smo im donijeli vode, a oni su sami potražili kamenje na koje će sjesti i odmoriti se dok s nama budu razgovarali. Na glad se nisu tužili, pa će biti da su nešto od jela imali u torbama. Prominjci nisu bili; da jesu, znali bismo tko su; a ni Bukovčani nisu bili, prepoznali bismo ih po govoru; mora da su bili

Primorci, ali ih nismo pitali iz kojeg su kraja u Primorju.

Kad smo ih upitali da nam kažu što se prošlu noć dogodilo i što se sada događa, ustanovili smo da o tomu manje znaju od nas. Ne samo što nisu znali što se protekle noći dogodilo ni što se danas događa, nego nisu znali ni gdje se nalaze ni kamo bi trebalo krenuti. Bili su izgubljeni u oba značenja te riječi, izgubljeni u prostoru i u duši. Pitali su nas što da rade i kamo da krenu, a od nas im na to pitanje nitko nije znao odgovoriti.

Od njih smo saznali samo ono što se njima dogodilo — da su ostali sami i postali izgubljeni. Po tome smo mogli pogađati i što se dogodilo njihovima, odredu i brigadi, kad su ih zaboravili i izgubili. Njima je jučer pre dvečer komandir čete zapovjedio da na nekom putu zalegnu iza zaklona i tuku po neprijatelju koji bi tim putem mogao naići. Bude li trebalo dignuti zasjedu, bit će im javljeno. Ili će netko doći po njih ili će biti ispaljena crvene svijetleća raketa. Oni su poštovali te upute. Neprijatelj tim putem nije naišao, pa nisu imali na koga pucati. Po njih nitko nije došao. Raketa se nije zacrvenjela. Oni su čekali i čekali sve do pred sat vremena, kad su se dignuli i krenuli ovamo, natrag putem kojim su u Prominu ušli. Prošli su i kroz Oklaj i kroz Čitluk, pitali što se dogodilo da ostadoše sami, ali im nitko nije znao odgovoriti ni kako su ostali sami ni što im sada, kad su se izgubili, valja činiti.

“A da vi niste zaspali?” upitala ih je strina Kajica, na što se njih dvojica pogledaše.

“A da su i zaspali, kakvo čudo! Bila im je to druga noć bez dopuštena sna!” rekla je moja majka.

Bilo im je drago čuti što ih razumiju da su na straži, u zasjedi, obojica zaspali, što su ostali gluhi na pozive onih koji su po njih došli i što crvene rakete, ako ih je i bilo, u tvrdu snu nisu mogli vidjeti. Ali im nije bilo drago čuti kad im je otac rekao da rijeku ne mogu prijeći ni na elektrani ni na Brljanu, kuda su iscurili ostali partizani, jer su oba prijelaza, zaključujući po sporadičnoj pucnjavi koja se otuda čuje i po vijestima koje otuda stižu, ili mjesta gdje se još vode borbe ili mjesta koja su zaposjeli njihovi neprijatelji pa sada kose sve živo što se s naše strane približava rijeci.

“Mogli biste pokušati prijeći preko Bilušića buka, ako znate gdje je to!” rekao im je otac.

“Ne znamo”, odgovorili su uglas i ostali rastvorenih usta, onako kako rastvore kljunove goluždravci u gnijezdu kad se iznad njih oglasi majka noseći skakavca u kljunu.

“Ive, ti bi im mogao pokazati put prema Bilušića buku!” rekao je otac meni.

Iznenadilo me što se sam upušta u rizičan posao, a još više što mene u nj uvodi. Koliko mu god to teško padalo, druge mogućnosti nije bilo. Dva momka nije želio ostaviti bez pomoći. Ni htio ni smio! Ne pokuša li

im pomoći i dogodi li im se zlo, kad se vrate Grubić i Kalin, mogli bi ga *poslati u Parčić,* kao što su za isti propust, jer nije pomogla izgubljenom partizanu, *u Parčić* poslali Mijatovu kćer Anicu. Sam se u tom trenutku neizvjesnosti nije mogao udaljiti od kuće i ostaviti bez svoje pomoći ostale članove obitelji. Ničije dijete na taj put nije mogao slati dok je njegov sin uz njega.

I ja sam krenuo na izvršenje prvog ratnog zadatka, jer ono što je do tada bilo, bile su samo cirkusarije i bježanje.

Pošli smo pred sunčev zalazak, kad je vrućina jenjala, pa je putovati bilo lakše i ako putuješ trčeći. Ali je približavanje noći, bar u meni, izazivalo dodatni nemir i počeo sam se znojiti kao na podnevnoj pripeci. Jedan je partizan na ramenu nosio puškomitraljez i u njemu redenik od pedeset metaka, ispružen, neomotan oko zatvarača, kako bi, ukaže li se nužda, brzo mogao zapucati. Drugi je nosio, čini mi se, teži teret, sanduk pun municije u obliku naprtnjače. Taj je u desnoj ruci, poštapajući se njome kad bi mu zatrebalo, nosio rezervnu cijev puškomitraljeza, koji smo zvali *šarac*. Ja sam išao prvi i, koliko god sam se žurio, a mogao sam, jer na sebi nisam ništa nosio, oni su me i pristizali i požurivali.

Od Dočića, seoske lokve, na sjever sam skrenuo prečicom preko ljuti i na put što vodi u Seline izbio na rubu šume visokih hrastova, koja se zvala Klepenica, šume pod kojom su Cigani čergari razapinjali šatore i šume u kojoj su se, kako se pričalo, noću sastajale vile. Samo smo kratko vrijeme išli putem prema Selinama, a onda smo skrenuli desno odvojkom kroz polja prema Ljubotiću. Na izlasku iz polja, kad smo pred sobom ugledali selo Ljubotić i krenuli lijevo od njega, preko vlake prema hrastovu gaju koji se prostirao na prilazima rijeci i Bilušića buku, zašlo nam je sunce. A kad smo prešli vlaku, zašli u šumu i pronašli kolski put koji vodi prema buku, gazu i Karaginim mlinicama, na nas se spustio suton.

Istovremeno se tamo negdje preko Ljuubotića, iz nekog od središnjih sela, oglasio *šarac,* onom svojom prepoznatljivom pucnjavom. Pucnjavom nalik na paranje platna *na cjelac*! Zastali smo i osluhnuli gdje se to puca. Nije prestajalo, pucalo je sve jače i, kao što to u strahu biva, činilo se, sve bliže i bliže.

Njih su dvojica i u sumrak mogla vidjeti da sam se uplašio i da s njima naprijed više od straha u sebi ne mogu.

“Neka se mali sada vrati kući!” rekao je nosač mitraljeza, na što je nosač municije pristao.

“Još malo! Ovim putem! I bit ćete navrh strane! Tu ćete čuti šum slapa!” govorio sam.

“Ne brini! I trči kući!” rekao je nosač municije.

Pošli smo: ja natrag, putem kojim smo došli; oni naprijed, putem koji ne poznaju.

Trčao sam, a na zavijutku puta sam stao i obazreo se da vidim što je s njima. Da su stajali, u suton, u šumi hrastova što su im koze obrstile debla do krošanja, ne bi ih mogao primijetiti, jer bi se izjednačili s hrastovima. Ali su se ono kretali i ja sam im mogao zapaziti obrise. Iznad njihove dvije siluete stršila je i zibala se cijev *šarca,* kao što strši i ziba se jarbol lađice na moru, koju sam gledao kroz prozor svoje sobe u Svetom Križu.

Ne da tu sliku nikada nisam zaboravio nego će ta slika, jednom viđena i zauvijek zapamćena, dragi Zlatko, postati ishodište moje naklonosti ratnicima, mom razumijevanju teških iskušenja u kojima se nalaze ti ljudi i mom uvjerenju da oni, ni kad su krivi — kao ova dvojica što su zaspala na straži — ničemu nisu krivi, jer ih je u situaciju da im se čini krivo i da oni drugima čine krivo dovela sila koja stoji iznad ljudi, sila koja nema ni lica ni imena, pa se ne može ni prepoznati ni imenovati drukčije nego kao *srce tame*.

Trčao sam prestrašen kao nikada do tada. I kao uvijek kad bih se nečega prestrašio, molio sam Boga. Nisam izgovarao ni jednu od tri osnovne molitve. Ni neku drugu od molitava koje sam poznavao, pa ni onu koju Višnjemu upućujemo da progna strah iz naše duše i ispuni je mirom. Od svega onoga što se nalazilo među koricama moga školskog katekizma imao sam na umu samo jednu lijepu sliku otisnutu po sredini stranice s tekstom ispod, iznad i s obje strane. U tekstu koji sliku okružuje može se pročitati da je pred nama anđeo čuvar koji, stojeći mu iza leđa raskriljenih krila, preko brvna iznad nabujala potoka prevodi dječaka mojih godina.

Najprije sam Boga molio neka mi oprosti što u sebi nisam našao dovoljno snage da ova dva partizana prevedem preko Bilušića buka, preko skliskog kamenja iznad kojeg teče voda, kao što je anđeo čuvar preveo dječaka preko skliskog brvna ispod kojega teče nabujali potok. A onda sam Boga molio, da, ako meni dovoljno snage nije dao, dovoljno snage dade anđelima čuvarima tih partizana. Toliko snage da je bude dovoljno za pridržavanje rukama onih koji će gaziti preko skliskog kamenja i vode tekućice do koljena. A ako bi se i dogodilo da se mitraljezac i njegov pomoćnik pod teretom *šarca* i municije poskliznu i polete u smrt, koja zadesi sve one koji s vodom krenu niz slap, neka anđeli upotrijebe snažna krila i, kao što to orao čini kad u letu iznad vode pandžama uhvati ribu, dvojicu partizana rukama podignu uvis, spase od sigurne smrti i prenesu na drugu obalu rijeke. Bože, daj snagu anđelima kad je meni nisi dao!

Kažu: drugi dan, druga sreća! Nisam čuo da se kaže: novi dan i nesreća nova! A meni se upravo to sutradan dogodilo!

Probudio sam se u onoj sobi gdje se nalazila partizanska krojačka radionica i ugledao njemačkog vojnika pod kacigom, s puškom u ruci i

telećakom na leđima. Nagnuo se nad otvorenu veliku majčinu škrinju i prevrće ono što je bilo u njoj, rublje, čarape, pletivo i *okruge*. Odjednom je prestao tražiti i ja sam naslutio što je mogao naći kad je prekinuo prekapanje. Uspravio se i pružio mi priliku da vidim potvrdu svoga predviđanja: u rukama su mu bili svi novci koje sam zaradio trgujući mješinama, žigicama i *jamčaricama*. Uz majčino sam ih znanje tamo skrio i sad — gledaj ti to!

Nijemac na brzinu broji krupne novčanice, a kad je utvrdio koliko ih je, s meni neshvatljivom žurbom smješta ih u svoj telećak. Kao da mu ih netko od nas smije uzeti iz ruku! Ma, i samo mu reći da ih vrati tamo gdje ih je našao! I ne primjećujući da sam se probudio i gledao ga što čini, izišao je na dvorište. Ostavljen samu sebi, u ulozi očevica, pitao sam se je li moguće da me nije primijetio kad sam podignuo glavu s jastuka? Prije će biti da me je zapazio, ali me nije držao dostojnim ni najmanje pažnje. Meni je ostalo da mislim i brinem: ako još uđe u svinjac, strpa *Bodulicu* u vreću i odnese je sa sobom, propade i sav temeljni kapital i sva zarada od moje trgovine. Eh, što ti je teško imati, pa nemati! A ja se nadao obogatiti na mješinama i *jamčaricama*!

Izišao sam iz sobe i na hrpi kamenja neuzidana u ogradu dvorišta kuće Revačevića ugledao sve svoje strine, bake i susjede. Stoje, sjede i čuče kao pokisle vrane kojima se ne hoda, a promočeno im perje, dok se bar malo ne prosuši, ne dopušta im da uzlete i odlete. Među tim pokislim vranama, dakako, zatječem i svoju majku. Pera je, ne znam zašto, ljuta na mene:

“Bolje bi bilo da se ne pojavljuješ! Našli su one tvoje papire na bačvama i odveli ga. Ajme meni, što ćemo činiti? A i ti, Ive! Te tvoje knjige, ti tvoji papiri, ne bilo ih! Što god papirnato nađeš, nosiš kući! I sad vidi na što sve to ispade! Vezali ti ćaći ruke kad su to na bačvama našli i odveli ga, tamo gore, u školsko dvorište! Bog dragi zna što će s njim biti! A ti se sakrij dok možeš, odvest će i tebe!”

Sve što je Pera čula mogao je čuti i njemački vojnik koji je iz temelja uništio moju trgovinu mješinama. Budući da je bio Nijemac, nije mogao razumjeti ni što meni govori majka ni što razgovaraju ostale žene, pa se na njihov govor nije osvrtao. A nisu se ni one osvrtale na njega, kao da je gluh i nijem, pa su govorile što im je padalo na pamet. Ne mareći ni za njih ni za ono što govore, iako ih je on prikupio iz čitavog zaselka i zapovjedio im na njemačkom da tu sjede i odatle nikamo ne odlaze, njemački je vojnik ušao u dio kuće strica Marka, pretpostavljam, dok su tamo još spavala djeca, i nastavio tražiti po ormarima i škrinjama ono što je i u našem dijelu kuće tražio. Je li štogod našao, zna samo on. A nešto jest kad je nastavio tražiti i u svim ostalim dijelovima kuće Revačevića.

Kao što sam se ja, kad sam se probudio, pridružio ženama, tako su učinila i ostala djeca. Moj brat i sestra među prvima! Kad bi ustala iz

kreveta, odlazila bi tamo gdje su im se nalazile majke i bake. Na jednom su se mjestu našli, neki po Nijemčevu nalogu, neki od svoje volje, žitelji cijelog zaselka. Razgovaralo se o svemu i svačemu, a najviše o meni. Temelj razgovora o meni bio je, otprilike, ovakav:

"Ma, vidi ti zbog čega sve pravedan čovjek može nastradati! Zbog budalaština jednog budalastog djeteta! Jadni Pile! Tko zna kako će proći! A sve je kriva ta njegova *drtesina*!"

Nisu me zvali djetetom, zvali su me *drtesinom*, kako glasi augmentativ djeteta u pogrdnom govoru.

A što je ta *drtesina*, odnosno, što sam ja to skrivio da su mi njemački vojnici, dok sam spavao, ocu vezali ruke i odveli ga tamo, u školsko dvorište, gdje od noćas, kad su u selo ušli tiho kao pantere u travu savane, logoruju uz topove, i konje koji su te topove dovezli? Što sam ja to skrivio?

Nakon Revača, osnivača naše obitelji — koji je, pućkajući a ne uvlačeći dim u pluća, do kraja dugog života pušio sve što je dimilo, škiju, krdžu i rašeljkin cvijet, na sve načine kako se pušilo, lulom, čibukom i zamatanjem duhana u *kartine* i bilo kakav papir — u obitelji Revačevića, ni kad je bila na okupu ni kad se razdijelila na četiri dijela, nitko nije pušio.

I zato, kad sam počeo stvarati *svoju knjižnicu* molitvenika, školskih knjiga, pjesmarica, knjižuljaka za pouku i zabavu, novina i bilo čega otisnuta na listovima papira, nisam se trebao bojati da će mi neki od obiteljskih pušača istrgnuti list iz knjige, kako bi imao u što staviti škiju, krdžu ili rašeljkin cvijet. Stoga sam *svoju knjižnicu* držao negdje oko svoga kreveta, nadohvat ruke meni i svim ukućanima. Ali, kad se u jednu od naših soba, baš u onu u kojoj sam ja spavao, uselila partizanska krojačka radionica, a u drugoj, gdje su spavali otac i majka, Filip Bakmaz napravio postolariju, pa su kroz obje sobe povazdan prolazili partizani ogoljenih tabana i poderanih turova, ja sam *svoju knjižnicu* morao preseliti na drugo mjesto. Da nisam, ti bi je partizani, čekajući da im majstori pokrpaju odjeću i obuću, bili svu s krdžom popušili, kao što su popušili prva dva lista knjige koju sam donio iz Svetog Križa i sve papirnate vreće od cementa u kojima je majka držala kudjelje vune i klupka pređe.

Za *svoje sam knjige* našao mjesto na staroj, odavno izvan upotrebe, rasušenoj bačvi, u kući gdje smo u novim bačvama držali vino, a u velikom badnju kiselili kupus. Pokrio sam ih komadom nepromočiva platna otparana sa zrakoplova koji se srušio ispod Nečvena, da na njih, kad pada jaka kiša, ne bi kapnula koja kaplja crna od čađi s donje strane ploča na krovu. Kad bih ih čitao, zavlačio sam se među bačve i zatvarao za sobom vrata. U polumraku, niti sam komu smetao niti je tko meni smetao!

I sve tako, do toga jutra, kad su tri njemačka vojnika, među njima i taj što je uzeo kune zarađene trgovanjem, pronašla tu *knjižnicu* pod komadom nepromočiva platna. Nešto su od *knjižnice* odvojili da bi ponijeli sobom, a ocu su užem vezali ruke. Jedan je od vojnika ostao da sve žitelje zaselka skupi na jednom mjestu i da nastavi s pretragom kuća, a druga su dvojica s vezanim ocem i onim što su od *knjižnice* odvojili otišla prema školi.

"E da su oni našli samo one njegove knjige! Ne bi oni Pili ništa! Briga njih što tamo piše, kad bi i znali što piše!" tumačila je majka ženama, po tko zna koji put otkako sam ja uz nju, grijeh svoje *drtesine*. "Nego oni tamo nađoše one letke što su ih iznad Knina bacili avioni, a k nama ih je donio vjetar. Ljudi su ih kupili da u njih smotaju duhan, jer im je papir bio tanak. A ovaj ih moj nesretnik skupio čitavu hrpu, lijepo ih složio i stavio na bačvu. Nismo ni znali da su tamo. A da smo ih i vidjeli, ne bismo znali što na njima piše. Jer piše njemački! I kad su ona tri Nijemca to vidjela, skočiše na Pilu i vezaše ga. Kažu da je on te letke dijelio po Kninu! O Bože me sačuvaj! Vidi u što me ova moja *drtesina* uvali! Da moj Pile dijeli letke! A leci pali iz aviona!"

Tamo kod škole, kamo su ćaću odveli vezana, grunuo je top i žene su se, kao što bi učinile i pokisle vrane, uzvrpoljile i pokušale razbježati. Kad su za prvim ispaljena još dva topovska hica i među ženama nastala graja, Nijemac koji je ukrao moje kune istrči iz dijela kuće strica Josura i, držeći ovoga puta pušku u rukama, dade ženama znak da se nikamo ne razilaze i da ostanu tu gdje jesu. Kako bi im na najbolji način rekao da im topovi neće ni nauditi ni nanijeti štetu, osim što će im granate letjeti iznad glava, stavi pušku na rame, približi se ženama i tu, u mojoj blizini, ostade šuteći sve dok su topovi gruvali i granate fijukale. Ne dulje od pola sata!

Ispaljene granate padale su i eksplodirale tamo preko rijeke, u predjelu ispod sela Ivoševaca, gdje na cestu Knin — Kistanje izbija put kojim su se povukli partizani što su rijeku pregazili kod elektrane. To nam je bilo dovoljno da zaokružimo sliku onoga što se događalo preksinoć, kad su partizani netragom nestali; minulog dana, kad su po Promini lutali izgubljeni partizani; protekle noći, kad su se do nas nečujno dovukli Nijemci; i današnjega dana, kad su Nijemci, pucajući iz topova od naše škole, pokušavali tući partizane koji su im, tako reći, pobjegli između nogu. I današnjeg dana, kad su tri njemačka vojnika, uzgred, tražeći skriveni novac i oružje, pronašli moju *knjižnicu* i u njoj letke bačene iz zrakoplova, u kojima ih, oni što bombardiraju Knin i njih u Kninu, pozivlju na predaju jer je ratu kraj i jer je početak njemačkom porazu i poniženju! A slika je onoga što se u ta dva posljednja dana događalo, ukratko, ovakva:

Knin je branila jedna od pukovnija legionarske *Tigar* divizije i glavni

joj je zadatak bio, uz pomoć ustaša i četnika, obraniti cestovnu i željezničku komunikaciju. Upuštati se u okršaje s partizanima većeg opsega nije mogla. Kad je Peta brigada upala u Prominu i zaprijetila da će negdje kod Drniša izbiti na željezničku prugu, zapovjedništvo pukovnije odluči da pod svaku cijenu prodre do Brljana i zapriječi brigadi povratak u Bukovicu preko gazova i mostova. Ako im uspije zatvoriti prolaz tamo otkuda su došli, partizane će, zatvorene u Promini, iz pravca Knina napasti preostali dijelovi pukovnije, a iz pravca Drniša ustaše, dok će četnici bdjeti nad sigurnošću željeznice. Nijemci su, međutim, uspjeli doći nadomak Brljanu — do jare u kojoj je ulovljen hajduk Jovan Kutlača i mjesta gdje su Raškovićevi momci meni pregradili put — tek pošto se jedna od četa Pete brigade uspjela izvući iz obruča, kod Šupljaje zauzeti položaj i spriječiti Nijemcima cestom prodor prema Ivoševcima i Kistanjama, kad bi, da su uspjeli, odredu i brigadi zatvorili prijelaz preko rijeke i na gazu kod elektrane. Spriječeni da u Bukovicu prijeđu preko Brljana, partizani su skrenuli na elektranu i tamo u velikoj žurbi pregazili ili preplivali rijeku, ostavljajući za sobom mrtve i nepokretne ranjenike, kako bi što brže prešli cestu Knin — Kistanje, dok je još bila pod njihovom vlašću. Kad su vidjeli da im je štakor pobjegao iz stupice, Nijemci su prodrli u Prominu, došli do krajnje točke, do Puljana, tiho okupirali selo, stanovnike stavili pod nadzor i počeli partizane u bijegu tući topovima iz velike daljine, jer se za njima u potjeru nisu usuđivali poći, a Knin ostaviti četnicima, kojima nisu do kraja vjerovali. Nisu im uopće vjerovali!

Topovska je paljba po Ivoševcima prestala, onaj mi se njemački vojnik približio, s dva mi prsta uhvatio čuperak kose na tjemenu, istegnuo ga i progovorio hrvatski:

“A, ti si taj što skupljaš engleski propagandni materijal i šalješ oca na robiju?”

Žene — koje su ga čule da govori kao što su govorili domobrani iz Varaždina dok su na početku rata čuvali elektranu i stanovali u Rezinoj kući — slične pokislim vranama, najednom su postale još više pokisle. Da su smjele i ovoga bi se puta, kao i kad su počeli topovi pucati, razišle svaka na svoju stranu, jer im je došlo do svijesti da je Nijemac razumio sve što su govorile. A govorile su svašta! Najviše o onomu što su Pile i Pera doživjeli od svoje *drtesine*!

“Ti”, rekao je majci Nijemac koji je ukrao moje kune i koji govori hrvatski, “pođi sa mnom i povedi sobom to dvoje djece. Ovoga što je svemu kriv sobom ne vodi. On je mogao znati što na ovim lecima piše, iako ne zna njemački. A piše isto ono što piše i u onim njegovim knjigama na hrvatskom jeziku. On bi trebao biti tamo gdje mu je otac. Zato neka tu ostane! A ti, ženo, i vas dvoje”, rekao je majci, sestri i mom mlađem bratu, “govorite da je sve te letke našao i kući donio ovaj mali.

A ti, mali", podučavao je brata, "priznaj da si te letke ti našao i donio. Ti zbilja nisi mogao znati što na njima piše, jer ne znaš ni čitati ni pisati. Idemo, plačite! Naš je zapovjednik dobar čovjek i, kad vas vidi uplakane, pustit će vam oca."

Njih su se troje, bez onoga što me je vukao za čuperak, s ocem vratili tako brzo da se moglo misliti kako su se s njim susreli na pola puta do škole. Ako i ne susreli na putu, onda je zapovjednik oca morao pustiti čim su se njih troje, onako uplakani, pred njim pojavili i za letke optužili dijete koje, doista, ne zna tko će u ovom ratu pobijediti, a tko biti poražen i ponižen. Kako god bilo, ne znam što se kod škole zbilo, ne znam kako su ni koliko plakali i ne znam kako ih je kradljivac mojih kuna zagovarao. Uostalom, sve je to postalo nevažno kad se otac vratio. Jer, samo neka se vratio!

A još nevažnije kad su Nijemci, ni pola sata nakon očeva oslobađanja, upregnuli konje u topove i krenuli prema Kninu. Polako, trapavo, kao da im se u Knin i ne ide. A zašto bi im se i žurilo kad ih tamo i u današnjem danu, kao i u svakom drugom do danas, čeka bar jedna bomba bačena iz engleskog zrakoplova, bomba koju pilot nije imao hrabrosti baciti na Budimpeštu, grad s jakom protuzračnom obranom, pa je baca na Knin, grad sa slabom obranom od napada iz zraka.

To je, dragi Zlatko, bilo moje prvo poniženje lektirom koju sam čitao i tekstovima, što će doći mnogo kasnije, koje sam pisao. Istovremeno, to je bilo prvo uznemiravanje moga oca onim što čitam i pišem, koje će ga pogađati do smrti i bivati sve jače i sve neugodnije. Kako će na ta uznemirenja reagirati pred smrt, kad na njih ogugla, tako je reagirao i kad je prvi put bio uznemiren i nije mogao ni slutiti da je to tek lagan početak onoga što će dugo trajati i bivati sve teže. Čim sam pošao u školu, za učinjene pogreške samo me je korio i savjetovao. Htio me je odmah učiniti sebi ravnim, a u skoroj budućnosti i od sebe većim. A na prvo uznemirenje prouzročeno mojim petljanjem oko knjiga reagirao je kao i na posljednje, ono pred smrt, ovako:

"A što drugo mogu očekivati od svoje budale!"

Čim je bio siguran da su Nijemci otišli, uputio se u školu vidjeti jesu li štogod za sobom ostavili tamo gdje su logorovali i pucali iz topova. Pojavio se s topovskom čahurom i pozvao mene da mu pomognem preostale čahure prenositi. Poslušao sam ga i pitao što će mu to. Kaže da u čahuri ima bakra, da će ih jednoga dana u Ćorića dućanu moći zamijeniti za *modru galicu* i da ćemo jednoga dana, ako ga dočekamo živi, vinograd protiv peronospore moći *bordoškom* juhom polijevati besplatno. Složili smo čahure na tavan, nikada nisu zamijenjene za *modru galicu*; a ako taj tavan još postoji, čahure su na njemu.

Te iste noći, koju su pripadnici *Tigar* divizije prespavali u Kninu, a otac i Karlo otišli čuvati elektranu, da ne bi u razdoblju bezvlašća bila

pokradena, u kuću tete Reze vratili su se Grubić, Kalin i ostalo osoblje za razvrstavanje i otpremanje putnika na *putovanje u Parčić*. Sutrada ujutro vratili su se i krojač i postolar. Jedan je sjeo za *singericu* i počeo prošivati rasparanu nogavicu, a drugi na stolac i nastavio krpati neku cipeletinu. U Josininoj kući kuhari su derali ovcu i majka je otišla tamo, jer su joj obećali dati iznutricu. I odred se oko podne pojavio na ručku. Zapravo, ono što je od odreda ostalo živo nakon bitke u Gluvačama i ono što je od preživjelih zadržano u odredu kad je od njega odvojen dio boraca za popunu gubitaka Pete brigade. Nije to bila ni trećina odreda kakav je bio po broju i udarnoj moći prije nego je Peta brigada upala u Prominu. I imala cilj da prekine s nepodnošljivom *familijarnošću* i nezamjeranjem!

Uz pomoć pedesetak legionara divizije *Tigar,* u Oklaj su se ponovo vratile ustaše i oružnici. Koliko njih, nisu znali ni oni sami, jer je kod njih gorljiva borbenost popustila, nešto zbog pretrpljenih gubitaka, a nešto zbog sve češćih prelazaka na partizansku stranu. Nijemci se u Oklaju nisu dugo zadržali, jedva dva tjedna, otišli su u Knin, a ustaše i oružnici su ostali razbacani u nekoliko kuća u središtu. Više nisu imali ni visoke Ćorića kuće ni pouzdane općinske zgrade, dviju utvrda koje su se kako-tako dale braniti. Bili su beskućnici, puževi golaći, spremni na bježanje čim na njih netko krene i zapuca. Više Oklaj nije bila ustaška utvrda, koju i partizanska brigada uz pomoć odreda teško osvaja; postala je to samo predstraža ustaške postaje u Razvođu, iz koje se u Drniš komotno moglo pobjeći vlakom koji prevozi mrki ugljen.

U prva dva tjedna, dok su u Oklaju bili njemački legionari i iz tog se središnjeg sela nisu micali, a partizani se držali Puljana, vidali rane i vezivali pokidane konce, činilo se da će biti uspostavljeno prvobitno stanje, da će se ponovo čak i trgovati. Ali, ni od prvobitnog stanja, *ne diraj me, da te ne bih dirao,* jer su se braća u Krivića jarama i u Gluvačama zakrvila, ni od trgovine, jer je iz Oklaja nestalo Ćorića dućana, nije bilo ništa. Moj je kapital pokraden, moje su žigice raznesene, moje je *jamčarice* prisvojio otac i poslužit će mu za krpanje *triketraka.* A mješine Mile i tete Jelke, koje one na vrijeme nisu uspjele prodati, kiselile su se i nepodnošljivo smrdjele na Rabinoj međini, ispod nosa svima koji bi hladovali ispod kostjela Pred oborom. Smrdjele i podsjećale, zajedno s mojom *Bodulicom*, koja je u međuvremenu porasla, na nekada unosan posao. Kad su Puljane bile *Mala Moskva*, a Oklaj *Mali Berlin* i međusobno trgovali kao što, najvjerojatnije, međusobno trguju i prava Moskva i pravi Berlin.

Prominjci ni na početku rata, kad se među njima pojavila nekolicina žestokih i suludih ustaša, nisu dopuštali, šireći i na njih svoju *familijarnost,* progon maloga broja Srba, koji su među njima živjeli rasijani po selima u nekoliko zaselaka. Kako je bilo na početku rata, tako je ostalo i na njegovu kraju. Većina se tih Srba priklonila partizanima, a

neznatan ih je broj otišao u Knin, gdje su osnovali nekakvu četničku prominjsku brigadu. Uz pomoć vrbničkih četnika i četnika nekog vojvode Ćućuza iz Polače, s polaznom bazom u Ljupču, selu između Promine i Knina, ta je prominska četnička brigada prva počela ostvarivati plan vojvode Momčila Đujića da se Promina, taj *hrvatski klin u srpskim zemljama,* očisti od Hrvata prije nego se na obalu ne iskrcaju Englezi vodeći za ruku srpskog kralja, kad će Đujić s njemačke prijeći na englesku stranu.

Onakvi kakvi su bili — a u toj su karakteristici prednjačili oni Ćućuzovi iz Polače — pijandure, nasilnici, raspikuće i sjecikese, oni su Đujićev plan mogli ostvariti jedino na način kako su ga ostvarivali. Kukavice, da se u borbi okušaju i s oslabljenim partizanskim odredom i porazom obeshrabrenim ustašama, ta je grupacija četnika iz Ljupča pribjegla formiranju malobrojnih grupa koje bi, oslanjajući se na dobro poznavanje svakog pedlja ozemlja, odlazile u lov i po danu i po noći. Napadali su putnike na cesti, robili ih i ubijali; napadali su čobanice kod stada, silujući ih i kradući im stado; napadali su osamljena domaćinstva, pljačkajući i bacajući živu čeljad u cisterne. Sve sa ciljem da izazovu nesigurnost i žitelje prisile na odlazak u izbjeglištvo. Uspjelo im je posijati silan strah i učiniti nesigurnim svaki iskorak izvan naselja. Svakog je dana odnekuda u komandu mjesta stizala vijest da su četnici ovu silovali i preklali, onoga orobili i ubili na putu, onomu iz livade otjerali kravu i konja, a onomu zapalili kuću i bacili ga u bunar. Najgore je bilo po središnjim selima, koja su trebale ustaše štititi, a oni zaštititi ni sebe same više nisu mogli. Pa su se ljudi iz tih sela, ako su imali priliku, kao što ju je imala sestra moje majke Kaja Šojić, s djecom doseljavali u Puljane.

Svi smo požalili za stanjem prije upada Pete brigade, kad su i naš partizanski odred i oklajske ustaše bili snažni i nisu dopuštali Ćućuzu iz Polače da po Promini mučki siluje, krade i ubija.

Ne sjećam se, dragi Zlatko, dana kad sam postao partizanski, bolje kazano, ujakov kurir. U početku je to bila obiteljska stvar:

“Ive, ajde odnesi ujaku ručak. On se je nalazio u onoj dubokoj spilji ispod Lučina.”

Ujak prije povratka kući iz spilje ispod Lučina:

“Ive, ovu košulju odnesi materi neka je opere! A ove čarape neka i opere i zakrpa im pete!”

Kad je ujak izišao iz pećina i počeo se i po danu pojavljivati u selu, uživajući ona četiri mjeseca *familijarnosti,* koju je i sam podupirao, slao bi me da odnesem neku pismenu poruku ovomu i onomu, u jedno ili u drugo selo, što sam ja i dalje doživljavao kao obiteljski posao i pomoć ocu i majci, jer je ujak, kad mu je obitelj otišla u Italiju, dobrim dijelom bio ovisan o nama.

Pravili mu kakvu uslugu ili ne pravili — brinuli se o njegovoj prehrani i odijevanju dok se krio po spiljama, nosili mu pismene poruke kad je iz spilja izišao — mi smo u njegovoj službi bili po samoj činjenici što smo znali gdje je kad ga za sve druge nema, i gdje će se sakriti kad ga nestane. Nekad sam imao ulogu kurira — odnesi i donesi! Nekad čuvara tajne! Sve sam mogao izbrbljati jer sam volio govoriti i slušati, ali otkriće na kojemu se mjestu ujak krije, nije mi moglo kliznuti niz jezik. Ničije lukavstvo to iz mene nije moglo izmamiti. Sva ta skrovita mjesta pamtim, nikad ih nikomu nisam otkrio, i kad ih se sjetim, pitam se čemu danas služe i da li ih čovjek i dalje posjećuje. U mislima, kad poželim nekamo otići, skloniti se i osamiti, odlazim u te pećine, nikomu poznate osim mom ocu, i tamo se, bez ujaka, sam odmaram. Lijepo je kad imaš tajnu, a još ljepše kad je znaš čuvati i tajnom učiniti zauvijek.

Kad se ujak pojavio, a pojavio se sutradan nakon odlaska njemačkih legionara i njihovih topova, donio mi je radosnu vijest da su ona dva partizana, onaj mitraljezac i njegov pomoćnik, sretno stigli do Karaginih mlinica i da ih je Malac, jedan od mlinara, lađom prevezao preko rijeke. Mislio je da me hvali i da sam ponosan na to što sam, kako je govorio, *izvršio zadatak*. Ja se, međutim, ničim nisam ponosio, ja sam se i dalje stidio što zadatak anđela čuvara nisam do kraja ispunio. Ali mi je vijest da ona dvojica prenesoše preko vode i svog *šarca* i svoj sanduk municije, olakšala savjest i oslobodila me grizodušja s kojim sam na kraj izlazio samo u molitvi.

“Možeš ti!” rekao mi je ujak tom prilikom. To je meni bilo drago čuti, iako nisam do kraja znao za što sam ja to dorastao. Osim da, kad zapuca, bježim i zaustavljam se tek kad dođem u zabitnu pećinu, u onu gdje se pucnjava po mogućnosti ne čuje.

Kad su zaredala ubojstva iz zasjede, silovanja i usmrćivanja silovanih, bacanje u bunare i bacanje u plamen živih ljudi, sve karakteristike četničkog četovanja, a ja sve češće nosio pismene poruke u Seline, Nečven, Čitluk, Ljubotić, Mratovo i Bogatić, na nečiju kućnu adresu ili tamo gdje bi odred logorovao, kad smo ostali zgroženi i postali zabrinuti što nam oslobođeni teritorij Ćućuzovi lopovi buše kao miševi sir, ujak mi je jednom, prije nego će me negdje poslati s komadom papira u ruci, dao pušku i rekao:

“Uzmi i nauči njome rukovati, ako već ne znaš!”

Majci i ocu, koji su se tu našli, mislim ne slučajno, kazao je nešto po čemu sam razaznao da je o naoružavanju nećaka s njima nasamo razgovarao i da ih je na to pripremio i privolio:

“Uhvate li ga s pismom, neće prema njemu imati milosti zato jer je nenaoružan. Pa ubijaju i čobanice! Ugledaju li ga bez oružja, neće ni razmišljati! Vide li mu u rukama pušku, promislit će dva puta prije nego ga odluče napasti. A on, ugleda li ih prvi, neka upotrijebi oružje.” Potom

se ujak okrenuo meni i kazao: “Pucaj! Ne štedi to smeće!”

Moja je majka bila duhovno vezana uz obitelj u kojoj se rodila i nikad se dušom nije iz Gašparovića preselila u Revačeviće. Bila je vezana uz majku i oca, drvodjelca koji joj je *mobilju* izradio i klesara koji joj je kuću zidao; bila je vezana uz brata Ivana, koji ju je udavao; i bila je vezana uz brata Biću i njegovu ženu Maricu, koji su, kako je govorila, bili njen *razgovor i utjeha.* I kad je taj njen brat Bićo počeo preuzimati brigu o njenu sinu, ona mu je tu brigu prepustila ne nalazeći ništa zazorno ni kad je njenu djetetu prije navršenih četrnaest godina — do toga mu je nedostajao još mjesec dana — dao pušku u ruke.

A zašto bi nešto zazorno i vidjela? Ne daje mu on pušku iz ludosti i obijesti, daje mu je iz nužde, daje mu je da se brani. I zato se sva njena briga svela na to da mi preporuči neka s puškom postupam oprezno. Jer, da su stari ljudi govorili kako puški ne treba vjerovati, kako i prazna znade opaliti. Otac je uz njen pristanak i sam pristao, jer je preko nje, uz znatan unutarnji otpor, bio također vezan uz Gašparoviće. A složio se i s njenom poukom da s puškom treba pažljivo postupati. I s ujakovom zapovijeđu da pucam, ako me ono smeće na putu presretne!

I tako sam, dragi Zlatko, mjesec dana prije navršenih četrnaest godina postao nekakav vojnik. Ako i ne pravi, onda ono što je partizanima značio kurir — dijete s puškom u ruci i pismom u džepu. Za to što sam bio jednog ću dana, opet zauzimanjem ujaka, od Tita dobiti *Medalju zasluga za narod,* koja će ostati jedina opipljiva zasluga što ću je dobiti dok nad nama budu vladali *zaslužni drugovi*, Kalin, Grubić i ostali što rukuju *nacimetrom* i ispraćaju nas *na put za Parčić.* Prema mojim istraživanjima, a o njima sam ti već pisao u jednom pismu iz ove serije, u toj istoj dobi moj se pradjed Petar Revač odvrgnuo od zakona i odao hajdučiji, kad su mu pokrali sve što je u kući imao, a malo je što, izuzme li se stado ovaca, u njoj imao.

Ne želim raščlanjivati razloge koji su mene a koji njega prisili da kao dječaci uzmemo pušku u ruke, jer bi me to raščlanjivanje učinilo ludim i kad bih ga poduzeo umno potpuno zdrav. Ne pribjegavam ni kuknjavi nad sudbinom koja nas je nepripremljene i nejake obojicu snašla, jer je kukanje nad sudbinom budalaština od samog početka i ludost na kraju. Ja kažem da je to tako bilo sa željom da stavim naglasak na usporednost njegova i moga *uzimanja puške u ruke,* a tko će kakvo mišljenje o tomu imati, široko mu polje, pa neka misli što ga je volja! Ja svoje znam! I mom pradjedu i meni prilike su nametnule način kako ćemo obaviti osnovnu ljudsku dužnost — obraniti se. A što je taj način bio *uzeti pušku u ruke,* on hajdučku, ja partizansku, za to smo obojica pred Bogom nedužni. Dokaz te nedužnosti je i to što smo obojica puške poslali k vragu, čim nam se pružila prilika da se na drugi način branimo. On plugom i čobanskim štapom, ja perom i listom papira!

Puška koju mi je ujak dao s nekoliko spremnika municije bio je karabin, skraćena verzija standardne talijanske puške, koju smo zvali *baršiljerka*, jer je bila osnovno naoružanje u onoj smiješnoj talijanskoj vojsci koja se kretala na preklopnim biciklima, nosila na glavama šešire za koje je bilo zadjenuto perje, a zvala se *bersaljeri.* Kao paradna vojska nešto, kao vojna jedinica u borbama čisto ništa! Dakako, po našem mišljenju! Puška je imala preklopni nož u obliku šiljka. Bila je najkraća puška koju sam u rati vidio, a ipak je na mom ramenu i u mojim rukama bila preduga. I zato, neka je bila kraća od svih pušaka, neka je imala preklopni bodež, ja sam poželio da bude još kraća, pa da joj veličina bude u skladu s mojim uzrastom.

Ujak mi je — uz strogu preporuku da to čuvam u futroli od nepromočivog platna, koju će mi krojač napraviti, u unutarnjem džepu jakete — uz pušku i metke dao i duguljast papir na kojemu je strojem bilo napisano da je taj i taj, onaj koji uza se nosi taj papir, ovlašten nositi karabin zvan *baršiljerka.* I u zaglavlju i u tekstu moglo se vidjeti tko mi to dopušta — Komanda mjesta Drniš — Promina. Potpis nečitljiv, a pečat sa zvijezdom u sredini čitljiv preko svake mjere. Ulove li me četnici s tom potvrdom za nošenje karabina, bit će im to lijepa preporuka da me živa bace u najbliži bunar ili, ako bunara ne bude u blizini, u zapaljen stog sijena. Na meni je, kako su to ujak, majka i otac rekli, bilo da im to ne dopustim, da budem pribran i neustrašiv, ako se s njima susretnem oči u oči. I ja sam to odlučio biti!

Ali ja, dragi Zlatko, nikada, ama baš nikada, nisam pomislio da bi me taj papirić, u kojemu lijepo piše tko sam i čije oružje nosim, odveo u smrt ako ga pročita moj neprijatelj, jer ja, iako me je bolest rano suočila sa smrću, iako sam smrt gledao oko sebe, iako me je vjera podsjećala na smrtnost tijela, nikad nisam pomislio da bih smrt mogao dočekati od četničke kame i metka. Nikad! U borbi s njima ja sam se osjećao besmrtnim. I to mi je ostalo zagonetno čitavog života. Do danas, do leta u ovom helikopteru!

Bio sam strašljiv, oprezan i svakakav, ali da bih držao izglednom smrt zbog toga papira u nepromočivu platnu skinutu s avionskog krila i zbog te puške na ramenu, to nisam! Oni mogu sve pobiti i sve žive pobacati u bunare, mene ne mogu, jer ja ne osjećam da mogu. Nije važno ono što mi se, sudeći prema za sve važećim mjerilima, može dogoditi, važno je što ja osjećam kako mi se ne može dogoditi ono što se svima događa ili dogoditi može.

Istražujući porijeklo te neustrašivosti, pitao sam one koji su i sami u ranoj mladosti bili primorani *uzeti pušku u ruke* da li i oni poznaju tu vrstu neustrašivosti, uza svu onu silnu strašljivost koja tu neustrašivost prati. Svi su mi kazali da su je upoznali i da joj se kao odrasli ljudi čudom čude. I ne znaju što je to zapravo bilo, kao što ni sam ne znam.

Mladenačka ludost ili baš to, neustrašivost! Baš to jer se čini da drukčije neustrašivosti i nema! Neustrašivost kao mladenačka ludost!

Uz pušku i potvrdu da je imam pravo nositi nisam dobio i partizansku odjeću, jer takvog nečega nisu partizani ni imali. Ipak, nešto je na mojoj odjeći učinjeno. Obavljeni su popravci da mi odjeća kako-tako nalikuje na vojničku.

Postolar je, da počnem od obuće, u otpadu pronašao najmanji broj engleskih cipela, kojima su kapice bile čitave, ali su potplati bili poderani toliko da je onaj koji ih je doderao na kraju golim stopalima u hodu dodirivao zemlju. Za potplate Filip Bakmaz nije imao kože u jednom komadu, pa ih je napravio od nekoliko dijelova, kad je na komade izrezao opasač koji sam ja, opet u otpadu, negdje pronašao. Tim je komadima opasača Filip uspješno povezao kapice i ja sam u tim cipelama mogao gaziti ne dodirujući golim stopalima zemlju, pogotovo kad je na kožu opasača prišio po komad gume. Međutim, ni komadi opasača ni guma po njima nisu bili sljubljeni toliko da ne bi propuštali vodu, pa su i moje čarape i noge bile vlažne kad je i put po kojemu sam išao bio vlažan. Ni od jutarnje rose na travi ti me potplati nisu mogli zaštititi. Srećom, bilo je ljeto, pa ni kiša ni rose nije bilo odviše.

Krojač mi je nogavice platnenih hlača talijanskog vojnika skratio za dio ispod koljena, za dio koji ljubi listove i gležnjeve. Potom je te kusaste nogavice produžio domobranskim gležnjevima i tako dobio dužinu nogavice koja odgovara mojoj visini. Jaketu mi je napravio od komada crnog sukna tkana pređom od vune naših ovaca. Tomu je, hlačama i jaketi, dodao kapu od zelenog sukna njemačkog šinjela. I to je bilo sve! Ja sam, urezavši je u dugme, onako kako je to činio Runje, na tu kapu prišio petokraku. Bila je to radna i paradna odjeća. Svatko bi je držao za radnu, možda i manje od toga, za *krpež i trpež*, za bijedu i nevolju, pa sam je i ja takvom držao. Ali, ja sam taj *trpež i krpež* upotrijebio i kao paradnu odoru, kad sam kao *oslobodilac* u Drniš prvi put ušao.

A tada je, dragi Zlatko, nastupilo šugavo vrijeme u trajanju od dva mjeseca. U to sam vrijeme neustrašivo bježao i jedva sačuvao živu glavu za prvu drniško oslobodilačku paradu. A plod moga trgovačkog umijeća, ono žensko prase, što sam ga kupio za vreću duhana, pod imenom je *Bodulica* u tijeku toga dvomjesečja steklo neprolaznu obiteljsku i seosku slavu i postalo prva svinja koja će ostati zapamćena pod svojim slavnim imenom. Tako ti je to: u ratu i bježanje može biti uspješan prodor prema pobjedi; a da u ratu i poneka svinja može postati slavna, to ne treba ni reći.

Ono što se dogodilo drugi rujna, mjesec dana nakon upada Pete brigade i razaranja Oklaja, bit će proba za ono što će trajati puna dva mjeseca. Četnici su mučke napade na pojedince zamijenili prodorom udarne grupe.

Toga su dana prodrli preko Marasovina, Ljubotića i Čitluka sve do Mratova. U Puljane se nisu usudili doći. Napad je bio žestok i neočekivan. Odred mu se suprotstavio iznad Ljubotića, ali ga nije mogao zaustaviti i polako se povlačio ne napuštajući borbu. Ono malo ustaša i oružnika u Oklaju nije se ni pokušalo oduprijeti četnicima, šutjeli su i pravili se da ništa ne vide i ne čuju.

Za četničkom udarnom grupom, koja nije štedjela municiju, išli su starci, žene i odrasla djeca na zaprežnim kolima, tovarnim konjima i magarcima pod samarom. Dok su im sinovi, muževi i očevi pucali iz svih oružja i ubijali one koji pred tom silnom pucnjavom nisu uspijevali pobjeći, oni su — ti starci, te žene i ta djeca — uzimali iz napuštenih kuća što se uzeti moglo i što im se uzeti svidjelo. Kad je u Mratovu partizanskom odredu pristiglo pojačanje, četnička je udarna grupa prekinula prodor i prekomjernu pucnjavu, pa se počela povlačiti, polako, žilavo štiteći povlačenje prema Kninu onih pretovarenih zaprežnih kola, konja i magaradi što su ih pred sobom gonili njihove očevi, majke, supruge i sinovi.

Taj je prodor bio isprobavanje obrasca kako će četnici od sada ratovati. Čak ni taj povratak iz Mratova, krajnje točke njihova probnog prodora, nije bio ni slučajan ni iznuđen većim brojem i jačim otporom boraca odreda, kako smo toga dana mislili. I to je bio sastavni dio modela: pljačkaški će pohod trajati samo jedan dan; ujutro započinje, uvečer završava. Što je urađeno, to je urađeno; a što nije, uradite će se sljedeći put. I još jedno: paljenja kuća neće biti, samo *deračina*.

Način obrane od četničkih pljačkaških pohoda sam se od sebe nametnuo već u probnoj pljački i ubojstvima. Odred će se, koliko bude mogao, suprotstavljati četničkom prodoru. Ako ga i ne bude mogao zaustaviti, a neće jer je malobrojan, pucnjavom će, već na prilazima Promini, upozoriti narod da bježi i sobom nosi što ponijeti može. I pred sobom goni što goniti može! Iz središnjih sela, kroz koja će pljačkaši nadirati, narod će bježati prema Puljanima, Nečvenu i svim drugim naseljima uz obalu rijeke. Ako i iz tih sela bude potrebno bježati, bježat će sa stanovnicima tih sela u kanjon. Kako bi spriječili prodor pljačkaša u sam kanjon, gdje će se skloniti narod, partizani su na bukovačkoj strani kanjona rasporedili teške mitraljeze zvane *brede,* koji će tući po pljačkašima krenu li, da bi se domogli stoke, u kanjon za narodom. Uvečer, kad se pljačkaši s plijenom povuku prema Kninu, prvi borci odreda, a onda narod za njima, vratit će se u svoja sela i svoje kuće i vidjeti što im je opljačkano, a što je ostavljeno za sljedeći pljačku.

Jovan Kutlača i sve druge harambaše iz roda Kutlača, do Todorine, posljednjeg u tom nizu, znale su što je *deračina*, štoviše, oni su je i utemeljili. Ali za *deračinu* kakvu su na Promini prakticirale vojvode Đujić, Rokvić, Radić i Ćućuz iz Polače — pod geslom *za kralja i otadžbinu*

i sa ciljem da se od Hrvata očisti *hrvatski klin u srpskim zemljama* prije nego splitski *orjunaši* dočekaju kralja na rivi — za takvu *deračinu* Kutlače nisu znale. Nisu ni mogle znati, bili su neškolovani ljudi. A to je bio viši oblik *deračine* i mogao ga je smisliti samo učen čovjek, *sveštenik* i pjesnik pjesama o socijalnoj pravdi koji je i teologiju i pjesništvo izučio na ušću Save u Dunav. *Deračina* Momčila Đujića može se zvati pravom *deračinom,* a ono što su Kutlače *derale*, u usporedbi s Đujićevim *deranjem*, ne vrijedi toga imena.

Iza probnog prodora i probne pljačke, u neodređenim vremenskim razmacima, ne duljima od desetak dana, dok bi pojeli što su za jelo opljačkali i dok bi se na novi pohod ohrabrili, četnici su prodore od jednoga dana ponavljali jedan za drugim. A mi bismo, čim odred zapuca na pljačkaše negdje ispod Bobodola, uzimali što se moglo nositi i potjerali što se dalo tjerati, pa ravno u pećine kanjona pod zaštitu teških mitraljeza.

Prva od svih, čim začuje pucnjavu i primijeti komešanje ljudi potrčala bi *Bodulica.* To nije moglo ostati nezapaženo ni od ukućana, ni od suseljana, ni od bjegunaca iz središnjih sela. Kako ne bi bilo zapaženo: prase, a ponaša se kao pas! Znade što znači pucnjava, znade gdje treba od nje bježati i hoće da u bijegu bude prva, da bijeg predvodi. Čak se i glasa kako bi nadomjestila pasje lajanje i režanje, onako, po svinjsku: rokće i skviči. Ako je slučajno u bijeg kasno krenula, *Bodulica* prestiže kolonu bjegunaca i, kad stane na njeno čelo, uspori, počne njuškati put kao što to pas čini i prti stazu onim svojim prasećim papcima kao da su pasje šape.

Kad ugledaju *Bodulicu* kako rokćući prestiže kolonu bjegunaca, staje na njeno čelo i njuška put kojim treba bježati, ljudi se, iako im do smijeha nije, iako im je *deračine* preko glave, od srca smiju i na njen račun zbijaju šale. Rat sve okreće naglavačke, čak i prase pretvara u psa! I to je od *Bodulice* bilo najljepše, što je izmamljivala smijeh na usne onima kojima do smijeha nije bilo. Samo zato, a to nije malo, morala je biti zapamćena kao prvo i posljednje prase koje ima svoje ime.

A ta bježanja, dragi Zlatko, nisu bila nimalo laka, nimalo bezopasna i mogli su ih podnositi samo neustrašivi bjegunci, u strahu i smijehu, kakva je i *Bodulica* bila. Uz nju, ni sam nisam bio za podcijeniti! Pa se svih tih bježanja živo sjećam! Svih se sjećam, a samo ću ti o tri od njih reći nekoliko rečenica.

Jednom sam s tavanskog prozorčića, koji je gledao na prilaze selu preko ljuti i šume, vidio šubare kako nam se prikradaju. Sijevnulo mi je u glavi: zaobišli su odred, manja grupa, žele nas iznenaditi i prisiliti na bijeg bez stoke. Strčao sam niz ljestve i vikao neka se bježi, oni su tu. I dok sam preko dvorišta trčao, vikao sam neka se bježi. Činio sam to i kad sam trčao kroz selo. Poslije su mi rekli oni što su iza mene bježali,

postolar i krojač, da su čuli razgovor dvojice u šubarama:

“Bliži si mu! Pucaj u toga što bježi i viče, sve će ih podignuti na noge!”

“Ne mogu ga pogoditi, zaklanjaju ga debla stabala. A pucnjava bi ih, i prije nego on, dignula na noge,” odgovorio mu je onaj što mi je trebao sasuti rafal iz mitraljeza po leđima kako bi mi zatvorio usta.

Drugi me je put pucnjava iznad sela zatekla na povratku od Torova. Sučelio sam se s bjeguncima koji su iz sela počeli bježati i prije nego je u blizini sela zapucalo. Među njima je bio i moj brat Jakov, dječak od sedam godina. Bio je u školi koju su partizani osnovali u Macanovoj kući, jer je seoska škola iznad sela bila zapaljena. Učio je *crte kose i crte uspravne*, a uza se je nosio školsku torbu. Na povratku iz škole svratio je u Gašparoviće, baki Maši, i ona mu je dala dva kukuruzna klipa. Neka ih, kad dođe kući, ispeče i pojede. Uzeo sam ga za ruku, rekao mu da kukuruzne klipove baci, a torbu sam mu s knjigama sam ponio. Onda je zapucalo tako blizu da smo čuli fijuke metaka iznad i oko nas.

Četnici su ovoga puta sišli putovima bliže rijeci. Htjeli su narod odvojiti od kanjona i zaplijeniti mu stoku koju je gonio sobom u zbjeg.

Prebacili smo se preko zida i krenuli do kanjona prečacem preko naših Barovišta. Ispustio sam mu ruku i on je kaskao iza mene. Kad bih malo odmaknuo, on bi, bojeći se da ću ga ostaviti, što nije dolazilo u obzir, cvilio:

“Ive, čekaj me!”

A ja sam mu uzvraćao:

“Trči, trči!”

I sve tako, on zaziva moje ime, a ja mu zapovijedam da trči, dok se nismo spustili niza stranu kanjona i u Osojama našli spilju koju je meni otac pokazao i preporučio mi da u nju ulazim sam ili u društvu brata, sestre, majke i njega. Ako je otkrijemo, kao što smo otkrili ostale, više neće biti samo naša. A dobro je da imamo sami svoju spilju, za koju nitko neće znati i koju četnici neće pronaći i ako se za nama, kao lisice i šakali, spuste u kanjon.

A moj treći zbjeg!

Znam dan kad se zbio, i u mom je pamćenju ostao i dokumenti su ga zabilježili, pa ga svatko, ako želi, može otkriti. Ali ga sam neću navoditi. Neka je daleko od mene, neka je proklet, neka mi se više nikada ne dogodi i neka se ne dogodi ni jednom drugom čovjeku.

Bilo je jedno od onih maglovitih jutara koja se javljaju kad vrućine naglo malakšu a sjeverni se vjetrovi ne jave. Rominjala je kišica koja je mogla nastajati od guste magle i padati iz oblaka.

Vraćao sam se kroz polje iz Nečvena, kamo sam ranom zorom u Perice odnio ujakovo pismo. Pucnjava je počela kao što nikad nije, odjednom, iz svih oružja, pušaka, strojnica, mitraljeza, i iz svih oruđa,

bacača, topova, a o praskanju ručnih bombi da i ne govorimo.

Valjda zbog magle i rosulje, kroz koje se, kad su guste kao toga jutra, zvukovi šire drukčije nego se šire kroz vedrinu, bilo je nemoguće locirati mjesto sukoba. Ni je li izbio na jednom ili drugom pravcu kojima se od Knina silazi u Prominu, a još teže kolika je udaljenost mjesta sukoba od Puljana. Da li su četnici na odred naišli u Suknovcima ili u Čitluku, ako iz Knina idu novom cestom? Je li sukob izbio u Marasovinama ili Selinama, ako su u pljačku krenuli starom cestom? Sudi li se po zvuku, onda su oni jedni na druge naišli odmah tu, kod Riđuše, na prilazu našim kućama, gdje je smještena komanda mjesta.

Nisam znao što mi je činiti: nastaviti put prema selu i, činilo mi se, središtu sukoba, što se protivilo mojoj neustrašivosti zasnovanoj na izuzetnom smislu za bježanje ili ću se još jednom pokazati neustrašiv i bježati u pravcu onih pećina koje mi je otac otkrio da bi služile za skrovište samo našoj obitelji.

Nisam se dugo premišljao. Iz sela obavijena maglom, pa ga ne vidim, začula se graja. To ne može biti drugo, jer se spušta niz polje, kroz maglu, nego bijeg pod zaštitu teških mitraljeza. Samo, kako će ih strijelci na teškim mitraljezima moći u kanjonu zaštititi, kad je nevidljivost i na sto metar ravna nuli! Četnici će koristiti maglu i za zbjegom sići u kanjon! A onda, tu na Kosama, gdje me je pucnjava zatekla i zaustavila, pojavila se prethodnica zbjega — moja *Bodulica.* Roktala je kao što rokće svako prase, a ja sam je čuo kako mi roktanjem kaže neka se okrenem i, ne odvajajući se od svoje puške, svom neustrašivom bježanju dadem puni zamah. Onaj koji odgovara silini pucnjave u kišnom i maglovitom jutru! Okrilatiti ni ovoga puta neću, ali trčati moram kao da sam stekao krila.

Kad je *Bodulica* na Potpoljskoj ljuti skrenula prema Daljanu, tamo gdje je čeka njen rezervni svinjac, dva je moja susjeda, Ivara Špipin i Branko Mandičin, dvije godine mlađi od mene, nisu htjeli slijediti, nego su, ugledavši kamo ja idem, krenuli za mnom i sustigli me kod lokve zvane Kruška. Sad smo trčali utroje, oni i brže od mene, jer nisu nosili pušku kao ja. Sva smo se trojica slagala u tomu da nam je pucnjava sve bliža, gotovo za petama, i da *Bodulica* ovoga puta, neka se kako želi skloni u pećine Daljana, neće izbjeći sudbinu prasadi koja četnicima padnu u ruke. Najprije će je ustrijeliti, a onda će joj, još onako toploj, noževima izrezati sva četiri pršuta, staviti ih u torbe i otići, a ostatke ostaviti psima. Što će se dogoditi ljudima koje teški mitraljezi, zbog guste magle, neće moći zaštititi, nismo imali snage razmišljati, jer nam je sva snaga iz glave sišla u noge.

Misleći samo na *Boduličinu* sudbinu, i bez dogovora smo se složili da ne bježimo pod zaštitu teških mitraljeza, nego da se prebacimo preko rijeke. Nju četnici neće prijeći, pa ćemo iza nje biti sigurni.

Do Guvnine smo se spustili Jarugom, a odatle krenuli cestom koja

vodi elektrani. Kad smo do nje došli, uhvatio nas je paničan strah da su nam progonitelji iza leđa, da su izbili na vrh strane kanjona i da će nas sada otuda gađati mitraljeskom i puščanom vatrom. Eksplozije su, činilo nam se, u dnu kanjona bile i zvučnije i brojnije, jer bi se svaka u jeci povećala i umnožila nekoliko puta. Ivara su i Branko na nogama imali *triketrake*, a ja one engleske cipele što ih je skrpao Filip Bakmaz. Oni su učas skinuli s nogu obuću, izuli čarape i počeli gaziti preko slapa, a ja sam morao iz rupa na cipelama izvući vezice koje su bile pune čvorova i kroz rupice ih nije bilo lagano izvlačiti. Jednu sam vezicu s mukom izvukao, ali, kad sam prešao na drugu i njih ugledao da su već na drugoj strani rijeke, uhvatio me je strah da će me četnici uloviti pored vode i postupiti sa mnom kao što bi postupili s *Bodulicom* ako je uhvate. Izvadio sam džepni nož i na nekoliko mjesta vezicu presjekao, izuo cipele, pregazio vodu i sustigao ih pred ulazom u mlinicu, koja je u jednom dijelu pripadala braći tete Mare *Rišćanice*, unucima Revačeve sestre, Saki i Jakovini.

Prošli smo kroz mlinicu. Stupe su stupale sukno, mlinovi su mirovali, a ni mlinara ni pomlijevaca nije bilo. Napuštena nas je mlinica dodatno uplašila. Kad su oni odavde pobjegli, neka su s druge strane rijeke, gdje smo mi tražili sigurnost, moramo i mi bježati. Stali smo se verati uza stranu nekom jedva prepoznatljivom stazom, oni u *triketrakama,* a ja u čarapama, sve dok se nismo uspeli na vrh strane i svojim se očima i ušima osvjedočili da smo se pri prijelazu rijeke i u mlinicama bezrazložno uplašili. Još uvijek se puca tamo gdje se pucalo kad smo bili na ulazu u Jarugu. Tek tada sam obuo cipele, od jedne vezice napravio dvije, i s tim ih kuseljcima uspio vezati.

Počela je padati kiša krupnih kapi, uskoro i pljusak, pa smo potražili sklonište u prvoj kući na koju smo naišli. Žena je na ognjištu bila naložila veliku vatru i pozvala nas da sušimo odjeću i obuću. Kad je umiješala puru, dala nam je jesti ono što je pripremila sebi, svom sinu i kćeri. Puru preljevenu mlijekom! Poznavala je moga oca i sve potomke Revačeve sestre udane u Grčiće, tetu Maru *Rišćanicu* i njenu braću Saku i Jakovinu.

Kad je u Promini pucnjava sasvim prestala, potom i kiša, a magla se razišla i pokazalo se sunce na zapadnom obzoru, žena nam je pokazala put kojim ćemo doći do Brljana i preko mostova se vratiti kući. *Ako Bog i sreća dadu*, kako je kazala. Nije nam dopustila da se vraćamo preko gaza, onuda kuda smo došli, jer je u nekoliko sati od velikih kiša, kod nas i na planinama, voda u rijeci nabujala i mogla bi nas pri prelasku preko slapa, onako nejake, odnijeti kao što odnese komad suhe vrbe. Ne, ona nam ne dopušta da se vraćamo preko slapa! Idimo na Brljan, taj je put duži, ali je sigurniji.

Treći most, onaj na kojemu su završavala putovanja onih koji su za *put u Parčić* bili svrstavani među *trećaše*, prešli smo uspravljeni. Kad smo,

pak, hodajući oprezno, došli na drugi, ugledali smo u vrtu, na kraju brane, razapet šator i pored njega nasamarena konja vezana za vrbu. Tko bi to mogao biti? Tko god pod šatorom bio, tako spokojan, tako izložen pogledima sa svih strana, učinio nam se bezopasnim da bismo se zbog njega vratili natrag, ali ne i toliko bezopasnim da bismo mu se približili, uznemirili ga i pokazali mu se s puškom u ruci. Odlučili smo se puzeći prebaciti preko drugog i prvog mosta, a potom, ne cestom, nego uz jezero Vrenjac i rijeku, spustiti se do mlinica i tako se što brže i što dalje odmaknuti od zagonetnog šatora i konja vezana za vrbu. Kako smo naumili, tako smo i učinili. Ponovo smo se našli u mahnitom bijegu pored mlinica koje nisu radile i kojima su vrata bila katancima zaključana. Čiji god bio taj nasamareni konj i taj razapeti šator, dobro je da se od njega što prije udaljimo!

Došli smo do vrta moga ćaće i krenuli uza stranu, s namjerom da se popnemo na bedem što su ga još u predrimsko vrijeme bili podignuli pripadnici plemena Burnista da bi utvrdili svoje naselje u prostoru što ga mi danas zovemo Okreta. Kad tamo navrh bedema, odakle puca pogled na Gradinu i dalje od nje, ispod suhozida napravljena da služi kao zaklon od bure, tamo gdje je moj otac rado svirao sviralu, ugledasmo polunagu ženu. Odmah je prepoznasmo. Bila je to djevojka iz Selina, Pokrovac se zvala, a kako joj je bilo ime nisam ni tada znao, pa ne znam ni sada.

Pitamo je što tu radi. Odgovara da se sunča i da će se sunčati dokle god bude sunca, jer je pokisnula. Pitamo je zašto je na njoj samo košulja. Ni na glavi marame, ni na ramenima haljetka! Uz košulju su na njoj još samo *triketrake* na golim nogama. Gdje su joj čarape? Priča nam da ju je jutros ona pucnjava zatekla u krevetu. Imala je dojam da su četnici u selu, skočila je iz postelje, nazula *triketrake* na gole noge i bježi u onomu u čemu je spavala. U košulji! Bježala je sve dok se nije popela na ovaj bedem i vidjela da joj četnici, iako se pucnjava čini blizu, nisu baš za petama. Pogotovo kad se magla razišla i nebo razvedrilo. Sva je ona silna kiša pala po njoj! Sad stoji tu, suši košulju i ne zna što bi sa sobom kad padne noć. Ne pitamo je za strah, sjećamo se našega bježanja, ali je pitamo hoće li poći s nama ili će noć tu čekati? A ona nas pita kamo mi to namjeravamo.

“U Torove”, kažem ja. “Eno, vidim pred Grudinicama neke žene, izlaze navrh strane, odozdo, od Donjih bara. To moraju biti naši! Sunce je pred zalaskom, pucnjava je prestala, četnici su na putu za Knin i Kosovo. Neće oni da im u Promini uđe mrak u oči”, završavam i krećem, a Pokrovčeva se diže i u mokroj košulji kreće za nama.

A u Torovima naroda kao nekad ovaca. Izišli su iz pećina i ne znaju što im je činiti. Da u jarama prenoće ili da s djecom po noći krenu svojim kućama. Nikomu se ne ide u noć. Nailazi grupa pripadnika odreda i na nosilima nose dvojicu ranjenih. Mole da im se pomogne nositi ranjenike

do Brljana, umorni su. Na Brljanu ih čeka liječnik koji će ranjenicima pogledati rane i odlučiti što i kamo s njima.

I tada meni, kad čujem tko ih na Brljanu čeka, sinu u glavi: da pod onim šatorom ne leži i ne čeka taj liječnik? Dojahao čovjek na konju, na samaru, razapeo šator, jer je padala kiša, i sad čeka! I dalje: da taj liječnik nije naš Rus doktor Boris, koga su partizani sobom odveli kad su ubili fra Pavla Silova? Ako je to Boris, on je sigurno nešto žestoko popio, kad je pod šator sklonio glavu. I sad, blažen, hrče i ne vodi računa o tomu što se oko njega zbiva. A najmanje o nama trojici dok četveronoške prelazimo preko mostova!

Neke se djevojke rado prihvaćaju nosila, jer poznaju momke koji su ranjeni, s njima su pred koji mjesec u kolu igrale. Jedan od dosadašnjih nosača, Mate Čveljo, kad se oslobodio nosila, prilazi mojoj majci, naziva je tetom Perom i kaže joj nešto slično onome što sam već jednom slušao da mojoj Peri neki partizan kazuje. Neka otiđe, koliko noćas, do Ćezire Ćiranove i kaže joj da su joj brata Luku Džaju mrtvoga ostavili na vratima mratovskog groblja, a poginuo je u Bogatićima, dokle se odred morao povlačiti pred četničkom navalom. Neka Ćezira ode u Mratovo, neka ode do župnika, neka se pobrine o bratovu pokopu, nema tko drugi ako ona neće, svi su Lukini otišli u zbjeg preko mora!

"*Zijana*!" kaže moja majka. "I Luka poginuo! Kako je to bio lijep i pristao momak. Ja sam mu pretprošlog Uskrsa posudila *narodnu nošnju* moga Pile da u njoj čuva Gospodinov grob. *Zijana*! Moram odmah do Ćezire! Da ga pokopa kako Bog zapovijeda!"

Ne čudi se, dragi Zlatko, turcizmu u govoru moje majke. Mi smo u Prominu sišli s brda oko Jajca zajedno s Turcima i pod turskom smo vlašću živjeli više stoljeća. I zato mi, umjesto *šteta*, kažemo da je *zijana* što u ovoj Đujićevoj i Ćućuzovoj *deračini* poginu jedan od onih mladića što su na Uskršnji dan odijevali gajdašku odjeću moga oca.

A toga je puta *deračina* bila doista prava. Ne samo što su ubili pet mladih žena, pošto su ih prethodno silovali, a tri sredovječna muškarca, pošto su s njih skinuli odjeću, žive bacili u bunare, ne samo što su sa sve prasadi do koje su došli odrezali pršute, a ovce, krave, volove, konje i magarad otjerali pred sobom, nego su na svoja kola i tovarne konje tovarili pokućstvo, alate, vrata i prozore s novih kuća.

Na svojim sobama, kad smo se vratili, nismo našli ni vrata ni prozore, pa je majka zamolila svoga oca, koji je i pokradenu drvenariju izradio, da joj, ako je ikako moguće, od bilo čega, za privremenu upotrebu, napravi novu. Djed to na brzinu sam nije mogao, pomogli su mu ujaci i mi smo dvije sobe zatvorili, a kako su se drugi snašli, to oni najbolje znaju.

Dok su se ljudi snalazili za vrata i prozore, za sjekire i motike, i jadali se što im *derači* više proliše nego odnesoše mladog vina, od usta do

usta doznalo se kako je do te *velike deračine* došlo, tko je u njoj sudjelovao i kako je završila.

Đujić je s Kosova, gdje mu je kraj crkve *Lazarice* bilo sjedište, iz kojeg se rijetko micao, odaslao poruku svim vojvodama da Prominu treba očistiti i stvoriti preduvjete da se, pošto Nijemci odu ili kapituliraju, oko Knina stvori prostran četnički teritorij, gotovo mala država, na koji će se zrakoplovom spustiti kralj i njegova vlada, da bi iz Knina diktirali politička rješenja nakon prestanka rata. U tu svrhu, da očiste Prominu, sve se vojvode s glavninom snaga trebaju naći na Kosovu. I na Kosovu se u nekoliko okupilo tri tisuće šubara s mrtvačkim glavama na prednjem dijelu. Kad su šubare krenule na Prominu, sigurni u laku pobjedu tolike vojske, za njima su pošle žene, živahniji starci i odrasla djeca. Da plijene i nose sve što se može zaplijeniti i ponijeti. Trebalo je upljačkati što više hrane i pića, da bi imali što jesti i piti dok na Kosovu budu čekali dolazak kralja. Onoliku pucnjavu na ulasku u Prominu, iako im se još nitko nije bio suprotstavio, izazvali su da bi narod bezglavo, spašavajući samo goli život, pobjegao iz sela prije nego oni u njih dođu. Tek u popodnevnim satima između Mratova i Bogatića, na samom kraju Promine, suprotstavili su im se borci partizanskog odreda. Istovremeno, ustaše iz Oklaja, ojačane grupom koja je pristigla iz Drniša, s boka su napale četničku rulju. Čim su na čelu naišli na tvrdo, a s lijevoga boka bili napadnuti, uz svu brojnost i žarku želju da stvore slobodan prostor za slijetanje kralja, četnici su podvili repove, prestali uludo trošiti municiju i s obilnim se plijenom vratili na Kosovo. Đujiću su, kad su ga kod *Lazarice* našle, vojvode kazale da je plan čišćenja Promine bio manjkav: nije računao na suradnju partizana i ustaša. I zato su se morali vratiti odakle su i pošli, prije nego im taj prominjski mrak padne u oči. Suradnja partizana i ustaša — nije li to čista pomrčina sunca i mjeseca? Koja se samo s vrha planine u Promini mogla vidjeti!

“Nije tu bilo nikakve suradnje s ustašama, nas je obranio naš odred”, rekao je ujak grupici ljudi kad se vratio s političkih instrukcija u komandi mjesta. “To je neprijateljska propaganda! Istina je da su ustaše ubile trojicu četnika, ali je to bio njihov međusobni obračun oko plijena. Oko nekih krava koje su četnici zatekli na paši između Čitluka i Oklaja i pokušali ih otjerati”, objašnjavao je ljudima ujak, dok sam stajao uz njega, jer se bojao da će ljudi povjerovati kako naša *familijarnost,* u koju je i sam ponekad vjerovao, još nije umrla.

Sreća je naša, dragi Zlatko, što mi u borbi s *deračima*, koji na glavi nose šubare i mrtvačke glave, nismo ostali sami! Da jesmo, i pored našega otpora, i pored naših brzih nogu, i pored pećina uz rijeku i, najzad, pored naše klete i blagoslovljene *familijarnosti*, mi bismo završili ili pod zemljom ili u progonstvu koje bi se zaustavilo u pustinji uz Sueski kanal. Sreća je naša što su bitke u kojima se odlučivalo hoćemo li ostati

na komadu plodne zemlje — što se pruža od obronaka planine, koju su Rimljani, jer stoji osamljena, nazvali Promonom, do naše rijeke — nisu vodile na toj zemlji, već negdje drugdje, daleko od nas i bliže nama. Da jesu, koliko god se mi opirali, naše bi se krvave i mokre gaće na kraju rata vihorile na štapu.

Prvi znak da nam na tim dalekim ratištima ide dobro, pa će Đujić prije krenuti u London da tamo vidi svoga kralja, nego što će se njegov kralj spustiti nad Prominu i doći mu u Kosovo, bio je da se nakon najveće jednodnevne *deračine*, one u prvoj polovici listopada — da još jednom izbjegnem navođenje dana koji želim zaboraviti — *deračine* više ni male ni velike, nisu ponavljale.

Drugi je znak da nam dobro ide, toliko da smo od zadovoljstva trljali dlanove, što se broj prebjega iz ustaša, četnika, domobrana i legionara utrostručio. Iz ustaša su bježali i onakvi kakav je bio Runje, kojeg sam zapamtio samo zbog toga što je Kalin s njegovih nogu izuo a na svoje obuo lijepe čizme od žute kože. Iz četnika su bježali i onakvi kakav je bio mladić blijeda lica što ga sunce minulog ljeta nije peklo i garavilo, jer je to lice proljetos bilo pokriveno gustom bradom. Pamtim ga jer mi se Kalinovo gizdanje u njegovoj crnoj dolamici gadilo. Od domobrana, većinom Prominjaca, koji su bili pod zapovjedništvom satnika Anđela Miškova, u Kninu više nitko nije ostao, ni Miškov, profesor geografije u civilu, svi su prešli u naš odred ili u Devetnaestu diviziju. I legionari su iz divizije *Tigar* bježali, ali ja među njima nisam uspio vidjeti , ili jer nije prebjegao ili jer se prerušio, pa ga nisam uspio prepoznati, onoga što je ukrao moje kune i, za protuuslugu, *ćaću mi izbavio iz ropstva,* a mene spasio sramote da mi roditelj nastrada zbog moje nastrane ljubavi prema svemu što je otisnuto na papiru.

I treći, rekao bih, vrhunski dokaz da na dalekim ratištima i bez svoga udjela pobjeđujemo bio je samovoljni odlazak ustaša iz Oklaja u Drniš. To je omogućilo preseljenje komande mjesta iz Puljana, točnije iz naše i teta Rezine kuće, u onih nekoliko oklajskih kuća u blizini zapaljene općinske zgrade, koje su ostale koliko-toliko pogodne za stanovanje. Tamo se preselio ujak, a s ujakom i ja! Tu nam je sigurnost pružao ojačani i omasovljeni odred koji je u Oklaju imao snažnu posadu, a još jače predstraže postavio i prema Drnišu i prema Kninu. Ustaše nas iz Drniša neće napasti, u rasulu su, misle samo na bijeg, pa su kao vojska nestali. Nijemci utvrđuju Knin i do prodora im nije, misle samo na obranu. A pokušaju li nas napasti oni što čekaju kralja i šubare nose usred ljeta, što u našem podneblju čine samo umno poremećeni, *deračina* im neće biti lagana kao do sada. A oni, ako je *deračina* tvrda, i kad im u oskudici pomisao na dobar zalogaj i dobru kapljicu *u ustima tjera slinu,* sa svojih se legla u kosovskoj dolini neće pomaknuti.

Preseljenje ujaka u Oklaj i moj put za njim bila je velika pobjeda za

sve nas i velika radost za mene. Ali je meni poslije toga obavljanje kurirske službe postalo bar tri puta teže. Na dosadašnja *pođi tamo i ponesi ovo, hajde onamo i donesi ono* — da je samo ostalo na onome što je bilo, a nije, i to se povećalo — dodano je jutarnje putovanje u Oklaj i večernji povratak kući na spavanje. Iz Puljana u Oklaj i natrag putovao sam na biciklu koji je na kotačima imao gume od cijevi za protok benzina, skinutih s aviona koji je pao ispod Nečvena i za tjedan dana bio do posljednjeg komadića raznesen. Bicikl po čitav dan nije bio moj, e da jest, po danu su ga drugi iz komande mjesta vozili, a ja sam *pođi tamo i ponesi ovo, hajde onamo i donesi ono* obavljao pješačeći povazdan.

Ipak nisam pao dok sam pješačio, nego sam pao s bicikla, kad mi se guma na prednjem kotaču, guma od benzinskog crijeva spojena žicom, zarila u netom razastrti tucanik, svinula mi upravljač u rukama i prisilila me da padnem u stranu i dočekam se na lijevo koljeno. Prokleta guma i žica koja ju je vezivala uz šinu, one su krive! Biciklu nije bilo ništa, ostao kakav je i bio, nikakav, ali su nastradale hlače i koža na mom lijevom koljenu.

Hlače je majka *štepala* podmetnuvši ispod rupe krpicu, što ni jedan krojač, nijedna *šteperica* nisu znale bolje od nje. Kožu sam htio sam izliječiti, pa sam pred ujakom zatajio i da sam pao i da sam rasjekao koljeno. Jer bi mi ujak, kad bi primijetio da sam nehajan ili da pretjerujem u bilo čemu, posebno u brzoj vožnji biciklom, govorio da se pazim, da ne pravim ludosti, da on za mene odgovara i da ne zna kako bi pred sestru izišao kad bi mi se štogod loše dogodilo. Iako sam je propisno liječio — naime, popišao sam se po njoj, kao što nalažu pravila liječenja posjekotina — peti mi se dan *rana dala na zlo*. Nisam mogao bez boli prigibati koljeno, hramao sam i, kad me je ujak upitao što mi je, što hramam, rekao sam mu sve što sam pred njim pet dana tajio.

Ljutit da pred njim bilo što krijem, uzeo me je za ruku i odveo liječniku, koji je ordinaciju imao u istoj kući gdje je i ujak stanovao. Bio je prisutan kad sam, po nalogu liječnika, skinuo hlače od talijanskog platna i sukna domobranskih gležnjeva i ostao u gaćicama od samih zakrpa. Zadržao se uz mene, jer je svojim očima želio vidjeti ranu, i kad me je liječnik posjeo na stolac i kad je počeo odvijati zavoj kojim sam ovio ranjeno koljeno, a našao sam ga na otpadu u krojačkoj radionici gdje se nalazio i moj krevet.

“Što je ovo?” upitao je liječnik kad je odvio zavoj i umjesto rane, koju je ispod zavoja očekivao, našao nešto što ni ispod kojeg zavoja do sada nije našao. Tim je pitanjem privukao ujakovu pažnju, ali moju nije; znao sam čemu se čudi, ma meni do čuđenja nije bilo. A njih su se dvojica i čudili i smijali! Neviđenu!

Ono što sam napravio liječeći ranu koja je *krenula po zlu,* nisam napravio ni da se netko čudi ni da se netko tomu smije. Bol me je na to

natjerala i briga da rana neće lako zacijeljeti. Naime, meni se zavoj — a imao sam samo jedan i morao sam ga prati svakog dana, sušiti i ponovo oko koljena ovijati — lijepio za ranu i, kad bih ga skidao, sa zavojem se dizala i na nj nalijepljena krasta, a iz rane bi ponovo potekla krv kao što je tekla kad sam pao s bicikla. Da spriječim guljenje rane i omogućim nastanak suhe kraste pod kojom će rana početi zacjeljivati, ja sam ranu poklopio praznom ladicom iz kutije za žigice i tek je potom ovio zavojem. Tomu su se čudili i tomu su se smijali.

A kad su se načudili i nasmijali, liječnik je s rane podignuo taj drveni poklopac, učinilo mi se, do kraja bezobzirno. Kao i zavoj, poklopac se dijelom nalijepio na ranu, i ja sam od boli jauknuo, a liječnik je, pošto je ranu pogledao, kazao:

“Ti si, mali, zbilja domišljat! Ali ti je domišljatost uzaludna, ovo na ovaj način ne bi izliječio.”

“Svaki mu vrag padne na pamet! I što valja i što ne valja! Zar nije mogao doći liječniku čim mu se to dogodilo”, rekao je ujak i otišao.

“Stisni zube, mudrače! Sad će malo boljeti”, rekao je liječnik i skalpelom zarezao gnojnu ranu. “Hoćeš ti, junak si ti!” nastavio je govoriti i po rani čačkati dok sam ja šutio i mirno podnosio bol.

Ožiljak se te rane, dragi Zlatko, i sada može vidjeti i napipati na mom lijevom koljenu. Dok letim i zamišljam da ti pišem ovo pismo, kroz platno ljetnih hlača provjeravam je li još tu. Kamo bi mogao nestati? Provjeravam je li još na koljenu kako bih i sebe sama uvjerio da sve ovo o čemu ti u ovom pismu pišem nije nikakva legenda, već gola i čista istina, legendi malkice nalik. Koliko i sve drugo što se kazuje u obliku priče!

Promina, mjeriš li je uzduž, od Razvođa do Puljana, ili poprijeko, od Marasovina do Bogatića, ima desetak kilometara dužine i širine. A prominjska sela nisu jedno od drugoga udaljena više od dva do tri kilometra, ako udaljenost mjeriš putem. Iz Oklaja, našeg središta, sva su dostupna u promjeru od pet do šest kilometara. Kad sam raspolagao onim biciklom — čije su gume bile taman da razbiješ koljena, a sedlo toliko visoko da, sjedeći na njemu, nisam mogao okretati pedale, pa sam tur spustio na prečku — ja sam od sela do sela išao putovima. Ali kad sam *pođi onamo i napravi ovo* morao obavljati pješke, putovima sam se služio samo ako su mi stajali na pravcu kretanja. Koristio sam prečace, a ako njih nije bilo, onda sam išao preko njiva, vinograda, šumaraka i krša. Pravac — pa što god na tom pravcu stajalo da stajalo! Čemu bi se ujak, da je za to znao, sigurno usprotivio! Ali on za to nije morao znati!

I što mi je prilikom preskakanja zidova, međa i vinovih loza pruženih na žicu najviše smetalo? Nećeš vjerovati, puška! Onaj karabin s preklopnim bodežem u obliku šiljka. Smetala mi je ta najkraća i najlakša puška u ratu! Iako svima lagana i kratka, meni je bila i teška i duga.

Volio bih da je još kraća i još laganija!

Nemoj misliti da sam ja *idi ovamo idi onamo* prenosio bogzna kako značajne obavijesti. Nisam bio za to određen, a nije ni moj ujak u ulozi terenca bio u prilici voditi povijesnu prepisku i izdavati sudbonosne zapovijedi. Trebalo je hraniti odred i pozadince, pa je većina prepiske i poruka koje sam prenosio bila o nabavi kruha, mesa, kupusa, krumpira, leće, graha i svega ostaloga što se moglo ubaciti u grlo i dan progurati kako-tako sit. Mnogo je pisama bilo o magaradi! I o goničima te magaradi! Otkako su Englezi negdje na morskoj obali — mi smo to mjesto zvali Banovci, ali ne znam je li to u tim Banovcima i bilo — počeli dopremati brašno, jaja i mlijeko u prahu, naši su terenci imali zadatak tu hranu s obale, iz Banovaca, dopremati u Prominu. U tu svrhu skupljala bi se magarad pod samarima i goniči te magaradi, sve odreda djevojke jer su muškarci bili pod oružjem. Stvarala bi se karavana a onda kreći, po danu i po noći, tamo i natrag, dvije stotine kilometara najmanje, da ih brat bratu mjeri. Trebalo je sakupiti tih pedesetak magaradi i tih petnaestak djevojaka samo za jednu karavanu, a jedna je bila kao nijedna. Da bismo iz Banovaca dopremili dovoljno brašna za bijeli kruh i jaja u prahu za dobru kajganu, jedna se karavana s puta trebala dočekivati, a druga na put otpremati. I zato je bilo *ajde, Ive, do ovoga, ajde, Ive, do onoga*! Nikada dosta magaradi i goniča, jer ni hrane, koliko god je donosili, nikad nije bilo dosta. Izgladnjelo se za četiri godine ratovanja, četnici su nam ukrali ono što smo na našim poljima ubrali i uželi, pa nas sada svi magarci ovog svijeta ne mogu dosita najesti!

E pa, kad se svi brinu za svoju hranu, i ja ću se, ovako usput, pobrinuti za svoju! Idem li od sela do sela, cestom, teško da ću naići na lovinu, divljač bježi od prometnica. Krenem li stranputicom, kroz šumu, vinograd i polje, naići ću na zeca, goluba, kosa, drozda, ševu ili pupavca. Kad ih primijetim, skidam pušku s ramena, prikradam se što bliže, nišanim i okidam. Najčešće pogodim, solidan sam strijelac, i imam ručak; nekad promašim, i nadam se sretnijoj ruci drugi put. Taj lov usput, dakako, nije lagan ni lagodan! Nitko me ne može osloboditi srljanja kroz blato i grmlje dok se prikradam lovini. Ali bi mi sve to bilo lakše kad bi mi puška bila laganija i kraća. Zato odlučim skratiti pušku i olakšati je za težinu onoga što od nje odstranim. Konačno, nakon dugog skanjivanja!

Iznad župnog dvora u Čitluku nalazi se kovačija Joke Zelića. Tu smo prije rata djed Pajo i ja na magarcu dva puta godišnje dogonili alatke da ih Joko naoštri ili im na istrošenu oštricu nakuje *maziju.* Donosili smo sobom mesa i vina, Jokina bi žena od našeg mesa skuhala ručak, pa smo kod kovača ostajali siti i napiti po čitav dan. Za djeda je odlazak kovaču bio blagdan, a za mene rijetka prilika da vidim kako se željezo kuje, oštri, pili i tali; pa se odlasku k Joki Zeliću nisam ništa manje radovao od djeda. Računao sam, mene Joko poznaje i učinit će što od njega budem

tražio.

“Mali, nosi te vrag od mene!” odgovorio mi je Joko kad sam od njega zatražio da mi skrati pušku. “Jedva sam četnike preživio. I sad ćeš mi ti navaliti na vrat svoga ujaka! Ma, zatvorit će me, odvest će me *u Parčić,* kad čuje da sam upropastio partizansku pušku. Jedna puška manje, a četnici još u Kninu! I gari ti, Joko, *u Parčić*!”

“Samo ti nju prepili, evo, ovuda! Nije ovo ujakova puška nego moja! Ujak nosi engleski *Sten*,” nagovaram ga, ali se on nagovoriti ne da, nego mi kaže:

“Eno ti škripac, pa je stegni!” Potom se okreće polici s alatima i otuda uzima pilu za željezo. “A evo ti i pila pa je sam pili kad je tvoja. Ja od toga posla perem ruke.”

I ja svoju pušku sam prepilim tamo gdje završava usadnik i odakle se pruža gola cijev s bodežem na preklapanje. Kad sam otpiljeni dio cijevi s bodežem dao Joki, neka od toga skuje što želi, učinio mi se ostatak puške nekako kusat, bez isturene cijevi koja pušku čini puškom. Zato otpilim i dio usadnika do središnjeg okova. Time je skraćena puška dobila osnovno obilježje puške, pedalj dugu golu cijev.

Usput, do Oklaja, kad sam se našao usred neke njive, isprobao sam pucnjem u zrak kako moja kusata puška puca. I osvjedočim se da je moja puška promijenila glas. Ne puca više kao što puška puca, nego puca kao što puca mali top.

“Što si to učinio?” pita me ujak kad sam se pred njim pojavio sa skraćenom puškom. Kad bi me ujak zbog nečega korio, ne bi podizao glas, da bih već po visini glasa prepoznao koliko je na mene ljut. Stekao sam istančan sluh, pa sam i po njegovu uvijek mirnom glasu mogao raspoznati je li na mene ljut i, ako jest, koliko se na mene ljuti. Procijenio sam da se ovoga puta na mene ljuti, ali ne mnogo da bismo od te ljutnje trebali strepiti bilo ja bilo kovač Joko.

“Bit će mi je lakše nositi,” kažem i otkrivam valjan razlog za skraćivanje puške.

“Hoće! Ali, vidiš li ti da si s nožem i vrhom cijevi otpilio i prednji nišan. A nositi na sebi pušku bez jednog od dva nišana, bolje bi bilo da je ne nosiš! Koga i što ti na sto metara možeš pogoditi bez jednog od dva nišana? Ni zid od kuće! Dobro, sad neka ti bude!”

Prokletstvo! Kako se toga prednjeg nišana nisam sjetio! A toliko sam o tom skraćivanju mislio! I svejedno se prednjeg nišana nisam sjetio!”

“Ja ću ga napraviti!” kažem smeteno.

“Ti? Pokušaj, pa ćeš vidjeti na što će ispasti!” rekao je ujak i nasmijao se. Nakratko, uozbiljio se i zapovjedio mi: “Pojave li se opet one četničke trojke ili nam krene kako ne valja, odmah da si otišao u magazin i uzeo pušku s oba nišana. I nosi je, koliko god ti bila duga i teška!”

Prednji sam nišan napravio od jednog pršljena redenika avionskog mitraljeza. Isprobao sam valja li na jatu divljih golubova. Nisam ih gađao dok su letjeli, to je moguće pogoditi samo ako pucaš iz sačmarice, nego kad je čitavo jato palo na njivu i pozabavilo se traženjem zrnja. Puzeći sam im se približio. Preko svoga sam prednjeg nišana nanišanio goluba koji je imao teška posla da raskopa suhu kravlju balegu i u njoj pronađe neprožvakano zrnje. Potegnuo sam obarač! Pucanj je i jato i goluba na balezi podigao uvis, a na zemlji je, pogođen metkom iz moje puške, ostao, koprcajući se, golub zdesna onoga što je kopao po kravljem izmetu i meni mnogo bliži. Golub, kojega nisam ni vidio dok sam nišanio onoga što je prekapao balegu. Dakle, nišan napravljen od pršljena u redeniku nije valjao, jer sam, umjesto goluba u kojega sam nišanio, pogodio onoga kojega nisam ni vidio.

Došao sam ujaku, pokazao mu prednji nišan, svojih ruku djelo, i goluba što sam ga preko toga nišana ustrijelio.

“Moguće je da si pogodio! I napraviti dobru zamjenu nišanu i ustrijeliti goluba! I slijepoj se koki dogodi da katkad uspije naći zrno, “ rekao je ujak. “Srećom, pa ti doskora puška neće trebati.”

Za sebe sam zadržao tajnu da se, nišaneći preko svoga prednjeg nišana, u jedno nišani a u drugo pogađa. Ili malo drukčije, da se nišanjenjem preko toga nišana ne može ništa pogoditi. Kad bi se rat nastavio, valjalo bi otići u magazin i uzeti nov karabin, valjalo bi poslušati ujaka i sjetiti se da je kovač bio u pravu: ujak mi zbog odstranjivanja prednjeg nišana kraćenje puške ne bi dopustio.

Ali se rat, dragi Zlatko, srećom, privodio kraju i bez prednjeg nišana na mojoj pušci. Još jednom, srećom, nama je u tom ratu išlo dobro, baš dobro, pa meni, kako je ujak obećao, doskora puška ni s nišanom ni bez nišana neće trebati. Od drniške strane petoga dana mjeseca studenog preko Gluvača, mjesta gdje su se *familijarna* braća svih razina onako temeljito pograbila, u Prominu je ušla Dvadeset i šesta, *prekomorska,* od Engleza u Italiji naoružana divizija i prema Kninu se kao bedem ispružila od naše planine do naše rijeke. Pored toga bedema naš odred nije tu imao što raditi, Drniš je oslobođen, ustaše su netragom nestale vlakovima koji su vozili unskom prugom, a četnici su se okupili na Kosovu oko *Lazarice* i svojih uspaničenih vojvoda.

E, baš nam je išlo!

Iz Knina, koji je izuzev izlaza prugom za Gračac, opkoljen sa svih strana, prodora ni pod šubarom ni pod kacigom nije moglo biti i odred je otišao preko rijeke, da se uklopi u sastav Devetnaeste divizije, one sa sjedištem u Parčiću, koja će svim snagama napasti putnu i željezničku komunikaciju od Knina do Gračaca.

Bit će prvi ili drugi dan nakon dolaska Dvadeset i šeste, svakako onaj dan kad su po Kninu s prominjske strane počele tući dalekometne

haubice, toga se dana išlo na *proslavu oslobođenja* Drniša. Nosile su se zastave i parole i bilo je obećano da će nam tamo, kad dođemo pred pozornicu okićenu slikama rukovodilaca i bršljanom, govoriti Tode Ćuruvija i Miko Tripalo, dva najpoznatija govornika u ovim krajevima. Oni svojim govorima raspaljuju *mase,* pa ih zovu *masovicima,* što odavno slušam, a sad ću imati priliku i sam *masovike* vidjeti i čuti. Neka sobom svatko nosi što želi, ja ću nositi svoju skraćenu pušku, iz koje se, iz poznatih razloga, ne može gađati, ali zato puca kao mali top i za proslave je, kad se puca u zrak, kao stvorena. Neka, kad u Drniš dođe, svatko radi što želi, ja znam što je meni raditi. Potražiti ujaka, koji mi je zapovjedio da ga svakako potražim kad tamo dođem! Ovo je meni bio prvi dolazak u Drniš — dva puta sam kroz njega samo prošao — pa me nešto kao brinulo da neću znati gdje ujaka potražiti i naći. Ali, vjerovao sam u sebe, tada više nego ikad poslije!

Koga smo god upitali gdje će se *proslava oslobođenja* održati, upućivao nas je da idemo na *Doškovo igralište.* Putem do toga igrališta vidio sam na zidovima ispisane parole *ŽIVIO DOŠK*, pa me mučilo kako to da ja nikada nisam čuo za druga *Doška*, kao što sam čuo za drugove Ćuruviju i Tripala. Nitko nije pitao tko je taj *Došk*, što je značilo da svi to znaju, pa nisam pitao ni ja, da se ne bi doznalo kako ne znam neke osnovne stvari. Da ne znam druga koji ima svoje igralište! Idem ja na to igralište, pa ću tamo o drugu *Došku* sve čuti i nitko neće saznati da ja prije dolaska na njegovo igralište o njemu nisam ništa znao.

Ali sam ja na *Doškovu igralištu* na druga *Doška* potpuno zaboravio i o njemu nisam doznao ništa više nego što sam znao prije dolaska tamo. Od njega mi je mnogo veća briga kako ću u toj masi svijeta, kakvu ni na jednom sajmu nisam vidio, pronaći ujaka, cilj i smisao moga dolaska na ovo slavlje. Pozornici sam se približio što sam se više približiti mogao, ali je mjesto do kojeg sam se probio i dalje od pozornice bilo vrlo daleko. Preda mnom se našao zid, ono što se podrazumijeva kad se kaže da se nagruvao čovjek na čovjeka. Na tom se mjestu nije moglo čuti što Ćuruvija govori — a baš je on tada bio na redu — pa su se ljudi, već nagruvani, tiskali naprijed svom snagom da bar nešto čuju od onoga što će ovdje biti rečeno i da se kući ne vrate prazne glave, kakvi su bili kad su ovamo odatle dotle, svi izdaleka, došli.

Pošto sam se uvjerio da iza leđa ljudi što se guraju naprijed nema koristi stajati, jer niti što vidiš niti što čuješ, okrenuo sam se natrag i pošao prema gradu, prema uzvisini koja se dizala iznad igrališta, pozornice i svih ljudi koji su bili na njoj i ispred nje. Očekivao sam da ću otuda moći nesmetano pogledati na pozornicu i vidjeti je li među onima koji su se poredali iza govornika Ćuruvije, i ne prestaju mu pljeskati, i moj ujak. Pozornica nije bila velika, a onih koji su se na nju popeli i iza leđa govornika stali u obliku polumjeseca, ostavljajući mu sprijeda

sasvim malo mjesta, bilo je toliko da bi im i na tri pozornice takve veličine bilo tijesno iako su svi stajali na nogama! Među tolikim glavama, koje su se propinjale da budu više nego što jesu, nisam mogao prepoznati glavu svoga ujaka, koji je bio čovjek srednjega rasta i koji se nikada nije propinjao na prste i dizao glavu uvis, kako bi bio viši nego što jest.

Kad sam vidio da ni na tom uzvišici nema koristi stajati, uputim se u grad i sjednem na onaj zid što dijeli glavnu ulicu od usjeka u brdo na kojemu je podignuta najveća kuća u gradu, valjda općina, sud ili škola.

Namjeravao sam tu, premještajući se gore-dolje po tom dugom zidu, dočekati ujaka kad zbor završi, narod se raziđe, a oni s pozornice, među kojima ujak mora biti, iako ga nisam zapazio, dođu u grad o čijem su oslobođenju govorili i slušali.

Nijedno dijete nije prošlo ulicom, a da se na mene ne bi osvrnulo. Ako bi išlo samo i vidjelo koliki sam i kakvu pušku imam u rukama, stalo bi i u mene bez riječi buljilo. Ako bi s nekim išlo, zamolilo bi toga tko ga vodi da uz mene malo zastanu — stali bi i gledali. Nitko me, ni djeca ni oni što su bili uz njih, nije ništa pitao. Ni tko sam, ni odakle dolazim, ni tko mi takvu pušku dade, ni tko me od glave do pete obuče tako da su odjevni predmeti na meni uzorci tkanina od kojih su šivene odore svih vojski što su ovoga rata kod nas ratovale. Nisu pitali, začudo, iako su na sve to morali misliti dok su kraj mene zastajali i u mene buljili. Zašto? Neće biti zato što su me uvažavali! Prije će biti zato što su me držali sličnim vrtnom strašilu za ptice, koje se gleda, a ne pita ni koga predstavlja, ni kako je nastalo, ni odakle je odjeća koja se vidi na njemu, ni kakvo oružje za rastjerivanje ptica drži u rukama.

Po gradu se sporadično pucalo otkako sam ja u njega došao. Pucalo se dok su govore držali Tode i Miko i nastavilo se pucati dok su govorili oni iza njih. A kad je miting završio, zapucao je, valjda, svatko tko je iz čega imao pucati. Gari! Ošini po prašini! Neka čuju oni u Kosovu! I neka nas ne čekaju! Eto nas!

Da pokažem djeci i odraslima, koji su se u prolazu na mene osvrtali ili, okupljeni oko mene, u mene buljili, tko sam i da, što mi je od prethodnoga bilo važnije, upozorim ujaka na sebe kad bude, pretpostavljao sam da hoće, pored mene prolazio, repetirao sam pušku, ubacio metak u cijev i opalio metak u zrak. Grunulo je kao iz topa i ostavilo snažan dojam na djecu koja su se oko mene okupila ili su toga trenutka pored mene prolazila. Zatražili su da opalim još koju. A ja se kao nećkam, ne smijem, moram štedjeti municiju. I njima za ljubav opalim još jednom! Potom kažem da bi sada trebalo biti dosta!

Dignem se s toga mjesta, tu sam kao posao obavio kad sam pokazao što umijem, i premjestim se na drugo, opet na onom istom zidu. Djeca, koja su se oko mene bila okupila dok sam bio na prvom mjestu, premjeste se kao i ja i opkole me i na drugome. I opet traže da opalim!

Puštam ih da me mole pa na kraju popustim! E, sad je dosta! I potražim novo mjesto na dugom zidu. A oni opet za mnom!

I tako sam, dragi Zlatko, okupljajući oko sebe publiku, premještajući se s jednog na drugo mjesto i izvodeći uvijek istu točku, pucanj iz skraćene puške koja se djeci činila uspjelom igračkom, čekao ujaka koji se niotkud nije pojavljivao. Ni kad je sunce palo na krovove kuća koje su se, uz strminu, dizale meni na zapadnoj strani. Kad sam to ugledao, da sunce zalazi za krovove pa će uskoro zaći i za obzor, a da se ujak ne pojavljuje, obuzela me je tjeskoba i čamotinja toliko da mi je došlo zaplakati. Moja se nada, da će se ujak, privučen posebnim pucnjem moje puške, odnekuda pojaviti, o zalasku sunca, kao sunce samo, sasvim ugasila.

Obuzeo me strah da će pasti noć i da ću u toj noći ostati sam, daleko od kuće i svakoga svoga. Vidjevši me uznemirena, jer sam se svaki čas premještao s jednog na drugo mjesto, i snuždena, jer sam bio na rubu vriska i plača, publika me je, ne znajući što mi je i kako mi pomoći, napustila i, kako noć pada, odlazila svojim kućama ili svojim putem. Ostao sam na zidu sam, kao ranjena ptica na suhoj grani.

Ulicom bi jedva ponetko prošao. Dolje, ispod zida, u dvorištu velike zgrade, pojavio se stražar u pratnji njemačkog ovčara i provjeravao jesu li na zgradi zaključana ulazna vrata. I kad sam postao svjestan da su iz grada otišli svi koji su jutros, kad i ja, u njega došli, da će se stanovnici grada uskoro povući u svoje kuće, da će se ulicama kretati samo straže i njemački ovčari, da ujaka nema i da se ja, namjeravam li se vratiti kući, moram pouzdati u se, proradila je moja neustrašivost, koja se oslanja na hitrinu mojih nogu. Na moje neustrašivo bježanje, koje me je toliko puta izvuklo iz škripca!

Kakvim putem! Krenuo sam poprijeko i uzbrdo, prešao preko željezničke pruge, izbio na glavnu cestu i onda, idući cestom, u sumrak došao na česmu pored puta. Tu zatječem čovjeka, u civilu, s francuskom trometkom na ramenu, najdužom i najgorom puškom. Čovjek nalijeva vodu u čuturicu. Danas sam pojeo ono malo kruha što mi je majka bila dala da ponesem sobom, i nekoliko se puta napio vode iz česme u blizini onoga zida. Trčao sam dovde, pa sam žedan; a trčat ću i odavde, pa ću još više ožednjeti. Idem se napiti vode kad je voda tu.

“Jesi li to ti, Ive?” pita me čovjek dok nalijeva čuturicu i ne gleda me, jer mora paziti da mu mlaz iz česme pada u grljak na čuturici. Bit će da me je ranije prepoznao!

“Jesam,” kažem i u čovjeku s francuskom trometkom na ramenu prepoznajem tetka Milu Šojića, brata ujakove žene Marice, muža majčine i ujakove sestre Kaje i oca tetina pastorka Marka Šojića. Kad sam ugledao tetka, učinilo mi se da nije sunce zašlo i da nije pao mrak, već da je sunce granulo i da je dan obasjao mene, tetka i čitavu planinu iznad nas,

planinu po kojoj su, jer se nalaze na njenim obroncima, naša sela dobila zajedničko ime.

“Nećeš noćas sam u Puljane. Prespavat ćeš kod mene u Suknovcima, pa sutra idi kamo želiš”, rekao mi je čim smo krenuli, da me umiri, jer je morao vidjeti da sam uplašen i da bih bio trčao sve dok kući ne bih došao, da nisam na njega naišao. “A zašto nisi ranije krenuo kući?”

Rekao sam što me je zadržalo: trebao sam naći ujaka, a njega nije bilo.

“Neće ga ni biti do jutra. Dobro si učinio što si krenuo ne čekajući ga. Još bi bolje učinio da si ranije krenuo. Oni u jednoj gostionici na željezničkoj stanici slave. Miko i Tode održali su i za stolom duge govore. I dalje se nazdravlja i pije, nitko se od stola ne diže, pa ja krenuo sam. Kod kuće me sutra čeka sto poslova.”

Tetak je šutljiv čovjek. Kaže što kazati ima, pita što pitati ima — i onda ušuti. Moja Perina, koja ne zna što je štednja na riječima, za njega kaže da govori tako kao da mu svaka riječ košta *suhog dukata*. A Perina ga poznaje bolje od mene, to joj je sestrin muž. Šuteći, s noge na nogu i jedan uz drugoga, sa dvije nikakve puške na ramenima, prođemo Trbounje, Manojloviće, rudnik mrkog ugljena, Razvođe i zađemo u polje cestom koja vodi u Oklaj. Uhvatila me pospanost koja me hvata svaki put kad se u noći, u sigurnu društvu, vraćam kući.

Kad u Gluvačama, tamo gdje se braća pograbiše i izginuše, Bog te vidio…!

Obasjaše nas farovi auta koji je stajao nasred puta, a koji zbog pospanosti ili zbog mraka prije toga nismo vidjeli. Svjetla je bilo toliko da si po cesti mogao dugmad kupiti.

“Odloži oružje!” reče glas iz mraka s desne strane puta. Kad ga mi odložismo na zemlju pored nogu, javi se glas iz mraka s lijeve strane puta:

“Ruke uvis!”

Tek tada se obojica onih koji su nas presreli i razoružali pokazaše na svjetlu. Naša se srca, koja su, čim je svjetlo farova planulo, pala u gaće, ponovo vratiše na staro mjesto i počeše usporeno kucati. Bili su to pripadnici Dvadeset i šeste, *prekomorske,* što se vidjelo po engleskoj odjeći i strojnicama.

“Dokumente, tko ste, da smijete nositi oružje, bilo što papirnato od *narodne vlasti*!”

“Ja nemam ništa!” kaže tetak. “Ja sam odbornik iz Suknovaca”, dodaje pet riječi, po Perininu sudu, vrijednih *pet zlatnih dukata*.

Odmah će se pokazati da, po sudu onih iz *prekomorske* divizije, odbornikove riječi ne vrijede ni pišljiva boba. Jedan je od njih rekao:

“Ma nemoj! Nemaš ništa, zbilja? Kad nemaš ništa, prekriži ruke i dopusti da te vežemo dok ne provjerimo jesi li ti doista odbornik iz

Suknovaca."

Kaže taj, vadi lisičine iz torbe i prilazi bliže tetku.

Dok njih dvojica tako, ja turam ruku u unutarnji džep jakete i ne misleći da time teško griješim. Zapovjeđeno mi je da držim ruke u zraku, a ja jednu spuštam i vadim nešto iz džepa. Mogu i pištolj izvaditi! A ovi mogu zapucati na mene, ali nitko ne zapuca, niti me opomenu. Iz džepa sam izvadio kesicu od nepromočiva platna, koju mi je sašio krojač. Zatim iz te kesice izvlačim onaj papir što mi ga je ujak dao zajedno s puškom i strogo preporučio da to čuvam i uvijek držim uza se. Razvijem taj papir i pružim ga vojniku koji nam je prišao zdesna. Ovaj ga pročita na svjetlosti farova i dade onomu iz lijevog mraka da i on pročita. Kad taj pročita, smota papir, vrati ga meni i reče:

"Stavi to gdje je bilo, pa čuvaj i dalje! A sad digni sa zemlje tu svoju pušku!"

Kad završi sa mnom, stavlja lisičine u torbu a tetku čita lekciju:

"Vidiš, da nije ovoga maloga, vezao bih te i odveo u zapovjedništvo. Tamo bi te strpali u neki podrum i držali tri dana dok ne bi ispitali tko si. Odrastao si čovjek pa kako možeš praviti takve gluposti? Pa znaš li ti tko sve hoda po noći ovim krajem? I još si odbornik! A ovaj mali, dijete, ali zna što treba nositi uza se! Ovoga si puta imao sreću. I ti diži svoju pušku i odlazite obojica!"

"Pogriješio sam, druže! I što sad mogu!" kaže tetak i uzima svoju trometku. Odmah zatim, s njom u ruci, izgovara nekoliko riječi, za koje bi moja Pera rekla da mu vrijede *suhoga zlata.* "Pođimo mi k mene. Imam mladog vina, četnici nisu našli ono što sam spremio u trap, a naći će se nešto i za pojesti. Vidjet ćete i gdje živim i tko sam."

Na taj prijedlog dvojica koja su nas presrela, iako ga je tetak njima uputio, ostaju nijemi.

"To ne bi bilo loše", javlja se netko tko je sve vrijeme presretanja i pretresa sjedio za volanom, tko je palio svjetla farova i tko je, nijem i nevidljiv, gledao i slušao što se u osvijetljenom prostoru čini i govori. "Suknovci nisu daleko. Tamo je vatreni položaj naših haubica. Ajde, svi u auto! Pa da kušamo to mlado vino!"

Za nekoliko minuta vožnje od Gluvača do Suknovaca tetak se i upoznao i sprijateljio s trojicom *prekomoraca*. Doznao je i kako se zovu, i odakle su, i što su bili prije nego su postali ono što sada jesu. Nisu to bili nikakvi *prekomorci*, već radnici iz tvornice aluminija u Lozovcu i tvornice karbida u Crnici. Otišli su u partizane druge godine rata, pali u talijansko zarobljeništvo, bili odvedeni u Italiju, dodijeljeni seljacima u Kalabriji da im obrađuju polja, a kad su u Italiju došli Englezi i Amerikanci, poslani su na Vis, tu su svrstani u Dvadeset i šestu diviziju, naoružani *do zuba* i kao takvi došli u Prominu, da srede one pod kacigama i one što šubare nose usred ljeta, kad u ovim krajevima, izuzev slamnata šešira, na glavi,

nikomu nikakva kapa ne treba. Bome, kakve tenkove i topove *prekomorci* imaju i hoće, sredit će ih!

Pošto smo pojeli dobar dio pšeničnog kruha pečena ispod peke, miješajući ga s tanko narezanim kriškama slanine debele za podlanicu, a njih četvorica, i zalijevajući ga mladim crnim vinom, razgovor je postao još življi. Postao je razgovor ljudi koje mnogo što veže i koji se u svemu slažu. Ali, bio taj razgovor ne znam kako živ i zanimljiv kao da je svaka riječ u njemu od *suhoga zlata*, ja sam počeo drijemati i, istovremeno, silno se naprezati da ostanem budan. Da ostanem na razini društva odraslih ljudi među kojima sam se našao i od kojih se razlikujem samo po tome što ne pijem vino nego čistu vodu. Koje sam, štoviše, s onim svojim papirićem ja izmirio, spojio i sprijateljio. Moje je drijemanje i trud da ne zaspim vidjela teta Kaja, prišla mi i rekla da svi čuju:

"Ive, sinko, ajde ti spavati! Teta će te odvesti! Umoran si!"

Poslušao sam tetu, jer su i tetak Mile i *prekomorci* kazali kako bi dobro bilo da mali pođe spavati, umorio se, siromah, i ne može više izdržati. I za odrasla je ovo teško, a nekmoli za dijete. Usput, od kuhinje do sobe na katu, preko vanjskih stepenica, gotovo da sam klonuo i zaspao.

"Samo skini kapu, jaketu i cipele. Ostalo neka ostane na tebi. Osim s ovom dekom, nemam te čime drugim pokriti. Što nismo strpali u trap i ponijeli sobom u zbjeg, sve su nam ostalo prokletnici pokrali. Nemam ni jastuka da ti ga stavim pod glavu. Stavi ispod glave pušku, povrh puške jaketu i neka ti to bude jastuk. I ne vrti se previše! Pod tobom nema slamarice, i nju su odnijeli, nego samo kukuruzova lepušina prekrivena sukancem. Smakne li se sukanac, sav ćeš se uvaliti u lepušinu. Tako, a sad se prekrsti i spavaj!" Kad me pokrila onom dekom i sa mnom završila razgovor, teta je nastavila razgovarati sa samom sobom: "A jadna i ona moja Pera", mislila je na svoju sestru a moju majku, "kako li će noćas noć prenoćiti: otišao si a nisi se vratio. A na sve strane vojske i oružje! Posvuda hodaš sam s tom puščetinom! Mogao si stoput poginuti. A ona, jadna, strepi! Nejak si, lakouman, mlad i zelen!" A onda se, kad se izjadala nad sudbinom svoje sestre Pere, okrenula protiv svoga brata: "A i onaj moj brat Bićo! Uzeo te sobom, dao ti pušku i šalje te samog i tamo i ovamo, posvuda! Ne valja mu posao! Zar ne vidi da si ti još dijete?"

Dvije sestre, dragi Zlatko, Pera i Kaja, moja majka i moja teta, jedna na drugu nalikuju kao da su blizanke, iako je teta nekoliko godina od majke mlađa. Obje, kako mi majka često govori, liče na babu Anticu, ženu Gašpara Bračića, moga pradjeda po majci i osnivača obitelji Gašparovića. Ta je Antica potjecala iz obitelji Vucića, čije se kućište nalazi u Čitluku, na najplodnijoj prominjskoj zemlji, a čije kuće i danas pružaju čudesnu sliku što se sve, ako si majstor, samo dlijetom i čekićem može napraviti od ljutog kamena. Antica je iz obitelji Vucića, iz koje je

potjecala i moja baka Maša, majstorstvo prenijela u obitelj Gašpara Bračića, najprije na svoga sina Filipa, moga djeda, a onda na svih pet svojih unuka, koji su bili klesari, drvodjelci, bačvari i majstori svih ostalih seoskih zanata. Ta sličnost moje majke i tete Kaje, naslijeđena od bake Antice Vucić, u dobroj mjeri prenesena i na moje obličje, nije igrala malu ulogu da se te noći sjećam kao najmirnije prospavane u svom životu. U tom me krevetu ispunjenu kukuruznom lepušinom, nakon dana puna zanosa i straha, obuzeo blažen mir, kao da sam se sa nesigurne zemlje podignuo u visine i tu zaspao na oblaku, ne hajući ni za mrak ni za one koji po tom mraku hodaju naoružani i — hoće ubiti.

Kad smo već kod sličnosti dviju sestara, prije nego prijeđem na završne retke ovoga pisma, zamišljena u letu a napisana na zemlji, da ti kažem kako mislim da je s prabakom Anticom iz Vucića u obitelj Gašparovića došla a potom u Revačeviće prešla i na mene sišla — sklonost knjizi i pismu kao sudbini. Naime, iz obitelji Vucića, a mojoj je prabaki Antici mogao biti djedov ili očev brat, potjecao je čovjek koji je u starim spisima zabilježen kao *Vucić ot. Ivan iz Promine.* Taj Ivan Vucić, djed ili stric moje prabake — na žalost, nisam mogao utvrditi što — bio je peti provincijal Franjevačke redodržave *Presvetog otkupitelja. Bijaše redovnik učen i vrlo brižan za spasenje duše, pa preko sedamdeset krivovjeraca prevede na katoličku vjeru,* nalazimo zapisano uz njegovo ime. Kad je odslužio mandat provincijala, povukao se na Visovac i tu bio gvardijan i učitelj novaka. Tu je, bilježi se uz njegovo ime, *velika dobročinstva napravio visovačkoj crkvi nabavivši mramorni oltar svetog Paskala, pastirskog sina koji je svetost zaslužio kao vratar, vrtlar i pastir samostanskog stada ovaca. A da se i ne govori koliko je slika, knjiga i svake druge opreme za tu crkvu nabavio.* Na Visovcu je Ivan Vucić napisao i knjigu *Put križa i nauk kršćanski*, koja je u više navrata, i dok je bio živ i nakon njegove smrti, tiskana u Mlecima i služila kao katekizam i kao početnica. "*Bijaše predložen za skradinskog biskupa,* bilježi se još uz njegovo ime, *ali te časti ne dočeka, jer ga Bog uze u svoju slavu u Visovcu na trinaesti lipnja tisuću sedamsto šezdeset i šeste godine u sedamdesetoj godini života.*

Ako je prabaka Antica, prenoseći svoje obličje na moju majku, na mene prenijela i svoje obličje i sklonost svoga pretka knjizi i pismu, kriva i zaslužna za sve ono što sam zbog te sklonosti doživio, ona u tom nedjelu i djelu nije osamljena. Dobar dio krivnje i zasluga pada i na moju baku Cvitu, ženu kose crne kao gavranovo pero, i na njena sina gajdaša, moga oca, od kojih sam naslijedio osobinu, zapravo tešku manu, da i budan sanjam. O Bože moj, koliko je među mrtvima onih koji su određivali i kakvi ćemo biti i kako ćemo proživjeti život! Zato, kad pomislim na neminovni odlazak, ispunim se blagom utjehom što ću im se u tom odlasku pridružiti gdje god se oni nalazili i što god oni bili. Eto,

što ti je prominjska *familijarnost!* Živi se tješe nadom da će se u smrti pridružiti mrtvima koji su im dali i odredili život.

Kao da je čuo prigovor sestre Kaje, što nije isključeno ako ju je u međuvremenu posjetio, ujak se u selu pojavio u vrijeme najžešćih borbi oko Knina, desetak dana nakon početka opsade. Žurilo mu se, samo je prošao kroz naš zaselak, koji je, otkako se iz njega, najprije u Oklaj a potom u Drniš, preselila komanda mjesta, prestao biti *Mala Moskva* i ponovo postao što je oduvijek bio. Otišao je u Gašparoviće posjetiti oca i majku. Meni je rekao da pušku, municiju i potvrdu za nošenje oružja predam ocu i on će se od toga razdužiti kad se bude kupilo oružje podijeljeno pripadnicima *narodne vlasti*, a to će biti čim Knin bude osvojen i u ovim krajevima zavlada mir. Majci je kazao da mi pronađe torbu i u nju metne što mi od odjeće odmah može dati da sobom ponesem. Bez hrane, nju ću imati tamo gdje budem stanovao. Neka sve to bude obavljeno i spremljeno dok se on vrati iz Gašparovića, jer kamion kojim ćemo se odvesti u Drniš neće čekati nas, nego mi trebamo izići na cestu i pričekati njega kad ovuda bude u Drniš prolazio po vojnom zadatku.

Ne namjeravam ti, dragi Zlatko, potanko opisivati svoj odlazak od kuće — doista, sudbonosan i konačan — onako kao što je dragi Vjeko Kaleb opisivao odlazak Perušine, dječaka iz primoštenskog sela Široke, u neki od susjednih gradova. Ne znam ja to kao što je Vjeko znao, nisam od takvih pisaca! A da i jesam, čini mi se potpunoma nepotrebnim dramatizirati odlazak iz Puljana u Drniš i kad taj odlazak nije samo odlazak iz sela u grad, već odlazak iz jednog u drugi svijet. Jer ja, kako sam u zrelim godinama imao priliku saznati — danas još čvršće u to vjerujem — nikamo nisam otišao, ni iz sela u grad, ni iz jednog u drugi svijet. Tu gdje sam rođen, kako se god zvala ta mjesta u svijetu i kakvi god svjetovi bili u tim mjestima, tu sam i ostao. Istinu da ti kažem, ja ni u odlasku Kalebova Perušine iz Široka u neki od okolnih gradova, pa čak ni u Zagreb, ne vidim nikakav odlazak. Svi su ti odlasci samo tapkanje na jasno obilježenu mjestu. Ah, nećeš ti odlaska iz Primoštena u Split! Kad u Split dođeš, nađeš tamo ono isto što si u Primoštenu ostavio! Drukčije može misliti samo onaj koji iz Splita u okolicu nije nosom provirio.

Ujak me je uselio u svoju sobu na katu kuće koja se nalazila na križanju puta što u grad ulazi sa šibenske strane i puta kojim se u grad dolazi iz Knina. Imala je dva prozora, južni s pogledom na šibenski i sjeverni s pogledom na kninski pravac. S oba se prozora moglo gledati raskršće koliko god ga poželiš gledati. Od namještaja u sobi su bila dva vojnička željezna kreveta, svaki u svom kutu, i ništa više. Nužnik i česma na kojoj smo se umivali nalazili su se u zatvorenom dvorištu iz kojeg se, kroz vrata istovjetna onima na kući, izlazilo ravno na raskršće. Vrč s vodom za piće držali smo na podu i nismo imali čaša iz kojih bismo pili

vodu, nego smo žeđu gasili pijući iz toga vrča. Ujak se hranio tamo gdje se hranio, ja nisam znao gdje, a meni je hranu donosio u njemačkoj vojničkoj porciji. U donjem dijelu porcije ono što se žlicom jelo, a u gornjem kruh i komadić mesa. Jeo sam sjedeći na krevetu, a porciju, žlicu i viljušku prao tamo gdje sam se i umivao.

Koliko sam živio s ujakom u sobi s prozorima okrenutim na križanje putova ne mogu procijeniti. Procjenjujem li po dojmu, po najvećoj samoći i dosadi u svom dotadašnjem životu, čini mi se da je to trajalo mjesecima; procjenjujem li uzimajući u obzir ključne događaje, pad Knina, početak škole i otvaranje đačkog doma, s ujakom u toj sobi nisam mogao živjeti dulje od mjesec dana.

S obzirom na doživljavanje posvemašnje dosade i beskrajne samoće, taj se mjesec dana dijeli na dva dijela. Na vrijeme kada se ne zna što je veće, dosada ili samoća i na dio kad je dosade nestalo a samoća je ostala, pa je više, jer sam samoću oduvijek volio, kao teret nisam doživljavao. Naime, meni samo dosada samoću čini nepodnošljivom, a omogući li mi se da samoću ispunim sadržajem, ona mi život čini sadržajnijim od ikakva druženja. To je bilo i prije dolaska u tu sobu, to je bilo u njoj, a tako je ostalo i nakon nje!

Prvi dio mjeseca, dio samoće i dosade, u toj su sobi obilježili ujakovi odlasci jutrom rano, zadržavanje tamo negdje preko čitava dana i povratak kasno uvečer, kad bi mi donio porciju s jelom, ne da ga pojedem tu večer, nego da ga, pomalo, jedem sutradan, kao što sam danas jeo ono što mi je preksinoć donio. Za ta su nam jela trebale dvije porcije i mi smo ih imali, moju i njegovu, obje njemačke.

Ujakova se soba razlikovala od sobe u lječilištu Sveti Križ, kamo sam prije četiri godine, uoči samog rata, dospio kao teški bolesnik. Ova ima dva velika prozora, a ona je imala samo jedan, upola manji. Ova nema ni slika na zidovima ni stolice sa stolom za pisanje, što ih je svetokriška imala. I život koji sam živio u te dvije sobe u mnogo čemu je bio različit. Tamo je nada mnom bdjela sestra Domina, ovdje ujak. Ali, dok se sestra Domina svim silama trudila da mi život u sobi učini zanimljivim, ujak o mojoj samoći i dosadi nije vodio nikakvu brigu. Tamo nisam smio gledati kroz otvoren prozor, ovdje sam i kroz otvoren i kroz neotvoren prozor mogao buljiti koliko mi se buljilo. Tamo iz sobe nisam smio izići, ni mogao, jer bi je sestra zaključavala, a ovdje sam sobu mogao napustiti tijekom dana kad god sam poželio lunjati gradom.

Kod tolikih razlika u doživljaju dviju soba, u kojima sam živio kad sam napustio obiteljsku kuću, bilo je i nešto zajedničko. Iako sam se u prvu, onu svetokrišku, došao liječiti, a u drugu, onu drnišku, nastaviti školovanje, u obje su se sobe slile slike prijetnje — obećanja, nazovi to kako hoćeš — da nisam rođen za život na selu, da ja život moram proživjeti tamo negdje, bogzna gdje, u nekim gradovima, u nekim, a gdje

bi drugdje, sobama. Otišao sam prvi put prema jednoj takvoj sobi i našao u njoj sestru Dominu, sunce moga života; otišao sam i po drugi put, ponovo našao sobu, ali sam u njoj čekao i čekao, i samo čekao njemačku vojničku porciju s jelom. Ima li u tom svijetu gdje moram živjeti išta više osim sobe u koju te smjeste kao štene u štenaru?

U tim me danima, u pratnji tete Marunke, posjetila majka. Donijele su mi čisto rublje i nešto kuna, da kupim koju sitnicu, ako se što ima kupiti. Dokle god su bile sa mnom, a nisu mogle biti dugo, jer su pješke došle i pješke su se morale vratiti, što je iznosilo punih trideset kilometara pješačenja, ja sam ili imao oči pune suza ili su mi suze niz obraze klizile jedna za drugom. Majka je pitala zašto plačem, ne jednom, a ja sam odgovarao da mi nije ništa, da za plač nema razloga, onoliko puta koliko me je ona upitala. Ona se s mojim odgovorom nije slagala, jer, kad čovjek plače, neka mu nevolja i muka mora biti. I ja imam takvo mišljenje, čak znam i što je uzrok mome plaču — soba ispunjena samoćom i dosadom — ali kako da joj kažem što mi je kad je to neiskazivo? Pokušam li to iskazati koristeći u iskazu tu sobu, rasplinut će se i postati pravo ništa. Onda je bolje i ne pokušavati nego reći da mi ništa nije. Već na početku! Mislim da riječi nikada ne mogu izraziti ono zbog čega se plače; to iskazati mogu samo suze.

Lunjajući gradom u danima dosade i samoće, upoznao sam ga, pretpostavljam, na jedinstven način. Središte mi je grada bila ujakova soba. Svemu što bih u gradu upoznao određivao sam udaljenost od te sobe i tu udaljenost u svakom pogledu držao bitnom oznakom upoznatog mjesta. Blizu, daleko, uzbrdo, nizbrdo, odmah tu, treba ispružiti noge dok tamo dođeš — vezalo se uza sve što bih u gradu zapazio i posjetio. Posjećivao sam svako mjesto gdje bi eksplodirala granata bačena na grad iz pravca Knina i, razumije se, određivao koliko je to udaljeno od moje sobe. Doznao sam da ne postoji drug *Došk* ni drugovo igralište*,* nego da je to kratica od *Drniškog športskog kluba,* čije je igralište Podvornica na kojoj su Miko i Tode držali vatrene govore. Otkrio sam dvoranu u kojoj su se, kako mi je kazala jedna žena, prikazivali filmovi. Bila je prazna, na filmove se čekalo, ustaški se ne smiju prikazivati a partizanski još nisu stigli. I to mi je ta žena kazala, a sličila mi je luđakinji. Otkrio sam i sam, ili uz pomoć luđaka, koji su gradom lunjali kao i ja, još mnogo zanimljivih mjesta.

I otkrio sam, najzad, knjižaru! Slučajno, kad mi je ujak dao novac i rekao da za nj kupim voštanu svijeću, kako bismo imali svjetlo kad nestane struje. U toj su se knjižari prodavale voštane svijeće, olovke, bilježnice, pera, držala i tinta, a od knjiga su imali, što je meni zapelo za oko, *Tri ugursuza,*i već upotrebljavanu knjigu *Bakonja fra Brne*. Osim za dvije voštane svijeće nisam imao novca, pa od knjiga toga puta nisam ništa kupio. Ali, nakon majčina posjeta ponovo sam svratio u knjižaru i

tamo za novac koji mi je dala kupio četiri sveščića *Triju ugursuza* i polovnog *Bakonju*.

Odmah da ti kažem, dragi Zlatko, ono što sam u knjižari kupio dosadu mi nije umanjilo. *Tri ugursuza* još kako tako, jedva nekako, ali sam se nad *Bakonjom* i nazijevao, i nadosađivao, i požalio za uludo potrošenim novcem. Odnio sam ga knjižaru i htio zamijeniti za *Ugursuze*, ali on na zamjenu nije pristao, jer da mu *Ugursuzi* bolje kure, a za *Bakonju* nikada nitko nije pitao dok nisam naletio ja i postupio kao muha bez glave. A kod njega vrijedi: *jednom prodano, zauvijek prodano.*

"Sutra ćeš sa mnom", rekao mi je ujak jedne večeri i time samoću ostavio nedirnutu, ali je dosadu isti trenutak razvodnio.

Slijedeći onaj zid na kojemu sam pucnjavom slavio *dan oslobođenja*, odveo me je u zgradu nasuprot pravoslavnoj crkvi. Pokucali smo, otvorili vrata i unutra našli učitelja koji je nešto predavao desetorici učenika u dobi od osamnaest do dvadeset i pet godina. Učenici su sjedili u klupama za osnovnoškolce do četvrtog razreda i nisu se mogli pohvaliti ni ugodnim sjedalom ni prikladnim stolom za pisanje. Učitelj je gledao samo u mene, a njegovi učenici i u mene i u ujaka.

"Tode", rekao je ujak učitelju koji nije imao veze s onim Todom što s Mikom drži vatrene govore, "kako smo se dogovorili, dovodim ti ovoga svoga."

"Bićo, pa što je tebi? Kad sam ti rekao da ga dovedeš, mislio sam da je snažniji i da mu je najmanje osamnaest godina. A ti mi dovodiš dijete! Ovi što ovdje sjede u ovim tijesnim klupama za dva tjedna idu na učiteljsku službu. Kako ja toga tvoga mogu imenovati učiteljem? Kako mogu na selo poslati dijete da uči djecu?"

Onima u klupama to je bilo jako smiješno i smijali su se od srca!

"A što ću s njim? Ovdje je sa mnom od oslobođenja. Dosadno mu je, ništa ne radi. A što će i raditi?"

"Vodi ga dolje, u zgradu preko puta onoj u kojoj stanuješ! Tamo potraži onoga Rusa, profesora Vjetrova, i neka ti on maloga upiše u gimnaziju. Ako želi biti učitelj, neka završi redovnu školu, a ima vremena za to."

"A kada ta gimnazija počinje s radom?" pita ujak.

"A što ja znam! Oko toga nešto petljaju onaj Vjetrov, ona Jačimovićka, ona Štrkaljuša i onaj student Bulić, koji nikada neće diplomirati. Te nemaju dovoljno učenika dok se ne osnuje đački dom i dovedu učenici sa sela, te nemaju klupa. Kao da ih ja za ove svoje imam! Gledaj u čemu sjede! Te *turci* te *palci* i njih četvero nikako da naprave jedno dijete. Počni, brate, pa *rješavaj stvar u hodu*! Ajde, ajde, vodi toga svoga i ostavi me s ovima da radim! Ne može dijete djeci biti učitelj!" govori Tode, dok mi odlazimo, a oni se veliki učenici u malim klupama smiju dosjetki svoga učitelja, koji će ih za dva tjedna naučiti kako će

učiteljevati, pa će im seljaci govoriti da su školovanje završili na *špiritijeru,* što je značilo za onoliko vremena koliko je potrebno da se na plinskom grijalu skuha jaje utvrdo.

“Nemoj mu svaku uzimati za ozbiljno”, kaže mi ujak kad smo od Tode krenuli Vjetrovu. Drug je Tode inspektor za drniško osnovno školstvo, velika odgovornost, traži zdrava i čitava čovjeka. A drug je Tode bio u Jasenovcu nekoliko mjeseci. Tuklo ga, pa mu se nešto pošemerilo u glavi. I sada mu svaka riječ nije čista. Tko zna hoće li se taj ikad vratiti na *ćaricu*.”

Prominjci *ćaricom* zovu vedrinu u glavi! Pa je ujak za inspektora Todu na pristojan način rekao da je *malo lud*, vjerojatno s pravom, a vjerojatno i zato da se preda mnom opravda za blamažu koju smo doživjeli.

Vjetrova u njegovu uredu preko puta zgradi u kojoj stanujemo nismo zatekli. Morao je izići na dulje vrijeme, kako nam je rekla profesorica Jačimović — tako se predstavila — koju smo u tom uredu našli i koja nas je upitala radi čega dolazimo, ona kolegu Vjetrova zamjenjuje i možemo slobodno njoj reći ono što smo namjeravali njemu reći.

Tko je mojoj Perini, zbog njene krhkosti i bljedila u licu, dao nadimak *Daščica*, taj bi ovoj Jačimovićki, zbog toga istoga u pojačanom obliku, morao dati ime *Slamčica.* Ali, valjda stoga što *Daščica*, ako joj mjerimo krhkost i bljedilo, od *Slamčice* nije daleko, gotovo da su jednake, ja sam tu ženu na prvi pogled zavolio i, kad sam posebnim čulom, kojima nas je Bog obdario a da za to i ne znamo, osjetio da se i ja njoj zbog nečega dopadam, za nju se nalijepio i za nju prirastao kao lišaj za vrbovu granu. Što drugo da ti kažem nego ono što znaš, da bih bez žena bio i ostao suhi lišaj na vjetru.

Ja sam, kao i kod Tode, šutio, ujak je govorio. Da posjedujem od dokumenata samo svjedodžbu četvrtog razreda, ali da sam ja pohađao i peti razred i da bih ga bio završio, kao što bih završio i šesti, da nije bilo rata, pa učitelja čas ima čas nema, i onda, što ćeš, ništa, završi peti i ne dobije svjedodžbu da ga je završio, učitelj pobjegao. Onda izgorje škola i u njoj izgorješe svi papiri! I tek se tada nikako nije moglo doći do svjedodžbe toga petog razreda šestogodišnje pučke škole u Puljanima! I sve to ujak tako, samo jedno nije rekao, pa da slika bude potpuna. Da su on i onaj drugi, od njega niži, Mate zapalili školu i sve papire u njoj kad su se pobojali da bi tu ustaše iz Oklaja mogle smjestiti ispostavu, koja bi ilegalcima onemogućila miran boravak po spiljama u kanjonu oko Puljana. To joj nije rekao, iako je mogao, učinio je to za partizansku stranu, i paljenje škole spada u djelo ponosa. Ne znam zašto, Jačimovićka se ujaka željela riješiti čim je u ruke primila moju svjedodžbu, pročitala moje ime i bacila letimičan pogled na ocjene.

“Druže, vi sada možete ići, a mali neka ostane sa mnom. Nas ćemo

dvoje malo porazgovarati. On će biti upisan u prvi razred gimnazije, to je za njega najbolje i od ponedjeljka počet će pohađati školu. A gdje stanuje?"

"Tu preko puta!" kaže ujak.

"Pretpostavljam, dok ne proradi đački dom?"

"Tako je!"

"I to će biti uskoro!" reče ona i ujak ode, a ja s njom ostadoh sam.

Dala mi je da čitam, najprije latinični tekst, a potom tekst pisan ćirilicom; izdiktirala mi je odlomak onoga što sam čitao i tražila da to ispišem latiničnim i ćiriličnim pismom; pitala me je znam li koju pjesmu naizust i, kad je vidjela da ih znam podosta, prestala me je ispitivati ono što bi se moglo zvati *školskim gradivom*. Zatim je prešla na gradivo iz života!

Gdje se nalazi moje rodno selo, tko su i čime se bave moji roditelji, što mi je čovjek koji me je doveo, što sam radio uz toga čovjeka i, na kraju, volim li čitati! Rekao sam da najprije nisam volio, a sada volim, ali nemam što čitati. Nisam joj zatajio ni *Tri ugursuza* ni *Bakonju*, a ne bih joj zatajio ni bilo što drugo, jer, hajde da još jednom kažem, zaljubio sam se u *Slamčicu* na prvi pogled. Ta se ljubav nije pomutila ni kad mi je saopćila da će mi ona predavati tri predmeta. Naš i ruski jezik sigurno, povijest po svoj prilici, a možda i nešto drugo, za prvu ruku, dok ne dobiju nove nastavnike. Ako želim čitati, ona će mi posuditi knjigu iz školske biblioteke od nekoliko desetaka knjiga, malo, ali zasad više nemaju. I dala mi je dva sveska ruskih bajki!

Zlatko! Kakva seljačka torba i Ciganin koji hvali svoga konja, kakvi ugursuzi i kakav Bakonja! Bajke, najprije ruske, pa sve do kojih sam mogao doći, bile su štivo — ravno pričama sestre Domine Stančić, i kad sam ih od nje slušao i kad sam ih sam čitao — na kojemu sam okusio što je slast i spoznao što je radost čitanja!

O Jačimovićki, kako su je svi zvali i kako sam je ja zapamtio, malo što znam, a i ono što znam ne znam pouzdano. Da nije imala svoje djece, da joj je muž bio oficir jugoslavenske vojske koji je s kraljem emigrirao u Kairo, u London, kamo li, da se nadala skorom muževu povratku, čim prestanu borbe, da je bila pravoslavka i da je, što u to vrijeme nastavnicima nije bilo zabranjeno, nedjeljom odlazila na liturgiju.

Meni ujak nije dopuštao odlazak u crkvu na nedjeljnu misu, štoviše, to mi je strogo zabranio. Jer, da neću, valjda, *lizati oltare* kao što ih *liže* moja majka, to jest njegova sestra; jer da je u nepovrat otišlo vrijeme bogomoljaca i da je nastupilo vrijeme onih koji pjevaju *Nosim kapu sa tri roga, ne bojim se Krista Boga.* Kako meni odlazak u pravoslavnu crkvu nije bila novina, jer sam u vrijeme dugih boravaka kod tete Mare *Rišćanice* u selu Čučevu s njom i njenom Mikom odlazio na liturgiju u crkvu svetog Arhanđela; i kako ja, osim slika i različitog obreda, nisam vidio nikakvu

razliku između dviju vjera u istoga Boga, istog Spasitelja i istu Bogomajku, ja sam se, i da razbijem dosadu i da prevarim ujaka — ako me vidi, neće misliti da sam prešao na pravoslavlje — nekoliko puta ušuljao u pravoslavnu crkvu za nedjeljne liturgije i tamo nalazio Jačimovićku ili u molitvi, ili kako ljubi slike na ikonostasu, ili kako u usta uzima mrvice kruha kojima se pravoslavni pričešćuju. Je li ona mene zapazila, ne znam; nikad mi ničim nije dala znati da me je u crkvi vidjela.

Dok bi predavala, ispitivala ili bilo što s učenicima radila, Jačimovićka se ne bi micala iz prolaza između dva reda klupa, točnije, ne bi se micala od prve klupe u desnom redu. Od mene je tražila da za njenih satova, što sam činio i preko svih ostalih, sjedim u drugoj klupi desnog reda tako da joj budem i pred očima i nadohvat ruke. Svoju naklonost meni od prvoga dana nije krila, ali ju je, po mom tadašnjem sudu, iskazivala na način koji me je u jednakoj mjeri i radovao i opterećivao. Da ne kažem žalostio! Svakom bi učeniku davala vrijeme za ispit, svakog bi učenika nakon toga ispita ocijenila i, ako je dobio pozitivnu ocjenu, puštala da se odmara do sljedećeg ispita. Samo meni nije dopuštala vrijeme ispita niti nakon toga ispita u dnevnik unosila ocjenu, koja će me štititi od novog ispita dok svi drugi ne budu ispitani. Mene je ispitivala svaki dan i po nekoliko puta samo na jednom satu. Ako na pitanje koje bi postavla učeniku kojega ispituje taj ne bi znao odgovoriti, tražila je od mene da dadem odgovor. Takvih je pitanja bilo podosta, pa sam ja neprekidno bio na ispitu. Takvu je naklonost Jačimovićka iskazivala prema meni!

Gadno, zaista gadno! Da bih na sva ta pitanja, na koja drugi ne znaju odgovoriti, ja odgovoriti znao; da bi Jačimovićki na iskazanu naklonost mogao odgovoriti privrženošću, morao sam lekcije iz povijesti i dva jezika bubati kao lud. Ah, koliko sam se puta poželio izvući iz njena zagrljaja! Koliko sam puta poželio pobjeći iz druge klupe desnog reda! Dalje od njene ruke i njena pogleda! Najteže je što znam točno koliko! Točno onoliko koliko sam se puta prestrašio da me iz njena zagrljaja i iz druge klupe ona sama ili netko drugi ne istisne. Jer — i to je ono što je u mom srcu ostalo zapamćeno, pa to o njoj pouzdano znam — bila je to žena za čiji sam se skut držao dok sam dvije godine pohađao drnišku gimnaziju. Žena koja me je učila da se pouzdam u sebe! Da mogu ono što hoću! I ono što moram!

Jedno sam vrijeme u razredu bio jedini učenik iz udaljenog sela. Svi ostali bili su iz grada ili iz sela u neposrednom susjedstvu Drnišu. Razred nije bio popunjen, jedva da nas je bilo petnaestak. Na popunu se čekalo kad se otvori đački dom i u nj se usele djeca iz dalekih sela, mahom djeca koja su kao i ja do tada nosila partizansku pušku ili su im roditelji bili partizani. Zbog načina kako mi je Jačimovićka iskazivala naklonost,

da je mene, onako jadno odjevena golju, isticala za primjer, nisam bio omiljen među razrednim drugovima porijeklom iz grada. Zato sam želio da se što prije otvori đački dom: jedno, da odem od ujaka koji mi se počeo tužiti kako posao kojim se bavi nije za njega i kako će se on, čim mene smjesti u dom, vratiti u selo i zaposliti na elektrani; a drugo, da u razred dođu meni slični, pa da imam sebi ravno društvo.

"Sutra ćemo sve tvoje stvari, krevet, posteljinu i porciju, jer tamo svega toga još dovoljno nemaju, prenijeti u Difnikovu kuću k Vidu Trlaji. Tako sam dogovorio s njim", rekao mi je ujak jedne večeri.

Kuća s prelijepim vrtom u središtu grada, nekada obiteljska kuća zemljoposjednika Difnika, postala je đački dom, a Vid Trlaja, učitelj, postao je upravitelj toga doma u osnivanju. Ja sam s još četvoricom bio među prvim stanarima. Već sutradan počeli su pristizati drugi. Bilo je sličnih meni, iz moga sela braća Ćipula i Klinčić, od kojih sam dvije godine pred rat kupio psa Liska dok je bio štene, i njih desetak iz ostalih prominjskih sela. Ali je došlo i onih koji nama nisu sličili, iz vojnih jedinica, onih koji su sličili na sebe same i nesreću koja ih je učinila onakvima kakvi su bili kad su u Difnikovu kuću došli. Pili su rakiju i pijani pušili sve što se dimi; nisu se dali razoružati i krili su po džepovima i ispod jastuka noževe i pištolje; dobivali su napadaje nerazjašnjivog bijesa, padali na pod i na usta ispuštali pjenu kao vinogradski puževi kad se ranjeni uvlače u kućicu. I Vid i Tode, koji mu je priskočio u pomoć, imali su muke dok su neke od njih razoružali, još više dok su ih odvikli od pušenja i opijanja. One koji se razoružati nisu dali, koji su nastavili pijani dolaziti u školu i one koji su dobivali napadaje bijesa poslali su nekud, nismo doznali kamo ni kad smo Vida Trlaju pitali kamo ih nesretnike vodi. Da za *nas ovdje nisu*, bilo je jedino što nam je kazao! I to dovoljno da nam od takve sudbine mrzne krv u žilama!

Mace su s vrba otpale i grane su im se odjenule u mliječno zelenilo, a rat je, dragi Zlatko, istina, daleko od nas, negdje na prilazima Rijeci, još uvijek svom žestinom trajao. Dobio sam žalosnu vijest da je stric Stipe, čitav rat domobran u Miškovljevoj kninskoj satniji, a od sredine prošle godine partizan u Devetnaestoj diviziji,Šda je taj trubač i u jednoj i drugoj vojsci poginuo u Babinim Potocima i da ga je stric Marko, pripadnik iste brigade, pokopao uŠvrtu zaselka čiji stanovnici pravoslavne vjere imaju isto prezime kao i mi. Koje li slučajnosti! Na to mislim dok šećem stazom obrubljenom živicom šimšira u Difnikovu vrtu i glasno učim pjesmu naŠruskom jeziku, pjesmu koja, čini se u prvi mah, nema nikakve veze ni s vrbama od čijih se grana mogu *svrćati slavići,* što sam činio svakog proljeća osim ovoga, ni sa stričevom smrću i pokopom u vrtu naših prezimenjaka. Ali ta pjesma, kad se nad njom dublje zamisliš i kad je sagledaš kao sliku, ima veze s mojom šetnjom između

šimšira, mišlju koja me u tom trenutku zaokuplja i životom što ga živim otkako sam sjeo u drugu klupu, tik do ruke profesorice Jačimović. Naime, prva su dva stiha te pjesme u hrvatskom prijevodu glasila:

*Po vrtu šeće mačak brkati,*
*A njega slijedi jarac rogati.*

I sad ti pronađi tu vezu! A ima je, nije da je nema! Nju bi teško pronašla i profesorica Jačimović, za koju pretpostavljam da je Ruskinja prije nego išta drugo. Ako ona kao Ruskinja tu vezu ne može pronaći, ne može je naći nitko drugi. Veze ne možemo pronaći ni mi, čiji stričevi ginu, ni Rusi, čija je to pjesma, a jedni i drugi dobro znamo da nas rogati jarac u stopu prati dok u šetnji vrtom, bilo kojim, stječemo mudrost ovoga svijeta.

To mi je učenje u šetnji stazama između živica od šimšira jednoga dana prekinuo ujak pozivom kroz žičanu vrtnu ogradu, da ostavim učenje, izađem iz doma i pridružim mu se na ulici. Kad sam mu se pridružio, prvo što mi reče bilo je da se on u selo vraća koliko sutra, ako se danas uspije razdužiti, da ono što ovdje mora raditi nije za njega i da mu je, kad se u selo vrati, zajamčeno radno mjesto zaporničara na zahvatu vode u tunel, na Brljanu. Bit će isto što i ćaća mi na Vlaški! Reče mi i da se njegovi, ujna Marica sa četvero djece, uskoro vraćaju iz Italije. Sve to zaključi ovako:

"*Ideja* je dobra", znao sam da misli na komunizam, i do sada je komunizam nazivao *idejom*, "ali su ljudi nikakvi, sve pokvare i sve upropaste. Zato odlazim! A *ideju* ne napuštam!"

Kao da me je poticao, neka ga pitam kojim se on to poslovima bavi, da bi znao što za njega nije, ali ga ja ni do sada, ni sada ni ikada to nisam pitao. Nisam ga pitao ni koji to ljudi kvare *ideju* ni na koji način to nedjelo čine. Nisam, jer su mi u tom trenutku i od tih kvaritelja i od te *ideje* bili važniji, primjerice, mačak i jarac iz ruske pjesme. Ali sam tom prigodom zapamtio njegovu ljutnju na čovjeka kojeg smo obojica poznavali:

"Kalin je obična svinja!" kazao je penjući se sa mnom usporedo uz veliku strminu.

Razlog mi se toj ljutnji učinio dovoljnim da, ako ujak odriješi jezik, od njega saznam i kakav to posao za ujaka nije, i tko to i na koji način upropaštava *ideju*, pa sam ga, zadihan, upitao:

"Zašto?"

"Ma, jučer su *organi gonjenja* ubili brata onoga Runje, čije čizme Kalin nosi. Ustaša kao i brat mu, glupan, zaostao, krio se, postao *špiljar*! I sad Kalin traži da mu se mrtvo tijelo tri dana drži izloženo na Poljani, da se pozovu građani neka ga dođu vidjeti i tko želi može pljunuti na njega,

a tko to ne želi, ili nema dovoljno pljuvačke u ustima, neka ga udari vrhom cipele u rebra. I nije to sve! Svi će ga ili pljunuti ili udariti nogom, moraju, ali neka *organi gonjenja* paze i bilježe tko udara i pljuje od srca, a tko to čini preko volje i protivno svojim uvjerenjima. Bio sam na sastanku gdje se o Kalinovu prijedlogu odlučilo protiv toga. I Kalin me je prozvao *mlakonjom*. Poznatim *mlakonjom*! Neka se goni u …" i tu je zastao, jer ujak ne psuje. "Takvi će *ideju* upropastiti! Ali ti, kad to sutra na Poljani bude, tamo ne idi! Nemaš što vidjeti ni što tamo raditi!"

U redu! I ja se slažem, taj posao nije bio za moga ujaka! Ali teško da ću ga poslušati i ne vidjeti što će Kalin sutra na Poljani građanima prirediti. Na Poljanu ići neću, i u tome ću ujaka poslušati — niti mi se pljuje niti mi se udara nogom u rebra mrtva čovjeka — ali sve što se na Poljani bude događalo ja mogu vidjeti s terase kuće u kojoj stanujem. Samo vidjeti i zapamtiti! To je važno zbog ujakove *ideje*.

Ali, nije mene ujak zvao da mi kaže koliko je ljut na Kalina što će Runjin leš izložiti na Poljani, to mi ujak usput kazuje, on je mene zvao da mi kaže kako je ćaća dobio prvu plaću, u kunama, i kako je sve što je dobio dao njemu kad je jučer navratio u selo, neka mi kupi odjeću i obuću ako je igdje može nabaviti. Došlo je vrijeme da tu starudiju, da te vojničke krpe i zakrpe svučem i izujem sa sebe. Ujak se ročio s nekim magazinerom i mi sada idemo u magazinerov magazin vidjeti što tamo ima i što od toga ja mogu obući na sebe.

To gdje smo došli nije bio ni magazin ni dućan, jer ni magazina ni dućana gdje bi se odjeća kupovala još nije bilo, bila je to mračna rupa, najvjerojatnije podrum, do kojeg smo došli prolazeći kroz deset vrata i isto toliko hodnika. Vodič nam nije bio potreban, ujak je poznavao put, čini mi se, kao svoj džep.

Ponizan neki čovjek, taj ujakov magaziner, kojeg smo našli u toj rupi, i prije je našega dolaska pripremio odjeću koju bih trebao isprobati, vidjeti da li mi paše i, ako je taman, ponijeti je sa sobom. Izbora nije bilo, ni mjera nije bila važna, glavno je bilo da nečega ima i da to čega ima mogu obući. A je li nešto predugo, to neka krojačica može lako srediti, teta Marunka učas. Isprobao sam i sobom ponio košulju, jaketu, hlače, cipele, par majica, par gaćica. Ne bih rekao da je sve to ćaća mogao bez ujakove pomoći kupiti novcem od jedne plaće u bezvrijednoj valuti. Ne bih rekao, previše je taj magaziner pred ujakom udvoran!

Magaziner mi je odjeću strpao u papirnatu vreću, ovio je špagom, napravio petlju za dlan i dao mi da nosim, jer ujak neće otići sa mnom, ostat će s magazinerom i tu sređivati neke poslove. Razdužiti se! Zahvalim magazineru, pozdravim se s ujakom i vratim svom šimširu, svom mačku i svom jarcu. Paket sam s odjećom spremio ispod kreveta. Ne dolazi u obzir da bih ga odmah otpakirao, svukao sa sebe staro i obukao novo. Ne dolazi u obzir, nisam od onih koji žure! Treba to

presvlačenje obaviti na drugi način, u drugom trenutku. A do tada knjigu u ruke i u šetnju stazom između živica šimšira!

Nedjeljno je jutro bilo toplo, zrak pun mlačne vlage i mirisa mladog zelenila. Pored svega toga voda u Čikoli neće biti ugodna za kupanje, jer se na vrhovima Svilaje, otkuda ta voda teče, u udolinama, još uvijek otapa snijeg. Mogao sam se okupati i u domskoj kupaonici. I to bih, vjerojatno, i učinio da je tamo bilo tople vode. Kad tople vode u kupaonici nema, radije ću se okupati u hladnoj vodi Čikole, gdje će me barem grijati sunce i, umjesto zadaha kupaoničke gnjileži, nosnice će mi ispuniti mirisi mlade trave i mliječnog lišća.

Pronašao sam pješčano žalo, grmljem zaklonjeno od ceste koja je slijedila korito rijeke, svukao se dogola i zagazio u vodu. Ponio sam sobom i komadić mirišljiva sapuna, da se bolje operem i da poslije, kad se osušim i obučem, samu sebi na taj sapun mirišem. Istovremeno sam prao i tijelo i kosu. A obrisao sam se košuljom koju sam do tada nosio.

Tek tada sam odriješio uzao na konopu koji je ovijao magazinerov paket. Vadio sam iz toga paketa komad po komad odjeće i oblačio ih počevši od majice i gaćica pa do čarapa i cipela. S duljim zastojima, da imam vremena dobro pogledati kako mi što stoji. Je li predugo ili prekratko? Je li usko ili široko? Treba li nešto samo zasukati ili će trebati nešto i kratiti? Ni za jedan se odjevni predmet nije moglo reći da mi je taman, da je šiven po mojoj mjeri, ali se, isto tako, nije moglo reći da ga ne mogu nositi, pa bio on prostran, dug ili tijesan. Uglavnom, *sve može stati*! I treba priznati, kako god stajalo, stoji bolje, stoji izvrsno prema onomu što je na meni stajalo prije kupanja u Čikoli. Češljem od aluminija, od onog aviona što pade ispod Nečvena, češljao sam preko tjemena, momački, još vlažnu kosu i bio uvjeren da sve što je na meni, dugo ili kratko, bilo kako, stoji — *tip top*!

Od onoga što sam svukao još su se mogle, kad se operu i pokrpaju, upotrijebiti čarape, gaćice i košulja. Dok se nisam odjenuo u novo, namjeravao sam ta tri komada stare odjeće izdvojiti, pripojiti višku novoga rublja iz magazinerova paketa i s tim se vratiti u dom. Međutim, kad sam se obukao u novo, učinilo mi se da ću s ta tri komada stare odjeće obezvrijediti sve novo na sebi i da oproštaj s odjećom u kojoj sam proživio partizanske dane neće biti ni potpun ni do kraja znakovit. Zato sam staru jaketu raširio po travi i na nju poslagao sve što sam na sebi prije svlačenja i kupanja nosio: čarape i cipele, gaće i košulju, vuneni džemper i hlače čije su nogavice do koljena bile platnene a od koljena naniže suknene. Potom sam na jaketi zakopčao prednju dugmad i u čvor vezao prazne rukave. Na kraju sam sve to podignuo s trave, primaknuo se rijeci i bacio u vodu, što dalje od obale.

Čikola, rijeka koja u beskišno ljeto gotovo presuši, u rano proljeće obiluje vodom, koja, dok teče kroz polje, ne pravi kaskade kao što će ih

praviti u kanjonu, nego se mazno povija od jednog do drugog spruda, od jednog do dugog vrbova šiblja uz obje obale. Kad su se moji partizanski dronjci našli u toj vodi, nisu ni potonuli niti su vodi promijenili tok, nego su se, na njenoj površini, zajedno s vodom vrtložili, idući čas prema jednoj čas prema drugoj obali, a svaki put sve dalje i dalje od mene. Nisam čekao da mi dronjci nestanu s vidika, pa da doživim ono što se nalazi u izreci — ovoga puta i u mojoj želji — *kako s očiju, tako i s pameti*! S njima u očima, s njima u pamćenju, onako, kako se vrtlože i polako izmiču, pošao sam u grad, potpuno uvjeren da će, dok ja u novoj odjeći dođem do Difnikove kuće i pješčanih staza između živica od šimšira, moja partizanska odjeća niz Čikolu biti otplavljena do bestraga i iz moga života i iz moga pamćenja.

Kad, vidi što mi se dogodi!

Dok se helikopter prizemljuje na isto ono zemljište gdje su na *proslavi oslobođenja* govore držali Miko i Tode, a ja završavam zamisao kako ću ti o svemu tomu jednoga dana pisati pismo, dolazim do spoznaje da vodeni vrtlog planinske rijeke moju partizansku odjeću nije odnio ni iz moga života ni iz moga sjećanja. A najveći dokaz, dragi Zlatko, da je to tako, da tu odjeću i ono što sam u njoj proživio ni Čikola ni vrijeme ne prestaju vrtložiti, ovaj je dolazak helikopterom u Drniš prigodom još jednog *oslobođenja* i zamisao o pismu što ću ti ga jednom napisati, zamisao koja se u meni vrtložila za sve vrijeme leta.

# *3. Krajina*

U Drniš je helikopter sletio radi čega je slijetao i u Kninu, ali i radi toga da bi se tu obavila posebna točka predviđena protokolom. U Drnišu je trebalo s malobrojnim stanovnicima koji su u gradu proveli srpsku okupaciju, s pristiglim ljudstvom iz lokalne vlasti i sa zatečenim vojnim i policijskim osobama popiti, u javnosti razvikanu, *Gojkovu kavu.*

Naime, u jednoj od čestih saborskih prepirki između članova Tuđmanove vlade i oporbenih zastupnika, u kojoj je oporba vladi predbacivala da ne čini dovoljno na oslobađanju okupiranih dijelova zemlje i da, bude li i dalje tako radila, ni noga izbjeglica ni noga hrvatskog vojnika na tlo što ga je srpski agresor uzeo nikada neće ugaziti, ustao je iz prednjeg reda klupa ministar obrane Gojko Šušak i, onakav kakva ga je Bog dao, škrta na riječima, kazao da će on do toga i toga vremena, svakako prije jeseni, u Drnišu *popiti kavu*, a hoće li je s njim u društvu popiti i oni koji mu sada govore da je tamo nikada popiti neće, to je njihova stvar, on ih, evo, sada, na tu kavu poziva.

Oporbeni političari, s pravom, to im je posao, koji su Gojka, uz Tuđmana jedinu, dugoročno gledano, povijesnu ličnost naših dana, držali nedostojnim položaja što ga obnaša, počeli su se, kao i sa svim drugim u vezi s ministrom, izrugivati u smislu uzrečice *Što je babi milo, to se babi snilo* i *Obećanje ludom radovanje.*

I sad, kako bi se upriličila zgoda da ministar obrane s predsjednikom države i ostalima koji se tu zateknu popiju *Gojkovu kavu,* trebalo je sletjeti u Drniš, tu kavu popiti i dokazati da je vlada svoje obećanje, dano na usta ministra obrane, održala, a da su oni koji su se s vladom sporili samo *rugla pored puta koja se rugaju svima što putem prolaze* i ne shvaćaju da sami, kao vanzemaljci, nikada neće razumjeti logiku povijesti i politiku zemlje u kojoj žive. Dakle, slijetanje u Drniš bio je, uz ostalo, i politički *utuk na tuk*! U smislu otrovnog uboda kojim se liječi rana zadobivena otrovnim ubodom!

Uspinjemo se stepenicama što prolaze sredinom gradskog parka a taj se park nalazi na padini koja se spušta od Poljane, gradskog šetališta, prema nekadašnjem *Doškovu* igralištu, na koje se helikopter maloprije spustio. Pred nama je, na vrhu tih stepenica, visok potporni zid. Pred njim se stepenice račvaju na lijevi i desni krak i, uza nj priljubljene, vode na Poljanu. Na račvanju je stepenica u potporni zid ugrađeno Meštrovićevo *Vrelo života*, ne kopija zagrebačkog spomenika istog imena, nego sasvim novo djelo građeno u surom belgijskom granitu.

I park s nasadima odavno nenjegovanog raslinja s jedne i s druge strane stepenica, i *Vrelo života* i same stepenice, po kojima se penjemo

jedno za drugim, uskim prolazom što su ga za nas toga dana uz golem trud prokrčili policajci, pretvoreni su u četiri godine srpske okupacije u odlagalište smeća. Ne u sabiralište, odakle će nakon nekog vremena smeće biti odvezeno, nego u trajno smetlište, u deponij. Smeće se bacalo s Poljane niz visoki potporni zid, pa ga je, razumljivo, najviše u blizini toga podzida. Toliko da je smeće potpuno prekrilo *Vrelo života*!

U tom trenutku, dok smo prolazili između gomila smeća i imali dojam da prolazimo prtinom između smetova snijega, u tom se trenutku netko sjetio i rekao kako povijesne mijene nisu bile milostive prema ovom gradu, i kako se u ožujku godine koja teče navršilo petsto godina otkako je u nekom povijesnom spisu prvi put zapisano njegovo ime. Ime naselja Drniš, koje da se nalazi tu gdje je još uvijek, uz Petrovo polje. Mislim, dragi Zlatko, da sam ja bio taj koji se sjetio petstote godišnjice prvog spomena Drniša. Tko bi u toj grupi to drugi mogao?

E, pa, kad je tako, daj da ispijemo tu *Gojkovu kavu,* i da s njom, istovremeno, i damo *utuk na tuk,* odnosno *otrov protiv otrova* političkim protivnicima, i da proslavimo petsto godina od prvog spomena grada, koji je, ako nas prvi dojmovi ne varaju, za četiri godine okupacije pretvoren u ruševinu i smetlište.

Tek kad smo prešli preko Poljane, iz čijeg je popucanog asfalta rasla pirika, troska i divizma, mimoišli hotel i, uspinjući se strminom gdje je u vrijeme mojih gimnazijskih dana bilo stočno sajmište, došli pred zgradu policijske postaje, vidjeli smo da naum s kavom kao oblikom proslave oslobođenja grada nije lako ostvariti, iako se, kad je naum javnosti priopćen, činio najlakšim oblikom. Što je to popiti kavu? Jest, ali u gradu nije bilo ni kavana ni kafića, ni njihovih interijera, ni njihovih terasa, gdje bi se moglo sjesti, kavu naručiti i kavu popiti.

Kavane su i kafići bili zapušteni, pokućstvo u njima polupano ili odneseno, aparati demontirani i pokradeni. Ništa u borbama, jer tu ovih dana nikakvih borbi nije bilo, nego je sve to zgaženo, razvaljeno i pokradeno od onih koji su sredinom rujna prije četiri godine u grad nasilno upali, a potom ga, živeći u njemu te četiri godine, sustavno razarali i pljačkali. *Derali*, bolan! A najviše, ako nas ni dalje dojmovi ne varaju, smradili!

Pred policijskom postajom, kamo smo došli, očekivano prema onomu što smo usput vidjeli, nismo našli ni stolova za koje bismo sjeli, ni konobara koji bi nas poslužili. Oko Gojka, Predsjednika i njegove supruge okupilo se ono malo stanovnika koji su zatečeni u gradu, mahom starijih žena. Odreda su gostima iz helikoptera imale nešto reći, ali su, osim oduševljenja što im se vidi na licu, malo što uspjele kazati, jer su sve govorile u isti mah, što znači u vjetar, ako ih nitko nije mogao razumjeti o čemu *čagljaju*! Kao što prije tri dana, iako su se tomu nadale i to željele, te žene nisu znale da će im danas u goste doći Tuđman, isto

tako danas, kad je on došao, nisu imale pojma da bi on, osim što će se s njima pozdraviti i porazgovarati, ovdje trebao i popiti *Gojkovu kavu. Čagljaju* one, a o kavi neka drugi misle! Ako o tomu itko misli!

Jedna se od žena, grlatija od ostalih, izborila za riječ i uspjela kazati da su nju Srbi zvali Tuđmanuša. Ona to jest, i dušom i srcem, ali im to nije smjela priznati. I onda je ona — ali za to treba imati nešto u glavi, pa se žena kuca kažiprstom po sljepoočnici ispod koje se nalazi ta pamet — njima rekla da ona jest Tuđmanuša, što drugo može biti nego ono što jest, ali je ona, jer je ostala živjeti sa Srbima, jer nije bježala iz Drniša, i Miloševićka. I tako je ona, ne odričući se sebe ni svoga i lažući da je ono što nije, ako je to drago čuti onomu o komu joj ovisi život i opstanak, proživjela ove četiri godine — *ne bilo ih više nikada.*

Dok su se svi u predsjednikovoj pratnji, pa i on sam, toj priči smijali, ja, koji u istinitost priče i jesam, jer mi je poznat taj oblik preživljavanja, i nisam vjerovao, jer može biti i isprika što pred Srbima nije bježala kao svi ostali, ja sam se izvukao iz kruga oko Predsjednika i otišao pred vrata policijske postaje, gdje su se uz Antu Dželaliju nalazila i druga meni poznata lica Drnišana, da bih ih upitao brinu li se oni o toj *Gojkovoj kavi* i, ako se brinu, što ta kava više ne dolazi? Oni su mi rekli koji su razlozi da kava kasni i da je sada sve sređeno, kuha se i uskoro će doći.

Kad su u popodnevnim satima pošle iz Unešića, gdje je bilo sjedište drniške administracije u izbjeglištvu, općinske su službenice znale da se u Drnišu ne mogu pouzdati u zatečene starce i, noseći uza se šalice dekorirane vezom drniške kape, bile su spremne da one same, mlade žene, obave i kuhanje kave i njeno serviranje gostima pred policijskom postajom. Šalice tako dekorirane nisu slučajno odabrale, jer su kapa s vezom na obrubu, štap i psić uz nogu svetoga Roka zaštitni znakovi grada. Tek kad su došli u Drniš, samo nešto prije Tuđmanova dolaska, u vremenskom tjesnacu da se vrate u Unešić i još jednom prije slijetanja helikoptera dođu u Drniš, suočile su se s neugodnom činjenicom da šalice nisu dovoljne kako bi se *Gojkova kava* gostima poslužila. U Drnišu nije bilo ni struje ni plina, pa su vatru morale naložiti u štednjaku na drva jedne od onih starica što su dočekale predsjednika. Našlo se i vode u cisternama, i nešto šećera u kockama, ali kave nigdje, ni za lijek. Ni mljevene ni nesamljevene! Tko bi mogao i pomisliti da se u gradu neće naći ni toliko kave da se popije *Gojkova kava.* Ne u dućanima i kafićima, to se donekle moglo predvidjeti, nego ni u kućama zatečenog stanovništva. Kad bi činovnice koju od starica upitale imaju li kave, one bi se čudile, kakve kave, dugo je nisu vidjele ni mirisale, imali su je *oni koji su jučer pobjegli,* a nisu je imali *oni koji su ostali i dočekali Tuđmana.*

“I kako ste pronašli kavu?” pitao sam jer su mi već na početku razgovora o kavi rekli da je pronađena.

Kad je jedna od onih žena okupljenih oko Tuđmana vidjela u kakvoj

su se neprilici našle činovnice koje su trebale poslužiti *Gojkovu kavu* i kakvu su strku izazvale tražeći uokolo kavu, potegnula je jednu od činovnica za rukav, dala joj znak da njenim ustima primakne uho i u uho joj šapnula da krene za njom, dva-tri koraka do njene kuća i dobit će kave onoliko koliko joj treba. I činovnica tu ženu posluša. Da posluša! Sunce joj je granulo! I činovnica, u nevjerici je li zbilja granulo, i u sumnji da bi sunce prije moglo zaći nego kavu bude imala u rukama, upita ženu otkuda u nje kava kad je u gradu ni u koga drugoga nema.

A žena činovnici odgovori da je jučer, nešto iza deset sati, vidjela kako se srpska vojska, ukrcana u nekoliko kamiona, povlači i preko Promine bježi prema Kninu. Prije nego će, slijedeći bjegunce, oko jedan sat, u grad ući hrvatski vojnici, nastupajući oprezno i polagano, ona je provalila u jednu od onih trgovina iz koje su se opskrbljivali povlašteni, oni što pobjegoše, i pokupila s police svu kavu koja se tamo našla. Ne više od pet kesica po deset deka težine, jer ovdje ni povlašteni nisu plivali u izobilju.

I ova je žena, kao i ona što je razgovarala s Tuđmanom, dok je činovnici pričala kako je došla do kave, uprla kažiprstom u sljepoočnicu i time bez riječi kazala kako treba imati *soli u glavi* i, kad nestaje jedna a dolazi druga vlast, iskoristiti trenutke bezvlašća i *oderati* ono što ti dođe pod ruku.

I tako je, dragi Zlatko, *Gojkova kava* iz šalica ornamentiranih vezom drniške kape bila popita i u doslovnom smislu, da će ministar obrane tu kavu u tom gradu prije jeseni popijena, i u prenesenom značenju, što su ga svojim pričama jasno nacrtale i izrekle dvije žene, a oni koji su *Gojkovu kavu* popili pronašli u crtežima što ih je talog kave ostavio na dnu šalice. Jedna žena pričom o laži što ju je iznudila potreba da duševno i tjelesno preživiš opasnost, a druga pričom o pravoj prilici za *deračinu.*

Ne bih želio da ovo shvatiš kao igru krupnim zaključcima na temelju sitnih činjenica — iako je opasno bilo koji oblik preživljavanja duhom i tijelom držati neznatnom stvari — ali se, uz sav oprez, može reći da su priče dviju žena plod petsto godina života na tlu koje se pruža od tvrđave na vrhu kosine do Podvornice u njenu dnu. Svjestan sam da je ovaj zaključak, ovako i u ovoj prigodi oblikovan, vrlo ranjiv. Ljudi, a već sam ti govorio o njima, koji drže da je hrana, primjerice, pečena janjetina, važnija oznaka čovjekova identiteta od vjerske pripadnosti i moralnih načela koja su u tu vjeru ugrađena, rado će reći da laž i krađa, uz pečenu janjetinu, neizostavno jesu bitne oznake identiteta ljudi od kojih potječem i, jer ih nisam napustio, kojima i sam pripadam. No taj me ubod u ranjivo mjesto moga zaključka ne peče. Jer, kao prvo, velike religije dopuštaju laž u dva slučaja, kad treba preživjeti i kad si prinuđen radi svoga spasa prevariti neprijatelja, a *deračinu* ako je *za život*; i kao

drugo, i okorjeli individualisti i samoproglašeni apatridi, ne stvarni, koji se gnušaju na oblik ljudske zajednice kakve su vjera i nacija, pogotovo na dioništvo u njihovoj duhovnosti, svoje postojanje temelje na laži i krađi. Lažu sebi i drugima da žive izvan tih zajednica, jer je život izvan zajednice, u zrakopraznom prostoru, neostvariv; kradu od tih zajednica da bi mogli opstati, jer je separacija od zajedništva neizvediva, a drugog zajedništva, vrijedna pažnje, osim vjerskoga i nacionalnoga i nema. Niti su ga oni stvorili! Niti ga stvoriti mogu!

Helikopter je odletio, Jura je parkirao auto na Poljani, a ja sam se nalazio uz Antu Dželaliju. Nisam mu rekao ni zašto sam odustao od leta helikopterom, ni zašto sam naručio vozača i kola, a on mene nije ni pitao, jer je *po logici stvari* mislio da ću iz Drniša ravno svojoj kući u Zadar. Držeći da baš to planiram, procijenio je da imam dovoljno vremena i da mi on ima kada prije odlaska pokazati ono što je jučer i danas u gradu uspio vidjeti.

Nisam mu to, ni zbog sebe ni zbog njega, mogao odbiti. Dođem li u grad samo tri dana kasnije, u njemu više neću naći ono što je zatečeno. Ljudi su prionuli poslu isti trenutak i sređivanje je struje, vode i odvoza smeća u punom zamahu. Pogotovo što u Kninu od zatečenoga nisam uspio mnogo toga vidjeti, makar sam to vidjeti želio. Osim svega toga, Ante me namjerava odvesti do svoje kuće, koju je gradio novcem od nastavničke plaće, uostalom, kao i ja svoju u Zadru. Odbiti mu tu želju bila bi uvreda i, još više od toga, bilo bi to nespojivo s naravi moga odnosa prema njemu.

Ante je bio silno uzbuđen, rumen u obrazima, očiju oteklih od suza i, jer je prošlu noć kratko vrijeme spavao, od nesanice. Ne sudjelovati u njegovu ganuću i njegovoj radosti *da se vratio u Drniš*, bilo bi odviše nerazumno s moje strane, pa sam Juri rekao neka me i dalje čeka gdje me je dosad čekao, a ja ću se u gradu zadržati još neko vrijeme i kretati u Antinim kolima.

Antu, dragi Zlatko, prije domovinskog rata nisam poznavao. Prije nego je izbio ratni sukob, u Drnišu sam poznavao malo koga, iako sam kroz grad često prolazio i u grad nerijetko navraćao, nekad da obavim za oca kakav posao, a nekad da u hladovini ispred hotela popijem kavu i pročitam novine. Tek kad je Drniš pao u srpske ruke i počelo stradanje moje majke, koja je srpskim upadom bila zatečena, a ja se pridružio grupi ljudi rodom iz Promine, Jakovu Coti, njegovu bratu Bogomilu i njihovu rođaku Ivi Tarli, koji su naoružavali zagrebačke momke porijeklom iz drniškog kraja da iz Zagreba odu u Pakovo Selo i brane ono što nam je ostalo pod nogama, tek tada sam upoznao Dželaliju, fra Ivana Buljevića, fra Šimu Samca, momčinu s imenom Džoli, Peru Šarića, Antu Matića, Joška Odaka i mnoge druge Drnišane, nekada gospodarstvenike, nastavnike i službenike, a toga trenutka političare i branitelje, časnike i

vojnike. Koliko god ja o tome do sada negdje nešto napisao i koliko god od sada budem napisao, kao što sada tebi pišem, ostat će neopisan osjećaj dvojnosti da tu, s jedne strane, kao pisac vrijeme uzalud tratim, a s druge, da tu, među njima, moram biti, jer, kad me među njima ne bi bilo, ne bih bio ono što jesam. Ostat će neopisan osjećaj ponosa što sam u tim teškim danima s njima, jer, dok sam s njima, ja sam s mojom Perinom i svima onima koji su još u Promini ili su iz nje uspjeli pobjeći. Kažem, uz sav svoj trud, u što ubrajam i duga pisma koja ti pišem, mnogo će od tih dvojbi, od tog ponosa i tih tjeskoba odnijeti zaborav. I neka nosi! Ne ponovilo se nikomu drugomu ono što sam ja proživio!

Već sam ti o Anti Dželaliji u ovim pismima ponešto pisao, a ovoga puta, dok me vozi svojoj kući, ispričat ću ti zgodu sa sjednice predsjedništva stranke kojoj je predsjedao Tuđman. Utvrđivale su se, u konačnoj verziji, izborne liste za izbor narodnih zastupnika u Sabor, uoči nekih, ne znam, a nije ni važno znati, kojih izbora. Sretan si što tomu, kako se to političkim jezikom kaže, *usaglašavanju stavova oko liste kandidata,* nikada nisi prisustvovao, jer dosadnijeg posla za ljubitelja *lijepe riječi*, što će reći književnosti, nema. Ali si, istovremeno, i zakinut, jer se rijetko gdje kao u toj prilici može vidjeti sva taština i sva mizerija onih koji nam s naslovnica, s ekrana i saborske govornice, kad budu izabrani, u četiri godine zastupničkog mandata prodaju svoju mudrost, poštenje i *zalaganje za opće interese.*

Najprije se vodi bitka tko će doći na neko od dvanaest mjesta jedne izborne jedinice. Kad dotični za sebe uspije to osigurati, onda se gura, on sam ili oni koji ga zastupaju, što bliže vrhu liste, s konačnim ciljem da zasjedne na sam vrh i postane *broj jedan*, isto što i nosilac liste. Koliko je to uvrštavanje na listu i raspored na njoj delikatno, vidi se i po tome što oni koji kane zasjesti na prvo mjesto pojedinih lista sjede na jednoj od stolica oko stola za kojim se o tome donosi odluka. I budno prate tko ih diže a tko spušta, u značenju tko im *podiže rep* a tko im *zabija klin ispod repa.* Situaciju napetijom i delikatnijom čini i to što pojedinci, okupljeni oko stola, predodređeni da budu na listama *broj jedan* žele da svi oni koji će se za njima, na njihovoj listi, nanizati, budu njihovi odabranici, miljenici i poslušnici, da budu krotke kokice u kokošinjcu pijevca koji je zasjeo na najvišu prečku i po svima kaki.

Primjerice, Vladimir Šeks, čovjek opsjednut vlašću radi vlasti same, odnosno, radi vlasti kao okvira koji omogućava iskaz njegove egocentričnosti, čovjek koji će učiniti svaku nepodopštinu da bi se na vlasti održao, ne samo što želi biti na čelu izborne liste za izbornu jedinicu Baranju i Slavoniju, on želi i da svi na listi kojoj je *broj jedan* budu njegovi dužnici i za uvrštavanje na listu i za mjesto koje su na njoj zauzeli. Šeks nije jedini, on je samo pitbul koji najjače grize, a kad zagrize, ne pušta. Svi koji oko stola sjede i imaju ulogu *broj jedan*, ulogu

pokrajinskog asa, doduše u manjoj mjeri, imaju mentalitet sličan njegovu ili, ako ga nemaju, ponašaju se slično njemu, kad vide kako se on ponaša.

Sve to prisiljava Tuđmana da bude strpljiv, da taktizira, da odugovlači, a to sjednicu čini, kako neki kažu, dosadnom *do vražje matere.*

Za razliku od Šeksa, najvećeg mazohista među političarima koje sam susretao i upoznao, spremnog podnijeti svaku dosadu i svako poniženje, do gađenja, Gojko Šušak to nije podnosio, a od svega mu se najviše gadilo *grebanje za viši položaj* pošto-poto. Te večeri mora da mu je dozlogrdilo, on bi rekao da mu se popelo na kufer, jer je te večeri u iskazivanju animoziteta prema *grebanju* predaleko otišlo. Kad je došao red na izbornu jedinicu u kojoj je Drniš i bilo spomenuto ime Ante Dželalije, Gojko je prvi put te večeri vehementno zatražio riječ i Tuđman mu je, zatečen tom žestinom, riječ dao.

"Da li mi, Predsjedniče, večeras utvrđujemo *listu narodnih zastupnika u hrvatskom Saboru*?" provokativno je pitao i čekao odgovor.

"Utvrđujemo", rekao je Tuđaman ne dokučujući zašto ga to pita kad je to notorna stvar. Što bi se tu drugo moglo raditi?

"E, kad utvrđujemo, onda bih ja predložio da se Dželaliju stavi na tu *listu za narodne zastupnike,* i to na prvo mjesto. I predložio bih da na toj listi ostane sam. A sve ostale što će večeras biti predloženi, stavio bih na jednu drugu listu."

"Koju?" upitao je Tuđman ležerno, već shvaćajući da slijedi poanta jedne od Gojkovih lakonskih dosjetki punih gorke istine.

"Pa na *listu zastupnika koji će u Saboru zastupati sami sebe.* Za Dželaliju sam jedinoga siguran da će biti *zastupnik naroda*, od kojega se čitav ovaj rat ne dijeli, za druge nisam siguran, pa bih ih i stavio na posebnu listu."

Tuđman se osmjehnuo, Gojko je ustao od stola i otišao u kuhinju popušiti cigaretu, a jedini sam ja prasnuo u smijeh. Usuprot smrknutim licima oko stola, koja su tom ozbiljnošću htjela reći da se Gojko u pristojnom društvu ne zna pristojno ponašati!

Ja se, pak, toj zgodi smijem i danas dok se, idući prema Antinoj kući, te zgode sjećam. Smijem se, premda znam da mi taj smijeh Šeks nikada neće zaboraviti. Kao što ga neće zaboraviti ni Tuđmanu ni Gojku! Osim što je najveći mazohist među političarima, Šeks je i najveće zlopamtilo u politici. A kad se u političaru spoje te dvije osobine, podnošenje uvreda i pamćenje uvreda da bi se vratilo istom mjerom, onda za njega nema zajedničke liste s bilo kim, onda on postaje unikat. *Sam svoj zastupnik!* U Saboru i bilo gdje drugdje! Sve je podrugljive primjedbe na svoj karakter Šeks preživio, ni jednu nije zaboravio, a za sve se, ako je mogao, osvetio! A u Saboru je, doista, zastupao sama sebe. Malorječivi je Gojko to uvidio među prvima!

Antina se kuća, dragi Zlatko, nalazi pri dnu padine, nedaleko od sjevernog dijela središta grada. Ispred njegove i niza od desetak katnica prolazi makadamski put, a preko puta je livada koja se spušta do potoka u kojemu voda teče samo kad padaju kiše. Pri strani je, pa joj je prizemlje prislonjeno uz brdo i jednim dijelom namijenjeno za podrum. Kada je Ante kuću morao napustiti, dovršen je i namješten bio samo kat. Tu je živio sa ženom Marom i dva sina, Zvonimirom i Tomislavom. Mi taj kat zatječemo potpuno izgoren. A prizemlje je, nad kojim je betonska ploča izdržala vatru i ostala nepromočiva, neki čoban iz Baljaka — iz sela otkuda potječe vračara Sena — kojemu oni Thompsonovi iz Čavoglava nisu dali da u Baljcima mirno spava, pretvorio u jaru za stado ovaca i koza. Sa stadom je izbjegao iz svoga sela i pasao ga po okolnim poljima i vinogradima, koje, kad je stanovništvo iz grada pobjeglo, nitko više nije obrađivao. Sam u prizemlju Antine zapaljene kuće, sada svoje jare, nije spavao, nije nađen ležaj, pa Ante pretpostavlja da je za sebe i obitelj, koja se iz *sela preselila u grad,* smještaj našao u nekoj od susjednih kuća ili u nekom od brojnih napuštenih stanova u višekatnicama odmah tu, preko ceste njegove jare.

Čovjek se iz Baljaka, po svemu sudeći raskomotio i prilagodio! Imao je stan u gradu, ne jedan, koliko ih je poželio, a u Antinu je prizemlju dobio solidan tor i oko njega, i ljeti i zimi, prostran i izdašan pašnjak, kroz koji protječe potok, pa o pojilu ne mora brinuti osim u vrijeme suše. Čini se da je planirao baviti se vinogradarstvom, jer je, valjda, s tim ciljem u svoju jaru nanio mnoštvo hrastovih bačava, koje je krao po napuštenim kućama okolnih sela. Stjecao se dojam da se jara u skoro vrijeme imala pretvoriti u vinski podrum. Bačva do bačve, mala do velike!

Vinogradom se planirao baviti, ali ono čime se taj iz Baljaka uz napasanje stada — nepoznate veličine jer ni u kući ni oko kuće nije zatečeno ni jedno grlo — već bavio ostalo je za njim i sad se nalazi pred nama. Ante je oko kuće napravio stepenasto građen vrt. U pregratke koje je prilagodio terenu nasuo je odnekud donesenu humusnu zemlju i nastalo je izuzetno plodno tlo. Čoban je to tlo, već zagnojeno, dodatno gnojio ovčjim gnojivom, *prpom*, najboljim vrtnim gnojivom i u njemu je narasla *kapula* kakvu nikada do sada u našim vrtovima nisam vidio. Crveni luk, *kapulu,* čoban je iz Baljaka počupao prije nekoliko dana, posušio joj lišće i počeo je spletati u *rešte.* Ali je, prije nego je *rešte* spleo, morao bježati kamo su i drugi oko njega bježali ili se s ovcama vratio u svoje Baljke i sad će se, ako ga upitaš što je radio u Drnišu, kleti da Drniša nikad, osim pazarnim danom, nije vidio, da je čitav rat proveo u Baljcima, uz svoje ovce i slušao kako u Čavoglavama Thompson sa svojima pjeva *Čavoglave.* A ako je otišao *tamo daleko*, do kraja će života pričati da su ga *potjerali s pradjedovskog ognjišta.*

Kad je vidio koliko me opčinila veličina tih *kapula*, Ante mi kaže:

"Uzmite jednu *reštu*! Uzmite koliko hoćete! Što ću ja s njom!" Govori mi to s isto onoliko dobrohotnosti koliko sam je čuo u njegovu glasu dok mi je pričao o onomu iz Baljaka, koji mu je kuću pretvorio u staju. "Glavno je da smo se mi vratili! To je glavno, a ono što je zapaljeno, mi ćemo podignuti. Bit će i bolje nego što je bilo. Je li, profesore?"

"Jest!" odgovaram mu. "A *reštu* ćete mi *kapule* dati, da Ružica vidi kolika je. Ona takvu u svom vrtu nikada nije uspjela uzgojiti."

Sam uzimam *reštu* i stavljam je u prtljažnik Antinih kola s namjerom da je, kad do njega dođemo, premjestim u Jurina kola, pa neka je Jura voza okolo naokolo dok ne dođemo u Zagreb. Za to vrijeme Ante ulazi u prizemlje svoje kuće i s jedne od velikih bačava uzima plastičnu vrećicu, nosi je prema meni i pruža mi je. Uzimam, otvaram, vadim i u rukama držim skvrčenu očevu osobnu iskaznicu. Gledam gajdaševu sliku u sedamdesetim godinama života i nešto me u grlu guši. Onda vadim šalicu za crnu kavu, polomljenu, neopranu od pijeska i kreča, onakvu kakvu ju je Ante iz pijeska i kreča izvadio. Glazura joj je zemljane boje i nema na sebi nikakva ornamenta, pa se doimlje slično suknu od vune vranih ovaca. Posljednju iz kesice vadim očevu zdravstvenu iskaznicu, plastificiranu i, začudo, dobro očuvanu. Invalid od moga rođenja, njome se više služio nego osobnom iskaznicom.

"I to je to!" kaže mi Ante, kad je vidio kako te *ostatke ostataka* promatram i pohranjujem u svoju torbu.

"Čini se da od kuće moga ćaće nije mnogo više ostalo nego od vaše", kažem mu.

"Pa, nije, profesore!"

Utješno, nema što! I spremam se u to što prije, do sunčeva zalaska najkasnije, sam uvjeriti.

"Imate još vremena, profesore. Morate još nešto pogledati!" kaže mi Ante kad smo se spremili napustiti njegovu kuću, koju je onaj iz Baljaka pretvorio u tor.

I taman da ćemo poći, kad mi za oči zapeše komadi bakrene žice, iskidani na dužinu jednog metra, različitih debljina i naslagani na dva mjesta, u jednom kraju konobe, pored hrpe krumpira, i u dvorištu, pored stolca i nekakve limene olupine iz koje su, pretpostavljam, te žice vađene, sječene na metar dužine i slagane. Nedostaje samo sjekira, kliješta ili škare kojima su žice morale biti rezane.

"Čemu je ovo čobanu iz Baljaka služilo?" pitam i upozoravam Antu na te složene komade bakrene žice.

"To je prodavao! Bakar je skup!" kaže Ante. "Gledajte, profesore, ono dolje!"

Pogledam u pravcu njegova ispruženog kažiprsta i na livadi, koja se od puta ispred kuće pruža prema potoku, ugledam zidanu trafostanicu.

“Trafostanica nije radila, to se vidi, žice koje do nje vode nestale su. Ovaj dio grada nije imao struje. I što je napravio onaj iz Baljaka? Provalio je u trafostanicu i malo-pomalo vadio iz nje dijelove, nosio u moje dvorište i čupao iz tih dijelova bakrenu žicu. I to prodavao!”

Potom smo se, dragi Zlatko, Ante i ja vratili na Poljanu i tamo našli nekoliko poznatih lica što sam ih na raznim stranama upoznao u ratu.

Da je središte grada razoreno nisu mi trebali govoriti, imao sam oči da to sam vidim, a najtemeljitije je razoreno raskršće gdje se, na jednom njegovu uglu, nalazila kuća u kojoj smo stanovali ujak i ja. Od te su kuće, kao i od svih ostalih, ostali samo zidovi, sve je ostalo progutao plamen. Zajedno s popaljenim kućama s jedne i s druge strane ulice, što od raskršća preko mosta na Čikoli vodi u Šibenik, pretvorili su u još jedno središnje gradsko smetlište. Trebalo je i prokrčiti prolaz i ukloniti izvore moguće zaraze nekom bolešću, pa su već pristigla vozila šibenske Čistoće koja utovaruju i odvoze smeće, koje se, kako izgleda, četiri godine iz ovoga grada uopće nije odvozilo.

Jedan je utovarivač smeća došao i na Poljanu. Dok mi pričamo o razaranju grada u trenutku srpskog napada i neviđenim naslagama smeća, čudeći se da su ti ljudi u tomu mogli živjeti i ne činiti ništa da se toga smrada oslobode, pristigli je utovarivač skupljao otpad oko središnje zgrade, u kojoj se nekad nalazila općina, sud, srednja škola i štošta drugo. Imao je što skupljati! I izlaz prema Čikoli i mnoge sporedne ulice bile su toliko zatrpane smećem, da su, nakon parka, u smetlište počeli pretvarati i samo središte grada, Poljanu. Tu je prije utovarivača smeća trebalo dovesti zelene, neka to snime i neka im to u budućoj promidžbi očuvanja okoliša služi kao ogledni primjerak u što se pretvara grad kad u njemu svi onečišćuju a nitko ne čisti. Svi nečiste, a nitko ne čisti!

Pričaju mi i tko je sve od jučer do danas posjetio grad. Među prvima ga je posjetio drniški župnik u izbjeglištvu, pjesnik i povjesničar fra Ante Čavka. Rekao je kako ga ne iznenađuje što je pravoslavna crkva ostala netaknuta, a sve su katoličke porušene ili oskvrnute, jer je to slika razlike između *nas* i *njih*. I rekao je da osvete ne smije biti kao što je ni u prošlosti s naše strane nije bilo.

Jutros je grad posjetio šibenski biskup Srećko Badurina u pratnji fra Jakova Begonje i pet redovnica Družbe sestara franjevki od Bezgrešne. Biskup je s Begonjom i časnim sestrama namjeravao održati misu za ono malo staraca što ih je zatečeno u gradu, koji misu nisu slušali već četiri godine, ali je, uz sav mar sestara da se neka od crkava pripremi za misno slavlje, nije imao gdje održati.

Zvonik crkve svetog Ante je srušen, crkva je ostala bez krova, a oltari, slike i kipovi su ukradeni ili ih je uništila kiša i gnjilež. Samostanska kapela sestara franjevki je minirana, sve krš, kamen i kreč! A u župnoj crkvi Gospe od Rožarija svi su kipovi i oltari porazbijani.

Isusov je kip ostao bez lijeve ruke i obje noge, a kip je Majke Božje maljem razmrvljen. Glava joj je stučena na samom oltaru. Postaje Križnog puta i sve ostale slike su pokradene.

Osupnut onim što je zatekao, biskup je rekao:

"Zahvalni smo hrvatskoj vojsci koja nam je otvorila put. Na žalost, iskustvo nam govori da drugog načina nije bilo." Zatim je rekao nešto u skladu s pozivom što ga je Tuđman uputio srpskom stanovništvu: "Mi se vraćamo, a naši susjedi bježe. Zašto opet nema pameti? Zašto svojim ljudima naređuju da odlaze? Zar u srcu čovjeka i u Božjoj pomoći nema boljeg rješenja. Povjeravamo se Kristu koji je naš mir. Neka on vodi naše korake."

Prilazi nam jedan novinar i kaže da dolazi iz *Muzeja drniške krajine*. I kako je tamo? Sve slike i sve skulpture koje je Ivan Meštrović poklonio gradu nestale su, a ostalo je pretvoreno u hrpu smeća. Taj isti novinar pruža mi pismo koje je našao u vojarni na Žitniću, kad su naši vojnici osvojili taj utvrđeni prilaz Drnišu. Pismo piše neki od Beadera — domaći čovjek, iz samog Žitnića — ženi i djeci koji su otišli u Kragujevac. Počeo ga je pisati nekoliko sati prije *Oluje*, što se vidi po nadnevku, a prekinuo ga je pisati kad je na njega zapucalo sa svih strana. Pismo je novinar našao na krevetu u sobi punoj razbacanog suđa i odjeće. Ostalo je nenapisano u vojarni na Žitniću, a onaj koji ga je pisao, umjesto njega, otišao je sam tamo kamo je ono trebalo ići, u Kragujevac. Otišao je čovjek tamo gdje je i sam namjeravao otići čim je u Kragujevac poslao ženu s djecom.

I tu se nalazi odgovor onom biskupovu čuđenju: *Zašto opet nema pameti?* Svojom voljom ili zato što su na bijeg ponukani, ti ljudi tijelom bježe tamo gdje im je duša odavno pobjegla. Njih nitko ne goni, oni progone sami sebe, jer ne mogu živjeti s tijelom u Žitniću a s dušom u Kragujevcu. I zato u srcima, što ih biskup spominje, i nema boljega rješenja od bijega.

Meni se žurilo, Jura je čekao, a Ante je želio da s njim, još samo to, obiđem prostorije koje su služile srpskoj administraciji. I krenuo sam za njim, koji je tamo već više puta bio. Nije zalazio u sve prostorije, boji se *mina iznenađenja*, ali u one u koje je on s pirotehničarom ulazio, sada bez bojazni mogu ući i ja. Čovjek se ne može načuditi onomu što vidi! Primjerice, nekoliko stepenica razbijenih čekićem! Ako tim stepenicama prolazi svaki dan, koji mu je vrag bio da je jednoga dana uzeo čekić i razbio ih! I dobro, razbio pa razbio! Ali, kad ih je već razbio, zar nije mogao naći malo cementa i pijeska, pa pokrpati razbijeno, nego nastavlja gaziti po razbijenom gore-dolje i po dvadeset puta u danu!

Na svim stolovima i prozorskim daskama, u limenim poklopcima, u porculanskim zdjelicama i tanjurima, posvuda su ostaci voštanih svijeća i dopola izgorjelih žigica, koje su, kad bi svijeću upalili, gasili u vosku. Od

toga voska, onoga u svijeći i onoga otopljenog pored nje, prostorije su zaudarale zadahom larve u kojoj dan i noć gore zavjetne svijeće u čast isposniku koji je tu proveo i skončao život. Tom dojmu, da si u podzemlju, iako su te prostorije na katu, pridonose stropovi i zidovi neizbjeljivani protekle četiri godine. Kako su kancelarije zagrijavane pećima na drva i ugljen, stropovi su i zidovi tih kancelarija crni i više nego oni u larvi od vatre s ognjišta koju je isposnik u njoj ložio. I voštane svijeće i grijanje pećima na tvrdi ogrjev upućuje da struje nisu imali dovoljno, ili je uopće nisu imali, ali i bez struje, s malo više truda, mogli su biti uredniji u oskudici koju su sami sebi nametnuli.

Sanitarni čvor, pored kojeg smo žurno prošli, jer se od smrada pored njega nije moglo dulje zadržavati, razbijenih vrata, bio je zatvoren sa dvije ukriž postavljene daske, čavlima prikovane za dovratke. Kad je na ulazu u zahode postavljen *Andrijin križ,* kao na opasnom prijelazu preko željezničke pruge, gdje su ti ljudi u radnom vremenu vršili nuždu? Pitanje ostaje bez odgovora! Anti ga ne postavljam i sam ga tražim u muci koju su ti ljudi mučili s opskrbom grada vodom. Drniš dobiva vodu s tri izvora, s Promine, s izvora Čikole kod Čavoglava i s vrela zvanog Torak na Čikolinu ušću. Dotok vode s izvora Čikole prekinuli su oni Thompsonovi što se nisu dali otjerati iz Čavoglava. Torak su od Drniša odvojili oni što su, kao djeca toga kraja, došli iz Zagreba i branili Pakovo Selo. Tako je onima koji su razorili grad i u njemu se nastanili voda dotjecala samo iz vrela ispod Promine. Nedovoljno i u vrijeme mojih gimnazijskih dana, kad je grad bio deset puta manji, a utrošak vode manji i pedeset puta. No, bez obzira na očitu oskudicu vode, neki su sanitarni čvorovi, kao ovaj u središtu gradske administracije morali kako-tako raditi i s ono malo vode koliko je s planine prirodnim padom u grad dotjecalo.

Ponovo smo prešli preko onih slupanih stepenica, izišli iz usmrđene larve na čist zrak i krenuli nadesno, s namjerom da zgradu zaobiđemo, dođemo na Poljanu i nađemo moga Juru. Kad na samom uglu zgrade, koji gleda prema hotelu *Danici*, ispod prozora na katu, stoji utovarivač smeća, onaj što sam ga tu okolo već vidio, dok mu dvije žene, one iste što su posluživale *kavu,* iz pletene korpe u karoseriju istresaju smeće. Pogledam malo bolje i priđem bliže, da vidim kakvo to smeće žene izbacuju. Ne mogu doći sebi od zaprepaštenja! Šutim i čekam da se one dvije žene, što košaru istresoše i povukoše se, ponovo pojave. U međuvremenu pitam Antu:

“Što je tu gore na katu bilo?”

“Gradska biblioteka, profesore!” kaže mi Ante bez ikakvog emotivnog bojenja onoga što reče.

Kad su se druge dvije žene, i one od grupe žena koja je muku mučila da posluži *kavu*, na prozoru pojavile s plastičnim vedrom i iz njega u

karoseriju *đubretara* istresle smeće, učinilo mi se da sam odgonetnuo zagonetku, pa sam se okrenuo Anti i rekao mu:

“Ante, zaboga, što to radite? Odmah to obustavite!”

U košari i plastičnom vedru četiri su žene iz gradske biblioteke u kamion za odvoz smeća ubacivale knjige. Neke naslove prepoznati nisam mogao, a neke sam, dok su padale s prozora u karoseriju, i u letu lako prepoznao. Među njima je bilo i ćirilično izdanje *Bakonje*.

Sjetio sam se višegodišnje dreke po svim medijima nekog Bogdana Denića, bivšeg jugoslavenskog diplomata, koji ne može zamisliti plavi svod nad glavom, ako mu na obzoru ne stoje obrisi Avale. Taj je Bogdan otkrio da je tamo gdje on živi, na nekom otoku, neka knjižničarka, doznavši da je komunizam nepovratno propao, samoinicijativno procijenila da marksističku literaturu treba skinuti s polica i otpremiti je u otpad starog papira, a na police staviti nove knjige. Za Denića je knjižničarkina poduzetnost — donekle opravdana ako na policama seoske biblioteke nije bilo mjesta za korisnije knjige, a neopravdana ako je za sve knjige na policama mjesta bilo — postala krunski dokaz da hrvatska vlast, za njega Tuđman, provodi kulturocid sličan onomu što su ga provodili nacisti priređujući lomače knjiga nepoželjnih autora. Nitko mu nije mogao dokazati da je ono što je ta knjižničarka uradila usamljen slučaj. Čak i ako je to isto usporedo s njom učinilo još deset knjižničarki!

Što bi taj Bogdan kazao o oslobodilačkoj akciji *Oluja* kad bi vidio općinske službenice, koje, čim su Tuđmana poslužile *Gojkovom kavom*, nastavljaju izbacivati nepoželjne knjige iz drniške gradske biblioteke? Među kojima je viđen i slavni *Bakonja*! Bogdan bi, slijedeći logiku stilske figure metonimije, jednog njena dijela, primijenjene u pravu i politici, čitavu vojno-redarstvenu akciju *Oluja* sveo na izbacivanje srpskih knjiga iz biblioteke. Logika pravne i političke metonimije — kad se po dijelu nečega sudi o cjelini kojoj taj dio pripada — koju je Bogdan, služeći se slučajem otočke knjižničarke već prakticirao, u ovom će slučaju, da se u smeće bacaju srpske knjige, upotrijebiti brkati brat i jezičava sestra, nekadašnji nacionalist koji će sam dokazati da nije ni to ni išta drugo, da je ništa, a pogotovo dva brata sa svojim ženama iz prvog i drugog braka, koji se, svih šestero, bave politikom i pravom primjenjujući metonimiju gdje god dospiju. I Bogdanu i svima njima cilj je da zbog dvije žute dlake — zbog toga *Bakonje* što ga izbaciše kroz prozor — pronađene u njegovu repu, dobroćudnog i glupog hrvatskog magarca proglase krvožednom zvjerkom, lavom ljudožderom. Zbog dvije žute dlake u repu — i magarac postaje zvijer! Lav!

“Ali, profesore, vi ne znate o čemu se radi!” rekao mi je Ante. “Dođite sa mnom; ovdje su vrata koja vode u knjižnicu; pođite za mnom i vidjet ćete što dosad niste vidjeli. Ja sam vas od toga htio poštedjeti, ali kad ste pitali, evo, izvolite za mnom i dobit ćete odgovor.”

Možda i prije, a možda tek kad su im se zahodi začepili, kad nisu imali dovoljno vode da ih odčepe i kad su zbog nepodnošljiva smrada na sanitarnom čvoru *Andrijinim križem* zakovali vrata, radnici su u administraciji za obavljanje velike i male nužde počeli koristiti prostorije gradske biblioteke, koja nije radila. Do nje su mogli doći hodnikom jer se nalazila na istom katu, na samom sjevernom kraju zgrade, pod čijim su krovom i sami imali radne prostorije. Jesu li, kao kod svih zahoda, imali odjeljak *za dame* i odjeljak *za gospodu*, to se, kad smo mi tamo došli, ni po čemu nije moglo raspoznati. Valja pretpostaviti da su imali i da su znali što pripada *damama* a što *gospodi,* interno i intimno, bez bilo kakvih oznaka, ono, glava muškarca — glava žene, ženska cipela — muška cipela, i sve ostale likovne domišljatosti. Valja pretpostaviti, jer je i biblioteka imala više odjeljaka!

Kako bilo da bilo, podijeljena na dva dijela ili se koristila gdje tko dospije, biblioteka im je poslužila kao zahod. Kako nije bilo ni odvoda ni vode, koja bi se puštala nakon obavljene nužde, onaj koji bi se tu olakšao poslužio bi se knjigama s polica između kojih je olakšanje izvršio. Bila mala ili velika nužda, na ono što bi za sobom ostavljao bacio bi jednu, dvije ili tri raskloplјene knjige. Ako je nužda bila mala, papir bi upio mokraću; a ako je bila velika, knjige bi poklopile izmet. Kad je prostor između polica, korišten tako iz dana u dan od nepoznatog broja ljudi, bio prekriven jednim slojem raskloplјenih knjiga, krenulo se u slaganje drugoga sloja, pa trećeg i četvrtog, sve dok broj knjiga na policama od deset tisuća, koliko ih je bilo dok je knjižnica bila knjižnica, nije smanjen na dvije tisuće, koliko smo ih mi na policama zatekli. Još koji mjesec i sve bi knjige s polica bile skinute, raskloplјene i složene na pod u jedan od onih slojeva.

Opet, valja pretpostaviti da bi toga trenutka, kad se mokraća i izmet ne bi imali čime pokrivati, ti isti službenici, koji su se u nuždi knjigama služili za obavljanje nužde, lopatama u košare i vedra trpali te zagovnjene i upišane knjige, iznosili ih na prozor i bacali u karoseriju kamiona za odvoz smeća. Pretpostavljam i da oni, koji u pravu i politici slijede logiku metonimije, protiv toga *bacanja kroz prozor,* protiv te izuzetne *defenestracije* ne bi imali ništa. Nemam ni ja otkako me je Ante uvjerio o čemu se tu radi, samo žalim što to moraju raditi ove četiri žene, umjesto da to rade oni koji su to napravili.

Upravo kad sam se pozdravio s Antom, ušao u kola i trebao napustiti Drniš, prilazi mi znanac i kroz otvoren prozor automobila uručuje tri dara: plavi notes, smotak novčanica i nekakvu osmrtnicu. Ne traži od mene da to ispred njega razgledam i čitam, on mi to daje da se imam čime na putu zabaviti. Zadržim darove na koljenima, mahnem rukom svima onima koji ostaju na Poljani i kažem Juri da krene. Pita me Jura u kom smjeru a ja ga upućujem na izlaz iz Drniša koji vodi prema Promini.

Kad smo izišli na put bez križanja, Juri u vožnji nije trebala moja pomoć. Prije nego darove odložim na stražnje sjedalo, htio sam ih pogledati.

Plavi je notes imao plastificirane korice i metalni mehanizam koji je, zakvačen pri vrhu stražnje korice, čvrsto držao papir za pisanje. I korice i mehanizam za kvačenje papira bili su tako temeljito napravljeni da bi se, ne oštete li se namjerno, mogli desetljećima koristiti. Baš nešto temeljito napravljeno! Papir nije bio tako dobre kvalitete. Imao je pri dnu vodeni žig na kojemu je pisalo *BY ART*. Na naslovnoj stranici, pak, bio je otisnut grb: okrunjen dvoglavi orao koji u srcu ima štiti, na štitu križ, u četiri polja između križnica četiri ocila. Ispod toga grba piše *REPUBLIKA SRPSKA KRAJINA* i to isto na engleskom *THE REPUBLIC OF SERB KRAYNA*.

Pretpostavljam da je notes uvozna roba, da u Kninu nije proizveden i da je služio kao promidžbeni materijal koji se dariva stranim emisarima, da bi oni, gledajući taj grb i ime države, povjerovali u njeno duboko povijesno korijenje. Ne znam koliko su toj promidžbi stranci nasjedali, ali znam da su i ta država i njeno ime puka izmišljotina, da se pojam *krajine* u smislu bilo kojeg državnog oblika nikada nije upotrebljavao i da su i država i ime — uz patronažu njihova liječnika, po specijalizaciji psihijatra — mogli poteći iz glava takvih umova kakvi su umovi bili jedan loš policajac i jedan nikakav zubar. Oni za tu državu i njeno ime snose krivnju, ali oni nisu ni jedini ni glavni krivci. Njima je iz Beograda poručeno da stvore državu i dadu joj ime, i oni su to učinili. Zauzvrat, dobili su ovaj notes što ga držim na koljenima!

Istina je da je sjeverno od Zrmanje, uzduž granice s Osmanlijskim Carstvom, dok nije propalo, postojala Vojna krajina kao oblik organizacije vojske na teritorijalnom principu. Takav se oblik vojnih krajina u to vrijeme prakticirao posvuda na svijetu. I ovoj našoj Vojnoj krajini nasuprot, odmah s druge strane granice, postojala je osmanlijska Vojna krajina i zvali su je *Serhat,* isto krajina, samo na turskom jeziku prema riječi perzijskog porijekla. Južno od Zrmanje ni Vojne krajine nije bilo, a kad bi je i bilo, ona kao ni tamo gdje je postojala, ne bi nosila nacionalne atribucije, kao srpska, kao hrvatska, već samo i isključivo kao Vojna krajina.

Južno od Zrmanje riječ *krajina* se koristila uvijek u značenju kraja vezana uz neko središte. Dakle, ne granica nego okolica! Tako je postojala Kninska krajina, Drniška krajina, Sinjska krajina, Imotska krajina i krajina svakog drugog središta. A da bi među tolikim krajinama postojala i neka s nacionalnim atributom, nije bilo moguće, jer je stanovništvo dvaju naroda živjelo pomiješano. Da je prije sukoba *krajina* bila isto što i *kraj,* vidi se i po nazivu drniškog muzeja, o kojemu sam ti nešto rekao, zvao se *Muzej Drniške krajine*. Kad Promina ne bi imala jedinstveno ime za sva svoja sela, ona bi se zvala Oklajska krajina.

To da je postojala neka srpska krajina moglo se učiniti samo Momi Kaporu, dok je, obasjan svjetlima pozornice, okružen lijepim ženama, na kninskoj tvrđavi pričao neki od viceva iz svog repertoara. Dobrim je dijelom ta pretvorba *kraja* u državu i bila djelo tih pijanih gostiju iz Beograda! Od svega mi je najžalosnije što su ti gosti u govna i mokraću, kao i činovnici knjige drniške biblioteke, uvaljali i ovu lijepu riječ — *krajinu* u smislu okolice. Ali što možeš! Jedan psihijatar, jedan policajac, jedan zubar, jedan bankar i Momo koji im povjerova i tu, od knjiga nedužniju, nedužnu riječ posraše i popišaše. Ne mari, oprat ćemo je u izvorskoj vodi kraj Čavoglava!

Nećeš vjerovati da u rukama držim devet novčanica u vrijednosti od, kako na njima piše brojkom i latiničnim i ćiriličnim slovima, pet milijuna dinara. To znači da mi je u rukama četrdeset i pet milijuna dinara, ne računajući sitniš od koji milijun u novčanicama vrijednosti deset i sto tisuća. Bome ga i tu zagovnaše! Ne oni u Kninu i Drnišu, već oni u topčiderskoj tiskari koji su im taj novac tiskali i poslali da njime lože vatru i nad dimom te vatre suze rone.

Ali nije velik broj nula na tim novčanicama glavna atrakcija, koliko god bilo čudno što su se našli ljudi — a očito je takvih bilo — koji su povjerovali u vrijednost novca s toliko nula. Glavna je atrakcija što je taj novac, ti silni milijuni, namijenjen upotrebi u obje srpske izmišljene države. To je središnja atrakcija! Novac je isti, ali je na jednim novčanicama država čiji je taj novac Krajina, a na drugima Republika Srpska. Dakako, i tiskara je novca ista! Ona na Topčideru!

Bilo bi dobro, iako od toga pameti ne bi došli, kad bi novčanice namijenjene dvjema državama pogledali oni koji su trubili i dalje trube kako je Tuđman, okružen jelenskim rogovima, u miru stoljetnih šuma, s Miloševićem *dijelio Bosnu.* Zaboga, kako se s Miloševićem Bosna mogla dijeliti kad taj ni cjelovitost Hrvatske nije priznavao! Tiskao je novac za ono što je prigrabio od Bosne i za ono što je odlomio od Hrvatske. Bankar zna što je na prvom mjestu — novac! Što se nakon toga ima dijeliti? Što imaš dijeliti s onim koji ti je ukrao košulju? Možda rukave te košulje? I što ako u diobi dobiješ jedan od rukava, kad ćeš s njim biti gol kao i bez njega? Ne možeš pristajati s nekim na diobu nečega kad taj ne priznaje ni tvoju cjelovitost.

Treću stvar koju mi je poznanik dao da, dok putujem, pogledam, osmrtnicu, moram ti od riječi do riječi prepisati, iako bi bilo mnogo bolje da vidiš njen preslik. Ona na neki način, siv i surov u svakom pogledu, dođe kao poanta onomu što se u protekle četiri godine ovdje zbilo, ali i onomu što sam vidio za nekoliko sati boravka u Drnišu. Počnimo! Na čelu je osmrtnice križ, nije zvijezda petokraka, iako bi, po mom sudu, bolje pasala. Križ sa četiri bizantska ocila! Ispod križa i ocila piše:

*Tužnim srcem javljamo rodbini, prijateljima i znancima da je dana 4. kolovoza l995. godine iznenada preminula nakon četiri godine teške bolesti*

***SRAO KRAJINA***

*Posljednji ispraćaj pokojnice obavljen je tiho, uz svirku limene glazbe raketnih bacača hrvatske proizvodnje, u subotu, 5. kolovoza, l995. godine u 11 sati i 3O minuta na tvrđavi u Kninu.*

*Ožalošćeni: supruga Opanka, suprug Balvan, sin Balvanko, djed Francois Mitterrand, nećak Sloba, brat od tetke Jovan Rašković, pokojničin osobni zubar s plombom na mozgu Milan bre Babić, mali pjesnik od kužine Radovan Karadžić, te ostala tugujuća rodbina na čelu s Milom Martićem, trenutno u bijegu na svom žalosnom BBBBB koridoru.*

*Molimo da nas poštedite žalovanja. Umjesto vijenaca novčane priloge preko Moskve poslati na Dedinje.*
*Gorjela u paklu dabogda!*

Ne znam da li se ta kletva ispunila, da li ta, od drugih posrana i od same sebe popišana, Krajina gori u plamenu pakla, ali sam, kad su kola izbila pred kuće Manojlovića i krenula pored napuštenog rudnika ugljena, i kad je preda mnom puknuo pogled na njenih deset kilometara dužine i širine, vidio da moja Promina gori u plamenu smreke, hrasta, graba, loze i trave što je na neoranim njivama izrasla proteklih godina.

Počevši od vrha planine, gdje je bila smještena srpska osmatračnica, koju su naši zrakoplovi morali razoriti i prije početka kopnenog napada, pa preko njenih obronaka i polja, šuma i sela u nizini, sve tamo do kanjona naše rijeke, posvuda gore vatre i posvuda se iz tih vatara izvija dim, koji, jer nema vjetra da bi ga nosio, visi nad zemljom kao što visi mjestimična magla. Miris se toga dima, jer prodire preko rashladnog uređaja, osjeća i u automobilu iza zatvorenih stakala. To je miris zelenila u plamenu. U njemu, zbog njene intenzivnosti, prevladava miris smričine smole.

Koliko mogu vidjeti, sudim da su požari izbili na mnogo mjesta i da se ni jedan od njih, jer nije bilo vjetra, nije pretvorio u užarenu branu koja se miče, koja brana i pred sobom pali sve što je zapaljivo. Gdje je požar nastao, u kolovoškom zelenilu, što ga je prije tri dana natopila obilna kiša, bez vjetra, tu se i zadržao, a ako se i širi, čini to polako. Mora da su ih na tako mnogo mjesta prouzročile nagazne mine koje su aktivirane za vrijeme borbi što su tu prekjučer i jučer vođene. A moguće je i da su Srbi upotrijebili pancirna zapaljiva zrna kako bi u buktinju pretvorili smrekove šume koje se pružaju između Promine i Miljevaca, otkuda je nastupala hrvatska vojska i ugrožavala im put kojim su bježali

iz Drniša. Što je uzrok tolikim požarima sad se ne može znati, najvjerojatnije se nikad neće saznati. Ali se već sada, iz ovoga što vidim, pouzdano zna da Promina gori u smiraj trećeg dana borbi, a da li i SRAO KRAJINA gori u paklu, to samo vrazi, poslužitelji pakla, mogu znati.

Već kod Manojlovića kuća, koje su na uzvisini, nailazimo na razoreno mitraljesko gnijezdo. U njemu je onesposobljeni *browning*. Onesposobljen minom ili pogotkom topovske granate! Uz njega je mnogo praznih čahura i tri sanduka neupotrijebljenih naboja. Malo podalje od mitraljeskog gnijezda nalazi se tenk s iskidanim gusjenicama i razvaljenom topovskom kupolom, na kojemu bijelim ćiriličnim slovima piše *DADO — DEMON*. Je li taj *DADO* unutra, ako je unutra bio kad je tenk pogođen, ne može se iz prolaza vidjeti; trebalo bi stati i pogledati. Ili je *DEMON — DADO*, kad je prigustilo, iz tenka iskočio, sam izazvao detonaciju mine za onesposobljavanje tenka i pobjegao glavom bez obzira, što je mnogo vjerojatnije? U svakom slučaju, *DADO* toga *DEMONA*, ako je *DEMON* tenk a ne *DADO*, više nikada neće voziti i iz njega pucati. Uvijek me je zaprepašćivala sjedinjena moć čovjeka i oklopa pod kojim se čovjek u ratu krije i iz kojega napada, od hoplitskog štita do najsuvremenijih tenkova; i iznenađivala mizerija i čovjeka i oklopa kad se jedno od drugoga odvoji, kad se čovjek dade u bijeg, a oklop ostane hrđati na bojnom polju. Ovoga mi se puta, valjda zbog toga napisa na tenku koji u *DADI* i *DEMONU* objedinjuje čovjeka i oklop, razlika između moći u sjedinjenu čovjeka i oklopa i mizerije kad se to dvoje razdvoje čini većom nego ikad. Ode *DADO* a ostade *DEMON*, kako *DADO* više *DEMON* ne bi bio.

Od tragova borbi mnogo su brojniji usput viđeni tragovi bijega. Dijelovi vojničke odjeće, bluze, hlače, šajkače; obuće, čizme i cipele, patike i šlape, nalaze se i na putu i oko puta. Dijelovi vojničke opreme, deke, ranci, torbe, opasači, susreću se i pojedinačno i na hrpama koje su, vjerojatno, nastajale kad su se rasterećivala kola kojima se bježalo. Na rasterećivanje kola u kojima se *maglilo* podsjećaju i madraci, jorgani, sagovi i sitniji dijelovi namještaja na kojima se sjedilo ili ležalo u karoserijama prijevoznih sredstava. Uz cestu se nalaze i brojna vozila, među kojima je najviše starih, tko zna kada kupljenih ili ukradenih, *fića* i *buba*, koja su ostala bez goriva ili im je nešto na putu *crknulo*. Iz njih ispadaju odjeća, obuća, pokrivači svih vrsta, kišobrani, torbe, spužve i plastične boce. Osim tih starih automobila, uz cestu su ostajala napuštena i sva ostala prijevozna sredstva, zaprežna kola bez konja, traktori i sve vrste prikolica, motorkotača i bicikala.

Ako je ovako i na drugim cestama, onda se na Tuđmanov poziv da ostanu kod svojih kuća nitko neće odazvati. Ti su ljudi pobjegli mnogo prije nego su se odlučili na bijeg; ti su ljudi sustavno u sebi razvijali strah od hrvatske države, da bi ih taj strah, na početku, mobilizirao na otpor, a

kad je vlast hrvatske države ipak morala doći, kad je život u hrvatskoj državi postao njihova sudbina, taj ih je strah primorao na bijeg; ti su ljudi bili uvjereni da će im, kad do ovoga dođe, iz Srbije stići pomoć, toliko uvjereni da je postalo pitanje časti i zdravog razuma u to vjerovati ili ne vjerovati — vjeruješ li u to, častan si i pametan čovjek, a ako ne vjeruješ, nečastan si i lud; ti su ljudi vjerovali da svatko tko je lukav treba bježati kako bi tim bijegom iznudio pomoć Srbije, o kojoj su mnoge pjesme pjevane, i onda će se u roku od nekoliko tjedana na krilima *bratske pomoći* slavodobitno vratiti tamo odakle je pobjegao; ti su ljudi bili svjesni onoga što je za četiri godine okupacije na području kojim su gospodarili napravljeno njihovim susjedima, spaljeno, pokradeno i usmrćeno, i nisu imali hrabrosti, kad se susjedi vrate, pogledati im u oči, pa su — nadajmo se — kao časni ljudi bježali od stida i sramote.

Nesreća koju su napravili i nesreća koja će, po pravilu *vrati milo za drago*, njima biti napravljena leži u sadržaju parole, koju su po svim ravnim plohama ispisivali, *OVO JE SRBIJA*. Bili su preko sto i pedeset godina uvjeravani, sve dok se nisu potpuno uvjerili, da su Knin, Drniš, Promina i sve ostalo što su silom uspjeli zaposjesti, i što uspjeli nisu, Srbija, a kad se pokazalo da je to netočno, pobjegli su glasovitim BBBBB koridorom i bježat će njime još dugo. Od poziva da ostanu neće biti ništa. Ono što ih ostane i što ih se vrati, neka budu što jesu, ali neka, zaboga, više ne ispisuju parole *OVO JE SRBIJA*, ni *SRBIJA JE TAMO GDJE I JEDAN SRBIN ŽIVI* — pored koje u ovom trenutku upravo prolazim — jer je ta glupost kriva za sva počinjena nedjela, pa i za ovo njihovo bježanje BBBBB koridorom.

U Oklaju je zapaljena općinska zgrada, još u rujnu devedeset i prve. Bilo bi čudo kad je ne bi zapalili, ona je za Prominu isto što i Bijela kuća za Amerikance. Još i više, jer nije sagrađena od uvoznog nego od domaćeg kamena. Zapaljen je i zadružni dom i nekoliko kuća oko općine. Osim doma, kojega kod prvog paljenja nije bilo, sve to po drugi put gori!

Tu zatječemo skupinu ljudi, ali se pred njima ne zaustavljamo, iako neke prepoznajem. Mašem im rukom u prolazu i oni mi odmahuju. Činim to da i oni mene prepoznaju i da se ne čude koja je ovo budala što u crnoj limuzini odlazi tamo gdje još sve nije čisto, gdje se još mogu susresti razbijene grupice koje iz okruženja traže izlaz.

Na Čitlučkoj ljuti vatra s jedne i s druge strane ceste. A između vatara, nasred ceste, stado od pedesetak ovaca. Pred sobom ih tjeraju dvije djevojke. Kažem Juri da zaustavi kola ukraj puta i tamo ostane dok ovce ne prođu. Jer, razbježe li se, prestrašene od kola u vožnji, čobanice će za njima morati u dim i plamen. Jura me posluša. Sam izlazim iz kola i ostajem prikovan uz otvorena vrata. Dok ovce protrčavaju pored kola, vidim kako starija djevojka nešto došaptava mlađoj, najvjerojatnije tko sam. Obje postaju vesele i smiju mi se, svoji smo. Vrag odnio i televiziju!

Onemogućila je čovjeku da se sakrije kad se sakriti poželi. Pa kad smo naši, krećem po naški:

"Otkuda gonite te ovce?"

"*S one strane!"* odgovara starija, koja je pokazala da zna tko sam i da ću shvatiti s koje su *strane* ovce koje ona goni. Jer to, zbilja, samo Prominjac može ispravno shvatiti!

"Od Rašića torova?" kažem misleći na Vuju Rašića koji se našao kod svoje jare kad mi oni momci ne dadoše da prođem.

"Da, tamo smo ih našle. A jesu li iz Rašićeve tora ili nisu ne znamo."

"Ali bi mogle znati da iz vašeg tora nisu!" prigovaram joj.

"Bome jesu, naše su!"

"Kako mogu biti vaše? Kako ste ih prepoznale?"

"Po rovašu", kaže starija djevojka.

Dio stada je zastao pred kolima, bojao se proći mimo nas. Zastale su i djevojke. Ovce razrogačenim očima gledaju u ono čega su se uplašile, u mene i automobil. Na jednoj od ovaca vidim rovaš i kažem:

"Misliš na one tri recke na ovčjem lijevom uhu?"

"Da, po tome! To je naš rovaš!"

Ne dam se smesti, pokušavam ja smesti nju, pa joj kažem:

"Ali sve ove ovce koje bulje u mene nemaju takav rovaš na uhu. S rovašom od dvije recke ima ih samo nekoliko. Sve ostale rovašene su probijanjem dviju rupa na desnom uhu. Što na to kažeš?"

"Istina je, sve nemaju naš rovaš, ima ih s rovašem od dvije rupe na desnom uhu", odgovara mi i odgovorom me iznenađuje! "Naše su ovce otjerane *na onu stranu,* znaš kad je to bilo! I svaka ovca s našim rovašem, te s dvije recke na lijevom uhu, za to je vrijeme ojanjila četiri janjeta. Onaj koji je naše ovce odveo *na onu stranu* nije na tu janjad stavljao naš rovaš. Pa nije lud! Stavljao je svoj, dvije rupe na desnom uhu. Još koju godinu i stado bi se potpuno pomladilo, ne bi u njemu bilo nijedne ovce s rovašem od dvije recke na lijevom uhu; imale bi sve rovaš sa dvije rupe na desnom. Više se ne bi znalo ni da su to ukradene ovce ni da su bile i ostale naše…"

Priča ona, priča i dalje o tim rovašima i tom rovašenju i pričala bi mi još da joj ne kažem neka uz Božju pomoć proslijedi svojim putem za svojim stadom, kroz ovaj dim i vatru s obje strane ceste i da, kad sam je pozdravio, ne sjedam u kola i ne zatvaram za sobom vrata kako nam dim, koji se najednom nadvio nad cestu, ne bi ušao u kabinu. Ovce su protrčale, mi krećemo dalje, djevojke mi mašu rukama i smiju se. Znam što misle dok me ispraćaju: lako ti je u istinitost priče o rovašima uvjeriti svoga čovjeka, koji je niknuo i odrastao u tom grmlju, što sada gori, i koji zna kako stvari stoje s *ove* i s *one strane* vode.

Neko me vrijeme, dok se vozim kroz Parnice, zaokuplja misao je li moguće da je Vujo Rašić, kad su momci koji pregrađuju putove, osvojili

Prominu, stado ovaca s *bunjevačke* pretjerao na *rišćansku stranu*? Je li moguće? Po onome kako se ponašao kad je u meni prepoznao Pilina sina, nije moguće. Ali, kaže se da *prigode beru jagode*, pa je moguće da je i Rašić, kad je vidio kako to drugi čine, učinio ono što se u danom trenutku činilo normalnim činiti: u svoj je tor *s druge strane* na *svoju stranu* dotjerao stado koje je ostalo bez pastira.

Kad smo bili kod Riđuše, s lijeve je strane odjeknula snažna eksplozija. I do sada smo slušali sporadične pucnjeve negdje u daljini, ova je bila i u blizini i toliko snažna da je zvučni val zatresao automobil kao da je u nj udario odronjeni zemljan usov ili nalet snažnog vjetra. Pogledao sam preko Krčevina, vidio da u Zaogradama gori poprilična vatra i pretpostavio s velikom sigurnošću što se moglo dogoditi.

Između Zaograda i Krčevina vodi poljski put kojim su naši vojnici s Miljevaca, noću, ulazili u svoja sela i srpska ga je vojska morala temeljito minirati. Eksplozija je od mine koju je aktivirala vatra. Time što nagađam i, vjerojatno, pogađam, želim umiriti Juru. On ne pokazuje da je uznemiren, ali ja znam da jest.

Isto onoliko koliko je bio uznemiren kad smo prije nekoliko mjeseci došli na Miljevce obići naše vojnike na prvoj crti bojišnice. Svrha je posjeta bila da im kažem kako više ne smiju noću, samovoljno, ulaziti u Prominu, jer su putovi minirani, pa i taj na kojemu je sada eksplodirala mina. To sam morao ja osobno reći, jer nikoga ne slušaju, a mene bi kao mogli poslušati. Vraga su oni mene poslušali! Rekli su mi da se oni putovima i ne služe, ni stazama, prolaze onuda kuda ljudska noga nikada put nije utabanala. A toliko širok prostor ne da se minirati!

A za Jurin je tadašnji strah, osim mene koji sam poželio posjetiti vojnike na vatrenom položaju, u bunkerima, kriv i zapovjednik koji je razvodio straže na stražarska mjesta, isturena prema neprijateljskoj crti, koja se protezala preko nekoliko uzvisina ispod sela Trbounja. Umjesto da me odmah u bazi, u nekom podrumu, smjesti u džip sa sobom i smjenom straže, on je zapovjedio Juri da me, slijedeći njega u džipu, vozi u crnoj limuzini sve dok nismo došli nadomak našim bunkerima, ali, bome, i neprijateljskim, na uzvisinama. Onda je zaustavio džip i mene pozvao da se iz limuzine preselim k njemu i stražaru, a Juri zapovjedio da se s vozilom skloni ispod zida jedne ograde i čeka dok se mi s vatrenih položaja ne vratimo. Jurino je skrivanje iza slaba zida u šumarku i moje preseljenje iz limuzine u džip ovako obrazložio:

“U naš džip nikad ne pucaju, znaju da razvozimo straže i znaju da bismo mi uzvratili. A njima je draga tišina kao i nama. Ali, ugledaju li limuzinu, znaju zapucati iz protukolca, jer misle da je u njoj došla neka *krupna zvjerka*.”

Mi smo se, razvozeći straže od bunkera do bunkera, zadržali koliko smo se morali zadržati, najmanje sat vremena jer sam ja htio pogledati

svaki bunker iznutra, a kad smo se vratili, zatekli smo Juru kojih petsto metara udaljena od limuzine. Nitko ga ne pita zašto se toliko od vozila udaljio, a on mi se sam opravdava da se udaljio jer je morao obaviti nuždu. Laže, kao da nuždu nije mogao obaviti negdje u blizini auta. Nego je on, strahujući da će prema njemu u limuzini zapucati protukolac, čim smo mi otišli razvoziti straže, odlučio limuzinu napustiti i udaljiti se od nje — pa neka oni s brda po njoj tuku koliko žele! *Čuvaj se sam pa će te i Bog čuvati*! I ne pomišljam mu reći da je limuzinu, s pravom, napustio iz straha. Ne bi mi priznao! Tko, on se uplašio? Ne dolazi u obzir! A istina je da se od moguće mete nije udaljio pola već čitav kilometar! Iz te se daljine limuzini ni trkom nije dospio približiti kad nas je spazio da dolazimo.

Neće priznati ni sada, kod Riđuše, da ga je eksplozija dobro uzdrmala. Tješim ga da smo pri kraju puta, da će me u selu koje je pred nama ostaviti samog, a on će otići natrag i vratiti se po me za četiri dana. Neka ta četiri dana provede gdje želi, najbolje u rođakovoj vikendici u Tribunju; neka se kupa i lovi ribu, neka se za mene ne brine, ja se sam za sebe znam brinuti. Ovo mu potonje ne kažem zato što bi Jura držao da se o meni mora brinuti, on zna da to njegova dužnost nije, njegova je dužnost da vozi kamo kažem da me vozi, već zato što Jura za mene, nakon tolikih putovanja, misli da sam ponekad neuračunljiv, a redovno nepredvidljiv, pa ga zbog toga vožnja sa mnom ispunjava zebnjom. Stoga, kad mu kažem neka se za mene ne brine, želim mu reći neka za sebe sama ne strahuje. Sve će biti dobro, on će se vratiti istim putem kojim je ovamo i došao, bit će u Drnišu pred zalazak sunca, a u Šibeniku za vidjela. Ni za Boga živoga, kad se iz zaselka bude vraćao na glavnu cestu, neka ne skrene lijevo umjesto desno. Jer, skrene li lijevo, naći će se na spletu putova koje ne poznaje, u noći, sam, u luksuznom autu, putova po kojima se, možda, još kreću oni koji bježe, pa će mu biti sto puta gore nego kad me je onomad čekao ispod onog miljevačkog zida. Samo desno, Jura, a onda šibajte!

“Je li ovo vaša kuća, akademiče?” pita me kad smo se zaustavili i izišli iz kola.

“Nije! To je kuća tete Reze, žene šefa elektrane!”

“A koja je vaša?”

“Ona ispod nje!”

“Pa i ona je zapaljena!” čudi se Jura i okreće oko sebe da vidi u kakvom su stanju druge kuće. “Sve je ili zapaljeno ili razoreno! Pa jeste li znali za ovo?”

“Jesam! Onaj dan kad je zapaljeno!… Izvadite, Jura, moju torbu iz prtljažnika i vraćajte se natrag!”

“Hoćete li da vam ostavim svoje čvarke i kobasice?” pita me Jura dok iz prtljažnika vadi moju torbu i ono što je u nju, po mojoj narudžbi,

povrh onoga što sam ja u nju stavio, sam spremio.

“I kobasice i čvarke, kad ste ih već ponijeli!”

“Može!” odgovara mi i pruža torbu. “Ali, akademiče, je li pametno da tu ostajete sami? Gdje ćete tu spavati, to je sve porušeno i opljačkano!”

“Ne brinite, Jura! Snaći ću se ja i ako vi četvrti dan zaboravite doći po mene.”

“Neću vas zaboraviti! Kako bih vas mogao zaboraviti? Što pričate!”

Čekam dok Jura ne sjedne u kola, dok kola ne okrene, dok ne iziđe iz sela i dok se ne uvjerim da je izišao na glavnu cestu i skrenuo desno. A onda stavim torbu na ramena i krenem kao što je nekada tim putem kretao Cvitko, prosjak iz Kijeva, koji je svakoga Božića bio gost u obitelji Revačevića.

O Zlatko, o moj Zlatko, da znaš kakvu bol bolujem i kakvu tugu tugujem, dok idem od kuće tete Reze do avlijskih vrata svoga ćaće! Kao da ne idem putem od zemlje i kamena, kojim sam bezbroj puta bos i obuven prolazio; kao da se ne nalazim u vremenu jednog kolovoškog dana u smiraj; i kao da ja, onaj što hoda, nisam onaj koji je nešto prije letio u helikopteru s nekim predsjednikom! A taj je privid, da ne gazim po zemlji i kamenu nego po mekanom sagu, da nisam u određenom vremenu nego u bezvremenu snu koji snivam i da nisam od krvi i mesa, ono što jesam, već eterični duh nevezan ni uza što stvarno, taj je privid djelo travnatog saga nastala proteklih godina na putu koji pamtim i kao blatnjava, i kao prašnjava, i kao ledom okovana, ali nikada ovakva kakav me je danas dočekao — debelim, mekanim sagom pokrivena.

U masnoj zemlji, između kamenja, svakog bi proljeća i svake bi jeseni iznikla i izrasla bujna trava. Negažena nogama, osim nogama rijetkih posjetilaca, proljetna bi se trava preko ljeta osušila, a jesenjsku bi zimi ofurio mraz. I jedna i druga polegle bi po zemlji i stvarale stelju, koja je iz godine u godinu bivala sve deblja.

Ni zapaljene kuće posvuda oko mene, ni razvaljena dvorišta ispred mene, za mene je, Zlatko, taj travnati sag po putu kojim godinama nitko ne prolazi bio najtužniji i najbolniji doživljaj, dok sam išao prema avlijskim vratima svoga ćaće. Vrata nisam našao, odnesena su, i tomu se ne čudim, jedino je čudo — valjda jer ga nisam očekivao, a sve ostalo jesam — travnati sag koji je samo za koju godinu uspio prekriti tragove ljudi od više stoljeća.

# Knjiga četvrta

***(Ponedjeljak, 7. kolovoza, 1995)***

# *1. Nikola*

Bivao sam osamljen i kad sam se nalazio u društvu, među istomišljenicima i među protivnicima. Nasuprot tome, bio sam u društvu i kad sam se nalazio sam sa sobom. Dakle, bio sam osamljen i kad sam nisam bio, a osjećao sam se osamljen i kad sam bio i kad nisam bio sam. U jednom koliko i u drugom slučaju! Bio sam samotnjak i samotnjak sam ostajao najčešće onda kad samotnjak nisam htio biti; a kad bih samotnjak htio biti i ostati, samovanje bi mi uskratilo društvo. Koliko god želio samovati, sam ne bih ostao ni onda kad bih kojim slučajem na svijetu ostao jedini. U tom bih slučaju zajednicu izmislio, jer bez nje živjeti ne mogu. Ni samovati mi se bez nje ne da! Zar se iz svega ovoga što govorim ne vidi da ja ne razlikujem samoću od druženja ni samotovanje od zajedništva?

Ali, dragi Zlatko, nikada u životu nisam bio osamljeniji nego što sam osamljen bio minule noći i nikad se dulje s nekim, osamljen, u društvu nisam nalazio, koliko sam se družio s onim koji je uza me bio protekle noći. Bio sam sa sobom, samotan, a u društvu sa svojim ćaćom! Kao travnata stelja na putu od kuće tete Reze do ćaćinih dvorišnih vrata za osjećanje da lebdim, tako je za tu osamu i za to druženje kriva nagorjela jablanova greda koju sam sinoć, dok je još bilo danjeg svjetla, vidio i dotaknuo jagodicom kažiprsta.

Na ulazna vrata onoga dijela kuće — samo jedne sobe — koji je pripadao ocu mogao sam ući jedino ako odmaknem grane lovorova grma, koji je rastao u dvorištu, odmah pored tih vrata. Dalje od kućnog praga nije bilo ni uputno ni potrebno ulaziti. Osim električnog štednjaka u sobi i željeznog umivaonika koji se u vrijeme paljenja našao u dvorištu, pod prozorom, sav je ostali namještaj izgorio. Pregradni zidovi prema dijelovima kuće strine Mande i strine Kajice u plamenu su se urušili, a šuplja je cigla, od koje su zidovi bili zidani, pucajući u jari, stvorila na podu takav krš od oštrih šiljaka da su, pomiješani sa čavlima i *klampama* ispalim iz krovne drvenarije, predstavljali opasnost za iskorak noge i u najboljoj obući. Uz oštrice od cigle i željeza, prepreku su pravile i *tatule,* smokve i *divizme*, koje su izrasle iz raspucana poda prekrivena sprženom žbukom i pepelom. Po neke od njih nadrasle su visinu ogoljenih zidova i od prostora nekadašnje sobe učinile neprohodno grmlje izraslo na ljutu kršu. Na *čačku*, kako taj ljuti krš zovemo!

Iznad krša na tlu, kroz grmlje, s jedne strane oslonjena na ostatke električnog štednjaka, a s druge na neporušeni dio pregradnog zida, pružala se nagorjela jablanova greda. Gledam na jednu i drugu stranu, gledam ostale dijelove zgarišta, i ne vidim da je od ijedne grede, a bilo ih

je na tavanu i krovištu kuće duge dvadeset i tri metra pravo mnoštvo, ostalo išta nedogorjelo, išta nepretvoreno u pepeo iz kojeg će izrasti korov i grmlje. A ta jedina jablanova greda svoje preživljavanje u pougljenjenu obliku može zahvaliti padu na dva oslonca, na zid i štednjak. Da je pala na pod i u gorućem stanju našla se u žaru gdje su izgarale sve ostale grede, *rožnjici, vinčanice*, tavanske daske i sav sobni i tavanski namještaj, ona bi, kao i sve ostalo što je bilo drveno i plastično, izgorjela. Ovako, na visini, odvojena od žara, sama se pomalo gasila u hladnom zimskom danu i ostala takva kakva nas je dočekala. Ta jablanova greda meni ne predstavlja ostatak kuće kao što će ga predstavljati svima koji je ugledaju, meni su ostaci kuće vanjski zidovi koji su vatru dobro izdržali, ta je jablanova greda za mene jedini ostatak *Piline japije*, koju je Pile godinama sjekao, pilio, iznosio iz dubine kanjona i slagao komad po komad u jari, snivajući da će od nje jednom sagraditi kuću i oženiti se.

Tu sam ti, Zlatko, kod te *Piline japije*, kod tih jablanovih greda prekinuo priču o gajdašu i njegovu snu o gradnji kuće, priču o svom ocu, koji me posvuda prati i koji me gleda iz svakog ogledala u kojemu se ogledam od stopala do tjemena. Gotovo je nemoguće da ti, pošto sam sinoć vidio i dotaknuo jagodicom prsta tu jedinu preostalu jablanovu gredu i pošto sam se svu noć s njim družio i s njim samovao, jutros ne nastavim priču o gajdašu i njegovoj *japiji.* Nastavit ću, i u pismu što ti ga već pišem ispričat ću je do mjesta kad ću se kao njegovo prvo dijete, zajedno s njim i njegovom ženom, useliti u kuću koja će imati krov od te *japije.* Dotle! Ali nemoj ni slučajno pomisliti da će tu biti kraj gajdaševu snu o gradnji vlastitog doma, bit će to tek malkice dalje od početka. Bilo zato što on nije imao sreće da svoj san zarana ostvari, bilo zato što se ničiji snovi o gradnji doma nikada i ne završavaju, što i ti snovi i priče o njima traju do groba. I preko njega, ako ih ima tko pamtiti, kao što ja gajdaševe pamtim.

Ćaća je mogao nastaviti s pronalaženjem, kupnjom, sječom i piljenjem jablanovih stabala, što će i činiti, mogao je uz *japiju* za jednu kuću pribaviti i *japiju* za drugu*,* ali bi, prikupljajući isključivo drvenariju za krovište, do kuće teško ikad došao. Što teško! Što ikad! Nikako i nikada! Za gradnju kuće trebao mu je novac. Ne onaj koji će se dobiti prodajom ovnova, jer bi tim novcem građena kuća bila zajednička, obiteljska, a ne ono za čim je on težio, samo njegova. Trebao mu je novac koji će, ne prestajući se brinuti o obiteljskom stadu, sam negdje zaraditi i uštedjeti. Takva bi zarada i ušteda bila moguća jedino kad bi se posao našao u blizini Torova, na elektrani, i kad bi se obitelj složila s tim da on zaradu zadržava za sebe, a da se hrani i živi u obitelji na račun poslova što ih, čuvajući ovce, obavlja za nju. Trebalo bi najprije dobiti taj posao na elektrani, pa tek onda staviti obitelj na kušnju.

On posla na elektrani nije mogao dobiti, dobili su ga oni koji su bili bliski *Francoti*, šefu elektrane. On mu od dolaska iz Trsta u naše selo blizak nije nikada bio. Ni onda kad budu živjeli na udaljenosti od pedeset metara, blizak mu neće biti! Jer nije imao volje spadati među one koji su se *Francoti* ulizivali i na gozbama mu na uho pjevali: *Gospodar je naša dika, naš je central sve do vika*! Ni među one koji su *Gospodaru* bez plaćene nadnice gradili kuću i pjevali mu hvale: *Pomoga si gole, bose! Cipelice cure nose!*

A najmanje se htio ubrojiti među one koji su s *Gospodarom* elektrane jeli pečenicu prelivenu jajima, pili žutinu i nabavljali mu ljubavnice, s kojima će, i pored supruge dovedene iz Trsta, koja je sa sinom živjela na elektrani, u selu praviti djecu, a oni će svakome od te djece, čim se rodi, zavrnuti vratom i pokopati ga u nekoj od gromača, kako *Gospodar* ne bi morao voditi brigu o muladi što su mu ih ljubavnice jedno za drugim rađale. Ne, on nije bio gajdaš za to kolo i tu veselicu! Zato, sve dok *Francota* ne naleti na sedamnaestogodišnju Rezu, Savanovu kćer, koja je na preljub uz blagoslov braće i rođaka pristala, ali na čedomorstvo nije, koja je rodila tri sina, prisilila oca tih sinova da joj gradi kuću i na taj način ukrotila *starog jarca iz Trsta*, a njegovu suprugu primorala da se u Trst vrati, Pile Revačev neće na elektrani dobiti ni najlošiji posao, onaj na buri i kiši, što ga zovu *vanjski*.

Do tada, dok se *Francota* ne upeca na Rezu i dok ona ne ukroti *starog jarca*, posao je morao potražiti u deset kilometara udaljenom Trbounju, u rudniku boksita. Tražio ga je prije toga na Mratovu, u rudniku boksita također, i u Razvođu, u rudniku mrkog ugljena, što je Puljanima od Trbounja bliže, ali tamo praznog rudarskog mjesta za njega nije bilo, sva su popunili njegovu mlađahni vršnjaci, on je i tu kasnio.

Porodica, što znači, djed Revač, jer je on bio i glava te porodice i jedina muška odrasla osoba u njoj, pristao je na njegov odlazak u rudare samo zato što je prijetila opasnost, produži li se rat još godinu dana, da bude mobiliziran i ode tamo kamo mu je otišao otac, jedini koji je još bio živ, i kamo su mu otišla četiri strica, sva četvorica već među pokojnicima. Rođen je prve godine dvadesetog stoljeća i do godinu dana, a možda i prije, bit će zreo za vojnika. Rudari ugljena i boksita, u ograničenom broju — jer je državi u ratu vojnik bio i onaj koji joj proizvodi aluminij namijenjen vojnoj industriji, i onaj koji joj kopa ugljen za pogon lokomotiva — bili su pošteđeni mobilizacije. Zbog toga je *čoban* od obitelji, od djeda, dobio dopuštenje da postane rudar, kako i on ne bi otišao u svjetsku klaonicu, kamo su mu nepovratno otišli stričevi, a otac još uvijek tamo hoda s dobrim izgledima da i on završi kako su mu braća završila. *Čobana* će kod ovaca zamijeniti neki od njega mlađi dječak! Obitelj takvih ima!

Dakle, jedino zato da ne ide u rat, jedino zbog pritajene nade, koja je

uz to išla, da bi u rudniku i za sebe mogao nešto iskopati i priložiti onoj *japiji*, onom snu o gradnji svoje kuće, ćaća se upustio u rudarenje. Nije ni potrebno kazati, bojažljivo preko svake mjere.

Dugo nisam ni znao da bi ćaća u mladosti bio rudar, što nije bilo ništa posebno biti. Od njegove generacije u Promini nije bilo momka koji se sa zaštitnom kacigom na glavi i svijećom u ruci ne bi spustio duboko pod zemlju bar na mjesec dana, da iskuša je li to posao za njega. Jer ga o tomu nisam čuo govoriti, pretpostavljam da je rudarenje htio potisnuti iz pamćenja kao nešto osobito neugodno, kao nešto u čemu se nije snašao i kao nešto što ga je povrijedilo i pokazalo mu da će *čoban* ostati i kad čoban ne bude.

Kao i svaki novak u rudarstvu morao je proći propisanu obuku, a ta je obuka bila usputna, uz rad pod zemljom, vođena od ljudi koji o učiteljskom umijeću nisu znali ništa, iako su mislili da su u rudarenju bogovi, kao učitelji mladih rudara i nešto više od toga. Išla im je na ruku i nevjerojatno razgranata, rekao bih, cjepidlačarska hijerarhija u tom, i na prvi pogled i u stvari, priprostom zanimanju. Da bi u toj hijerarhiji od početka, od onoga koji rudaču utovaruje u vagonete, dospio do onoga koji *radi u forvercu* i onoga koji *cimperava* — što znači onoga koji kopa prvi i onoga koji mu iznad glave postavlja grede kako usov ne bi zasuo i rov i njega — da bi od utovarivača dospio među prve i najbolje plaćene rudare, morao si proći surovu školu, koju neki, jer su bili tupi ili se nisu znali gurati, nikada ne bi završili. Mislim da je ćaća u napredovanju kroz rudarsku hijerarhiju završio tamo gdje je i počeo, na zvanju i plaći onoga koji lopatom tovari i rukama gura vagonete. A pouzdano znam iz njegovih priča, kad ih je počeo kazivati i kad sam saznao da je rudar nekada davno bio, da je dubokom mržnjom mrzio *kape*, rukovodioce smjena, među njima poimence Đovanina Kontića i nekog Špiru Ledenka, obojicu mještana Trbounja i rudara od djetinjstva. Čini se, po dubini te mržnje, da su ga oni podučavali rudarenju i da je prvi put iz njihovih usta čuo kako je *čoban* biti velika sramota, kako je svirati na fruli i dipliti na diple, kako je biti gajdaš nešto nastrano i nazadno, nešto čega se *svjetski momci*, kakvi su oni bili, *kape,* te rudari *u forvercu* i oni koji *cimperavaju*, moraju kloniti kao vrag tamjana. I ne samo kloniti, nego se i rugati toj gajdaškoj zaostalosti i tom frulaškom primitivizmu! Rugati i na toj poruzi stvarati svoju veličinu, veličinu *svjetskih ljudi*, onih koji su *vidjeli svijeta* i znaju razlikovati što je *svjetsko,* a što seljačka čamotinja i natražnjaštvo.

Rekoh ti, Zlatko, da o njegovu rudarenju dugo nisam ništa znao, pogotovo ne da bi ono ostavilo duboku i nezacijeljenu ranu u njegovu odrastanju. Tek kad se njegova kći, moja sestra Marija, odlučila udati, doznao sam da je on neko vrijeme u momačkim danima bio rudar i da je to u njegovu sjećanju ostavilo duboku brazdu. On se kćerkinoj udaji

neočekivano usprotivio, žestoko i nepomirljivo, što nije bilo u skladu ni s njegovom naravi, ni s njegovim odnosom prema samostalnosti svoje djece ni s trenutkom u kojemu smo živjeli. Doduše, njegova je želja bila da mu kći nastavi učiteljsku školu u Zadru do završetka, da postane učiteljica, pa neka se onda udaje za koga želi. I s te je strane bio u pravu! Međutim, kći mu je na kraju te školske godine imala popravni ispit iz jednog predmeta i, umjesto da preko ljetnih praznika uči, položi popravni i nastavi školovanje, ona se preko ljeta zaljubila i nije htjela ni popravljati ocjenu ni nastaviti školu. Kad je to postala gotova stvar, kad mu je kći ostala kod kuće i ako je školska godina odavno počela, on je izišao s drugim razlogom zbog kojega se protivi njenoj udaji.

Bio sam njegovo najstarije dijete, završio sam učiteljsku školu, zaposlio se i morao sam se, koliko je to stajalo u mojoj moći, po majčinu i sestrinu nagovoru, prihvatiti uloge pomiritelja. Znači, uvjeriti ćaću neka se kćerkinoj udaji ne protivi, jer su vremena nova, ona će se udati za koga želi i bez njegova pristanka. Pa kad je tako, da ona školu nastaviti ne želi, nego se namjerava udati, zašto da se zamjera i njoj i svom budućem zetu, koji će, na ovaj ili onaj način, sutra postati član naše obitelji? U ulozi pomiritelja, njega i kćeri mu, njega i zeta mu, prvi sam put imao priliku čuti da je on nekada bio rudar i da je tada prošao kroz surovu školu, kroz uvjerenje da će, takav kakav je, zauvijek ostati utovarivač vagoneta, da nikada neće biti rudar *u forvercu* ni onaj koji nad njim *cimperava.* U ulozi pomiritelja, pak, dogodilo mi se ono što se ponekad događa rudaru u *forvercu*: da jednim udarcem krampa u stijeni probuši rupu iz koje šikne mlaz vode i zaprijeti da će poplaviti rov i podaviti sve rudare u njemu.

Mladić koji se zagledao u sestru, i ona u njega, radio je na elektrani, gdje i ćaća, kao električar. Njih su se dvojica susretali gotovo svaki dan. Ako se u tijeku dana i ne bi vidjeli, mogli su od drugih saznati što je koji toga dana radio i govorio. Mladić je bio i dobar radnik i pristojan čovjek; čim se oženi, uselit će se u jedan od stanova u novogradnjama koje su podizane na vrhu strane iznad elektrane za potrebe radnika koji u susjednim selima nemaju svojih kuća. Ćaća ni protiv toga mladića ni protiv života što ga jamči njegovoj kćeri nije imao ništa. I kad sam ga uvjeravao da ne bude *staromodan*, zatucan i krut, da sestrinoj volji prepusti izbor supruga, on mi je ponavljao kako *protiv momka nema ništa; takav je kakav je; ako je dobar njoj i njemu je; ni bolji ni gori od drugih; bit će joj što je izabrala; on joj toga nije birao, neće ni koga drugoga; neka joj je sa srećom koga god izabrala.*

“Ali!”

“Što ali?”

“Od nikakvog je *ćaćetine!”*

A taj *nikakvi ćaćetina* od dobrog momka nije bio nitko drugi nego

Đovanin, *kapo* u rudniku dok je ćaća bio rudar. Uz Ledenka jedan od onih koje je po zlu zapamtio, jer su se nad njim, mladim, naivnim i neukim samotnjakom iživljavali. Pružao im je priliku da na njegovoj malenkosti grade svoju bahatu veličinu.

"A što nije valjalo kod toga njegova *ćaćetine*?" pitao sam i kad sam prvi put čuo da je ćaća desetak godina prije moga rođenja bio rudar i kad sam doznao otkud potječe ta njegova *zatucanost* da ne dopušta kćeri izbor Đovaninova sina za muža, iako joj u načelu pravo na izbor ne osporava.

"Lakše bi mi bilo odgovoriti da si me pitao što je kod njega bilo dobro. Kod njega nije bilo dobro ništa! Od njega nisi mogao čuti lijepe riječi. Sve bum, bum! Psuje i psuje, svaka druga riječ psovka! Takve *beštime* i takvog *beštimadura* nisam čuo ni vidio! Sastavlja nebo sa zemljom! I ljuti se što ga sastaviti ne može! A požderati i popiti! Ne pitaj, taj o ničemu drugom i ne govori osim o žderanju i lokanju! A ženskar! Sve potrošiti, sve spiskati na ženetine! Da je valjao, ne bi ga žena napustila i s troje djece otišla stanovati kod majke. U tuđu, pored svoje kuće! Morala je od Sotone pobjeći!"

Suprotstavljati mu se bilo je nekorisno. Kad taj nešto sebi u glavu uvrti, onda je to zauvijek tamo ostalo! A provjeravati je li istina ono što govori o Đovaninu, ili je Đovanina takvim samo on vidio, bilo je nemoguće, jer osim njega nitko drugi od nas toga *kapu* nije poznavao. Živio je u Drnišu, a to je od nas daleko! Ipak, znalo se da ni sestrin odabranik, ni njegova starija sestra ni njegov mlađi brat, a pogotovo njihova majka sa Đovaninom ne žive u dobru. Žena je Đovanina, pokupivši sve troje djece, odavno napustila i živi s majkom u susjednoj ulici, a *kapo* je ostao živjeti sam u njihovoj zajedničkoj kući. Taj podatak, temeljan u gajdaševu nezadovoljstvu, upozoravao je da bi ćaća, što se tiče momkova *ćaćetine*, mogao biti u pravu, ali i još nešto, da je s momkom i ostalima u njegovoj obitelji sve u redu kad su s takvim *ćaćetinom* odavna raskrstili.

Nitko ga nije mogao urazumiti da popusti, da pristane na kćerkinu udaju i da se dogovori o svatovima i vjenčanju, pa je sestra jednog dana, dok je on spavao jer je radio u noćnoj smjeni, otišla s momkom u Drniš i vjenčala se, bila na svadbi u muževoj kući bez članova naše obitelji i sutradan trebala s mužem krenuti na bračno putovanje.

Dok se u neposrednom susjedstvu održavala svadba, na koju nije bio pozvan, Đovanin je, osamljen u svojoj pustoj kući, kivan na one koji ga na sinovu svadbu nisu pozvali — na suprugu i djecu — u namjeri da im napakosti, oko pojasa vezao nekoliko *dalamita*, eksploziva u papirnatim tuljcima. U svakom je tuljku bila kapsla spojena na fitilj u čijoj je šupljini bio crni barut. Plamen koji će nastajati dok barut u fitilju bude izgarao istodobno će doći do svake od kapsla i istovremeno će aktivirati i njih i

tuljke eksploziva, *dalamite*, u koje su kapsle ukopane. Žigicom je zapalio cigaretu, povukao nekoliko dimova da se duhan razgori i, onako kao što to čini *kapo* kad u rudniku pali mine ukopane u boksit, vatrom s vrha cigarete zapalio barut na početku fitilja. Nastavio je s nasladom pušača uvlačiti u sebe i iz sebe ispuštati dim cigarete. U posljednjim je trenucima života slušao kako barut, slično zmiji koja sikće i paluca jezikom, šišti dok u fitilju izgara, a vatra biva sve bliža i bliža upaljačima. Ne da ga je eksplozija nekoliko *dalamita* ubila nego ga je, zdrobljena na komade kao što bi zdrobila boksitnu stijenu, raznijela na sve strane, po stropu i zidovima, najviše po podu kad je ono sa stropa i zidova palo na pod. Te je komade metlom trebalo pomesti na hrpu da bi se soba očistila od *kapinih* ostataka.

Gori svadbeni dar sinu i nevjesti mogao je smisliti samo čovjek o kojemu bi *čoban*, kad je postao rudar, imao lošije mišljenje nego što ga je imao o Đovaninu, kojega je kao *kapu*, slična jednookom Kiklopu, susreo na ulazu u rudarsko okno.

Pa ipak! Ubrzo nakon sestrina vjenčanja i nakon takvog svekrova svadbnog dara, otac je pristao na mirenje, od davnina utvrđen običaj kad *žensko ode na ružne*, kako se zvala udaja preko roditeljske volje. U Drniš su iz Promine došli on i majka, a nas dvoje, Ružica i ja, spustili smo se vlakom iz Oćestova, odsjeli u hotelu *Danica* i prisustvovali *mirenju*. U tom *mirenju*, ništa drugo nego zajedničkom ručku, baš onako kako je ćaća i predviđao kad je na nj pristajao, pravoga mirenja i nije bilo. Prije će biti da je ta pomirba bila početak dugog rata između njegove kćeri i te obitelji, čega se on i bojao kad se njenoj udaji protivio! Dakle, pogodio je i kakav je bio *ćaćetina* i kakva bi, sudeći po *ćaćetini,* mogla biti obitelj u koju mu se kći udaje! Svejedno, nikada ga nisam čuo kako bi se hvalio da je on u obje stvari bio u pravu. Nikada, a ako bi to i bilo spomenuto, odbacivao je tu pronicavost od sebe odmahujući rukom. Mani se toga! Tjerao je tu svoju pronicavost u zaborav kao što se u zaborav gura sve što nam se ružno u životu dogodilo, i nastavljao živjeti s kćeri i zetom kao da je mir Božji među njima postojao od sama početka i da će trajati — kao što i jest trajao — do kraja njegova života.

Iskrsnula je, dragi Zlatko, još jedna prigoda, koja će nas obojicu, na mnogo ležerniji način od prve, podsjećati na njegovo rudarenje, na njegov prvi susret sa *svjetskim ljudima* i *svjetskim životom.* Bilo je to kad se spremao otići u mirovinu i kad je trebao prikupiti potvrde o tome gdje je sve u životu zarađivao plaću i plaćao mirovinsko osiguranje. Pomogao sam mu da pribavi potvrdu o rudarenju kod uprave boksitnih rudnika, koja se u to vrijeme još uvijek nalazila u Drnišu, i vidio da je toga staža u prekidima, nešto prije služenja vojnog roka a nešto nakon vojske, bilo sve skupa, koliko se sada sjećam, između dvije i tri godine. Za radni vijek malo, ali za utjecaj na čovjekovu duhovnost, ako taj posao pada u mlade

dane i ako je to prvi izlazak u svijet, dosta i previše.

Otada, kad god bih ga vozio na pregled okulistu u šibenskoj bolnici i prolazio kroz Trbounje, na njegov poticaj, dok je mogao vidjeti krajolik kojim smo se kretali, i na moj, kad mu se krajolik pretvorio u sjene, izmijenili bi koju o tim njegovim slavnim rudarskim danima. Podsjećanje se sažimalo u nekoliko dogodovština, koje su se vrtjele oko nečovječnih *kapa*, o čemu smo nerado pa zato ukratko govorili, i u nekoliko pjesmica koje su govorile o ratu i ljubakanju, o čemu smo u vožnji rado čavrljali.

Ispod brijega na kojemu je odnedavno sagrađena trbounjska crkva nalazi se ledina. Nad ledinom u ljetne dane velik hrast pravi duboku hladovinu, a u zimske kakvu-takvu zaštitu od vjetra i padalina. Taj bi hrast i ta bi ledina, kad bismo pored njih prolazili, od ćaće izmamili uzdah za vremenima kojih više nema. A u tom davno minulom vremenu svake bi se subote, nakon završene *šihte*, na toj ledini, pod tim hrastom, okupili prominjski momci i čekali neki *Saurer* ili *Škodu* da se vrate prazni iz Lozovca po novu turu boksita iz Mratova. Dignuli bi ruke, kamion bi stao, oni bi se ukrcali i otišli nedjelju provesti kod kuće, pa se u ponedjeljak na isti način, u čistom i pokrpanom rublju, vratiti pod taj isti hrast, na tu istu ledinu i odatle ponovo otići u nekoj od *šihta*, kako su zvali smjenu, pod zemlju s kacigom na glavi i svjetiljkom u ruci. *Saureri*, što će reći gmazovi, i *Škode* nisu pored hrasta prolazili ni često ni redovito, pa bi ih trebalo satima čekati. A čekanje bi momcima dozlogrdilo! Usred toga čekanja i dosađivanja neki bi Duvnjak, koji je imao glas dubok kao u bika, skočio na noge, okrenuo usta prema nebu i hrastovoj krošnji, kao što ih okrene vuk kad na osami zavija, pa zapjevao, zapravo, riknuo:

*Care Karlo…*

Duvnjak je rikao pjevajući i pjevao ričući ime austrougarskog cara koji je zamijenio odnedavno preminulog Franju Josipa i nešto, hoće-neće, petljao s ratom i mirom, čas pobuđujući čas iznevjeravajući nadu da će se klanje već jednom zaustaviti. Iako su to po poznatoj pjesmi znali, momci bi naćulili uši da čuju što će Duvnjak još jednom reći caru koji odlučuje o njihovu životu i smrti. A on bi rekao upravo ono što bi pjesma govorila:

*… carica ti Zita.*

Da je ženi Karlovoj ime Zita! E, jest poruka! Jadan bi to car bio komu bi novost bilo ime njegove žene! Čekaj malo, ima njemu Duvnjak još toga reći! Onoga što car zna, i onoga što car ne zna, a kao car bi morao znati! I kad bi ričući otpjevao da postoji car Karlo komu se carica zove Zita,

Duvnjak bi, i dalje ričući i dalje pjevajući, uputio caru pitanje iz dubine svoje duše i iz duša svih momaka koji, čekajući *Saurera*, gmaza, strahuju od poziva u vojsku, koji ih, možda, očekuje kod kuće:

*Što ratuješ kada nemaš žita?*

U narodu je bilo raširenо uvjerenje da će carevina ratovati dok u njenim hambarima bude žita; da će s ratovanjem prestati kad joj lopate kojima žito vadi zagrebu po podu hambara, i kad posljednje zrnje bude tim lopatama skupljala na hrpicu. U državi je zavladala glad i oskudica u svemu i svačemu. Narodu je to bio pouzdan znak da su žitni hambari države prazni, ili gotovo prazni. Iz te je spoznaje niknula pjesma u kojoj se car pita koga vraga s ratovanjem ne prestane kad su mu žitni hambari ispražnjeni… Te pjesme slične rici i naricanju, i toga bi se Duvnjaka ćaća prisjetio svaki put kad bismo se provezli pored toga hrasta i te ledine u Trbounju, odakle se lijepo vidi crvena zemlja na napuštenim oknima iscrpljenih boksitnih rudnika. Ono što jednom bude, ne umire kad prestane biti, već onda kad umre sjećanje na ono što je nekada bilo.

Taj hrast i ta ledina podsjetili su ćaću i na neke druge stvari i na neke druge pjesme. U tim se događajima i u tim se pjesmama u središtu nalazio *kapo* u rudarskom rovu i *kapo* u krčmi kad rudari iziđu iz rova. Ovoga puta Špiro Ledenko, *kapo* za sva vremena i za sva mjesta.

Ledenku ni ćaća ni ostali mlađahni rudari nisu zavidjeli ni zato što neumjereno pije ni zato što pretjerano psuje i nekažnjeno *skida nebo na zemlju,* već zato što su za njim ludovale sve cure, a osobito dvije po imenu Mara i Zdenka, koje su rudarima donosile vodu za piće u *vučijama* i rudari ih zbog toga zvali vodarice. Te su se dvije vodarice pred onima koje su u rovu vodom pojile, u rovu i posvadile i počupale. Mara je oholo tvrdila da je Ledenko njen momak, a Zdenka, suprotno, da to nije istina, da je Ledenko njen, da joj kao pripitomljen vrapčić pije vodu s dlana. Mara je na to rekla da vrabac što Zdenki pije vodu s dlana nije Ledenko, da je to nešto drugo, nešto što na tijelu nema perja ni na glavi kljuna. Zdenka je shvatila uvredu s goluždravim vrapcem i počelo je čupanje za kosu i valjanje u crvenoj prašini. Taj je *vrabac u šaci*, ta su vika i čupanje nadahnuli Duvnjaka da spjeva i otpjeva pjesmu koju je ćaća upamtio:

*Hoće Mara, hoće Zdenka,*
*Hoće obje za Ledenka.*
*A tako im draga Boga,*
*Kud će obje na jednoga!*

“Pričaš mi svaki put kad kroz Trbounje prođemo kako su se Mara i Zdenka otimale za Ledenka, a ne pričaš jesu li se neke druge Trbounjke

otimale za tvoje crne kose češljane na razdjeljak i na tvoje njegovane brčiće", rekao sam mu jednom.

"Otimale se nisu. Ali je bila tu u Brakuzima jedna Kata!"

"I što je bilo s Katom?"

"Ništa! Pozvalo me na odsluženje vojnog roka. Dvije godine služi jugoslavensku vojsku! Dvije godine pod šajkačom! Ja se vratim i ponovo se pokušam zaposliti u rudniku. Susretnem Katu, u rukama nosi jednogodišnje dijete, a na glavi joj se bijeli okruga. *Tko prvi djevojci, njegova je djevojka!* Netko je brži od mene bio!"

Zborno je mjesto novaka, dragi Zlatko, bilo u Šibeniku, na predjelu Mandalina. Krene li na put kamionom, mogao je putovati samo u karoseriji punoj boksitne rudače i to samo od Čitluka do Lozovca, a odatle prema Šibeniku opet *cipelcugom.* Skokne li do Drniša pješke i u Šibenik krene vlakom, besplatno je mogao putovati samo na teretnim vagonima koji su prevozili ugljen iz Siverića do šibenske luke. U oba slučaja, sjedeći na boksitu ili na ugljenu, isprljat će hlače, jaketu, košulju, cipele i džemper što ih je kupio novcem zarađenim u rudniku, i ta će ga besplatna vožnja skupo stajati, čak i ako ništa ne da dobre ruke ni vozaču kamiona kad mu se zaustavi na cesti kod crkve svetog Roka ni sprovodniku vlaka da bi zatvorio oči kad se bude penjao na vagon s ugljenom i postajao slijepi putnik. Misleći na štetu od putovanja na hrpi boksita ili ugljena, sjetio se da mu se nikamo ne žuri, da ne ide na sajam i da se kući ne mora vratiti isti dan, da ide u vojsku i kući će se vratiti tek nakon dvije godine. Sve ga je to natjeralo da odustane od putovanja bilo kojim prijevoznim sredstvom. Najbolje će biti da u vojsku krene pješke preko Miljevaca, ispod Ključa pregazi preko Čikole i u Šibenik, jer će ići prečacem, siđe niz neko od brda u njegovu zaleđu.

Od prtljage na sebi će nositi vojnički kovčežić što ga je u Ćorića dućanu morao kupiti kad i odjeću. Neće žaliti truda noseći ga na ramenu, odmorit će se kad dođe tamo gdje je krenuo. I sve bi na tom putu trebalo biti manje-više dobro da nije brojnih briga oko cipela. Nove su, još se nisu uz nogu priljubile, a on ima stopala na koja
nijedan broj cipela skladno ne pristaje. Prsti raširenі, a peta kao kopito velika! Krene li na put obuven u te cipele, do Ključa će iz njihovih potplata poispadati mnoge *cveke* šesterokutnih glava, do Šibenika će mu palčevi probiti kožu na kapicama, a na petama će, i još ponegdje dobiti krvave žuljeve. Mnogo je razmišljao što učiniti kako bi se postigle dvije stvari. Doputovati do Mandaline i, kad tamo dođe, na nogama imati nove cipele, onakve kakve su bile kad ih je u dućanu kupio. Mislio i smislio! Cipele će jednu za drugu vezati vezicama i obje prebaciti preko ramena, a na noge će obuti *gumenjaše*, zapravo, *triketrake*, koje će, jer su stare, kad u Mandalinu dođe, dati nekom siromahu ili baciti u draču. I krenuo je na put s cipelama na jednom, a kovčežićem na drugom ramenu. U

*gumenjašima*! Prije izlaska iz kanjona Čikole, na jednom je *gumenjašu* puknuo kaiš koji ima ulogu zapete, a na drugom kaiš kojim se *gumenjaš* zasponi. Vukao je to na nogama dok iz krša nije izišao na cestu. Odatle je, slijedeći kolski trag u tucaniku, do Šibenika produžio bos i cipele obuo tek kad je došao na gradsku tržnicu i tu na česmi oprao noge. Postigao je oba cilja, bio je sretan čovjek! I došao je na zborno mjesto i imao je cipele gotovo nove. Doista, da bude sretan, mom ocu nije mnogo trebalo!

U šibenskoj su ih luci ukrcali na brod. Plovili su do nadomak Senju i bili iskrcani na obali bez gata kod Svetog Jurja. Odatle su krenuli pješke putem koji vodi preko Velebita i sela koje s pravom nosi ime Krasno. Taj put do Otočca svladao je dijelom bos a dijelom obuven u svoje nove cipele. Očekivalo bi se da je po ravnu i mekanu putu išao bos, a po neravnu i kamenitu obuven. Tako bi postupio svaki drugi čovjek, ali on se u takve nije mogao ubrojiti, on je u svemu bio iznimka. Bos je išao po lošu putu, a obuven po dobru putu, po putu na kojemu se cipele manje deru, jer je računao da će rana na tabanu sama od sebe zarasti, a rupa na potplatu sama od sebe nikada ne zaraste. Moraš cipelu odnijeti postolaru da ti rupu na potplatu zakrpa.

Za dvije godine vojnog roka nikomu nije pisao. Kako će pisati kad pisati nije znao? A da je i znao, nije bilo onoga tko bi njegova pisma očekivao i komu bi ona nešto značila. Za dvije godine ni njemu nije nitko pisao, iako više u kući nije bila pismena samo strina mu Manda Dizdaruša, već i svi ostali u generaciji Revačevih unuka koji su dorasli do škole. Što bi mu tko pisao kad nitko osim njega sama nije brojio mjesece vojnikovanja u Otočcu, i s njim zajedno čeznuo da što prije prestane to mučenje, ta tortura, to poniženje, kako je on doživio služenje vojnog roka. Ali, i bez dopisivanja, i bez želje ukućana da ga ponovo vide, on se nakon dvije godine, u jesen, kad je i otišao, vratio kući istim putem, na isti način kako je u Otočac i otišao.

Na jednom je ramenu donio vojnički kovčežić, a na drugom vezicama vezan par cipela, koje više nisu bile onako nove kakve ih je ponio u vojsku, ali ipak toliko očuvane da su im u potplatima bile sve *cveke* na broju i da se za njih moglo reći kako su *gotovo pa nove.* A za njega, kad se vidjelo kako je sačuvao odjeću, kovčežić i taj par cipela kako je *sputan i čuvaran*!

Tako brižno čuvane, ćaćine su cipele dočekale i moj dolazak na svijet, šest godina nakon njegova povratka iz Otočca, i moje odrastanje do godina kad sam ih mogao prvi put vidjeti i sve o njima saznati, najmanje tri godine potom. Bile su to *cipele uz nogu* od kvalitetne crne kože iznutra obložene platnom. Imale su dupli đon, potkovice na petama, pločice na vrhu đonova i uzduž nekoliko redova *cveka* sa šesterokutnim glavama, koje, kao ni ostali željezni dijelovi na potplatima, jer ih je ćaća

premazivao mašću, nisu hrđale. Rijetko ih je obuvao. Što je bivao stariji, sve rjeđe, i zato što su mu postajale tijesne i zato što je nabavio druge cipele, niske, i više pari *gumenjaša*, obuće gumenih potplata a kožnih kapica i zapeta, koje su pravili i Filip *Postolarić* u Oklaju i nekoliko vrsnih opančara Galića u Drnišu. S vremenom, kad su mu postale sasvim tijesne, kad su mu stopala stezale kao *mengele* pršut, prestao ih je obuvati, ali ih nije ni odbacio ni nekom ustupio, ostale su i dalje što su na početku bile, njegove *cipele uz nogu.* I dospjele su u neku od škrinja, u neki od sanduka, u neki od ormara i noćnih ormarića. Uvijek čineći društvo opancima od opute, koji su bili sastavni dio njegove gajdaške odjeće, dok nije postala *narodna nošnja* i dok ih iz te *nošnje* nisu istisnule crne cipele zvane *vilare.*

Ali, zato što ih nije nosio, kao ni opanke od opute, nije manje na njih pazio, nije manje vodio brigu da ih netko ne bi slučajno obuo i zaprljao. I kako nije dopuštao da se neka od njegovih dragih stvari baci u starudiju, te su se njegove *cipele uz nogu* mogle naći posvuda gdje ne bi trebale biti, jer su suvišne, jer više nikomu nizašta ne služe. Svima na smetnju, gdje god bile pohranjene, kad on više nije bio u stanju pratiti gdje su i kako im je, zajedno s opancima od opute, bile su bačene na tavan glavne kuće — što je smjela učiniti samo majka — tamo gdje je malokad malo tko zalazio. Tamo su i izgorjele, zajedno s jablanovim gredama, a njihove potkovice na petama, pločice na vrhu i *cveke* uzduž đonova, kad bi u tomu netko vidio kakvu svrhu, mogle bi se naći u onom kršu koji se stropoštao na sobni pod kad je kuća gorjela.

Meni se, dragi Zlatko, te potkovice, te pločice i *cveke* ne traže, meni je dovoljno muke i u tome što znam kako su te cipele kupljene, kako su nošene, kako su čuvane i, najzad, kako su ni krive ni dužne izgorjele u plamen sulude mržnje.

Svoj vojnički kovčežić držao je u jari kod Torova, a u selo ga je prenio tek kad se oženio i od obitelji dobio komadić svoga prostora u kući, koja se nalazila na izlazu iz zaselka, a bila je dijelom staja za volove a dijelom pčelinjak. Ja sam ga u tom prostoru prvi put vidio smještena ispod kreveta, svima izvan pogleda i dohvata. Za razliku od majke, koja mi je davala ključeve svojih škrinja da iz njih uzmem dopunsku hranu — jer sam onu sa zajedničkog stola nerado jeo — kekse, bijeli kruh, bombone, čokoladu, *ćupter* i suhe smokve, on mi nikad nije ustupio ključ svoga kovčežića. Bio je neumoljiv i kad sam ga molio! Tek kad bi bio dobre volje, ako sam znao *držati ruke pri sebi, samo gledati i ništa ne dirati,* mogao sam u taj kovčežić poviriti kad bi on u njega nešto stavljao ili iz njega uzimao.

U dubini kovčežića držao je kape, kožne s naušnicama i narodne *su pola veza*, rukavice, kaiševe, britve za brijanje i *belegiju*, brus za fino oštrenje tih britava, zdjelicu sa četkom za sapunanje obraza prije

brijanja, kaiš za glađenje britve i mnoštvo drugih sitnica za osobnu upotrebu. Sve novo, sve još nijednom upotrijebljeno, u pričuvi! Da se nađe kad ono što trenutno upotrebljava bude potrošeno! Nad tim, dubokim dijelom nalazio se poklopac s gornje strane oblikovan kao ladica. Tu je bilo svega i svačega, činilo mi se, i onoga čega nigdje nema. *Jamčarica* svih dužina i oblika, kliješta i šila svih vrsta, upaljača i medalja, vijaka i alkica! Na poklopcu, pak, sama kovčežića, s unutarnje strane, kao u *Tetkinoj škrinji* na tavanu bake Mande, nalazile su se sličice pribodene *puntinama*. Za razliku od sličica u *Tetkinoj škrinji*, na kojima su prevladavali ljudi s oružjem i čibucima, na poklopcu su ćaćina kovčežića prevladavale slike svetaca i svetica, među njima i slika Gospe Snježne iz Krasna, sela kroz koje je bos prošao dva puta. Iako nije bio proštenjar, iako je imao na ramenu par cipela *uz nogu*!

Ostarjet će, obnevidjet će, onemoćat će, izgubit će ključić, prestat će upotrebljavati sve što se u njemu nalazilo, od šila i britve do kožne kape i rukavica, ali brigu o tom kovčežiću neće prestati brinuti. Neće dopustiti ni djeci ni unucima da po tom kovčežiću prčkaju i da jednu po jednu otuđuju sitnice koje je on godinama skupljao kamo god bi otišao. Kovčežić je najzad, jer je svima smetao, dospio na tavan dvorišne kuće i tamo stajao tik otvora, da bi on u njega, dok se još mogao penjati i stajati na ljestvama, uspijevao, i ne izlazeći na tavan, poviriti i pipkajući pronaći ono što mu zatreba. Nije vidio i sve je teže nadzirao da li mu stvarčice iz kovčega nestaju. A nestajale su, jer sam mu i ja, ne tražeći dopuštenje, odnio dva šila i sad su u mojoj priručnoj radionici, da me na njega podsjete kad god se njima poslužim.

Da sam ga, kad se kovčežićem više ni sa ljestava nije mogao služiti, zamolio neka mi ga dade da ga čuvam i sačuvam, kao što mi je dao štednu kasicu i torbu, on mi kovčežić ne bi dao, kao što mi nije dao ni svirale, pa ga zato nisam ni molio. Da to nije bilo nastrano poželjeti i da je bilo izvedivo, pretpostavljam da bi mi u amanet ostavio, kao što je to i sa sviralom učinio, da kovčežić zajedno s njim u grob pokopam. A kad je umro, i pored sestre i brata, njegovih nasljednika, koji mi to ne bi branili, mogao sam uzeti kovčežić i smjestiti ga tamo gdje se nalazila i gajdaševa torba, ali mi se činilo svetogrdnim da ga mičem s mjesta gdje ga je on ostavio. Makar mi, kao u slučaju svirala, nije zaprijetio da će mi se javiti s onoga svijeta odnesem li njegov kovčežić, pobojao sam se te prijetnje i kovčežić je ostao na tavanu dvorišne kuće nepomaknut, pored otvora, dostupan s ljestava, baš ondje kamo ga je on smjestio i ostavio.

Dok sam, dragi Zlatko, razmišljao o onomu što ću ti danas pisati, palo mi je na pamet da se popnem na tavan dvorišne kuće i vidim je li kovčežić još uvijek na starom mjestu. Naime, a to ti još nisam kazao — ima dana, kazat ću — dvorišna kuća nije zapaljena kao što je zapaljena glavna u kojoj je ćaća imao samo jednu sobu. Dvorišnu su kuću pljačkaši,

kao i većinu kuća u selu, *derali i bunarili*, danima, mjesecima i godinama, otkako je bila napuštena pa sve do pred četiri dana. Od nje nije ostalo mnogo više upotrebljivoga, čitavoga i na svom mjestu nego da je zapaljena, ali se, ipak, među ispremetanim, uništenim, uzetim pa ostavljenim stvarima ponešto moglo pronaći, redovno, ispucano na suncu i izgnjilo na kiši. Možda je takva sudbina zadesila i kovčežić. Ljestve su odnesene, pa sam pod otvor tavana u hodniku podmetnuo dva sanduka, popeo se na njih i uspio poviriti na tavan. Međutim, tavana nije bilo! Daske su otparane i odnesene. Samo je s donje strane gredica ostao vlagom izobličeni *lezonit*, koji je nekada imao ulogu sobnog plafona. Taj me je *lezonit* priječio da odozdo, iz sobe, vidim što je bilo s tavanskim daskama. Nema ničega! Nema ni kovčežića! I on je odnesen!

Da mi je znati je li ga onaj što ga odnese nosio na ramenu kao što ga je ćaća nosio od Promine do Šibenika i od Svetog Jurja do Otočca; da mi je znati je li ga, kad ga je donio svojoj kući, čuvao kao što ga je ćaća čuvao! Kad bih znao da je s kovčežićem tako postupao, krađu mu oprostio ne bih — takvo bi praštanje i samo bilo nemoralno, čak i više nego krađa — ali bih mu, samo neka je što dalje od Revačeva kućišta, zaželio sreću i pun užitak u onomu što je ukrao.

Kad bih znao na kojoj se tržnici antikviteta, u kojoj staretinarnici prodaje taj kovčežić, otišao bih tamo i kupio ga, a da trgovca ne bih pitao otkud mu je! Kad bih znao, ako je već prodan, tko ga je kupio, otišao bih čovjeku, rekao mu da me nešto bolno uz taj kovčežić veže, da se od ovoga svijeta neću moći odijeliti ako ga ne budem imao uza se, neka mi ga proda, kupit ću ga, pa makar ga morao deseterostruko preplatiti. Da mi je znati… Ali ja o tom kovčežiću nikada više neću ništa doznati! Kao što nikada više ništa neću znati ni o okvirima u kojima su bile slike Revačeve sestre Joke, glasovite *Tetke* njegove unučadi, i njena žandara koji je Revača izvukao iz hajdučije, ni o okviru u kojemu se nalazila slika djeda Filipa Gašparovića, slikana u Americi, s kravatom oko vrata i ufitiljenim žutim brkovima. I to su odnijeli sa zidova dviju soba dvorišne kuće i prodali na sajmovima antikviteta, najvjerojatnije, budzašto, jer to i nije mnogo vrijedilo. Neka su odnijeli i neka to nose *tamo daleko*, što dalje od nas!

Kad se gajdaš, dragi Zlatko, vratio iz Otočca, u obitelji ga je zateklo nekoliko bezbolnih promjena i jedno nemilo i neočekivano iznenađenje. Promjene će prihvatiti i prilagoditi im se, ali nemilo iznenađenje neće nikada prihvatiti niti će se s njim ikad pomiriti.

A kad je otišao u Otočac, od svoje uže obitelji u velikoj porodici Revačevića ostavio je oca udovca koji se jedini od Revačevih sinova vratio iz rata. Uz njega sestru od jedanaest godina, jednoga brata od trinaest i drugoga od osam. Kad se, pak, iz Otočca vratio, uz njih je žive, zdrave i dvije godine starije, našao još jednoga člana. Otac mu se u

međuvremenu — umjesto da ženi najstarijega sina, koji će, kad se iz vojske vrati sa dvadeset i pet godina biti zreo za ženidbu — sam oženio. Ne da sina nije pitao treba li se ženiti, nego mu nije ni javio da će, kad se iz vojske vrati, u kući zateći maćehu, pa neka ga to ne iznenadi. Da ti se otac oženi kad je tebi došlo vrijeme za ženidbu bio je postupak za tebe uvredljiv sam po sebi. Još uvredljivije bilo je objašnjenje te ženidbe, a najuvredljiviji je bio izbor žene koja će mu postati maćeha.

Otac mu je odbijao prigovore, koji su dolazili sa svih strana, da se oženio jer ne može živjeti bez ženske u krevetu. Ne, njemu, pored četvero djece, onoliko puta u nogama koliko je puta u ratu prešao i onoliko godina života u križima koliko ih ima, više žensko ne treba. On se ženi samo zato da ne bude gori od drugih, da se pokori općem raspoloženju koje je među muškarcima i ženama zavladalo u prvim godinama dugo očekivanog mira. Rat je mnoge žene ostavio bez muževa, postale su udovice; rat je mnoge djevojke ostavio bez mladoženja, postale su stare cure. *Grla* je, *španjolska groznica*, pomorivši žensku čeljad, mnoge oženjene učinila udovcima, a neženje momcima bez djevojaka. I sad se to mnoštvo udovaca i udovica, starih momaka i starih djevojaka međusobno na sve strane i u svim kombinacijama ženilo i udavalo bez svadbe i svatova. Samo *dovedi* i nastavi živjeti! Otac moga ćaće, kao udovac po godinama ravan drugima a po ugledu od mnogih veći, nije mogao ne podleći tom zaraznom raspoloženju, pa se, slijedeći onu *Kud svi Turci tud i mali Mujo,* i on oženio.

Pravdao se da mu nije do ženske, već mu je do toga da još jednu ženu dovede u obitelj, u kojoj su dvije žene, Manda i Manduka, malo i premalo. A što najstarijem sinu ne prepusti ženidbu, što njemu ne dopusti da u obitelj dovede mladu i radišnu ženu, to je stoga, kao što svi dobro znaju, jer njegov najstariji sin ima, doduše, godine za ženidbu, ali taj ni s tim godinama za ženidbu nije zreo, ne zna sa ženskima, sav se dao u diple i svirale, pa je najbolje da sa ženidbom još koju godinu pričeka. Neka do ženidbe doraste, neka stekne zrelost ozbiljna muškarca!

Takva su obrazloženja što mu se otac oženi dočekala gajdaša kad se vratio iz Otočca. On ih doživi kao tešku uvredu. I siroče kakav je i u životu i u duši bio, s kovčežićem na ramenu ode u Torove, a da se kod kuće, u selu, nije ni vode napio. Uvreda što se oženio, uvreda objašnjenjem zašto se oženio, ipak mu je otac najveću uvredu nanio izborom maćehe.

Bila je to sitna i neugledna žena, obudovjela na samom početku rata, kad joj je suprug poginuo negdje u dolini Drine. Sitno i neugledno bilo je i njeno ime, zvala se Ika. A to se ime dobije tako da se Ivanka skrati za tri središnja slova i namjenjuje se sitnom djetetu koje ime Ivanka u cijelosti, kad je već u rastu prikraćeno, ne zavređuje. Bila je iz susjednog zaselka, *komšinica* Gašparovićima, a udovica je ostala sa troje odrasle

djece. Samo koji mjesec prije nje u susjedstvo joj se za Grku udala kći Bika. Stariji joj je sin, zvan Budiš, iz prominjskih rudnika boksita otišao u belgijske rudnike ugljena, ostavljajući kuću majci i mlađem bratu Pajcanu. U kući s jednim djetetom bila je *sam svoj gazda*, idealan položaj svih žena koje su se za nj izborile ili su ga stekle u nevolji. Ika je, nasuprot tomu, zavedena dok je čuvala goveda od muškarca svojih godina, taj idealni položaj odbacila, napustila sina koji se i sam mogao ženiti dok je drugom pisala da se udaje, prošla ispred dvorišnih vrata tek udane kćeri Bike i ušla u porodicu, istina, bogatu i ponosnu, ali obitelj s hrpom dječurlije i ostale čeljadi, kojom s korbačem u ruci, iako u poznim godinama, još uvijek čvrsto upravlja *stari vrag* — Revač.

I tko to može drugi učiniti nego od rođenja tupa žena, ona koju zovu *tutuleša,* ona kojoj je na krštenju bilo nepotrebno davati puno ime Ivanka, ona kojoj je zbog sitnog tijela i kratke pameti to ime trebalo skratiti u Ika. I tko bi to mogao učiniti, ako i ne bi bio pameću kratak a stasom sitan, nego žena koja bez muškarca uza se ne može živjeti i žena koja drži da — kad je jednom kao čuvarica goveda bila zavedena i time izdala svoga muža, neka je bio mrtav — mora napustiti suprugovu kuću i otići u kuću onoga koji ju je zaveo. Jedno, drugo ili treće, bila kratke pameti, bila pohotna ili se držala ćudorednog zakona — da u muževu kuću i kad ti je muž mrtav ne smiješ primati ljubavnika — ona nije mogla izbjeći prigovor kako je sve to učinila da bi imala svoga muškarca. Prigovore koji su iskazivani u sirovom i surovom obliku i, takvi kakvi su, bili dodatno poniženje te jadne, radišne i dobre žene.

Namjernik što je zanoćio u našoj kući, neki Rupljanac, koji je mijenjao ulje za žito, uvečer, napit, ne znajući o toj ženi ništa, rekao je pred svima nama:

“Pajo, tvoja je žena sitna kao kokica.”

A Pajo, sit prigovora što je tu ženu zaveo i doveo u kuću, misleći da Rupljanac hoće reći, kako je stari pijevac komu je trebala ta kokica, naljuti se na gosta i reče:

“A krst ti tvoj ljubim, što će mi veća?”

Otada su Iku u obitelji, skraćeno od Rupljančeva *sitna kao kokica*, zvali *Kokica* i pri tom mislili da su u nje i stas i pamet kao u kokoši.

A muškarac koji je Iku učinio *kokicom*, čak i ako nije učinio ništa protivno njenoj volji — po sudu moga ćaće — nije zavrijedio da mu se to oprosti ni kad se pravdao kako je sve to učinio da bi obitelj dobila pomoć u radu ni kad se pokazalo da je ta marljiva žena, bez svoje djece, u velikoj porodici bila samo obična sluškinja. Jer, da mu je bilo samo do radne snage, oženio bi sina! Pa mu to sin nikada neće oprostiti!

Jednom je, dragi Zlatko, taj očevom ženidbom povrijeđeni sin, moj ćaća, sa mnom vodio ovakav razgovor:

“Reci mi, ti bi to morao znati!”

“Što to?”

“Zašto čovjek, svaki put kad mu je teško, zaziva *o majko moja*, a nikada *o ćaća moj*?”

“A zašto? Ne znam! A kako ti znaš da to radi svaki čovjek? Evo ja, na primjer, pri nevolji se sjetim i jednoga i drugoga, kako kada.”

“Ajde, ne govori koješta! Ozbiljno sam te pitao i ozbiljno mi odgovori. Meni se o ovoj stvari ne zbija šala.”

“Ozbiljno ti kažem da ne znam!”

“Pa što onda uvijek nešto čitaš?”

“Tamo o tom ne piše. A moraš znati i to da moje i tvoje iskustvo s roditeljima nije isto. Koliko ti je godina bilo kad je umrla baka Cvita?”

“Četrnaest!”

“Patio si?”

“Jesam!”

“I dokle je to trajalo?”

“Do moje pedesete godine zazivao sam *o majko moja* svaki dan po nekoliko puta, a od pedesete do danas zazivam je bar jednom u danu.

“A oca nikada nisi zazivao?”

“Nikada!”

“Ćaća, ozbiljno ti kažem, i želim da ovim o ovome priču završimo, to nije slučaj sa svim ljudima, to je slučaj s tobom i još nekima. Istina je da ljudi češće kažu *o majko moja*, ali to kažu ne misleći da se time obraćaju za pomoć bilo komu, pa ni majci. Ali, kad se doista obraćaju za pomoć, ljudi se od slučaja do slučaja, kako tko, obraćaju jednom i drugom roditelju.”

“Tako misliš?”

“Tako nekako!”

Ako je bilo točno to što mi toga puta reče, da je majčino ime često zazivao u pomoć, bit će točna i moja pretpostavka kako ga je u životu najčešće zazivao kad se vratio iz Otočca i saznao da ga je otac svojom ženidbom ponizio, prošao kroz kuću ne napivši se vode i otišao samovati u Torove.

*O majko moja, što mi se ovo dogodilo!* Naricalo je to siroče u svirci frule koju je pratio šum slapova, a tišina joj davala prostor da se u njoj i u zvuku rasplače.

To je bilo vrijeme kad je gajdaš prestao svirati gajde i zabavljati svirkom druge, kad je gajde prodao Dojanu, hromom čobanu koji je želio naučiti na gajde svirati, ali u tome nije uspijevao jer nije mogao shvatiti da se na gajdama ne svira ni tipkanjem prstiju po rupicama prebiraljke ni puhanjem u mijeh, nego se gajde, kao i svirala, sviraju dušom, koju je Dojan bez dvojbe imao, ali nije bila od onih koje se pjesmom izražavaju. To je vrijeme kad je gajdaševo odijelo pretvorio u *narodnu nošnju* koju na Uskrs oblače momci što čuvaju Gospodinov grob. To je vrijeme kad je

prorijedio odlaske na mise i sajmove i vrijeme kad se o njemu, kad bi se na misi i sajmu pojavio, sam, bez vršnjaka koji su se poženili, počelo govoriti kao o *starom momku*, koji se, doduše, još ima vremena oženiti, ali koji se, kako sada stvari stoje, ženiti neće, kad se umjesto njega oženio njegov otac.

*O majko moja, što mi se ovo dogodilo! Da u cvijetu mladosti postajem starac!* Plakala je frula idući putem od Dražice do Grudinica, od Grudinica do Okrete. Noću, kad je nitko ne vidi, a svi je budni čuju!

*Da si ti, majko, živa, ovo ne bih proživljavao!* Naricala je svirala iznad Crljenica, gdje Rošnjak pratnju naricanja prepušta Manojlovcu, slapu jačem i milozvučnijem od sebe. *O Cvito moja, uveli cvijete moj!*

I traju tako, u toj svirci, godine, a *stari momak* svake godine biva za godinu dana stariji i sve bliže godinama kad se ne pomišlja ni na ženidbu ni na obiteljski krov nad glavom. Zaludu ti što za kuću imaš *jablanovu japiju*! Mogao bi imati i kamen za zidove, svejedno bi ostao *stari momak*. Doskora i *stara momčina*! Neženja!

Osim sa čobanima koji su kao i on čuvali ovce i živjeli u Torovima, od seoskih mladića, kad bi se našao u selu ili na misi, ćaća se družio samo s Ivanom sinom Filipa Gašparovića, koji je bio njegov vršnjak, njegova *godina* i majstor svih seoskih zanata, što je ćaću, koji nije znao nijedan zanat, posebno privlačilo. Družio se s njim od malih nogu, najviše dok mu je Ivan pilio jablanove, a otac mu taj rad plaćao novcem zarađenim radom u rudnicima, kad su obojica sanjala o ženidbi i gradnji kuće za sebe i obitelj koju će zasnovati. Ivan na rad u rudnik s njim nije pošao. Pod zemljom, u zatvorenom prostoru nije mogao izdržati, dolazilo mu je da poludi. Nije bio jedini koji bi pod zemljom izgubio prisebnost, problijedio i padao u nesvijest; takvih je momaka bilo još, onih koji su tu manu krili i onih koji se te slabosti, kao Ivan Gašparović, nisu stidjeli. On bi kroz smijeh govorio kako raditi ništa ne može ako nad njim ne sja sunce ili ako ne zna da sunca nema jer ga trenutno zaklanjaju oblaci. Osim toga, izuzme li se opasnost da bude pozvan u rat, ako se ratovati nastavi, drugoga razloga da silazi pod zemlju i gubi svijest od straha nije imao. Na popravljanju starih i izradi novih bačava, na zidanju zidova i pokrivanju krovova, dok je sunce nad njim sjalo i oblaci nebom plovili, mogao je zaraditi i više nego što bi bio plaćen kao rudar. Evo slučaja za primjer! Ćaća je Ivanu piljenje jablanova plaćao novcem što ga je zaradio trpajući boksit u vagonete i trpeći šikaniranje dvojice *kapa.* Istina, novac se mogao naći ili u Americi ili u mraku rudnika, ali su taj novac i u Americi i u rudnicima za Ivana drugi zarađivali.

Trebali su u isto vrijeme krenuti i na odsluženje vojnog roka, ali nisu. Zajedno su bili samo na regrutnoj komisiji, goli kao od majke rođeni, jedan do drugoga. Ivanu su, kad su ga pogledali na rendgenu, našli nešto na plućima i odgodili mu na godinu dana, dok se ne pokaže što je to,

služenje vojnog roka.

U selu se govorilo da su liječnici Ivanu na plućima pronašli *maću* zaostalu od *punte*, upale pluća, koju je ljetos dobio kad se vruć i znojan napio kao mraz hladne vode na izvoru Miljacka, a potom legao na ledinu u hladu da se odmori i rashladi. Selo je na Ivanovoj *maći* dobilo potvrdu poduci da se ne smije znojan i zagrijan piti hladna izvorska voda, ako ne namjeravaš zaraditi *puntu* i od *punte* dobiti *maću* na plućima, koja je dobra podloga za sušicu.

U međuvremenu, dok je ćaća u dolini Gacke tovario dijelove brdskih topova na samare mula i mazgi, njegova je *godina* Ivan Gašparović bio još dva puta pozivan na regrutnu komisiju i svaki put pregledavan na rendgenu. Čini se, iako tu vijest on u selo nije donio ni po selu širio, da mu je *maća* na plućima postajala sve veća, kad su mu rekli da pred regrutnu komisiju više neće biti pozivan i da on vojni rok neće služiti.

Bio je to znak svim djevojkama da se, koliko god ga voljele, za Ivana ne udaju, jer sretan život uz njega neće dugo potrajati. Koga dohvati bolest, pred kojom i vojska mora ustuknuti, taj na prste jedne ruke može izbrojiti proljeća u kojima će vidjeti kako visibabe cvjetaju.

Istinabog, Ivan je, kao da nije bilo nikakve komisije i njene odluke, nastavio raditi ono što je i do tada radio. Klesao je kamen i zidao zidove, tesao je bradvom duge i pravio bačve, a u pratnji sestre Pere nastavio je odlaziti na mise i sajmove. Živio je kao da u grudima ne nosi *maću*, kao da je ta *maća* bila privid liječnika. Sve je to radio, ali je ipak sjena, što pada na oboljele od sušice, nad njim postajala sve sjenovitija. Svi su to zapažali osim njegove sestre Pere, koja je u svom, pet godina starijem bratu, vidjela ikonu iz koje zrači svjetlost, pa ga nikakva sjena i ne može zasjeniti. Pera je bila toliko opčinjena tom svjetlošću da nije vidjela kako sjena sušičavca pada i na nju. Nastavila je djevovati uz svoga voljenog brata ne primjećujući ništa prijeteće u tomu što se djevojke, njene druge, ne otimaju za Ivanovo društvo, ni u tome da nju momci rado puštaju da se druži sa svojim bratom, od kojega će i sama, predviđali su, kadli-tadli, onako žuta i mršava, dobiti sušicu. Bolest je vezala brata i sestru, bolest im je utirala put, jednom prema grobu a drugom prema dugom životu.

Otac se pokušavao približiti bratu i na sajmovima kao što bi mu pristupio kad bi ga našao samog. Ivan bi na to rado pristao, ali njegova sestra ne bi. Otac je to prihvaćao kao shvatljivu stvar, sestra ima mladića, jednog od njegovih susjeda, koji je trenutno u Belgiji, zarađuje novac da bi od maćehe otkupio polovicu imanja, pa ne želi da joj se kaže kako svoga momka čeka dok s drugim vrijeme krati. Sam sebi nije mogao priznati, iako je na to pomišljao, da se Pera s njim ne bi družila ni kad svoga momka iz Belgije ne bi čekala. Ocu je bilo dovoljno samo nekoliko takvih susreta, koji su ostavili gorak okus na ustima, a u duši izazivali vapaj *O majko moj, zašto me neće?* pa da se ostavi *ćorava posla* i Ivanu se

približi samo kad ga zatekne samog, u selu, usput ili kod crkve.

Na jednom od tih susreta, pored puta, u dugu razgovoru, dok je jedan sjedio na jednom a drugi na drugom kamenu, Ivan ga je upitao bi li radio kao njegov *malovan*. Oni s elektrane*, Francota* i njegovi, ponudili su mu da sazida potporni zid iznad upravne zgrade. Radnja će trajati dok su lijepi dani, prekinula bi se u zimu i nastavila u proljeće. Otac mu je odgovorio neka pričeka koji dan i on će mu kazati pristaje li. Otišao je u selo i svom ocu i stricu Marku, koji se vratio iz Amerike dok je on bio u Otočcu i postupno od Revača preuzimao vođenje obiteljskih poslova, rekao da će se zaposliti na elektrani, a oni neka mu kao ispomoć u čuvanju ovaca šalju dva čobana dnevno umjesto jednoga kao do sada. On će uz posao i dalje voditi brigu o ovcama, ako mu tu ispomoć budu slali. Ako na to ne pristanu, on će kovčežić na rame i *trbuhom za kruhom.* Oni su pristali i ćaća je postao *malovan* i ostao čoban. I dalje je živio na istom mjestu, u Torovima, jer od naša jare do upravne zgrade elektrane, iznad koje je s Ivanom gradio potporni zid nema više od kilometra. Da se od jednog do drugog mjesta dobaciš kamenom! Postao je ono što je odavno želio biti, čoban i *vanjski radnik* na elektrani. A tko mu je to namjestio? Tuberkulozni bolesnik koji je kao i on od momka postajao *stara momčina*! Njegova *godina*!

Opisat ću ti, dragi Zlatko, kakav je bio posao što ga je Ivan namjestio ćaći, kako bi vidio što je siročetu od rođenja bilo dovoljno da bude sretan, iziđe iz osame u koju je, protivno svojoj volji bačen, i pjesmom zahvali onoj koja se odazvala na zaziv *O majko moja*. Opisat ću to i stoga da znaš kakav je bio posao na kojemu nije bogzna što zaradio, nekoliko jablanova, nešto obuće i odjeće, džeparac da ne mora izbjegavati skupove na kojima se potroši nešto novca, ali, uz sav taj sitnež u zaradi, posao koji će odrediti, u doslovnom i potpunom smislu, njegov život do kraja, do osamdeset i osme, kad je otišao. Malo je poslova u životu bilo kojeg čovjeka koji bi imali tako dalekosežno značenje, kakav je bio taj posao *malovana* među *vanjskim radnicima*, što mu ga je namjestio Ivan Gašparović.

Posao *vanjskih* od posla *unutarnjih radnika* razlikovao se po tomu što su *vanjski* obavljali posao pod golim nebom, na suncu, kiši i buri, a *unutarnji* na kiši i vjetru bili samo dok su iz sela dolazili na elektranu, a sam posao obavljali su ispod krovova. Oni *vanjski* gradili su nove i održavali stare stepenice koje su vodile od upravne zgrade na vrhu strane, preko Vlaške, barake na ispustu vode iz tunela, do elektrane na dnu kanjona uz obalu rijeke. Širili su i održavali cestu koja je niz dvije duge stepenice vodila do postrojenja uz riječnu obalu. Podizali su potporne zidove i ravnali teren oko upravne zgrade, održavali tunel i ponovo gradili ono što bi bujice srušile. Kroz šumu i krš krčili su staze od jednog do drugog slapa, po kojima će se šetati gospoda, vlasnici i njihovi

gosti, kad ovamo dođu na izlet i provod. Pekli su janjce i točili vino — i na taj način razotkrivali ono što su bili, pristojno plaćene sluge vlasnika i onih koji su rukovodili proizvodnjom struje, aluminija i karbida.

*Unutarnji*, pak, *radnici* bili su za određeni posao na elektrani priučeni seljaci i zvali su se *zaporničari*, ako su dizali i spuštali brane na ustavima, i *sklopničari*, ako su radili u blizini generatora, gdje su dižući sklopke stavljali generatore u pogon, a spuštajući isključivali ih iz rada.

*Vanjski radnik* i zaposlen na elektrani ostajao je ono što je prije zapošljavanja bio, čoban i težak, jer se i dalje služio motikom, krampom, ćuskijom, lopatom macom i mistrijom, alatkama kojima se služio i kao čisti seljak. Nasuprot tome, *unutarnji radnik*, bio *zaporničar* ili *sklopničar*, nalazio se na putu do gospodina. Kao i gospodin, ni on na poslu nije grčio kičmu niti je snagom mišića i trtice u šljunak gurao lopatu. Kad je uz Ivana počeo raditi kao *malovan* među *vanjskim radnicima,* ćaća je bio na početku karijere koja će završiti u ulozi *zaporničara* na Vlaški. Možemo se mi danas i toj karijeri i tom usponu podsmjehivati koliko hoćemo, ali to za ono vrijeme jest bila i dobra karijera i sjajan uspon. Poglavito ako se promatra iz moga kuta! Jer, ja bez ćaće *zaporničara* sigurno ne bih bio ono što jesam.

Posao *vanjskih radnika* nije bio stalan, i to je najvažnije po čemu se razlikovao od stalnog posla *unutarnjih radnika.* Nije bio ni sezonski, kakvim ga je Ivan predočio svom *malovanu* — da će potporni zid iznad upravne zgrade zidati dok bude trajalo lijepo vrijeme — on je bio privremen. A vrijeme mu je trajanja ovisilo o duljini vremena potrebna da se obavi zadani posao. Primjerice, vrijeme potrebno za zidanje toga potpornog zida. Ovisilo je još o nečemu što se vagalo prilikom planiranja posla, o visini novca što ga je šef elektrane dobivao od vlasnika da se, opet na primjeru, poboljšaju stepenice, proširi kolski put, počisti neki teren, podigne neki zid, probije staza i sazida nova kuća. Dobra je i utješna strana toga privremenog posla neizvjesna trajanja bilo samo to da ćeš, ako si na njega jednom bio primljen i pokazao si se dobrim radnikom, dobiti zaposlenje i drugi put kad posla bude. Kad bi čovjek živio isključivo od *vanjskog rada*, brzo bi ga napustio, kako ne bi, dok ga nema, svisnuo od gladi i briga. Ali, kad je čovjek težak i čoban, taj mu uzgredni posao postaje unosan i obavljat će ga rado i kad je slabo plaćen, što je dobro znao onaj koji ga je dijelio, onaj komu su i *vanjski* i *unutarnji radnici* pjevali *Gospodar je naša dika*, pa se tom saznajom obilno koristio. Toliko, da su mu ti radnici, ne prestajući pjevati, besplatno sazidali lijepu kuću!

Moj je ćaća, dragi Zlatko, bio snažan čovjek, a u poslovima koje je znao — samo ih je malo znao — prava cjepidlaka. Ogradu od suhozida na šumi, njivi i u vrtu podigao bi da staneš pa se diviš, ali kućni zid, koji se gradi uz pomoć viska i libele, po špagi, kojima se mjeri okomit,

vodoravan i položaj kamena u nizu prije nego će se obložiti žbukom, nije se usuđivao raditi. Nikada, koliko god da je imao priliku gledati kako se to radi! *Praljka,* špage, viska, libele, *marteline,* zubače i *mistrije* čuvao se kao poskoka. Kad bi ih morao uzeti u ruku, uzimao ih je sa dva prsta i prenosio s jednog na drugo mjesto, ali da bi tim alatom pokušao raditi, to ni u kojem slučaju. Nasuprot tomu, ćuskiju, *škip*, macu, lopatu i kramp prihvaćao je čvrsto i njima rukovao spretno i lagano. Bilo ga je užitak gledati kako lopatom prevrće a motikom povlači zemlju; bilo ga je zadovoljstvo promatrati kako ćuskijom iz zemlje čupa kamen, a macom ga na površini zemlje mrvi. Ta povišena sigurnost u onome što zna, i ta nesigurnost i nevoljkost da se upušta u nove poslove, što je iz temelja protivno mojoj naravi, uvijek su me kod njega čudile i ja im nisam nalazio drugog uzroka osim u tome što je, čuvajući ovce dok su drugi momci odlazili k fratrima u večernju školu, samo on ostao nepismen, slijep kod zdravih očiju i sakat kod obje ruke, kako se za nepismenog govorilo.

Ćaća bi kamen ćuskijom i krampom čupao iz zemlje, ćaća bi ga utovarivao u kolica i dovozio do Ivana. A kad bi ga Ivan, sjedeći na tronošcu*, praljkom* i *martelinom* oblikovao i odredio mu mjesto u zidu, ćaća bi kamen podizao sa zemlje i polagao na to mjesto. Tada bi Ivan špagom, libelom i viskom određivao konačan položaj kamena i, koristeći žbuku koju bi mu ćaća donio u *škipu*, zalio ga cementom i pijeskom. Kako taj, tako su i svaki drugi kamen ugrađivali u veliki zid koji je — tu se protiv sporosti ne može ništa, polagano rastao, stamen i vječan.

Ako je uza se imao onoga koji je vodio poslove, koji zna što hoće i kako to valja uraditi, ćaća je bio dobar pomagač. I zato ga je Ivan, znajući za tu njegovu osobinu, uzeo za *malovana*. Uz snagu i privrženost, koje je nudio majstorima, ćaća je i silno cijenio ljude koji znaju znanje, koji znaju ono što on ne zna, koji su učeni u bilo čemu, i patio što on nije od onih koje cijeni. U tome treba tražiti njegovu naklonost prema Ivanu Gašparoviću i korijen njegovoj odluci koja je, prema onomu što mi je kazivao, već tada donesena, da će svoju djecu, ako nađe onu koja će mu ih roditi, *dati na škole, pa makar on sam nemao kruha jesti.*

Za razliku od ćaće, žilava i snažna, Ivan je bio mršav, istegnut i bljedunjav. Muška inačica sestre Pere, koju su zbog mršavosti zvali Daščica, a zbog blijedog lica Žujka. Uz takvo tijelo imao je još i sjenu na plućima, zbog čega nije tovario dijelove brdskih topova na mazge i mule. Ali je i pored svega toga poslove koji nisu bili teretni i nisu tražili naprezanje obavljao spretno i lijepo. Iako je često kašljao i još češće kašljucao, nije se tužio ni na kašalj ni na svoje žutilo i krhkost. Sve do jednog dana, pri samom kraju zidanja toga tri metra visokog potpornog zida.

“Neću još dugo moći”, rekao je nakon jednog dugog kašlja, koji je

završio ispljuvkom punim krvi.

Ispljuvak je pao na dasku skele prekrivene tankim slojem pijeska i kamene prašine, pa se crvenilo krvi isticalo jače nego što bi se isticalo kad bi se našla na zemlji crvenoj kao što je i sama. Otac je čuo od drugih da se u Ivanovim ispljuvcima mogu naći tragovi krvi, ali je sam do tada nije ni tražio ni slučajno vidio. Sad je imao priliku vidjeti ne samo tragove nego i čistu krv. Sam je po majčinoj lozi pripadao obitelji sušičavaca i bilo mu je poznato što se tom prilikom kaže: od trenutka kad onaj s *maćom* na plućima *propljuje krv* do njegova odlaska pod hrastove kod Svetoga Martina proći će godine koje se mogu izbrojiti na prste jedne ruke.

“Pisao sam ćaći u Ameriku da se odmah vrati kući. Koliko je do sada zaradio, onoliko je u Americi zaradio! I ovdje će moći dobro zarađivati. Ljudi imaju sve više novca, pa grade, pa se posla može naći. Pajo je otišao tetki u Mratovo i za njega se nisam morao brinuti. O trojici braće i dvije sestre, otkako je ćaća otišao u Ameriku, brinem se kao da sam im ja otac. I dalje bih, ali više ne mogu! Neka se on vrati i preuzme brigu!” rekao je Ivan svom *malovanu* jednom drugom prilikom.

A Filip, sin Gašpara i Antice, čim je u gradu Sharonu u državi Pennsylvaniji dobio i pročitao sinovo pismo spremio se na povratak kući. Donio je nekoliko sanduka i dva *baula*. U njima se nalazilo nešto šivene odjeće, dosta različitih tkanina, a najviše drvodjeljskog i kamenorezačkog alata. Nekoliko komada, i do tada u Promini neviđenog alata! Među ostalim i drvodjeljski banak! Svakom je djetetu donio osobni dar. Najstarijoj kćeri Peri zlatni vjenčani prsten, *veru*, jer je znao da je cura za udaju i jer joj je htio reći neka se udaje, vrijeme joj je. Ne uda li se sada, može joj se dogoditi da se ne uda nikada, da život završi kao *stara curetina*, obitelji teret a selu ruglo.

Čim je otpakirao sanduke i otvorio *baule*, ne gubeći vrijeme, počeo je graditi kuću. Prije bilo komu, napravit će kuću sebi i pokazati što je naučio u Americi. Ako takvu kuću i drugi požele imati, neka mu plate i on će im je sagraditi kakvu je i sebi sagradio.

Peri je otac iz Amerike donio mnogo lijepog ruha i zlatni vjenčani prsten, *veru.* Lijepo od njega! Švelje, koje će joj sašiti odjeću, naći će se, ima ih koliko hoćeš, ali gdje je momak koji bi joj pred oltarom taj prsten stavio na ruku? Njega nema!

To, da je Pera dobila *veru* koju joj nema tko staviti na prst, nije bila jedina novost koja se, pošto ga je brat te Pere uveo u *vanjske poslove* na elektrani, ticala moga ćaće. Bilo ih je još! Odreda jednakog značenja koliko i posao *malovana*, koliko i prsten koji se ne može nositi prije nego ti ga tko pred oltarom stavi na prst. Sve zajedno — o tim novostima govorim — bile su i više nego presudne za ono što će se nakon njih, pod njihovim uplivom, ćaći uskoro dogoditi.

Prva novost! Onaj na čijim su ramenima jarce hicima iz puške ubijali, ali ih on ni tada nije ispuštao iz šaka, onaj koji se skrušio kad su mu grijesi mladosti oprošteni, onaj od kojeg su potekli svi koji ponosno uz svoje krsno ime lijepe i ime kuće nastale po njegovu nadimku, taj je ostavio svoju kožnu torbu — u budućnosti će se pokazati, onoj koja je od oca dobila zlatni prsten — i preko polja i Potpoljske ljuti otišao pred vrata crkve u kojoj Martin, jašući na bijelom konju, sabljom reže skut svoje dolame da bi komadom skerleta pokrio gola ramena prosjaku u komu se, da iskuša Martinovo milosrđe, prispodobio naš Spasitelj. Za njim nitko nije tugovao, jer *i vrijeme je bilo da ode*! Njegovu su se odlasku mnogi radovali, jer *ode li on, otići će do vraga i obitelj koju je stvorio, raspast će se, nestat će njene prčevitosti i neukrotivosti.*

Njegov je odlazak taknuo i zabrinuo samo članove obitelji. Raspad je bio moguć i na vidiku, a raspad, koliko ja znam, nitko osim moga ćaće nije želio. Bez posebnog dogovora, prešutno, po nutarnjem nagnuću, izuzimajući od toga moga ćaću, oni su pristali da će, na čelu s Markom zvanim Savica, drugim Revačevim sinom, koji se vratio iz Amerike i postao glavar sela, i bez Revača ostati moćni i osioni Revačevići. Još lakše, jer sada je glavar njihove kuće i glavar čitavog sela!

A novost nad novostima, novost koja je sve dosadašnje novosti usisala u sebe i dala im svoj pečat, bila je vijest da su *Revačevićima iz Amerike stigli novci.* Mnogim su obiteljima njihovi članovi iz Amerike slali novce i, reklo bi se, primjerice, *Jure Garin poslao je novce svojima*, a samo je novac poslan Revačevićima dobio ovakav naslov. Iz njega se ne vidi koja osoba taj novac šalje, pa se može misliti da ga sama Amerika, kao sebi ravnima, šalje Revačevićima, jer im je negdje nešto ostala dužna ili ih želi učiniti svojim dužnicima. Taj naslov, u obitelji skraćen na svoj posljednji dio, *stigli novci,* postati će razdjelnica u obiteljskoj povijesti na vrijeme dok Revač živi i dok *novci nisu bili stigli,* i na vrijeme nakon Revačeva odlaska kad su *novci bili stigli.*

Ostalo mi je nejasno, od djetinjstva kad sam prvi put za te novce čuo do danas, kad gledam pougljenjenu jablanovu gredu, zašto se novac nije nazivao imenom onoga tko ga je poslao, jer to sigurno Amerika nije bila, koliko god u glavama Revačevića toj Americi Revačevići bili po vrijednosti jednaki. Zašto se u zaborav guralo ime čovjeka koji je *novac poslao* i time, stavljajući ih na istu razinu s Amerikom, prčevitu sirotinju, uobraženu da su imućniji i bolji od drugih, još dva pedlja dizalo iznad svih ostalih, koji nisu mogli ni sanjati da im Amerika šalje novac? Zašto već u četvrtom obiteljskom koljenu o tom čovjeku nitko ne zna ništa, a svi znaju da je za takvu gradnju nekakav novac odnekuda morao kapnuti? Ako su drugi tako postupali, ja ne smijem. I zato, dragi Zlatko, prestajem misliti o pismu što ću ti ga jednom doista napisati i idem vidjeti je li, kad je kuća gorjela, izgorjelo i ime čovjeka koji je taj *novac*

*poslao*.

Perin otac, moj djed Filip Gašparović, koji je zidao našu novu kuću, *korniž* nije sagradio od betona, kako se to sada radi, ni od isturenih greda natkrivenih crijepom, kako se to tada pretežito radilo. Napravio ga je od petnaest centimetara debelih kamenih ploča koje su se vadile iz kave u blizini srednjovjekovnog grada Bogočina, od našeg sela udaljena pet kilometara. Radio ga je onako kako su tada *korniž* gradili na gradskim kućama, ako su investitori imali novca platiti taj spori i skupi posao. Još sinoć, čim me je Jura ostavio samog, u sunčev zalazak, dok je još bilo dovoljno svjetla, mogao sam vidjeti da je od *korniža* malo što ostalo. Ništa što bi se moglo pri obnovi kuće još jednom upotrijebiti. U vatri, koja je morala biti žestoka jer je u njoj izgarala suha jablanova i jelova građa, suho pokućstvo i mnogo odjeće i posteljine, bogočinski se kamen križao na lisnate pločice, ne deblje od centimetra, i u tim kriškama drobio padajući s vrha zida i u kuću i izvan nje. Na zidu je ostalo dosta ploča, ali one, krnje i iskrižane, više kao *korniž* nisu bile upotrebljive.

Sinoć se nisam sjetio pogledati kako je u vatri prošao muljikavi kamen na kojemu je djed Filip ispisao ime onoga koji je *poslao novac* za gradnju te kuće i godinu kad je kuća sagrađena. Idem to učiniti sada, kad sam, planirajući što ću ti jednom pisati, došao do onoga kojega su od početka, čim je *novac došao*, potisnuli u zaborav. Ne znam, grijeh je tvrditi ono što je nepouzdano, pa se samo pitam nije li odluku da se njegovo ime ispiše na kamenu donio i proveo sam graditelj kuće, kojem je bilo poznato, jer je i sam radio u Sharonu, u toj Pennsylvaniji, s kakvom se mukom zarađuju dolari, da bi se ime onoga tko ih je zaradio moglo tako olako, bez grižnje savjesti, prepustiti zaboravu.

Muljikavi kamen s natpisom djed Filip je ugradio u fasadni zid od klesana kamena između *korniža* i nadvratka ulaznih vrata središnjeg dijela trodijelne kuće pod istim krovom. Vatra je gorjela unutar kuće, *korniž* je muljiku od plamena štitio odozgo a nadvratak odozdo i kamen s natpisom ostao je neoštećen. Čak ga ni dim nije počađavio kao što je učinio sa svim vratnim i prozorskim pragovima, dok je kuća gorjela, jara u središtu gutala krov, a plameni jezici lizali kroz kućne otvore. Na njemu, na tom muljikavu kamenu — rijetku u prirodi, laganu za rezanje, a otpornu na mraz i sunce — piše:

OVO UČINI NIKOLA ARALICA G. 1932.

O imenu onoga koji je Revačevićima poslao novac da tu kuću *učine,* nakon toga što na tom kamenu piše, nema spora, to je taj, brat moga djeda Paje, peti sin pokojnog Petra Revača. Ali godina gradnje iziskuje da se o njoj kaže nešto više. Ponajviše zato što je to jedna od malog broja godina što ih u ovim pismima navodim, namjerno, zbog straha da bi prevelik broj godina ova pisma mogao pretvoriti u suhoparnu obiteljsku kroniku, a ja ne želim da ona povijesti budu blizu više nego što je to radi

razumijevanja njih samih potrebno. Ja želim da ova pisma budu povijest pojava i povijest duša samo nekih, meni posebno bliskih, članova obitelji, a povijesti pojava i povijesti duša prevelik broj godina može biti na smetnju. Može ih suvišno opterećivati!

Iako je imao dosta *malovana*, čak i dvojicu mladića koje je naučio radu dlijetom, Josura i svoga sina Biću, djed Filip u ono vrijeme ovakvu kuću nije mogao podignuti za godinu dana. Zidanje zidova išlo je brzo, ali je klesanje kamena iziskivalo mnogo vremena. A trebalo je isklesati pragove za troja vrata i sedam prozora, ploče za *korniž*, fasadno kamenje za prednji zid i zid lastavice koja gleda na ulicu. I trebalo je, najzad, oblikovati dva kamena, jedan prošupljen, a drugi u obliku praga, postaviti ih na sam vrh zabata do ulice, da bi se u njih smjestila zastava, prvi put, kad se krov zacrveni, a poslije, svaki put kad se nešto bude slavilo. Sve te godine, dok se kamen vadio iz zemlje, donosio na gradilište, klesao i ugrađivao u zidove, djed nije smatrao potrebnim urezivati u kamen. A nije htio ni ispisivati od koje je do koje godine kuća građena. Odlučio je sve godine gradnje strpati u jednu, a odabrao je onu u kojoj je na kuću stavljen krov od strmičkog crijepa i u šuplji kamen na zabatu prvi put udjenuta crveno-bijela-plava zastava. Inače, prema mojim spoznajama, kuća je prije toga građena pune tri godine s prekidima u vrijeme poljskih radova, a nakon toga, dok smo se u nju useljavali, još godinu dana.

Jedne sam večeri, dragi Zlatko, tu skoro, na povratku s neke priredbe, upoznao povratnika iz Amerike gospodina Ivana Miletića. On je radni vijek proveo kao bibliotekar gradske knjižnice u Clevelandu i dobro je poznavao naše brojno iseljeništvo u tom gradu. Zamolio sam ga da mi pronađe nešto, bilo što, jer ja osim predaje nemam ništa, o čovjeku koji je *poslao novac* da bi mu ime ostalo ispisano na kamenu skromne veličine. Miletić je ušao u arhiv useljenika koji su u Sjedinjene Američke Države ulazili preko otoka Ellisa pored New Yorka i poslao mi podatke koje je našao o čovjeku čije ime na kamenu nije moglo izgorjeti na vatri sljedbenika Cecina muža, koji su, kad su im tur kod Smiljčića isprašili vojnici Janka Bobetka, došli u Prominu iskaliti bijes na rodnoj kući pisca čije knjige, najvjerojatnije, nisu ni vidjeli a nekmoli čitali.

Prema podacima u arhivu Ellis Islanda Nikola je bio neoženjen mladić od dvadeset i šest godina kad je tisuću devetsto i dvanaeste doputovao u Ameriku. Ne piše kad je iz luke Bremen brodom koji se zvao *Konigien Luise* krenuo na put preko *velike bare*, ni kojim je putem i na koji način od rodnog sela do Bremena putovao, ali piše da je u New York došao na predzadnji dan ožujka. Tamo je, u tim useljeničkim knjigama, za njega napisano da dolazi iz države Austrije, a da je po nacionalnosti Croatian. Taj je Hrvat iz Austrije visok točno sto sedamdeset i osam centimetara, a kosa mu je i oči smeđe boje. Zadnje je njegovo mjesto

stanovanja bilo selo, koje je američki činovnik zapisao tako da se u njemu na jedvite jade može pročitati Puljane pored Knina. Tamo, u tim Puljanima, koje se mogu pročitati i kao Pulane i kao Kulane, živi mu otac Petar i neka rodbina. Taj Nikola ne ide *grlom u jagode*, on zna točno mjesto kamo se iz Puljana preko Bremena zaputio. On ide u Sharon, gradić u državi Pennsylvaniji, gdje ga čeka njegov prijatelj Marko *Posoc*, piše američki činovnik, iz čega nije teško pročitati Paraća, pripadnika trećeg puljanskog prezimena i zaselka.

Miletić, koji mi je sve ove podatke predočio, uz njih reče i to da se gradić Sharon u Pennsylvaniji nalazi u blizini države Ohio i da je od Clevelanda udaljen svega sat i pol vožnje autom. U tom je gradu bila oveća hrvatska naseobina, pa su osnovali podružnicu Hrvatske bratske zajednice, čije je sjedište bilo u nedalekom Clevelandu. S vremenom, u potrazi za poslom i da jedni drugima budu bliže, mnogi su napuštali Sharon i preseljavali se u Cleveland. Je li to i Nikola učinio, Miletić iz dostupnih dokumenata nije mogao ustanoviti. Ako je u Sharonu ostao do kraja života, onda je, po Miletićevu mišljenju, morao biti pokopan na lijepom hrvatskom groblju koje postoji u tom gradu, gdje potomaka hrvatskih useljenika više nema.

Sve ostalo, izuzev njegove ostavštine koja se materijalizirala u kući i zemljištu, što o djedu Nikoli znam spada u *pričam ti priču*. Njegov testament, pisan na engleskom, preveden na hrvatski i pohranjen u *Tetkinoj škrinji*, otkako je izgorjela i kuća, i škrinja i sve u njoj, više ne postoji. Kako su u međuvremenu pomrli svi oni koji su ga imali u rukama i pročitali što u njemu piše, ostalo je na meni, koji sam od njih slušao što je tamo pisalo, da kažem što znam, drugim riječima, da kažem što sam čuo da se o tom testamentu priča.

A priča se da je Nikola u Americi susreo djevojku iz okolice Vinkovaca i njome se oženio. Imali su dvoje djece i živjeli su složno i lijepo dok i tamo, u toj Americi, kao i ovdje kod nas, nije došla španjolska groznica, od koje Nikoli pomriješe i Slavonka i oboje djece. Ta žena ostavi Nikoli imanje u selu iz kojeg je potjecala. Kuću i nekoliko jutara slavonske zemlje na kojoj raste kukuruz sa dva klipa, i pšenica u čijem se klasu nađe puna šaka zrnja! Nitko da ne zna gdje je ta zemlja i to selo, osim Mande Dizdaruše! A ona je ime toga sela i sve to o zemlji i kući pročitala u dodatku Nikoline oporuke, gdje on upućuje svoje nasljednike da odu u to selo i uzmu tu kuću i tu zemlju, njihove su, jer što je god bilo njegovo treba postati njihovo. Manda je pred drugim članovima obitelji zatajila dodatak testamentu namjeravajući jednoga dana sama otići tamo, u to selo, bez drugih Nikolinih nasljednika, i tu zemlju prisvojiti sebi i svom sinu Marku. Tajila je to dugo; umrla je, a namjeru nije znala ostvariti. A sad, eto, izgorje *Tetkina škrinja* i s njom testament, u njoj brižno čuvan. Ono što je, možda, izišlo iz tog

testamenta i u priči živjelo, to imanje Nikoline žene u Slavoniji, u priči i ostade. Nikad se neće znati je li ga u priču pretočilo nešto zabilježeno crno na bijelo i iz Amerike poslano ovamo k nama, ili ga je u priču ugradila želja onih koji su išli u berbu kukuruza i žetvu pšenice u Slavoniju, želja da im je tamo imati svoje polje, a ne biti sezonski nadničari koji se od ušura, zarađena ljeti u Slavoniji, zimi u Promini prehranjuju.

Pričalo se da je u Americi naučio *parlati po engleški*, a nije kao drugi ostao *tutuleša* koji *engleški ne zna ni beknuti*. Našim je ljudima postao vođa u borbi za bolji stan i plaću! Ljudi su ga voljeli i išli za njim. Kao potvrda njegove dobrote i nesebičnosti navodio se nikad provjereni način kako se ponio kad je ovamo završio rat i kad je čuo da su mu poginula četiri brata, a *Petar u Kulanima*, kako se Revač naziva u američkim dokumentima, ostao s hrpom dječurlije, čije se majke preudaju ili umiru. Priča o toj dobroti i nesebičnosti kaže kako je bratu Marku napunio džepove dolarima i rekao mu neka se vraća kući, ženi i kćerima, neka podigne na noge njih i svu onu sirotinju koja je ostala uz Revača. Tu su priču pričali oni koji su s braćom, Markom i Nikolom, radili u rudnicima ugljena i talionicama čelika u Sharonu, a vratili se kući kad i Marko, samo s mnogo manje dolara u džepu nego što ih je on donio. I sam je Marko priznao da mu je brat Nikola dao dio novca što ga je sobom donio. I pored toga priznanja nikada se neće znati — jer to nikomu i nije bilo potrebno — kolik je dio novca što ga je Marko donio iz Amerike i dao Ćorićima na čuvanje bio Nikolin a kolik njegov. To, da se nije znalo što je Markovo a što od Nikole namijenjeno sirotinji, postalo je izvor novih priča, koje će spletati i raspletati zavist suseljana. Zlobnih priča, koje će dospjeti i do Nikole u Sharon: da mu brat Marko, otkako je starješina kuće i glavar obitelji, živi na *velikoj nozi* i ne pazi mnogo na sirote sinovce i sinovice.

Sve što se o Nikoli znalo moglo se smatrati nepotvrđenom pričom, ali se u priču nije mogla ubrojiti njegova smrt i na engleskom jeziku napisana oporuka, uredno urudžbirana i potvrđena od javnog bilježnika. Umro je od rane koju mu je na stopalu napravio komad otpiljena željeza. Liječio se, ali se rana izliječiti nije dala. Nije umro naglo, pa je imao vremena razmisliti o oporuci i donijeti je, kako joj je u uvodnom dijelu pisalo, *pri punoj pameti*. Njegova je smrt u Americi bila obična, ali je njegova oporuka bila iznimka.

Mnogi su u Americi umirali, iz našega zaselka jedan Mate zvan Vršan, pa nikakve oporuke nisu pravili. Ako bi štogod iza njih ostalo, nošena odjeća i koji dolar, oni koji bi ih pokopali upakirali bi to u sanduk i poslali njihovima. Od Vršana njegovoj ženi Kaji i njenoj djeci, Struji, Maci i Danici, nije stiglo ništa, ni sanduk s pohabanim hlačama i jaketama. Ovo je s Nikolom bilo prvi put da netko prije smrti pravi

oporuku, da je potvrđuje kod bilježnika, da ona stiže preko kninskog suda, da je prevode na hrvatski i da jedna banka iz Šibenika šalje Revačevićima obavijest da im je iz *Amerike stigao novac.*

Nikolin je odabir nasljednika bio začudno neobičan. Iako su mu na životu dva brata, jedan koji je s njim u Americi proživio rat i drugi koji se jedini od petoro braće iz rata vratio, on njima ne ostavlja ništa. Ni dolare ni ono ženino imanje u Slavoniji! I dvojica braće i svi oko njih vidjeli su u tome sračunatu uvredu: njegova braća, po njegovu sudu, nisu dostojna njegova novca. O tome nigdje ništa nije pisalo i tu uvredu, da im Nikola od tolikog novca ne ostavlja *ni za lulu duhana,* selo je protumačilo kako je željelo protumačiti, pa komu krivo komu pravo. Paju kažnjava što se oženio Ikom i ponizio sina dorasla za ženidbu i kćer dozrelu za udaju. A Marka, seoskog glavara, kažnjava zato što se slizao sa Ćorićima, odao politici pa vodi veću brigu o sebi nego o sirotinji svoje braće. I jedna bi se i druga kazna umanjile, čak bi i potpuno nestale, da je Nikola, preskačući nedostojnu braću, svojim nasljednicima učinio sve pripadnike drugog nasljednog reda, svu djecu svoje mrtve i žive braće. Međutim, on tako nije postupio!

Za nasljednike je izabrao mušku djecu svoje braće i poimenice nabrojio njih i njihove očeve, da slučajno ne bi došlo do zabune. *Sve svoje ostavljam,* piše u oporuci, *Filipu, Anti i Stjepanu, sinovima brata Paške; Josipu, sinu pokojnog brata Mate; i Marku, sinu pokojnog brata Ivana.* Neki su u tomu vidjeli postojano uvjerenje Revačevića da porodica počiva na muškom koljenu, na konju i konjaniku, na volu i volaru, na stadu i čobanu, kako su to propisivale državne vlasti koje su našim prostorima vladale stoljećima s osloncem na mušku, na vojniku. A drugi su u tomu vidjeli osvetu bratu Marku, osvetu s pomoću pravnih sredstava koja je Nikola upoznao u Americi. Naime, Marko, glavar obitelji i sela, nije imao muškog djeteta, imao je tri kćeri. To je njega i njegovu *kortu* isključivalo iz Nikolina nasljedstva. Što s Pajom, koji je imao tri sina, nije bio slučaj!

Bila tradicija ili lukavstvo modernog svijeta, pripadnice drugog nasljednog reda, tko god im bio otac nisu dobile ništa i pet je Nikolinih sinovaca trljalo ruke, a najviše moj ćaća, koji je s dvojicom braće dobio tri petine *novca koji je Revačevićima došao iz Amerike.*

Pile je Revačev preko noći za svaku djevojku od *stare momčine* postao *dobra prilika.*

Kad nešto, dragi Zlatko, krene po podlozi prekrivenoj novčanicama, onda ide glatko i bez zastoja, čak i kad je do tada išlo škripeći i zastajkujući.

“Pere”, rekao je Ivan sestri, “ne čekaj onoga iz Belgije. On još nije zaradio ni trećinu novca potrebnog da isplati polovicu očeva imanja koju mu je odnijela polusestra. Tebi je danas dvadeset i pet, a kad se on pojavi s novcem, približit ćeš se tridesetoj. Neće on tebe ni pogledati, oženit će

se nekom deset godina mlađom od tebe. A ti ćeš ostati suha grana! Postoji čovjek koji će ti na ruku staviti prsten što ti ga je ćaća donio iz Amerike."

"Kad ti tako kažeš, neka tako i bude!" rekla je Pera nasmrt bolesnom bratu.

U šali, znao bih pitati ćaću neka mi kaže kad je on to i kojom prilikom zaprosio majku. Uvijek u njenoj prisutnosti, da čujem kako će ona komentirati ono što mi on odgovori.

"A kako? Kao i drugi momci! Najprije smo se *gonali*!"

"Jest, taman! Koga si ti *gonao*?! Nisam se ja dala *gonati* nikomu, pa ni tebi! Mogao si ti *gonati* one što su s tobom čuvale ovce u Torovima, ali mene, majci, jok!" odgovorila bi mu ona oštro i jetko. A ta dlaku na jeziku nije imala, ta je svakom, a pogotovo njemu, znala odbrusiti istinu, pa neka misli o njoj što ga je volja.

Ne želim ova pisma opterećivati etnološkim umecima, čega se u mojim romanima može naći, ali ti, Zlatko, ukratko moram reći što je to *gonanje*, jer inače nećeš znati oko čega se prepiru moj otac i majka, kad on kaže da je na početku njihova približavanja bilo *gonanja*, a ona mu resko odgovara da se ona *gonati* nije dala. Kao što su mu to druge cure dopuštale! Da Peru netko bez njene volje *gona*? Takav se nije rodio!

*Gonanje* je, reći će neupućeni u patrijarhalne institute i oni koji ih preziru, isto što i *peting*, uživanje muškarca i žene u nježnostima dodira. Sličnost između *petinga* i *gonanja* nedvojbeno postoji, nju čini užitak u nježnosti dodira, ali postoji i razlika. *Peting* je, koliko je meni poznato, bez općevažećih pravila, on je, rekao bih, improvizacija dvoje zaljubljenih, a *gonanje* ima općevažeća pravila kojih se partneri moraju pridržavati. Predviđena je i kazna za onoga tko se pravila ne pridržava. *Gonanje* je, doista, najčudniji institut koji sam u predaji našao!

*Gonanje* nije uvod ni u trajno ljubovanje , ni u ljubavni čin, a najmanje u brak. To je igra isto kao što je igra hvatanje u kolo ili ples. Muškarac daje inicijativu, žena se na početku opire samo da iskuša dubinu njegove želje i, kad ocijeni da je dovoljna, na *gonanje* pristaje. Ako žena odbije *gonanje*, smatra se to drskošću, ali je na to muškarac ne smije prisiliti, treba muški podnijeti neuspjeh. Budući da muškarci biraju, žene se, izložene navali, osjećaju ugrožene i, jer na to imaju pravo, otkazuju pristanak svima koji to požele. To izaziva suparništvo među muškarcima i nemile svađe koje odatle mogu proizići. U pravilu, pristanak na *gonanje* mora biti obostran, i mora biti potaknut željom za trenucima užitka u dodiru i maženju bez ikakvih obveza i štete.

Dopuštena radnja u *gonanju* je trljanje lica uz lice bez poljupca usnom na usnu i bez poljubaca uopće, ali s dopuštenjem da se i usnama, kao i obrazima i bradom, može jedno drugo dodirivati. Ruke mogu biti upotrijebljene samo za obuimanje partnerova zatiljka i maženje po kosi.

Može se maziti i rukom o ruku, ali se ni za šta drugo ruke ne smiju upotrebljavati.

Pravilima je predviđeno i sve drugo u vezi *gonanja*. Ukoliko se momak i djevojka u igri zanesu, prekorače ograničenja i pretvore igru u ozbiljan posao, to se mora završiti *ženidbom na ružne*. Odbije li muškarac uzeti ženu kojoj je *u gonanju oduzeo djevojačku čast,* u obranu djevojačke časti stupaju jatagani njena oca, braće i rođaka. Ne namjeravaš li se oženiti djevojkom, u *gonanju* je bestidno, suludo i opasno dirnuti u njeno djevičanstvo, čak i u slučaju kad ona u igri izgubi pamet i ne zna se sama obraniti. Zato je najbolje *gonanje*, igru, ne pretvarati u ozbiljan posao, jer će se, to je sigurno, pretvoriti u opasan posao.

Uza sva ta jamstva, neke žene iz generacije moje majke, koje su odbacile narodnu nošnju — s njom i mnoge običaje — i oblačile se onako kako su se oblačile žene u okolnim gradićima, odbijale su se *gonati,* jer su to doživljavale kao muško nasilje nad ženama. I kad muško nije diralo njihovu čast! Sve žene iz majčine generacije nisu tako postupale. Otac se s drugima mogao *gonati,* ali s njom nije. I ona bi mu to rekla!

Ali bi ona njemu, britka na jeziku, rekla i mnogo više od toga:

“Ne bi ti mene nikada poljubio da nije bilo moga brata Ivana.”

Dvije mu stvari od nje nisu bile drage čuti. Prvo, da je nju netko nagovorio neka pođe za njega! Pa makar taj netko bio i Ivan, protiv kojega nikad ništa nije imao, ali ni priznao mu da ga je on oženio svojom sestrom. Htio je da izbor bude samo njegov, a pristanak samo njen. I drugo, nije mu bilo drago čuti da je imala i drugih mladića za koje se mogla udati, a da se za njega udala samo zato što su je njeni nagovorili da pođe za onoga komu su *stigli novci iz Amerike.* Te su ga dvije stvari ranjavale u bolno mjesto, koje, čini se, postoji u svakom siročetu što s frulom u rukama leleče *O majko moja.*

Sad, bila ona njegov izbor ili su je njemu drugi namjestili, pristala ona sama ili ju je brat na to nagovorio, do prvog je poljupca moralo doći. Hajde, priznajte! Kažite gdje i kako je to bilo!

Jedne večeri potkraj ljeta ona je iz polja, gdje ih je pasla na kukuruzovim strništima, gonila ovce na konak u *jaru.* On ju je presreo na ulazu u samo selo. Zaustavili su se ispod visokog bajama i stali uza zid ukraj puta, a stado je do *jare* otišlo samo. Kad je netko od ukućana, vjerojatno Perina majka, vidio da su ovce došle a da čobanice nema, nije ju ni dozivao ni pošao potražiti, jer je znao gdje se zadržala, nego je utjerao ovce u *jaru*, zatvorio za njima vrata i otišao u kuću, a čobanica neka dođe kad bude došla. Jer, noć je topla i neće ozepsti! Jer, nebo je vedro i neće pokisnuti!

Nije se imalo što čekati. Njih se dvoje sastalo ispod bajama, prvi put poljubilo i u mraku dogovorilo da će se ženiti, pa je Filip Gašparović već sutradan uzeo pilu i počeo obrađivati jelovu dasku od koje će napraviti

krevet, dvije škrinje i stolicu. Krevet je obojio zelenom bojom u koju su bile uprskane bijele grudice. Zato je pod dlanom bio hrapav, a njegovo je zelenilo bilo pepeljasto. Škrinje je obojio u smeđe i na tu podlogu stavio bezbojni lak, pa su se laštile kao i *bauli* koje je donio iz Amerike. Stolicu je, pak, napravio od domaće orahovine s nekoliko slikovitih čvorova na sjedištu i preljevima godova u drvu nožica i naslona. Nju je, jer joj boja ne treba kad ima svoju — boju orahovine — premazao bezbojnim lakom, koji igru čvorova i godova u orahovu drvu nije zaklonio, kao što bi to učinila bilo koja boja, nego je tu igru otkrio i učinio je još razigranijom.

Dok se ne sagradi nova kuća, čime drugim nego novcem koji je *došao iz Amerike*, mladenci će biti smješteni u prostoriju koja se našla prazna u kući na izlazu iz zaselka, od kuća u kojima je bilo ognjište od Revačevića udaljeno preko petsto metara. Ta je kuća bila podijeljena na tri pregratka. U jednom se nalazila staja za konje, u drugom je bio pčelinjak i sav pribor za uzgoj pčela, a u trećoj, do tada prazan, smjestit će se mladenci. Kako bi koji dio namještaja napravio i obojio, djed bi ga Filip, uz očevu pomoć, prenosio u taj prostor, u taj pregradak, neka ne smeta njemu u radionici i neka se tu, u hladovini, suši boja i ljepilo.

Upotrebljavam izraz pregradak i prostor za mjesto gdje će početi bračni život mojih roditelja, jer mi je to neprilično nazvati sobom i po onomu kakav je taj prostor ostao u mom pamćenju i po onomu kakvim sam ga viđao u zrelim godinama, kad je postao štala za jednog vola. I kad je u tom prostoru bio samo majčin i očev krevet sa stolicom i dvije škrinje, on je bio tijesan. A kad sam se ja rodio i djed napravio još jedan krevet, ne za mene sama, nego za djecu, pa koliko ih god bude, prostor je postao skučen. Jedva se između kreveta prolazilo, a dvoje se mimoići nisu mogli. Pod je bio od, sa slamom pomiješane, nabijene gline i trebalo ga je redovno prskati vodom da bi glina bila vlažna i glatka. I da se ne bi, kao kad je suha, mrvila pod nogama. Ispod krova su se nalazile samo dvije grede od iskrivljene hrastovine. Toliko iskrivljene da na njih, ako bi i poželio, tavan nisi mogao staviti. Zato je samo uz sjeverni zid, iznad glava onih koji su na krevetima spavali, po gredama bilo pruženo nekoliko dasaka. Krov je bio od kamenih ploča, koje na sastavcima nisu bile najbolje podmazane žbukom, pa je kroz te šupljine probijalo svjetlo, puhala bura i vijao snijeg kad bi bile snježne vijavice. Tu se zimi moglo spavati samo zahvaljujući obilju vlasnatih biljaca, u kojima se i na dvorištu, usred zime, moglo spavati a da ti ne bude hladno. A ljepšeg sna od sna u tim vlasnatim biljcima, dok vije bura i snijeg, nema!

Misleći na ljepotu življenja među vlasnatim biljcima, u tom uskom prostoru, izdvojenu od svih, na kraju sela, otac bi se tih dana sjećao kao dana sreće, s nekoliko uzdaha, s nekoliko kratkih rečenica, kao *lijepo je bilo, e da je dulje trajalo, da je još onoga;* a majka bi se na to otresla, nikad zlovoljno, uvijek u šali, kao *Ne pričaj mi priču, znam ja i drugu stranu te*

*ljepote,* pa bi rekla:

“Sjeti se u što si me doveo!”

“Iz čega sam te doveo u to sam te i uveo. Nisi ni ti, prije nego ti je ćaća sagradio novu kuću, imala ništa bolje!”

“Ali sam tamo bila cura. Kad sam postala žena, zaslužila sam nešto bolje.”

“Pa i bilo ti je bolje!” rekao bi on ciljajući na ljepotu sna udvoje među vlasnatim biljcima.

“Ajde, šuti! Nemoj me vući za jezik! Da mi je bilo lijepo? Ja najbolje znam kako mi je bilo. Mogla sam se i poslije tri mjeseca vratiti ćaći i materi: curom otišla, curom se vratila!”

Time bi mu za taj put začepila usta.

A tako! Imao je, dakle, ćaća i tih teškoća!

Rasvjetljavati narav tih teškoća s moje bi strane bilo bezočno, pa će biti dovoljno kažem li kako je Perina oštrog jezika, što se ljepote sna među vlasnatim biljcima tiče, bila donekle u pravu. U toj je ljepoti bilo i ponešto gorčine. Oni su se vjenčali sredinom rujna, kad je djed Filip završio izradu namještaja uokvirujući sliku Gospe Sinjske, koja će im čitav život, dok i ona ne izgori, visjeti iznad uzglavlja. Prema tome, oni su se u prostoriji nakraj sela među biljcima našli u rujnu, a mene su začeli tek u prvoj dekadi prosinca, kad bure nad Prominom znaju biti hladne, pa se noću, ispod pločnatih krovova, biljcem i po glavi treba pokriti. Ako me račun ne vara, između rujna i prosinca morala bi se nalaziti ona tri mjeseca s teškoćama. Srećom da su ih, kad su ojačale, bure donijele! Jer, kakvu Perinu poznajem, da teškoće nisu vjetrovi odnijeli i da nije postala majka, ta se ne bi libila pogaziti sve običaje, skupiti ono što je donijela i vratiti se roditeljima i voljenoj braći.

Uzaludno je majčino razmetanje, ne u jednom danu i jednom prilikom, već čitava života, da se ona mogla udati i za boljega od njega. Da je mogla i udala bi se. Ali se ona, mršava, blijeda i sestra brata koji je *proplјuvao krv*, u sredini gdje je ideal ženske ljepote bila snaga i debljina — da žena po mogućnosti ima *kola mesa i mišića* — ni za koga drugoga udati se nije mogla osim za onoga za koga ju je dao udati njen brižni brat.

S očeve strane gledano, može se reći da neka velika sreća nije bila oženiti se djevojkom koja, ne da nema *kola mesa i mišića* na sebi, nego ih uopće nema. Sama kost i koža! Ipak je, uza sve to što joj manjka, ženidba s tom ženom bila njegova sreća. On je nju izuzetno volio, što je samo po sebi za sreću dovoljno i kad tebe žena ne voli istom mjerom. Obitelj iz koje je došla, Gašparoviće, s mnogo ograda i obzira rečeno, nije previše volio. Njena braća i njen otac, svi Gašparovići, u njegovu će životu, u svakom razdoblju, imati presudnu ulogu — jedno vrijeme i u mojem — ali ih on, ipak, predano, bez zadrške, nikada neće voljeti i mene će

odvraćati da se uz njih vežem i vjerujem im. Zašto? Zato što su ga ne jednom zbog svojih interesa iznevjerili. I zato što ga nisu držali sebi ravnim, a on se osjećao boljim od njih. Teško mi je reći koliko je opravdano njegovo osjećanje da ga nisu držali ravnim sebi, i bilo je i nije bilo za to razloga, ali mi je lako kazati da bez Gašparovića, pored svih razočaranja, ne bi bio ono što je bio.

Danas se, dragi Zlatko, pouzdano zna kako su se raspadale zajednice kakvi su bili Revačevići. Početak raspada uslijedio bi kad pojedini članovi, muškarci najsposobniji za rad, potraže zaradu u industriji, dobiju je i ostaju živjeti u obitelji, ali novac što ga zarađuju ne daju starješini zadruge u zajedničku kasu, nego ga svega ili veći dio zadržavaju za sebe i svoju užu obitelj. Svoju *kortu*! Dogodi li se to, zajednica puca i raspada se na sastavne dijelove, na uže obitelji, obitelji supružnika i njihove djece, od čega su patrijarhalne zajednice sastavljene. Sve se to može pročitati u sociologiji sela, a ja sam to, prije nego što ću pročitati, imao priliku vidjeti uživo. Bome, nije to bilo veselo gledati! Trzavice, prigovori, sumnjičenja, svatko vuče na svoju stranu, a nitko tamo prema čemu starješina usmjerava zajednicu. *Kao užežena mast, ode sloga u propast!* Tako se to za takvo stanje govorilo.

Dok je Revač bio živ, na diobu zajednice nisu mogli ni pomišljati, jer, požele li se odvojiti, bit će im upućene želje za sretan put, ali sobom neće ponijeti ni grumen zemlje na opancima ni svoj kutak u nekoj od zadružnih kuća. Čim je on umro, mogućnost diobe bila je otvorena. A kad je *došao novac iz Amerike* i bio podijeljen kako je Nikola u oporuci odredio, prvi je korak, iako se o tome nije otvoreno govorilo, u diobi bio napravljen. Taj novac nije pripao zadruzi nego pojedincima; a to nije bila jedna rudarska plaća, bila je to gomila novca. Što sada? Sami se ne žele dijeliti, a onaj ih je iz Amerike već podijelio.

I prije Revačeve smrti, još dok je sjekao jablanove; i prije *dolaska novca,* još dok je radio u rudniku i na elektrani; i prije nego što se oženio i srodio s Gašparovićima, još dok je sanjao o obitelji i krovu nad glavom, ćaća je stalno mislio na izdvajanje iz zajednice, jer je i ta zajednica iz sebe izdvojila njega. A sad, kad se sve to dogodilo, skupa sa ženom, njenim ocem i braćom na drugo osim — izdvojiti se — nije ni mislio.

Najveći protivnik diobe zajednice i time najveći protivnik svoga starijeg sina bio je djed Pajo. Kao Revačevu prvorođencu nakon očeve smrti pripadalo mu je starješinstvo, ali se on za tu čast nije otimao. Još za očeva života, dragovoljno i s ushitom prepustio je starješinstvo bratu Marku. Čim se vratio iz Amerike, zbog toga najviše sretan što se vratio! Prema tome, starješinstvo nad zajednicom nije bio razlog što je grčevito brani. Glavni je razlog bila njegova nesposobnost da živi samostalno i potreba da se u životu na nekog kormilara oslanja. Na samosvojnog oca, na bojnika komu je u ratu bio posilni i na mlađega brata, uglednog

povratnika iz Amerike i glavara sela, na Savicu, glavnog među prominjskim glavarima.

On nije mogao zamisliti život na samo jednoj četvrtini Revačeva imanja. On je mogao vidjeti širenje tog imanja na nove njive, šume i pašnjake, ali njegovu podjelu i smanjivanje na manje posjede vidjeti mogao nije. A sve to stoga, i to je bio drugi razlog podrške opstanku zajednice i nakon utemeljiteljeve smrti, što su Revačevići, sa svime što su bili, predstavljali njegov ponos. Njihova imovina, njihova brojnost i njihova uzajamnost bilo je ono što je on sam bio, pa on, oduzmeš li mu to što jest, nije znao kako bez toga dalje živjeti. Kako živjeti bez ponosa s tim što jesi, jer to više nisi! Kako živjeti bez ponosa s najboljim volovima, Sivonjom i Peronjom, kravama muzarama, najgizdavijim konjima, Pramom i Zekanom; kako živjeti bez svoga pluga, bez svojih kola i *svake druge zgode* koju su u selu imali samo Revačevići!

Djed Pajo je namjeru moga oca da sada, kad je *novac došao* i kad on i njegova braća imaju tri petine toga novca, sagradi kuću u kojoj će svaki od njih tri brata imati svoj dio, shvatio kao namjeru odvajanja od zajednice, što je ta namjera doista i bila. Ali i kao udar na njegov ponos i obraz, što očeva namjera u sebi nije sadržavala. Sukob njih dvojice prenio se i na ostale članove zajednice, pa su se tvrdnje sociološke znanosti, da novac razara patrijarhalnu obitelj, na ovom slučaju mogle lijepo vidjeti. U tom trenutku opredjeljivanja za diobu ili protiv nje, za gradnju ili protiv nje trodijelne kuće, ćaća se našao na jednoj, a svi ostali članovi Pajine *korte,* on i dva mu mlađa sina, od kojih se očekivalo da budu za diobu i gradnju svoga dijela kuće, svrstali su se na protivnu stranu. Samog su ga ostavili oni za čije se dobro i sigurnost u budućnosti, kad se Revačevići doista raziđu, zauzimao!

Novac jest izazvao svađe, ali ne i razdor u kojem bi svaka *korta* uzela svoj dio novca i imovine i započela živjeti samostalno. Za razlaz članovi zajednice nisu bili zreli. Od trećeg koljena, od Nikolinih sinovaca, samo se ćaća bio oženio i samo je on poželio imati samostalnu obitelj. Svi ostali bili su neoženjeni i o svojoj samostalnosti nisu, zasad, htjeli donositi odluke. Odgađali su ih za neko drugo vrijeme. Otac, pak, suprotstavljen svima, nije imao mogućnosti da se odvoji, ostao bi bez ičega; ni snage da svojim novcem gradi sam sviju kuću, bio bi od zajednice popljuvan i izopćen. Zato se morao tražiti i naći neki zajednički dogovor. Njega su Revačevići mogli tražiti, ali onako, suprotstavljeni, naći ga mogli nisu. I jedna i druga suprotstavljena strana složile su se da poslušaju što im o tom ima reći Filip Gašparović, onaj koji bi trebao graditi novu kuću. Do čije gradnje, kod tolikog novca — bilo je jasno i protivnicima i zagovornicima zajednice — ovoga puta na neki način mora doći. I djed Filip je pristao. I da bude predlagatelj pomirbenog rješenja i da gradi novu kuću.

Nudeći Revačevićima dogovor, djed Filip je pošao od toga da je Nikolin novac došao petorici njegovih sinovaca. Trojica od njih, Filip, Ante i Stjepan, Pajini sinovi, žele tim novcem odmah graditi kuću — time je udovoljio zahtjevu zeta i kćeri — a preostala dvojica, Marko, sin Mande Dizdaruše, i Josip, štićenik kućnog starješine Savice i njegove Manduke koji su Josipa prigrlili kad je ostao bez oca i majke, još se na gradnju nisu odlučili ali bi uskoro mogli — pa je time udovoljio i starješini kuće i svima onima koji su bili za očuvanje zajednice. Predloženi dogovor sve su strane, pomirene u svojim htijenjima, nazvale *salamunskim rješenjem.* Djed Filip je također imao razloga svoj prijedlog nazvati produktom uma biblijskog mudraca, ali to nije učinio zbog svoje urođene šutljivosti. On je sebi tim *rješenjem* osigurao posao u blizini kuće u nekoliko narednih godina. Neka, lijepo je kad su svi ljudi nečim zadovoljni, jer to, zbilja, nije lako postići. A moj šutljivi djed Filip bio je i radin i mudar čovjek!

Za petodijelnu kuću, koja bi se gradila u dvije faze, našao se odgovarajući prostor na izlazu iz zaseoka, ispred kuće koju je sebi i teti Rezi podignuo *Francota.* Bio je to ljuti krš u čijim su škrapama, punim plodne zemlje, rasli debeli i visoki hrastovi. Zemljište je bilo *dut*, zajednička seoska imovina, pa je stoljetna stabla trebalo posjeći i drvo podijeliti među suseljanima, a krš poravnati macama i ćuskijama. Nastao je prostor na kojemu će se moći ispružiti petodijelna kuća, pred kojom će stajati prostrano dvorište ograđeno zajedničkom ogradom, s jednim kolskim i jednim manjim ulaznim vratima.

U prvoj će se fazi, odmah, čim obiteljski dogovor bude uglavljen i s graditeljem sklopljena pogodba, graditi kuća dvadeset i tri metra duga i sedam široka. Bit će podijeljena na tri dijela, pa će svaki dio imati nešto oko sedam i pol metara dužine korisnog prostora, svoja ulazna vrata i prozor koji će gledati na jug i dvorište. Ta kuća, bolje kazano, taj dio kuće moći će se, kad dođe do druge faze izgradnje, produžiti prema ljuti još za dva dijela po sedam i pol metara, jer je baš toliko *duti* zapasano dvorišnim zidom. U prvoj fazi grade se dijelovi kuće za Pajine sinove, Filipa, Antu i Stjepana, a za te dijelove troškove gradnje plaćaju oni od svog dijela novca *pristiglog iz Amerike*. U drugoj fazi gradit će se dijelovi za Marka i Josipa, pa će oni onda plaćati graditelja. I kad je to tako mudro smišljeno, ne treba čuditi da su i plan i ritam gradnje svi Revačevići oduševljeno prihvatili.

Čak i mom ocu i majci, zagriženim zagovornicima odvajanja od zajednice, učinilo se da će po djedovu planu *svi vuci biti siti a koze ostati na broju.*

Djed Filip će biti plaćen na nadnicu i moći će uza se, kad mu bude potrebno, zaposliti još jednoga zidara, nekog Jankovića, koji će se također plaćati po nadnici. *Malovani* će mu biti, na obred, petorica

Nikolinih sinovaca za koje se kuća gradi. Prijevoz materijala za gradnju, kamena, vapna, pijeska, gline, crijepa, dasaka i svega ostaloga što bude trebalo obavljat će se obiteljskim volovskim kolima.

S jedne i s druge strane ceste na ulazu u selo iz pravca Oklaja sinovci su otvorili kave i iz njih vadili kamen koji se lako klesao, a u sebi je imao nešto plavetnila. Kod Bogočina su vadili ploču za *kornižˮ* glinu su kopali u Krčevini kod Riđuše, a pijesak kod Barišića glavice. Što god da bi iskopali iz zemlje, trpali bi to u kola i vozili na gradilište, tu iskrcavali i vraćali se po drugu turu.

Od njih petorice samo je Josip u ruci znao držati čekić i dlijeto, samo je on znao oblikovati kamen za kućno pročelje, a preostala četvorica dalje od *malovana* nisu napredovala. Josip je od Filipa Gašparovića učio klesati kamen i zidati zid, pa je majstoru omilio, jer je, učeći brzo, nadmašio njegove sinove — izuzev Ivana, koji više, zbog bolesti, nije ni radio — i sve one koji su se pravili da im je zidarstvo u malom prstu. To neće ostati bez posljedica!

Obitelj je u gradnju uložila sve što je mogla uložiti, pa ćaći, koji se s planiranom izgradnjom također složio, nije preostalo ništa drugo nego da i sam, osim naslijeđenog novca, u zidanje kuće uloži sve što može i sve što ima, kao što su i ostali Nikolini nasljednici učinili. A to je značilo da u gradnju uloži *svoju japiju*! Svoje jablanove grede! Među mnogima i onu koju sam sinoć našao pougljenjenu.

Sjećaš li se, dragi Zlatko, kad je jedan od recenzenata *Graditelja svratišta* od mene tražio da ispustim dijelove teksta u kojima se govori o vrstama kamenja i klesaru, kojemu, dok kleše, kamena prašina pada po maljama na podlaktici, kao što inje pada po granama drveća? Odbio sam taj zahtjev bez krzmanja, jer sam u recenzentu prepoznao čovjeka koji ni o kamenu ni o gradnji ne zna ništa, koji u životu nikada ništa nije gradio, koji je samo rušio i razmetao se. Odbio sam taj zahtjev i zato što sam taj komadić teksta, istinabog, izvadio iz sebe i ugradio u roman, pa mi se učinilo nepotrebnim popuštati ako netko to premještanje iz mene u moju knjigu prepozna i zatraži da se, kao umetak stran romanu, iz njega izbaci. Zašto te podsjećam na tu zgodu?

Dovoz građevinskog materijala, čišćenje terena i kopanje temelja započelo je u proljeće i, s prekidima za poljske radove, trajalo do jeseni. U rujnu, kad su poljski radovi, izuzev berbe grožđa, bili obavljeni, a gradilište pripremljeno, teren poravnan, temelji iskopani, a građevinski materijal dovezen, djed je Filip s Jankovićem i dvojicom mladića, Josipom i Bićom, otpočeo klesati *kornižˮ kantune,* pragove, nadvoje i kamenje za kućno pročelje. Ja sam se rodio na kraju prve trećine rujna u vrijeme kad se kamenje klesalo. Prostorija u kojoj se nalazio majčin i očev krevet, obojeni u pepeljasto-zelenu boju koju je djed donio iz Clevelanda, i moja kolijevka, koju je također djed napravio i ničim nije

obojio, nalazila se dvadesetak koraka daleko od gradilišta i klesara. Nema sumnje da me je majka, držeći kolijevku za *povrzlo*, iznosila iz te prostorije i pronosila pored klesara, ali i kad nije, ja sam, dok je kolijevka bila na stalku uz roditeljski krevet, mogao slušati udarce mlata u glavu dlijeta. Ako mi otac prije toga nije nad kolijevkom zasvirao u sviralu, a najvjerojatnije nije, to je morala biti prva glazba koju sam u životu slušao. A udarci mlata u glavu dlijeta jesu glazba i kad to čini samo jedan klesar. A kad to usporedo čini nekoliko njih, onda je to svirka orkestra slična cvrčanju cvrčaka u ljetno podne. Zbog toga mogu reći da me *od kolijevke pa do groba* prati glazba dlijeta i mlatova graditelja kuća i svratišta, pa nije čudo što sam sve pare što sam ih u životu zaradio, a mogao sam ih odvojiti od grla, utrošio na kupnju cementa, vapna, kamena, crijepa i građevinskog drva. Radeći bilo što, radio sam samo jedno, podizao sam kuću, svratište, bilo što s krovom nad glavom, u doslovnom i prenesenom smislu. Ta glazba dlijeta nije vesela, nije zanosna, a nije ni utješna! Takva je kakva je. I kakva god bila, ja je — kao što nisam dopustio izbacivanje onoga ulomka o njoj iz *Graditelja svratišta* — iz svoga života ne želim ispustiti, jer bi moj život bez te glazbe bio šupalj i ništavan.

Dragi Zlatko, iako je imao što raditi na gradilištu nove kuće, iako je bio obavezan tu biti i majstorima pomagati, otac je, bez zamjerke s bilo čije strane, prihvatio *vanjski posao na elektrani,* koji će kao i svi ostali trajati koliko bude trajao. Ako si jednom prihvatio takav posao, moraš ga prihvatiti i svaki drugi put kad budeš na nj pozvan. Jer, ne odazoveš li se, može ti se dogoditi da više nikada ne budeš pozvan, da otada bude pozivan onaj koji te je jednom zamijenio. Zato se ponuđeni *vanjski posao* neizostavno prihvaća, pa makar ti žito ostalo nepožnjeveno, vinograd neobran ili kuća ostala nepokrivena. Ne da mu ostali Nikolini sinovci nisu zamjerili što je *vanjski posao* prihvatio, nego bi, da se kojim slučajem on pozivu nije odazvao, oni sami otišli na elektranu moliti taj posao za sebe. Kad bi sami posao uzeli, kako će onda njemu prigovarati što ga je prihvatio!

Ujak Ivan više s njim ni bilo s kim na *vanjskim poslovima* nije radio. Nije raditi mogao, spopao bi ga kašalj pri najmanjem naporu. Na samom početku gradnje pomogao je djedu klesati kamen, a poslije, kad se vidjelo da mu je i to teško, ostavio se svakog posla. Došao bi, sjeo na stolac i ljuljao moju kolijevku; a kad sam se počeo oslanjati na noge, držao me u naručju i učio da, dok me prihvaća ispod pazuha, napravim prve korake. Majka bi to gledala iz prikrajka i bila nadasve sretna. Čitav će mi život govoriti kako me njen bolesni brat, čije ime nosim, *učio hodati*… Ako sa ćaćom u tom sudbonosnom *vanjskom poslu* nije radio ujak Ivan, a znam sigurno da nije, morao bih znati tko mu je drugi u radu bio par, budući da se taj *posao* mogao izvoditi samo u paru. Taj

*vanjski posao* u paru bio je za pamćenje, i ostao je zapamćen, ali ja, koji sam pamtio i beznačajnije stvari, ne znam nešto tako krupno i važno — tko je toga puta s njim u paru radio. Budući da je taj *posao* ostao upamćen više nego i jedan drugi i pamtio se kao što se pamti rođenje, ženidba i smrt, čudno je što nikada, a toliko smo taj *posao* obojica imali na umu, ćaću nisam upitao tko je u tom poslu bio njegov parnjak. Nikada, nikada ga nisam upitao tko je bio taj čovjek niti je on imao potrebu da mi to kaže. Nevjerojatno! Zašto smo o tom čovjeku, ne samo nas dvojica nego svi u obitelji uporno šutjeli?

Pitam li se sada, kad ćaće više nema, tko bi mogao biti čovjek koji nikada nije bio spomenut i o komu ni majka ne zna ništa, na pamet mi pada Antiša Parać, brat strine Kajice. Kad ćaća pod stare dane nije mogao sam odlaziti k brijaču da se ošiša, Antiša bi sjeo na bicikl i dolazio iz Selina ćaću ošišati. I obrijati, ako bi ga našao neobrijana! Jednom sam ga zatekao kako ćaću uljepšava i zahvalio mu što to ovoga puta i svaki drugi put čini. Antiša je zamuckivao u govoru, ali mi je i zamuckujući rekao nešto dojmljivo, nešto što se lako ne zaboravlja, jer nas trajno ostavlja misliti što se iza toga krije.

“Ive, ne zahvaljuj mi, bolan! Ja sam ovo dužan Pili činiti. I ja ću ovo raditi dokle god budem mogao. Ti se o tomu ne trebaš brinuti dok se ja brinem!”

Antiša je od ćaće bio mlađi tri godine! Ne znam ni za kakav dug koji bi ćaći bio dužan. A da Antiša ne bi bio parnjak u *vanjskom poslu* koji je ostao zapamćen? Da on ne bi bio parnjak kojeg se ne želi spomenuti, jer, spomeneš li ga, dat ćeš mu ulogu krivca koju ničim nije zaslužio? Da Antiša tim šišanjem ne otkupljuje dio svoje krivnje što Pile ne može otići k brijaču? Ne znam, i nikad neću ni znati!

Kao što ne znam čovjeka koji je s njim u paru radio, ne znam ni gdje je točno taj *posao* u okviru *vanjskog posla* bio. U tunelu, na zahvatu, na ispustu, na cesti, na stepenicama, negdje oko upravnih zgrada ili uz turbine i postrojenja? I to je čudo, što ćaću o tome nikada nisam pitao, niti je on smatrao potrebnim da mi to kaže! Sad, kad bih to htio znati, pa upitam majku, brata i sestru, koji bi to kao i ja morali znati, suočavam se s još jednom čudnovatom pojavom, da ga ni oni nisu za to mjesto pitali, niti im je on držao potrebnim reći gdje se to mjesto nalazi. I oni nagađaju kao i ja. Mi ga nismo pitali, on nam nije smatrao potrebnim reći i tako je mjesto toga *vanjskog posla* ostalo poznato samo njemu. Ako ga i on, težeći tomu svom silinom, nije uspio potisnuti u zaborav!

No, gdje god to u pamćenju zagubljeno mjesto bilo, u svakom slučaju, trebalo je s puta, iz tunela, sa stepenica ili s nekog drugog mjesta, maknuti golemu stijenu. A to se moglo učiniti samo ako se ta stijena minira. Danas je miniranje stijena poprilično brz i lagan posao. Kompresorom se stijena izbuši za jedan dan kao što prstaci za nekoliko

desetljeća izbuše kamen u kojemu su se nastanili. Sutradan se u rupe utisne dinamit i stijena je do večeri samljevena. Nekad je to bio i dug i mukotrpan posao.

Rupe su u kamenu bušili mineri svrstani u dvojke. Činili su to uz pomoć metar dugačkog dlijeta koje je imalo plosnatu, od specijalno tvrda čelika iskovanu oštricu, i uz pomoć četiri kilograma teške mace. Jedan bi sjedio na nečemu, na trupcu najčešće, i u rukama držao dlijeto, a drugi je stajao i macom udarao u zatupljeni dio, u glavu dlijeta. Između dva udarca onaj što je sjedio zavrtio bi dlijeto, pazeći da njegova oštrica dno rupe siječe ravnomjerno na sve strane. Nakon nekog vremena, jer je onomu što udara maljem bilo teže, zamijenili bi uloge. Dok bi se mijenjali, jedan je od njih iz rupe malom varjačom na dugu dršku vadio prašinu koju je na dnu, sjekući kamen, napravila oštrica dlijeta. U jednom se danu može izbušiti pola metra duboka rupa, ali se miniranju ne može pristupiti ako u stijeni nema bar pet takvih rupa. Inače će pri eksploziji nastati takozvani *isprdak*! Ono, kad eksplozija ne lomi kamen pritiskom na bokove, nego se sav pritisak prenosi na mekšu stranu, na čep, pa dolazi do ispaljenja kao iz puščane cijevi. Ako se zna da su jednu takvu stijenu, gdje god ona bila, bušila dva čovjeka, može se, otprilike, procijeniti koliko im je za taj posao trebalo dana.

Od udarca maljem tupa se strana dlijeta, po kojoj se mlatilo svom snagom, lagano *rascvjetavala*, što će reći da se čelik razlijevao preko rubova okrugline. Kako to *rascvjetavanje* ne bi postalo toliko da komadi željeza pod silinom udaraca počnu vrcati uokolo, glavu je dlijeta trebalo na vrijeme prepiliti ili prekovati, da bi ponovo postala onakva kakva je bila na početku rada. Zato su mineri u pričuvi morali imati nova dlijeta, kako bi njima prema potrebi zamijenili ona koja su se u radu *rascvjetala.*

Ne znam zašto otac i njegov parnjak, kad su primijetili da im se dlijeto *rascvjetalo*, nisu istrošeno zamijenili novim. Možda zato što novo u pričuvi nisu imali? Možda zato što se komadi željeza od *rascvjetane glave* rijetko otkidaju? Možda zato što ti komadi, kad se i otkinu, ne naprave nikakvu štetu? Možda su se pouzdali u sreću da latice njihova željeznog cvijeta, koliko god se cvijet *rascvjetavao,* neće poletjeti! Što god da je bilo, dogodilo se da nisu dobro postupili i da sreće nisu imali.

Komadić se željeza sa *rascvjetanog* dlijeta, nešto i po obliku i po veličini slično ribljoj krljušti, odlomio i pogodio oca u kapak s vanjske strane, kad je na udarac mace trepnuo. Probio je tanku opnu kapka i jednim je dijelom, šiljatim, rasjekao zjenicu lijevoga oka.

U elektrani se zatekao automobil talijansko-francuske kompanije koja je bila vlasnik Crnice i Lozovca s nekim od članova uprave. Povredu su shvatili ozbiljno. Pobojali su se vlastite krivnje za ono što se u njihovu poduzeću dogodilo, jer se nije smjelo dopustiti mlaćenje macom po *rascvjetanom* dlijetu. A uplašili su se i vlastite štete, jer će morati platiti

odštetu izgubi li radnik vid na jedno oko. Ukrcali su ga u kola i odvezli u šibensku bolnicu ne svraćajući u našu kuću, ni samo da obitelji kažu što se dogodilo, kad su pored nje prolazili. U bolnici je zadržan na liječenju!

Ja sam bio u šestom mjesecu života, u svom prvom proljeću. Lijepo mi se *rascvjetalo*! Vijest je majci, dok je gledala kako me ujak Ivan uči hodati, stigla u obliku *da joj je mužu upao kameni trun u oko, da mu se zabio u meso, da su ga odvezli u bolnicu i da će mu tamo taj trun izvaditi, pa će ga zdrava vratiti kući, čim mu taj trun izvade i rana zacijeli.*

Ali se ćaća iz bolnice nije vraćao ni sutra, ni prekosutra, ni za tjedan ni za dva. Majka ga u bolnici nije mogla posjetiti, jer je mene dojila, pa bi, odluči li se na to, i mene sa sobom morala nositi. Posjetila su ga braća i donijela vijest da na ranjeno oko *malo vidi*, a nada se da će uskoro *vidjeti još bolje*. Zato ga u bolnici toliko i drže! I zato će ga držati tako dugo dok mu oko sasvim ne ozdravi! Rekli su i to, što je majku ohrabrilo, kako su lažne glasine da mu je *oko iscurilo*. Ma nije *iscurilo*! Njegovo je lijevo oko, ono što je pogođeno, isto kao i desno. Nikakve se *maće* na njemu ne može vidjeti. Kad čovjek ne bi znao da je udareno, po onomu što vidi, to ne bi mogao znati. Treba biti strpljiv i dočekati ozdravljenje koje će sigurno doći. Ali za njega, koliko su oni mogli vidjeti, ne treba brinuti! U bolnici se svi o njemu brinu i drže ga kao kap vode na dlanu.

Dok je, dragi Zlatko, otac bio u bolnici, udale su se iz Puljana u Mratovo dvije sestre Paraćuše i razglasile, jer nisu imale brata i jer im je bilo daleko iz Mratova u Puljane dolaziti na obrađivanje polja, da prodaju i kuću u selu, i jaru u Torovima i svu svoju imovinu, koja nije bila mala.

S obje sestre ćaća je proveo mladost čuvajući u Torovima ovce. Siguran sam da je bacao oko i na jednu i na drugu. Ne zbog njihove ženstvenosti, za koju kažu da nije bila velika, nego radi njihova miraza, koji bi mu omogućio da se na bezbolan način osamostali. Kad bi ga se o toj mogućnosti pitalo, uvijek u povodu njegova i majčina sporenja oko *gonanja* — kad bi mu ona predbacila da se s njima mogao *gonati*, a s njom nije — odgovarao bi da bi se radi imanja jednom od njih bio oženio, ne zna kojom, ali zbog njih samih, zbog onoga kakve su bile, ne bi se oženio ni jednom ni drugom. Pa, kakve su to bile?

Priznavao je da se s obje *gonao*, ali su mu baš u *gonanju* omrznule:

“Neka si im stavio obraz uz obraz, izgube pamet, zaklope oči i možeš s njima raditi što poželiš.”

A njemu se to u *gonanju* kod žena nije dopadalo, da ostanu bez pameti. On nijednoj djevojci nije želio oduzeti *djevojačko poštenje*. Svaka djevojka iz *gonanja* sa čestitim mladićem, a on se takvim smatra, mora izići neoskvrnuta.

Malo je bilo slučajeva da bi se odjednom prodavalo čitavo imanje i s njim kuća i okućnica. Zemlja se prodavala komad po komad, iz nužde, i

već je godinama, otkako se odlazi u Ameriku i radi u rudnicima, ima manje nego bi je se, s obzirom na broj platežnih kupaca, moglo prodati. Glas da dvije sestre, koje u *gonanju* izgube pamet, prodaju sve svoje od *kučeta do mačeta,* dignula je na noge doslovce sve. I one koji su imali novca da nešto od ponuđenoga kupe, i one koji novca nisu imali i strast su kupovanja mogli iskazati samo *kibiciranjem*.

Nije za kupce i *kibice* bilo upitno hoće li se imanje senzualnih Paraćuša rasprodati, nego tko će imati toliko novca da cijenom nadmaši druge kupce i domogne se dijela imovine, jer za kupnju čitavog imanja nitko neće imati dovoljno novca. Zato u kupovanju nije bila samo prilika da se svom imanju pridodaju nove njive, šume i vrtovi, nego i prilika da se pokaže tko je tko. Tko je u moći sve nadvisio, a tko se može ispružiti onoliko koliko mu je duga kabanica kojom se pokriva.

Teško da bi tom izazovu, da se imanje poveća i da se isture prsa, odolio itko od Revačevića. Ni onaj što u šibenskoj bolnici spašava vid lijevog oka! A to pogotovo nije mogao propustiti — da pored njega prođe djed Pajo, koji je u tom trenutku novcem trojice sinova mogao iz jagme istisnuti većinu kupaca i kupiti dobar komad imanja što ga sestre krčme. Samo kad veći dio toga novca ne bi bio namijenjen gradnji nove kuće, kakva se dosad u selu nije gradila! E, kad bi se moglo i jedno i drugo! I sagraditi petodijelnu kuću i kupiti dobar dio toga imanja! Onda bi to bilo pravo busanje u prsa — *tko može kao mi*?

Kako se to, ipak, može postići kazao mu je Filip Gašparović, ne misleći da tim prijedlogom izdaje kćer i zeta, još manje da će ih njegova izdaja jednoga dana, do petnaest godina, dovesti u mizeran položaj. Ne, to djed Filip nije mislio! Ali on jest, povodeći se za željama djeda Paje i interesima svojih sinova, to nedjelo počinio. I izdao i unesrećio! Neka mu Bog oprosti, jer je bio i dobar otac i dobar djed!

Dvorište, vrt i plodna podvornica dviju sestara — kakve li slučajnosti — nalazili su se tik do kuće i dvorišta obitelji Gašparovića. Djed Filip nije mogao dopustiti da mu netko drugi, kad sestre odu, upadne u susjedstvo, ni propustiti priliku da proširi kuću i dvorište. Ni jedno ni drugo! I odlučio je novcem, što ga je imao i što će ga zaraditi na kući Revačevića u prvoj fazi gradnje, od sestara kupiti kuću i okućnicu. Pogodio se sa sestrama o visini svote koju će isplatiti odmah, od novca donesena iz Amerike, i o visini svote koju će im dati kad ga Revačevići isplate. Sa sestrama se rukovao, netko je rukovanje *presjekao* i trgovina je bila zaključena.

Kolegići, susjedi djeda Filipa, obitelj u usponu, kupili su od sestara jaru u Torovima i sve njive i šume što su oko te jare bile njihove. Sestrama su za prodaju ostale Novinice i Gornje Bare, njiva na brdu i livada uz rijeku. Uz njih i Barovišta, pet dana oranice, nešto šume i nešto okrajaka, sve u komadu, gotovo mali posjed. Djed Pajo je bio uvjeren da

se to ne smije ispustiti iz ruku, da se takva prilika ne ukazuje često i da je kupnja zemlje kudikamo važnija od gradnje kuće. I preostalo mu je samo kako to izvesti!

Filip ga je Gašparović, vodeći računa o svojim interesima, jer je od sestara preuzeo obvezu da će ga na kupnju Barovišta nagovoriti, podučio da je to lako izvesti na taj način da se od tri dijela petodijelne kuće koji se grade u prvoj fazi, umjesto Pajinim sinovima Anti i Stjepanu, dva dijela ustupe njegovim sinovcima Josipu i Marku, a treći dio ostavi Pili. Dakako, Josip bi i Marko plaćali gradnju svojih dijelova, a Antinim i Stjepanovim novcem Pajo bi kupio Barovišta, Novinice i Gornje Bare. U drugoj fazi gradnje, umjesto Josipu i Marku, gradili bi se dijelovi kuće za Antu i Stjepana. U tom slučaju novca iz Nikoline ostavštine za nastavak gradnje u drugoj fazi, doduše, neće biti, otići će na kupnju Barovišta, Novinica i Gornjih Bara, ali su Pajini sinovi mladi ljudi, zaradit će novac i moći će od svoje zarade nastaviti gradnju.

Kad se ćaća vratio s dugog liječenja, pitali su ga da li on na lijevo oko nešto vidi ili ne vidi ništa. Kad ga, ovako, sa strane gledaju, ne bi se moglo reći da na to oko ne vidi, jer je ono po izgledu potpuno slično desnomu. On im nije odgovorio ni da nešto vidi ni da ne vidi ništa, nego da će to znati tek kad završi liječenje. Međutim, dobro je znao da na lijevo oko ne vidi ništa, ali je osobno izjašnjavanje o tom vidu želio odgoditi za neko drugo vrijeme, i to je mogao jer je u Šibenik na pregled često odlazio. Toliko često da su oni, koji nisu znali kako stvari s njegovim vidom stoje, mogli povjerovati da će mu liječenje vid lijevog oka vratiti. Tračak je te nade i u njemu postojao. Pa onda, zašto žuriti s objavom da na pogođeno oko ne vidi ništa?

Njemu je trebalo vremena da se privikne na život s vidom samo jednog oka i da, nastavljajući raditi sve što je i do tada radio, izbjegne sažaljenje koje se neminovno lijepi za osobu s nekom od tjelesnih mana. Izbjegne *škartiranje*, bacanje na otpad, i porugu, koja je od sažaljenja još neminovnija! Ne zna se što ga je više mučilo: navikavanje na život s vidom jednog oka ili strah da će mu doskora uz ime prilijepiti ružni nadimak za čovjeka s jednim okom. Nadimak kojeg se bez straha ni u primisli nije mogao prisjetiti!

Pričao sam ti, dragi Zlatko, koliko je držao do svoje vanjštine!

Čovjek koji je redio brkove kako ih je on redio, čovjek koji je češljao kosu kako ju je on češljao, čovjek koji je u torbi nosio češalj i ogledalce, taj čovjek nije gubitak vida na jedno oko samo zbog vanjskog izgleda mogao lako preživjeti, pa je brigu o gradnji kuće gurnuo u drugi plan, a u prvi postavio odlaske u bolnicu, *na vizite* pred brojne liječničke komisije koje su odlučivale što će s njim.

Sve dok konačno nisu odlučili da će za potpun gubitak vida na lijevo oko dobiti jednokratnu odštetu i do kraja života primati mjesečnu

invalidninu, radio ili ne radio u nekom poduzeću. Sad se tek doznalo da on na udareno oko ne vidi ništa, da mu je *oko iscurilo*, jer, da išta vidi, ne bi mu dali ni odštetu ni invalidninu. On sam je o svome vidu prestao govoriti. A kad bi ga netko o njemu nešto pitao, govorio je samo o odšteti i invalidnini, je li mala ili je dovoljna, je li pravedna ili je nepravedna. Pa ni o tomu ako baš ne mora!

Otada pa do kraja života, nikad ga nitko neće čuti kako se tuži što mora živjeti samo s vidom jednog oka. Nikada, dragi Zlatko! I to je, to trpljenje u patnji, bilo ono što sam od njega želio naslijediti. Ne znam i jesam li!

Ćaćin otac i tast, investitor i graditelj nove kuće, koji su za vrijeme njegova boravka u bolnici izmijenili plan gradnje, uvjeravali su ga da se za njega nije ništa izmijenilo. I tješili ga kad su vidjeli koliko je izmjenama nezadovoljan, da će se on, čim prva faza gradnje bude završena, u jedan od tri dijela kuće useliti sa ženom i djetetom. Niti su ga uvjerili da tu bitne izmjene nema, niti su ga utješili da će dobiti što je želio imati.

Ćaća se pomirio s onim što ga je snašlo, da je ostao bez polovice vida, i s onim što je zatekao, da će od tri dijela kuće on i njegova dva brata dobiti samo jedan. Nastavio je svirati na frulu i snivati san o svojoj kući. U tom produžetku sna, koji će, kao i svi snovi, u određenim trenucima znati što su noćne more, nikada ocu nije prigovorio što je od dviju sestara kupio Barovišta, Novinice i Gornje Bare. Ali mu je nebrojeno puta zamjerio što je za njegova liječenja u prva tri dijela kuće *upartao* — čitaj, učinio dionicima — sinovca Josipa, za koga se zauzimao Savica, glavar sela, i Marka, koga je zastupala majka Manda Dizdaruša. Njih *upartao,* a sinove *ispartao*! To mu je zamjerio, a nije mu zamjerio što je kupio Barovišta! Kao da je bilo moguće novcem što je *došao iz Amerike* i sagraditi kuću za tri sina i kupiti tolike oranice, šume i livade! Nije bilo moguće! Najbolji dokaz za to je što Josip i Marko nisu mogli kupiti ni komadić zemlje kad su novac potrošili na gradnju kuće!

To protuslovlje u stalnim prigovorima ocu da je više volio sinovce nego sinove ćaća je opravdavao tvrdnjom da je novca bilo. Da se i ne zna koliko ga je bilo, da je Manda Dizdaruša prisvojila papire na kojima je pisalo koliko novca ima i da ih drži zaključane u *Tetkinoj škrinji*! U tim bi se papirima našlo još mnogo novca, kao što bi se našla i adresa slavonskog sela u kojemu je ostavština, kuća i polje, Nikoline žene.

Mogao je ćaća pričati što hoće, optuživati koga želi i oslobađati krivnje koga mu je milo osloboditi, ali istina, da su u kupnju Barovišta utrošeni novci kojima je u produžetku trebalo graditi četvrti i peti dio kuće petorici Nikolinih nasljednika, ostala je tvrda kao stijena. I sam je to dobro znao, pa će činiti sve da o tu stijenu jednoga dana ne lupne glavom. Drugim riječima, da ne dođe u nepriliku koja bi ga primorala da

s braćom i onaj treći dio kuće dijeli na tri dijela. Strah da će jednom tresnuti glavom o tu stijenu, da će mu u novoj kući pripasti samo trećina od trećine, bio je presudan da ga ni otac ni tast nisu uvjerili kako su dobro učinili što su u kuću *upartali* onu dvojicu, ni utješili da će on, bilo ovako ili onako, kad prva faza gradnje bude gotova, imati ono što je želio. Svoj krov nad glavom!

Ostao je trajno neuvjeren i protuslovan, ostao je vječito povrijeđen, čak i gnjevan na oca, iako mu je obećanje, da će se u novu kuću useliti prvi, bilo ispunjeno.

Sjećam se, dragi Zlatko, jutra kad smo se iz onog tijesnog prostora preselili u očev dio nove kuće, onaj do krša i slobodna terena, gdje su se u budućnosti trebala graditi još dva dijela. Sjećam se toga tako živo kao da mi se to dogodilo prije nekoliko dana. Ali se ne sjećam koliko mi je tada bilo godina. Ako se preseljenje dogodilo one godine koju je djed Filip urezao u kamen kao godinu kad *OVO UČINI NIKOLA ARALICA*, onda je meni na dan preseljenja moglo biti tri godine. Već sam izrazio rezervu glede godine koja je upisana na tom kamenu kao godine u kojoj je od početka do kraja kuća sazidana, pa je moguće da mi je bilo i nešto više od tri godine. Ono što me nagoni na sumnju kako je kuća završena kad piše na kamenu da je završena upravo je nevjerica da sam tako živo mogao upamtiti ono što mi se moglo dogoditi u trećoj godini. Sad, kako s tom godinom gradnje bilo da bilo, ja se jutra preseljenja dobro sjećam.

Probudio sam se umotan u biljac kao ličinka u čahuru. Rub biljca i sukanca nisam micao s lica, jer sam znao da je vani zima i jer mi je na toplu bilo udobno. Znao sam da su se majka i otac davno dignuli, u zoru, dok sam tvrdo spavao, i otišli svako za svojim poslom. Znao sam i da će se majka pojaviti kad bude trebalo da i ja ustanem, obučem se i odem tamo gdje je nešto toplije nego ovdje.

Sklupčan na toplu, drijemao sam i kroz drijemež slušao kako *gora škripi* i kako bura u zamasima šiba po sjevernoj strani krova. Hrastovi koji su rasli iznad kuće pod najjačim bi se udarcima bure toliko svinuli da bi im vrhovi grana zagrebli po pločama krova. Tada bi mi se učinilo da se s krova nešto otkida i niz krov kotrlja. Komadići ploča ili žbuke kojom su zamazivane šupljine među pločama! To me nimalo nije plašilo, jer sam odnekud bio uvjeren da se krov ne bi prosjeo ni kad bi po njemu pala čitava hrastova krošnja. Krov se, istina, *zvijerio* — što znači da su na pojedinim mjestima između ploča zijevale šupljine — ali su mu rožnici jaki, ploča gotovo nova i to bi hrastovu krošnju zaustavilo. A kad bi s krova na mene nešto i palo, komad kreča ili kamena, meni, umotanu u biljac, ne bi nanijelo nikakvu štetu. Sigurnijeg i ljepšeg jutarnjeg drijemeža od ovoga nema.

Samo da nije onoga što otvara vrata, otresa s obuće snijeg udarajući njome o dovratak i kaže:

“Uh, koliko ga je navijalo!”

To je majka. A ja mislim kako kaže da je mnogo snijega navijalo po putu kojim je do mene došla.

“Ive, znam da si budan! Kutriš! Neka, ne miči se dok s tebe ne skinem sukanac i dok sa sukanca u dvorištu ne stresem snijeg”, kaže majka i čini ono što je rekla da će učiniti.

Sad znam da ne govori o snijegu koji je navijao po putu kojim je do mene došla, već o snijegu koji je, probijajući kroz šupljine na krovu, navijao po sukancu ispod kojega drijemam i po svemu što se nalazi u prostoriji. Majka je otresla sukance s moga i svoga kreveta, pomela snijeg s poda i škrinja, pa tek tada otkrila biljac koji mi je pokrivao tijelo i lice. Nagnula se nada me i svoj mi hladni obraz prislonila uz lice.

“Što si topao!” rekla je.

“Što si hladna!” odgovorio sam.

Osim hladna dodira njenih usana na mom lijevom obrazu, osjetio sam kako mi po čelu i ostalim dijelovima lica sipi sitan snijeg, što ga bura kroz šupljine na krovu i dalje savija u našu prostoriju.

“Više ovdje nećemo spavati!” kazuje mi majka, dok me hladnim usnama ljubi i u čelo i u obraze. Neka me hladnoća bridi, ja joj to rado dopuštam, pa ona, kad završi s ljubljenjem, nastavi započeto: “Danas ćemo se preseliti u novu kuću.”

Selidbu smo započeli nas dvoje. Ona je nosila orahovu stolicu i teški biljac, ja svoj jastučić, *podglavač,* kako smo mi taj jastuk zvali. Snijeg nije bio visok, tek majci do gležnjeva, ali je zemlja ispod njega bila zaleđena, a smetovi i do pola metra uzvišeni uz stabla, kamen i zidove. Majka me je iz koraka u korak podsjećala da pazim kuda hodam i po čemu gazim. Jer, kako su joj ruke zauzete predmetima koje nosi, ne može mi pružiti ruku i povesti me uza se!

U pomoć nam je pritekao otac sa stričevima. Oni su, jedan po jedan komad, prenosili krevete i posteljinu, škrinje i odjeću. Majka ih je dočekivala u novoj kući i govorila kamo će što smjestiti, a ja sam namjestio stolicu ispod prozora i na nju se popeo. Kad bi se oni pojavili s komadom namještaja, ja bih gledao kako ga unose u sobu i kamo ga smještaju. A kad bi otišli po drugi komad i mene i majku ostavljali same, ja bih gledao kroz prozorsko staklo. Vidio bih tri željezne šipke usađene u prag i nadvoj, a između šipaka kostjel čije su grane bile ovijene korom od leda. Kad ih bura zanjiše, te ledom okovane grane proizvode zvuk koji prepoznajemo kao ono kad *gora škripi*. Baš je lijepo imati prozor u sobi, u prozoru stakla i tri željezne šipke, pa gledati, sklonjen u toplo, kako bura vije pršac i slušati kako *gora škripi.* A još je ljepše na takvu vremenu imati sobu sa stropom od jablanovih greda i tavanom od svježe izblanjane jelovine, koja, iako suha, još miriše na sirovu smolu. Bože, lijepo li je sve to gledati, slušati i imati!

Uvečer, spram svjetlosti petrolejke, kad sam se, legavši nauznak, ispružio po krevetu i pogledao u strop nad sobom, prvi put sam u jablanovim parošcima i jelovim godovima mogao gledati slike svijeta koji sam do tada upoznao.

A sinoć, dragi Zlatko, kad sam ovamo došao, od toga sam svijeta zatekao samo jednu pougljenjenu jablanovu gredu. Vjerovao ili ne vjerovao, baš onu ispod koje sam one snježne noći, dok je *gora škripala*, prvi put zaspao.

## *2. Kletva*

Zlatko! Ti sigurno ne znaš da se među nekoliko mojih *prvijenaca*, pričica, pjesmica i člančića, razasutih po raznim listovima i izgubljenih u zaboravu, nalazi i članak o psovkama i kletvama, objavljen u mjesečniku kojemu pamtim ime, ali ga ne želim imenovati, kako taj članak ne bi netko tamo pronašao i zaprepastio se da spominjem ono što spomena ne zavređuje.

U to sam vrijeme bio učitelj početnik — kao učitelj sam bio i ostao početnik, jer sam učiteljevao svega tri godine — i neka te ne čudi što sam poželio stare i mlade podučiti kako psovka i kletva, iako ih ljudi drže srodnima, jedna s drugom imaju malo toga zajedničkog. Izjednačavaju se jedino kad se kletve, kao i psovke, javljaju u ulozi dodatka govoru, dodatka koji je suvišan. Pisao sam i o tome da psovku treba izbjegavati, ona zagađuje ljepotu govora i pisma. Narod je to radio eufemizirajući psovke, kad bez psovke kao poštapalice ne bi znao govoriti. Da nekomu ne bi rekli *Idi do đavola*, psovali bi *Odlazi jatru.* Nisi li upućen, u *jatru* ćeš teško prepoznati *vraga.* Ili bi rekli *Belaj te odnio* i time našu riječ za Sotonu zamijenili turskom riječi za tog stvora.

Moj otac je, da ne bi opsovao nešto svetije, jer nikad ništa doista sveto nije grdio, psovao *kišu ti tvoju* ili *sunce ti slijepo*. Glagol ne bi izricao, njega je podrazumijevao! Ne sunce koje nam svijetli, time bi opsovao dar Božji, nego *slijepo sunce*, pojavu koja se, zahvaljujući igri sunčeve svjetlosti i oblaka, ponekad, u trenutku zalaska sunca može vidjeti na obzoru. Ne smijem to zaboraviti, to mi je u nasljeđe ostavio! Ćaća je u ljutnji, ni tu ne upotrebljavajući glagol, psovao *Iruda jarca*. To je onaj Herod što je dao odrubiti glavu Ivanu Krstitelju kako bi je na pladnju mogao darovati plesačici trbušnog plesa, koja je tu glavu poželjela kao honorar. I ja kadgod, ako sam bijesan, tresnem *Iruda jarca*, koji je mom imenjaku na pravdi Boga dao odsjeći glavu. I zašto? Za volju neke plesačice!

Dok mi je u tom člančiću bilo jasno što raditi sa psovkama — izostaviti ih ili ih eufemizirati — nisam znao, pa nisam jasno ni rekao, što bi valjalo učiniti s kletvama. Nisam ih mogao preporučiti za upotrebu, jer nekomu i samom riječju poželjeti zlo ne leži u mojoj naravi i mom svjetonazoru. Ali ih nisam mogao ni odbaciti, jer mi se dopadala poetska uloga kletve, u narodnoj književnosti česta i lijepa. Primjerice:

*Moja kćeri, kleta bila!*
*S košuticom vodu pila,*
*A s golubom travu pasla!*

(*Majčino predavanje zlu*, Mihovil Pavlinović:

*Hrvatske narodne pjesme*)

Ide li se od kletve do kletve, kakve se nalaze u narodnoj književnosti, otkrivaš da je to svojevrstan oblik duhovnog otpora — i ništa drugo. Nikakvo nanošenje zla, jer se samo u bajci zlo može nanijeti kletvom; u stvarnom životu ni u kojem obliku. Dojmljiva kao pjesničko sredstvo, kletva ili podrazumijeva ili izrijekom uza se veže nadnaravnu silu koja bi je trebala ostvariti — sudbinu, univerzalnu pravdu, svetost ili sotonu. Na taj način kao tvornu osobu isključuje onoga koji kune. A predajući kletvu na izvršenje nadnaravnim silama, onaj koji kune kaže da on nikomu ne prijeti. Taj što kune nevin je i nemoćan čovjek; on ne kune da bi prijetio i tu prijetnju ostvario; on kune da bi se uspravio iz ponižavajućeg položaja u koji ga je doveo onaj koji zaslužuje da se kune i da bude kažnjen za ono što je nedužnu učinio. Moćnici ne kunu, moćnici, žele li nekoga kazniti, to tvorno čine, ponekad i šutke. Samo nemoćni kunu! Kunu samo oni koji osim kletve nemaju druge obrane!

Kad uza sve to znaš da, osim u lijepim bajkama, nikada nitko nikoga nije ukleo, a kunući je svoju dušu i čast sačuvao, onda mirne duše pristaješ uz upotrebu kletve i kao književnog rekvizita i kao oblika duhovnog otpora. Pristaješ, stavljaš prst na uho i, zajedno s djevojkom koja kune one što su je ogovarali da je *ljuta kao guja,* da je *neljubka roda* i da je lijena i pospana, pjevaš djevojčinu pjesmu i kletvu upućuješ onima koji su tebe optužili da si ono što nisi:

*Koji veli, ljuta kao guja,*
*Guja mu se na srdcu savila,*
*Na srdcu mu zimu zimovala,*
*A na krilu ljeto ljetovala!*
*Koji veli, neljubka je roda,*
*Ne ljubio od srdca poroda!*
*Koji veli, sana i drimovna,*
*Ne imao ni sna ni driema!*
(*Kudjenikom*, Mihovil Pavlinović:
*Hrvatske narodne pjesme*)

A zašto ja tebi, Zlatko, pričam o svom *prvijencu* i kletvama koje taj *prvijenac* nije propustio spomenuti*,* ali, kad ih je spomenuo, nije znao što o njima dalje reći, pa autor *prvijenca* to sada nastoji odraditi? Možda zato što ona pougljenjena greda, kao i kuđena djevojka, kune one što zapališe djelo čovjeka što umrije u Pennsylvaniji, pa mi je od njenih vapijućih kletava glava puna misli o motivu i svrsi kletve? Ne, za to nije! Tuđman, a ja sam ga u tomu slijedio, nije vjerovao ni u klanjanje malenoga pred moćnim ni u učinak kletve bačene na tvrdu dušu moćnika. On je vjerovao *u se i u svoje kljuse*, pa smo se mi, Bogu hvala, u društvu Ante

Gotovine jučer popeli na drevni Lab i stali pred *bandijeru.* Da smo imali razloga vjerovati u svoju snagu i Božju pomoć, govori nešto i vijest što je upravo slušam preko tranzistora. Radi se o izjavi stalnog vijeća Hrvatske biskupske konferencije u kojoj su kardinal Franjo Kuharić, biskup šibenski Srećko Badurina i nadbiskup zagrebački Josip Bozanić rekli: *Nastojanja da se mirnim putem riješi ova nepravda nanesena našem narodu i našoj Crkvi u Hrvatskoj ostala su, na žalost, bezuspješna. Stoga je hrvatsko državno vodstvo smatralo legitimnim i moralnim donijeti odluku da se oružanom intervencijom povrati ono što je bilo silom zaposjednuto i zadržavano.* Do pred tri dana pougljenjena je jablanova greda, kisnući na kiši tri godine a ne prestajući gorjeti, imala razloga zazivati Božju pravdu i kleti nemilice onoga tko je zapali, ali sada, kad je milost dobila i kletva joj se kao u bajci ostvarila, trebala bi prestati i s plačem i s kletvom. Ako to i dalje čini, a čini mi se da čini, ja je ne moram slijediti, pa to o kletvi i ne govorim ponukan njenom kletvom. Nešto me je drugo podsjetilo na kletvu i potaknulo da kunem!

Tu maloprije, dok sam sjedio u hladu i slušao vijesti, u zaselak dođe automobil i stade ispred našeg dvorišta. U njemu su električari koji su obišli elektranu da vide u kakvom je stanju, a među njima se našao i Baćo, moj susjed i rođak, koji je u zaselak navratio da vidi u kakvom je stanju njegova kuća. Od kuće su mu ostali samo goli zidovi, pa kuća nalikuje na kostur ustrijeljena goluba, čije su meso u tri godine boravka na ledini oglodali mravi, ostavivši nedirnute samo kosti i oko njih, u zemlju umrljana, nešto perja i paperja. Građa je na kući bila nova i Srbi je nisu zapalili, već su kuću *oderali* do gole kosti.

Na stražnjem sjedalu automobila vidim hrpu novina, pa molim Baću i ostale da mi ih dadu.

Oni odlaze, a ja ostajem s tim novinama.

U njima nalazim ono što bi trebalo proklinjati, ono protiv čega smo nemoćni i ostaje nam samo kletva da njome obranimo dušu i život. Da ostanemo živi, uspravni, na nogama! Kleti i ostati živ! Kleti i pošto si pougljenjenoj gredi preporučio da gori i dalje, ali da s trogodišnjim proklinjanjem i preklinjanjem prestane! Kleti žestoko, bez nade da ćeš proklinjanog i ukleti, jer je on izvan dosega tvoje kletve! Kleti, da bi u kletvama oživio poetsku vrijednost kletava! I kleti, kako i sam, ne obraniš li se kletvom, ne bi postao života nedostojna prokletinja!

Pa ipak, koliko god to bilo opravdano, ne kunimo! Tko kune kletvu dijeli na dva dijela: pola ostavlja sebi, pola daje onomu koga proklinje. Ne kunimo ni zato što će onaj koji je kletvu zaslužio biti proklet i bez našeg proklinjanja!

Neki je Jeremy John Durham Ashdown, bivši časnik u britanskoj ratnoj mornarici i zapovjednik komandosa u Belfastu, gdje je progon katolika uvježbavao na progonu Iraca; neki je lord Ashdown od Norton-

sub-Hamdona, koji je titulu lorda dobio za zasluge što ih je učinio britanskoj imperijalnoj pameti, a ne što bi mu ta titula *od baba ostala*; neki je Paddy Ashdown, britanski diplomat u Ženevi, član parlamenta Ujedinjenog kraljevstva i vođa male liberalne stranke u velikoj zemlji; neki je čudak sa svim tim titulama i imenima, od kojih se, iz praktičnih razloga, u javnim istupima služi samo nadimkom Paddy Asdhdown jučer sazvao konferenciju za tisak i izjavio:

"Vidio sam kartu podjele Bosne!"

Samo za tu rečenicu, kao i svi oni koji će je od sada ponavljati, zaslužio je da ga prokunem najtežom prominskom kletvom — *uskoro se sam sobom pozabavio, pa se o drugima nemao kada baviti*! Ali ga mi kleti nećemo! To će mu se i bez naše kletve dogoditi.

Taj Paddy na toj svojoj konferenciji za tisak, novinarima je podijelio fotokopije nekakve salvete. Na toj su salveti otisnuta dva grba i može se pretpostaviti, iako ovaj što bi trebao kleti nije stručnjak za heraldiku, da se s njom, kao sa svakom drugom salvetom, brišu usta koja su nešto pojela ili popila sjedeći za nekim od stotina stolova za blagovanje u Buckinghamskoj palači. U kućerini koja za bivšeg komandosa i krotitelja Iraca može predstavljati svetište, ali za ovoga koji pravo na kletvu ne želi koristiti ne predstavlja ništa više nego sjedište *srca tame*, kompanije iz istoimenog romana sjajnog pripovjedača Josepha Conrada. U skladu s tim, ni lord mu Paddy ne predstavlja ništa više od komandosa koji, u ime kompanije zvane *srce tame,* svijetom širi mrak i čini ga mračnijim nego što jest.

Osim grbova na toj salveti otisnut je šesti svibnja ove godine kao dan kad je ta salveta mogla biti korištena za brisanje usta da je Paddy nije zloupotrijebio.

Uz taj datum, od kojeg su prošla tri puna mjeseca i, ako sam dobro izračunao, čitav jedan dan, na salveti je otisnuto i da je prigoda kad je tom salvetom trebalo brisati usta od mrvica kruha i masti londonskog odreska bio nekakav banket i da se održavao u dvorani Buckinghamske palače koja se zove Guildhall. Za tu dvoranu prvi put čujem, jer u tom *srcu tame* nikad nisam bio — *i ne bio*! — makar jesam bio, dugo i predugo, u jednom drugom *srcu tame*, koje se nevidljivom žilom, što je prije dva dana presječena, krvlju hranilo iz *srca tame* smještenog u Guildhallu.

Na toj je salveti otisnut i istostranični trokut ispod kojega i u kojemu nešto piše, ali je faksimil salvete u novinama mnogo manji od lordove fotokopije i još manji od salvete u naravnoj veličini, pa su slova u trokutu i ispod njega smanjena do nečitljivosti, ne znam da li namjerno, kako se ne bi pročitala tajna lozinka *srca tame*, ili se to lordu slučajno dogodilo. Što god bilo, ne crkoh od želje da kao Paddy ulazim u tajne natpisa ispod i unutar trokuta.

I to je bilo sve što je otisnuto na toj salveti, dok je bila samo papirnati ubrus za usta brisati i *bavarin* za prekriti odjeću od čvora kravate pa naniže, onima kojima se niz bradu cijedi tekućina kad jedu nešto sočno. Na toj matrici, kao svojih ruku djelo u najvećoj mjeri, što je priznao, jer ni svoj crtež ni svoj opis crteža nije mogao pripisati drugomu u cijelosti, Paddy je predočio plan o podjeli Bosne, do kojeg je, kako reče i ostade živ, na tom banketu došao.

A kako je zbilja Paddy do toga strašnoga plana došao i osvijetlio ga mrakom koji izbija iz *srca tame*?

U Londonu se obilježavala pedeseta godišnjica pobjede nad fašizmom. Na nju su pozvani predsjednici država. Među njima i hrvatski. I kao predsjednik države, i kao sudionik u ratu koji je tu pobjedu izvojevao. U sklopu te proslave održan je i banket u Guildhallu, na koji je bogzna po kojoj osnovi pozvan i Paddy.

Tko god je bar jednom bio na sličnim banketima, zna da moraš sjesti na ono mjesto gdje si na stolu našao papirić sa svojim imenom. Isto tako dobro zna da je mjesta njegovih susjeda slijeva i zdesna netko davno prije banketa odredio. Ne treba ni govoriti, isti onaj koji je i njemu mjesto dao! Jedno je pitanje, i već sam ga postavio, po kojoj je osnovi Paddy na taj banket pozvan; a drugo je, pa njega u svoj težini sada postavljam, tko je Paddyju dodijelio mjesto za stolom predsjednika Tuđmana? Ili, drugim riječima, kako se može izjednačiti predsjednik države, ma kako jadna bila, s komandosom, pa ne znam kakvo značenje imali njegovi pothvati u Belfastu?

Da je to slučajnost može vjerovati samo onaj komu je nepoznato kako se i gdje određuje tko će uz koga na tim banketima sjediti i onaj koji ne zna da jednom biti komandos u službi *srca tame* znači do kraja života ostati u toj službi. A da to komandosovo mjesto uz Tuđmana nije bila slučajnost, kao dokaz poslužit će ono što će Paddy na tom mjestu raditi dok je banket trajao i ono što će reći na jučerašnjoj konferenciji za tisak. Zbog onoga što će učiniti i reći to mu je mjesto i dodijeljeno!

Prema izjavi lorda, on je sa susjedom Tuđmanom, za tim stolom punim jela i pića, vodio *nesputan dijalog.* Moja je pretpostavka, a ona ima oslonac u onomu što je lord kazao i u onomu što o Tuđmanu znam, da tu nikakvog dijaloga nije bilo, a najmanje *nesputanog,* da se tu radilo o nasrtljivosti komandosa s pitanjima što Tuđman misli o rješenju sukoba u Bosni i odgovorima preko volje na radoznalost Tuđmanu potpuno nepoznata čovjeka. Sam lord priznaje da ne može reći kako mu se Tuđman učinio ugodnim sugovornikom. Ne, učinio mu se strašnim čovjekom; zgadio mu se i odlučio ga je držati na udaljenosti koliko god to dopuštaju dvije stolice složene jedna uz drugu i jedan stol postavljen ispred tih stolica. S druge strane, znajući Tuđmana i njegovu averziju prema podrepašima koji se guraju tamo gdje im nije mjesto, njemu je

lord također morao biti odbojan. Po naravi oprezan, on u lordu nije mogao ne prepoznati *špiclova* kojeg su na stolicu do njegove posjeli s određenim ciljem, ili *spadala* koje se, kao dio gaćica, utrpava tamo gdje mu nije mjesto. I sad kad se sravne jedna s drugom stranom, pitam se je li među njima moglo biti ikakva suvisla dijaloga. Ako je tu kakva razgovora i bilo, a moglo ga je biti, bilo je to ono što se zove *nabadanjem,* a ne ono što se zove *nesputan dijalog,* kako to želi predstaviti Paddy.

Lord je na konferenciji za tisak i sam uvidio da njegova izjava kako je s Tuđmanom vodio *nesputan dijalog* stoji na klimavim nogama. Kako ćeš, pobogu, voditi nesputan dijalog sa čovjekom koji ti se gadi i kojega želiš držati podalje od sebe, dok taj čovjek, u što sam uvjeren, tebe drži *špiclovom* i krpom koja se tiska u tijesni mesnati procijep! Da svoju izjavu učini koliko-toliko uvjerljivom, lord će u nastavku reći kako je *pošteno priznati da je te večeri, na tom banketu, vino teklo u potocima i da je od toga vina i Tuđman ponešto popio, jer se moglo vidjeti da je njegova čaša veći dio vremena bila do vrha napunjena vinom.*

Lord je, čini se, dresiran čovjek i neće reći da je Tuđman na tom banketu bio nalokan, natreskan i pijan kao majka, jer bi takvim izrazima, što je saznao na satovima dresure, vrijeđao i sebe i predsjednika države. Ali je, u skladu s dvorskom uglađenošću, mogao reći da je Tuđman, uživajući u dobru piću, ispijao čašu za čašom i nehotice došao u stanje koje se na latinskom zove *in vino veritas,* a prevedeno na naški glasi *Što je Musa pijan besjedio, to je Musa trijezan učinio.*

I tako je Paddy da bi svoj *nesputani dijalog* učinio novinarima uvjerljivim, ugledao Tuđmana pijana i raspričana, što do sada nikomu ni na jednom banketu nije pošlo za rukom. I to gdje? U Buckinghamskoj palači, gdje se došao naliti jer nigdje drugdje nije mogao doći do vina koje teče u potocima! Ala ga pretjera Paddy!

Ne samo što Tuđmana nisam nikada vidio napita — a i oni koji su mu od mene kudikamo bliži kažu da te prilike nisu imali — nego ga nisam vidio ni da bi, kako to dresirani lord uljuđeno kaže, u piću uživao. Nisam ga vidio ni da bi vino pio između obroka, što ljubitelji opojne kapljice rado čine, a uz obrok bi popio umjerenu količinu vina, malokad više od jedne čaše, ako bi obrok imao uobičajenu duljinu trajanja. Ispijeno vino kod njega nije izazivalo promjenu raspoloženja da bi postajao euforičan, da bi ga spopale mračne misli! Tek lagano opuštanje koje bi završavalo željom da, nakon pojedenog i čašom vina zalivenog ručka, na kraće vrijeme prilegne i zaspi. Tu sam njegovu naviku cijenio, jer i meni nakon obroka i čaše vina treba ura vodoravnog položaja sa snom. Inače, nema li toga, vino ni za obrokom ne pijem!

Uz njegov način ispijanja te čaše vina zapazio sam i nešto posebno. Prve bi gutljaje popio netom bi posrkao juhu. Bilo mi je to neobično, pa sam ga pitao otkuda mu ta navada? Kaže mi da to u Hrvatskom zagorju

mnogi rade. Kao što u Dalmaciji neki s juhom jedu kruh! Pitao sam ga zna li zašto Zagorci iza juhe piju vino? Odgovorio je da ne zna. Ponudio sam mu jednu verziju odgovora: zato što bi im juha i ono što bi se u njoj našlo bilo početak i kraj objeda. Također sam ga pitao zna li zašto se u Dalmaciji uz juhu jede kruh? Nije ni to znao, pa sam ja ponudio odgovor: ako kruh ne pojedu s juhom, budući da nakon nje na stol ne dolazi ništa drugo, morat će ga jesti sama… Kakvog sam ga upoznao, ne vjerujem da bi Tuđman i na jednom drugom mjestu, pa ni tamo gdje *vino teče potocima*, mijenjao svoj odnos prema vinu: dva gutljaja nakon juhe, a do dna čaše kad pojede glavno jelo. A najmanje bi bio spreman to učiniti u palači gdje ga prate oči *špiclova*.

I zato, ne laži, Paddy! Kad bismo te kleli, a rekli smo da te kleti nećemo, onda bi ti ovakvu pjesmu zapjevali:

*U sinje se utopio more!*
*Ne dalo ti more u dubine,*
*bacalo te sebi na briegove!*
(*Najteži grisi*, Mihovil Pavlinović:
*Hrvatske narodne pjesme*)

A sad, kad znamo i gdje se taj banket održavao, i kojim povodom, i kako je vođen *nesputani dijalog,* i kako je istina isplivala iz vina i, najzad, kako Zagorac ispija čašu, da vidimo još kako je jedna salveta s kraljevskim grbovima, od stotinu i više njih kojima su na banketu brisana usta, postala *Tuđmanova salveta* i zavijorila se na konferenciji za tisak u ruci Paddyja Ashdowna!

Tu je salvetu sam Paddy! — proglasio *Tuđmanovom*, iako na njoj, kako se po slici i pismu vidi i kako sam lord priznaje, jer se to nije dalo zatajiti, Tuđmanova nema ništa osim jedne iskrivljene crte u obliku slova S, kad bi ga napisalo dijete predškolske dobi. Sve je ostalo na toj salveti u slici i riječi djelo lordove ruke, pa bi je bilo pravednije zvati *Paddyjeva salveta.* Tuđmanova može biti samo crta slična slovu S, ako i nju lordova ruka nije nacrtala, a lordova pamet Tuđmanu pripisala! Jer, komandos je i u ovakvim prigodama komandos!

Ta je crta, povjerujemo li lordu da ju je Tuđman nacrtao a komandos *srca tame* samo proglasio *Planom o podjeli Bosne*, po mom sudu, mogla nastati na dva načina.

Tuđman je bezveznjaku, što se našao na mjestu koje mu ne pripada, preko volje, onako, da bi se razgovaralo o bilo čemu, varirao svoju omiljenu temu, prije i nakon knjige S. Huntingtona *Sukob civilizacija,* o crti koja dijeli istočno od Zapadnog Rimskog Carstva, pravoslavlje od katoličanstva, sferu ruskog od sfere zapadnjačkog utjecaja, pa i kapitalizam od socijalizma. Kako su se dvije strane u pojedinim

vremenima zvale, a crta ostajala ista! I kako će se u budućnosti zvati, a crta će preživjeti sve mijene!

I sad, prva mogućnost! Dok je preko volje govorio s nepoznatim čovjekom, Tuđman je u šaci imao olovku, a ispod ruke salvetu, pa je, onako, kao što se uz govor makinalno radi, preko salvete potegnuo crtu u obliku slova S, zamišljajući da ona ide zemljovidom po istočnoj granici Finske, Estonije i Letonije dijeleći te zemlje od Rusije, da siječe Bjelorusiju, Ukrajinu i Rumunjsku i da preko Bosne izbija na Jadransko more… I druga mogućnost! Dok razgovara s bezveznjakom, Tuđman u šaci nema olovku ni ispod ruke salvetu. Olovku mu posuđuje lord! Istovremeno mu pod ruku tura salvetu i traži od njega da mu tu crtu koja dijeli civilizacije na njoj nacrta. Da ga skine s vrata, Tuđman mu je tu crtu i nacrtao!

Moguće je jedno i drugo, ali što god da je bilo od to dvoje, nešto je drugo nedvojbeno. Kad je Tuđman, ne dodajući joj ništa, ni crtice, ni slovca, preko salvete potegnuo crtu nalik na slovo S, Paddy je salvetu pomno presavio, krišom strpao u džep i odlučio jednoga dana od toga S napraviti *Plan o podjeli Bosne* i optužiti predsjednika jedne države za komadanje druge. Uvjeren da će se naći oni koji će u tu podvalu povjerovati, i oni koji će mu, kao zaslugu što je salvetu sačuvao, pružiti priliku da omasti brke, pa će do kraja života s tom salvetom brkove brisati, ali ih, jer su dobro podmazani, nikada neće obrisati.

Ali, sve je sitnica što je Paddy do sada učinio: osigurao stolicu, zametnuo razgovor sa čovjekom koji mu se gadi i ukrao salvetu na kojoj je taj čovjek nacrtao nešto slično slovu S. Sve je to sitnica prema nedjelu što će ga učiniti kad s ukradenom salvetom dođe kući i kad, kao *špiclov* i komandos *srca tame,* počne po toj salveti crtati i ispisivati, bez trunka srama, mrak koji u njemu vlada.

Tko god išta zna o Bosni, o tri naroda koji u njoj žive, o tokovima njenih rijeka i položaju planinskih lanaca, taj Paddyjevu črčkariju oko slova S, kako je god položio prema stranama svijeta, ne može uzeti kao osnovu podjele te složene zemlje. To može učiniti samo um školovan u *srcu tame*, čiji su gojenci po svijetu dijelili zemlje i na gori način: potezanjem crte uz ravnalo položeno preko zemljovida. Tko god išta o *tamnom vilajetu* zna! A kako Paddy o *maloj zemljici Bosni* ne zna ništa, a završio je školu za potezanje ravnih crta uz ravnalo položeno na zemljovid, postupio je u skladu sa svojim znanjem i obrazovanjem: slovo je S na salveti proglasio *Planom o podjeli Bosne.*

Najprije je svojom rukom oko Tuđmanova slova S, u obliku kruga koji nalikuje na bodljikavu žicu, označio ono što se dijeli i to nazvao, služeći se materinskim jezikom, *sadašnja Bosna i Hercegovina.* Zatim je na vrhu strijele, koja je uperena od slova S nalijevo, napisao *Hrvatska,* a na vrhu strijele, koju je uperio od slova S udesno, *Srbija.* To su mu sile koje

dijele Bosnu i Hercegovinu! Sad je unutar bodljikave žice, koja mu predstavlja bosanske državne granice, ubilježio tri grada. Tuzlu zdesna slovu S, što mu znači da će taj grad, kad podjela bude obavljena, pripasti Srbiji, te Banja Luku i Sarajevo slovu S slijeva, što mu ima značiti da će, kad Bosna bude podijeljena, ta dva grada pripasti Hrvatskoj. Potom je sasvim proizvoljnom crtom u krugu od bodljikave žice obilježio *sadašnju liniju fronte,* ne navodeći između kojih zaraćenih strana. Na kraju je oko te črčkarije slijeva napisao *Zagreb,* zdesna *Beograd,* ispod *Dalmacija,* a bočno njoj *Krajina* i time završio svoje kartografsko djelo.

S tom kartom, sudeći po onomu što je na njoj nacrtano kao istina a toliko odudara i od istine i od zdrave pameti, na tiskovnu konferenciju, predstavljajući je kao plan o podjeli Bosne, mogao je izići samo čovjek koji traži uputnicu za psihijatrijski pregled, a taj crtež na salveti nudi kao dokaz da je teško bolestan i da mu hitno treba liječenje u umobolnici. Te bi činjenice trebali biti svjesni novinari i oni koji čitaju njihove napise, jer onaj koji je tu salvetu iscrtao i crtež pripisao Tuđmanu, jer Paddy toga nikada neće postati svjestan. Da to može, ne bi činio što čini!

A što je natjeralo Paddyja da je nakon tri mjeseca šutnje — u koju ne vjerujem, razgovarao je on s onima koji su mu osigurali stolicu na banketu — odlučio svijetu objaviti kako posjeduje salvetu s kraljevskog stola, a zaboravio pritom reći da je tu salvetu sa svojim crtežem srozao na razinu klozet-papira iz javnog zahoda? Pustimo ga da sam odgovori na to pitanje, svojim jezikom, što ga prevodilac *Slobodne Dalmacije* nije smatrao potrebnim stilski poboljšavati. Uostalom, misaona je supstancija toga govora, izrečena na spomenutoj tiskovnoj konferenciji, takva da je ni jedan prevodilac, ako se drži originala, ne može učiniti govorom sa stilom. Evo što Paddy navodi kao razlog što je nakon tri mjeseca prozviždao! Za to je kriv…

*…hrvatski napad na Krajinu, mislim da sam u pravu ako kažem, šesti ili sedmi kolovoza te godine, i dok sam gledao taj pad, a zapravo gledao kako hrvatske postrojbe zauzimaju Knin, što je nešto što sam smatrao da ne mogu napraviti bez velikih gubitaka, postao sam uistinu vrlo zabrinut da je ono što sam gledao de facto bila podjela toga područja između Hrvatske i Srbije, dakle, vjerovao sam ispravno da bih informaciju koju sam imao trebao dati u javnost, jer bi to bio način upozoravanja međunarodne zajednice na ono što su namjere predsjednika Tuđmana…*

Predahnuo je Paddy i odmah nakon predaha nastavio:

*…Želio sam da ljudi znaju. Jedan je od ciljeva, kao što jasno ovdje kažem, osigurati da krajinska operacija, ako je trebala ići dalje, a imao sam razloga misliti da se to može ako bi otišla dalje, ne uđe u Bosnu…moj cilj je bio upozoriti međunarodnu zajednicu što sam mislio da su namjere, dugoročne ili kratkoročne, predsjednika Tuđmana, na osnovi informacije koju mi je dao na onoj večeri i o karti.*

Zašto mene, nakon noći i dana provedena na zgarištu kuće moje obitelji, toliko muči degradacija salvete s kraljevskog stola na listić klozet-papira iz javnog zahoda, koju je svojim crtežem i svojom izjavom na tiskovnoj konferenciji obavio Jeremy John Durham lord Ashdown od Norton-sub-Hamdona?

Toliko imena, a bilo mu je potrebno još jedno, Paddy! Rekli smo da nećemo, ali kad bismo ga kleli, opravdano, onda bismo mu ovakvu narodnu poeziju recitirali:

*Bog mu dušu s paklom sastavio!*
*I duša mu raja ne vidjela!*
*Zemljica mu kosti izmetala!*
*Kroz kosti mu trava pronicala!*
*A kroz usta gorka čemerika!*
*Kroz vilice sitne koprivice!*
(Tko nas razstavi, Mihovil Pavlinović:
*Hrvatske narodne pjesme*)

Mene salveta u ulozi klozet-papira iritira zato što sam i ja, kako su prenijeli novinari koji su prisustvovali njenoj objavi, bio sitan poticaj njenu objavljivanju. Naime, novinar britanske televizijske postaje BBC, koji je bio prisutan konferenciji za tisak, kako bi sa svoje strane pružio dokaze o istinitosti onoga što lord priča, jučer je svijetu objavio snimku posjeta predsjednika Tuđmana Kninu i našeg penjanja na kninsku tvrđavu uz ovakav komentar: *Na ovom se snimku vidi da Tuđman gleda i preko kninskih brda, dakle, želi osvojiti još više.*

Pretpostavljam, jer snimku nisam vidio, da se na njoj i ja vidim dok Tuđmanu pokazujem zgradu u kojoj sam završio učiteljsku školu i u koju sam smjestio radnju romana *Okvir za mržnju,* preko kojeg smo se nas dvojica upoznali. Budući da sam u vrijeme snimanja te slike bio uz Tuđmana, pouzdano znam da njegov pogled u tom trenutku nije pogled *preko kninskih brda* na prostor koji bi želio *osvojiti*, već pogled na mjesto gdje sam ja jedno vrijeme živio i mjesto pored kojeg je on, kako mi jednom reče, u nekoliko navrata prolazio, svaki put se čudeći izuzetnoj vrijednosti te zgrade na osami. I kad sam na tvrđavi uz Tuđmana bio, i kad sam s njim gledao što smo gledali, kako me ne bi ljutila laž koju u sebi sadrži salveta Paddyja Ashdowna! Kako ću se od narodne kletve uzdržati: *"Majka mu crnu vunu prela, a bijelu u crno bojila*!*"*

Da ponovo, dragi Zlatko, pišem članak o psovkama i kletvama, ostao bih pri tvrdnji da se čovjek psovanja treba kloniti, a ako već psuje, odviknuti, ali da kletve, oko kojih sam se u *prvijencu* dvoumio, ne treba odbacivati, već ih treba njegovati i kao poetsku vrijednost i kao učinkovit oblik duhovnog otpora, ako se ciljano i s mjerom, bez hule i

poruge, upotrebljavaju u tradicionalnim oblicima. Dakle, kunite, jer svojom kletvom nikoga ne možete ukleti! Svijet nije bajka ni kad je snovit i bajkovit, da bi se u njemu kletve ostvarivale. Kažu, pjevaj, pjesma nas je održala, *njojzi hvala*! Ali kažu i kuni, da bi ostao živ i uspravan!

Kunite jer će kletva ljekovito djelovati na ranu koju vam je nanio proklinjani! Kunite jer ćete kletvom otkloniti opasnost da se pomirite s poniženjem u koje vas je doveo kletve dostojni! Kunite da biste se uspravili ispod čizme koja vas je u svojoj bahatosti nagazila! Kunite jer ne budete li kleli, od jačeg prokleti u laži koju je o vama smislio, svojom ćete krivnjom postati jadnik i prokletinja! I konačno, proklinjite sve komandose *srca tame* koji vas pokušavaju prevesti žedne preko vode i prisiliti da logikom svijeta priznate logiku metonimije. Po kojoj je i magarac krvožedna životinja ako se u magarčevu repu pronađu dvije dlake slične lavljima.

Istovremeno s ovakvim nazorom, nimalo neočekivano, u skladu sa svojom trpeljivošću i miroljubivošću, opominjem sebe i pozivam druge da kletvu ostavimo neizgovorenu ispod jezika. Jer i onaj koji je kleti prisiljen prokletstvo dijeli na dva dijela. Pola sebi pola onomu koga proklinje. Ako će prokletstvo stići onoga koji je proklinjanje zaslužio, nema potrebe da, kunući, sebi samima pravimo još veću štetu.

## *3. Osveta*

Nisam ti rekao, dragi Zlatko, gdje sam se smjestio kad sam sinoć ovamo došao, na čemu sam spavao i kako sam proveo noć, gdje i što objedujem, iz čega i što pijem na ovoj vrućini. Nisam ti kazao ni kako i u čemu dočekujem drugu noć, što je najavljuje *zamlada* nastala od dima i izmaglice u kojoj se našlo sunce prije zalaska.

Smjestio sam se u jednu od soba dvorišne kuće, koja, kao ni još dvije slične u dvorištu Revačevića, nije zapaljena, nego, kao i preostale dvije, *oderana*, ako su derači na njoj našli nešto vrijedno za deračinu. Da kiša pada, u toj bi kući prokišnjavalo na sve strane, jer su mnogi crepovi razbijeni, neki su se pomaknuli s mjesta i otklizali koji centimetar prema strehi, a dio je krova i sasvim otkriven. Da čitav krov nije raskriven i crijep odnesen tamo gdje je odnesen crijep sa svih *oderanih* kuća, zaslužna je vrsta i starost crijepa kojom je ćaćina dvorišna kuća bila pokrivena. Crijep je proizveden u Veroni i njime je na početku stoljeća bio prekriven dugački krov hidroelektrane. Kad je taj crijep polovicom pedesetih zamijenjen novim, ćaća je među starim odabrao ono što je bilo najbolje, dovezao u selo i njime, kako bi što sagradio, pokrio dvorišnu kuću, kokošinjac i sanitarni čvor. Kad bi puknuli od starosti, dok ih je teklo u zalihama, zamjenjivani su crepovima iste vrste, onima iz Verone, a kad ih je na zalihama nestalo, morali su se u krov umetati crepovi drugih proizvođača. Ti su se po obliku razlikovali od veronskih, pa crijep uz crijep nije dobro pristajao. Krov je zbog toga i izgledao i bio star, pokrpan i grbav, iako nepromočiv! Kad su se *derači* na njega popeli i počeli *derati* veronski crijep, vidjeli su da im je u rukama stara roba i od daljnjeg su *deranja* odustali. Na drugim kućama našli su bolji crijep. Zahvaljujući tomu kuća je koliko-toliko ostala suha i u njoj je nekoliko zima moglo ostati čitavo pokućstvo koje se nožicama oslanjalo na pod. Mokro, gnjilo i raspadnuto bilo je samo ono što je ležalo na podu.

U svakoj od dvije sobe nalazio se po jedan krevet za *pršonu i po,* kako smo nazivali krevet nešto uži od kreveta za dvije osobe, a u sjevernoj sobi još i hrastov krevet za jednu osobu. Sva su tri kreveta ostala na svojim mjestima, ali je posteljina na njima temeljito preorana. Baš tako, ni odnesena, ni razbacana, nego preorana! Osim tih pet ležaja i u sobi pod krovom glavne kuće, koja je izgorjela do kraja, nalazio se kauč na razvlačenje i na njemu dva ležaja. Majci i ćaći, kad su ostali sami, nisu trebali toliki ležajevi. Oni bi zimi koristili kauč pod krovom glavne kuće, a ljeti bi se preselili na krevet u donjoj sobi dvorišne kuće, pod veliku sliku Gospe Sinjske. Njima toliki kreveti nisu trebali, ali su trebali sestri, bratu i meni, kad bismo ponaosob ili zajedno sa čitavom obitelji dolazili

roditeljima u posjet. Nismo htjeli ni vraćati se prije noći tamo otkuda smo ujutro došli, ni spavati po kućama susjeda, ni dolaziti roditeljima na smjenu pazeći da se kod njih slučajno ne susretnemo i ne bude nas za konačenje previše, pa smo osim tih sedam ležajeva, prostirući po podu madrace, uz obilje posteljine, mogli napraviti onoliko ležajeva koliko bi nam zatrebalo. Za sedam stalnih ležajeva i za još onoliko koliko ih se po slobodnim dijelovima poda može namjestiti trebalo nam je brdo madraca, jastuka, jorgana, plahta, deka i biljaca. I to smo imali, zahvaljujući majci kojoj posteljine, kupovala je ili sama izrađivala, nikad nije bilo dosta. A koliko je god imala, jer je štednja bila njen temeljni zakon, sama je koristila pokrpano, a u novo je nas lijegala i bila sretna ako nam u njenim perinama i tkanju nije bila zima. A, bome, nije!

Perje peradi iz svog kokošinjca, kad bi za objed spremala ukusne *pulastre*, majka ne bi bacala na otpad nego bi ga prebirala, probrano prala, sušila i čehala. Iz godine u godinu tim je perjem punila jastučnice, pa je jastuka imala za sva uzglavlja, ona na krevetima i ona za ležajeve što bi nastajali prostiranjem madraca po podu. Bez ovaca nikad nismo bili. Dok smo ih sami držali, vuna je sva pripadala majci; a kad smo ih dali u *napolicu,* dobivala je polovicu. Dok su se pokrivači, biljci i sukanci, tkali na tarama, majka ih je pribavljala predući vunu; a kad u Kninu, u podrumu napuštene učiteljske škole, utemeljiše radionicu u kojoj su se od vune pravili madraci, jorgani i *štepdeke*, majka je i od vune koju bi tek ostrigla s ovaca i od vune koja bi se dobivala raščešljavanjem starih biljaca pravila suvremene prostirke, madrace, i suvremene pokrivače, teške vunene jorgane. Imali smo na što leći i čime se pokriti kad bismo k njoj došli i zateklo nas vrijeme kad bi *škripala gora* okovana mrazom. A mogli smo od tog obilja vunenih pokrivača, ako smo htjeli, ponešto odnijeti i sa sobom u grad.

Kad sam sinoć ovamo došao, bio sam iznenađen u kakvom sam stanju zatekao to obilje perja i vune. Očekivao sam da će to biti *oderano* onako kako je zatečeno, novo i čisto, po krevetima i na stolu gdje su suvišni pokrivači bili naslagani do stropa. Vjerojatno je ponešto od toga i bilo odneseno, nemoguće je ustanoviti u kojoj mjeri, ali je najveći dio perja i vune bio izvađen iz jastučnica, madraca i jorgana i razbacan po podu obje sobe i hodnika. Od mješavine vune, perja i platna na podu je nastala stelja debljine, kako gdje, i do trideset centimetara. Iz te su stelje izrastale nožice stolova, stolica i kreveta, ako, kao onaj hrastov u sjevernoj sobi, nisu bili izvrnuti naopačke. Lešinari koji su *derali* u dvije sobe, hodniku, tavanu i smočnici imali su u rukama noževe i tim su noževima parali jedan po jedan madrac, jedan po jedan jorgan i jednu po jednu jastučnicu. Iz rasparanih jastučnica, madraca i jorgana istresali su pero po pero perja i pramen po pramen vune rasipljući ih pod sebe i svuda oko sebe. Mora da se gadno prašilo dok su to radili! Mora da su

kašljali, kihali i slinili! Mora da su im suzile zakrvavljene oči! Pogotovo ako je među njima bilo alergičnih na prah iz paperja i na zadah *sirine* iz rijetko prane i malo derane vune, kakva se nalazila u madracima.

A čemu sve to paranje, istresanje, prašenje, kašljanje i suzenje? Nije vrag da ih je gnjev na to tjerao! Sigurno da nije!

Da bez ičije pomoći, dok gledam stelju od vune i perja, proniknem u tajnu njena nastanka, pomoglo mi je sjećanje na usputnu primjedbu jednog vojnika, koju sam čuo pred koji mjesec kad sam posjetio jedinicu na liniji razgraničenja, od Puljana i Promine udaljenu jedva osam kilometara, sa ciljem da ih odvratim od noćnih posjeta svojim zapaljenim i *oderanim* kućama. Taj mi je vojnik, Budanko iz Čitluka, rekao:

"A znate li, akademiče, da su nam raskopali sva ognjišta i porušili sve dimnjake?"

U prvi sam mah odšutio njegovo pitanje, jer mi se učinilo da mi se na taj način suprotstavlja, a prkos izazivati nisam htio. Kao, ako su im raskopali ognjišta i porušili dimnjake, što je mogla biti metonimija za popaljene i *oderane* kuće, onda oni imaju pravo noću, na svoju odgovornost i štetu, zaobilaziti minska polja, doći do svojih kuća i plakati nad razvalinama. Isti sam se trenutak sjetio da bi Budankovo pitanje moglo značiti i nešto drugo, pa sam ga upitao o čemu se radi.

"O rudarenju!" odgovorio mi je. "Jedan je od njih u nekom ognjištu i nekom dimnjaku pronašao neku zlatninu i njemačke marke i to razglasio. I sad se svi dohvatili krampova i kopaju po ognjištima i dimnjacima kao da su im to postali rudnici zlata. Uhvatila ljude zlatna groznica! Neka kopaju, imamo i mi krampove! I njihov će vranac doći u tijesni klanac. Jednom će taj *kurvin pir* morati prestati."

Moji nisu imali ognjišta, dimnjak je u glavnoj kući izgorio kao i sve ostalo, pa kod sebe nisam mogao provjeriti Budankovu tvrdnju. Svi su se Revačevići, kad bi pod pekom pekli kruh, služili ognjištem strine Toke, pa sam otišao vidjeti što je s njim. Zbilja, ognjište je raskopano, a šamotne ploče polupane na komadiće. Ostaci su ognjišta podsjećali na ostatke madraca i jorgana. Jedno je kopano, ne bi li ispod šamota pronašao ćup sa zlatnicima; drugo je parano ne bi li se u vuni i perju pronašao smotuljak s novčanicama.

Na stelju od vune i perja sam se naiviknuo i po njoj hodam kao po sagu. Prozori su bez stakala, ali su zastori, iako proparani na više mjesta, ostali visjeti. Kad prozore zatvorim i preko njih navučem te prnje od zavjesa, stječem dojam da je s prozorima sve kako valja, da su otvoreni kad ih otvorim, da su zatvoreni kad ih zatvorim. Imam i radni stol, onaj isti za kojim bih radio kad bih boravio kod oca i majke. Stolicu sam nadomjestio manjom majčinom škrinjom, koju sam dovukao iz ostave. Sve nekako klima i *štima*, ali je muka s ulaznim i sobnim vratima. Tu su, a zatvoriti ih ne mogu, pa kao da tu i nisu. Naime, i iz vrata i iz

dovrataka povađene su i odnesene šarke, pa se vrata na otvore može samo prisloniti. Što nije lako ako iz kuće i sobe često izlaziš i često se vraćaš. Stoga preko dana na otvore i neću stavljati vrata. Tek preko noći! Na tako prislonjene pas lutalica neće ući, ali miš i zmija komotno mogu.

Nisu iščupane i odnesene samo šarke na ulaznim i sobnim vratima, iščupano je iz ležišta i odneseno sve što je bilo od željeza. Nestao je pregradni zid između našeg i stričeva dvorišta od željezne mreže tvorničke izrade; nestala su ručno rađena željezna dvorišna vrata; nestala su vratašca na kokošinjcu; nestale su šarke salivene u beton na vratima u zahod; nestalo je sve što je bilo od metala.

Mislio sam da je toj pomami za metalom isti uzrok koji je i onoga čobana što je od kuće Ante Dželalije napravio ovčji tor, natjerao da demontira trafostanicu. Dok mi danas jedan od električara, što su u zaseok navratili prateći Baću, ne reče:

“Ako su vam odnesena dvorišna vrata, idite u Vujasinoviće, tamo ćete ih sigurno naći. Čovjek je u livadi pored svoje kuće uskladištio sve ograde i sva vrata od željeza što ih je pokrao po Promini. Da vidite: brdo od vrata i ograda!”

“Hvala na obavijesti!” rekao sam. “Ako su i moja tamo, ne namjeravam ih otuda donositi. Naručit ću kod kovača druga!”

Ono što mi taj električar reče, da odem u Vujasinoviće i donesem svoja vrata, nisam shvatio kao običan nagovor. Shvatio sam to kao jetku dosjetku prikrivenog smisla. I shvatio sam je baš onako kako je električar poželio da je shvatim. Da pir što ga *kurve piruju,* misleći da će trajati dovijeka, dug vijek neće imati! I kad je pir kurvi prestao, sad mi trebamo zaigrati svoje svatovsko kolo i vratiti kurvama milo za drago. Sam po svoja vrata, i to sam električaru rekao, ne bih išao, jer mi neki ljudi ne bi vjerovali da nisam ukrao nečija druga, ni kad bih svojoj kući svoja vrata doista donio. Električar je, primijetio sam, razumio što sam mu htio reći. Međutim, kad bih nekoga susreo da ide u Vujasinoviće po svoja vrata, rekao bih mu neka ide, ali neka pazi da umjesto svojih, ako ih tamo ne nađe, ne donese kući tuđa.

Stelja od vune i perja po kojoj hodam nekoliko je godina, močena i sušena, iako su po njoj stopala rijetko gazila, toliko utabana, da joj, u pokušaju da vidiš ne nalazi li se nešto u njoj, jedva površinu, kopkajući prstima, možeš pretražiti. Ne kanim je ovoga puta ni prekapati do kraja ni iznositi iz kuće. Zadovoljavam se tim kopkanjem prstima, pa, zalijepljene za paperje i vunu, nalazim sličice svetaca što su popadale s okvira slika u kojima su se nalazili portreti Revačeve sestre Joke, poznate porodične *Tetke*, žandara, *Tetkina* prvog muža, djeda Filipa Gašparovića kao Amerikanca, te skupna slika majke i oca sa troje svoje djece. Te se sličice nisu nalazile u okvirima, one su bile ispred stakla, zadjenute za rub okvira i, kad su *derači* okvire s portretima i skupnom obiteljskom

slikom skinuli sa čavala, one su poispadale i razletjele se po perju i vuni. I tu ostale kao roba *deračima* bez ikakve vrijednosti, jer one, osim vjere i ljubavi koja ih je zadjenula za okvir, nikakvu vrijednost nisu imale. A vjera se i ljubav ni na jednom buvljaku ne mogu prodati.

Među tim sličicama nalazim i razglednicu što sam je prije šesnaest godina iz Rima poslao ocu i majci. Osam mi je godina bila oduzeta putovnica i na taj način onemogućen odlazak u inozemstvo. Čim sam je dobio, otišao sam u Rim na sedam dana i otuda im se slavodobitno javio:

*Draga Majko i dragi Ćaća!*
*Ja sam, kako po slici vidite, dospio u Rim. U Italiji ću biti nekoliko dana, a onda ću se vratiti, pa ćemo se vidjeti.*
*Šaljem vam tople pozdrave.*
*I voli vas oboje vaš*
*Ive.*

Je li moguće da sam poruku kako *ću se vratiti* preko ove razglednice slao onima koji su je izbacili iz okvira, površno pogledali, zaključili da ničemu ne služi i bacili u vunu i perje? Ili sam poruku da *ću se vratiti* slao onima koji su mi osam godina uskraćivali odlazak u inozemstvo, obrazlažući to brigom za sigurnost svoje države? Ako sam ovima potonjima slao poruku, nisam je slati trebao. I Jovi Milošu, i Mati Barbiru i Juri Uvanoviću, šefovima *državne bezbednosti* u Beogradu, Zagrebu i Zadru, koji su mi putovnicu uskraćivali, u oči sam rekao da mi je mogu dati, da ću ja otići i vratiti se i da im se ja tako lako s vrata skinuti neću. A oni, kako su tu državu čuvali, tako su je i sačuvali! Komu god od njih preko razglednice poručivao, riječ sam održao, *vratio sam se.* Ali nije da se nisam pomučio! I neće biti da im se moj povratak svidio!

A slika na toj razglednici, po kojoj bi otac i majka mogli vidjeti da sam *dospio u Rim,* nije ni neki od rimskih spomenika ni panorama grada, već ono što za njih Rim znači: slika Svetog Oca, tko god on bio! A ovoga je puta bio jedan od najvećih među njima, Karel Wojtyla! U bijeloj haljini, pod bijelom kapicom, u crvenim papučama, pored klecala, s lijevom rukom na biskupskom križu — slika nalikuje na sliku *Blagovijesti,* ono kad anđeo naviješta Mariji koga će roditi. Kad sam roditeljima slao ovu razglednicu, daleko je od mene bila pomisao da ću se u tri navrata susresti, rukovati i slikati s tim čovjekom. Čak i dobiti od njega na dar zlatnik s njegovim likom! Nitko kao život ne zna čovjeku uskratiti ono što je očekivao i obdariti ga onim što očekivao nije.

Pronalazak razglednice iz Rima i prisjećanje na uskraćenu putovnicu ponukali su me, dragi Zlatko, da pogledam ima li traga mojim knjigama koje sam, kako bi koja bila tiskana, darivao majci. I ona bi ih držala u svom ormaru, a ne na nekoj polici ili na stolu koji sam koristio kad bih se našao u Promini i morao nešto napisati. Majka je imala običaj da u ormar i škrinju, tamo gdje je spremala odjeću, u jesen stavlja dunje i drži

ih sve dok se ne osuše i ne dočekaju plodove naredne jeseni. Činila je to stoga da joj odjeća, kad je izvadi iz ormara i škrinje, ima ugodni miris dunja. Kako je tamo pohranjivala i moje knjige i one su imale taj miris, kao i njene suknje, bluze*, okruge* i *traveše*. To su bili jedini mirišljivi primjerci mojih knjiga. Ona ih nije umjela čitati, ona nije mogla znati što u njima piše, ali ih je htjela imati uza se, htjela je da mirišu po dunjama i htjela ih je pokazivati onima koji bi ih poželjeli vidjeti, pa čak i pročitati. Primjerice, Ani, ženi Pavla Šašina, kad bi joj dobra Ana pekla rakiju. Voljela je i, kad nešto uzima iz ormara a ja kod kuće nisam, pogledati moju sliku na koricama i ovicima tih knjiga. Drugo se za njen odnos prema tim knjigama i ne može reći nego da su one za nju bile isto što i dunje. Mirisale su joj, ne mirisom tiskarske boje nego mirisom dunja!

Kad sam došao iz Kanade, našao je u bratovoj kući, s njom se izljubio i saslušao tužbalicu izgovorenu kroz suze — *zar nije Bogu plakati da ona pod stare dane mora bježati iz svoje kuće* — prvo na što se potužila bile su njene muke s mojim knjigama. Nije ih u ormaru i škrinji mogla držati kao do tada, jer bi ih našli *prokletnici koji po škrinjama i ormarima traže marke i zlato.* Upitat će je tko joj je taj. Što ako me zataji, a što ako kaže da sam joj sin? I jedno će ih i drugo razbjesniti. Umotala ih je u plastičnu vreću i odnijela u kokošinjac, gdje se, usred kokošjeg izmeta, učas izgubio njihov miris poprimljen od dunja. Ipak, držala ih je izvjesno vrijeme u kokošinjcu. Dok joj nije postalo mrsko da se kokoši po njima prazne i opasno da će ih *prokletnici* naći kad budu lovili *pulastre* i tražili jaja u gnijezdima. Odstranila je s njih vreću u kojoj su se nalazile dok su bile u kokošinjcu i stavila ih u novu, zajamčeno nepromočivu. Našla je drvenu kutiju, potrpala knjige u nju, pa tu kutiju s knjigama zakopala u jednu od kamenih gomila. Rekla mi je u koju i ja sam, dragi Zlatko, pošao vidjeti jesu li knjige još tamo.

Majka je u livadi preko puta dvorištu našla skriveno mjesto gdje će zakopati kutiju s knjigama. Ispod granata graba ovijena bršljanom, u krugu od grmlja koje je priječilo prolaz do kamene gomile. Skrovito mjesto, istina, ali je izbor gomile bio čisti promašaj. Ako želiš nešto skriti u gomilu kamenja, moraš pronaći onu koja je nastala u zadnje tri godine, a ne gomilu nastalu prije nekoliko desetljeća, kakva je bila ona koju je majka pronašla. Kopaš li rupu u novonastaloj gomili, na kojoj površinski dio kamenja još nije ni ispran kišom ni dobio sivu boju, teško će se primijetiti da je odskora prekapana, kako bi se u nju nešto skrilo. Kopaš li, pak, u staroj gomili, ma kako da si nad zakopanim pažljivo i vješto vratio površinski kamen, i izdaleka će se vidjeti da je u staru gomilu odskora netko nešto zakopao.

Oni koji su noževima parali madrace, oni koji su krampovima raskopali ognjišta, a maljevima razbijali dimnjake, znali su kako po kamenim gomilama oko kuća, ako su stare, pronaći ono što je odskora u

njih skriveno. Oni su vrlo lagano na staroj gomili ispod graba i bršljana prepoznali tragove skorašnjeg prekapanja. Na takvim se gomilama, nisu li prekapane, ne može vidjeti kamenje neisprano kišom i nepokriveno sivim lišajevima.

Našao sam kutiju praznu. U njoj su nožem iskidani komadi plastične vreće. Sve obraslo grabom, kupinom i bršljanom. Knjiga, ni traga od njih, nije bilo!

Nije bilo ni mirisa dunja.

Ali je predvečerje — koje se polako pretvaralo u tamu i sililo me da provjerim je li mi u džepu *Magličina* električna svjetiljka — puno drugih mirisa. Na prvom mjestu mirisa osušene trave, koja se po čitav dan pržila na suncu, pred sunčev zalazak, kad je žega jenjala, iz zraka primila nešto vlage i sada, navlažena, intenzivno miriše na presušeno sijeno. Pa odmah potom miris paljevine što ga donosi donjak, sve slabije otkako je sunce zašlo! Taj miris dolazi i s juga, gdje gore smrekove šume, i sa zapada, gdje su se još jučer vodile borbe. I s jedne i s druge strane, uz miris dima, dopiru povremeno i snažne detonacije. Ti pucnjevi i miris dima iz pamćenja mi mame stihove Ivana Gorana Kovačića:

*Odjednom k meni miris paljevine*
*Vjetar donese…*

Uz to i misao da ni stihove ni ulomke proze ne bi valjalo pamtiti. Jer, što će ti se dogoditi ako ih pamtiš? Suočiš li se sa situacijom u životu, kao ja večeras s *mirisom paljevine* koju mi donosi donjak, umjesto da za iskrsnulu priliku pronađeš svoj izraz, tebi se nameće izraz pjesnika čije si stihove zapamtio.

No, Gorana je bilo nemoguće ne zapamtiti i kad si samo čitalac koji ga povremeno čita ili sluša recitiranje njegove poezije, a nekmoli ako si ono što sam ja bio, profesor književnosti na gimnaziji, koji je svake godine u bar dva razreda držao nekoliko sati predavanja o Goranu i isto toliko vremena o njegovu djelu ispitivao učenike. Da one priredbe u povodu državnih blagdana, na kojima je Goran obavezno iz godine u godinu recitiran, i ne spominjem. Zbog toga se po istoj matrici, po mirisu dima iz nevelike daljine, sjećanje na Goranove stihove nastavlja:

*Bitka se bije. Osvetnik se javlja!*
*Osvijetli me radost snažna poput zdravlja.*

To se u ovim stihovima ne može vidjeti, jer *Osvetnikom* koji *se javlja* počinje rečenica, velikim slovom kao i svaka druga, pa se ne može znati pripada li ovo veliko slovo početku rečenice ili *Osvetniku*. Ali u završnoj strofi poeme, koju od početka do kraja izgovara onaj čije su oči zgasnule

na njegovu dlanu dok su se u njima odražavale ptice u letu, slobodu, koju donose osvetnici, i osvetu, koju pri tome vrše, pjesnik piše velikim slovima. Personificira ih i pretvara u svojevrsno božanstvo! Nema sumnje, kad je to učinio sa *Slobodom* i *Osvetom,* da je to učinio i sa *Osvetnikom.* Tako se piše, a ovako se pjeva:

*Svetu Slobodu i Osvetu slutim…*
(Ivan Goran Kovačić: *Jama*)

Kako se personificiranoj Pravdi pravi slika znamo: žena s povezom preko očiju i vagom u rukama! Kako se Slobodi prave spomenici i to znamo: žena s bakljom u ruci i, po mogućnosti, s galebovim krilima. Znali bismo i kako se drugim božanstvima nastalim personifikacijom apstraktnih pojmova modeliraju kipovi i slikaju lik i obličje, ali kako izgleda utjelovljena Osveta ne znamo. Ili to samo ja ne znam, jer Osvetu ni na kojem zidu, ni na kojem trgu, ni na čestim uprizorenjima *Jame* nisam vidio. U tekstu se *Jame* i *Osvetnik* i *Osveta* javljaju kao osobe, a njih u uprizorenjima nema. Zar su se režiseri sramili i njih uprizoriti? Zašto, kad se *Osveti* i *Osvetniku* u poruci poeme ustupalo prvo mjesto? Nisu li Goranovi stihovi, treba se upitati uz sav obzir prema njihovoj izbrušenosti i svu sućut prema onomu koji ih izgovara, s tim *Osvetnicima* i tom *Osvetom,* nastali na stoljetnoj osvetničkoj praksi izrečenoj u ovakvim sentencama: *Dok ti je snaga u ruci, dušmaninu glavu stuci; vrati žao za jao*? Nisu li oni što bi poemu uprizorili znali njene temelje i držali da *Osvetu* i *Osvetnika* nije potrebno uprizoriti kad je osvetom prožeta svaka riječ u citiranim i ne citiranim stihovima?

Malo je reći da su ti stihovi uprizoreni, recitirani, izučavani i uzgred pamćeni; oni su se tuvili, oni su se nabijali u glavu i sadili u dušu. Namjerno, planski — kao svojevrstan oblik osvete!

U usporedbi s drugim literarnim tekstovima, na kojima su komunisti za pedeset godina vladavine tuvili u glave i sadili u duše svijest o trajnom pravu na osvetu protiv svojih neprijatelja i njihovih potomaka, Goranova *Jama* djeluje kao razvodnjena šljivovica. Poema Skendera Kulenovića *Stojanka majka Knešpoljka*, nastala četrdeset i druge, usred ratnog vihora, bit će pedesetak godina komunističke vlasti pravi tekst za indoktrinaciju komunističkih pristaša pravom na osvetu. Čak i onda kad zbog Staljinova lika, koji se javlja na kraju, pjesma bude skraćena za dužinu Staljinova brka! Uostalom, skraćivanje je bilo uzaludno, jer Staljinov se brk ne javlja samo na kraju, nego su dlakama toga brka, koji u strofama *igra*, prožeti i povezani svi stihovi, od početka do kraja pjesme.

Kulenovićeva je poema oda osveti, što se može vidjeti i po njenu naslovu, koji, pridoda li mu se dio podnaslova, glasi *Stojanka majka*

*Knešpoljka zove na osvetu…* Lako je razumjeti Stojanku, čiji su sinovi izginuli, kad poziva planinu Kozaru i brk iz *moskovskog Jeruzalema* da osvete smrt njenih sinova, ali je izvan pameti njenu osvetoljubivost utemeljiti kao način kako bi se pobjednik trebao ponašati. Što se pedeset godina sustavno činilo, a da se nitko nije sjetio kako osveta, kao kamena ploča, ima dva lica, pa se, kao i ploča, može okrenuti na obje strane.

Pedeset se godina pjevalo:

*Kozaro, seko zelena…*
*…stuci ih, seko, storuko…*
*Osvetu, seko, osvetu!*
*Kiše je žedno sveto Ilinje,*
*a Knešpolje osvete presvete!*
(Skender Kulenović: *Soneti i poeme*)

A što učiniti kad se ploča okrenula? A okrenula se!

Kako ljude, o osveti poučene na ovakvim literarnim uzorcima, koji noćas, kao mravi u šupljikav sir, prodiru u oslobođeni prostor, sporednim putovima, jer su im glavni prepriječeni, i dolaze na svoja spaljena ognjišta — kao što sam i sam došao — podučiti da se osvećivati ne smiju? Kako im utuviti u glavu da je trebalo *zagrmjeti kao grom*, što je hrvatska vojska već učinila, ali se nad pobijeđenima odmah iza te grmljavine *treba smilovati kao što bi to Bog učinio nad grešnicima*? Tko ih u to, dok gnjevno gledaju što je ostalo od njihove imovine, može uvjeriti? Volja hrvatske vlasti da se s osvetom već jednom prestane? Mogu li to učiniti izjave svećenika, kakva je bila ona drniškog župnika, da *osvete ne smije biti*, što danas sve novine prenose? Čak i pod velikim naslovima: *OSVETE NE SMIJE BITI*!

Volio bih, dragi Zlatko, da mogu. Ali, sudeći po mirisu dima što ga do mene donosi donjak, bojim se da će svi otpori pred plimom osvetoljubivosti ostati uzaludni. Kao što se ja večeras, zapljusnut mirisom dima, prisjećam lektire na kojoj je nastajao nauk o osveti, tako se i oni koji su tomu učeni sjećaju toga nauka i ne žele ga se odreći u trenutku kad su u prilici da ga oni primijene u praksi. Zašto da baš oni s primjenom toga nauka prvi prestanu?

I čemu čuđenje? Te su ljude učili da se krv krvlju pere. Što je nemoguće! Nisu ih učili da krvavu košulju, ako je namjeravaš ponovo učiniti bijelom, treba isprati u vodi. Nisu ih učili ni da treba *zagrmjeti kao grom, a smilovati se kao Bog.* I kad su ih učili što su ih učili, a nisu što su trebali učiniti, sad smo tu gdje jesmo. U prostoru gdje je miris dunja na neko vrijeme zamijenjen mirisom dima.

Dok sam razmišljao kako ću ti jednoga dana o svemu ovome pisati, sjedio sam, dragi Zlatko, ispred dvorišne kuće, na panju, gledao zvijezde

i udisao miris noći. Već je kasno, negdje štekće strojnica, negdje grme eksplozije, sve to povremeno, a samo ćuk u livadi na hrastu ćuče neprestance. Cestom iznad sela ne prestaju prolaziti automobili. Čini se da u ovoj noći nad ovim krajem neće biti odveć sna. Palim *Magličinu* svjetiljku i odlazim se ispružiti po ležaju na kojemu sam i prošlu noć prespavao. Ako san na mene padne, spavat ću; ako ne padne, bdjet ću. I misliti da sam, zato što se ovdje nalazim i nemam sna, veći ćuk od ćuka koji na hrastu ćuče.

Jutros, kad sam ustao i izišao iz kuće, kraj betonskog temelja željezne ograde koja je odnesena, ugledao sam zmiju. Puzala je prema putu i grmovima u livadi, a imao sam dojam da je, na ista vrata, iz kuće izišla malo prije mene. Možda ispod stelje od vune i perja žive i kote se miševi, pa je zmija, dok sam ja na krevetu spavao, noć provela u lovu po kući. Sad, dok odlazim prema krevetu, svjetiljkom osvjetljavam i pločnik ispred kuće i stelju po kojoj hodam. Tražim neću li zmiju ponovo ugledati. Nema ničega!

Iako nisam kleo Paddyja Ashdowna *da mu se zmija u njedra uvukla*, mislio sam da bih ga imao razloga kleti. Dakle, griješio sam mišlju! Kako se kletva ostvaruje podjelom prokletstva napola između onoga tko kune i onoga koga se proklinje, ako zmija i noćas pođe u lov i ako je ćuk na putu do mene ne zgrabi pandžama i kljunom, moglo bi se dogoditi da se moja polovica prokletstva ostvari prije lordove. Možda stoga jer pobjedu slavim samujući u razorenoj kući, što lord ne bi ni lud učinio. Lord bi pobjedu slavio na banketu gdje se usta brišu salvetom na kojoj su otisnuta dva kraljevska grba.

# Knjiga peta

***(Utorak, 8. kolovoza, 1995)***

# *1. Krevet*

Prespavao sam u laganu snu posljednju noć na kućištu Revačevića. Danas pred večer po mene će doći Jura Kveštak, pa dnevna samovanja i bdjenja dugo u noć ovoga puta prestaju. Nikada više na ovom mjestu neću noć prenoćiti. Nikada više! Ni kad ovo što je sada zapaljeno i *oderano* bude obnovljeno i opremljeno bolje nego je prije paljenja i *deranja* bilo! Nikada! Ni kad se tu, da provede ljetne mjesece, bude vratila majka! Nikada! Ni kad Perine ne bude i obnovljena i opremljena kuća ostane prazna, a ona se pridruži svom suprugu. Nikada! Ni kad u Promini nikoga svoga ne budem imao osim roditeljskog groba na Mratovu! Nikada! Nikada tu noć neću prenoćiti i dočekati jutro na nogama kao što sam ga jutros dočekao. Nikada!

Zašto da to ikad više činim?

Kad ovdje zanoćim i utonem u san, sanjam uvijek iste snove — i noćas sam jedan takav sanjao — da mi se odvojiti od ovoga kućišta i ovoga sela, da mi je otići nekud daleko od njega i živjeti život koji s ovim što je ovdje neće imati nikakve veze, jer sve što me s ovim mjestom veže ne da mi mira, pa ni miran san. Sanjam da mi je otići, sanjam, bar do sada, neostvarive snove!

Kad, pak, zanoćim negdje drugdje, negdje daleko od ovoga mjesta, snivam snove u kojima me neraspoznatljiv netko prijetećim prstom upozorava da ne smijem tvrdo spavati, da se i na javi i u snu moram sjećati otkuda sam potekao, i što sam sve dužan onima koji su me na svijet donijeli. Sanjam, bar dosad, snove koji su mi se, i uz moj pristanak i protiv moje volje, ostvarivali. Koji se od moje stvarnosti nisu razlikovali!

I kad je tome tako, obrnuto i naopako, neću ovdje nikada više prenoćiti, kako nikada više ne bih snivao uzaludne snove da ću jednom otići i iz ovoga se izvući. Prenoćit ću negdje drugdje, odavde što dalje, i imati snove koji su jedina moja stvarnost — da sam za ovo mjesto, gdje god se nalazio, htio-ne htio, prikovan. Ne vezan, prikovan — što je isto kao biti čavlima pribijen na križ.

A sada, dragi Zlatko, kad sam položio zavjet kako tu *nikada više* neću zanoćiti i obrazložio ga, da u novom pismu otpočnem priču o kući u kojoj sam minulu noć prenoćio i krevetu na kojemu sam prespavao, priču koja je nastavak one koju sam sinoć uz ćukanje ćuka završio.

Dok sam u Ćupriji odrađivao posljednje dane vojnog roka, stigla mi je od ćaće poruka da su dobili rješenje o mom postavljenju, čim se u rujnu vratim kući, na mjesto učitelja u Oćestovu. To mjesto nisam tražio. Nisam imao pravo tražiti ni jedno drugo. Jer sam školovan o državnom

trošku, na službu moram ići tamo kamo me pošalje Ministarstvo prosvjete na prijedlog Odjela za nastavu kninskog kotara. Službom u tom selu bio sam iznimno zadovoljan. Takvo mjesto dobivaju samo vrijedni stariji učitelji, a početnike šalju u zabitna sela *gdje lisica poštu nosi, a vuk podne zvoni.* Iznad sela je, ni petnaest minuta hoda udaljena, željeznička postaja, s koje polaziš kamo god poželiš i do koje dođeš otkuda god željeznicom krenuo. Želiš li u Knin pješice, laganim hodom uz obalu rijeke, za sat si vremena u gradu. Kad nabavim bicikl, a to će mi biti prva krupna investicija, cestom preko Brljana ni do Promine neće mi biti daleko. Knjige, bez kojih neću moći, posuđivat ću u kninskoj gradskoj biblioteci. Baš sam učiteljskim mjestom u Oćestovu bio zadovoljan!

U ono nekoliko dana nakon dolaska iz vojske, dok sam odlazio pogledati školu i selo, dok sam, vozeći se vlakom i pješačeći uz rijeku, mjerio kolika mu je udaljenost od Knina, dok sam odlazio na Prosvjetni odjel kotara potpisati dekret o postavljenju, saslušati upute i unaprijed primiti jednomjesečnu plaću, i htio sam znati i doznao sam, sve usput, do u tančine, tko me to i zašto nadari tako dobrim namještenjem. Boljega nije bilo, izuzev onoga u gradskoj školi! A to mjesto meni dobiti bilo je nemoguće!

Stjecajem okolnosti, jer je ona dobila namještenje u gradu, na tom sam mjestu trebao zamijeniti Danku Šolaju udanu Štrbac, onu čijemu je starijem sinu bilo ime Sava i onu koja Ružicu, hitru kao kozle, nije uspjela obasjati svjetlošću baterijske lampe. I da dođe u Oćestovo i da bude primljena u grad, pomogao joj je raščinjeni kaluđer Knežević. Toliko je utjecaja imao! I popadija i raščinjeni kaluđer bili su protiv moga dolaska u Oćestovo, nešto zbog slame, nešto zbog vatre, a najviše što sam *s druge strane rijeke*. I to, po njihovu sudu, ne samo formalno! Po duhu! Protivljenje im je bilo žestoko, ali utjecaj neznatan. Tko njih dvoje konzervativaca zarezuje!

A rame uz rame s njih dvoje mom se dolasku u Oćestovo suprotstavio nitko drugi nego otac učiteljice, početnice kao i ja, koja će sa mnom zajedno raditi na školi, stanovati u istom stanu, imati svoju sobu do moje, dijeliti sa mnom kuhinju i zahod. On je protiv mene bio isključivo zbog slame i vatre. Ako zbog zapaljivosti koju u sebi nosim nisam bio prikladan stanovnik internata preparandije, kako ću s još većom zapaljivošću, jer sam koju godinu stariji, moći stanovati u istom stanu s njegovom mladom neudanom kćeri? Bio je neuk čovjek, sitni partijski funkcionar, imao je moć i da dobije službu u gradu, i da bude opskrbljen stanom u novogradnji i da kćerku smjesti u Oćestovo, ali nije imao moći da se suprotstavi mom dolasku. Možda i stoga što je njegov najžešći protivnik bila njegova kći Milica Muždalo, slama koju je otac od vatre htio zaštititi.

Milica je pohađala prvi razred, kad sam ja pohađao drugi; nastavila

je pohađati drugi i treći dok sam ja pohađao treći i četvrti; odselila se zajedno s Ružicom u Zadar i završila četvrti razred, dok sam ja u Ćupriji služio vojni rok. Predobro je poznavala i mene i Ružicu. Gradili smo zajedno prugu od Banje Luke do Doboja. Ona se s jedne strane plota ljubila sa svojim momkom, stečenim tu, u Kulašima, a nas dvoje s druge strane plota. Milica je ocu rekla neka prestane, da ja nisam nikakav ženskar, da, otkako me poznaje, a sa mnom je živjela tri godine, imam samo jednu djevojku, da me s tom djevojkom nije ni vojska rastavila i da je ona prezadovoljna što će sa mnom raditi na istoj školi, i što ćemo dijeliti istu kuhinju i imati sobu do sobe. Njen stav je začudio i popadiju i kaluđera, koji su na protivljenje huškali njena oca Vuju. Oni se s njenim novotarijama nisu mogli složiti, a Vujo neka izvoli! Ali je ona oca i pored njihova huškanja uspjela zaustaviti.

Bez obzira na mali Vujin utjecaj, i onako malen, mogao je utjecati, da Milica nije poznavala mene i Ružicu, da ona nije bila od onih žena koje su prihvaćale da uza me žive kao moje drage tete, kao žene bez kojih živjeti ne mogu, ja Oćestovo nikad ne bih vidio. Ali se mora reći i to da ona u tome ne bi uspjela da joj u pozadini nisu stajala dva, u selu i Kninu, moćna čovjeka, dvojica braće Tanjga. Luka je bio *prvoborac* i obnašao je visoke dužnosti u Kninu, a Pero je bio predsjednik općine Pađane kojoj je i Oćestovo pripadalo.

Za razliku od drugih srpskih sela iz okolice Knina iz kojih je većina sposobnih za vojnu službu otišlo u četnike, a tek gdjekoji zalutao u partizane, Oćestovljani su listom bili u partizanima. Njima to, da je netko iz Promine, ako je i taj bio u partizanima, nije značilo ništa manje nego da je bio *na njihovoj strani*. Ono što je kaluđeru i popadiji smetalo u cjelini, i što sam bio *s druge strane rijeke* i što sam iz rata izišao na strani crvenih, njih smetalo nije, osim, malo, da je šteta, kad sam crven, što nisam i s njihove obale. Ali su preko toga malog nedostatka mogli prijeći.

Osim te srodnosti po političkoj boji, svi su Oćestovljani, staro i mlado, braća Luka i Pero, nosili u pamćenju idealiziranu sliku učitelja Nalisa, oca glumca Antuna Nalisa, koji je u tom selu službovao nekoliko godina u međuraću, mnoge orače i čobane naučio pisati i čitati i mnoge uputio u kninsku gimnaziju, odakle će otići u škole za popove, profesore, inženjere i oficire. Zahvaljujući dobrom učitelju Nalisu i blizini grada, Oćestovo je imalo lijep broj intelektualaca i u svijetu uspješnih ljudi svake vrste. Među njima je bilo najviše poštovano ime Nalisova učenika Obrada Kneževića, potomka obitelji iz koje je potjecao i arhimandrit, podoficira kraljevske jugoslavenske vojske, prikrivenog komuniste, koji će u danima ustanka sve Oćestovljane privesti partizanskoj opciji i u jednoj akciji na miniranju pruge poginuti.

I utjecajna braća Tanjge i svi roditelji tražili su svom selu i svojoj djeci učitelja kakav je bio Nalis, učitelja koji će dati temeljnu naobrazbu

intelektualcima i herojima. Dosta im je bilo priučenih i nepriučenih učitelja i učiteljica, koji su u selo dolazili po zasluzi i, pouzdajući se u zasluge, radili više ništa nego išta. Bila im je puna kapa nedoškolovanih učitelja koji su svoju ulogu vidjeli u tome da se noću u seoskom domu zabavljaju s omladinom nikad sitom zabave i provoda. Željeli su učitelja koji danju radi u razredu, a noću se ne skiće nego se odmara u svom krevetu. Braći se Tanjgama učinilo, kad su se o meni raspitali, da bih ja takav učitelj mogao biti. Milica im je, kad su je pitali, sa svoje strane potvrdila da bi to upravo tako moglo biti, bez obzira što njen Vujo o tome mislio. Sa mnom i s njom uz mene, ona jamči, selo će ponovo imati svoga Nalisa.

Posteljina, dragi Zaltko, koju je majka za mene spremila, dočekala me je kad sam se vratio iz vojske. Moju dotadašnju slamaricu prisvojio je brat, kad je dobio obavijest da je primljen u šumarsku školu u Splitu, na kojoj je pisalo *ponijeti sobom slamaricu.* Majka je za mene sašila novu od gusto tkanog jutena platna, ne sasvim žuta, kakva je juta, nego bjelkasta, jer je juta prije ispredanja bila dobro izbijeljena i dodano joj je malo lana da bude čvršća i bjelja. Uz slamaricu, bez koje se tada nije išlo ni u školu ni na posao ako je dalje od rodne kuće, spremila mi je dva jastuka ispunjena perjem sa četiri navlake, dva para plahti, jednu deku i biljac, nov, tek izvaljan u mlinarskoj stupi.

Predlagala mi je da u slamaricu utrpam lepušinu s kukuruzova klipa, pa da po selu ne tražim slamu kad tamo dođem, ali ja na to nisam pristao, nadajući se da ću u selu nečim slamaricu moći ispuniti, kao što sam je punio dok sam tri godine pohađao učiteljsku školu. Grozio sam se pomisli da bih u selo kao nov učitelj mogao doći noseći na leđima slamaricu punu slame, biljac, dva jastuka i plahte. Hajde, nekako će ići, na nešto će ličiti, ako u selo uđem natovaren jastucima, plahtama, dekom i biljcem, ali nikako ne bi išlo, na ništa neće ličiti, kad bih na sebi odjednom sve to i mogao nositi, pojavim li se u selu natovaren slamaricom punom lepušine s kukuruzna klipa. Pa jesen je, pobogu, i u Oćestovu se kukuruzi komušaju! I tu bi se moglo naći lepušine!

Posteljinu je, idući sa mnom od Puljana do autobusne postaje u Ivoševcima, natovarenu na magarca, prebacio ćaća. Usput mi je, u jednoj od tisuću varijanata, pričao staru priču o tome kako sada, *kad sam postao svoj čovjek,* ne bih smio zaboraviti na roditelje i ono u čemu ih ostavljam.

Sobom nisam nosio svoj kofer od pruća, taj je s bratom otputovao u Split. A kofer kojim sam se služio u vojsci, od dasaka, da se na njega u cokulama možeš popeti i po njemu hodati, nije bio moj, posudio sam ga od Markine, pa sam ga vlasniku vratio čim se iz vojske vratio. Umjesto kofera, imao sam nešto torbe u koju sam strpao odjeću i bacio magarcu u *antrešelj.* Knjige sam odlučio, isto tako, na magarcu, prenijeti naredne nedjelje, kad iz Oćestova dođem k roditeljima u prvi posjet, i kad se

budem dogovorio s djecom da me, na povratku, dočekaju na oćestovačkoj autobusnoj postaji i knjige na rukama prenesu do škole.

Imao sam peh, na oćestovačkoj se autobusnoj postaji iz autobusa nitko nije iskrcao osim mene, da bi mi do škole pomogao nositi dio posteljine, ma koliko malen, bar jastuk. Ni na koga nisam naišao tko bi sa mnom išao u istom pravcu. Od onih koji su mi, idući svojim poslom, dolazili u susret, nisam mogao tražiti da se vrate natrag i ostave posao za kojim su pošli, da bi meni pomogli nositi posteljinu. Imaš li prevaliti put od autobusne postaje, gdje počinje selo, do škole, prošao si pola sela, koje je svoju školu dalo sagraditi na sredini. Tako sam polovici sela pružio priliku da me vide kako na službu dolazim natovaren onim u čemu ću spavati. I oni su gledali, nisu se ustezali gledati, nisu mi ponudili pomoć, a ja sam pred školu došao kao pas umoran od puta, od tereta i, što ne reći, od stida, upravo za velikog odmora onoga dijela učenika s kojim je Milica održavala nastavu u jutarnjoj smjeni.

Slučajno ili ne, tu se našla i Danka Šolaja. Reče mi kako je došla provjeriti da li ja toga dana dolazim. Ako ne dolazim, držala bi nastavu s mojim razredima umjesto mene, a ako dolazim, oprostila bi se s djecom i otišla na vlak. Ja sam dolazio, vidjela me je s biljcem na ramenu iz daljine, i Danka je bila na odlasku prema željezničkoj postaji.

Na zid dvorišta u gradnji odložio sam slamaricu sa jastucima i plahtama koje sam nosio ispod miške lijeve ruke, a biljac i deku, bojeći se da se na zidu punu žbuke ne uprljaju, pridržao sam na prsima s obje ruke kad sam ih skinuo s ramena. Odahnuo sam! Dug put i velik teret, ali sam ga, Bogu hvala, prešao i izdržao. Prije mjesec dana nosio sam po bespućima Zlatibora i teže stvari: *sredstva za napajanje artiljerijske radiostanice ruskog porijekla A 7 A*, koja su se sastojala od dva, kao sam vrag teška akumulatora. Vuna, lan, konoplja i perje, iako prenapuhani i nezgodni za nošenje, ipak su mnogo lakši od olovnih ploča i sumporne kiseline, od čega su građena *sredstva za napajanje* ruske radiopostaje. Neka su teška, da mi je tko ponudio zamjenu, ja bih kroz selo radije pronio onaj glomazni proizvod ruske vojne industrije nego svoju posteljinu.

S Dankom sam se rukovao, s Milicom sam se poljubio! A djecu, koja su stajala i buljila u novog učitelja, i dok je dolazio natovaren kao magare i kad je sa sebe skinuo dio tereta, samo sam pozdravio mahanjem ruke. Na što mi oni ne odgovoriše ničim drugim nego pojačanim zurenjem u djelomice rasterećena učitelja.

“Vidi, vidi! Imaš lijepo išaran biljac! I vezene jastučnice! To ti majka tka i veze?” rekla je Danka.

Dok je Milica iz mojih ruku uzela biljac s dekom, pozvala k sebi nekoliko jačih učenika i rekla im da svu posteljinu, onu sa zida i onu iz njenih ruku, odnesu u učiteljski stan.

“Ona ili netko drugi po njenoj želji!” odgovorio sam Danki nevoljko, poklanjajući svu pažnju onomu što čine Milica i djeca. Time sam izražavao želju da Danka, majka Save Štrbca, što prije ode na vlak i ostavi nas same sa sobom. Bez nje ćemo lakše!

Ali ona otići još nije htjela. Primjećujem joj na licu, poznajem taj izraz, namjerava me nečim drugim prizemljiti kad joj nije pošlo za rukom ono s majkom tkaljom i veziljom. Kao da nošenjem biljca kroz selo nisam dovoljno prizemljen! Tek, Danka mi je rekla:

“A slamu za slamaricu nemaš? Ili će stići za tobom?”

“Nemam, i za mnom neće stići!”

“Da, ti si postupio kao oni učenici što su u kninsku učiteljsku školu dolazili iz Imotskoga. Donesu slamaricu, a slamu traže po selima oko Knina!” rekla je, nečeg se sjetila i grohotom se nasmijala… Znam čega se sjetila, poslije ću to reći, a sad, kad se grohotati prestala, da čujemo što će dalje kazati: “A ne! Neću ja dozvoliti da ti upadneš u iskušenje u koje su, jednom, upali oni koji su došli sa slamaricom bez slame. Ni govora! Bila bi teška sramota za ovo selo kad svom učitelju ne bi moglo napuniti slamaricu slamom. Djeco…” i, podigavši ruke ponad glave, pljesnula je dlanom o dlan da bi upozorila djecu na ono što će im kazati… “brzo! Rastrčite se po selu, recite da je došao novi učitelj i da mu treba slamaricu ispuniti slamom. Tko ima slame i hoće da je dade, neka je sam donese ili po vama pošalje. Brzo, trk! I odmah sa slamom ili s vijestima natrag!”

“Neee!” rekla je Milica, ali dječji stampedo prema svojim zaselcima, nastao nakon Dankine zapovijedi, nije uspjela zaustaviti.

Samo smo ih mogli čuti kako, čim su došli do prvih kuća, koje nisu bile daleko od škole — lijevo, desno, sprijeda i straga — po svem selu viču:

“Došao je novi učitelj! Tko ima slame da mu da!”

“Eto, učinila sam za tebe sve što sam mogla. Slamu nećeš trebati donositi iz Promine, ni sam je tražiti po selu ni, ne daj Bog, krasti iz pojata i plastova,” rekla je Danka okrećući svoju zlobu na šalu. Rukovala se s nama i otišla da je nikad više ne susretnem ni za nju čujem. Ali sam o njenu sinu Savi u posljednje vrijeme mnogo toga čuo, uglavnom, da je nastavio njegovati majčin i očev odnos prema onima s *druge strane rijeke.*

“Neka već jednom ode!” rekla je Milica. “Navrh mi se glave popela. Neću ti ni govoriti zašto. Dođi, pokazat ću ti stan i sobu u kojoj ćeš stanovati.”

Moja je soba bila nešto veća od njene. Obje su bile okrenute seoskom putu, ulazu u dvorište i sunčanoj strani od izlaska do zalaska sunca. Njena je bila namještena kao djevojačka spavaća soba, a moja potpuno prazna. Postala je još praznija kad smo s hodnika, gdje su je djeca ostavila, na pod položili moju posteljinu.

Nismo dugo čekali da se iz sela jedno za drugim počnu vraćati djeca. Ni jedno sa slamom, mnogi s obaviješću kod koga ima slame i tko ju je spreman dati, ako učitelj ili netko drugi po nju dođe sa slamaricom, krošnjom ili kakvom vrećetinom. Oni sami, koji su slamu za učitelja rado davali, nemaju je vremena donositi u školu. Kad su se sva djeca vratila, Milica im je zapovjedila da uđu u razred i budu mirna. A meni:

"Ovo je sa slanjem djece po slamu bilo nepotrebno. Ja tu dolje, odmah ispod ove ograde, imam rođake, Periće, upoznat ćeš ih, oni za sebe spremaju kukuruznu lepušinu, meni su je nudili, ali ja imam nešto madraca od barske trave, i njihovu sam lepušinu odbila. Otići ću k njima s tvojom slamaricom i zatražit ću od njih da mi sada tu lepušinu dadu. Ne boj se, to ćemo srediti! Ali ti nemaš stola, a ja znam da ti bez stola i stolice ne možeš. U razredu postoje dvije klupe za odrasle. Donijet ću ih! I stolicu ću ti donijeti, jedna je nastavnički višak. To ćemo srediti! A krevet? Pa nećeš na podu spavati!"

"Ne bih! A ako moram?"

"Ne moraš! Evo što ćeš učiniti! Odmah trči na željezničku postaju. Ukrcaj se u vlak u koji će se i Danka ukrcati. Stići ćeš na vlak, ako na postaji budeš za petnaest minuta. A bit ćeš budeš li trčao!" dodirnula mi je lakat, dala mi znak da krenem za njom, strčala niz stepenice, izišla na vrata i, trčeći uza me preko dvorišta i dobar komad puta, rekla mi što moram učiniti ja, a što će učiniti ona, da te večeri mogu leći u krevet na slamaricu ispunjenu lepušinom.

Stigao sam na postaju prije vlaka, zahvaljujući tome što je vlak iz Zagreba kasnio deset minuta. Tamo nisam zatekao Danku da joj zahvalim na slami. Pretpostavljam, s mnogo vjerojatnosti da i pogađam, kako je svratila u neko dvorište da tamo popriča o slami, i ovaj vlak, jer ih je koliko poželiš, propustila. Nije joj bilo dovoljno da djeca po selu trube kako je *došao novi učitelj i kako mu treba dati slamu,* trebala je i osobno posvjedočiti da sam onaj koji, zbilja, vreću slame zaslužuje. U znak dobrodošlice!

S vlaka sam otišao u kotarski Ured za nastavu i zatražio od njih ključ ulaznih vrata preparandije. Dali su mi ga kao što su ga davali svim mladim učiteljima koji su odlazili na radna mjesta, imali slamaricu i ostalu posteljinu, ali krevet, kao ni ja, nisu imali. Prešao sam preko pruge na željezničkoj postaji i vidio da je na službi dežurnoga, trenutno nezaposlen, Vaina Radulović, fakin broj dva, onaj kojemu je Ružica uslugu platila grozdom grožđa. Mogao sam do preparandije i natrag podnijeti njegov razgovor u stihovima, ali nisam mogao podnijeti da me odere i tim deranjem naplati i moju i Ružičinu uslugu odjednom. Što će učiniti kad sazna da sam postao učitelj i da ću unaprijed primati sigurnu plaću! Makar na pogodbi riskirao da njegovu ponudu i ne prihvatim. Takav je, istodobno milostiv, prznica i zakeralo!

Prešao sam brvno na Orašnici, sam, pod nebom sam, došao pred školska vrata, još osamljeniji, otključao ih, krenuo uza stube, došao na *podest* gdje me je one noći obasjala svjetlost baterijske lampe, savladao još nekoliko stepenica i našao se u *Grenlandu,* u sobi gdje je ona onomad odglumila Trnoružicu u snu.

Oko mene se, zatrpavši *Grenland* od zida do zida, našla gomila kreveta. Sastavljenih, s podnicama na svom mjestu, i rastavljenih, lijepo složenih i razbacanih kojekuda. Polomljenih i oštećenih, u jednom kutu sobe, bio je neznatan broj. Građeni ručno od hrastovine, lijepljeni tutkalom koje su drvodjelci pripremali od tvorničkih smola, premazani bezbojnim lakom, ostali su čvrsti i lijepi kakvi su i u preparandiju dopremljeni kad je u njoj prije četiri godine proradila škola. Trebao sam među tim krevetima izabrati dobar i nisam mogao pogriješiti, mnogo je dobrih, čak i izvrsnih. A ipak sam birao, zatječući sebe pri pomisli ne tražim li onoga na kojemu je ona one noći ležala i pravila se da čvrsto spava?

Međutim, pretražujući koji ću od tih dobrih kreveta, kao najboljega, za sebe izabrati, ja se, dragi Zlatko, nisam mogao ne sjetiti zgode koja je, kad me je ugledala natovarena posteljinom i nje se sjetila, potaknula popadiju Danku da mi napravi onu psinu s učiteljem kojemu seljaci trebaju donijeti slamu. Tom sam ti prilikom obećao ispričati tu zgodu. I, evo, sad je, dok biram krevet — *na kojemu će se i oko kojega će se zbiti mnogo važnih stvari i koji će zbog te uloge postati naslov ovom pismu* — za tu zgodu prigoda.

Kad sam dobio rješenje da sam primljen u drugi razred učiteljske škole, na njemu sam mogao pročitati i napomenu da, kad budem dolazio, sobom *neizostavno donesem jastuk* i *slamaricu sa slamom*, što do tada ni u jedan od domova, drniški i strojarski, nisam morao nositi. Isto tako i da ću *krevet, plahte i pokrivače dobiti od doma.* Kakvo sam pismo dobio ja, dobio ga je i svaki drugi učenik. Od kuće sam ponio jastuk pun perja i praznu slamaricu. Kukuruznu sam lepušinu kupio na kninskoj tržnici, dvije papirnate vreće, nedovoljno, pa mi je slamarica te godine bila poluprazna.

Drugi su se snalazili kako su znali, kupovali lepušinu na tržnici kao i ja, dolazili besplatno do pšenične slame moleći je od okolnih seljaka, a samo je mali broj, oni iz obližnjih sela, došao od kuće u školu s punom slamaricom. Tri stotine, otprilike, slamarica nije bilo lako ispuniti, i oni koji su lepušinu prodavali na tome su mogli nešto zaraditi.

I što, na kraju školske godine higijeničarka nam je zapovjedila, uz nju upravitelj doma i svi odgojitelji, da svu tu slamu, skupo plaćenu ili teško stečenu, istresemo iz slamarica na livadu pored Orašnice. Slamarice i jastučnice, ako je i u njima bila slama, nosimo kući, peremo i narednu godinu čiste vraćamo u dom. Kad je zapovjeđeno postalo i učinjeno, i

kad su učenici s praznim slamaricama i jastučnicama, ako u njima nije bilo perja, otišli svojim kućama, upravitelj je doma dao sa svih strana potpaliti hrpu slame. Planula je velika vatra i dignuo se gust, crn dim, što je okolnim seljacima bio znak da pripreme lepušinu, moći će je dobro prodati kad počne školska godina i đaci se vrate s praznim slamaricama i jastučnicama.

Druge je godine, kad je popadija došla za odgojiteljicu a kaluđer za direktora škole, ponuda lepušine bila velika, ali joj je prva dva dana škole, dok su se slamarice punile, jer nismo mogli ležati na daskama i čekati da pojeftini, cijena bila paprena. Bezobrazno paprena! Njih se desetak, sve Imoćani, zareklo da neće seljacima plaćati lepušinu kao da je pozlaćena, da će oni svoje slamarice ispuniti sijenom ili pšeničnom slamom i da će to sijeno i tu slamu noću ukrasti iz nekog od stogova koji se nalaze po livadama u okolici Medića kuća. Zamisao im je bila izvediva, ostvarit će je kad prestane raditi školski agregat i škola utone u mrak bez mjesečine.

Ali posao nije bio lagan! Vrata se škole noću zatvaraju, pa će iz zgrade izići kroz uski prozor kupaonice. Svaki sa svojom praznom slamaricom. Napunit će ih ispod stoga u Medićima i napunjene ostaviti ispod prostrane verande s koje se ulazi u *Sjeverni pol.* Zatim će jedni ući u zgradu kroz isti onaj prozor u kupaonici i spustiti konopac niz verandu, a drugi će, oni što su još vani, tim konopcem vezati jednu po jednu slamaricu i davati znak onima gore da je dižu. Kad ih sve podignu na verandu, i oni što su zaostali vani vezati slamarice uvući će se u zgradu kroz prozor na praonici, zatvoriti ga iznutra i otići na verandu, gdje će se naći i sve slamarice ispunjene slamom i svi sudionici u krađi. Odatle će, tiho, hodajući bosi na prstima, slamarice donijeti do svojih kreveta, namjestiti ih, leći i dočekati jutro s novcima u džepu. Novcima, koje bi, da nisu bili u krađi, morali dati za slamu. Za ništa!

Sutradan se pred školom pojavio seljak iz Medića i potražio *šefove.* Odveli su ga do Prgina, upravitelja doma i kaluđera, direktora škole. Nimalo ljut, nasmijan, potužio se da mu je netko noćas od tri stoga sijena jedan raščupao i sijeno odnio. Malo je od njega ostalo.

“Pa sam mislio da bi to mogli biti vaši učenici. Trebalo im je, da njime besplatno napune slamarice.”

“Nemoguće!” rekao je Prgin. “Škola je noću pod ključem. Treba posla da se plast sijena strpa u slamarice i da se pune slamarice donesu do kreveta. Čulo bi se! A nije se čulo ništa!”

“Ako je netko od učenika to učinio, ne brinite, čut će se. Ako nije, neće se ni čuti”, rekao je Medić i bilo je zagonetno na što misli. “Ako to budu vaši učenici, sačuvajte mi sijeno”, dodao je i postao još zagonetniji.

Medić je otišao, a *šefovi* su ostali čekati i dočekati da vide što je bilo s njegovim stogom sijena.

Svi koji su legli na slamarice ispunjene ukradenim sijenom, već su prvu noć osjetili da ih po bedrima, kukovima i leđima, na strani tijela na kojoj su ležali, nešto oštro bocka. Nisu mogli ustati i vidjeti što bi to moglo biti, jer svjetla nije bilo, a svjetiljke nisu imali. Čim je svanulo, krenuli su, svi u isti mah, vidjeti koji je to vrag i našli u tkanju svojih gaćica, majica i spavaćica zadjenuto sjemenje po obliku nalik na sjeme maslačka, kad ga iz cvjetne čaške iščupa vjetar i podigne uvis. Samo, za razliku od maslačkova sjemena, koje je, kao padobranac za padobran, vezano za pustene niti klobučastih završetaka, koje su meke i lagano se lome, sjeme trave koje je probilo slamaricu i donju plahtu, da bi se našlo zabijeno u tkanje njihova rublja, bilo je vezano za mnoštvo čvrstoga osja. Na vrhu oštro kao igla, to bi sjemenje probilo i najgušće tkanje i, što je bilo presudno, kad bi se probilo, nije se ničim moglo potisnuti natrag, jer je povratak natrag priječilo oštro osje. Naprijed ga pomiče i najmanji pritisak, natrag ga ne možeš vratiti ni kad ga zdrobiš i oštetiš niti tkanja mimo koje je probilo. Želiš li ga se osloboditi, moraš ga gurati ili povlačiti naprijed. Samo su ga se na taj način mogli osloboditi, pa su potrošili mnogo vremena dok ponovo nisu mogli obući gaće i majice.

Bili su to seljački sinovi i znali su da je to sjemenje trave koju seljaci zovu *šiljka*, a u jednom tekstu čitanke četvrtog razreda pučke škole ta je *šiljka* preimenovana u *cicibana.* Znali su kako s tim sjemenom stoji, ali su se nadali da ga u sijenu nema mnogo, da su ga već prvu noć većim dijelom iz slamarica istisnuli. Zadali su sebi posla: kako su od njega oslobodili gaće i majice, tako su ga povadili i iz donje plahte.

Kad drugu noć, ista pjesma, samo uz sudjelovanje kora od mnogo više *cicibana* nego što ih je propjevalo prvu noć. Ujutro, oni opet trijebe i nadaju se *šiljku* iz svojih kreveta istrijebiti.

Treću noć ni jedan od kradljivaca sijena, iako su neki pokušali i odmah odustali, nije se usudio svući i leći u postelju. Prespavali su ležeći odjeveni povrh pokrivača. Kad su se ujutro digli na noge i odgrnuli posteljinu da vide što se u njoj preko noći zbivalo, našli su mnoštvo igličastog sjemenja koje je uspjelo probiti slamaricu, te donju i gornju plahtu. Neko od njih zabilo se i u deku, stremeći da je probije i kroz odjeću bocne onoga koji se po krevetu prevrće odjeven… Izgubili su nadu da se sjemena šiljke mogu osloboditi, uspaničili su se pri pomisli što učiniti sa sijenom iz slamarica, optuživali su onoga tko ih je noću doveo do stoga a da prije toga, po danu, nije otišao i vidio je li to sijeno za slamarice. Posvadili su se! I krađa se otkrila tek četvrti dan!

*Šefovi* su pozvali Medića, koji se ni toga puta nije prestajao smijati, nudeći kradljivcima na prodaju svoju lepušinu, i pred oštećenim su kaznili lopove kaznom koja je opći smijeh utrostručila.

Morali su, praćeni očima svih učenika, koji su za tu priliku izvedeni pred školu, slamarice sa sijenom iznijeti na leđima iz svojih soba, nositi

ih do mjesta gdje je bio stog, tamo iz njih istresti sijeno i vratiti se pred školu noseći prazne slamarice. Nemilo, ali, koliko god nemilo, bio je to lakši dio kazne.

Ako su na svojim slamaricama željeli unaprijed imati miran san, a željeli su, morali su, prije nego ih ispune slamom, sjedeći jedan pored drugoga na obali Orašnice, iz njihova tkanja izvaditi svako sjeme *šiljke.* A sjemenja je bilo toliko da su posla imali za čitav dan. Da to do večeri urade, bili su oslobođeni nastave, ali ih sprdnje i podsmijeha nitko nije moga osloboditi. Ni dok su *šiljke* iz slamarica čupali, ni dok su učiteljsku školu pohađali, ni kad su školu završili i svi se mi razišli kao rakova djeca. I tada, što dokazuje ovaj zapis, ostala je zgoda o *šiljci* živjeti u našim sjećanjima.

Meni je čudno, dragi Zlatko, kad neke ljude, a tako ih je mnogo, čujem govoriti, kako se treba osloboditi prošlosti i živjeti za budućnost. Meni to u glavu ne ide, to *okretanje budućnosti*, jer se svaka budućnost, kad je proživiš, pretvara u prošlost i tek onda, pošto je potrošena, postaje tvoja istinska svojina. Odreći se prošlosti u ime budućnosti, koja proživljavanjem i sama postaje prošlost, za mene je oduvijek značilo nemati ni prošlosti ni budućnosti, živjeti u trenutku i za trenutak kao životinja. Ako bi to čovjek od sebe i mogao učiniti, a ja mislim da ne može, koliko god bilo onih koji *okreću leđa prošlosti a lice budućnosti,* to čovjek od sebe ne bi smio učiniti. Radi sebe, mnogo bi izgubio, a dobio ne bi ništa, najmanje budućnost.

Nedvojbeno, u svačijoj prošlosti postoje stvari kojih bi se čovjek rado odrekao. Ne idimo daleko, eto *šiljke*! Oni koji su sijeno pokrali i morali pred svima povazdan iz slamarica trijebiti sjemenje te *vražje trave*, najradije bi se *šiljke* odrekli. Ali, odreknu li se *šiljke*, nečega što im opterećuje pamćenje, odreći će se i svakog drugog posla u budućnosti koji će, kad prijeđe u prošlost, postati opterećenje pamćenju. Odreći će se, evo opet primjera nadohvat ruke, odabira kreveta u preparandiji i nošenja toga kreveta do mjesta gdje je dobio posao, jer dobro zna da će to uskoro postati nešto čega će se nerado sjećati. Želimo li biti djelatni i imati djelatnu budućnost, prošlosti se odricati ne treba ni kad je ona poziv seljacima da ti donesu slamu, ni kad je ona trava *šiljka*, ni kad je ona nošenje kreveta na leđima od preparandije do željezničke postaje, ni kad je ona sve ono poniženje i sav onaj trud koji su me čekali do kraja toga dana.

Na polasku sam uzglavlje kreveta stavio na jedno rame a podnožje na drugo. Dvije *bedrenjače*, srećom od smreke, drva laganijeg od hrastovine, nosio sam u rukama. Usput sam zastajao nekoliko puta i teže uzglavlje premještao na rame gdje sam do tada nosio lakše podnožje. Ali, koliko god često zastajao, koliko god mijenjao uzglavlje s podnožjem, krevet je, i bez podnih dasaka koje ponijeti nisam mogao, bio težak. Pretežak, kad

bih usput nekoga susreo i kad bi me taj začuđeno gledao; nijemo, što je značilo da sumnjiči moje poštenje, ili uz pitanje zar nisam mogao naći neki prijevoz, nego tu tešku hrastovinu iz spačvanskih šuma, u *znoju lica svoga*, teglim kao magarac tovar i na tovaru tijelo bešćutna gospodara.

Moja sreća i moj prvi osjećaj zadovoljstva što imam učenike! Na njima mogu zahvaliti Milici. Kad sam s krevetom iz Knina, putničkim vlakom za Zagreb, stojeći za sve vrijeme putovanja sa svojim krevetom u hodniku blizu izlaznih vrata, došao do postaje na Pađanama, dočekalo me je desetak snažnijih učenika četvrtog razreda, koje je Milica, kako je i obećala kad me je po krevet slala, poslala da me dočekaju.

Stojeći na prvoj stepenici ulaza u vagon, dodavao sam im dio po dio kreveta i bio sretan što to sam neću morati tegliti kroz selo. Kao mravi, kad su prinuđeni u mravinjak odvući zrno ječma, njih bi po nekoliko prihvatilo dio kreveta. Prije nego sam uspio sići s vlaka, potrčali su prema selu i školi. Htio sam biti s njima i među njima, htio sam im pomagati, ali, kad sam vidio da bih, želim li ih sustići, morao za njima potrčati ili ih dozivati da stanu i čekaju me, pustio sam ih neka trče sami. I neka sami nose, kad im se nosi!

Pred školom sam zatekao Milicu, pored moje slamarice napunjene lepušinom njenih rođaka Perića, s pilom u ruci. Reče mi da su učenici krevet odnijeli u sobu i sami ga sastavili, a potom otišli svojim kućama, i sad smo nas dvoje ostali sami. Ne reče mi što su učenici izvikivali dok su kroz drugu polovicu sela, onu kroz koju s biljcem na leđima nisam prošao, prolazili u trku s uzglavljem, podnožjem i *bedrenjačama*. Ne reče, jer nije znala ili jer nije htjela reći, pa to više nikad nisam doznao.

Otišao sam u stan sa slamaricom, a vratio se s mjerom podnih dasaka za krevet. Milica mi je tek tada dala pilu i rekla da podne daske ispilim od kalupa koji su se upotrebljavali kad je betonirana joj nedovršena cisterna. Ona mi je pomagala dok sam podne daske pilio, ona mi ih je pomogla prenijeti u stan i ona mi je sa mnom namjestila krevet.

Imao sam stol sastavljen od dvije školske klupe, imao sam dobru stolicu. Imao sam školsku petrolejsku svjetiljku.

Večerao sam ono što mi je Milica spremila za večeru, a spremila je večeru od onoga što su nam toga dana seljaci donijeli na dar. Pričali smo dugo u noć sjedeći u našoj kuhinji bez stola. Obećao sam da ću već sutradan od kalupa početi u školskoj radionici praviti stol, da imamo na čemu jesti.

Svako sa svojom svjetiljkom u ruci, otišli smo u svoje sobe na počinak. Neko sam vrijeme čitao novine, a zaspao sam s mišlju kako ću od onih kalupa morati napraviti i policu za svoje knjige, kako ću od predsjednika općine Pere Tanjge tražiti da mi dade nekakvu peć na drva i kako ću otići u Knin do Vice Musića, kod koga sam stanovao ono vrijeme dok je muž tete Marije umirao, i zamoliti ga da mi posudi na

neko vrijeme, dok ne kupim svoj, pisaći stroj marke *Adler*… Možda i njegov kupim, ako ga bude prodavao! Bilo je to posljednje! S mišlju na pisanje tonuo sam u san, s mišlju na pisanje iz sna sam se budio!

Te sam noći, dragi Zlatko, spavao prvi put na krevetu na kojemu sam spavao i proteklu noć. Prvi i posljednji put! Nikada više, ni na ovom krevetu ni u ovoj kući! Moj Bože, o moj Bože, kako je bila duga noć koja se pružala između one očestovačke i ove prominjske noći! I kako je bio dug san koji sam u toj noći snivao. Nikada nisam mislio da ću dočekati jutro kad se probudim u davno zapaljenoj Promini, i tu pisati nekakva pisma dok Očestovo bude gorjelo.

U svim *bilješkama o piscu* na kraju ili na ovicima mojih knjiga, u svim leksikonima koji među natuknicama imaju moje ime, može se pročitati da mi je prvo mjesto službovanja bilo Očestovo. Oni koji poznaju Ružicu, ne znam da li si i ti među njima, obično misle da sam s njom u to selo došao i nakon nepoznatog broja godina — jer godine tamo provedene ni leksikoni ni *bilješke* ne navode — s njom iz toga sela otišao u Crno nadomak Zadru. Istina je nešto drukčija! Kako si mogao vidjeti iz priče o slamarici i tek djelomice ispričane priče o krevetu, ja sam u Očestovo došao sam, da bih naredne dvije godine proveo s Milicom Muždalo. Tek tada će Ružica k meni doći, provesti uza me godinu dana i sa mnom, noseći Tomislava pod haljinom, otići put mora, otkuda je k meni uvijek dolazila. Dakle, ja ću s Milicom živjeti dvije godine dok ne dođe ona koja će mom ćaći graditi kuću.

Te dvije godine provedene s Milicom, dok je Ružica završavala školu u Zadru, sa mnom se dopisivala i sa mnom se prigodice susretala, postat će moje iskustvo života s jednom ženom, koje, koliko god se trudio, nikada nisam uspio do kraja racionalizirati. Misterij toga zajedništva ostao mi je nedostupan do danas i ja ga pokušavam objasniti time da se to moglo samo u mladosti dogoditi. U mladosti, kad ni jedna od mogućnosti u čovjekovu iskoraku prema budućnosti nije zatvorena, kad su sve otvorene, kad su sve mogućnosti samo ono što im ime kazuje, mogućnosti, počeci, pa je i to, da smo nas dvoje tako dvije godine mogli živjeti, bila samo jedna od mogućnosti, samo jedan od mogućih početaka. Da li samo slučajnost, ne znam!

Ne želeći da misli kako mi je želja da se to odnosi na mene, želeći da to shvati kao pravilo koje se može odnositi na mnoge muškarce, pa i na mene ako takvima pripadam, kadikad Ružici u šali kažem kako muškarcu zavjet na vjernost dan jednoj ženi nije teško održati ni zbog slabljenja privlačnosti one kojoj je zavjet dan, ni zbog malaksanja postojanosti onoga koji je zavjet dao. Dani je zavjet teško održati pod navalom ponuda drugih žena, pred iskušenjima u koje te žene zavjetovanog dovode. Ružica kaže da previše mudrujem sa ciljem da krivnju nevjernih muškaraca prenesem na nasrtljive žene i ne vjeruje da istinska vjernost

može napasti bilo koje napasnice podleći. Obrnuto, ona vjeruje da napast pravu vjernost jača. Može biti i tako kako ona kaže. Uostalom, ona bi to od mene mogla bolje znati! Ali ja mogu reći da sam se, živeći u istom stanu s Milicom i ostajući vjeran onoj u Zadru, napastima nekoliko žena othrvao zahvaljujući dobrim dijelom i Milici. Čudi te to, da me je ona učvršćivala u vjernosti prema drugoj ženi? E pa, neka čudi! Neće te čuditi kad ti kažem kako je to bilo moguće.

Milica nije bila *Brnovka*, koja bi naklonost iskazivala svirajući na klaviru ili na koji drugi mutav način. Ona je svoju naklonost iskazivala jasno, da jasnije nije mogla, rekavši ocu da ona sa mnom može bez straha i srama stanovati u istom stanu. Štoviše, da ona to želi! Na istom tragu jasnoće ona me je savjetovala gdje ću naći krevet i, kad sam se s krevetom vratio, dočekala me s pilom i slamaricom punom lepušine. Ona mi je, kad je mrak pao, upalila svijeću; ona mi je, nakon dana bez objeda, pripremila večeru. Ona, doista, nije bila *Brnovka,* koja polijeće iz žita i iznad žita lebdi i pjeva. Ona je, ne odmičemo li se u usporedbi daleko od žitnog polja, bila žetelica koja skuplja klas po klas i od toga pravi rukoveti, a od njih snopove za vršidbu. Od brašna, na kraju, mijesi kruh svagdašnji!

Milica nije bila ni Ana iz Križevaca, da bi dugo oklijevala i nešto važno učinila na kraju, kad je za sve bilo kasno, umjesto da to uradi na početku i vidi što će iz toga biti. Nije mi samo prvu večer pripremila večeru, pripremila je ona meni i sebi sutradan i doručak, i ručak, i večeru. I, kad sam napravio naš kuhinjski stol od starih dasaka, nastavila ih pripremati iz dana u dan, a da me nijednom nije upitala želim li se ja s njom hraniti. Ja sam, vidjevši kako postupa, prihvatio taj njen način dogovora bez dogovaranja riječima. Njen dogovor o činu samim činom i činjenjem! Donosio sam vodu iz cisterne najbližega susjeda, jer da je školska cisterna bila u izgradnji, pilio sam i cijepao drva, brinuo se za namirnice, petrolej, novine i sve ostale kućne potrepštine, dijeleći s njom trošak popola.

Kad bi nam seljaci nešto donijeli na dar, povrće, meso i mlijeko, a darivali su nam svakodnevno sve što su imali, izuzev vina, jer smo im rekli da ga ne trošimo, nisu nam govorili komu to od nas dvoje darivaju. Ubrzo su, već u prvom tjednu, saznali da se mi zajednički hranimo, da mi, što se vođenja kućanstva tiče, živimo kao muž i žena. Od njih smo mogli čuti da konačno imaju ono što su tražili nakon Nalisa, bračni par učitelja, koji će svoj život i svoj rad vezati uz njihovu školu i njihovu djecu. Do čijeg su školovanja kao jedinog zaloga budućnosti ti ljudi silno držali! A mi, kad bi nam uz takvo kazivanje te darove predavali, nikada ih nismo pitali komu od nas dvoje to daju. Njihovo je dijete bilo briga nas oboje, pa su i darovi bili za oboje. Rekli bi nam i da učitelje prije nas nisu darivali, pa su me podsjetili na riječi poznatog pedagoga: *Jadni su*

*oni učitelji kojima seljaci ne donose darove od onoga što na polju uberu i u štali nađu.* Ako pedagog govori istinu, Milica i ja dobro smo počeli.

Teško mi je reći jesmo li nas dvoje, znajući što seljaci od nas žele, namjerno ugađali njihovim željama i kad smo se ponašali prema školi kao složan bračni par učitelja i kad smo svoj stan zatvorili i učinili samo svojim stanom. Naime, prije nas, taj je stan s učiteljicom Nives na čelu, a Danka joj je svojim izbivanjem preko vikenda u tome pomagala, subotom i nedjeljom bio pretvoren u krčmu pod firmom učiteljičina rada s *omladincima i omladinkama.* Mi smo, uz odobravanje seljaka, pred tom *omladinom,* kad je tražila od nas da im dopustimo što i Nives, doslovno zalupili vratima pred nosom. I jedva samo ih se otarasili! Jesmo li time ugađali željama seljaka? Bez sumnje jesmo, jer bez njihove podrške to ne bismo mogli učiniti, ali da to nije izlazilo iz nas, da nas dvoje za život i druženje nismo bili dovoljni jedno drugome, teško da bismo željama seljaka mogli udovoljiti.

Iz samodovoljnosti jednoga drugomu, nje meni i mene njoj, iz zajedničkog kućanstva opskrbljivana darovima seljaka i iz podrške koju smo primali od roditelja potekao je i naš zajednički nastup u školi. Složni, jedno za drugo i jedno pored drugoga, mi nismo dopuštali da djeca nemaju nastave, ni jedan sat, a nekmoli jedan dan. Ako mene nema, ona će me zamijeniti; ako nje nema, ja ću se tu naći. Nijedan problem s djecom ne bi ostajao vezan uz onoga komu se dogodio, odmah je angažirao i drugoga i postajao problem nas oboje. Do tada takav odnos dvoje učitelja prema školi nije viđen od legendarnih Nalisovih vremena. A pogotovo to, da im škola *radi kao urica točno,* roditelji nisu mogli vidjeti dok je školu vodila *brbljava Danka*, uvijek na putu od sela do Knina, i Nives, koja bi odlazila na sve zabave u radijusu od dvadeset kilometara, a ako ih ne bi bilo, sama ih je priređivala subotom i nedjeljom u svom stanu.

Milica nije bila ni Jana, kuharica iz Ruša, djevojka s nekom tjelesnom manom, kojoj bi pažnju trebalo posvećivati iz samilosti. Milica je bila, da se poslužim dobrom starom odrednicom djevojačke vrijednosti, vanjštinom lijepa djevojka, a u svakom drugom pogledu, duhovnom u prvom redu, draga, pametna i senzibilna. Imala je plavu kosu koja je malko naginjala na crveno i gotovo da je bila crvenokosa. Po bijelom licu i po svem tijelu imala je piknjice, oko nosa i obraza baš dražesne, posebno kad bi se nasmijala i pokazala bijele zube i senzualne usne. Takvom je vanjštinom, rijetkom ali ne i neviđenom u ovim krajevima, više nalikovala na čistokrvnu Njemicu iz nekog bavarskog sela, nego na čistokrvnu Srpkinju iz Mokrog Polja.

Ništa joj, da bi te u cijelosti shvatila, nije trebalo ponavljati dva puta. Shvatila bi te otprve i kad bi joj u natuknicama kazivao ono što joj želiš reći. A kad bi ti ona nešto važno, nešto povjerljivo, nešto iskreno i od

srca htjela reći, njeno bi, i inače rumenkasto lice posuto piknjicama, dobilo dodatnu rumen, valjda od stida što ti se pokušava povjeriti, približiti i omiliti. Imala je dovoljno duha i dovoljno riječi da te u nešto uvjeri, da ti nešto prigovori, da ti se suprotstavi, a opet je i stupala u razgovor i završavala ga s pozicije skromnosti i umiljavanja. I kad bi me molila, i kad bi me razuvjeravala, i kad bi se na mene ljutila, i kad bi me korila zbog mojih, kako je ona mislila, previda, propusta i nepodopština, uvijek je razgovor počinjala i završavala s *Molim te, Ivane.*

Ni u njenoj vanjštini, koja jest rijetka, ali je kao rijetkost više privlačna nego odbojna, ni u njenoj duhovnosti koja je bila po mojoj mjeri, da je u svakoj prilici znala što valja reći i učiniti, nije bilo ni najmanjeg razloga da prema njenoj ženstvenosti ostanem potpuno ravnodušan. Ni najmanjeg razloga, dapače, a ja sam prema njoj bio hladan kao kamen. Ne treba pretjerivati, iako to sasvim ne odbacujem, nije mojoj hladnoći bio uzrok majčin savjet da se ne *upuštam u igru sa ženama s druge strane, kako mi se ne bi zalomilo i morao je prevesti na našu stranu rijeke.* Ne treba tom savjetu davati pretjerano značenje, jer sam se ja nalazio u prilikama kad on uopće ne bi djelovao, kad bi se pokazao ništavnim. Nešto je drugo od toga savjeta bilo važnije da u toj ženstvenoj ženi ne otkrijem ženstvenost, a istovremeno u njoj nalazim sve ono po čemu je žena ono što jest, žena.

Milica je upisala prvi kad sam ja došao u drugi razred učiteljske škole. Dobro je poznavala i moju apstinenciju i sve ono što sam u toj školi bio. Ta živjeli smo pod istim krovom i jeli za istim stolom. A Jovanka je Bokun, ona iz pastorale, bila njena razredna kolegica. Kad je bila u drugom razredu, a ja pohađao treći, iz primorja je došla Ružica, a ona je, jer su joj roditelji tada živjeli u Mokrom Polju, i dalje ostala sa mnom i u domu i u školi. Pred njenim smo očima, živeći od jutra do sutra zajedno s njom, nas dvoje, Ružica i ja, postali nerazdvojan par, u početku progonjen, a poslije i toleriran i držan uzornim. Ne samo Milici, i mnogim drugima postali smo ideal komu su težili, koji su i sami htjeli postići. Kad je škola otišla u Zadar, a ja na odsluženje vojnog roka u Ćupriju, Milica je otišla s Ružicom u Zadar i bila svjedok, jer su tamo stizala moja pisma, da se naša veza nije prekinula, što joj je, pretpostavljam, također bio ideal. Prema tome, nas smo dvoje bili ideal kojem je sama težila i bila bez ikakve volje da taj ideal dovodi u pitanje, štoviše, spremna da ga brani i zaštiti… S druge strane, ona je bila meni ono što zovemo *kućno čeljade,* još jedna od mojih dragih teta, kojima sam privržen i koje volim ostavljajući im slobodu da svoju ženstvenost i svoje ženstvo, bez ljubomore s moje strane, udijele drugom čovjeku.

Lako mi je bilo ustanoviti uzroke hladnoće prema Milici kao žensku, ona je moje *kućno čeljade.* Ali mi je, osim što smo ja i Ružica za nju *idealni par*, ostalo neotkriveno kako je ona doživljavala moju

nezainteresiranost za svoje tijelo, kad je vidjela koliko sam zainteresiran i vezan za njenu osobnost. Ostalo mi je skriveno kako je ona doživljavala status tete, koji sam joj nametnuo, iako je, mlađa od mene tri godine, za status tete bila premlada. Zar nije pomišljala da bi mi mogla biti i nešto bliža od tete? Da, mogao sam zamisliti kako i ona u meni gleda tetka! Zašto ne bi gledala? I mislio bih tako, kad ona svoj odnos prema meni ne bi opteretila nečim što sam s mnogim ogradama prepoznao kao ljubomoru. Da, baš kao tešku ljubomoru! Kojoj sam se nakon jednog žestokog sukoba morao pokoriti i na tu pokornost naviknuti. Bilo mi je ili se pokoriti, ili s njom razići, a ja se s njom razići nisam želio.

Ne samo dok bismo boravili u stanu i radili u školi, nas se dvoje jedno od drugoga nije odvajalo ni kad bismo školu i stan napuštali. Izuzev kad bih ja odlazio u Prominu i Ružici u Zadar, a ona roditeljima u Knin. Pred večer, kad završimo nastavu, ako bi nam vrijeme odgovaralo, odlazili bismo u šetnju kroz selo i kroz polje, a najčešće do željezničke postaje i natrag. Na sastanke učitelja, gdje god se održavali, u Kninu ili u nekom selu, nas smo dvoje dolazili zajedno, na njima jedno uz drugo sjedili i s njih se zajedno vraćali u našu školu. Isto tako smo na večernje zabave, onoliko koliko ih je bilo, a nije ih bilo mnogo, odlazili zajedno… Na jednoj takvoj zabavi, na plesu u Mokrom Polju, Miličinu rodnom selu, dogodilo se ono što me je iznenadilo i upozorilo da se s osjećanjima i pameću te osjećajne i pametne žene ne smijem olako ophoditi, a poigravati nikako. Da su veze koje nas vežu složenije nego što mi se u prvi mah činilo!

U sumrak smo došli na željezničku postaju. Tu smo pričekali vlak iz Knina i dvadesetak mladića i djevojaka, koji su se iz jednog vagona uz buku i viku iskrcali. Njih i nas dvoje zadružni je kamion prevezao do osnovne škole u Mokrom Polju, gdje dotad nikad nisam bio i gdje je, koliko sam u noći mogao zapaziti, školska zgrada stajala pored ceste usred polja. U jednoj učionici i dva hodnika te zgrade održana je ta zabava, ta proslava, ni sam ne znam što je to bilo ni radi čega se to tu održavalo. Nudio se pršut s mlakim kruhom ispod peke, što sam u slast jeo, i točilo se crno mokropoljsko vino, koje ja nisam ni liznuo, jer sam još uvijek bio dijete porodice u kojoj mladi vino ne piju. Milica kao ni ja, ili zato što je na sličan način odgojena ili zato što bi joj od vina lice pocrvenjelo, vino i rakiju jedva da bi kušala. Tako se i te večeri ponašala!

Nas smo dvoje, po običaju, sjeli jedno uz drugo za stol oko kojega se okupilo društvo od nekoliko njoj dobro poznatih mladića i djevojaka. Meni su ti momci i te djevojke bili potpuno nepoznati. Prvi put da ih vidim! Odreda su to bili Miličini mještani koji stalno žive u Kninu, a te su večeri došli nešto ili ništa proslaviti u svom selu.

Kad je počeo ples uz svirku harmonike i udaranje o nešto što je davalo ritam, prva sam tri plesa, valcer, tango i sving, otplesao s

Milicom. Ja loše plešem, a ona pleše izvrsno. Lagana je kao pero i vodi me, pa kao zbroj lošeg i odličnog plešemo za ocjenu dobar. Volio bih čitavu večer samo s njom plesati i čitavu se večer samo uz nju nalaziti. Ali, bi li to bilo u redu?

Počela je druga tura plesova, a ja je za ples nisam zamolio. Ne stoga što mi se s njom nije plesalo, i te kako mi se baš s njom plesalo, ni zato što sam namjeravao krenuti po lovinu za jednu mokropoljsku noć, već zato što sam mislio da je za sebe ne smijem vezati, da se moram maknuti i omogućiti joj da za ovu večer, pa, možda, i za dulje vrijeme od ove večeri, nađe muškarca s kojim će se zabaviti, pa možda i na dulji rok uz njega vezati. Ne smijem biti prepreka mladiću koji joj večeras želi prići!

Dok sam tako uz Milicu sjedio i zdvajao da li da i dalje čekam onoga tko će je, kad vidi da ja neću, zamoliti za ples ili ću se ustati, otići do druge cure a nju ostaviti samu, sve kako bih ohrabrio druge momke da joj priđu, pred Milicu je došao pristao, bojažljiv mladić i zamolio je da zaplešu. Umjesto nje, ostao sam ja sam. Neka! To mi je draže nego da sam je napustio. Ona sama ne voli biti.

Na mene, zadovoljna što sam Milici prestao biti smetnja, na mene osamljena, navalila je, odmah sam od nje doznao, bolničarka kninske bolnice. Luckasta totalno! Nešto od vina koje je već bila popila, a nešto od toga jer ju je majka luckastu rodila.

I da je bolničarka sa mnom otplesala samo tu turu plesova i otišla s nekim drugim, nego se ona zalijepila za mene i nije me ni u stankama, a nekmoli dok se pleše, ostavljala samog ili, Bože sačuvaj, prepustila Milici. Nije me prepuštala ni bilo kojoj drugoj ženi. Čim bi začula svirku za početak plesa, hvatala mi je ruke i počinjala plesati nogama i mrdati guzovima.

Na taj način od mene rastavljena, na način da me bolničarka iz ruku nije dala ni u plesu ni u stankama, Milica jest u stankama ostajala sama i, sjedeći za stolom, djelovala odsutno i izgubljeno, ali ni za jednog plesa nije ostajala bez kavalira. Štoviše, čim bi ples počeo, prva bi od žena za ples bila zamoljena i prva bi zaplesala tamo gdje se plesalo. Momci su se jagmili da s njom zaplešu… Da je ona za vrijeme plesa ostajala sama, da s njom muškarci nisu htjeli plesati, ja bih se bolničarke, bila ona ne znam kako luckasta, učas riješio i prišao svojoj *teti* Milici, *svom kućnom čeljadetu*, i da s njom plešem i da joj u stankama budem društvo i oslonac. Ali ona je, kako se to tada govorilo, bila u stalnom *prometu*. Da je bila luckasta i bučna kao bolničarka, bila bi zvijezda te večeri. Otmjena je dama i bez toga bila!

Bio sam uvjeren da time što se s bolničarkom natežem, što prihvaćam njeno pretjerano slobodno ponašanje i trpim njene lascivne ponude, Milici činim uslugu. Da se uklanjam Milici s puta i da joj omogućavam slobodu u kojoj će postati ono što je te večeri bila, zvijezda

i prva dama.

S tim sam uvjerenjem dočekao kraj zabave. S tim sam se uvjerenjem vozio u kamionu prema željezničkoj postaji u Pađenama, kad se bolničarka nije htjela odlijepiti od mene, tobože, kamion se ljulja, pa da ne bi pala, mora se čvrsto držati za mene. S tim sam se uvjerenjem istrgnuo bolničarki iz ruku, kad me je, pošto sam se iskrcao iz kamiona, nagovarala da se ukrcam u vlak i pođem u Knin. S njom u Knin, a ne s Milicom u Oćestovo!

Tek kad smo nas dvoje ostali sami u neki sat poslije ponoći, u mraku ispod oblačna neba, u tišini bez kraja, i pošli prema selu, po njenoj upornoj šutnji na sve što bih rekao, spoznao sam da nešto nije u redu, da nešto nije valjalo ni s mojom namjerom da joj dadem slobodu ni s mojim dojmom da je ona tu slobodu prihvatila i iskoristila. Kad je njene šutnje bilo više nego mraka i tišine oko nas, što uvijek teško podnosim od osobe do koje mi je stalo, upitao sam je što sam obzirnije mogao:

"Milice, ti se na mene nešto ljutiš?"

Ostao sam bez odgovora. Mrak je postao još mračniji a tišina još tiša. Što mi je činiti? Da nastavim pitati?

"Ljutiš li se ti na mene što sam se prepustio onoj bolničarki?"

"Ljutim!" odsjekla je kao sjekirom.

"Pa, ja sam to radi tebe činio. Da ti možeš s drugim momcima plesati!"

"Ne laži! I ne namještaj ti meni momke! Ja ću se sama za njih pobrinuti. Ako mi budu trebali! Znaš li ti s kim si se večeras vucarao i dopustio joj da od tebe napravi ono što je i sama?"

"Ne znam! Prvi sam je put vidio!"

"S droljom si se večeras družio i ona te je učinila droljom. Muškom! Nema liječnika u kninskoj bolnici koji je, ako je htio, nije imao. U Zadru imaš djevojku, a tu se s njom natežeš! Srami se! Uvrijedio si Ružicu. I kad bih bila na njenu mjestu, a za ovo saznala, ne bih ti oprostila."

"Ali, Milice, možda i jesam Ružicu uvrijedio! Dobro, neka bude po tvomu, jesam! Iako mi je ovo prvi i posljednji put što sam s tom ženom. Obećavam ti, uvjerit ćeš se! Ali, tebe, Milice, nisam uvrijedio, tebi sam želio učiniti uslugu i radi tebe sam se onoj ženi prepustio za jednu večer. Kako to ne shvaćaš?… Kako bih te time mogao uvrijediti? Ja i ti nismo ni mladić i djevojka, ni muž i žena…"

"*Ivane, molim te, prestani*! Ružica je daleko, ona za ovo nikada neće saznati… A ti si večeras sa mnom bio i ti si večeras mene uvrijedio. Mene si napustio i otišao onoj drolji. Mene, Ivane! I ne mogu ti to oprostiti. Ne večeras! Ne još!"

"Ali, Milice!"

"Šuti! Da ni riječi više nisi kazao!"

Ona je plakala, još gore, ona je ridala i gušila se u suzama. Kad sam

vidio da je toliko povrijeđena, ne da sam je poslušao i ušutio nego sam se prepao i ostao bez riječi. Zbog čega tolik plač i tolika povrijeđenost? Obujmio bih je rukama i molio za oproštenje, kad bi ona to dopustila i kad bi to imalo kakva smisla.

Ona je imala na sebi cipele s nešto povišom potpeticom. Išli smo po mraku, po seoskom putu punom rupa i kamenja. Njene su oči bile oblivene suzama. Ona bi se svako malo o nešto spotaknula i posrnula. Držao sam se uz nju, što bliže njoj, ali da je ne dodirujem. Posrne li jako i počne padati, da je mogu uhvatiti oko struka i zadržati na nogama… Ali od toga, srećom, nije bilo potrebe.

Tri dana sa mnom nije progovorila ni riječi, ni onda kad bih joj, umiljavajući se, nešto rekao. Objede mi je spremala, ali sa mnom nije htjela jesti, svoj dio pojela bi sama, u svojoj sobi. Četvrti je dan bio nekakav blagdan. Ujutro smo se susreli u hodniku, ona mi se nasmijala i mogao sam čuti njeno *Ivane, molim te.* Iza toga ništa posebno, pozvala me je na spremljeni doručak i doručkovala sa mnom. Tek tu je bilo nešto značajno više:

“Otišla bih do svojih jutarnjim i vratila se večernjim vlakom. Bi li me sada ispratio na vlak i bi li me večeras, kad se u noć vratim iz Knina, dočekao na stanici? Znaš da mi je nelagodno kroz selo na vlak ići samoj. A večeras ću se iz Knina vratiti s namirnicama, pa ćeš mi pomoći nositi ono što budem donijela sa sobom.”

Što da kažem? Da sam pristao i na jedno i na drugo! Kažem li samo to, malo bih kazao, a upustim li se u razglabanje koliko mi je taj pristanak na ono što traži bio po volji, neću reći ništa više.

Dok sam je ispraćao na vlak, nismo prestajali razgovarati ni smijati se, ali o onome što se dogodilo u Mokrom Polju nismo ni riječi izustio. Ni o svađi na povratku iz tog sela! O tome, zapravo, nikad više jedno drugom nismo ništa ni rekli. Kao da ničega nije ni bilo, kao da je to bio samo *san jedne mrkle jesenje noći.*

Već sam ti pisao, dragi Zlatko, kako je Milica moju i Ružičinu vezu držala svetom i nepovredivom, idealnom vezom mladića i djevojke, kakvu i sebi samoj priželjkuje. Kad bih joj pročitao dio Ružičina pisma u kojem Ružica ponešto o njoj kaže ili je samo pozdravlja, sva bi se zarumenjela od uzbuđenja i radosti. Međutim, i to ti sada želim podcrtati, meni će ostati tajna zašto se ona nije protivila nego duboko osobno vrijeđala i samom pomišlju da bih ja mogao iznevjeriti Ružicu i pristupiti kojoj drugoj ženi, bila ta žena drolja, kakva je za nju bila bolničarka, ili bila koja druga, nevinija i od bijela cvijeta na grani bez lišća. Ružicu i nikoga više, jer je sve drugo za Milicu bila osobna uvreda!

Je li se Milica vrijeđala zbog toga što sam, švrljajući s drugim ženama, rušio njen ideal veze mladića i djevojke — ideal ponikao u pravoslavlju isto toliko patrijarhalnom koliko i onaj što niče u

katoličanstvu — ili je očekivala, svjesno ili podsvjesno, da bih ja, ako napuštam Ružicu, njoj prvoj od svih žena morao pokloniti pažnju i upitati je želi li sa mnom plesati, ne za jednu noć, želi li sa mnom plesati čitav život? Prijedlog da sa mnom pleše jednu noć, onako patrijarhalna i nevina, ona bi s pravom držala uvredom i većom od uvrede što je činim kad zaboravljam Ružicu, kad nju s plesom zaobilazim i kad pažnju poklanjam nekoj drugoj.

To mi je bilo i ostalo tajna! Ali mi je tajna i nešto neotkriveno ostalo i to bih li se ja, kad bi me kojim slučajem Ružica napustila, Milici prvoj obratio da mi dade rame za oslonac i rame za plakanje. I to mi je ostalo tajna i sam sebi sam ostao tajna i nešto neotkriveno. Ali mi tajno bilo nije da su nas sve te tajne vezale jedno uz drugo, i da smo živjeli skladno dok se tako, u sjeni tajnovitog, živjeti moglo. A na dulji se rok tako sigurno živjeti moglo nije!"

A taj rok od dvije godine, koliko ćemo Milica i ja zajedno živjeti, bio je na kraće vrijeme prekinut u drugom dijelu prvog polugodišta školske godine. U svoj žestini izbila je *Tršćanska kriza* — baš tako u povijesti nazvana — kad su se po čitavoj državi orili poklici: *Život damo — Trst ne damo; Tuđe nećemo — svoje ne damo*! I pjevale komunističke budnice i davorije: *Amerika i Engleska bit će zemlja proleterska.*

Javljeno mi je iz Knina, preko telefona u mjesnoj pošti, iz kotarskog Odjela za nastavu, da svoje razrede i predmete u petom i šestom razredu prepustim Milici, neka ona vodi svih šest razreda sa skraćenom satnicom, *dok se ne nađe drugo rješenje, dok joj se ne pošalje pomoć.* A ja neka istog trenutka, ako ne mislim biti uhićen kao vojni bjegunac, odem u Prominu, gdje me čeka poziv i *ratni raspored* u omotnici koju samo ja smijem podići na pošti i otpečatiti. Budući da sam vojni rok bio netom završio, nije bilo vremena da mi se *ratni raspored* ubilježi u vojnu knjižicu i zato su mi ga morali sada, s pozivom u rat, poslati. U njemu ću naći obavijest u sastav koje se jedinice uključujem, u kojoj ulozi, i na kojem se mjestu moja jedinica okuplja i formira.

U Prominu sam krenuo preko Knina, pješke, uz rijeku, noseći na sebi pisaći stroj marke *Adler*. Tek kad sam pisaći stroj predao njegovu vlasniku Vici Musiću, sjeo sam na autobus, došao u Oklaj, svratio na poštu i tamo predigao zapečaćenu omotnicu u kojoj se nalazio moj *ratni raspored.* Otpečatim voskom zapečaćene pečate i u omotnici nađem poziv. Pozivam se, čim poziv pročitam, da iz tih stopa krenem na put i dođem na Durbabine livade, koje se nalaze poviše zgrade preparandije a ispod slapa Krčića. Tamo ću kao radiotelegrafist biti uključen u bateriju ZIS-ova, dalekometnih topova proizvedenih u tvornici koja nosi Staljinovo ime (Zavod imeni Stalina). Zar tako? Opet na leđa *izvore za napajanje radiostanice A7A* i opet ukopavanje lafeta ZIS-ova duboko u zemlju, jer, kad opali, to Staljinovo oruđe skače uvis kao šiljkom

podboden jarac.

Nakon pješačenja uz rijeku s pisaćim strojem na ramenu od Oćestova do Knina, nakon puta od Knina do Oklaja, nisam imao snage da se isti dan vratim u Knin i od Knina pješačim do Durbaba, kad bih i imao isti čas autobus za povratak iz Oklaja u Knin. A nisam ga imao! Zato sam otišao pješke u Puljane i prespavao kod roditelja. Zar na to, zanemarujući umor, nisam imao pravo? Išao sam ponovo u rat i trebao sam poljubiti one koji su me na svijet donijeli da ratujem.

A sutradan, u jutarnjem autobusu, punom mobiliziranih, za mene nije bilo mjesta. Jedva sam se uvukao i u onaj autobus što je iz Oklaja u Knin krenuo u pet sati popodne. Pored preparandije sam propješačio u sumrak, a u Durbabe stigao kad je zanoćilo.

Na livadi gdje sam trebao naći svoju jedinicu nisam našao nikoga. Na svjetlosti polumjeseca mogao sam vidjeti poznate mi tragove ruskih topova i njima pripadajućih kara, tragove konjskih kopita i hrpe konjske balege. Naiđe neki mladić. Kaže mi da je danas u podne čitava divizija ukrcana na vlak i otišla put fronte u Ilirskoj Bistrici. Kaže mi da se i on, eto, kako vidim, kasno odazvao pozivu, jer od nekog vrijemena živi i radi u Beogradu. Kaže mi tko je i da je iz Durbaba, a ja mu odgovaram da mu poznajem brata Uroša, išli smo zajedno u gimnaziju. Kaže mi da mogu, ako nemam ništa bolje u gradu, kod njega prenoćiti. Kod njegove majke! Kad sam mu usput, idući prema njegovoj kući, kazao da sam radiotelegrafist, odvrati da je i on to isto i da su se jutros, kako mu je majka rekla, oficiri ljutili tražeći po livadi radiotelegrafiste. Ljutiti su se prestali kad im je prije polaska obećano da će radiotelegrafisti doći za njima prvim vlakom i da će baterija *ZIS-ova* biti ekipirana u Ilirskoj Bistrici prije nego krene napad na Trst. Kaže mi i da mu je rečeno neka on, i svi koji su kao i on zakasnili doći na zborno mjesto, sutra zorom dođu u vojarnu na Sinobadovoj glavici. I kaže mi, najzad, da će i on učiniti što meni predlaže da učinim: prespavati u majčinoj kući, a sutra se pojaviti na porti vojarne.

Legao je zajedno sa mnom, u istoj sobi, na susjedni krevet. Ali ga ujutro, kad sam se probudio i na noge skočio, na krevetu nije bilo. Ni na krevetu ni u kući! Njegova mi je majka rekla da su noćas, dok sam ja spavao *kao zaklan,* po njena sina, u džipu, došli vojni policajci. Treba im radiotelegrafist pod svaku cijenu! Policajci za mene nisu znali pa nisu ni pitali, a oni im, neupitani, nisu htjeli reći tko im još u kući spava. I tako, dok je jednoga radiotelegrafistu odvela policija, drugom su dopustili da mirno prespava noć.

Bojeći se da me vojni policajci ne počnu loviti kao vojnog bjegunca, zahvalio sam Durbabinoj majci na večeri i krevetu i takoreći trčećim korakom otišao na Sinobadovu glavicu.

Dežurnom sam oficiru na porti kazao i da kasnim na poziv, i da sam

čuo kako su na Durbabinoj livadi oficiri tražili radiotelegrafiste i da sam ja taj koga traže, i da sam, evo, na raspolaganju za put u Ilirsku Bistricu. Sve ja njemu tako, a on meni kroz prozorčić porte odgovori:

"Ajde, bolan, ohladi! Priključi se tima tamo gore u krugu, odmaraj i čekaj šta ćemo s tobom. U vojsci si radiotelegrafist, a u civilu što si?" pita me, a kad mu rekoh, on nastavi svoje: "Ne brini, učo, naći će se poslić i za tebe! Nije rat zec, neće uteći!"

Tri dana se skupina od tisuću i nešto ljudi, sve odreda zakašnjelih u odzivu na mjesto vojnog rasporeda, motala po vojarni i njenu prostranom dvorištu zvanom krug. Pitali su jedni druge hoće li se od njih formirati nova jedinica, hoće li biti pridodani već formiranim i na frontu poslanim jedinicama, ili će biti ukoreni što su zakasnili, posavjetovani da to drugi put ne čine i vraćeni kućama? Oni sami sebi na ta pitanja nisu znali odgovoriti, a nikoga drugoga nije bilo da im odgovori. Šuškalo se i ovo i ono, a što će s njima stvarno biti nijedno šuškalo nije znalo do posljednjeg dana.

Najvjerojatnije to nije znao ni major, koji nije bio dežurni samo onoga trenutka kad sam ja došao i ponudio mu se za radiotelegrafista, nego je uz nas dežurao svakog bogovetnog dana, činilo mi se, od jutra do mraka i od mraka do zore. Pa bilo je ratno stanje, trebalo je njegovo dežuranje razumjeti! Oni koji su na Trst otišli, založit će svoj život da taj grad bude naš, pa je i on, koji je ostao u dubokoj pozadini, tom pothvatu da *život damo, a Trst ne damo,* bio dužan dati doličan prinos. Čime drugim nego danonoćnim dežurstvom, za kojega će nas držati u neizvjesnosti hoćemo li poći u rat ili ćemo se vratiti u hladovinu.

U podne smo trećega dana svi pozvani da se svrstamo u red od četiri vrste. Kad je major vidio da bi taj red bio predug, zapovjedio je svrstavanje u dva reda po četiri vrste, od čega je nastao red s osam vrsta. Još malo i bila bi to gomila bez redova i vrsta!

Dok smo se svrstavali, prišao mi je Vojo Bilić, gostioničar iz Mratova, nekad ozbiljan udvarač tete Marunke, i šapćući mi na uho rekao:

"Osim onih koje će major odabrati, ostali odlaze kući. Ajde sa mnom! Svrstajmo se u osmu vrstu, iza svih! Major ima *pik* na tebe. Njušim ga ja. To što se on s tobom, kao šali, i drži te sebi ravnim, to objesi mačku o rep. Čim te ugleda, *hapnut* će te kao da Boga vidiš! Nisam ni ja siguran, i na mene je bacio oko! Sklonimo mu se s očiju, pa što bude!"

Kad nas je postrojio, major zapovjedi stav *mirno* i, pošto žamor utihnu, reče:

"Oni koji su po zanimanju električari, vodoinstalateri, zidari, krovopokrivači, limari, ličioci ili su neke druge zanatlije, neka istupe iz stroja i svrstaju se u dvored pred vratima kasarne iza mojih leđa! A sad da vidimo tko su oni koje tražim!"

Jagme nije bilo, ali ni majstora raznih zanata nije nedostajalo.

Izvlačili su se iz stroja lijeno, nesigurno i ljigavo kao gliste iz velike grude blata. Ili su sumnjali u svoje majstorstvo, za koje se opredjeljuju jer žele izbjeći vlagu u rovovima oko Trsta, ili zdvajaju hoće li oni koji ostanu u stroju biti poslani kućama ili otpremljeni na frontu. E, kad bi *majstori* to znali, drukčije bi se oni migoljili uz talambasanje parole *Život damo, Trst ne damo*! Ali *majstori,* koliki god *majstori* bili, to ne znaju, i zato se tako nesigurno kreću prema vratima kasarne, majoru iza leđa.

"A sad da vidimo tko će stražu držati dok ovi majstori budu radili. Tu dobrovoljce ne trebam. Hajde, iziđi ti, ti, ti…" zaredao je major idući uzduž stroja i na taj način izdvojio tridesetak ljudi.

Potom je major tajanstveno ušutio. Kretao se laganim korakom od sjevernog prema južnom kraju stroja. Nije prestajao gledati u lica postrojene gomile. Nekoga je tražio, pa su svi u stavu mirno bili i mirniji nego što zapovijed zahtijeva. Osim Bilića! On mi je uspio došapnuti:

"Tebe traži!"

Tek što reče, pogodi!

"Kud si mi se sakrio, učo? Mislio si da te neću naći. Iziđi, pokaži se, da te svi vide kako si lijep. I mlad!"

"Nemojte, druže majore, ja sam prije četiri mjeseca došao s odsluženja vojnog roka", rekao sam i prišao mu.

"Neka, neka si! To je dobro, još si vruć od vojske. Bolje nego da si se od nje ohladio. Neće te vojska ponovo morati zagrijavati. I, bolan, neće ti ovoga puta biti teško, nećeš ponovo biti *remac*. Ovoga ćeš puta zapovijedati ovim *majstorima*. Oni ne mogu bez onoga tko će im biti rukovodilac dok budu zidali i postavljali električne i vodovodne instalacije. Dok budu ličili i na sve moguće načine zabušavali! A tko može biti bolji rukovodilac ovim *muljatorima* i *majstorima zabušavanja* od mladog učitelja? On će ih, jer je učitelj, a oni neznalice, *muljatori* i zabušanti, naučiti zanatima za koje su samo mislili da ih poznaju. Hajde, učo, pođi do njih i upoznaj se sa svojim učenicima i mučenicima. Dobit ćete uniforme i odmah odlazite u Sinj na posao i doškolovanje!"

A potom se stroju obrati ovim riječima:

"A vi sada, trčećim korakom, kućama! Čekajte poziv za rat i nemojte se na njega sa zakašnjenjem odazvati kao ovaj put. Sad ste imali sreću, a drugi je put, ja vam jamčim, budete li kasnili, nećete imati. Kao što je ni ovoga puta jedan radiotelegrafist nije imao. Brzo napolje! Ne želim da mi kasarna zaudara na dezertere!"

Major je sve iz stroja izdvojene, stražare i majstore, poveo u vojarnu i doveo pred vrata magazina s odjećom, obućom i pješačkim naoružanjem. Otključao ih je i najprije obukao, opremio i naoružao stražare. Odmah ih je ukrcao u kamion i poslao u Sinj, jer su tamo, nakon odlaska vojske u Trst, vojni objekti ostali bez stražara.

Kad je njih opremio i otpratio, sav se, svojski, posvetio nama,

*majstorima* i rukovodiocu poduzeća, koje će od tih *majstora*, kad ih rukovodilac i učitelj majstorima učini, nastati. Mi oružje nismo dobili, nama će oružje biti alat, a njega ćemo naći u Sinju. Umjesto u polovnu, ali još dobro očuvane odjeće, kakvu su dobili stražari, nas je major obukao u poderane i iskrpane hlače, bluze, košulje i kabanice. A na noge nam obuo cipele kroz koje prsti nisu virili, ali je vodi put do čarapa bio otvoren sa svih strana. Mogli smo birati, pred nama je stajala golema hrpa odjeće i obuće. Ali, što god izabrali, bilo je loše i za prosjaka, a nekmoli za vojnika. Kad smo se obukli i obuli, kad smo se postrojili — a ja sam ih morao postrojavati — major je izišao pred nas i rekao:

"Baš ste mi lijepi! Kita od vojske! Šteta da nemate priliku paradirati kroz grad. Da ljudi vide šta je vojska i šta je ono kad narod kaže *kita i svatovi*!… Dajem vam sat slobodnoga vremena da nekoga, tu na cesti, ispred kapije, nađete i predate mu svoju civilnu odjeću. Ako takvog ne nađete, strpajte svoje prnje u jednu od onih vreća tamo, na vreći napišite svoje ime i ostavite je ovdje kod mene. Čekat će vas! Je li jasno?"

Došao sam do porte u nadi da ću vidjeti kako cestom prema gradu prolazi netko poznat, koga ću zamoliti da moju civilnu odjeću ponese i preda Vici Musiću. Kad na porti susretnem Voju Bilića i Rajka Validžića, moje Prominjce. Pitam ih što tu rade, što nisu otišli svojim kućama, kad su imali sreću da ih major ne izabere za stražare i pameti da se ne prijave kao *majstori zabušavanja*. Odgovor mi ne daju, a smijati se ne prestaju otkako su me ugledali u onim dronjcima, zakrpama i starudiji, u onoj odori koja je izgledala tako kao da sam je pokupio na vojničkom otpadu. Na kraju mi i odgovoriše: tu su još jer čekaju da vide što će biti sa mnom, i hoće li mi trebati kakav pomoć.

Moguće! Prominjke su nas majke od malena učile da u nevoljama, u tuđem svijetu — a tuđi je svijet sve što stoji tamo iza naše planine i naše rijeke — jedni drugima pomažemo i da se držimo skupa. Toga se majčinskog nauka ponekad držimo. A ponekad, na žalost, i ne!

"Otkuda ti toga majora poznaješ?" pita me Rajko.

"Niotkud! Prvi sam ga put u životu vidio kad sam ovamo došao, našao ga na porti i kazao mu da sam radiotelegrafist. Prvi put!"

"Zašto je onda na tebe *usjekao soju*?" pita me Vojo, upotrebljavajući prominjsku varijantu izreke *uzeti nekoga na zub*.

"Ni za što! Imam pasju sreću, Vojo, da me takvi kakav je major zbog nečega ne vole."

"O majku svoju…" rekao je Vojo a odmah potom, u drugoj psovci, poslao majora tamo kamo i major šalje one koje zbog nečega ne voli, kad ih ne može izvući iz stroja, odjenuti u prnje i poslati tamo, u Sinj, kamo je mene slao da popravljam kvarove u ispražnjenim vojnim objektima, u vojarnama i konjušnicama.

Mnogo godina nakon toga, dokle god su bili na životu, kad god bih

susreo Voju i Rajka, pitali bi me gdje mi je onaj major sa Sinobadove glavice. A ja bih im odgovorio da je još uvijek tamo kamo ga je Vojo u drugoj psovci smjestio… I, pošto ga je tamo poslao i tamo smjestio, zatražio od mene civilnu odjeću da je odnese Musiću. Neka me kod Musića čeka, vratit ću se ja, a major će ostati tamo gdje mu je mjesto.

Kad to, dragi Zlatko, ne bi bilo preveliko odstupanje od središnjeg sadržaja ovoga pisma, od kreveta na kojem sam prespavao prošlu noć, i od dvorišne kuće u kojoj se taj krevet nalazi, vrlo bih ti rado pričao o zgodama koje sam s *majstorima zabušavanja*, tom šarolikom skupinom ljudi, proživio ličeći zgrade, čisteći konjušnice i spremajući kupus, rajčice i paprike za zimnicu. Bila bi to i šaljiva i tužna priča, ali kako ti od nje ništa živo neću ispričati, htio bih ti samo pripomenuti nekoliko važnih stvari.

Ti ljudi koji su prošli i u miru i u ratu kroz *sito i rešeto*, bili su mi odani do kraja, a ja, kad sam ih pojedinačno upoznao, ništa manje nisam bio odan svakom od njih. Ta je uzajamnost tekla po isprobano dobrom obrascu: ja njima, oni meni; koliko ja njima, toliko oni meni. Čim su mi došli u ruke ključevi magazina sinjskog garnizona, obukao sam i obuo sebe i njih u odjeću i obuću *ispod čekića,* odjeću i obuću koja je danima mirisala na kamfor. Zauzvrat, pozivali bi me kad god bi za ručak, sami, spremili pečenje. Što su mogli u konjušnicama naći? Otvorili bi sve prozore, a sami se sakrili ispod valova i čekali da u štalu uđe što više vrabaca. Onda bi skočili na noge, zatvorili prozore i metlama pobili na stotine ptica. Ofurili bi ih, operušali, nabili na vrbove mladice, naložili nasred štale vatru i pekli. Ja bih došao o podne i s njima blagovao pečenje… Krivo je imao major, ničemu ja nisam mogao naučiti te ljude, oni su znali sve, i raditi, i zabušavati i naći način kako preživjeti svaku nevolju. A to što im se u *Tršćanskoj krizi* dogodilo na Sinobadovoj glavici, da su iz stroja izišli na majorov poziv, dogodi se svakom *majstoru.* Dogodi se, da *i dobra u junaka drijemne kadgod ruka hrabra*! Dogodi se da i *učen fratar na oltaru pogriješi,* a kamoli *neuki majstori* neće!

Iz Sinja sam — kad je *Tršćanska kriza* bila riješena tako da od parole *Život damo, Trst ne damo* nije bilo ništa, znači, nama ostali naši životi a njima njihov grad — sa svim majstorima i svim stražarima, jer nismo mogli dobiti kamion, pješice došao u Knin, razdužio se s vojničkom odjećom, obukao civilno odijelo, prespavao kod Musića i ujutro rano, uz rijeku, došao u Oćestovo. Ali bez pisaćeg stroja *Adler* na leđima. Musić ga je u međuvremenu prodao, morao je, stisnule ga nevolje pa mene, koji još novca nisam imao, a i u rat sam otišao, nije mogao čekati.

A u Oćestovu, osim Milice i neskrivene srdačnosti s kojom me je dočekala, ništa nije bilo onako kako sam ostavio kad sam se odazvao vojnom pozivu. Susreli smo se u stanu, na hodniku, i izljubili. Stali smo tu i pričali. Bila je iznenađena što sam tako brzo demobiliziran, očekivala

me je, ali tek za koji dan, kad i drugi počnu dolaziti kućama. Pričam joj kako je to bila odluka mojih *majstora*, ne čekati kamion nego marš za Knin, da sa sebe što prije, pa makar i tri dana, svučemo uniforme. Neobično za nju, ničim me ne nudi, ni da sjednem ni da popijem čaj ili kavu. To na nju ne liči! Ona me je uvijek s ponudama dočekivala.

Uza se sam imao nešto torbe s osnovnim potrepštinama, nekim bilježnicama i knjigama. Htio sam to odložiti u svojoj sobi, pa se vratiti k njoj u kuhinju, sjesti za naš klimavi stol i tu joj, za prvu ruku, ponešto ispričati o svom odlasku i boravku u Sinju. U prvom redu, ispričati joj se što se nisam javio razglednicom! Bio sam ljut na sve, posebno na jednog majora koji je kriv što sam u Sinj morao ići. I kao krunski dokaz nemara i bezvoljnosti, kazati joj da je jedino pismo što sam ga iz Sinja poslao bilo ono što sam ga poslao Ružici u Zadar. U tom je pismu pitam hoće li se, čim završi školu, za mene udati. I, zamisli, došao mi je odgovor da hoće. Sve sam to Milici na miru, sjedeći s njom u kuhinji, htio kazati, pa sam prije toga pošao ostaviti torbu u sobu.

A ona mi je, kad sam u sobu krenuo, sva rumena u licu, kao i obično kad bi morala reći nešto što joj je reći nemilo, kazala:

"*Ivane, molim te*! Ne idi tamo, to više nije tvoja soba!"

"A čija je ako nije moja?"

"To je njena soba. One koja te je došla zamijeniti. A tvoja je ova sjeverna!" i pokazala mi je na vrata te sjeverne i meni dobro poznate sobe.

"Zar se nije mogla useliti u praznu sjevernu sobu nego ste mene morali iseljavati, kako bi ona mogla dobiti sobu s prozorima na sunčanu stranu?"

"*Ivane, molim te,* razumij me! Ja to nisam htjela, ja sam se tomu suprotstavila. Ona je sve to sama uradila, a ja je nisam mogla spriječiti. Kad sam pokušala, došlo je do svađe. Otada, a to je bilo na samom početku, nas dvije jedva da jedna s drugom i razgovaramo. Upoznat ćeš je, sam ćeš vidjeti kakva je."

Sjeverna soba, treća u stanu, u koju sunce nikada nije provirilo, ali bi zato u nju ušla i najslabija bura s Debelog brda, meni je i Milici služila za smještaj kartonskih kutija sa sirom, grahom, suhom ribom, rižom, mlijekom u prahu i *Trumanovim jajima,* što ih je slala UNRA za potrebe najsiromašnijih u selu. Tu su hranu, prema popisu što ga je sastavio predsjednik općine Pero Tanjga, dijelili učitelji određenog dana i sata, dva puta mjesečno, baš u toj sobi. Te hrane nije bilo mnogo, bio je mali broj onih koji su je dobivali. Bojeći se da nam je netko iz prostorija škole ne ukrade, držali smo je u toj sobi i pod cijenu da nam seljaci dvaput mjesečno ulaze u stan.

Soba je ostala služiti u istu svrhu i kad su u nju iz sunčane sobe prenesene moje osobne stvari.

Potražio sam pogledom policu sa svojim knjigama i našao je u jednom od kutova zatrpanom praznim kartonskim kutijama, koje, čini se, nije imao tko iznijeti na dvorište kad su bile ispražnjene. Krevet, koji je bio smješten u lijevom kutu od prozora, morao je biti rastavljen na sastavne dijelove prije nego će ga prenijeti iz prijašnje u sadašnju sobu. Onaj koji ga je u sunčanoj sobi rastavio nije ga u sobi bez sunca znao vratiti u prvotno stanje, pa se činio krevetom u kojem netko spava, ali ga nitko, ni taj što ga koristi, ne posprema.

Možda krevet, nakon premještanja iz sobe u sobu, nikad nije bio ni pospremljen, a možda je i bio, jednom, a takvim kakva ga ja zatječem učinili su seljaci i seljanke koji bi se na njemu, dok bi čekali da dobiju *aprovizaciju*, odmarali, kao što se prolaznik odmara na klupi postavljenoj u gradskom parku. Nisu nikoga ni pitali za odobrenje, sjeli bi misleći da krevet i jest tu kako bi oni imali na čemu odmoriti umorne noge… Moje stolice i moga stola napravljena od dvije klupe u sjevernoj sobi nije bilo. Umjesto njih, tu se nalazio samo trošan stol donesen s tavana, na kojemu sam pilio i blanjao daske. Na njemu se nalazila olovka i bilježnica s imenima siromaha koji su primali *aprovizaciju.* I mnogo osušenih mrvica sira!

Stajao sam osupnut pred onim što vidim, osobito degradacijom svoga teško stečena kreveta i moje s mukom pribavljene i ovamo donesene posteljine. Ako je itko na mom krevetu odmarao umorno staračko tijelo, onda su ga odmarali Stešo i njegova supruga, najrevniji korisnici *aprovizacije*, jer je njima, pukim siromasima, hrana svake vrste, a osobito mlijeko u prahu, bila potrebna za prehranu dojenčeta.

Njih dvoje, Stešo i žena mu, nisu mogli imati djecu, pa su prije dvadesetak godina posvojili desetogodišnju kćer suprugine sestre. Namjeravali su je udati i njena muža primiti u svoju kuću, ali je došao rat, potencijalni se prosci prorijedili a pokćerka se, malo tupa a malo ružna, nije uspjela udati. S tom posinkom, u njenoj tridesetoj godini, čuvajući ovce i konačeći kod torova, daleko od sela, Stešo je imao dijete. Posinka je svom poočimu i pomajci, svom tetku i teti rodila sina… Na moje pitanje kako mu se to moglo dogoditi, Stešo mi je odgovorio samo da mu se *omaklo.* Posinka je rodila sina, predala ga teti i pomajci, a sama ostala kod tora čuvati ovce i voditi ljubav s tetkom kad i sam dođe do tora. A ta Stešina žena, ta teta, pomajka i baka istodobno, dijete je prihvatila kao da je na ovaj svijet i došla samo zato da ga u pelene povije… Nekad bi po *aprovizaciju* dolazio Stešo, a nekad ona. Kad bi ona došla, nije govorila ni o čemu drugom nego o tome kako njena posinka oko djeteta ne zna ništa, ni prati ga ni hraniti, pa se ona sama prihvatila toga posla. Posinka joj i dalje kod tora spava sa Stešom; ako mu se *omakne,* bit će još djece, pa neka bude. I onda bi zaključila kako je *lako djecu praviti*, to može svatko, ali ih je teško *podizati na noge*, a to svatko

ne može, to može samo onaj tko zna.

Za divno čudo, kad žena odgaja dijete koje se s njenim suprugom *omaklo* njenoj pokćerci, nadovezalo se i drugo. Stešo mi je jednoga dana, kad je u mene stekao povjerenje, došao pitati za pravni savjet. Bi li on sada mogao dobiti zemljište u Vojvodini koje mu je kao učesniku na solunskom ratištu, kao *solunašu*, nuđeno u godinama nakon Prvog svjetskog rata? Onda je, kad su mu to zemljište davali, ponudu odbio, jer nije imao muškoga djeteta, samo, nešto kasnije, žensko posvojče, a sada bi zemljište prihvatio, jer ima sina i mora se brinuti za njegovu budućnost. Istu želju, čim me je nakon toga prvi put vidjela, izrazila je i njegova supruga. Mislim da ga je ona po pravni savjet k meni i poslala, jer bi bez njene pomoći tupi Stešo teško sam na tu zamisao došao.

Kad sam jednom kninskom odvjetniku ispričao Stešin slučaj i upitao ga kako stvari stoje s tom *solunaškom* zemljom, on mi je, misleći na ono što je Stešo učinio ležeći s pokćerka, kazao:

"Marva, čista marva!"

A misleći na *solunašku* zemlju:

"Od toga nema ništa! Nekad su zemlju za ratne zasluge dobivali *solunaši*, a danas je dobivaju *prvoborci.* Taj Stešo s pravljenjem sina kasni punih trideset godina. Budaletina, mogao ga je napraviti ženinoj sestri, a ne kćeri ženine sestre koju je posvojio. Mogao ga je napraviti u bilo komu i bilo bi bolje nego ovo što je uradio."

Ako je na mom krevetu itko sjedio, onda su sigurno sjedili Stešo i njegova žena. Sjedili i učiteljici, koja je mene zamijenila, pričali iste priče koje su i meni pričali. A učiteljica, *zagolicana* slučajem koji se rijetko susreće, tražila je od njih da što dulje kao sjedalo koriste moj krevet i da joj priču ispričaju do tančina, do onoga kako se to Steši s pokćerkom *omaklo*. Kod torova, na osami, gdje im je jedina zabava moglo biti to čime su se zabavljali!

Strana sjeverne sobe suprotne mjestu na kojemu se nalazio moj poniženi krevet, bila je zakrčena uredno naslaganim paketima s hranom za sirotinju. Pouzdan znak da će ta soba, i pošto se ja u nju uselim, služiti za podjelu *aprovizacije* Steši, njegovoj supruzi, njihovoj pokćerki i njihovu malom *solunašu.* Moja soba za podjelu *aprovizacije,* a moj krevet da se Stešo na njemu odmori od truda što ih trudi kad dođe u svoj tor. E, što li sve jedan poziv u rat može prouzročiti!

"Namjeravala sam to malo srediti prije nego dođeš i vidiš u kakvom je jadnom stanju, ali si me iznenadio brzim dolaskom. *Molim te, Ivane,* još jednom, da mene ne kriviš!" rekla je Milica kad mi je vidjela smrknuto lice.

"Ma, što bih ja tebe krivio," uspio sam reći prije nego je k nama, dolazeći s ulaza uz stepenice, pristupila ona koja je mene zamijenila i koja je moje knjige prekrila praznim kartonskim kutijama, a moj krevet

učinila klupom za odmor Steši i njegovoj supruzi.

Predstavila se koketno! Ne skidajući očiju sa mene, a ne pogledavši Milicu nijednom! Ime joj je Štefica! Prezime nije otkrila i ja joj ga nikada nisam mogao zapamtiti. Imam dojam da nikad ni čuo za njega nisam! Ni pročitao ga! Predstavila se kao Štefica i kao Štefica ostala zauvijek. Rekla je, kad me se nagledala, da ćemo se još viđati i ušla u svoju sobu, koja je nekada, tugo moja, bila moja… Otuda se začas vratila i predala mi bijelu omotnicu u kojoj je nešto bilo. Nije se odmah povukla u sobu, čekala je da pogledam što je u kuverti.

U omotnici su bile dvije Ružičine slike. One slike koje bih, dok sam u Ćupriji noću dežurao u baterijskoj kancelariji, stavio na stol i zajedno s njima — s njom na tim slikama — bdio, razvodio straže na stražarska mjesta i u međuvremenu čitao knjige iz psihoanalize koje mi je donosio potporučnik Lazar Popović, jedini obrazovani oficir kojeg sam u Ćupriji susreo… Kad sam se odzivao na poziv, očekivao sam dospjeti u rovove oko Trsta i Ružičine slike, da ih ne bih zagubio, sobom nisam ponio, ostavio sam ih na svom stolu. Ali, da sam znao kako ću dospjeti u Sinj i kako ću tamo raspolagati kancelarijom zapovjednika garnizona, ponio bih slike sa sobom, razmjestio ih po svom radnom stolu i, gledajući u njih, pisao joj pismo u kojem ću je pitati hoće li, čim završi školu, postati moja žena.

“Bojala sam se da se u seobi ne zagube, pa sam ih zadržala kod sebe. Da ti ih, kolega, osobno uručim! Za tebe je to dragocjenost i ne bih željela da budem kriva za njihov nestanak”, rekla je ne prestajući koketirati. Zatim se povukla u svoju sobu, a mene i Milicu ostavila same.

“Eto, sad si mogao vidjeti!” rekla je Milica.

“Vidio sam! I što mi savjetuješ?”

“Da odeš u Knin, potražiš Mirka Novakovića i upitaš ga kako s tvojim poslom stvari stoje. Mogla bih ti i ja nešto reći, ne sve jer sve ne znam, ali ti neću reći ni ono što znam. Najbolje je da ti Novaković sve kaže!”

A onda ju je oblila dodatna rumen, a ja sam po tomu znao da je muči ono što mi mora reći, a reći mi ne bi htjela:

“*Ivane, molim te*, ne vjeruj da sam ja protiv tvoga ostanka u Oćestovu. Ne vjeruj ni ako ti netko otvoreno kaže da ja stojim iza toga. *Molim te, Ivane*!” završila je očiju punih suza.

Nisam znao što nju tako teško muči u načinu kako sa mnom postupa. Pitati je nakon rumeni u licu i suza u očima bilo je uzaludno. Jer, kad se ta školjka zatvori, ničiji je prsti ne mogu otvoriti, prije nego se sama otvoriti odluči. Neću je pitati ni zbog toga što me obuzela sumnja nije li ona, ipak, protiv mene nešto rovarila, dok sam ja s majstorima svih zanata popravljao kvarove na električnim i vodovodnim instalacijama, pekući usput vrapce na vrbovim prutovima.

Novaković me je, kad sam k njemu došao i prije nego što ću s njim

povesti razgovor o svom slučaju, poslao u računovodstvo da podignem plaću, zaostalu plaću i *trinaestu plaću,* kako se nazivala novogodišnja nagrada. Poznavao sam ga kao čovjeka koji voli šale, koji je ozbiljne sukobe pretvarao u zafrkanciju, i kao čovjeka iza čijih se šala i dobrohotnosti krilo neveselo lice, sklono čašici, s iskustvom u kojemu je bilo malo veselja, jer je za život kakav ga je zapao bilo potrebno mnogo mimikrije da bi se od dobra četnika postao dobar komunist.

Znam da je u nekoj rodbinskoj vezi bio i s Longom, graditeljem preparandije i s Nikom Novakovićem, ali u kojoj ne znam, nije me zanimala ta nijansa. Od njih dvojice, po mojoj slobodnoj procjeni, sudeći po vanjštini i po ponašanju, bliži mu je morao biti Niko. A taj je njegov rođak Niko Novaković u početku rata bio član užeg četničkog vodstva, jedan od vojvoda, uz bok Đujiću. Došao je u žestok sukob sa Đujićem, navodno iz principijelnih razloga. Đujić je želio stvoriti Veliku Srbiju, a Niki je srce ostalo vezano uz Jugoslaviju. Taj sukob sa Đujićem, koji će ga gurnuti na marginu i biti uzrok što je pijan proveo četiri ratne godine i pijan dočekao partizansko oslobođenje, na poratnom suđenju pohvatanim kolovođama kninskog četništva spasit će mu život. *Narodni sud,* sastavljen od grupe domaćih komunističkih aktivista, među kojima se našao i Mirko, zaključio je da Niko nije kriv: prvo, jer je bio Đujićev protivnik; drugo, jer je bio čitav rat pijan; i treće, jer je njegovo srce kucalo za Jugoslaviju. Oslobođen krivnje, što je za pijanca značilo isto kao da je postao pobjednik, Niko se i nakon rata nastavio opijati i pijan bauljati posrijedi kninske glavne ulice, pod bijelom šubarom i ljeti i zimi, podvikujući s vremena na vrijeme:

“Srbuj!”

Ni najzagriženiji komunisti i zagovornici *bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda* to mu srbovanje nisu uzimali za zlo. Ili zato što su to srbovanje držali zabavom notornog pijanice, ili zato što ih nije smetalo da zagovornik Jugoslavije srbuje isto onako kako bi srbovao da je bio za Đujićevu Veliku Srbiju. Jer, zar Velika Srbija i Jugoslavija nisu dvije sestre od istog ćaće i iste majke rođene!

Ne znam zašto, uvijek mi se činilo da je Mirkov smisao za šalu i stav *lako ćemo* isto što i Nikina pijana zabava sa srbovanjem. Ne zato što bi srbovanje i šala mogli biti isto, već zato što je bilo isto ono što se iza njih krilo. I zato Mirku nikada do kraja nisam vjerovao, pa ni tada kad sam se sa tri plaće u džepu iz računovodstva vratio k njemu na razgovor, a on mi rekao:

“Kad je džep pun, i srce je puno!” I odmah potom prešao na moju stvar: “Ne snosim ja nikakvu krivnju! Sve što te pogađa djelo je ruku Vuje Muždala, Miličina ćaće i braće Tanjga. Luke, jer je moćniji, više nego Pere! A ti znaš što oni znače u ovom kraju! Što sam ja prema njima, tamo neki prosvjetni inspektor za osnovno školstvo! E, nećeš ti položaja!

A kad se rogati bodu, onima bez rogova mjesto je u kutu. Da tamo sjede i šute dok ne vide na čiji će se rog vezati pobjednički plamenac. Kad među njima borba završi, ja ću ti samo prenijeti što će s tobom biti… Ja sam htio da na tvoje mjesto novi učitelj ne dolazi i sa mnom su se složila braća Tanjge. *Tršćanska kriza* neće dugo trajati i ti ćeš se vratiti na svoje radno mjesto. Ali navalio Vujo Muždalo kao sivonja, da mu kći ne može izdržati bez tvoje zamjene. I onda nam, kao za vraga, iz Ministarstva, po kazni poslali te dvije sestre! A kazna im je, jer su hrvatski šovinisti, da ih zaposlimo u selima sa čistim srpskim stanovništvom! Da izbliza upoznaju Srbe! Svašta! I Vujo hoće da jednu od sestara pošaljemo u Oćestovo. Tanjge pristanu, ali samo dok se ti ne vratiš iz vojske. Ti si se sada vratio, a svađe među rogatima nisu završile… Otvorilo se novo radno mjesto na Kosovu — Uzdolje, tamo kod crkve Lazarice. Znaš gdje je to? Bio si na nekom od Vidovdanskih sajmova! Dobro mjesto, i bolje od Oćestova, željeznička stanica usred sela, sve ti je dostupno. Ne bi ga napustio dragovoljno nijedan učitelj, a ne bi ga napustila ni Elvira Tarnovski, tvoja kolegica iz škole, da ne mora otići za mužem, oficirom, u Bosnu… E, sad, problem radnog mjesta ne postoji. I to je meni glavno! Eno ga u Oćestovu, jedno, eno ga u Uzdolju, drugo! Ima mjesta i za tebe, koji Srbe dobro poznaješ, i za Šteficu, koja je Srbe došla po kazni upoznati! Inače, Štefičinu sestru, koja je kažnjena istom kaznom, smjestili smo u Vrbnik. To je dobar uzorak srpstva! Ali, tko će od vas dvoje, od tebe i Štefice, na koje od ta dva mjesta, ja neću odlučivati. I to jest problem! Ne za mene, za Oćestovljane! Oni u Uzdolju o tome nemaju pravo raspravljati. Moraju se zadovoljiti onim što im se pošalje… Vujo Muždalo želi da ta, što je u Oćestovo došla tebe zamijeniti, tamo i ostane. Jer da njegova kći ne može živjeti u stanu s neoženjenim muškarcem. Stara Vojina pjesma! Ne želi da mu se kći uda za *Bunjevca,* a to nema hrabrosti reći! A Tanjge kažu da je selu dosta učiteljica, hoće muškarca, i to tebe. Kažu da ova što je po kazni došla upoznati Srbe, ima veću šansu da ih upozna ako je pošaljemo u Uzdolje, tamo gdje je Đujić čitav rat imao sjedište, i tamo gdje se i danas javno i tajno srbuje, nego ako ostane u Oćestovu, gdje se prestalo srbovati kad su svi Oćestovljani otišli za Obradom Kneževićem u partizane. Kako će ta prepirka između Vuje Muždala i braće Tanjga završiti ne zna se, treba čekati. Ali, ne zaboravi, Luka je član Prosvjetnog savjeta, koji će o tome odlučivati… Zato ja tebi sada dajem dopust. Tako, do početka škole nakon novogodišnjih praznika! Onda idi u Oćestovo, vodi peti i šesti razred i čekaj rasplet. Dolazi polugodište, pa zimski praznici. Valjda ćemo do početka februara znati ostaješ li u Oćestovu ili odlaziš u Uzdolje. Šta te je briga kud išao da išao! Odeš li u Uzdolje, upoznat ćeš djecu onih koji su pljačkali prominjska sela. Vidjet ćeš, nisu nimalo strašni dok im na glavu ne nabiju šubaru s mrtvačkom glavom.”

Dok smo, dragi Zlatko, pohađali istu školu i stanovali u istom domu,

kako sam ti već pisao, ja smo i Ružica ljubovali na hodnicima domske i školske zgrade, na dvorištu, na izletima u okolicu i na odlascima u kino. A tek potkraj druge godine, kad smo stekli neograničeno povjerenje upravitelja doma, i njenim povremenim dolaskom u knjižnicu, gdje bismo proveli neko vrijeme, do gašenja svjetla, kad smo, da ne bismo izgubili upraviteljevo povjerenje, po mraku odlazili na spavanje svako u svoju sobu.

Kad se ona preselila u zadarsku školu, a ja otišao na odsluženje vojnog roka i dospio u Ćupriju, u blato i maglu pored Morave, ljubav smo nastavili pišući jedno drugomu pisma. S moje strane rijetka i mrzovoljna, a s njene puna čuđenja što rijetko pišem i što su mi pisma, i kad ih se udostojim napisati, puna neshvatljiva gnjeva.

Kad sam se iz Ćuprije vratio, ona se nalazila u Primoštenu, gdje je majci pomagala u branju višanja i buhača, u žetvi ječma, boba i leće i u sušenju smokava. Taman posla, da sam je došao posjetiti i pokazati se pred njenom majkom! Kakva je, da bi majci pokazala kako sa mnom nema ništa, otjerala bi me bacajući na mene kamenje.

Kad je njoj počela nastava u Zadru a ja postao učitelj u Oćestovu, svakog sam dana sa sobnog prozora mogao vidjeti kako autobus odlazi u Zadar. Kad bi me Milica na nastavi zamijenila u subotu, mogao sam preko vikenda otići u Zadar i vidjeti je. Jest pet sati vožnja po makadamu tamo i pet sati po istom putu ovamo, jest trošak, ali, što god da jest, kad bi mi ona dopustila, ja bih je posjetio. Protiv njene volje nikada ništa nisam učinio, pa ni u Zadar došao, da bih joj, nakon godine dana provedene u kalu i magli, poljubio zelene oči.

Ne smijem k njoj dolaziti. Neka pišem! Može li me, dođem li, ne dočekati na autobusu? A dočeka li me, može li se sa mnom ne poljubiti? A poljubi li me pred putnicima i slučajnim prolaznicima, bit će to prvi put da me javno ljubi upol bijela dana. Vidjet će je netko od poznanika, možda i netko od nastavnika, i što o njoj taj nakon toga može misliti!… A gdje ću se smjestiti kad u Zadar dođem? U hotel? Mogu, ali me ona tamo ne može posjetiti. Hoćemo li susrete zakazivati u parku, pa da mi ona dolazi i sa mnom se ljubi iza grmova šimšira i lovora, kao što to čine neke njene kolegice *na zlu glasu*? Ni hotel ni park! Ne, zaboga! Ona mene voli, ona nikoga nema osim mene, ona nikoga neće imati ako je ja napustim, ali ona se sa mnom ni po hotelima ni po parkovima neće vucarati, dok za to ne dođe vrijeme. A vrijeme za to još došlo nije!

Da se smjestim kod nekog poznanika i nju posjetim dolazeći u dom gdje stanuje? Ni to ne dolazi u obzir! Iako za mene znaju sve njene kolegice, iako za mene znaju njene odgojiteljice, i ni za koga od njih, kad bi me vidjele, ne bih bio *čudo neviđeno* ako se u domu i osobno pojavim, ona moje pojavljivanje u domu ne dopušta. Jer bi u tom slučaju nju učinio ravnom onima koje iz doma noću bježe i skiću se s kojekim,

najviše s podoficirima iz zgrade preko puta doma. A sebe bih učinio sličnim momcima iz susjednih Arbanasa koji se kao mačori motaju oko domske zgrade i po danu i po noći. Ne, ona ne želi ni da ja nju dovodim u nepriliku, ni da sebe ponižavam. Ona ne želi da moj dolazak ponizi našu vezu, koja je za tri godine trajanja ostala čista kao, kako u pismu piše, *jutarnja kaplja rose na višnjinu listu.*

I što da joj otpišem kad sam znao da je u pravu? A opet, vidjeti sam je morao. Pošto-poto morao! Makar ponizio i sebe i nju. Pa ne mogu, da bih je vidio i s njom se nastavio viđati, očekivati povratak na stanje koje je prethodilo odlasku iz Knina, kad smo stanovali u istoj zgradi! To se više nikada neće ponoviti i mi moramo naći nov način da se sastajemo, makar i na ulici, makar i po parkovima.

Odlazeći od Novakovića džepova punih novca, uvjeren da je s tolikim novcem pri sebi ne mogu uvrijediti i ako je poljubim na izlasku iz autobusa, svratio sam u prvu krčmu, onu ispod pošte, i napisao joj pismo:

Odlazim u Prominu i tamo ću s roditeljima provesti Božić. Kako sam ti to u više pisama pisao, želim novu godinu dočekati uza te, što god ti o tome mislila i kakve god ti to neugodnosti stvaralo. Nova je godina u petak, a ja ću doći u četvrtak popodnevnim autobusom. Drago bi mi bilo da me dočekaš na autobusu i da se o svemu dogovorimo. Ako to ne možeš, ili ti je neugodno, onda znaj da ću odsjesti u hotelu, koji je u neposrednoj blizini autobusnog kolodvora, kako su mi rekli kad sam se interesirao za konačište u Zadru. Ako me dočekaš na autobusu i kažeš da si mi našla jeftiniji smještaj u privatnoj kući za ona tri dana što ću ih u Zadru provesti, poslušat ću te i tamo ću se smjestiti.

Gdje ćemo dočekati novu godinu? O tomu se ti pobrini, a ja ću biti zadovoljan što god ti nađeš i predložiš. Ali te molim da izbjegneš veliko društvo, koje bi me zamaralo, jer bih mu morao pokloniti više pažnje nego tebi. Dvije stare moje znanice i tvoje sadašnje prijateljice Neda i Dragica bile bi oko jednog stola sasvim dovoljno društvo. Može nam se i Katica pridružiti! Ja osobno, kad bi ti to mogla, volio bih da za stolom budemo nas dvoje sami. Ja ne dolazim ni radi društva, ni radi provoda ni radi dočeka nove godine, ja dolazim samo radi tebe. Kad ti to ne bi bilo teško, ponavljam, volio bih da tako i uradimo.

Ne budemo li sami u novogodišnjoj noći, u tri dana moga boravka u Zadru moramo naći vremena za nas dvoje. Imam ti mnogo toga reći, imat ćeš mi mnogo toga reći! To što se reći ima, a u pismima za godinu i pol dana nismo mogli napisati, ne smije odnijeti zaborav. To mora biti rečeno, ostati među nama i vezati nas jedno uz drugo. Često si mi pisala da bez mene ne možeš, često sam ti istim riječima uzvraćao. Sad to što smo jedno drugom rekli, treba i u čin pretvoriti.

Dočekala me je na autobusnom kolodvoru. Nije mogla ne dočekati,

stavio sam je pred gotov čin. Naime, nije mi imala vremena pismom odgovoriti da me neće dočekati. A možda i stoga što joj se učinilo lakšim da se sa mnom sastane prilikom mog izlaska iz autobusa, nego da me dođe tražiti na recepciju hotela. Ali na autobusni kolodvor nije došla sama. Povela je sa sobom Dragicu i, kako sam nju poljubio, tako sam poljubio i njenu prijateljicu. Ni pred majkom se takvog ljubljenja nije imala razloga postidjeti. Ta se uvijek znala iza zavjese zakloniti!

Ušli smo u obližnju restauraciju i Dragicu smo, prije nego će nas napustiti, počastili pićem stojeći za šankom. Kad nas je Dragica napustila, potražili smo stol u dnu dvorane, sjeli jedno nasuprot drugomu, šutjeli i gledali se. I, čini mi se, pitali se gdje smo to i što smo to, kad više nismo učenici jedne škole i stanari jednog doma?

“Nemoj misliti da ću ja s tobom ići u hotel kad tamo odavde pođeš!” rekla mi je.

“Nisam to ni očekivao! A ni tražio to od tebe nisam!” odgovorio sam joj.

“Kako nisi tražio? A pismo si završio kako ćemo sada, kad sam ti pristala biti žena, kad si ti rekao da bez mene ne možeš a ja da bez tebe ne mogu, *to što smo jedno drugomu rekli treba i u djelo pretvoriti.* Nego što si ti pod tim *da prijeđemo na djelo* mogao misliti nego da sada pođem s tobom u sobu?”

“Na nešto sasvim drugo! To što ti misliš da sam mislio, ne bih pomislio ni kad bi sada, iz ovih stopa, u hotelsku sobu pošla. Što sam mislio, kazat ću ti, ako uspijem, u ova tri dana. Ali te već na početku molim: ne boj me se, ništa neću učiniti preko tvoje volje; ne udaljavaj se od mene, budi uza me! Bez tebe sam nesiguran, s tobom uza se imam oslonac. Vjeruj mi i ne boj me se!”

“No! Da se ne bojim! A kako se zla ne bih bojala?” rekla je, a ja sam prasnuo u smijeh.

Godinu smo tisuću devet stotina pedeset i četvrtu, tri godine i četiri mjeseca nakon poljupca na brvnu preko Orašnice — kad su joj nedostajali četvrti i peti razred da postane učiteljica i, prema danom pristanku, odmah potom moja žena — dočekali u hotelu gdje sam odsjeo. Ni zaboga u mojoj hotelskoj sobi, već u svečano okićenom restoranu hotela, za stolom za kojim smo bili ona i ja i tri njene prijateljice, Katica, Neda i Dragica. Sve tri i u ulozi svjedoka kako je ona sa mnom dočekala novu godinu! Sve na moj trošak i moje veselje! Jer je to tako ona htjela i jer je meni, nakon blata uz Moravu i života s *majstorima zabušavanja,* bio vrhunac sreće biti u blizini njene kose, njenih očiju i njene neugasive potrebe da mi se opire i da me, istovremeno, u stopu slijedi, da pruža ruku za mnom, koju će, kad joj se na poziv pokušam odazvati, upotrijebiti da me od sebe odmakne i postavi na pristojnu udaljinost, ni odveć veliku ni odveć malu.

Zabava će se završiti u jutarnjim satima, a nas petero smo je napustili u jedan i pol, jer je njima odgojiteljica Kata Begović izlazak iz doma dopustila do dva sata. Sad ih budna čeka. I one je budnu i zabrinutu neće držati i nakon druge noćne ure. One su cure koje se drže reda, a ja moram biti momak koji taj red poštuje. Baš onakav kakvog su me cure predstavile odgojiteljici Kati.

Prošli smo kroz vrata koja iz restorana vode do recepcije hotela i došli do mjesta gdje ćemo se razdvojiti, one kroz izlazna vrata otići svojoj odgojiteljici Kati, a ja podignuti ključ kod recepcionara i uz stepenice se uputiti do svoje sobe na trećem katu. Dok sam predizao ključ, neka joj je od prijateljica rekla neka me poljubi za laku noć. Ona se na taj podvig osmjelila tek kad su one došle do izlaza, a ja zagazio na prvu stepenicu. Pretrčala je razmak koji nas je dijelio i stala preda me.

"Što, zar me se više ne bojiš?" pitao sam je.

"Budalo!" rekla je i dala mi dva poljupca za laku noć. Uzvratio sam joj poljupce na isti način, a ona je izrekla ono što će postati temelj naših odnosa do sklapanja braka: "Budalo, ne bojim se ja tebe. Ja se bojim sebe."

U dva dana, koliko ću još toga puta u Zadru ostati, družeći se po restoranima, odlazeći gledati filmove u dvije kinodvorane, posjećujući predstave u kazalištu i kazalištu lutaka, u razgovorima što smo ih neprestance vodili, mi smo onaj rastanak na recepciji, kad ja odlazim u svoju hotelsku sobu a ona u svoj dom, i ono što je ona tom prilikom kazala o strahovanjima, pretvorili u opće mjesto, u miljokaz od kojega nas put vodi k željenom cilju da postanemo muž i žena.

Pretvarajući tu uzgrednu zgodu i uzgred izgovorene riječi o strahovanjima u putokaz, izbjegli smo patetično zaklinjanje da ćemo se toga pravca držati. Sve smo to činili u šali, nastojeći da nam to, čim ga se sjetimo, bude izvor smijeha. Ona će se, s mojim dopuštenjem i uz moju podršku, čuvati mene kao mogućeg zla dokle god bude htjela. Ona će se i od sebe same čuvati kao od mogućeg izvora neprilika, na što ću ja gledati blagonaklono. Uza sav taj strah i sva ta osiguranja, ona će od mene biti neodvojiva kao što je neodvojiv čičak od nogavice putnika koji je prošao preko livade i dao priliku čičku da mu se za nogavicu uhvati sitnim pandžama.

Da se na taj dogovor podsjetimo, u pismima što ću ih joj, kad iz Zadra odem, od tada pisati, zvat ću je *moj čičak*, a ona mene u svojim odgovorima *moja nogavica.*

Eto ti ga na! Strah od onoga drugoga i strah od sebe sama, kao strahovi nadvijeni nad očuvanje nevinosti, sveli su nas na sliku *čička* prilijepljena za *nogavicu* putnika koji hoda livadom, na kojoj je trava nepokošena i staza neutabana. Postali smo *čičak* i *nogavica* i bit ćemo to dok nam se bude htjelo biti i dok se to bude moglo biti.

Ne bih ti, dragi Zlatko, želio ponovo ispisivati laudu nevinosti. Onomu što sam već rekao, ovdje bih samo dodao da mi je žao kad se na nevinost gleda kao na uskraćivanje užitka, a ne kao jednom u životu dan nam užitak nad užicima i što se na taj način, budući da ih dobar dio žuri što prije s nevinosti prijeći na putenost, čovjeka osiromašuje za doživljaj užitka od kojega bi mogao čitav život, sjećajući ga se, uživati. Svjestan sam kako je moj stav prema nevinosti, u mladosti kad sam je uz Ružičinu asistenciju prakticirao i u starosti kad o njoj lamentiram, uzaludno preporučivati onomu tko užitak nevinosti nije uspio doživjeti i ne zna što bi to moglo biti, osim da je to vrijeme slično vremenu posta i žudnje za punom trpezom. Ako je to moguće, ako to nije svetogrđe, onda je pričati nekomu o užitku u nevinosti isto kao i nevjerniku, koji nikad u svom duhu nije osjetio Božju nazočnost i snagu koju čovjek iz te nazočnosti crpe, pričati kako ti sam Božju nazočnost u sebi osjećaš i sve korake što ih poduzimaš — poduzimaš oslanjajući se na iskustvo te nazočnosti. Isto! Jer jedno i drugo pretpostavlja iskustvo, pa tek onda spoznaju. Bez iskustva tu se nema što spoznati!

Ružica je, odlučna da ustraje u radostima nevinosti — u razgovorima, u pisanju pisama, u poljupcima, u dodirima, u mirisima i u mnoštvu drugih lijepih i dragih oblika radovanja — otkrila dva izvora opasnosti da se radost nevinosti prekine: to sam ja, to si ti! Bojim se tebe, ali se više od tebe bojim same sebe. Za to treba izbjegavati prigodu, kad se neću moći oduprijeti ni tebi ni sebi! Mudrost nas uči da *prigode beru jagode,* mudrost kojoj ne poznajemo priču iz koje je, kao sve mudrosti, nastala.

Međutim, osim onih što ih je Ružica otkrila, postoji još jedan izvor opasnosti. To su oni koji ne znaju što je radost nevinosti, oni koji su nevinost propustili doživjeti i oni kojima je nevinost nasilno oduzeta. Rijerčju, oni koji putenost nose na dlanu i nude je onomu tko prvi naiđe. Upravo ti o toj vrsti opasnosti, dragi Zlatko, sada nešto želim pričom kazati.

Tek što sam se iz Zadra vratio u Oćestovo, preko noći je s jakom burom pala kiša i smrznula se na zemlji i na stablima. Preko dana je na zaleđenu zemlju i drveće napadao gust snijeg. Teret leda i snijega nisu izdržale mnoge grane na stablima, ali ni telefonske žice. Prekinut je željeznički i cestovni promet, iz sela se nije moglo ni otići ni u nj doći. Ali se po selu, kad su smetovi prokrčeni lopatama, a kroz snijeg i preko snijega bili napravljeni nogostupi i prtine, moglo hodati. I škola nije prestala raditi, odnosno, nisu zbog snijega produženi novogodišnji blagdani.

Preuzeo sam nastavu u petom i šestom razredu, Milica i Štefica nastavile su rad u nižim razredima. Bilo je onako kako sam se dogovorio s prosvjetnim inspektorom. Uz nervozu koju je u meni izazivala

neizvjesnost hoću li iz Oćestova otići ili ću tu ostati prilijepila se i nervoza od izolacije. Nisam mogao otići u Knin i raspitati se kod Novakovića kako stvari stoje s mojim poslom; nisam mogao upotrijebiti telefon s pošte u Pađenama i upitati znalce kako teče sukob između Miličina ćaće i Luke Tanjge. O čijem je ishodu ovisilo konačno rješenje onoga što me je činilo nemirnim.

Međutim, unutar tih nevremenom zadanih okolnosti i tih nemira i neizvjesnosti, ne jedino mojih, od prvog se dana između nas troje počelo razvijati nešto što bi se, uvjetno rečeno, moglo nazvati dramom, a bez tih uvjeta, tragikomedijom.

Hrane smo imali dovoljno. Meso su nam donosili seljaci. Nešto darovi od svinjokolja, a nešto od klanja ovnova uoči pravoslavnog Božića! Kruh je mijesila i pekla u pećnici Milica, baš kako valja, da od njega pola dana miriše čitav stan. Vina Milica i ja nismo pili, a ako ga je trebala naša kolegica — a ona ne samo što ga je trebala nego bez njega nije mogla ni biti — nije se morala zamarati ni putovanjem ni snijegom da do njega dođe. Dovoljno joj je bilo preko dvorišnog zida pozvati prvog susjeda, dati mu novac i praznu posudu pa će učas dobiti vina onoliko koliko je platila, odnosno koliko u posudu može stati. I ona se to, kad bi joj vina ponestalo, nije ustručavala činiti. Što ne bi? Zar vino nije hrana? Dabome, priznat će joj svaki seljak, ako joj nas dvoje trezvenjaka i ne priznamo.

I ogrjeva smo imali dovoljno. Kvrgava hrasta i graba iz okolnih šuma, koji grije dva puta, jednom kad ga cijepaš a drugi put kad izgara. Ali smo s ložištima bili oskudni. Imali smo samo dva. U razredu kaljevu peć, dovoljno veliku da ublaži studen u razredu, ali malenu da bi učitelj sa sebe skinuo kaput u kojem je do razreda došao. A u stanu sa tri sobe, s hodnikom i stubištem, s kuhinjom i ulazom u potkrovlje, s vratima i prozorima koji nisu baš najbolje ljubili pragove, imali smo samo jedno ložište, u kuhinjskom štednjaku. Tamo gdje smo jelo kuhali, tamo smo se nas troje, dok bi se nalazili u stanu, jedino mogli ogrijati.

Preko dana, dok jedno od nas vodi nastavu, kraj štednjaka bi se grijalo dvoje. A uvečer, kad nastave nema, netko bliže netko dalje, nitko rado u blizini vrata i prozora, spram svjetlosti petrolejske lampe, do odlaska na spavanje u dozlaboga hladnim sobama, oko vatre u štednjaku okupili bismo se sve troje.

Moji i Miličini odnosi bili su do kraja definirani i, očitovalo se to na tim sijelima uz štednjak, kad bismo bili sami, ostali nepromijenjeni i nakon moga povratka iz Sinja. To, da je njen otac na moje upražnjeno mjesto, usprkos inspektorovu protivljenju, doveo novu učiteljicu, za mene nije bilo iznenađenje. Ta nesnošljivost Miličina oca prema meni postojala je od početka i, pokazalo se, nije nimalo zasmetala uspostavi naših prijateljskih odnosa. Kad na naše odnose nije do sada utjecala,

zašto bi Vujina nesnošljivost prema meni na te odnose utjecala sada?

Kušnju za naše odnose, što ću spoznati već na prvim sijelima, predstavljat će Štefica, odnosno stav koji ću prema došljakinji zauzeti. Da Milici ne bih učinio ništa nažao, stao sam uz nju, uz *svoje kućno čeljade*; a da se ni došljakinji ne bih zamjerio, zauzeo sam prema njoj ispitivački stav. Da vidim tko je ta žena! Da doznam što joj se događalo prije nego je po kazni ovamo poslana! Da joj, što se ono kaže, zavirim u dušu, pa ću tek onda smisliti što mi je činiti i kako se prema njoj postaviti. Nadao sam se da to istraživanje Milici neće smetati. I vjerojatno joj smetalo ne bi da je palo na početak, onda kad su se njih dvije susrele i počele se međusobno upoznavati. Ali, sada, nakon dva mjeseca boravka uz isti štednjak, kad su se njih dvije upoznale i temeljito zamrzile, Milici je smetao i moj ispitivački stav.

"Što imaš ispitivati? Zar se i na prvi pogled ne vidi!" govorila mi je. A to je po svom smislu bilo isto ono što mi je rekla kad sam Šteficu prvi put susreo. Ono kad mi je one slike uručivala!

"Pusti me! Samo me pusti!" odgovarao sam Milici.

Njih su se dvije mrzile onom mržnjom koja je toliko temeljita i sveobuhvatna da je se iskazivati plaše i oni koji je u sebi nose. Jer, eksplodira li, i njih će same razoriti! I da bi izbjegli vlastito uništenje, pribjegavaju himbenoj uljuđenosti. Ono, *izvana gladac, a unutra jadac*! Razmjeri mržnje kod obje bili su isti i mala se razlika svodila samo na sadržaj. Milica je Šteficu mrzila kao što se mrzi uljez gadljiva izgleda i ogavna zadaha, koga iz svoga tora možeš istjerati samo tako da mu u toru postane nepodnošljivo. Zato mu pravi smetnje na svakom koraku! Štefica je, pak, Milicu mrzila također onako kao što se mrzi ljigav, sluzav i smrdljiv stvor kojeg si zatekao tamo gdje si došao i, namjeravaš li ga se riješiti, možeš samo tako da ga nagaziš i prignječiš.

Kad sam to vidio, pitao sam se što to Vujo čini svojoj kćeri i ima li ta kći snage ocu reći neka onu koju joj je u tor poslao pusti da ide u Uzdolje i tamo na djeci uči ljubav prema Srbima, a ne da je drži ovdje, u njenu toru, gdje će tu ljubav vježbati na njegovoj kćeri?

Da Šteficu upoznam s one druge strane prigodu mi je pružilo vrijeme kad bi Milica bila na nastavi, a ja se i ona, kako od studeni nismo mogli boraviti u svojim sobama, nalazili u kuhinji, ja s knjigom, koju mi ona, uvijek bez ičega u rukama i uvijek spremna na razgovor, nije dopuštala mirno čitati.

I bez moje i Miličine pomoći, od nekoga je o meni saznala sve što je poželjela znati. I kojem narodu pripadam, i kakav imam odnos prema vjeri, i na čijoj sam strani bio u minulom ratu i može li se preda mnom slobodno govoriti. Čini se da su svi odgovori na njena pitanja o meni, koje joj je dao nepoznat netko, bili prolazni i pozitivni. Osobito onaj *da sa mnom može o svačemu slobodno govoriti i neka se ne boji da ću je nekom*

*za nešto prijaviti*! Nagađam i tko bi je mogao informirati. Ako se ne varam, to je mogla biti Katica Jeričević, buduća moja i Ružičina vjenčana kuma, koja je bila učiteljica u susjednom Radučiću, gdje je stanovala sa sestrom Valerijom i meni se, kao Hvaranka, mještanka sestre Domine, približila po *srodnosti duša* čim sam postao učitelj. Je li ili nije, ne znam, ali ako jest, onda mi je kuma Katica omogućila da lako saznam zašto je Štefica došla u Oćestovo i kako je doživjela dolazak u kninsku zabit na preodgoj.

Štefica i njena sestra, obje učiteljice iz nekog od sela iz okolice Varaždina, gdje su i rođene i završile učiteljsku školu, po kazni su premještene u sela oko Knina, a da nijedno nedjelo za koje bi im se na sudu moglo suditi, nijedan prijestup za koji bi disciplinski mogle odgovarati, nisu napravile. One su bez suđenja i osude, bilo na sudu bilo pred kakvom disciplinskom komisijom, kažnjene kao mjeru opreza. Za njih se pretpostavljalo da bi, kao učiteljice koje s *religijom nisu raskrstile,* a o teoriji *odumiranja nacija* nemaju dobro mišljenje, u katoličkim i hrvatskim selima mogle surađivati sa župnicima i prikrivenim nacionalistima ili samo biti popustljive prema njihovu uplivu na odgoj djece u školi, pa su komunističke vlasti, prosvjetne i političke, prema ustaljenoj praksi odlučile da ih *prekomanduju* u mjesta sa srpskim i pravoslavnim stanovništvom, gdje njihovo šurovanje s klerikalcima, klerom i nacionalistima neće biti moguće.

To nedjelo bez nedjela i taj prijestup bez prijestupa kao uzroci kazni iz predostrožnosti mogli su se prikazati i onako kako ih je meni inspektor Novaković prikazao. Sestre su ovamo poslane da Srbe upoznaju i zavole; a lakše će ih upoznati i brže zavoljeti tamo gdje su Srbi veći Srbi, u Uzdolju i Vrbniku, četničkim ratnim sjedištima, nego u Oćestovu, gdje su Srbi u manjoj mjeri Srbi, jer su listom bili partizani.

Ali, kako god to preventivno kažnjavanje bilo prikazano, onako kako ga je Novaković u šali prikazao ili onako kako ga je, uz štednjak se grijući, prikazala Štefica, po onome što sam tih dana mogao vidjeti i, uz štednjak se grijući, čuti iz usta jedne od sestara, ta kazna neće dovesti ni do boljeg poznavanja Srba ni do cvjetanja ljubavi prema njima, nego baš obratno, pojačat će nerazumijevanje i odbojnost do razina koje kod dviju učiteljica prije kažnjavanja nisu postojale.

Ishodište njena zaziranja i straha od Srba, što je izravno vodilo u mržnju, meni je, koji odavno s njima živim i imam dobro i loše iskustvo, postalo neshvatljivo kad sam je upitao gdje je ona i kada sa Srbima živjela da je na njih postala toliko bijesna, a ona mi na to odgovorila da s njima, štoviše, ni u njihovoj blizini, nije nikada živjela. Nikada i nigdje prije ovoga sada i ovoga ovdje!

“Taman posla da s njima živim od svoje volje! Živim s njima samo pod prisilom, otkako su me *drugovi* ovamo poslali da ih upoznam i

zavolim. Upoznajem ih, ali ne primjećujem da bih ih po ovome što od njih doživljavam, mogla zavoljeti."

Meni ta apriorna rezerva prema Srbima, rezerva netemeljena na lošu iskustvu, nije bila shvatljiva. Nije ni mogla shvatljiva biti, jer ja, i pored svih onih strahova od četničke zasjede i noža u minulom ratu, Srbe nisam mrzio. Zapravo, nisam mogao mrziti! Ja sam pravio razliku između onoga što je s jedne a što s druge strane rijeke, ne da bih ono što je s druge strane mrzio već da bih to cijenio i zaštićivao, očekujući da će to isto i druga strana prema mojoj strani činiti. Pri samoj pomisli da bih Srbe mogao mrziti, hvatao me je stid; a na svaki valjan razlog s povodom da ih zamrzim u meni se rađalo samosavlađivanje jače od toga razloga s povodom.

"I to s iskustvom koje u sebi nosim! A kad bih bio bez toga iskustva kao što si ti, bez pamćenja straha da će me iza grma dočekati bradati i kosati s nožem u ruci, ja, valjda, Srbe od Hrvata ne bih ni razlikovao", rekao sam Štefici.

"Kako možeš takva gluposti govoriti?" bjesnila je na mene. "Kako možeš govoriti da smo ti ja i Milica isto!"

"Ne, nisam rekao da ste mi isto! Ona mi je zasad od tebe bliža!"

"Zar tako?"

"Baš tako! Sebe i ono što jesam mogu na najbolji način sačuvati ako štitim drugoga i poštujem ono što on jest. On će mi, ako je čovjek, istom mjerom vratiti. Ne diram ja Miličinu posebnost i ne dopuštam da ona u moju dira; štitim njenu posebnost i uživam od nje zaštitu svoje posebnosti. Što mogu", objašnjavao sam razljućenoj Štefici, starijoj od sebe deset godina, ženi s iskustvom koje je od mojega različito, "ta mi je filozofija od pradjedova ostala u krvi."

Dok je u bijesu protiv Srba nisam ni shvaćao ni podržavao, čak sam je pokušavao urazumiti, jer će je taj bijes samu rastrojiti, bijes i mržnju koju je usmjeravala prema onima koji su je digli iz pitomog sela i poslali ovamo u divljinu, i prema onima koji ovdje odlučuju u koje će je selo trajno smjestiti, mogao sam razumjeti dok jedne i druge, sve koji je progone, ne bi proglasila Srbima.

"Dobro, ako su ovi ovdje Srbi, valjda oni koji su te odozgor ovamo potjerali, nisu bili Srbi?" čudio sam se.

"Ako nisu Srbi, jesu komunisti! A to ti je isto!" odgovarala mi je sva zajapurena.

Za mene to, kako god okrenuo, isto nije moglo biti, pa sam je nastojao urazumiti i pozivao je da pokloni pažnju ovdašnjim ljudima i vidjet će da oni nisu ni komunisti ni ljudi koje bi sve odreda trebalo odbaciti. Vidjet će da su najbolji kad su pravoslavni i onoliko Srbi koliko im to pravoslavlje nalaže, da su najbolji kad njima vlada vlastito srce, kad njima ne manipulira *srce tame*, ni ono s Oplenca ni ono iz dvora na

Dedinju u kojem se sada šepiri i mrgodi *othrvaćeni* Zagorac. Neka potraži ovdašnje Srbe koji žive prema otkucajima svoga srca, pa makar koliko im broj bio malen.

Međutim, moji pokušaji da je urazumim, njen bijes nisu utišali ni njena uvjerenja korigirali. Štoviše, njen bijes je postajao sve veći, a njena uvjerenja sve tvrđa i tvrđa. Mogao sam to trpjeti, dok ne bi počela psovati i lupetati koješta. U tom trenutku, koliko god mi bilo hladno kamo god otišao, a najhladnije ako odem u svoju sobu, ja bih se odvajao od toplog štednjaka i ostavljao je u kuhinji samu.

U kuhinji bih se pojavio tek kad bi Milica završila nastavu, i došla se uz štednjak ogrijati, a razred ustupila onomu od nas dvoje čija smjena dolazi na red.

Pošto sam to učinio dva puta, da sam je na vrhuncu bijesa i lupetanja gluposti ostavljao u kuhinji, a sam se odlazio u svoju sobu smrzavati, sama mi je predložila da o tome — u čemu se ne slažemo — više ne razgovaramo. Ne želi da me nađe zaleđenog u sobi! A ja sam joj se na uviđavnosti zahvalio… Zaista, nikada više o tome, koristeći Miličinu odsutnost, nismo razgovarali. U Miličinoj prisutnosti ni do tada nismo ni riječi o tim škakljivim stvarima zucnuli. I tako su ti žučljivi izljevi bijesa i mržnje potonuli u ponore njena duha, otkuda su, kad su joj rekli *da preda mnom može slobodno govoriti,* i šiknuli.

Nisam se s njom složio, ali je nisam ni odgurnuo od sebe. Sažalijevao sam je! Nju moje sažalijevanje neće zadovoljiti, ali će ga iskoristiti da bi me osvojila i mnome zavladala na drugi način.

To bi se događalo uvečer, kad bismo se okupili oko štednjaka i pokušavali barem do deset sati, što je u zimsko vrijeme duboka noć, provesti na toplu i bili bez ikakve zabave osim one koju nas troje sami sebi i sami za sebe možemo prirediti.

Nakon večere, koju bismo zajedno pripremali i zajedno jeli, Milica i ja, ako bismo što pili, pili smo vodu, i onu od otopljenog snijega, a Štefica bi u svoju čašu do vrha nalila crnog vina i počela ga gutljaj po gutljaj, u čestim navratima, ispijati. Valja reći, nijedne večeri, ni onda kad bi završila u sluđenom stanju, ne bi popila više od dvije čaše vina. A svake bi večeri, pijuckajući malo-pomalo, ispila po jednu punu čašu i drugu do polovice ispunjenu. No, i ta mala količina vina, ispijana u trajanju od četiri sata, količina koja nikoga ne može učiniti pijanim, na nju je od prvog trenutka imala učinak kao da je u sebe namah ulila pola litre i nastavila piti do tri. Ne da bi uz čašicu i pol postala opuštena i vesela, nju bi ta mala količina vina, ispijana u trajanju od četiri sata, činila uzbuđenom, ponesenom i za nečim zaluđenom. Kod nje se to stanje općeg poleta, da ne kažem uznesenja, iskazivalo potragom za nečim nedosegnutim u trijeznom stanju, štoviše, u trijeznom stanju zabranjenim. U potrazi za nečim! A za čim? Sama bi sebi na to

pokušavala odgovoriti tako da je i mi čujemo!

U različitim oblicima, koristeći i najsitniji povod, uzdišući za tim vremenima, pričala nam je o zabavama što su ih seoski učitelji, tamo u selima gdje je ona službovala prije nego što su je *šutnuli* ovamo, priređivali od subote uvečer do ponedjeljka ujutro; iz tjedna u tjedan, svakoga tjedna u stanu drugog učitelja jedne od škola što ih je opasivao taj krug i povezivalo to zajedništvo. Bilo je u tom društvu bračnih parova, neudanih i neoženjenih, bilo je tu zaručenih, a svi su se osjećali i ponašali kao slobodni i ni za koga vezani. I ničim sputani! Ona nije bila vezana ni za koga, njena se blesava sestra vezala, pa se i odvezala, zbog čega je sada drže raspuštenicom, oni koji za tu vezu znaju, iako ona tu vezu nikada nije ozakonila pred matičarom ni blagoslovila na oltaru. Na tim je zabavama bilo zaista zabavno, za njih su živjeli od ponedjeljka do petka. Ona bi željela da tih zabava i ovdje bude, da se ova dosada razbije i ova čamotinja u zadimljenoj kuhinji rastjera! Ali kako? Ali s kim? Nema načina i nema se s kim!… Dajte joj čašu da malo gucne!

“Kad ja pijem, vas biste dvoje mogli bar to, da pijete sa mnom koliko i ja! Zar to nije red?”

Nije shvaćala ni prihvaćala zašto Milica ne pije vino — jer joj i samo gutljaj *udari u glavu*, a ona ošamućena ne voli biti; jer joj zađe pod kožu i oblije je rumen, a ona ne voli izgledati crvena kao kuhani rak! Još manje je shvaćala i prihvaćala zašto ja vino ne pijem. Kakva je to obitelj u kojoj mladi, prije nego se ožene i udaju ne smiju piti vino?

“Trijezan se nikada nije oženio! Ako ne piješ, nećeš se ni oženiti!” bio je njen zaključak, kojem smo se svaku večer smijali. Kad god bi nas nudila da pijemo vino!

Uspjela nas je zainteresirati kakve su bile zabave na koje je ona odlazila i u kojima je toliko uživala, ali nas nije uspjela nagovoriti da i nas troje, ovdje kod nas, takvu zabavu upriličimo. Nije nas uspjela nagovoriti ni da pijemo vino i postanemo nečim ushićeni kao ona, ali je uspjela dio svoga ushićenja prenijeti na nas kad je predložila da s njom plešem, bez glazbe, uz njeno pjevušenje, a ja njen prijedlog prihvatio, jer je nisam imao snage od sebe odgurnuti, kad me je uhvatila za obje ruke i, upotrijebivši svu svoju snagu, digla sa stolice.

Njen nasrtaj na mene na početku je i Milica s odobravanjem prihvatila. Uz obrazloženje da će nas ples zagrijati koliko i vatra u štednjaku. Zato, kad smo se nas dvoje naplesali, a Štefica, dajući glazbenu podlogu plesu, i napjevala toliko da je promukla, ja sam za ples zamolio Milicu i nas smo dvoje, i bez glazbene podloge, plesali. Štefica je, pak, sjela uz štednjak i zašutjela samo povremeno kašljucajući. Jer to ne činimo prvi put, jer smo uigran par — ona odlična, ja loš, što daje prosjek dobar — pokazalo se da ja mnogo bolje plešem s vitkom i laganom Milicom, nego s korpulentnom i deset godina starijom Šteficom.

Prvu mi se večer učinilo da je ples slučajan i dobar izum. Zamorni ples sa Šteficom, tromom, uz mene privijenom i nečim egzaltiranom, zamjenjivao bih ležernim plesom s Milicom i do deset sati bih se ugrijao toliko da sam mogao lakše preživjeti onu studen u sjevernoj sobi, koja me je čekala dok svojim tijelom ne bih zagrijao mrzlu posteljinu.

No već treću večer, kad joj se učinilo da smo je njenim izumom i njenim oružjem pobijedili, ne shvaćajući i dalje što to mene i Milicu veže, da nam je i to plesanje dovoljno za izdvajanje i povjerljivo šaputanje, Štefica se pobrinula da sve, kad nije po njenu, izvrne naopačke. Dok smo ja i Milica plesali, ozlojeđena povjerljivim razgovorom što smo ga vodili, a ona ga, jer je bio u natuknicama, nije razumjela, ustala je naglo sa stolice, napustila štednjak, prišla meni i u pijanom zanosu rekla:

“Takav smo običaj mi imali: ako ti netko uzme ono što je tvoje, vrati, pa makar morao upotrijebiti silu.” A Milici odmah potom ravno u oči: “Daj mi ga, on je moj!”

I spram svjetlosti petrolejske lampe vidio sam da je Milica sva pocrvenjela. Sam ne shvaćam šali li se Štefica ili to radi ozbiljno! Ne znam ni što učiniti! Što reći jednoj, što drugoj? Ona je Milicu povrijedila, a ja povrijedit nju nemam snage svrstavajući se na Miličinu stranu! Vjerojatno zato što prema Štefici nije osjećala ništa drugo nego ono što se osjeća prema ljigavu uljezu, Milica se prva sabrala i rekla:

“Evo ti ga! Ali, da znaš, nije on ni moj ni tvoj. Postoji ona čiji je. I to odavno! Imala si je priliku vidjeti na slikama. Ali ti, od sebe, malo što oko sebe vidiš.”

“Ne! On je moj!” glasio je ushićeni odgovor.

“Kad je tvoj, eto ti ga! Ja odlazim na spavanje.”

Znao sam što se dogodilo. Sjetio sam se medicinske sestre s plesa u Mokrom Polju. Bilo je to ponavljanje već viđenoga. Prije odlaska Milica je u mrtvoj, neugodnoj tišini pripaljivala svoju svijeću. Kad je otišla, Štefici sam rekao:

“Plesa je dosta! Sjedni i sjest ću! Naloži vatru i grij se! Nisi joj smjela to učiniti! Ni meni ni njoj!”

“Pa što ti imaš s njom! Što će ti ona! Ona i njen otac! Oni sve mogu i sve imaju, a ja ne mogu ništa i nemam ništa. Neću da tako bude! Neću!”

Očekivao sam izljev bijesa i mržnje. Dočekao sam ga dok sam pripaljivao svijeću. Pokupio sam se i, poželjevši joj miran san, otišao s upaljenom petrolejkom u svoju sobu.

Sutradan sam Milici nasamo kazao:

“Zašto si ono učinila?”

“A zašto joj ti dopuštaš što joj ne bi smio dopustiti? Da se lijepi za te, da te hvata rukama, da ti u plesu naslanja obraz uz obraz! Kad joj to dopuštaš, gadiš mi se isto koliko i ona!”

“Trpimo je! Trpimo se! Ovo utroje trajat će još nekoliko dana. Dok ne završi polugodište i popusti hladnoća!”

“Neću je ni dana više trpjeti. Ni ure!”

“Molim te, Milice, strpi se! Molim te, ne ostavljaj me s njom u kuhinji samog. Ne sili me da rano odlazim na spavanje! Znaš li ti kako ja spavam?”

“Ne znam! Kako?”

“U vunenim čarapama do koljena, u džemperu, u gaćama i hlačama, s rukavicama na rukama, s vunenom kapom preko ušiju na glavi. U mojoj je sobi zima kao na ulici. Kad snijeg vije, a ne prestaje vijati ovih dana, soba je puna snježnih kristala, što ih bura unosi kroz otvore između prozora i pragova. Znaš li sada kako mi je tamo?”

“Dobro! Radi tebe ću je trpjeti!…Ali, da s njom nisi više plesao! Ni s njom ni sa mnom!”

“Neću!”

“Ne smiješ joj dopustiti ni da te dotakne. Kad sjedimo pored štednjaka, moje je mjesto između tebe i nje. Pokuša li sjesti uza te, ne smiješ joj dopustiti!”

“Vrijedi!”

Sljedeće je večeri Štefica plesala sama, kad sam ja odlučno odbio njenu ponudu da zaplešem i nisam joj dopustio da sjedne do mene.

“Plesa, što se mene tiče, više neće biti!” rekao sam. “Neka pleše onaj komu se pleše!”

Tako je bilo svih narednih večeri dok zima nije popustila i mi bili u mogućnosti u većoj mjeri koristiti svoje sobe. Dok telefonske veze nisu proradile i ja od sestre dobio obavijest da je ćaća obolio od tuberkuloze, od bolesti bake Cvite, i da se liječi u kninskoj bolnici! Dok putovi nisu postali prohodni za sva vozila, pa i za bicikle, kad će Štefica, lišavajući se usluga vlaka i autobusa, uzjahati na svoj lijepi bicikl i s njime otići u Knin da pita Mirka Novakovića što će s njom biti, hoće li ostati u Oćestovu ili će otići u Uzdolje!

Vratila se iz Knina ljuća nego što je u Knin otišla. Kazala mi je mnogo od onoga što sam i otprije znao i malo od onoga što do tada znao nisam. Rekla je da su se Miličin otac i Luka Tanjga toliko zavadili, da je ovaj potonji zaprijetio kako će napustiti Savjet za prosvjetu ako se mene ne ostavi u Oćestovu, i kako će zajedno sa seljacima potpisati peticiju Ministarstvu prosvjete sa zahtjevom da mene ostave tamo gdje jesam, i nikakav moj premještaj po prijedlogu iz Knina ne dopuste.

“Tako stvari stoje!” rekao joj je Novaković.

“Kako?” upitala je ona, da bi tu stvar izvela načistac.

“A, da će se morati popustiti Luki Tanjgi, *prvoborcu* i moćnom direktoru kninske *Obnove*. Pokrovitelju sela Oćestova!”

“Zašto? Ja to ne bih učinila na Vujinu štetu. Ja bih zadovoljila i Vuju

i Luku."

"Da čujem što bi ti to učinila?" zainteresirao se šaljivčina Mirko.

"Neka Vujina kći Milica ide u Uzdolje i tamo u učiteljskom stanu bude sama, bez muškarca, a neka u Oćestovu ostane dosadašnji učitelj i ja s njim. Meni u stanu muškarac ne smeta. Meni i tuđi muškarac u blizini dobro dođe. Tako ćete udovoljiti i Vuji i Tanjgi."

"I što ti je Mirko na to odgovorio?" pitam je.

"Kaže: *Pametno, curo, da pametnije ne može biti*!"

"A znaš li što to u prijevodu znači?" ponovo je pitam.

"Ne znam!"

"Ja znam: da melješ gluposti!"

Znala je da ja sutradan odlazim u Knin posjetiti oca u bolnici i da će me ona zamijeniti na nastavi, kao što sam danas ja zamijenio nju. Ponudila mi je svoj novi ženski bicikl, koji, ako vremenske prilike dopuštaju, vozi otkako je ovamo došla i izaziva želju kod svih koji je vide, u selu i u gradu, da im je imati takvo luksuzno prijevozno sredstvo! Kupljeno negdje u inozemstvu, najvjerojatnije u Austriji! Iz Oćestova u Knin i natrag, umjesto vlakom, autobusom ili pješke uz rijeku, biciklom može ići samo onaj komu je silno stalo do toga da se na tom biciklu provoza kroz grad, počevši od Sinobadove glavice do mosta preko rijeke na putu prema Promini. Za to veselje, da se na biciklu proveze kroz grad, morat će, vozeći biciklu pred sobom i pješačeći, savladati na okolišnom putu od Oćestova do Knina i natrag ne samo Bulinu stranu, nego i još nekoliko strmina u dužini triju Bulinih strana. Pa na tom putu i nema ničega drugog do uspona i spustova! Štefica je zadovoljstvo da se kroz grad vozika na svom biciklu, morala skupo platiti, a meni se tolika cijena plaćala. Crkoh od želje da me građani vide kako se vozim na novom biciklu! Kad bi bicikl i moj bio!

A ipak sam bicikl od Štefice uzeo. Zašto? Namjeravao sam, pošto obiđem oca u bolnici, vidim ga i raspitam se kod liječnika kako mu je, produžiti put do Promine, posjetiti majku i preko Brljana se vratiti u Oćestovo. E, na tom putu bicikl će mi dobro doći i biti mnogo bolje prijevozno sredstvo nego da dočekujem autobuse i dijelove puta od jednog do drugog autobusnog pravca prevaljujem pješice.

Iako je znala razloge zašto na put odlazim na Štefičinu biciklu, Milica me ispratila opaskom:

"Lovi te na biciklu! A ti si se ponovo dao upecati. Kao na ples!"

"Nije istina!"

"Daj, *Ivane, molim te*! Vidjet ćeš da je istina!"

I vidio sam!

Završilo je polugodište i Štefica je sa sestrom otišla u Varaždin. Milica je pretežno boravila kod roditelja u Kninu. Ja sam otišao u Zadar i bio s Ružicom tri dana, a kad je ona otišla k teti Lali u Dubrovnik, vratio

se u Prominu i s bratom vadio kamen za gradnju kuće, koju smo namjeravali zidati kad pribavimo novac. Koji još nije bio na vidiku, ali smo ga, sad kad ja imam posao, očekivali.

Preko praznika je Štefica dobila obavijest da na početku drugog polugodišta bude u Uzdolju. Ona se u Oćestovu, zajedno sa sestrom, pojavila dva dana prije mene i tamo zatekla Milicu. U nekakav je kamion uz pomoć sestre i šofera ukrcala svoje stvari, ostavila ključ od sobe na kuhinjskom stolu i, ne pozdravivši se s Milicom, iako je prolazila pored nje, otišla u Uzdolje, gdje je morala upoznati ono što ne zna i zavoljeti ono što mrzi.

Kad sam se dan prije početka škole pojavio u Oćestovu, dočekala me je radosna Milica, rekla da je *onaj vrag otišao* i da se sada mogu preseliti u svoju sobu. Dala mi je ključ i ponudila se da će mi pomoći prenijeti krevet i knjige iz sjeverne u južnu sobu. Kad smo zajedno otključali vrata i ušli unutra, tamo smo našli bicikl i na njenu volanu, na komadu papira, ispisanu poruku neka ga vozim dok ona po nj ne dođe ili mi ne poruči da ga k njoj u Uzdolje dovezem.

“Ne uzjahuj taj bicikl”, rekla mi je Milica, s gađenjem i strahom, kao da je u mojoj sobi, umjesto lijepa bicikla ugledala ružnu zmijurinu. “Odvest će te kamo ne bi smio doći!”

“Ne brini! Znat ću ja sjahati s njega kad vidim da me nosi kamo ne želim ići.”

“*Ivane, molim te*! Sad možeš vidjeti da te na biciklu lovi. Ne lomi vrat iskačući iz sedla toga bicikla u vožnji! Ne sjedaj u njegovo sedlo! Neka sama po nj dođe! I neka je na tom biciklu vrag od nas zauvijek odnese!”

Nije bilo moguće ne vidjeti da me Štefica na bicikl lovi. Zašto bi ga ostavila kad me ne bi lovila? Zar ga nije mogla strpati u kamion? Ali nije bilo moguće ne vidjeti ni kako je Milica preko minulih praznika konačno uspjela uvjeriti ćaću da je na krivoj strani i da mora, radi dobra svoje kćeri, prestati biti tvrdoglav i *staromodan.*

Čitavu su veljaču, koja je bila sušna i topla, vlakom, telefonom i poštom, na sve moguće načine, iz Oćestova u Uzdolje upućivane poruke vlasnici bicikla da dođe po svoje vozilo. A iz Uzdolja su stizali odgovori, neka se ja samo biciklom služim i neka bicikl, ako ga sam ne mogu dovesti, čeka prigodu kad će biti vlasnici uručen. Ima do proljeća, kad se bicikli najviše voze, dosta vremena!… I ta se prigoda ukazala!

Početkom ožujka u hotelu *Dinara* sazvan je sastanak svih učitelja na kotaru. Prvi će dan u obližnjoj osnovnoj školi biti održano usmeno predavanje iz predmeta *upoznavanje prirode i društva,* a drugi će se dan s prosvjetnim inspektorima voditi rasprava o novom planu i programu za osnovne škole. Tko nije osigurao smještaj kod rodbine i prijatelja, bit će smješten u hotel. Jedno prenoćište, dvije dnevnice i vozne karte plaća onaj tko učiteljima i mjesečne *prinadležnosti* isplaćuje. Bolje prigode da

bicikl, sa zahvalnošću što mi ga je dala na upotrebu mjesec dana, predam njenoj vlasnici nije moglo biti.

U Knin sam se na njemu dovezao. Zaključao sam katanac na sigurnosnom lancu, zamolio recepcionara da ga primi na recepciju i na nj pripazi, a ključić od katanca, čim sam je uoči uzornog predavanja susreo, predao Štefici i kazao gdje će u ova dva dana u svako doba naći svoj bicikl. Mislio sam da sam na taj način iz sedla tog bicikla u vožnji iskočio i ostao neozlijeđen.

To sam i Milici kazao čim sam je na predavanju susreo i uz nju sjeo. Ni na predavanjima ni u pauzama od Milice se nisam odvajao, što nije bila novina ni za koga, osim za Šteficu koja je prvi put mogla vidjeti kako se, i kad izađemo iz zajedničkog stana, držimo zajedno. Ako bi pokušala sa mnom razmijeniti koju riječ, a pokušavala je, morala je to učiniti u Miličinu prisustvu, jer se ja od Milice, kad mi ona pristupi, odvajati nisam htio, a ni Milica me nije napuštala da bi njoj otvorila prostor. To je Šteficu činilo vidljivo nervoznom, nabusitom i, valjda, nesretnom čitav prvi dan učiteljskog skupa… Ja baš i nisam, ali je Milica u toj igri, da mi bude štit, upravo uživala!

I na *čajanci s plesom*, kako se zvala večernja zabava u kavani hotela nakon prvog radnog dana, iako se na njoj jelo pečenje i pilo vino a čaja ni vidjeti nisi mogao, držao sam se Milice i ona mene. Sjedili smo za istim stolom u društvu u koje Štefica nije imala pristup. Ako smo plesali, plesali smo jedno s drugim; ako nam se nije plesalo, za vrijeme plesa ostajali smo za stolom sami. A Štefica se zabavljala u društvu svoje sestre i učitelja iz škola u kosovskoj dolini.

Kad je Milica u pola noći *čajanku* napustila i pošla prespavati kod roditelja, ispratio sam je do izlaza iz hotela, a potom, ne vraćajući se u dvoranu gdje se *čajanka* održavala, otišao do recepcije, uzeo ključ svoje sobe i, držeći ga nehajno u jednoj ruci, krenuo uza stube do drugog kata, gdje se nalazila moja jednokrevetna soba. Na stubama me je sustigla Štefica i, dok sam se ja snebivao otkud joj smjelost da me lovi po hotelu, ona mi je istrgnula ključ iz ruke, protrčala pored mene, pričekala me na drugom katu i rekla:

“Prije nego odeš na spavanje, svrati u moju sobu!”

“Neću!” rekao sam joj i ispružio ruku. “Vrati mi ključ!”

Nije mi ga vratila. Krenula je hodnikom noseći ključeve moje i svoje sobe. Pored vrata je moje sobe prošla, a kad je došla pred svoja, otključala ih je. Ušla je unutra, ostavivši za sobom vrata otvorena, i iz dubine sobe, čak tamo od prozora, rekla mi:

“Želiš li svoj ključ, uđi u sobu i dobit ćeš ga!”

Sažalijevao sam je i nisam je želio uvrijediti. Ni da se na nju prostački izderem i zatražim svoj ključ; ni da joj zaprijetim kako ću u pomoć pozvati recepcionara; ni bilo što da joj napravim što bi mogla

doživjeti kao nasilje i podcjenjivanje. Štoviše, poslušao sam je i ušao u njenu sobu ne zatvarajući za sobom vrata. Dok sam stajao nasred sobe, koja je, za razliku od moje, s bračnim krevetom, sa stolom, dvije stolice i dva velika ogledala, jednim nad uzglavljem a drugim u podnožju kreveta, bila i velika i raskošno opremljena, ona me je zaobišla, otrčala do vrata, zatvorila ih i zaključala iznutra, ali ključ iz brave nije izvadila. Ključ, pak, od moje sobe, nije ispuštala iz ruku, ni kad se vratila do prozora ni kad mi je ponudila da sjednem, ni kad sam ja ponudu prihvatio i još je jednom zamolio da mi vrati ključ i stavi ga tu, na stol, ispred mene.

Bio sam nevin, znao sam s kim tu nevinosti dijelim. Nikada nevinost nisam zamišljao izgubiti na ovakav način. Niti sam imao potrebu da je gubim. Ona mi je potrebna da bih u njoj, zajedno s onom iz primorja, uživao. S druge strane, ovu jadnu progonjenu ženu, s velikim komadom života slična momu, nisam htio ničim povrijediti i rastati se s njom uz osjećanje da sam počinio grijeh. I nije mi preostalo ništa drugo nego da, siguran u sebe, ostanem miran i uljudan i vidim kako će ovo teći, i dokle će ovo ići!

Pretpostavljao sam da je popila svoju mjeru, čašu do dvije vina. Bila je u stanju egzaltacije, očekujući, kao i do sada nakon toliko ispijena vina, ono nešto, ali pijana nije bila. Najprije je izula cipele i spustila čarape. Bosa se popela na krevet i počela po njemu hodati ne rastajući se od mog ključa. Ljuljajući se na madracu kao na vodi, nastavila je sa sebe skidati jedan po jedan komad odjeće.

“Vrati mi ključ!” rekao sam joj kad sam vidio da je u svlačenju nezaustavljiva.

“Dobit ćeš ga ako se izuješ i dođeš k meni na krevet.”

Bio sam žalostan što to radi i što to moram gledati. Kad je skinula prsluk i ostala u prozirnoj potkošulji, ustao sam sa stolice i krenuo prema vratima.

Ona je sa začudnom hitrinom skočila s kreveta na pod, pristigla me na putu do izlaza, okrenula ključ u bravi i izvukla ga iz ključanice. Na krevet se, dok sam ja ostao pred zatvorenim vratima, vratila s oba ključa i legla nauznak, s potiljkom na jastuku, u prozirnoj potkošulji, s oba ključa na prsima među prstima. Gledala je u mene razrogačenim očima i šutjela.

Opet sam je zamolio da mi dade ključ. Htjela je, takav sam dojam imao, da joj ga pokušam oteti iz ruku, ali ja u tu zamku nisam htio upadati. Nastavio sam je moliti! Koliko god je molio, ona je i dalje, gledajući me netremice, šutjela. I kad je vidjela da se ja s njom za ključ neću otimati, zapala je u neku vrstu obamrlosti. Neku vrstu voljnog sna! Zaspati, zaboraviti, izgubiti se!

Nakon tko zna koliko molbi, trgnula se iz te obamrlosti, bacila prema

meni oba ključa i okrenula se potrbuške. Zaronila je lice u jastuk i ostala nepomična. Neko sam vrijeme čekao da vidim plače li, ali se ništa tome slično nije moglo ni čuti ni vidjeti. Imao sam dojam da je isti čas zaspala.

Pokupio sam ključeve s poda. Njenim sam ključem otključao vrata njene sobe i izišao na hodnik. Odmah preko puta njene, drugim sam ključem otvorio svoju sobu! Na spavanje sam otišao zbunjen i ražalošćen, uvjeren da je ovo, kakav god bio, ipak neki kraj. Vidiš li nečemu neugodnom kraj, ne vidiš samo kraj nego i najbolji mogući izlaz iz neugodnosti i iskušenja.

Kad ujutro, još ležim, ali sam budan, netko kuca na vrata i ulazi čim je čuo moj glas da je ulaz slobodan i uvjerio se da brava iznutra nije zaključana. Obučena za odlazak, u zimskom kaputu, s kapom na glavi, s rukavicama na rukama, bez trunka egzaltacije, naravna, nasmiješena, i kaže mi:

“Mogu li sjesti na rub tvoga kreveta i gledati te? Ti ostani ležati! Mogu?”

“Možeš!” odgovaram i ne shvaćam koje su joj namjere, kao što, uostalom, ne shvaćam ni kako je, nakon onoga što se sinoć među nama zbilo, mogla doći u moju sobu.

Gledala me je i gledala! Da napokon kaže:

“Mogu li te poljubiti?”

“Nije nužno, ali možeš!”

“Ti si jedina lijepa stvar što mi se dogodila u ovom ružnom gradu.”

“Ja? Ne pretjeruj!” bilo je posljednje što sam joj rekao.

Silazeći iz svoje sobe i prolazeći pored recepcije, njen lijepi bicikl više nisam vidio iza recepcionarovih leđa. Na predavanju o novom nastavnom planu i programu nije se pojavila. I ja je više nikad nisam vidio. Potkraj sam školske godine čuo da je u Uzdolju imala grdnih poteškoća i da je nekamo ponovo premještena. Djeca su je optužila da je u nastupu bijesa rekla kako ih je, kad su partizani došli u Kosovo, kao čistokrvne četnike trebalo pobiti, a ne ih učlaniti u partiju i učiniti komunistima. Je li to doista rekla ili su je potvorili, ne znam, ali pouzdano znam da je tako mislila. I da u varijanti toga mišljenje, iz koje je isključeno ono *pobiti*, nije bila usamljena!

Bio sam nevin, dragi Zlatko, i skladao sam laude nevinosti! Bio sam naivan, dragi prijatelju, i vjerovao sam da je grijeh zatajiti iskušenje kroz koje si prošao, koje si i djelomice skrivio, pa odolio mu ili ne odolio… Već u vlaku na povratku u Oćestovo, kad me Milica upitala znam li zašto se Štefica nije pojavila na jutarnjem predavanju, ispričao sam joj što se sinoć, kad je ona otišla k roditeljima, dogodilo između mene i Štefice. To je, vjerojatno, i bio razlog što je prije predavanja napustila grad i na svom biciklu otišla u Uzdolje.

“Hoćeš li to i Ružici ispričati?” pitala me je.

“Misliš da bih trebao?”

“Svakako!”

“Ne znam zašto bih i kako to učinio?”

“Ako ti nećeš, ja ću joj reći čim je susretnem. Ja znam i kako ću joj to reći i zašto ću joj to reći.”

“Da čujem!”

“Sam se i jednom i drugom domisli!”

Domislio sam se pismu koje već treći tjedan, otkako sam iz Promine došao, Ružici nisam pisao. A u tom joj pismu pišem, onako, na teorijskoj razini, kako nevinost, koju ja i ona uživamo, ne bi bilo teško održavati dokle god to bude naša volja, da nije iskušenja u koja nevini na svakom koraku upadaju. Da joj tu visoku teoriju zorno predočim, kao što učitelj učenicima lekciju tumači na crtežu ili modelu, navodim joj slučaj svog osobnog iskušenja, koje sam morao proživjeti otkako joj nisam pisao. U mom zornom prikazu nije bilo mnogo zornosti, jer sam joj uskratio priču; u mom se zornom prikazu mogla vidjeti samo gola teorija sa mnom u središtu. Pišem joj:

*Baš sam zadnjih dana proživio lakrdiju koja je meni bila komedija, a za drugo lice u igri tragedija. Ono što mi je nuđeno, netko bi drugi na mom mjestu blagonaklono prihvatio, misleći da vara drugoga, a ne sama sebe. Takvu prigodu propuštaju samo naivni čistunci, među koje ubrajam i sebe. Nemam se čime hvaliti, ali jesam ponosan na svoju postojanost i zabrinut koliko ću još dugo postojan moći biti. Ono što mi je ponuđeno, ne želeći, varajući tebe, prevariti sebe, otklonio sam od sebe i prije nego me se dotaknulo.*

Uzaludno mi je bilo što sam to pismo, kao i sva druga, završio kako volim nju jedinu. Svoga *čička*! Kad je osjetila da joj, bude li i dalje ustrajala u nevinosti, prijetim nekom drugom ženom, oborila se na mene svom žestinom, kao osa na onoga tko joj je štapom razorio gnijezdo.

Piše mi kako, po njenu sudu, ni jedan muškarac nije vrijedan da zbog njega žena roni suze. Ni jedan jedini! Ali ni muškarac za nekom ženom ne mora očajavati. I muškarci i žene imaju priliku do mile volje birati. Po riječima u mom pismu moglo bi se pomisliti da ona ništa ne radi nego brine brigu s kojom se ženom ja toga trenutka nalazim. E pa, da o tome misli, istina je, jer ona na ovom svijetu nema nikoga osim mene, ali da strepi od žena koje će me njoj preoteti, to su moje tlapnje. A možda i želja da budem momak za kojim se žene otimaju! Iz mog se pisma ne vidi jasno što mi se to dogodilo, koga sam to od sebe odgurnuo da ne bih, varajući nju, prevario sebe. Ali, ako je točno ono što ona predmnijeva da mi se dogodilo, ona ne prihvaća utjehu koju joj pružam: da ću se i dalje, samo radi nje i njena ustrajavanja u nevinosti, odricati putenih ponuda drugih žena. Činim li to samo radi nje, a ne što bih i sam to tako htio i tome se radovao, onda ona tu utjehu doživljava kao

poniženje.

Pismo u kojemu mi sve to piše ne počinje s *dragi,* kao sva druga njena pisma, niti završava sa *samo tebe voli tvoja Ružica.* Završava ovako: *Ipak, ako ovo među nama jednoga dana zauvijek prestane, u sjećanju će mi ostati uspomena na svijetao lik crnomanjasta mladića Ivana, kojega je nekada voljela punim srcem i ljubila iskrenim žarom mlada preparandistica zelenoplavih očiju.*

Eto, dragi Zlatko, do čega me je sve dovela parola *Život damo, Trst ne damo,* udobno sedlo Štefičina bicikla i Miličin ultimativni zahtjev da se ljubav mora dokazivati iskrenošću! Ja sam bicikl vozio i sa sedla na vrijeme sjahao, ali sam, ispustivši volan, posrnuo, lupnuo glavom o tvrdi primoštenski kamen i vidio *sve zvijezde na nebu*! Među tim zvijezdama i zvijezdu zelenoplavih očiju kako mi šalje posljednji pozdrav. Tebi je poznato da se ja tih očiju ni tada ni mnogo godina kasnije nisam htio odreći ni pod koju cijenu, pa sam u tu svrhu, da mi ne bi izmakla, smislio krilaticu: *Uz onu koja te oči ima, sa svakom drugom; bez nje, ni sa jednom.* I zato, kad sam od udarca o kamen došao k svijesti, učinio sam sve da bih popravio ono što je jahanje na biciklu pokvarilo. A to sve je bilo: pisati redovno pisma i što češće odlaziti u Zadar, uvijek pretrpanim autobusima, koji bi, krenu li zaobilaznim putovima kroz brojna sela, do *slovinske Atene* vozili i po šest sati. Za jedan pogled zelenih očiju ta su se putovanja, i trošak na njih potrošen, dala izdržati. Krijepila su me kad mi je okrepa bila prijeko potrebna. Ona će, najprije u svijesti a potom i u stvarnosti, središte svijeta u kojemu sam živio iz Knina prenijeti u Zadar.

Kao učiteljska pripravnica, Ružica je s djecom i kolegicama često posjećivala kazalište lutaka i među glumcima imala znance. I mene je tamo odvela i upoznala s onima koje je sama znala. Jedan od tih glumaca, Šoletić, upoznao me je s Petanijem, ravnateljem kazališta. To sam poznanstvo iskoristio i zamolio ravnatelja da mi posudi primjerak *Crvenkapice*, koju je u stihovima dramatizirao Vladimir Nazor, ali je nikada nije objavio pod svojim imenom. Isto sam ga tako zamolio da me netko od tehničkog osoblja uputi kako se prave lutke. Što mi je upravitelj rado udovoljio, rekavši da nema mnogo onih koji od njega traže takve usluge, iako kazalište lutaka nijednom učitelju, ako ima bar malo smisla za glumu, nije teško napraviti. Petani mi je dao i ono što od njega nisam tražio, knjižuljak u kojemu je, uz crteže, bilo opisano nekoliko načina kako se od malo materijala, skupljena na otpadu, mogu napraviti i lutke, i pozornica, i kulise za školsko kazalište lutaka.

Sa svim tim stvarima u torbi, a u glavi s onim što sam, posjećujući s Ružicom kazalište lutaka, mogao vidjeti, vratio sam se jedanput u Oćestovo i, oduševljen, predložio Milici, bez čije suradnje to ne bih mogao učiniti, da nas dvoje napravimo kazalište lutaka. Ali — pokretno kazalište lutaka! Ona se oduševila koliko i ja. I nas smo dvoje — za

mnoge koji su nas sa strane gledali čudan par: toliko vezani jedno za drugo, a tvrde da su kao muško i žensko na relaciji brata i sestre — krenuli u kazališnu avanturu. Ja sam imao iskustvo stečeno u radu dramskih sekcija, što je Milici bilo dobro poznato, a ona je bila razdragana početnica i u meni gledala majstora koji zna što radi. Iako sam ja bio pun straha hoćemo li uspjeti, i pun rupa u znanju što valja poduzeti da uspijemo.

Lutke smo pravili uvečer, u kuhinji. Glave Crvenkapice, bake, lovca Luke i ostalih lica ja sam napravio od gline, koju su djeca iskopala u polju, tamo gdje je ima, i donijela u školu. Dok sam ih modelirao i sušio u pećnici, Milica je izrezivala od bijelog i novinskog papira uske i što duže trake. Kad je druge večeri glina bila osušena, a papirnate trake pripravljene, zamiješali smo u loncu kašu od brašna za pravljenje kolača. Kašu od *nularice*! Tada je svako od nas dvoje uzeo jednu od glinenih glava i počeo je ovijati papirnatim vrpcama, močeći vrpce prije toga u kaši, onako kao što se zavojem ovija rana na ruci ili nozi. Taj postupak u pravljenju lutaka, da glinu sa svih strana, u nekoliko slojeva, oviješ i oblijepiš, najprije, slojem novinskog papira, a potom površinskim slojem bijelog papira, zove se *kaširanje.* Nije nam *kaširanje* krenulo otprve, ali je nakon nekoliko promašaja ipak uspjelo.

Tako ovijene i oblijepljene glinene glave lutaka ponovo bi išle u mlaku pećnicu i tamo se, polagano, nekoliko dana sušile. Ja bih osušene glave, u dubinu na glinu nalijepljenog sloja papira, zarezao od jednog do drugog uha idući s rezom preko tjemena. Tako bismo dobili dvije polutke od skorenog brašna i papira. Kad te polutke ponovo spojimo, ostavljajući ovoga puta postrance kalup od gline, dobili bismo laganu i šuplju lutkinu glavu. Ja bih na lica tih lutaka temperom ucrtavao usta, oči i obrve, a Milica bi im krojila odjeću od starih krpa i šila je na stroju svoje majke, odlazeći u Knin samo radi toga. Dakako, ja sam se trebao pobrinuti za ruke ili šape lutaka!

Pošto su lutke bile završene, među učenicima šestog razreda pronašli smo glumce, podijelili im tekstove, naučili ih kako se nosi *ginjol lutka* — da kažiprst bude u šupljini glave, a palac i srednjak u šupljinama dviju ruku, odnosno dviju šapa — i počeli s probama koristeći kao privremeni paravan školsku ploču.

Usporedo sa svim tim zajedničkim poslovima, na meni je samu ostalo da u školskoj radionici, koju sam opremio najnužnijim drvodjeljskim alatom, po nacrtu što sam ga sam stavio na papir, koristeći onaj Petanijev knjižuljak, od drva i platna napravim pokretnu lutkarsku pozornicu. Od laganih jelovih letava napravio sam kostur paravana, iza kojega se kreću lutkari, a na njemu otvor pozornice, u kojemu se pokazuju lutke. I letve paravana i letve koje čine konstrukciju u dubini pozornice pričvrstio sam vijcima, koji su se lako zavijali i odvijali. Na

drveni kostur paravana razapeo sam platno i pozornica je, kad joj se dodaju kulise i zastor, bila gotova. Za montažu pozornice nije trebalo više od dva sata, a za demontažu nije trebalo ni toliko. Za prijenos je, kad se letve i platna slože tako da u svakom snopu ne bude više od tri kilograma težine, bilo dovoljno onoliko nosača koliko u *Crvenkapici* ima glumaca.

Generalna proba održana je pred učenicima u školskom predvorju, a premijera za roditelje na istom mjestu. Uslijedilo je nekoliko repriza za starce, za omladinu, za radoznale goste iz susjedstva, a onda su došla na red gostovanja u obližnja sela, pješice, i u sasvim udaljena, primjerice u Strmicu, kad su se i glumci, i dvojac učitelja, i lutke i pozornica vozili tamo i natrag u kolima s konjskom zapregom. Nije nam bilo teško preko nedjelje, kad se u polju ne radi, dobiti od seljaka kola i konje. Ljudi su živjeli za naše kazalište, ne stoga što su postali poklonici kazališne umjetnosti, nego zbog toga što su bili brižni roditelji i za školovanje svoje djece bili spremni podnijeti svaku žrtvu.

Vrhunac je naše *kazališne sezone* za tu godinu bio kad sam u mjesečniku *Prosvjeta,* listu hrvatskih Srba, koji se prodavao i čitao ne samo u Oćestovu nego i u svim ostalim srpskim selima, na dvije stranice novinskog formata, sa slikom oćestovačke škole i crtežima pokretne pozornice, objavio članak u kojem upućujem učitelje kako će s malo truda i troška u svojoj školi imati kazalište kakvo u Oćestovu, prema onomu što vide i čitaju, već imaju. I do tada sam u tom listu objavljivao članke o odgoju seoske djece, ali nijedan nije imao odjek kao ovaj. Osim grdne slave po čitavom kotaru, za članak sam dobio i basnoslovan honorar, veći od dvije svoje mjesečne plaće. S kim da podijelim toliku radost? S kim bih drugim mogao ako ne bih s njom!

Pisao sam joj kako ćemo taj honorar, kad ona završi četvrti razred, a meni nastupi ljetni raspust, trošiti sklonjeni u neki mirni kutak, što će i za mene i za nju biti veća slava od slave postignute podvigom da se u ubogu selu napravi lutkarsko kazalište. O kojem novine donose članak s nekoliko slika razvaljen na dvije stranice! Trebao bi nam taj mirni kutak, neviniji od nas dvoje! Ima li ga gdje? Platit ćemo, ako to treba kupiti!

Ali, nekoliko dana pošto je završila nastava, a ja se s Ružicom, koja je odlučila otići u Dubrovnik i kod tete Lale provesti punih mjesec dana, dogovarao mogu li joj se pridružiti na kupanju i posjetu predstavama Ljetnih igara, pozvali su me da hitno dođem na Prosvjetni odjel kotara. Tamo sam uz Novakovića, koji nakon pozdrava sa mnom neće ni usta otvoriti, našao dvojicu nepoznatih ljudi, koji su me, dok još nisam uspio ni na stolicu sjesti, zamolili da ih spasim. Da ne znaju što će ako ih ja spašavati ne budem htio! Prvo što mi je proletjelo glavom bilo je da meni provod nije namijenjen, da od mojih i Ružičinih planova kako ćemo posjećivati predstave na Lovrijencu i Revelinu neće zasad biti ništa. Kad

sam sve te sanje pregorio, onima što su od mene tražili spas, rekao sam neka kažu što od mene traže, spreman sam im pomoći ako mogu.

Kad što?

Opet ona vražja *dobrovoljna radna akcija*! Zar zbog njene upitne *dobrovoljnosti* do sada nisam dovoljno nadrapao! Trebao bih biti zamjenik komandantu radne brigade Iliji Zdjelareviću. Oni su tu brigadu obavezni poslati na izgradnju umjetnih jezera, u koja će se skupljati voda s brda Gorskog kotara i, spuštajući se tunelom, okretati generatore elektrane u Novom Vinodolskom. Brigada je prikupljena po zabitnim bukovičkim selima na veliku muku. Broji sto i dvadeset momaka i nema ni jedne ženske u njoj. Sve sami čobani i težaci! Polupismeni ili nepismeni! Među njima nema osoba kojima bi se moglo povjeriti zapovijedanje brigadom. Zato šalju nas dvojicu, demobiliziranog podoficira za komandanta i *glasovitog* učitelja, proslavljena člankom o kazalištu lutaka u svakom selu, za komandantova zamjenika. Razumije se, ako se i ja, nakon Ilije, koji je zapovjedništvo pun poleta prihvatio, pomažući im u nevolji, toga prihvatim!

Pristanem li, oni mi neće ostati dužni! Kao ni Iliji Zdjelareviću! Ako mi bude potreban kredit, a bit će, jer su čuli da bih se do godinu dana trebao ženiti, oni će banci dati preporuku da mi taj kredit dodijeli za što mi god bude potreban. Recimo, za namještaj! Kao što su Iliji Zdjelareviću, komandantu, već dali preporuku da dobije kredit za gradnju kuće. Oženio se, a kuća mu prokišnjava! Pa je Ilija kredit dobio i prije nego što je odradio komandiranje brigadom. A ja, valjda, znam kako se ti krediti teško dobivaju, a bez preporuke ih nitko nije uspio ni dobiti. Zašto bi i dobio? Pored ovakve inflacije, čak i s pologom od trideset posto, dani na otplatu za četiri godine, ti su krediti darovan novac!

Oni su svoje rekli, a na meni je da biram. Ili ih odbiti i provesti ljeto lunjajući okolo i trošeći novac od masno plaćenog honorara, ili otići na izgradnju akumulacijskih jezera na dva mjeseca, pa dobiti kredit i kupnjom bicikla prvo ispuniti svoju želju, a odmah potom, kupnjom namještaja, ispuniti njenu želju da prije udaje ima svoju spavaću sobu, svoj krevet s bijelim jastucima, sobu u kojoj će otpočeti sa mnom nov život, onaj koji danas ne želi početi, i tim ga početkom, koristeći u određene svrhe hotelske sobe i klupe po parkovima, oskvrnuti. I prevagnulo je ovo drugo, da odem na dva mjeseca nasipati brane umjetnih jezera kako bih ispunio njen san o krevetu s bijelim jastucima, koji će joj pružiti dojam da je, gubeći nevinost, samo iz jedne prešla u drugu nevinost i čistoću.

Moj dragi Zlatko, u kakvo li sam blato, radi bicikla i krevetne bjeline, upao! U blato do grla! Sreća pa je trajalo samo dva nepuna mjeseca!

Ni na samom početku korištenja *dobrovoljnog rada* u *izgradnji novog*

*društva*, godinu dana nakon svršetka rata, u tom radu *dobrovoljnost* nije bila stopostotna, kad se, s vanjske strane gledano, činilo da je ima i više od toga. Iz godine u godinu, i kad je opseg *dobrovoljnog rada* rastao i kad je počeo opadati, *dobrovoljnosti* je bivalo sve manje a prisile sve više. Dok *dobrovoljnosti* nije sasvim nestalo, pa su se i brigadiri i zapovjednici, kao nas dvojica, trebali nečim prinuditi da bi otišli na *dobrovoljni rad*… Nije bilo onoga tko bi Titu, koji je *dobrovoljni* rad doživljavao kao podnošenje narodne žrtve njegovu božanskom liku, imao smjelosti reći da u *dobrovoljnom radu* nema ni onoliko dobrovoljnosti koliko je nekad bilo, da više nema brigadira koji bi pjevali i tako mislili *Druže Tito, samo reci, ostajemo šest mjeseci* i, najzad, da je taj *dobrovoljni rad* postao dva puta skuplji nego da se njegov učinak isplaćivao plaćom. Nije to Titu imao tko kazati i *dobrovoljni se rad* pretvarao u glupost i lakrdiju. U blato do grla, koje je mene dočekalo na Lokvarskom i Bajerskom jezeru.

Kad javno nabijanje na kolac i vješanje ne bi bili davna prošlost, moglo bi se reći da su momci za tu kninsku brigadu, udjeljivanjem pomilovanja prije smaknuća, skupljeni *s kolca i konopca,* i da su djeca *od zla oca i gore matere.* I neka su takvi kakvi su, bili su smještenu u baraku u samom središtu brigadirskog naselja u Lokvama. Dobili su nova radna odijela i jednako tako nove radne cipele uz nogu. U tome su kao i svi ostali brigadiri i brigadirke trebali ići na radilište, tamo od brda lomiti kamen, u vagonetima ga voziti do nasipa brane koja pomalo raste, a tamo ga prosuti i poravnati. Ali oni te cipele nisu htjeli obuvati ni odijelo oblačiti kad bi odlazili na posao. Kako odjeću i obuću donesenu od kuće ne bi uprljali i poderali! Obrnuto, oni bi na radilište izlazili odjeveni i obuveni u ono što su na sebi od kuće donijeli. Jer je ono što su od kuće donijeli bilo staro i pokrpano, upravo takvo da se na poslu dodere i baci… Neka im bude, zaključili smo Ilija i ja, koji smo znali iz kakvog siromaštva ti momci dolaze. E, kad bi oni sada na tome stali!

Novu bi, radnu odjeću oblačili i nove cipele obuvali kad bi s posla došli u logor, oprali se i pojeli do mrvice ono što im je ponuđeno. U tome bi se šepirili šećući po brigadirskom naselju od jednog do drugog kraja ili izležavajući se na svojim krevetima i ne prestajući buljiti kroz prozore barake u one koji su pored tih prozora u središtu naselja morali proći… Neka im i to bude, neka se kicoše i pare oči, zaključili su njihovi zapovjednici. Ali ni na tome nije stalo!

Nijedna brigadirka, pogotovo ako je nosila kratke hlače i imala bluzu s dubljim izrezom na prsima, nije mogla proći pokraj prozora barake kninske brigade, a mnoge su baš tuda morale prolaziti, a da je netko kroz prozor ne bi zovnuo neka u baraku svrati i dobit će u njoj ono što joj treba, prvoklasno, bukovičko. Bila je to hrpa prostačkih ponuda koje su vrijeđale svakoga tko bi ih čuo, a pogotovo djevojke kojima su bile upućene. Žene su se na prostačko ponašanje brigadira kninske brigade

požalile glavnom štabu, a taj je na raport pozvao komandanta i njegova zamjenika. Zapovjedili su nam da svojim brigadirima zabranimo upućivanje prostačkih poruka brigadirkama kroz prozor, iskazavši razumijevanje za primjedbe komandanta i zamjenika da brigadirima, koji nemaju hrabrosti izići iz barake i razgovarati s tim ženama, ne mogu zabraniti ni izležavanje na krevetima, kad se ne radi, ni buljenje kroz prozor u gole ženske noge. Dakle, dopušta se gledanje, a zabranjuje prostačko dobacivanje… Hajde da pokušamo to regulirati!

Sazovemo mi brigadire na sastanak i zapovjedimo im neka ne prostače. A oni nama u brk odgovore da to činiti neće prestati. Zašto, pobogu, momci? Njih su *skroz-naskroz* prevarili oni što su hodali po bukovičkim selima i nagovarali ih da se upišu u ovu brigadu. O kakvoj se prevari, momci, tu radi? Od svega što im je obećano dobili su samo radno odijelo sa cipelama i ovo gledanje cura kroz prozor. A što su vam ti aktivisti uz to još obećali? Ah, mnogo toga! Među ostalim i da će na radnoj akciji u Lokvama biti djevojaka više nego na ikojem sajmu u Kistanjama. I da će se svaka odazvati kad je zovneš i dati ti sve što od nje budeš tražio. I ono što ti nijedna cura na sajmu bez matičara, popa i dva kuma ne bi dala! Djevojaka, istina, ovdje u Lokvama ima, ali se na njihove pozive do sada nijedna nije odazvala. Nego su ih, eto, tužile glavnom štabu!

Pa što sada, momci, kad je tako kako je? Neka se djevojke na njihove pozive ne odzivaju, neka one na njihova dobacivanja prave kiselo lice, neka ih i dalje tužakaju glavnom štabu, oni će nastaviti izležavanje na svojim krevetima, gledanje kroz prozor, s pozivima i ponudama, pa makar se do kraja radne akcije nijedna djevojka njihovu pozivu ne odazvala niti njihovu ponudu prihvatila.

“Ilija”, pitao sam komandanta, “u kojoj si ti vojsci dočekao kraj rata i zaradio čin vodnika?”

“Za četnike sam bio premlad, a za partizane, kad su osvojili Knin, taman prispio za ratovanje. I čin mi je partizanski!”

“E, onda sigurno znaš što bi partizani učinili kad bi se pokazalo da je cilj nakon dva juriša neosvojiv! Bijeg i povlačenje u duboku pozadinu.”

“Najbolje će biti!” rekao je staloženi Ilija kad je shvatio na što ciljam.

Zamolili smo glavni štab da kninsku brigadu iz naselja u Lokvama presele u neku baraku na osami ili u neko naselje s manje brigada. I oni su nas preselili u naselje sa tri barake nasred polja u blizini sela Liča. S nama je u tom logoru bila smještena još samo jedna brigada. Ali, sastavljena od tekstilnih radnica iz Varaždina, na silu dovedenih žena koje su prelazile trideset i petu, od kojih su mnoge mogle biti majke našim mlađahnim pastusima, one, zavijene u suknje i marame, tužne kao da su na robiji, nisu izazivale naše momke da za njima gledaju kroz prozor, niti se ijednom dogodilo da bi im neki od momaka nešto ružno

dobacio. Ne, naši su momci tužne majke znali poštivati! I ne samo to, radna odijela više ne bi oblačili kad bi s posla došli u baraku. Nisu se pred kim imali gizdati.

Radili smo na betoniranju kanala kojima će oborinske vode s planine Kobiljaka teći u Bajersko jezero nedaleko od Fužina. Radilište nije bilo jedinstveno, kanale smo čistili i oblagali betonom na desetak mjesta, na desetak jaruga, i brigada bi se, odlazeći na rad, morala dijeliti na isto toliko grupa. Raspodjela na grupe nije bio problem, ali je bio problem naći odgovorne koji će tim grupama rukovoditi. Sve je to bila neodgovorna i razigrana mlađarija! Uz to prkosna! Zašto? U Liču su nam otkrili da su ih aktivisti prevarili u još jednoj stvari. U kojoj? Rekli su im da će uz radno odijelo, cipele uz nogu i ženskih koliko budu trebali, dobiti još i odijelo od finoga štofa, s bijelom košuljom, kravatom i niskim cipelama lakiranih kapica. Kad smo im odgovorili, što su već naslućivali, da od toga odijela neće biti ništa, a ni od košulje i lakiranih cipela ništa biti neće, odgovorili su nam bez ljutnje, kao doista prevareni ljudi, odlučni da se osvete čime se mogu, bez štete po sebe, osvetiti:

“Nas nitko ne može tako malo platiti koliko mi za tu malu plaću možemo malo raditi.”

Nisu to sami smislili, to su kod kuće naučili!

I doista, dok bismo ja i Ilija radili s njima, svaki u jednoj od deset grupa, nešto bi se i napravilo. Grupe s kojima mi ne bismo bili toga dana ne bi napravile ništa ili gotovo ništa. Nije bilo drugoga načina da ih na rad privolimo nego da s njima i sami radimo. Kako, kad smo nas dvojica, a grupa je deset? Sve rasijane po padinama Kobiljaka! I budući da nas u svim grupama iz dana u dan nije moglo biti, brigada nije betonirala kanale ni onoliko koliko je vrijedilo radno odijelo s cipelama i ono što su brigadiri za dva mjeseca pojeli. Obistinilo se ono u što su se zarekli: da će učinak njihova rada biti manji od zarade koju su dobili i troška koji su napravili… Kad je Lenjin pisao onaj glasoviti traktat *O socijalističkom takmičenju,* na kojemu je utemeljen *dobrovoljni rad*, već je bio dobrano sklerotičan. I sasvim je razumljivo što nije mogao znati ono što su otprve zapazili zdravi mozgovi ovih mladića. Nema *takmičenja u radu* ako se takmičari prema učinku ne plaćaju!

Pozvan sam iz kotarskog Odjela za prosvjetu da na početku nastave budem u školi, pa sam se u Knin vratio pet dana prije brigade, iako me je Ilija molio da ga ne ostavljam samog, iako mi je bilo žao napustiti toga dobrog čovjeka, već oca dvoje djece. Tako sam propustio priliku vidjeti brigadire, koji su se, kako mi je naknadno rečeno, tek za odlazak kući, prvi put otkako su se doselili u Lič, obukli u nova odijela i obuli u nove cipele uz nogu. Kako ih, kad kući dođu, oni koje kod kuće nađu, ne bi nazivali budalama, koje su dva mjeseca radile za *jarčevo zdravlje.* Što se prevodi *za ništa*! Kako *za ništa*, kad su kući donijeli novo radno odijelo i

cipele koje ne propuštaju vodu? I to je nešto! Dobro, kad se više nije moglo!

Pogled na postrojenu brigadu u svečanim odorama sam propustio, ali nisam propustio, čim sam se u Kninu našao, uz pismenu preporuku kotarskih vlasti i ljudi kojima sam učinio usluge, banci podnijeti zahtjev da mi dodijeli kredit u visini od sto tisuća dinara, vodeći računa, prilikom odlučivanju o vremenu otplate i visini rata, da mi ovoga trenutka mjesečna plaća iznosi četiri tisuće dinara. Nakon mjesec dana u pismu se nisam propustio pohvaliti Ružici da mi je kredit odobren, da sam od trideset tisuća obvezatnog pologa, novcem što sam ga zaradio na onom članku o kazalištu lutaka, platio prvu ratu i da ću četvrtu, posljednju, uplatiti pije nego ona završi peti razred i položi diplomski ispit. Tek tada će mi banka dati čekove u ruke i moći ćemo kupiti što kupiti poželimo. Pitao sam je što bi ona željela da kupimo. Kao, ja to do sada ne znam!

U narednom je pismu odgovorila, što sam već znao, da ćemo kupiti *kompletan* namještaj za spavaću sobu. Bez toga se namještaja ona za mene udala ne bi ni kad je već obećala da će se udati. Pa je, po njenu sudu, jako dobro što sam kopao kanale na padinama Kobiljaka, umjesto da sam gledao *Hamleta* na Lovrijencu i kupao se u uvali kod Šulića! A novcem što će nam preostati kad kupimo *kompletan* sobni namještaj, i tako udovoljimo njenoj želji, neka ja kupim nov bicikl marke *Rog*, i tako udovoljim svojim željama. I to uz mali uvjet: i nju treba naučiti voziti bicikl.

Hoću, *čičak,* kako ne bih! Meni nisu suđene one koje bicikle već znaju voziti; meni je suđena ona koju sam moram naučiti voziti bicikl.

Koliko ti se god, dragi Zlatko, činilo nemogućim, točno je kad ti kažem da ni nastava ni kazalište lutaka, zajedno sa svim ostalim poslovima u domu i školi, nisu predstavljali ni trećinu onoga što sam radio. Preostale dvije trećine snage i vremena trošio sam na nabavu i čitanje knjiga, kao na jedinu razonodu koja mi je bila na raspolaganju, i na pisanje svojih početničkih tekstova, kao najtežeg, ali i najizazovnijeg posla od svih što sam ih radio.

Knjige sam i dalje nabavljao u kninskoj gradskoj biblioteci ili sam ih sam kupovao kod Jandre Jelića. A nešto je knjiga, uglavnom stručnih i poučnih, dolazilo i preko škole. Od Musića, kako sam ti već rekao, pisaći stroj više nisam mogao posuditi, jer ga je, pritisnut neimaštinom, morao prodati prije nego što sam ja stekao novac da ga kupim. Čuo sam od nekoga da Sveto Knežević, glava obitelji iz koje potječe glasoviti arhimandrit i kaluđer koji je kratko vrijeme bio direktor učiteljske škole, porodice iz koje porijeklo izvodi i onaj Knežević koji je prije početka Domovinskog rata bio direktor Hrvatskog radija i televizije, da taj Sveto ima kod sebe pisaći stroj Obrada Kneževića, onoga časnika kraljevske

jugoslavenske vojske koji je dignuo ustanak u tom kraju i, prije nego što će poginuti minirajući kod Bendera željezničku prugu, Oćestovljane odvojio od četnika i približio ih partizanima. Zamolio sam Svetu da mi taj pisaći stroj posudi, jer znam da mi ga, kao dragu uspomenu na slavnog pokojnika, ne može prodati. I on mi ga je posudio, da ga očistim od hrđe, da ga podmažem uljem, da mu nabavim novu vrpcu i da na njemu pišem sve ono što objavljujem u *Prosvjeti,* dokle god budem učitelj u selu Kneževića, Bjedova, Tanjga, Vukojevića, Perića i Čulina. Time bi, mislio je Sveto, i pokojni Obradina bio zadovoljan!

Na tom sam stroju, pošto bih ih napisao rukom, učisto ispisivao svoje članke, o kazalištu lutaka, o poljodjelskim radovima, o učenju seoske djece i o psovkama i kletvama, da navedem samo neke, i objavljivao ih u *Prosvjeti*, koja se mnogo čitala i u selu i u okolici. Slične članke, o stripu u nastavi, o matematičkoj početnici, o početnom čitanju i pisanju, na tom sam stroju pisao i za *Školske novine,* koje su čitali samo nastavnici. U *Pioniru*, listu za djecu, objavljivao sam dječje priče, o jednom galebu, o jednoj zmiji i o jednom sutonu. Zar treba reći da sam i priče za djecu ispisivao na stroju Obradine Kneževića?

Ali, ne samo svoje u navedenim listovima, u *Prosvjeti*, koja je imala dječji kutak od pola stranice, dao sam objaviti i radove učenika naše literarne sekcije.

Sve je to, i uzorna nastava dvoje učitelja, i kazalište lutaka, i moji članci i dječji radovi, pridonijelo da oćestovačka škola postane primjer dobre škole. Taj su primjer, da bi stimulirali druge, i političke i prosvjetne vlasti rado isticale. I preko mjere!

Tim su primjerom bili svi zadovoljniji od mene. Štoviše, ja sam svim tim bio duboko nezadovoljan. Sve što sam radio izviralo je iz moga prkosa, bijesa i nezadovoljstva. Jedina koja je to znala, jer sam joj o tom nezadovoljstvu govorio i pisao, bila je Ružica. Ona je dobro znala da je nezadovoljstvo zvanjem učitelja bila inspiracija svemu što sam kao učitelj radio. Možda paradoksalno, ali je tako i nikako drukčije bilo… Milici tako duboko intimne stvari nisam povjeravao, ali kao pametna i senzibilna žena ona to, naprosto, nije mogla ne vidjeti. Mislim da ju je moje nezadovoljstvo u ulozi inspiracije, brana svakoj vrsti bahatosti, i držalo uza me.

“Ma, njemu je sve to ništa! On to samo tako, radi da bi radio! Njemu je važna samo književnost!” čuo sam da je odgovarala onima koji bi je pitali *koji sam ja to tip da sam toliko ambiciozan*?

Nikada, dragi Zlatko, nisam prežalio prekid pohađanja gimnazije, koja mi je, ako je završim, jamčila upis na sve fakultete. I na onaj koji sam želio, tamo gdje se studira književnost! Mogao sam i sa završenom učiteljskom školom postati student toga fakulteta i studirati taj predmet, ali je na putu do toga cilja bilo nekoliko prepreka. Najveća je bila što

sam prije upisa na taj fakultet morao kao učitelj dvije godine raditi na osnovnoj školi. Nešto je manja prepreka bila da sam prije upisa ili tijekom prvog semestra morao položiti elemente latinskog jezika, onoliko koliko se uči u realnoj gimnaziji. Manja prepreka zato što sam latinski jezik učio u petom razredu gimnazije, i zato što mi takvo što naučiti iz istih stopa nije nemoguće… Sa dvije godine zakašnjenja zbog rata, koje nisam mogao naknaditi ni položivši jedne godine dva razreda, s gubitkom godine koju su u strojarskoj školi pojeli Bibić i dvojica Perica, s jednom godinom izgubljenom u blatu pored Morave i dvije godine učiteljske prakse u Oćestovu, ja bih studij književnosti mogao upisati tek u dvadeset i petoj ili dvadeset i šestoj godini, i biti šest ili sedam godina stariji od najstarijeg brucoša koji je gimnaziju završio u redovnom roku i fakultet upisao bez uvjeta. Uza sve to, kad ispunim uvjete, kad preskočim sve te prepreke, ja ću biti i oženjen čovjek.

Što je jača bila spoznaja da će mi književnost biti sudbina, i što sam više napora ulagao u tom smjeru, to je odlazak na studij književnosti od mene bivao sve dalji i dalji. I kako sam onda mogao biti zadovoljan onim što sam, i onim što u školi radim! Nisam bio zadovoljan, ali sa mnom je tako, ja se u slučaju nezadovoljstva ne povlačim već zbog nezadovoljstva radim još više.

I tako je, dragi Zlatko, u tom poslu, u tim brigama i tim — što god o njima mislili — uspjesima, koje je iznjedrilo nezadovoljstvo položajem seoskog učitelja, tekla i druga godina moga učiteljevanja. U toj se godini, mjesec po mjesec, primicalo vrijeme kraja Ružičina školovanja i dolazio trenutak da se nas dvoje, nakon pet godina življenja i uživanja u nevinosti, oženimo i počnemo živjeti i uživati u zajedništvu muža i žene. Dijelom u pismima, a dijelom dok bismo se za vrijeme mojih posjeta šetali po Zadru, nas smo se dvoje dogovorili da naša ženidba neće imati nikakav oblik manifestacije. Ni najsitniji! U njoj neće sudjelovati nitko osim nas dvoje i onih koji će nam po službenoj dužnosti i po svojoj volji biti na usluzi. Bankovni činovnici, da nam izdaju kreditne čekove; trgovci, da nam prodaju *kompletnu* spavaću sobu; činovnici na Prosvjetnom odjelu kotara, da njoj napišu rješenje o zaposlenju; roditelji, da nas dočekaju, blagoslove i isprate; kumovi, da posvjedoče kako smo obećali da ćemo jedno uz drugo biti do groba vezani. Neće nas vezati zlatno prstenje, mi novca za kupnju zlatnog prstenja nemamo; vezat će nas vrbovo šiblje od kojeg su pleteni naši koferi. Nju nije bljesak zlata naveo da obrati pažnju na mene, nju je pleter u mom koferu primorao da se upita tko je ovaj s koferom sličnim mojemu? Drugim riječima, ni svadbene svetkovine ni zlatno prstenje neće nas vezati, čvrstim će nas vezivom vezati siromaški život iz kojeg smo poniknuli i koji nam je unaprijed živjeti. To je od svih vezova, kad potpuno pouzdana nema, najpouzdaniji vez. Zajedništvo u muci opstanka!

Sve ćemo to sami, kad smo tako odlučili, morati obaviti u nekoliko radnji, koje će se vremenski vezati uz kraj jedne i početak druge školske godine, razumije se, s ljetnim praznicima između njih.

Prva je radnja obavljena već u travnju, doduše, djelomično. Bila bi obavljena u cijelosti, da je to bilo moguće, ali to moguće ni na koji način nije bilo.

Isplatio sam i posljednju ratu pologa potrebna za dobivanje kredita u visini od sto tisuća dinara i od banke dobio čekove. S tim sam čekovima otišao u radnju gdje se namještaj prodavao, ali tamo, što sam otprije znao, namještaja na prodaju nije bilo. Tek kad sam im pokazao čekove, mogao sam, naslijepo, rezervirati spavaću sobu koja će u taj dućan doći kad dođe, o čemu će me oni obavijestiti, ako sam ne saznam. Koliko će me taj namještaj, kad dođe, koštati? Onoliko koliko odredi tvornica koja će ga izraditi, i dućan koji će ga prodati. Naslijepo se prodaje roba pa joj se i cijena naslijepo određuje! Kupi što si rezervirao i kad ne znaš što si rezervirao! Ako nećeš kupiti ti, kupit će drugi, koji ima bankovne čekove kao i ti. Čekova je u svakom slučaju više nego robe. A kad je tako, onda je ovako kako jest!

Ni Ružica protiv te logike trgovanja nije mogla učiniti ništa kad sam joj, došavši u Zadar i ponijevši sa sobom jedan ček kao neoboriv dokaz onoga što sam učinio, kazao da sam, što se tiče kupnje spavaće sobe, *na čekanju od dva, najmanje, do četiri, najviše, mjeseca,* i da sam ja njen uvjet, kako se za mene neće udati dok ne kupim spavaću sobu, i pored ovoga višemjesečnog čekanja, do kraja ispunio. Naša je soba u izradi! Ostalo je na državi u kojoj se, osim našega namještaja, gradi i *socijalizam.* Upravo od toga, od *izgrađenosti socijalizma,* ovisi koliko će se dugo naš namještaj graditi i hoće li ga trgovac, kad dođe u njegovu radnju, prodati nama ili nekomu drugomu, koji će ga prije toga podmititi da bi ga ubacio preko reda. Ja za to, ako se dogodi, ne namjeravam snositi odgovornost!

Ružica je imala razumijevanja za to da smo *na čekanju*! Što možeš kad ništa ne možeš! Ali me je savjetovala da i sam trgovcu dadem nešto *ispod ruke*, kako me ne bi preskočio kad dođem na red za dva ili četiri mjeseca. Pametan savjet, pa sam ga poslušao čim sam se prvom prilikom našao u Kninu, iako me je koštao honorara od jednog članka u *Školskim novinama*. Što mi je drugo preostalo kad se moja buduća žena rado odriče svatova, ali *kompletne* spavaće sobe ni pod koju cijenu!

Do druge je radnje moglo doći i ne doći, u oba slučaja ženidba bi se dogodila u zadanom vremenu i na unaprijed dogovoren način. Način, da ćemo u ženidbi biti *sami svoji majstori*! Ni u jednoj drugoj radnji, što smo ih planirali izvesti, nismo u većoj mjeri trebali biti *sami svoji majstori,* koliko smo to trebali biti u ovoj. Možda smo stoga i vodili tako dug spor hoće li je ili neće biti. Zato, brate, jer nas dvoje u tom zanatu, s obzirom na petogodišnje njegovanje kulta nevinosti, majstori zanata nismo mogli

biti. Bili smo tek početnici koji tom zanatu jedno drugo moraju naučiti!

Na kraju se školovanja budući učitelji upućuju na šestodnevnu praksu, obično na školu u njihovu rodnom mjestu ili u školu sela u kojem živi netko tko će ih primiti na stan i hranu, jer učiteljska škola nije u budžetu imala novca da plati troškove seoske prakse učiteljskih pripravnika. Učitelj, kod koga bi došli na praksu, postajao bi im jednotjedni mentor i davao im na kraju prakse opisnu ocjenu, bez koje ne bi mogli završiti peti razred ni pristupiti završnom ispitu.

Više sam puta pozivao Ružicu da, izravno ili na proputovanju, dođe u Oćestovo, ali bi ona to svaki put ili odbila ili izigrala igrajući različite igre. Sad sam joj ponudio da u Oćestovu obavi šestodnevnu praksu i da između mene i Milice bira mentora koga imati želi. Nije ponudu čvrsto odbila kao što je druge odbijala, zaobilazila ili izigravala — ta svega nas je koji mjesec dijelio od vjenčanja, a kupnja je spavaće sobe bila rezervirana u trgovini namještaja — ali nije ni pristala.

Te što će o njoj, svojoj budućoj učiteljici, misliti selo kad vidi da sa mnom živi u istom stanu i prije nego što se za mene udala! Te što bi joj rekle majka i teta Lala, kad bi čule da je kod mene bila šest dana na praksi i *praksi*! Te kako će direktorici učiteljske škole od stida pogledati u oči kad od nje bude primala uputnicu za odlazak na školsku praksu, kad direktorica zna komu ona na praksu i *praksu* odlazi! A kad direktorici bude vraćala uputnicu s mojom ili Miličinom opisnom ocjenom njene prakse, u crnu će zemlju od stida propasti! Te zafrkavat će je kolegice da ona ne ide na školsku nego *na onu drugu praksu*! Te, najzad, da ona meni, kao Hasanaginica ranjenom Hasanagi, u posjet i na seosku praksu od stida ne može doći!

Od stida!

Od svih će se sramiti, pisala mi je u dva navrata, a od svih će se najviše sramiti Milice, koja će biti u stanu u kojem ćemo i mi biti, hraniti se za istim stolom za kojim ćemo se i mi hraniti, i biti živ svjedok svega što će se među nama i s nama događati.

Ako ikoga, Milice se nije trebala sramiti. To sam joj rekao, a to joj je i Milica preko mene poručila. Da se s Milicom u posljednjih nekoliko mjeseci nisu dogodile nikakve promjene — ne prema meni, prema meni je ostala nepromijenjena, nego promjene s njom samom — ona bi bila spremna za Ružičin dolazak. A kad su se te promjene dogodile, ona je njen dolazak na praksu k nama željela, ne koliko i ja, ali dovoljno da joj preko mene poruči neka dođe i neka, što se srama tiče, *ne bude budala*!

Milica je bila pristala žena, o čemu sam ti, Zlatko, već govorio, i kad je samo po vanjštini ocjenjuješ; a kad je upoznaš u dušu kakva je, kad doživiš njenu srdačnost i osvjedočiš se u njen zdravi razbor, onda ti postaje i pristala i draga. Upravo mila! Poznavao sam lijepa mladića iz Skoplja, studenta, koji je s njom ljubovao na izgradnji pruge Banja Luka

— Doboj. Ja smo se i Ružica mazili s jedne strane zida dok je ona to isto činila s druge strane zida. I nije me nimalo čudilo što je taj naočiti i pristojni mladić iz makedonske brigade baš nju odabrao od svih kninskih srednjoškolki u našoj brigadi. Je li Milica mladića imala u međuvremenu, od dana gradnje te pruge u Kulašima do našega susreta u Oćestovu, nije mi bilo poznato i nisam je to nikada pitao, ali bi bilo pravo čudo da ga takva djevojka, pristala i mila, nije imala.

A to, da nije imala mladića dok smo prvu godinu bili u Oćestovu, bila je mora na mojoj savjesti. Njen otac i majka, koje sam upoznao u njihovu stanu, kamo me je Milica dovela da bi otupila očeve rezerve prema meni, bili su brižni roditelji, i nisu imali pravo kad su sumnjali da nas dvoje možemo živjeti u jednom stanu a da se jedno drugomu ne uvalimo u krevet, ali jesu bili u pravu kad su mislili da će naše neobično zajedništvo — posvuda skupa — biti smetnja mladićima koji požele pristupiti njihovoj kćeri. Zato me je mučila pomisao da sam ja kriv što Milica ne uspijeva naći mladića. Kako mladićima reći da joj priđu kao da mi je sestra, i da ću se ja ponijeti kao dobar brat?

Bio sam radostan kad sam primijetio da se s njom počelo nešto mimo mene događati. Postala je raznježena, rasijana, zamišljena i stalno na rubu egzaltacije. Obuzeta takvim stanjem, nije se od mene odvajala nego mi je željela biti i bliže nego do tada. Tražeći moju bliskost, bliskost brata, tražila je preko mene i veću bliskost s Ružicom, koju je, ako ne pretjerujem, doživljavala kao bratovu zaručnicu, svoju jetrvu, koja joj u mukama što ih muči koliko i brat može biti od koristi.

Da sam i htio, živeći s njom i uz nju, nisam mogao ne zapaziti što ona u takvom stanju radi. Ako bi imala u ruci olovku, a malo kad bi u razredu bez nje bila, po svemu papirnatu što bi se pred njom na katedri našlo, na margini novina, na papiru iz zadaćnica, na ovicima udžbenika, u nekoliko navrata i na samoj katedri, ispisivala je ime *Dule, Dule, Dule*. Činila je to u različitim oblicima slova, zasjenčeno, podcrtano, ravno, koso i sa crtežima oko inicijalnog slova toga imena. I kad bi se digla s mjesta na kojem se nalazila dok je to ime ispisivala, ostavljala bi za sobom, onako rasijana, većinu onoga što bi našarala i kad bi to, da je bila pribrana, mogla pokupiti i baciti u koš ili peć. Kao da ni svjesna nije bila što piše i kakve tragove za sobom ostavlja.

"*Ivane, molim te*!" rekla mi je nakon koju tisuće ispisanih *Dula*. "Hoćeš li me ispratiti do Kneževića. Budi sa mnom dok se Dušan ne pojavi. Kad se pojavi, ostavi me samu i ja ću onda do stanice s njim pješke, a od stanice do Knina vlakom. Stid me je da do Kneževića idem sama i da ga usred Kneževića sama dočekujem. Reći će mi da ga opsjedam i presrećem! Ma, reći će i tako! Hoćeš li?"

Ona nikada od mene nije tražila nemoguće, pa nije bilo onoga što bi od mene tražila da ja to za nju ne bih učinio, a pogotovo ako joj to što od

mene traži pomaže da osvoji toga svoga *Dulu*, koji je nju, a da još i ne zna, totalno osvojio.

Nastavio sam je izvoditi Dušanu u susret, kao što sam je prvi put izveo, svaki put kad bi s njim odlučila otputovati do Knina; dočekivao sam je gdje bi mi rekla da je dočekam, kad bi se s njim rastala i strahovala po mraku sama doći kući; odlazio sam na *igranke* s njom gdje bi se i Dušan nalazio, gubio se da bi mu pristup Milici činio slobodnim, i vraćao se po Milicu kad bi *igranka* završila, da bi se ona imala s kim vratiti kući; ona je trebala samo poželjeti kamo da je pratim, gdje da je ostavim u Dušanovoj blizini, kada i kamo da po nju dođem, i nije bilo nijednog zanimljivog štiva koje ne bih prestao čitati i otišao joj učiniti uslugu.

Sve sam to činio da bih uzvratio istom mjerom za ono što je Milica činila za mene. Sve dok Dušana nije osvojila i dok njih dvoje, kako se ono kaže, *nije prohodalo.* Dok Dušan po nju nije počeo dolaziti u školu i do škole je, dolazeći s njom odnekud, pratiti; dok on s njom nije ušao u školu i tu, u njenoj sobi, dočekao zoru, a sutradan meni nazvao *dobro jutro* kad smo se našli u kuhinji, gdje nas je Milica obojicu počastila kavom. Nakon te noći više Milici radi *Dule* nisam bio potreban. Kad bi on bio odsutan, ja sam se i dalje nalazio uz nju; a kad bi joj se približio, gdje god to bilo, ja bih se odmaknuo i od nje i od njega. Kaže se, *da ne bih smetao,* što god da se pod tim mislilo.

Dušan Knežević je bio građevinski tehničar i radio je kao željezničar na održavanju pruge, ne znam u dužini koliko kilometara. Uz to je rukovodio gradnjom stanova za željezničare u Kninu. Stanovao je kod roditelja u zaselku Kneževića, a na posao u Knin odlazio je vlakom. I to bi bilo sve što sam o tome, prema meni krajnje rezerviranom, čovjeku znao. Mogao sam znati, ali o njemu više znati htio nisam. Čemu? Činilo mi se da se on kloni mene tri puta više nego ja njega. Nas smo dvojica, očito, jedan drugom smetali; on meni, jer sam Milicu želio prepustiti njenu izboru ne želeći se tom izboru približiti; a ja njemu zato što nije trpio, ili nije mogao, shvatiti narav moje i Miličine bliskosti. On jednostavno nije mogao shvatiti da sam sretan što je Milica našla mladića, što se u njega *preko ušiju zaljubila* i što će se za nj udati i prije nego Ružica za mene. I nije mu se čuditi, moj i Miličin odnos ne susreće se ni svakoga dana ni na svakom koraku.

Onakva kakva je bila, srdačna i susretljiva, u stanju zaljubljenosti, kad i tvrdo srce omekša, a nekmoli neće omekšati mekano, Milica je bila spremna na svaku uslugu samo da Ružica dođe k nama na praksu. I da je sama, ako treba, dočeka na autobusnoj postaji, i da je na spavanje smjesti u svoju sobu, i da joj namjesti postelju u trećoj sobi, gdje u proljeće nije hladno kao zimi, i da je selu predstavi kao svoju prijateljicu, i da je upozna sa svojim Dušanom uz napomenu kako mladić i djevojka

mogu živjeti i tako kako smo nas dvoje pet godina živjeli i da, najzad, izrazi zadovoljstvo što je tomu bila svjedok. Sve je to presudilo da Ružica prevlada stid i da na praksu i eventualnu *praksu* dođe k nama.

I Ružica je svladala stid! Na autobusnoj smo je postaji dočekali i Milica i ja. Smjestila se u Miličinoj sobi i u njoj prespavala prvu noć. Drugu je večer, i na Miličin nagovor, došla u moju sobu, legla sa mnom u krevet i tu dočekala jutro. Tu je, sa mnom u krevetu, spavala do kraja prakse. Nije bilo nikakva problema. Nije bio problem ni to što je krevet na kojemu smo ležali bio građen za jednu osobu. Stisnuli smo se jedno uz drugo i bilo nam je lijepo. Još ljepše što je krevet bio tijesan i silio nas da se, jedno uz drugo pripijeni, nakon pet godina približavanja, spojimo u jedno.

A krevet na kom se to sjedinjenje zbilo? To je, dragi Zlatko, bio jedan od kreveta na kojima smo Ružica i ja, svako na svome, spavali dok smo pohađali učiteljsku školu, ona u *Grenlandu* a ja na *Sjevernom polu*; to je baš onaj krevet koji sam ja na ramenima, putujući vlakom i uz pomoć školske djece, donio iz preparandije u Oćestovo; to je onaj krevet na kojem sam u prošloj noći spavao posljednji put na kućištu Revačevića, ustao s njega, pa čekam da se pojavi Jura Kveštak i pišem tebi tri pisma za redom, kao što ih pišem već osmi dan.

Zamisli, Zlatko, što bi se u hrastovinu toga kreveta, kad bi se pretvorio u spomen-ploču, trebalo sve napisati — *đački dom, prvi posao, prva bračna noć, medeni mjesec,* i onda do posljednjeg rovaša*, noći odlaska,* još cio niz spomena vrijednih događaja — zamisli, Zlatko, i postat će ti jasno zašto sam taj krevet, uz dvorišnu kuću, učinio okosnicom, pa čak i naslovom ovoga pisma. I postat će ti jasno zašto taj ubogi krevet sažalijevam dok ga gledam ovako ponižena, ispod *oderana* tavana i porazbijana crijepa dvorišne kuće, s nogarima u stelji od vune i perja. Ojađena i ponižena zajedno sa svim onim što me uz njega veže, mojim đakovanjem, mojom učiteljskom *slavom,* mojom prvom bračnom noći, mojim medenim mjesecom od tjedan dana i Ružičinom praksom. Ne namjeravam pisati baladu o tom krevetu, ne znam balade ni pisati, ako balada o krevetu nije ovo što ti u ovom pismu pišem, ali mogu ga gledati i sjećati se svega onoga što me uz njega veže. A to je, taj pogled i to sjećanje, tužnije od najtužnije balade. To je, ako se ne varam, moguća balada o krevetu.

Ostavimo, dragi Zlatko, njegovoj sudbini poniženi krevet, na kojem sam sve ove noći imao tanak san, i nastavimo pismo naslovljeno *Krevet,* budući da ono još nije završeno. Na redu je treća radnja što smo je ja i Ružica planirali da bi se oženili po pravilima imperativa da se u životu bude *sam svoj majstor.* Na redu je zaposlenje!

Njen dolazak na šestodnevnu praksu nije kod seljaka potaknuo ćudoredno zgražanje, kako je ona očekivala, već pitanje hoće li naredne

školske godine u školi biti učitelji muž i žena, što su od Nalisovih vremena željeli, ili će učiteljevati Milica s nekom novom učiteljicom. Milica s mužem učiteljem učiteljevati neće, jer će njen muž biti željezničar, njihov mještanin, što najveći dio roditelja nije želio.

Miličin se *Dule* iselio iz roditeljske kuće i doselio k njoj, u naš stan. Za njim je u stan kao u svoju kuću, k svom Dušanu i svojoj *snajci*, navratio i sav Dušanov bliži i dalji rod, iz Oćestova i bliže mu i dalje okolice. Zato nije bilo najgore ono što sam očekivao i što mi je Milica morala reći:

"*Molim te, Ivane, shvati me*! Ja ti više kuhati ne mogu. Ne dopuštaju mi. Zapravo, čude se što ti to radim i što sam ti to ikada radila. Snađi se sam za ova dva mjeseca što još stoje pred nama!"

Najgore je bilo što je mladoženjin rod, a bio je brojan, školski stan pretvorio u svratište. Tu bi se našli na kavi i piću, kad bi slučajno prošli pored škole, kad kod kuće ne bi imali važnija posla i kad bi dolazili u posjet iz nekog drugog okolnog sela. Svi da upoznaju svoju *snajku* i da joj požele svaku sreću i *navaku* u njihovoj obiteljskoj zajednici. Eto, to je bilo najgore, što u svojoj sobi više nisam imao mira i što sam poželio, osobito preko nedjelje, kad bi ti posjeti trajali od jutra do kasne večeri, iz nje nekamo pobjeći. A kamo? Nikamo! I umjesto da bježim, morao sam slušati ono što sam slušao.

Gore stvari za učitelja nema nego kad seljacima prepusti svoj stan i sam se poseljači.

Iako je do raspleta nastaloga stanja prethodilo kratko vrijeme, svega koji mjesec, ja bih ga i prije toga raspleo odlazeći u podstanare k nekom seljaku, da u Milici nisam našao saveznika koji ima puno razumijevanje i za moje nezadovoljstvo i za moj nazor da učiteljski stan od najezde seljaka, i kad su ti rod, treba braniti, ako ne misliš i sam postati seljak, najviše prezren što si to dopustio i što si to postao, baš od seljaka. Ona koja je svemu bila uzrok, ona koja se toj navali nije mogla suprotstaviti, jer bi je proglasili odnarođenim čudovištem, ona se okupaciji našega stana u duši žešće protivila nego ja. Njoj je trebao njen Dušan i nitko više, njoj nije trebala sva ta bulumenta rođaka koja je za Dušanom i uz njegov blagoslov u stan prodrla.

Ispričavala mi se, molila me da se strpim, upozoravala svoje goste da ne govore preglasno, da u stanu nije sama, a jednoga mi je dana sva crvena u licu, kakva bi bila u trenucima ispovjedne iskrenosti, rekla:

"*Ivane, molim te, poslušaj me*! Čula sam da si išao u kotar i pitao Novakovića hoće li te ostaviti u Oćestovu i kad se oženiš Ružicom. On ti nije znao odgovoriti. Čula sam da si mu kazao kako bi, ako Ružicu ne postave na moje mjesto, želio da ti dadu slobodu i da ćeš na nekom drugom kotaru potražiti zaposlenje. Ma, čula sam svašta! A sad ti slušaj mene! Ja ovdje ostati neću, ja ovo ne bih mogla dugo izdržati, ja bih u

ovomu poludjela. I prema tome, ja ću odavde otići, a ne ti. Koliko bude o meni ovisilo, kad ja odem, a otići ću bilo kamo, učinit ću što učiniti budem mogla, da ti i Ružica ovdje budete učitelji. To i većina seljaka želi. Samo se strpi, molim te!"

Neko sam vrijeme sumnjao da mi je Milica iskrena i o toj sam sumnji pisao Ružici. Ona mi je odgovorila da joj je direktorica učiteljske škole ponudila mjesto u Petrčanima ako se odmah uda za mene, jer ta škola traži bračni par učitelja. Odgovorio sam joj da Petrčani nisu loše mjesto, ali da su meni i Prominjci, sam predsjednik općine, ponudili mjesto u Oklaju i stan u novoj kući. Ona je odgovorila da će se složiti s onim što ja odlučim. U tim sumnjama i u tom dopisivanju dočekali smo sam kraj školske godine.

Tada je Miličin *Dule* od uprave kninskog željezničkog čvora dobio pismeno rješenje da će se vrlo skoro useliti u jedan od stanova što ih željeznički čvor, pod *Dulinim* stručnim vodstvom, gradi za svoje radnike s mjestom boravka u gradu. Bio je to pouzdan znak da je Milica sa mnom do kraja bila iskrena. Predstoji samo da njen otac poradi na njenu radnom mjestu u gradu ili u nekoj od škola u susjedstvu, i Ružici je u Oćestovu radno mjesto slobodno. I to je bilo *postignuto* prije nego što je Ružica položila završni ispit. Pisao sam joj: *Onda, ostajemo u Oćestovu. Ne predaj molbu za posao nikomu. Kad završiš ispit, dolazim po tebe. Javi mi kad će to biti*!

I završio je ispit, i javila je meni kada po nju treba doći, i obavijestila je majku i tetu Lalu da je namještenje dobila u Oćestovu, da će se do mjesec dana udati, obje znaju za koga, i da sa svojim stvarima neće doći u Primošten nego će ih odnijeti u Oćestovo i smjestiti ih u stanu svoga budućega supruga. Teta se Lala svemu tomu od srca obradovala, iako je, prije nego što će je komunisti prisiliti da napusti redovništvo, bila časna sestra, a majka joj je, rezervirana prema onomu što čini, napisala pismo: *Ćerce moja, radi kako znaš da je najbolje. Ma ja ti isto moram reći nešto, bilo ti krivo, bilo ti pravo. Ja sam mislila da ćete vi ča u školu hodite, biti pametnije od nas koje u školu dalje od osnovne nismo hodile. Sad vidim da to nije tako. To ča ti radiš, da ideš momku prije nego si se vjenčala, ni jedna od nas sa sela s pučkom školom ne bi napravila. Daj Bože da sve to dobro završi!*

Ono malo njene sirotinje, odjeću, obuću i knjige, drugoga više ničega nije bilo, složili smo u njen kofer od pruća i u nekoliko kartonskih kutija koje smo vezali špagom. Zadržali smo se nekoliko dana, ja da se nagledam i nadišem grada koji sam, zahvaljujući njoj, zavolio, a ona da se oprosti od grada u kojemu je provela dobar dio mladosti. Kad je došlo vrijeme odlaska, njene su nam prijateljice pomogle kofer i kartonske kutije prenijeti iz đačkog doma do autobusnog kolodvora.

A kad smo s tim koferom i s tim kutijama došli na oćestovačku autobusnu postaju, morali smo sve to do škole prenijeti u dva navrata na

isti način na koji sam ja svoju posteljinu prije dvije godine prenio odjednom.

Slučajno se dogodilo, takav je bio autobusni vozni red, da je, dok smo to prenosili, bilo *popasno doba*. Što znači vrijeme nekoliko sati prije sunčeva zalaska, kad popusti žega i kad se stoka, ovce, volovi, krave i konji, izgone iz štala na pašu do kasno u noć. Ružica jest sa sela, ali sa sela u kojem se uzgaja stoka sitnog zuba, ovca i koza, a od krupnoga zuba samo magarac i mazga. Mula vrlo rijetko! U njenu selu mogli su se vidjeti volovi i konji samo dok bi prolazili cestom u zaprezi, ili kad bi iz zaleđa dolazili najamnici da nekom plugom uzoru njivu.

Imala je osjećanje — kažem osjećanje da ne bih krivo kazao kako je to i mislila — da volovi i krave nabijaju na rogove sve koji pored njih prođu, a što ipak ne nabiju svakoga, to je često viđena sreća onih koji, nenabijeni na rog, pored volova i krava prolaze. A za konje, da samo što ne love one koje će zubom ugristi i nogom ritnuti! Bilo joj je uzaludno tumačiti, što sam činio još dok je kod mene bila na praksi, da i vol i krava samo rijetko rogom nabadaju čovjeka, da to ponekada čine samo bikovi i krave kad se mame, da su uškopljeni volovi, koliko god strašno izgledali, mirni kao ovce. Bilo joj je nemoguće dokazati da je konj neće ni ugristi ni na nju se ritnuti stražnjim nogama, ako ga pusti da pored nje mirno prođe. Ona je to umom mogla shvatiti, ali je njeno, od djetinjstva ukorijenjeno osjećanje da rogati nabijaju na rogove, a potkovani ritanjem izbijaju zube, bilo jače od uma.

Zato bi je svaki put, kad bismo na putu od autobusne postaje do škole i idući u obrnutu smjeru, naišli na rogate i potkovane životinje, obuzeo takav strah da bi, ostavljajući ono što je nosila na putu, hitro kao kozle, preskakala preko zida njive, ograde ili vrta i tamo, u njivi, ogradi i vrtu, čekala, zaštićena zidom, da volovi i konji prođu ulicom, pa da se ona na ulicu vrati, uzme svoj teret i krene za mnom. Do novoga susreta s rogatima i potkovanima! A onda *Jovo nanovo* preskači zid!

Nudio sam joj da stane iza mojih leđa kad prolaze volovi i konji, hvatao sam vola za rog a konja za grivu da joj pokažem kako su to mirne i pitome životinje, ali je sve bilo uzalud, ona bi preskočila preko zida i otuda gledala kako konji, krave i volovi mirno prolaze pored mene.

Takva je bila kad smo u školu donosili njene stvari, takva će i ostati, pa smo morali izbjegavati kretanje selom u *popasna doba* i u svako drugo vrijeme kad se volovi, krave i konji kreću po putu.

Umjesto Milice u školi nas je dočekala njena pisana poruka i njeni ključevi od sobe i stana. Piše nam kako zna da mi dolazimo i kako ćemo se odmah početi kućiti, dopremati namještaj i sve ostale potrepštine. Ljetni će praznici brzo proći i ona nam ih ne želi činiti još kraćima. Svoj je namještaj prevezla u Knin i tamo ga smjestila u očevu garažu. Stanovat će kod roditelja dok joj dodijeljeni stan ne bude gotov. Želi nam svako

dobro i očekuje da ćemo se unaprijed viđati i jedni druge posjećivati.

Nikad se nismo susreli, ni u selu kad bi dolazila u goste muževoj rodbini ni u gradu kad bismo mi tamo boravili onu godinu dana koliko ćemo ja i Ružica u Oćestovu ostati. Nismo je vidjeli ni na ono nekoliko učiteljskih sastanaka, jer je te godine bila ili u visokim mjesecima trudnoće ili na porodiljskom dopustu.

Tek jednom, petnaestak godina nakon te poruke i predaje ključeva školskog stana, dok sam bio direktor zadarske učiteljske škole, sasvim slučajno smo se susreli na prilazu glavi mosta koji od gradskih vrata do Voštarnice premošćuje gradsku luku. Gotovo da smo se sudarili. Pogledali smo jedno drugo da vidimo s kim se umalo ne sudarismo i istovremeno rekli:

"Ti si to, Ivane!"

"Ti si to, Milice!"

Trebalo nam je vremena da se sjetimo što smo nekad jedno drugom bili, pa da se nakon te stanke i rukujemo i poljubimo.

Znala je i gdje sam i što sam, a za sebe mi je rekla da je direktorica osnovne škole u Kninu i da izvanredno studira pedagošku grupu predmeta na zadarskom fakultetu. Imala je dva sina, a muž joj i dalje radi ono što je oduvijek radio. Rekao sam joj da ja i Ružica imamo Tomislava i Goranu, ali da stana u gradu nemamo. Stanujemo u školskom stanu na Puntamici gdje je Ružica učiteljica. Nakon toga nam je bilo jasno da jedno drugom više nemamo što reći.

Ne znam od koga ako ne od kninskog prijatelja Ante Krvavice, prometnika na željeznici u Kninu, doznao sam da je Dušan Knežević mlad umro i da je Milica obudovjela.

Za sebe znam da je u sjećanju nosim kao nešto najljepše što mi se u životu usput dogodilo, a kako se ona mene sjeća samo bi ona mogla reći. A to lijepo bilo je zauvijek završeno i nisam htio da ga ni kakvim produžetkom priče o životu s tom ženom oskvrnavim.

Čuo sam da je nakon *Hrvatskog proljeća*, kad su o meni kružile priče da sam *ideolog hrvatskog nacionalizma na zadarskom području,* što je Komunistička partija i službeno potvrdila, a to je u prijevodu na jezik razumljiv svakom Srbinu značilo da sam *srbožder,* ona, kao direktorica škole napadnuta da me je svojevremeno hvalila i podupirala, kazala kako u te priče i u te službene ocjene ne može vjerovati. Ona me dobro poznaje i ja sam prema onome što ona o meni zna drukčiji nego što se o meni priča i nego što me je partija ocijenila. Sigurno je da Hrvat jesam, ali je isto tako sigurno da *srbožder* nisam!

Nemam potvrdu da je to Milica zaista rekla. Ako je istina da je tako samo mislila, ako to javno nije ni kazala da se ne bi izložila opasnosti, meni je i dovoljno i istinski drago. Još draže što bi uz Vasu Vukmirovića, majora i profesora povijesti, bila druga od mojih srpskih prijatelja koji

mi nakon *Hrvatskog proljeća*, ako su to mogli, nisu zabili nož u leđa ili prestali sa mnom prijateljevati, što su mogli u svakom slučaju.

Gdje je, dragi Zlatko, Milica sada, dok sjedim na ubogu krevetu u razorenoj dvorišnoj kući i zamišljam kako ti pišem pisma, ja ne znam. Na bijegu iz Knina, u samom Kninu, možda u Zadru gdje je imala rod, a možda u nekom srpskom ili hrvatskom gradu u koji se sklonije prije ili u tijeku rata? Gdje god da je bila, mogla me je vidjeti kad sam se pred koji dan našao uz Tuđmana na kninskoj tvrđavi, pod onom zastavom što se tamo vila. Teško je to od nje očekivati nakon svega što se dogodilo i nakon svega onoga što je sama morala proživjeti, ali bih volio kad bi i dalje mislila da sam ostao onakav kakva me je poznavala, da se nisam promijenio i da sam na tvrđavu i dospio jer sam ostao što sam bio dok mi je ona govorila *Ivane, molim te*! Volio bih, ako joj pomoć treba, da joj mogu pomoći, ali se bojim da joj, kao ni sebi samu, pomoći ne mogu. Tama, koja je godinama iz *srca tame* prodirala u naša srca, učinila je svoje i sad, kad bismo i htjeli, pomoći jedni drugima ne možemo. Volio bih da mi vjeruje, kako sam, pišući onaj poziv Srbima da ostanu kod svojih kuća, bio iskren i u prvom redu na nju i njoj slične mislio, a, ako mi zbog bilo čega i ne vjeruje, moći ću je razumjeti.

Kad je, dragi Zlatko, Ružica svoje krpice smjestila u stan oćestovačke škole, pošla sa mnom u Knin, primila rješenje o zaposlenju, raspitala se u trgovini kad bi iz tvornice mogao doći naš *kompletni* sobni namještaj i otišla vlakom u Šibenik, a ja autobusom u Prominu, završena je treća i otpočela četvrta radnja u radionici gdje dvoje na način *budi sam svoj majstor* sklapaju brak… Prvo da vidimo što je ona morala uraditi!

Ni majku ni tetu Lalu, dvije jedine osobe koje su o njoj brinule, Ružica nije trebala obavještavati ni što se s njom događa ni što bi se imalo dogoditi. Njih su dvije za moje postojanje odavno znale. Majka otkako je krišom pročitala pismo koje je preko ljetnih praznika poštar donio njenoj kćeri dok je u Bukurovcu žela ječam. A teta Lala iz onoga što joj je Ružica o meni pričala od prvoga dana našega poznanstva, jer je teti beskrajno vjerovala. Čak bi joj, dok bi boravila kod nje u Dubrovniku, i moja pisma davala na čitanje. Tetu Lalu niti je u čemu trebalo razuvjeravati niti u što uvjeravati, njoj je sve bilo jasno, ona će prihvatiti što Ružica predloži. Ali je s majkom bila muka. Nju je u jednom trebalo razuvjeriti, a u drugo uvjeriti. Ni jedno ni drugo Ružica sama nije mogla. O čemu se radilo?

Majka je od prvoga trenutka, čim je preko pisma saznala da postojim, budući da sam od Knina, bila uvjerena da sam *Vlah kitar* i da se Ružica, kad sam to što ona misli da jesam, uza me ne smije vezati. Svi Ružičini argumenti da sam ja Hrvat i katolik ostajali su bez učinka. *Vlah kitar* i ništa drugo *Vlah kitar*!… Naime, Ružičina majka, kad je obudovjela i ostala s petero nejake djece, s drugim je ženama iz sela

iskuhavala more u Grebaštici, da bi dobila sol. S tom solju i s tim ženama iz Šibenika je vlakom odlazila u Knin, gdje je na subotnjem pazaru sol mogla zamijeniti za žito ili zrno neke od grahorica. Tamo je, pristigle iz Like, Bosne i okolnih sela, viđala ljude u crvenim kapama, koje su za razliku od kratkog repića na crvenim kapama iz šibenskog kraja, imale duge crne rese, koje su padale po ramenima. Za sve je s takvim kapama na glavi mislila, iako to nije moralo biti, da su Srbi. Ne samo ona, nego i sve ostale žene iz Primoštena koje su s njom iskuhavale more i prodavale sol, te su ljude zvale *Vlasi kitari* i razlikovale ih od *Vlaha* katoličke vjere. To što su *Vlasi kitari* ono što jesu, Srbi, za te žene ne bi samo po sebi značilo ništa posebno, neka budu što jesu i neka na crvenim kapama nose koliko god žele dugačke crne rese. Rezerva se prema tim ljudima krila u nečem sasvim drugom. Ljudi u takvim kapama, s mrtvačkom glavom sprijeda, bili su u pratnji talijanskih vojnika kad je u dva sela Primoštena Burnog u jednom danu ubijeno više od trideset ljudi. Među ubijenima bio je i Ružičin otac, Jerkin muž Stipe! Jerka je premirala od straha i stida kad bi pomislila da bi joj sin ili rođak muževa ubojice, da bi joj bilo koji *Vlah kitar* mogao biti zet. Bila bi to za nju beskrajna bol i, gore od boli, sramota nad sramotama!

I da bi je Ružica u tom uvjerenju mogla razuvjeriti! Ni govora! Ružica najmanje, jer *mlado, ludo, pa još i zaljubljeno*, iako je kao šestogodišnja djevojčica ona prva našla mrtva oca, ne može znati što je *Vlah kitar* i njegovo nedjelo! Nije bilo nikoga živoga tko bi Jerku razuvjerio da ja nisam *Vlah kitar*, budući da sam doista od Knina, koji je zaludio njenu kćer dok je tamo išla u školu, slučajno tamo išla, i koji će je po drugi put unesrećiti! U to je Jerku, ako dođe u Primošten, nikako preko pisama, mogla razuvjeriti samo njena sestra Jakica, koja se kao časna prozvala Lalom. E, ona bi u Jerkinu razuvjeravanju mogla uspjeti!

Zato Ružica mora otići u Dubrovnik, razjasniti u čemu je problem i zamoliti tetu da bude uz svoju sestru Jerku kad joj zet dođe po kćer, kako sestra Jerka, uplašena od *Vlaha kitara*, ne bi napravila kakav nesmotren ispad, koji bi zeta povrijedio, začudio, razočarao i uplašio. Kako bi, zapravo — i to je potrebno nadasve naglasiti — sestra Jakica sestri Jerki, udovici s petero djece, kao što je to i do sada činila, pomogla u podizanju na svoje noge njenih petero siročadi, ovoga puta pomažući joj udati jednu od dvije kćeri. Jerka je htjela da joj sestra Jakica, kako to političari kažu, za udaju kćeri *ponese odgovornost*, pa ma za koga se kći udavala da udavala, makar i za *Vlaha kitara*… Nije moguće da to teta Lala, koliko god put od Dubrovnika do Primoštena brodom bio težak i dug, neće za Ružicu učiniti. *Ponijeti odgovornost* za njenu udaju!

A Ružičina teta Lala, njena druga majka, i prije rata i u ratu, kao časna sestra *paulinka*, asistirala je nekolicini liječnika u šibenskoj bolnici, a najdulje okulisti Šoši. Nakon rata komunističke su vlasti od nje tražile,

želi li u bolnici zadržati radno mjesto medicinske sestre, da napusti redovništvo. Ona je to odbila. Vratila se majci i bratu u Primošten, ali je ubrzo uvidjela da je zavjet redu, radeći u polju, nemoguće održavati. Okulist Šoša, koji je po kazni premješten u Dubrovnik, sjetio se svoje na selo prognane asistentice i predložio joj da, ipak, sa sebe skine redovničke haljine i dođe mu u dubrovačku bolnicu asistirati. Ona se tom pozivu odazove. Neko vrijeme u kući živi kao redovnica, a u bolnicu odlazi odjevena kao svaka druga medicinska sestra. Sprijatelji se s jednom pacijenticom i počne je posjećivati. Kod te je pacijentice upoznala Jakoba Markovića, rodom iz Donje Lašve, čovjeka svojih godina i čovjeka koji je upravo bio došao iz zatvora, gdje je izdržavao kaznu jer je u ratu bio domobran. Zaljube se i odluče vjenčati, ako teta Lala dobije odobrenje od crkvenih vlasti. Njeno je redovništvo u nametnutim okolnostima bilo nemoguće održati i odobrenje je lako dobila. Vjenčala se i ostala vezana uz crkvu kao i dok je bila redovnica.

Uz to što će sestru Jerku razuvjeriti da ja nisam *Vlah kitar,* teta je Lala, kad u Primošten dođe sa svojim suprugom, trebala uvjeriti sestru Jerku da nema ništa nerazumno i svetogrdno u tome ako joj se kći udaje na način *budi sam svoj majstor.* Ne samo to nego i da joj sestra Jakica bude pred selom pokriće kako nije ništa ružno učinila kad je kćer udala kako ju je udala. Jer, znaš, nije se lako pred selom opravdati! Dođe ti po kćer momak komu ne znaš ni rod ni *pomoz Bog* i ti mu dadeš svoje dijete da ga vodi ne znaš kamo! I ti ostaneš kod kuće, a da ne znaš ni što će ti taj momak s djetetom napraviti ni gdje će s njom završiti. Sve bi to sestra Jerka bez prisutnosti i pokrića sestre Jakice teška srca učinila, i kad joj ne bi trebao Jakičin štit pred onim što će joj reći rod, još živa majka i čitavo selo.

Dok je Ružica muku mučila s majkom i otišla u Dubrovnik da dovede tetku i tetka, ja sam, dragi Zlatko, u Promini brinuo nešto drukčije brige i vadio s bratom iz kave na Puljanskoj ljuti kamen za gradnju dvorišne kuće. Ove u kojoj sad sjedim dok ti pišem pismo!

Čim je u zimu prije tri godine umro djed Pajo, njegova se *korta* u obitelji Revačevića podijelila na tri dijela. Ćaća je dobio trećinu očeva imanja, što je iznosilo tek dvanaesti dio od posjeda Revačevića. Malo, a ipak je zemlje imao koliko mu je trebalo da je ima i može obrađivati uz stalni posao zaporničara na elektrani. Da je zemlje bilo više, kad se te godine sestra udala a brat otišao u srednju šumarsku školu u Splitu, ne bi je on i majka, uz stado ovaca od pedeset grla, ni mogli obrađivati. Nedostatan je bio stambeni prostor što ga je nakon druge diobe u životu dobio.

Kuću sličnu kući Ćire poštara, ni bilo kakvu drugu kuću, kako smo vidjeli, nije uspio sagraditi. I upravo onako kako je predviđao kad je ostao bez oka i kad je dolarima strica Nikole zidana naša nova kuća, od

te je kuće dobio samo jednu devetinu. Trećina, koja je u toj kući pripala njemu i trojici mu braće, od početka je bila pregrađena u dvije sobe, a sad je, kad su se po drugi put dijelili, morala biti pregrađena na tri dijela. Nakon rušenja jedne pregrade i zidanja dviju novih, u čemu sam i sam sudjelovao, ćaći je u kući strica Nikole, dugoj dvadeset i tri metra, pripala soba široka dva i pol metra i dvorište pred tom sobom iste širine. Uz to mu je u staroj kući pripala jedna trećina, za konobu kako-tako, za sobu s krevetom nikako! Ta soba u novoj kući široka dva i pol i duga šest metara, što iznosi petnaest kvadrata stambenog prostora, i ta konoba u kući prekrivenoj pločom bilo je sve kamo su se mogli skloniti on i njegova obitelj kad pada kiša i puše bura. Malo i kad su mu djeca od kuće otišla svako svojim putem. Osobito malo kad se djeca k njemu navrate i s njim požele pod istim krovom prenoćiti.

Ne može se ni još nešto zaboraviti i ne spomenuti! Kako je kuću čitav život namjeravao sagraditi, a sagradio je još nije, tako je i u Torovima, još nakon prve diobe, kad je Revačevićeva jara pripala drugim djeljenicima, namjeravao sagraditi sam svoju jaru, manju, ali ljepšu od stare. Uspio je iskopati temelje za tu jaru. Prikupio je dovoljno kamena za gradnju, iskopao i dovezao glinu, a imao je i svoju poznatu *jablanovu japiju,* drugu po redu, koju će, kad jara bude ozidana, ugraditi u tavan i u krov. Ali ni od gradnje jare, kao ni od gradnje *kućice u cvijeću,* nije bilo ništa. Od kamenja koje je navukao, od jablanovih greda i od grmlja što ga je sjekao na sve strane u suhozidu je sazidao sjenicu, u kojoj su mu ovce bile i zimi, kad bi se štitile od studeni, i ljeti kad bi se sklanjale pred žegom. Sanjati je i snovati znao, to mu je išlo od ruke, ali graditi nije znao, to mu od ruke nije išlo. Da tih snova o kući i jari nije bilo, tko zna bi li bilo i pjesme iz njegove svirale, pjesme koju je pratio šum četiri slapa naše rijeke.

U sobi dva i pol metra širokoj i šest dugoj, u stambenom prostoru od šesnaest kvadrata, nalazio se štednjak, kuhinjski stol s klupom i stolicama, *kredenc* za suđe i kauč na kojem se preko dana sjedi, a noću se na njemu, kad se rasklopi, mogu napraviti dva ležaja. Kad su mati i otac u kući sami, u toj se sobi moglo živjeti i danju i noću, čak i udobno, ali čim bi im došlo neko od troje djece, trebalo mu je tražiti prenoćište u susjedstvu. Moglo se prenoćiti u konobi i tamo je baš u tu svrhu namješten krevet, ali samo dok su dani topli. Zimi je tamo bilo teško i svući se i zagrijati posteljinu. Zato smo ja, brat i sestra, da oca i majku ostavimo na njihovu ležaju, odlazili na spavanje ili k ujaku Bići ili u jednu od soba tete Reze.

Dok sam ja služio vojni rok, ćaća sam gradnju nove kuće nije mogao započinjati, jer je morao plaćati sestri Mariji izdržavanje u domu, dok je, zajedno s Ružicom, pohađala učiteljsku školu u Zadru. Kad sam se ja vratio iz vojske, a sestra prestala pohađati školu, zaljubila se i udala,

ćaća ni onda nije mogao graditi, jer je bratu plaćao školovanje u šumarskoj školi. Tek kad sam se ja zaposlio, uz moju pomoć, poticajnu i novčanu, ćaća je mogao pomišljati na gradnju kuće. I pomislio je! Zajedno sa mnom! Ali, gdje da kuću gradimo, i kakvu ćemo to kuću sagraditi?

Potražiti mjesto daleko od onoga što smo imali u zajedničkoj kući, nije nam se dalo; a naći mjesto blizu toga, nije se imalo gdje. Dok se ja nisam dosjetio kako mjesto u blizini, ispred onih petnaest kvadrata, naći. Nova je kuća, zidana dolarima, kad su u njen dio ušli Nikolini sinovci Marko i Josur, trebala biti produžena za još dva Nikolina sinovca, za Stipu i Juku, ali to ni onda ni ikad više nije bilo urađeno. Pri drugoj podjeli, pri podjeli Pajine *korte,* taj je slobodni građevinski prostor podijeljen na tri dijela kao i jedna trećina kuće koja je trojici Pajinih sinova pripala… Ja sam predložio stricu Juki da ćemo mu mi dati našu trećinu građevinskog zemljišta na kojemu može zidati produžetak svoga dijela kuće, ako nama dopusti da naše dvorište proširimo i ispred njegova dijela kuće, ispred ona dva i pol metra. On je na to pristao, jer je, ustupajući nam dva i pol metra dvorišta, dobio pet metara dvorišta s građevinskim prostorom. Neka mu bude! I neka sva krivnja za takvu trampu padne na moju dušu! Kao što je i pala!

Mi smo izvukli kraći kraj, ali smo zato dobili dvorište široko pet metara na kojemu ćemo moći sagraditi kuću širine četiri metra i dužine koliko bude potrebno da ta kuća, odnosno *kućica*, kako ćemo je zvati, ima dvije spavaće sobe, hodnik, smočnicu i uvijek dostupno potkrovlje. Za oca i majku, za nas troje kad smo s njima — sasvim dovoljno. E, sad je planirano trebalo i sagraditi!

A za gradnju ni za godinu ni za dvije nije se moglo prikupiti dovoljno novca. Pa su to ljeto, kad je Ružica onamo trebala doći, sve snage bile uložene u prikupljanje građevinskog materijala, da bi zidari, kad počnu zidati, imali čime dvorišnu kuću sazidati.

Ćaća sjenicu u Torovima nije htio razoriti i kamen ugrađen u njen suhozid prevesti u selo na novo gradilište. Još uvijek se nije mogao odreći sna o gradnji svoje jare, još uvijek se nije mogao zamisliti bez svoga stada i svirale u ruci. Ali je svojski prionuo da sav ostali kamen, što ga je godinama prikupljao na raznim mjestima, doveze u selo i stavi na hrpu tamo gdje će biti sazidana dvorišna kuća.

Na isti je način prevezao i pijesak, i glinu i *jablanovu japiju.* Ovu je potonju, da ne kisne dok zidovi dvorišne kuće ne budu podignuti, smjestio u tor susjeda Josine, gdje je Josini služila u istu svrhu u koju je služila dok je kod Torova bila u jari Revačevića. Služila je da se o nju, ugrađenu u ogradu koja dijeli janjce od *muznih* ovaca, s jedne strane počešu ovce, a s druge janjci, kad ih zasvrbe leđa, plećke i sapi, mjesta koja ovca ne može počešati papcima na stražnjim nogama.

Ćaća je na gradilište dovezao i crijep. Bio je to crijep odabran među starim crjepovima kad se na elektrani zbog dotrajalosti mijenjao krov. On ga je za prvu ruku bio složio ispred elektrane, a sada ga je u kamionu dao dovesti u selo.

Kad je svu tu građu, koju je godinama skupljao, poput jedne vrste miša koji živi u američkim planinama uz zapadnu obalu, dovezao na jedno mjesto, odoka se vidjelo da će nedostajati gline, pijeska i sitnog kamena za unutarnju stranu zidova i za pregrade. Ćaća je s mojim bratom Jakovom kopao glinu u Krčevinama, gdje joj je bio majdan, a pijesak su morali kupiti. Naručili su kamion crvenog pijeska, koji se kopao u Suhopolju ispod Dinare. Od toga pijeska, ako se njime zidovi izvana ožbukaju, kuća dobiva crvenkastu boju kao da je žbuka na nju bačena pomiješana s boksitom. Tu će boju dobiti i naša dvorišna kuća kad bude sagrađena i ožbukana pijeskom naplavljenim s obronaka Dinare.

Kad sam, pak, ja došao iz Oćestova i čekao vrijeme da pođem po Ružicu, preuzeo sam obvezu da zajedno s bratom u kavama na Puljanskoj ljuti izvadimo potrebnu količinu sitnog kamena, kaže se, *ručnog kamena*… Ančica, susjeda koja me je kao petogodišnje dijete spasila od kopita svatovskih konja koji su u kočiji vozili tetu Anu i njena Paju Čavlinu, kad me je vidjela i upitala što za otkup imam, pošto sam joj dao dva bombona, sišući ih, otpjevala mi je pjesmu:

“*Zidaj kuću kao zgradu,*
*Pa dovedi mladu!*”

Kao, ja gradim kuću da bih u nju doveo Ružicu! Teško mi je reći da sam dvorišnu kuću radi *mlade* zidao, a još teže da to radi nje nisam radio. Teško i zato što kuća do njena dolaska neće biti sagrađena i što će je ona, zajedno sa svima nama, morati završavati.

A onda mi se, dragi Zlatko, dogodio blagdan svete Ane, bake onoga iz Nazareta. Dogodilo mi se nešto slično kušnji u koju upadaju pustinjaci koji u spilji samuju pet godina i svi oni koji u nešto vjeruju, pa dožive dan kad im netko sa strane, vrag, *belaj ili orko*, iskušava vjeru. Iskušava s osloncem na sumnju, bez koje, čini se, vjere i ne može biti!

Blagdan Marijine majke, koja ima pomoćni oltar u crkvi na Mratovu, slave nešto boljim ručkom i svetkuju odlaskom na misu sela kojima je groblje oko te crkve. Nakon mise je kod crkve sajam, koji ja nisam propuštao, kad bih se u vrijeme blagdana našao u Promini. Nisam propustio ni toga, iako sam kao učitelj imao razloga pribojavati se prisutnosti misnom slavlju. Zbog prisutnosti misi učitelji bi kadikad teško stradavali! Nisam ni s mise ni sa sajma izostao, jer je u Promini biti borbeni ateist, onaj koji progoni vjernike kad ne može progoniti Boga, značilo biti čisti izrod, pa su takvi i među članovima partije bili rijetki i od svojih partijskih drugova bili prezreni. Budi, brate član partije koliko

hoćeš, budi i kad ti je od koristi i kad ti od koristi nije, ali protiv Boga ne ustaj, niti progoni one koji s Bogom u sebi žive! Tako mi se i moglo dogoditi da sam u crkvi, na misi susreo predsjednika općine, člana partije, *jakako*! Mirka Gluića, rodom iz Bogatića, jednog od onih koji su bacali oko na moju lijepu tetu Marunku, partizanskog ilegalca, koga sam kao ujakov listonoša poznavao iz vremena kad smo obojica, on kao odrastao mladić a ja kao dijete, strahovali od noža podmuklih Ćućuzovih četnika.

"Je li, nisi htio doći u Oklaj?" rekao mi je Gluić nakon mise. Svi iz Promine bježe osim mene, budale! Znam sve što su ti ona trojica iz Nečvena učinila. Izrodi! I znam što se s tobom događalo nakon toga. A sad me slušaj! Odradio si dvije godine učiteljstva i sada se imaš pravo upisati na koji fakultet želiš. Upiši književnost, to si oduvijek želio. Dat ćemo ti stipendiju i studiraj. A hoćeš li se nakon studija vratiti u Oklaj, o tom potom! Ako se mene bude pitalo, nećeš morati!"

"Misliš li to ozbiljno?"

"Najozbiljnije!"

"Onda mi daj vremena do sutra da ti na tu ponudu odgovorim."

Od crkve do kuće s uma mi nije moglo sići sjećanje na isječak iz razgovora što sam ga vodio s Ružicom, kad smo s njenim stvarima došli u Oćestovo i uz hrastov se krevet našli sami.

"Kako to da si onoliki otpor pružala kad si trebala doći k meni na šestodnevnu praksu?"

"Znala sam kakva me praksa kod tebe čeka!"

"Nisi mi vjerovala?"

"Ni tebi ni sebi!"

"A sada, kad si se trebala preseliti k meni, nisi pružila ni najmanji otpor?"

"Kakav bi otpor imao smisla kad sam bitku izgubila na praksi! Sebi vjerujem i idem za tobom, a u tebe i dalje sumnjam. Tako su nas učili. Ti taj nauk znaš: muškarcu nikad ne vjeruj!"

Kad bih prihvatio ponudu Mirka Gluića, ostavio Ružicu i otišao na studije, ona bi od svoga slučaja mogla napraviti solidan primjer kako žena, povjeruje li muškarcu i nakon pet godina ljubavi, može biti i izigrana i ponižena. Smijao sam se toj mogućnosti i nisam vjerovao da bih joj to mogao napraviti, ni da bih to mogao čitav život nositi na savjesti, kad bih joj, ne mogavši odoljeti prilici da odem na studij, to učinio.

Tako nasmijan ušao sam u kuću i našao majku kako križa glavicu luka u zdjelu s krumpirom. Radi križanja luka imala je u rukama kuhinjski nož, a zbog čestica soka koje su vrcale iz reza na sočnom luku imala je crvene i uplakane oči. Ipak, razdragan što mi je ponuđena stipendija i omogućen studij, ja sam majci u oduševljeno ispričao što mi

je Gluić ponudio, sve, pa i to da sam mu za sutra obećao dati odgovor.

Majka nije pričekala da je pitam što ona o tome misli. Ona je shvatila da sam ja odluku već donio. Ostavljam Ružicu i odlazim na studij, a sutra ću već donesenu odluku samo Gluiću priopćiti. S nožem u rukama, suznih očiju, ustremila se na mene i rekla.

"Sram te bilo! Učiniš li to, ostaviš li Ružicu i odeš studirati, izlazi iz ove kuće i nikad mi više na oči ne dolazi. Nisi moj! Briši moje ime iz svoje legitimacije i svih svojih svjedodžaba. Ti više majke nemaš! Djevojci si odnio njeno poštenje i sad bi je napustio! Neka te bude stid! Kako ćeš izići pred Božje lice? Donio si njene stvari u njen stan i sad bi joj poručio da po njih dođe? Kako ćeš joj u lice pogledati? Sramota nad sramotama! Koga sam ja to rodila?… Nisam kazala ništa kad si s njom u postelju legao i prije sakramenta vjenčanja. Vjenčati se javno u crkvi ne možete. Neka ti to bude, takva su vremena. Ali, da bi je ostavio kad si to s njom učinio, e, za to moga blagoslova nećeš dobiti!"

Bila bi i dalje nastavila — mojoj Peri nikada nije nedostajalo riječi, pogotovo kad bi joj proradila žuč — da je nisam prekinuo pitanjem:

"Je li ti tako misliš?"

"Mislim!" sijevnulo je kao munja u mrku oblaku.

"Pa, tako i ja mislim."

"Kad misliš, što mi odmah ne kažeš? Nego me razjariš, pa kažeš da se ljutiti nisam trebala!" rekla mi je smirenim glasom i nastavila križati luk. S mnogo brige u glasu i ponašanju, nakon podulje stanke mi je rekla:

"Vjenčajte se! A onda nađi načina da uz nju studiraš."

Moja Perina pogana jezika bila je ispunjena vjerom i Božjim zakonima, a bila je patrijarhalna da patrijarhalnija nije mogla biti. I jesi li vidio kako ona kao vjernica i *ognjištarka,* ljuća od poskoka brani ženinu čast! Da bi od svog sina obranila ženinu čast, ona je spremna, kao Abraham sina Izaka za ljubav Božju, staviti sina na lomaču da pred njenim očima izgori i za nju zauvijek nestane. Što bi na ovo rekle *muškobanjaste* feministice koje misle da su vjernice i žene u patrijarhatu bile ropkinje muškaraca!

Sutradan, na *Dan ustanka*, kad u Oklaju priređuju utrku magaradi, dok je gledao kako jedno magare bojkotira trku i tvrdoglavo odbija trčati kao što sva magarad trči, što je među gledaocima izazvalo buru smijeha, prišao sam Mirku Gluiću i zahvalio mu na stipendiji.

"Zašto?"

"A zašto? Zašto taj magarac neće da se utrkuje s ostalom magaradi? Njene su stvari kod mene, u mom stanu, a ja nemam ni snage ni srca da joj pišem neka po njih dođe. Nemam srca ni da ih spakiram i pošaljem poštom. Osim toga, nemam nikakva razloga da se od nje odvajam. Ni ako idem studirati! Koja to književnost, ako ona nije uza me, ima kakvu vrijednost? *Uz nju sa svakom, bez nje ni s jednom*! To pravilo vrijedi i kad

se dotična zove književnost!”

Odolio sam, dragi Zlatko, iskušenju koje me je snašlo na blagdan svete Ane; nasmijao sam se magaretu, koje na trci nije htjelo trčati kao što trči ostala magarad, usprkos boli što su mu je po trbuhu nanosili udarci jahačevih potpetica; izvadio sam s bratom dovoljno sitnog kamena za gradnju dvorišne kuće; javio sam Ružici da je naš sobni namještaj stigao, da sam ga *rezervirao* potpisom s unutarnje strane na jednom krilu vrata od ormara i da je time ispunjen njen uvjet za udaju — bez *kompletne* spavaće sobe moj kućni prag neće prijeći; i, najzad, da u Primošten dolazim dvanaesti kolovoza, u petak, *podnevnim autobusom. Ako bi se dogodilo pa da u njemu budu zauzeta sva mjesta, doći ću sutradan jutarnjom vezom.*

Navodim ti ovu rečenicu u njenu originalnom obliku i zato što je to posljednja rečenica iz posljednjeg pisma koje sam joj napisao prije nego ću je *u majke isprositi,* i odvesti za ruku, da bi me po svijetu imao tko pratiti i za ruku voditi. Posljednja rečenica iz posljednjeg od pisama koja sam joj gotovo pet godina pisao, a ona ih je do jednoga sačuvala. Od ceduljica, koje sam joj u prolazu školskim hodnikom gurao u ruku, kad su nam ono kaluđer i popadija zabranili da se viđamo i razgovaramo, do ovoga posljednjeg, u kojem sam joj rekao sve što je u tom trenutku važno trebalo reći — osim onoga najvažnijeg. Što nije bilo za pismo!

Hoće li ona pristati da se od moje i njene plaće, pored neimaštine u kojoj smo, plate zidari koji će zidati planiranu dvorišnu kuću? Od pisma je mnogo bolje da o tome razgovaramo gledajući jedno drugog u oči. Drugim riječima, hoće li ona biti ona koja će mom ćaći konačno sagraditi kuću?

Izišao sam iz autobusa i krenuo lijevim odvojkom od glavne ceste, za koji mi je Ružica rekla da vodi u Harambašin, zaselak Krčulja u kojemu se nalazi njena kuća. Kao ni ja njoj, tako ni ona meni o svojoj kući nikada nije govorila, da bi je opisala kako izgleda, ni onda kad me je upućivala kako ću do nje doći. Zato sam poželio nekoga susresti i pitati koja je to kuća, ali nikoga nisam ni na stanici zatekao ni usput susreo. Tek nadomak zaselku, u kojem su sve kuće bile niske prizemnice prekrivene pločom, a samo dvije na kat i prekrivene do pola krova kamenim pločama a od polovice do sljemena crijepom, nasred uska puta što se probijao strmim usponom između tih kuća i kućeraka, ugledao sam Ružicu. Znači, na pravom sam mjestu!

Pored nje su bili muškarac i žena u građanskoj odjeći, zacijelo jer je po njih išla u Dubrovnik, tetak Jakob i teta Lala. A straga, podalje od njih troje, naslonjenu na ugao jedne od onih kućica, ugledao sam sredovječnu seljanku odjevenu u crninu, s crnom maramom na glavi.

Dok je Ružica prilazila k meni i sa mnom razmjenjivala dva poljupca, žena je u crnini ostala prislonjena uz ugao i gledala kako se mladenci

susreću i ljube. A kad se Ružica okrenula njoj i povela me do tetka i tete s namjerom da me s njima upozna, žena se u crnini odvojila od ugla i zamaknula u uličicu koja je vodila ne znam kamo, sigurno nekud dalje od sviju nas. Ako me je Ružica i s njom namjeravala upoznati, žena se u crnini tom poznanstvu namjerno izmaknula. Ne znam zbog čega? Zato i mislim da je to bila neka od radoznalih susjeda i da me Ružica nije imala namjeru s njom upoznati.

Ružica nije htjela da se na ulici zadržavam dulje nego što nam je trebalo za poljupce i rukovanje. Uvela me je kroz nadsvođena vrata u dvorište ni šire od dva ni duže od četiri metra, koje je, popločano grbavim pločama, bilo tri stepenice niže od one strme ulice s koje smo se spustili. Na tom je utonulom i malom dvorištu, manjem od i jednoga koje sam do tada na selu vidio, bio nizak stolić, a oko njega nekoliko sjedišta od trupaca, hoklica, tronožaca i jedne prave *katrige*. Meni je Ružica ponudila da sjednem na *katrigu* ako želim, ali ja od sreće sjesti na nju nisam mogao, kad sam vidio u kakvu je uboštvu rođena i odrasla moja Ružica. Ostao sam na nogama.

Neka pričeka dok ne dođe u Puljane! Nju neće mučiti stid i osjećanje siromaštva — koje joj sada na licu čitam — gdje je odrasla i kamo sam morao doći po nju, kad dođe u Puljane i vidi na što je spao njen svekar kad se raspala osiona obitelj u kojoj je odrastao njen suprug. Nju tada neće mučiti ni sram ni osjećanje manje vrijednosti, a mene su već sada prestali mučiti i stid i patnja gdje ću i na što ću s njom leći kad je dovedem u svoje selo i budem primoran s njom tamo prenoćiti… Kad ćemo, Bože, ostati sami da joj kažem neka se ničega ne stidi? Jer, nas smo dvoje iz istoga potekli, u isto ulazimo, kroz isto ćemo proći i iz svega ćemo toga, kad bude *Gospodnja volja*, izići na svjetlost. Kad ćemo se naći nasamo da joj to kažem, da više ne crveni, da se opusti i nasmije kako ona to zna.

Za razliku od Ružice, stisnute i postiđene, teta je Lala bila savršeno ležerna, u stilu, *to je to, i drugoga nije, iz ovoga smo potekli i takvi smo kakvi smo, dobri i veseli.* Vidjela je da na *katrigu* ne želim sjesti prije nego pogledam *dvore* u koje sam došao, zaključila je po toj želji da sam *pravi čovik* i krenula da mi pokaže sve što se u toj kući ima vidjeti.

Iz dvorišta vrata nalijevo vode u kućicu sa dva kreveta; vrata pravo vode u konobu s bačvama i kamenicama za ulje, pa otuda dopire miris što ga udišemo kad jedemo salatu začinjenu vinskim octom i maslinovim uljem; i nadesno — vidjet ću ako za tetom Lalom načasak pođem — iz malog dvorišta jedna vrata vode u kućicu gdje je ognjište; iz te se *vatrene kuće* kroz niska vrata, glavu moraš prignuti da ne udariš njome u gornji prag, ako si samo malo viši čovjek, ulazi u još jedno malo dvorište, u kojem iznad vapnenice s gašenim vapnom za pravljenje *bordoške juhe,* kojom se vinograd prska protiv peronospore, raste poveća šljiva, na čijim

granama se plave napola zreli plodovi; iz drugog se dvorišta, ako hoćeš, može ući pod *somić*, pod nadstrešnicu, gdje se rukama može raditi sve i kad sunce prži i kad kiše padaju, i u još jedan kućerak, niži nastavak konobe, u kojem je gustijerna i nenamješten krevet, da se i tu za nuždu, uz hladnu vodu, može prespavati noć, ako nije odveć hladna. Noć, dakako, a ne voda!

Kad sam se uz tetu vraćao od gustijerne, koju sam otvorio i pozdravio vodu, onako kako me je majka učila da to činim svaki put kad susretnem vodu za piće, dok sam se vraćao do stolića na dvorištu, gdje nas je čekao sir u ulju i pršut, sjetio sam se da je Ružičina kuća zapaljena kad su joj ubili oca i potom obnovljena, kakva je i prije paljenja bila, od istog kamena, koji u plamenu nije ni taknut, i od nove drvenarije, jer je stara sasvim ili djelomice izgorjela, pa krovnu ploču više nositi nije mogla. Ta kuća i prije paljenja i nakon obnove, koja je uslijedila u tijeku samog rata — da bi se majka s petero djece imala kamo vratiti iz devetomjesečnog zbjega — sličila je stršljenovu gnijezdu po tri osnove. Kao stršljenovo gnijezdo ispod kamena, i ona je građena na kamenu i u kamenu; kao stršljenovo gnijezdo od bijelog pijeska i crvenkaste zemlje s okolnih njiva, tako je i ta kuća napravljena od kamenja koje se moglo pokupiti po kršu i drvene građe koja se mogla usjeći po šumarcima što na tom kršu rastu; i, konačno, kao što je stršljenovo gnijezdo građeno od saća slijepljenih jedno uz drugo, tako su i *dvori* iz kojih se ženim nastajali zidanjem i dogradnjom kućice na kućicu. *Dvora* sličnih tom grozdu kućica ima i u Promini, ali u Promini nema ni tako malih kućica ni rasporeda među njima koji bi nalikovao na saće u stršljenovu gnijezdu. Bože, iz kojeg li osinjaka potječe osa čije su me oči i apsolutna privrženost vezale uza se?

Nas smo dvoje za stol sjeli uz tetka i počeli jesti što nam je ponuđeno, a Ružica nas je bez objašnjenja napustila i zadržala se dulje nego što se moglo očekivati. S početka se nisam pitao ni kamo je otišla ni zašto se tako dugo zadržala. Ali, kad se pitanje, jer se ona predugo zadržala, samo po sebi pojavilo u zraku, teta je Lala na nj dala odgovor. Nisam u tom trenutku mogao znati je li i točan:

“Otišla je po mater. Tu je blizu, radi nešto u vrtu.”

Čekam i dalje, a Ružica se ne vraća! Tek tada sam se, nakon tetina objašnjenja i predugog Ružičina zadržavanja imao razloga zapitati, kakvu to majku ona ima da ne može, ne radeći u polju, mirno dočekati čovjeka koji će joj se oženiti kćerkom i biti, ako sreće bude, do kraja života zet? Kakvu to Ružica majku ima? Istina, nema prosaca, nema svatova, dolazi samo onaj koji joj namjerava biti zet, ali takav, osamljen, po poslu koji će obaviti u njenoj kući, vrijedi isto onoliko koliko vrijede prosci i svatovi. Taj bi dan, dan kad joj zet dolazi, koliko je god poslova čekalo, koliko god po naravi bila radoholičarka, mogla ne raditi i biti

prva, jer nema muža, koja će izići pred mladoženju i upitati ga kakvim poslom k njoj dolazi.

Kako smo nas troje počeli jesti kad je Ružica otišla, bili smo na polovici jela kad se ona s majkom vratila. Taj vrt u kojem je, kako teta reče, majka radila i nije bio tako blizu! Bila je sitna i mršava žena, u crnini, pa se doimala još sitnijom. Ne kaže se zaludu *da crna boja proguta čovjeka.* Je li bila ista ili samo nalikuje na ženu koju sam prilikom dolaska i ljubljenja s Ružicom vidio naslonjenu na ugao kuće, na ženu koja je nestala nekamo kad se Ružica prema njoj okrenula? Ta sličnost, jer joj lice izbliza nisam vidio, bazirala se na sličnosti svih seljačkih žena koje nose crnu odjeću jednako krojenu i jednako šivenu.

Ako se pri susretu ljubim ne samo sa svojom majkom, nego i sa svim svojim tetama, strinama, bakama, stričevima i djedovima, ne mogu ni zamisliti da se pri susretu, prvom i svim ostalima, ne bih poljubio s majkom svoje žene. Ali je ova ljubljenje jedva dopustila! I moje je poljupce primila i svoje je, ako ih je i bilo, uputila s toliko stida kao da ne može shvatiti nedužnost i konvencionalnost tih poljubaca. Ponašala se krajnje smušeno, ali ta njena smušenost nije djelovala odbojno. Doimala se kao zbunjena šesnaestogodišnjakinja, ali i u svojoj smetenosti, kad ne zna što bi i kako bi što učinila, ostajala je radoznala i pronicava. Ovo potonje došlo je do izražaja kad se pribrala, sjela s nama za stol na jedan od tronožaca i, dajući prednost i kćeri, i sestri, i sestrinu mužu, počela sudjelovati u razgovoru, a ponajviše šutjeti i pratiti o čemu se govori. Na ono što sam ja govorio obraćala je posebnu pozornost, jer sam bio jedini koga prvi put vidi i čuje.

Kako god da me je dočekala, a dočekala me je onako kako sam ispričao, zapravo nikako, od početka se u meni prema njoj začeo zaštitnički odnos. Nju se treba zaštititi, ona ište pažnju, koliko god ti se njeni postupci činili neprimjerenima i koliko te god ona svojim postupcima povređivala i tjerala dalje od sebe. Ona se, naime, bojala! Čega? Svega! Daleko sam bio od toga da je krivim što me nije dočekala prva i raširenih ruku. Lako se moglo zapaziti da se osjeća nelagodno što je nije bilo na mom dočeku ispred kuće i što ju je Ružica morala potražiti i dovesti, moglo bi se reći, za ruku. Zašto kriviti nekoga tko, više nego što bi mogao, krivi sama sebe za ono što je učinio!?

Nakon objeda i meni posebno slasne lubenice — jer sam kao trezvenjak odbijao sir i pršut zalijevati većom količinom razvodnjenog vina, kao što su svi osim Ružice činili — ja smo i Ružica otpratili tetka i tetu dobar dio puta do sela Primoštena, gdje će oni prenoćiti u kući Ružičine bake i ujaka, a sutradan brodom otputovati preko Šibenika u Dubrovnik. Oni su tamo, kad su iz Dubrovnika došli, odsjeli i proveli nekoliko dana na godišnjem odmoru, a u Harambašin su došli na dan moga dolaska, kako bi udovoljili Ružičinoj želji da se tom prilikom tamo

neizostavno nađu.

Od lokve u Prhovu vratili smo se u Harambašin, gdje nas je čekala majka, koju sam ja već za objedom, po našem običaju, oslovljavao kako ju je i Ružica oslovljavala — majkom. Na svako od tih oslovljavanja, a bilo ih je nekoliko, namjerno veći broj nego što ih je nužno moralo biti, nju bi obuzeo stid iza kojega se, činilo mi se, krije i lagoda i nelagoda istodobno. Kod kuće nas je sada, kad su tetak i teta otišli, jer je Ružičin najmlađi brat Roko u Dubrovniku, gdje stanuje kod tete i pohađa osnovnu školu koja doskora ima početi, čekala samo majka. Kako stvari stoje, od sada, htjelo joj se ili ne htjelo, majka nas oboje!

Upitao sam Ružicu zašto me majka nije dočekala, i zašto se sama onako dugo zadržala kad je po nju pošla ne rekavši nam ni po koga ide.

“Ma pusti je! Takva je, ne obraćaj na to pažnju! I nemoj misliti da je ona loša, da ima nešto protiv tebe. Takva je i što možeš!”

“Kakva?” nisam popuštao i, što mogu kad sam i ja takav, tražio sam da se kaže sve što se ima reći.

U nužno skraćenom obliku, odmah te večeri, na povratku iz Prhova, a mnogo opširnije, s mnogo pojedinosti, u razgovorima koje ćemo o tomu ja i Ružica voditi i vodimo ih do danas, meni je postalo jasno zašto je Jerka, kad me je ugledala, pobjegla i zadržala se u vrtu koji se zove Grba, zašto se onako smušeno poljubila sa mnom i zašto se snebivala svaki put kad bih je nazvao majkom. Postalo mi je jasno sve, pa i to da i sam za njeno, zaista, neobično ponašanje snosim debelu krivnju…Ta me krivnja, iako zbog nje, izuzmu li se Jerkine duševne boli, nije pretrpljena nikakva šteta, i danas peče.

Jerku je sestra Jakica, kad je po tom poslu došla iz Dubrovnika, uspjela uvjeriti da ja nisam *Vlah kitar* i da joj zet neće biti ni potomak ni rođak onih koji su joj muža ubili i kuću zapalili, a nju učinili samohranom majkom s petero djece. Malo teže, a opet je nekako išlo i uvjeravanje, da su došla takva vremena, da mladi ne žele gnjavažu sa svatovima, da se sami *registriraju* kod matičara, a da se u crkvi vjenčavaju potajno, osobito ako su prosvjetni radnici ili činovnici u državnoj službi, jer bi, dozna li se za njihovo vjenčanje u crkvi, odletjeli iz službe i ostali bez posla. Kao što je ona, Jakica, ostala bez posla dok je bila časna sestra Lala!

U obje je te stvari sestra Jakica sestru Jerku nekako uvjerila, ali joj, ni uz Ružičinu svesrdnu pomoć, nije uspjela objasniti zašto bi momak po njenu kćer morao dolaziti sam. Zašto sobom ne bi poveo majku, oca, brata, sestru ili bilo koga od svoga roda? Da dođe bilo s kim, samo ne sam! To joj se nije moglo objasniti! I kako je živjela u stalnom strahovanju od nečega, ovoga je puta u tome našla izvorište straha. U tome što dolazim sam, ona je vidjela nešto urotničko, podmuklo i nečasno. Pa kud sam? Do posljednjeg trenutka nije mogla vjerovati da bi

to moglo biti!

Kad sam se ja pojavio, stala je svima njima pozadi, naslonila se na kućni ugao i htjela se svojim očima uvjeriti da li zbilja dolazim sam. Pošto je vidjela da doista dolazim sam, nije mogla izdržati provalu sumnje i straha, pa je pobjegla na Grbe, da se tamo isplače sama.

A tamo je po nju došla Ružica i rekla joj neka se vrati u kuću, neka nam se pridruži i neka sebe i sve njih ne sramoti više nego što ih je već osramotila.

“O jadne li mene!” rekla je Jerka. “Ćerce moja, što činiš? Ti kažeš da je on pravi čovjek! Jakica kaže da je pravi čovjek, iako ga ne poznaje kao ni ja! A ja kažem: da je on pravi čovjek, kad po curu dolazi, ne bi po nju sam dolazio, poveo bi sa sobom za svjedoka bar svoga psa! Psa! Nego došao sam!… Pa, znaš li ti kamo te on vodi?”

“Znam, maja! Pet sam godina s njim!”

“Ne znaš, ćerce! Ali čini kako hoćeš! Ne znaš!” rekla je, osušila suze, prigušila svoja strahovanja, došla se sa mnom pozdraviti i krotko nam se pridružila za stolom.

Od toga trenutka odrekla se svakog otpora, svakog prigovora. Sve što je činila, čineći to i dalje u strahu, činila je da nam ugodi, da se meni ispriča i da mi se približi. Čak i zaobilazeći kćer!

Moj je grijeh što sam je povrijedio! Samo moj! Kad sam iz Promine krenuo, majka mi je rekla kako nije lijepo po curu dolaziti sam. Međutim, kad sam tako odlučio, neka mi tako bude. I Pera i Jerka mislile su isto! A nas dvoje, Ružica i ja, sa svojim načelom *I u ženidbi budi sam svoj majstor*, bili smo iščašeni iz mišljenja u kojem smo odrasli i ne pomišljajući da tim iskakanjem nanosimo bol onima koji su nas podizali na noge. Bol otuda što misle da nas nisu odgojili onako kako su nas trebali odgojiti. Zato se kajem!

Prespavali smo u onoj jedinoj sobici — u nju iz malog dvorišta vode vrata nalijevo — ja na jednom, a njih dvije na drugom krevetu. Sutradan smo izišli pred jutarnji autobus do Šibenika, otkuda ćemo vlakom otići do Oćestova. U dva zavežljaja nosili smo samo darove, jer su se ostale Ružičine stvari i sva zimska odjeća već nalazili u mom stanu. Teta nam je darovala porculanski servis za crnu i bijelu kavu, a majka dva tanjura, dvije žlice i viljuške i dva ručnika. Povrh svega bijelu vunenu deku za bračni krevet! Sve predmeti što ih je Jerki darivala sestra Jakica od onih poklona koje bi joj kao medicinskoj sestri poklanjali zahvalni pacijenti. Uz te poklone što ih je od sestre dobila, a nama dala da ih konačno upotrijebimo, majka je od novca zarađena na prodaji buhača u zadružnom dućanu kupila i darovala nam glačalo na žar. Kupila bi nam i električno, mnogo skuplje, jer je ove godine cvijet buhača bio rodan, pa je dobila nešto više novca, ali mi u Oćestovu za takvo glačalo nismo imali struje. To je glačalo, u tvorničkoj kutiji pakirano, sama nosila na

autobusnu postaju.

Još jučer, kad me je ugledala samog, pobjegla je od mene, sada, dok nas je ispraćala na autobus, htjela mi je biti što bliže i na rastanku tom bliskošću, jer drukčije kazati nije znala, reći da sada, kad je već tako kako jest i kad je vodim sa sobom, čuvam njeno dijete! Istina je da je to jedno od petero koliko ih je imala, ali sada, kad su je svih petero napustili, svako je od njih jedno i jedino. Pa i ova što je vodim!

Da, svakako, čuvat ću je! Ti, dragi Zlatko, dobro znaš koliko je čuvam i koliko se brinem za nju! I dok se god za nju budem brinuo i u nju gledao, preko njene ću čvrste plave kose, kao onoga dana kad sam po nju došao, vidjeti ženu u crnini naslonjenu na kućni ugao, ženu koja nekamo pobježe čim me dobro pogledala… Dokle god budem sjedao na sjedalo autobusa ili svog osobnog automobila uz kćer te žene u crnini i odlazio nekamo, uvijek će me pratiti misao da, odlazeći s njom prema nekom cilju, ljepšem od života što ga iza sebe ostavljam, u *dvoru* sličnu stršljenovu gnijezdu ostavljam uplakanu udovicu koja mi je darovala ništa manje nego glačalo na žar. Da po svijetu ne hodam zgužvan! Da hodam uspravan i izglačan!… Ili misliš da nije točno kako je kći žene u crnini dobro glačalo na žar, kupljeno novcem zarađenim na prodaji buhačeva cvijeta?

Premda ni jedno ni drugo to nismo željeli i učinili sve da to izbjegnemo, i digli kredit i kupili namještaj, nas smo dvoje, dragi Zlatko, medeni mjesec i više od mjeseca, proživjeli na hrastovu krevetiću, na onom krevetiću na koji smo legli kad je ona došla na šestodnevnu praksu i na onom krevetiću na kojem sam ja sam prespavao prošlu noć, posljednju na obiteljskom kućištu… Loš stih o solidnoj ljubavi glasi: *Krenuli bilo kuda, na taj ćemo krevet naići posvuda.*

Trinaesti kolovoza, na putu od Šibenika prema Oćestovu, u Kninu smo sišli s vlaka. Imali smo namjeru svratiti u trgovinu namještaja *kod Ćurka,* srediti račune, unajmiti kamion, ukrcati u njega kupljenu robu i u Oćestovo pred školu doći otprilike kao što svatovi dolaze pred mladoženjine dvore. Kad tamo, namještaj se mladenki svidio, mogli smo ga platiti i odmah voziti! Ali se ispostavilo, o čemu do tada s trgovcem ni jednom nije bilo govora, ni kad sam namještaj naručivao ni kad sam trgovca podmićivao da mi sačuva red, ni kad sam namještaj došao rezervirati, da u kupnju kreveta, ormara, psihe, noćnih ormarića, stola i stolice, nije uračunata i kupnja dvaju, koliko ih ide na bračni krevet, *federmadraca. Federmadrace* treba kupiti i platiti posebno, svaki po cijeni od devet tisuća dinara.

Mnogo, ali smo mi još uvijek, s obzirom na visinu podignutog kredita, imali dovoljno novca da *federmadrace* platimo. I bili bismo ih kupili, odričući se zasad bicikla, da je *federmadraca* toga trenutka bilo u trgovini na prodaju. Trebali su stići kad je i namještaj stigao, trebali su

stići nešto nakon toga, ali, eto, stigli nisu, pa ih očekuju iz dana u dan, jer im je dobro poznato da su kreveti bez *federmadraca* isto što i okviri bez slika.

Što nam je preostalo? Voziti namještaj bez *federmadraca* ili ga ostaviti tu da u trgovini s mnogo praznog prostora čeka dok *federmadraci* dođu. Ako ga sada odvezemo, platit ćemo vozača kamiona i sada i onda kad budemo dolazili po *federmadrace.* Pametnije nam je ostaviti ga tu da čeka *federmadrace* i onda, kad oni stignu, a stići će, naručeni su, odvesti svu robu istom turom i platiti jednom cijenom.

Trgovac nas je lako uvjerio i da nam kreveti bez *federmadraca* ničemu ne služe, i da je najbolje robu voziti jednom turom, ali nas je bilo nešto teže uvjeriti da, kad to čekovima možemo, uplatimo unaprijed oba *federmadraca.* Jer, dok nam je to nudio, da ne bi bilo još jednog iznenađenja u vezi s *federmadracem,* stavio je primjedbu:

"Može se dogoditi da nam madraci dođu koliko sutra, ali, kako na listi čekanja uz nas ima još mnogo drugih kupaca, da vam ne budemo mogli odmah isporučiti oba. Nego da vam sada isporučimo jedan, a do koji mjesec, najdulje za pola godine, i drugi. Mladi ste, mršavi, neće vam biti teško spavati ni na jednom krevetu."

Okrenuo sam se Ružici i rekao da trgovac čuje:

"Onda će biti najbolje da sada platimo jedan *federmadrac*?"

"Može!" rekla je i nasmijala se.

"Pametno!" pridružio nam se trgovac.

Uplatili smo iznos za jedan *federmadrac* i ostalo nam je novca u čekovima za uplatu pola cijene bicikla *Rog.*

"Ako imate gotova novca", rekao je trgovac, "možete ga odmah kupiti. Vidio sam ih u željezari *kod Save Dešića*."

"Imat ćemo!" rekla je Ružica trgovcu, a meni: "Da znaš, i mene ćeš naučiti voziti bicikl."

Namještaj je dobila, ali bez jednog *federmadraca* nije bio *kompletan.* Zato je dobila bicikl! Koji će za nju vrijediti neusporedivo više od drugog *federmadraca.*

Umjesto kamionom koji vozi nas i naš namještaj, kako smo zamišljali, mi smo do Pađena došli vlakom a otuda do škole pješice, noseći u rukama ona dva zavežljaja i glačalo na žar u tvorničkom pakovanju. Ne baš onako kako sam ja u Oćestovo došao sa svojom posteljinom, ali ni mnogo drukčije od toga. Srećom od željezničke postaje do škole nismo susreli nijednog vola, nijednu kravu i kobilu. Pa Ružica ovoga puta nije trebala preskakivati preko zidova. Dobro je što je tako! Nakon dva hladna tuša koji su nas u Kninu sledili — da u cijenu namještaja nije uračunata i cijena *federmadraca* i da tih sretnih *federmadraca* trenutno na prodaji nema ni kad bih ih suhim zlatom plaćao — neka nam bar nešto, to s volovima, kravama i konjima, ide na

ruku.

Dok je Ružica odlazila po vodu na gustijernu obitelji Perića, ribala podove, čistila stakla, vrata i dovratke, dok je u zadružnom domu kupovala mast i četke da namaže i ulašti parket u sobi gdje ćemo spavati i u mojoj radnoj sobi, ja sam u stolarskoj radionici, ispod krova, na vrućini, od starih dasaka nastojao napraviti kuhinjski stol, veći od onoga kojim smo se ja i Milica služili, i policu u kojoj bismo držali posuđe.

Nisam bio majstor kao moj djed Filip Gašparović, ali mi je od djeda u nasljeđe ostalo dovoljno vještine da napravim kuhinjski stol sličan vrtnim stolovima. Ploča je stola ispala besprijekorna, daske izblanjane i sljubljene utorom, ali noge stola nisu bile najbolje. Nisam imao gredicu dvadeset puta deset centimetara od koje bih napravio četiri čvrste noge. Morao sam ih praviti od daske debljine tri centimetra, od kakve sam i ploču napravio, tako da sam četiri nožice pod ploču podmetnuo u obliku Andrijina križa. Ta sam dva Andrijina križa povezao letvama na potezu između svake od osam križnica. Ali, da sam ih povezao i s više letava, stol bi bio labav kao što je ostao labav i s te četiri poveznice nasuprotnih križnica. Jednostavno, noge od uske daske postavljene ukriž nisu mogle biti stabilne. Neka i ne budu! Stol je privremen, dok ne skupimo novac za kupnju kuhinjskog namještaja!

Tako klimava, ali lijepa, priznala je Ružica, uz njenu sam pomoć iz radionice prenio u kuhinju i postavio tamo gdje će mu biti mjesto.

“Ma, lijep, ali ti se klima kao bablji zub!” rekla je. “Zar to nisi mogao učvrstiti, pa da se ovako ne klima?”

“Nisam! Nedostajale su mi gredice! Trebat će paziti i stol ne ljuljati dok je jelo na njemu. Ali, ako ga prislonimo uza zid, evo ovako, neće se klimati. A nas dvoje s njega može jesti sjedeći mu oboje s jedne strane.”

“A ako nam netko bude došao u goste i stol budemo morali postaviti nasred kuhinje, da se oko njega može sjesti sa svih strana?”

“Onda goste treba upozoriti da se stol ljulja”, zaključio sam poglavlje našega života vezano za gradnju kuhinjskog stola.

Sinije, bolan, Zlatko!

Točno je da ono što zovemo medenim mjesecom može biti i prije i poslije vjenčanja, i točno je da može sadržavati svašta. Ali je uobičajeno da medeni mjesec uslijedi nakon vjenčanja, kakvo god ono bilo, skupo plaćeno i s pompom obavljeno ili se održavalo po diktatu siromaštva i pod eufemizmom toga diktata koji smo nas dvoje nazvali *Budi i u ženidbi sam svoj majstor*. Isto tako, što se sadržaja tiče, uobičajeno je da bude proveden na putovanju ili na nekom atraktivnom mjestu što bliže zvijezdama i tišini nebeskih prostranstava.

Naš je, pak, medeni mjesec stjecajem okolnosti, najviše zahvaljujući onim bajnim *federmadracima*, koje mi po domaću zovemo *šuštama,* morao vjenčanju prethoditi. Naime, Ružičinu uvjetu da će se za mene udati

samo ako prije toga kupim *kompletnu* spavaću sobu, ja ni uz najbolju volju nisam mogao ispuniti. Što je ona svojim očima vidjela, popustila u zahtjevima i *došla za mene*, iako je morala, kad je *došla,* leći na onaj hrastov krevetić. Ali, da ne popusti u svemu, da usuprot ustupku ostane dosljedna svom zahtjevu, tražila je da se ne *registriramo*, što je različito od vjenčanja, prije nego što nam ne dođe namještaj s tim jedinim *federmadracem.* Neka joj i to bude!

Ali smo onda, za razliku od drugih parova, medeni mjesec morali provoditi prije *registracije* redeći stan, praveći kuhinjski stol i željno iščekujući da nam iz Knina jave kako je *šušta* došla i kako ćemo se uskoro, u skladu s našim dogovorom, što se *kompletnog* namještaja tiče, moći *registrirati*. Isti dan kad i na *šuštu* prostremo posteljinu s bijelim jastucima.

Ako je taj medeni mjesec meden nakon vjenčanja, kad ga provodiš na putu do čarobne osame, iz iskustva mogu reći da je meden i kad ga provodiš prije vjenčanja u pripremi stana za stanovanje i u čekanju namještaja. Možda i medeniji! Samo da nam tu slast nije zagorčavao hrastov krevetić, o kojem toliko dugo pričam i oko kojega se, kako po mom pričanju izgleda, sav svijet vrti. I mi sa svijetom!

Letve na donjem rubu obje bedrenjače, koje igraju ulogu utora ili zuba na koji se slažu podne daske kreveta, bile su lagano ukošene. Ako na krevetu leži jedna osoba, koliko god u snu bila nemirna, koliko god prilikom lijeganja i dok ne zaspi po krevetu *đipala*, podne daske niz tu kosinu, razmičući bedrenjače, ne mogu skliznuti i pasti na parket. Ali, ako na krevetu spava njih dvoje, a budni ili u snu pomalo *đipaju*, podne daske pod pritiskom tereta koji krevetu nije namijenjen, razmiču bedrenjače, klize niz utore i padaju na parket. S daskama pada slamarica, posteljina i oni koji iznad i ispod te posteljine spavaju.

Nama se to događalo i kad bismo bili budni pa malo jače po krevetu *đipali,* i kad bismo u snu bili nemirni pa se naglo u isto vrijeme prevrtali s boka na bok, jer smo samo bočno i mogli ležati. I kad bi na parket odjednom pale sve podne daske kreveta, pa da, ispruženi po parketu od glave do pete, nastavimo spavati, nego bi pale samo daske po sredini kreveta, gdje je na njih bio pritisak najveći i gdje su pod tim pritiskom uspjele razmaknuti obje bedrenjače. I sad, umjesto da spavanje nakon pada nastavimo ispruženi, mi bismo ga morali nastaviti sjedeći, s glavom na jastuku, sa stražnjicom na podu i s nogama podignutim uvis.

Ni po jada, kad bi nastavak spavanja u takvom položaju za nas oboje bio neprihvatljiv. Digli bismo se, namjestili podne daske, ponovo legli i pazili da ne *đipamo* i da se previše ne vrpoljimo. Međutim, meni je taj sjedeći položaj bio neprihvatljiv, nisam mogao nastaviti spavanje. A ona je i nakon treska dasaka o parket, u sjedećem položaju, mogla nastaviti spavanje kao da se nije ništa dogodilo, kao da se pod nama nije krevet

raspao.

Kad se pokušam dići iz kreveta i rasuti krevet dovesti u normalno stanje, ona me uhvati za obje ruke, ne da mi se dići i moli me neka nastavimo tako spavati, s glavom na jastuku, sa stražnjicom na parketu, i s nogama podignutim uvis. Pokušavam joj udovoljiti, ali nastaviti sa spavanjem ne mogu. Kad čvrsto zaspi, izmigoljim joj se iz zagrljaja, stanem pored kreveta i počnem je moliti neka ustane pa da namjestim krevet. Moli koliko hoće, sve je zaludu! Ona sa mnom razgovara i nastavlja spavati, pa je razgovorom probuditi ne možeš. Drmam je, mazim, ljubim i molim neka se osovi na noge! I konačno se osovi, ali niti zna gdje je niti što ja to radim.

“Pa daske u krevetu namještam!” kažem joj.

“Aaa…” odgovara mi, kao, sad zna, ali i dalje ne zna ništa.

Pomognem joj da legne i sam liježem uz nju. A ujutro je, kad se probudimo, pitam što je onako tvrdoglava pa neće da se digne.

“Tko? Ja? Jesu li daske i noćas pale?”

Pale su i noćas a past će i naredne noći, ali se ona, kao što ni noćas nije, ni naredne noći neće sjećati ni da su daske pale, ni da sam je uspio dignuti i daske posložiti na svoja mjesta.

Padalo mi je na um da bedrenjače vežem žicom. U tu svrhu na svakoj bi trebalo izbušiti po nekoliko rupica. Nije mi se dalo nagrđivati lice bedrenjača. Uostalom, sve je to privremeno! Ne treba prejako *đipati* i ne treba se previše meškoljiti. Lezi i budi miran! Pa makar to bilo i vrijeme medenoga mjeseca.

Zato smo čekali i padali! Padali i čekali! Čitav medeni mjesec dulji od mjeseca! I dočekali da *federmadrac* stigne i da po njemu budu prostrte bijele plahte i bijeli jastuci. Povrh svega bijela vunena deka, koju je teta Lala dala sestri Jerki, a Jerka darovala svojoj kćeri da njome pokrije krevet s jakom *šuštom,* kako više ne bi u snu padala na parket, koliko god bila nemirna i koliko god se okretala s boka na bok.

Ono javno vjenčanju koje se službeno zove *registracija braka,* ono pred matičarom u Pađenama, nama najbližem matičnom uredu, ono od kojega se dobiva *potvrda da je brak sklopljen*, koju valja predočiti tamo gdje se traži da se takvo što predoči, ono za koje će nam biti potrebna pomoć, uz matičara, i dvojice svjedoka, koje pogrešno, po inerciji sa crkvenih vjenčanja, zovu kumovima, to vjenčanje treba obaviti odmah, svi su uvjeti za to ispunjeni. I sve govori u prilog tome da se to obavi dva dana prije moga rođendana i da mi to bude od supruge rođendanski dar.

Za ono drugo vjenčanje, gdje su kumovi zaista kumovi, koje mora biti tajno, za koje osim kumova i onoga što vjenčava ne smije znati nitko, za koje se potvrda ne podiže jer se nikomu ne treba i ne smije predočivati, za to ćemo vjenčanje zamoliti tetu Lalu neka se ona za nj pobrine možda već sljedeće ljeto, kad kod nje budemo na ljetovanju, a možda nekom drugom zgodom, možda istovremeno kad budemo imali nekoga krstiti, pa da se to, i vjenčanje i krštenje, sve sa sedam brava zabravljeno i sedam pečata zapečaćeno, o jednom trošku obavi. U Dubrovniku, daleko od očiju koje to ne bi smjele vidjeti i ušiju koje to čuti ne bi smjele.

Ružica je za svoga svjedoka na *registraciji braka* izabrala Savu Tanjgu, školsku kolegicu, rodom iz Oćestova, a u tom trenutku učiteljicu u Plavnu. Sava svake nedjelje dolazi vlakom roditeljima i neće joj biti teško da na prolasku svrati u matični ured i tu posvjedoči da je ona iz Primoštena pristala biti supruga onoga iz Promine. Daj potpis i idemo u

školu na ručak!

Ja sam za svjedoka izabrao učiteljicu pred mirovinom Katicu Jeričević, rodom s Hvara, koja je od moga dolaska u Oćestovo, uz moje puno odobrenje, preuzela ulogu moga savjetnika u nacionalnim i vjerskim pitanjima, s pravom da me, svaki put kad ocijeni da je to potrebno, podsjeti tko sam i što u skladu s tim smijem, a što ne smijem činiti. Kad sam je zamolio da mi bude svjedok na *registraciji braka,* zatražila je od mene da joj potanko, prije nego mi na molbu odgovori, kažem kako ja to mislim brak sklopiti. Kao onaj koji je *sam svoj majstor,* priopćio sam joj sve majstorije koje sam smislio da *vuk bude sit, a sve koze ostanu na životu.*

"Bravo, mali!" rekla mi je.

Pristala mi je biti svjedokinja i izražavala žaljenje što mi na pravom vjenčanju neće biti kuma, i želju da je, iako mi prava kuma neće biti, od trenutka *registracije* zovem kumom. Nju i njenu sestru Valeriju, jer je kumstvo rod, pa se i na rođake prenosi.

"Kuma Katice, bit će kako vi kažete, evo, i prije *registracije!*" odgovorio sam joj.

Katica će na dan *registriranja* k nama doći autobusom iz susjednog Radučića sama, jer joj je Valerija produljila ljetovanje na Hvaru. Od nas, s nama dvoje ispod ruke, idemo do željezničke postaje na kojoj se nalazi matični ured. Kad Sava prispije vlakom iz Plavna, sve četvero idemo k matičaru. Nas dvoje pristajemo, a njih dvije kao svjedoci svjedoče potpisom što su čuli. Matičar pročita nekoliko članova zakona o braku i nakon svega toga idemo u naš školski stan na ručak, koji je Ružica spravila još rano jutros. Samo ga treba podgrijati!

Budući da nas je bilo četvero, kako bi svatko od nas sjedio na jednoj strani, kuhinjski je stol u ovoj svečanoj prigodi trebalo odvojiti od zida i upozoriti svjedokinje da mu noge ne stoje najčvršće. Što su obje svjedokinje ozbiljno shvatile, pa ga nisu dodirivale ni kad su ga dodirnuti bez opasnosti mogle.

Juha je bila u tanjurima, nas četvero oko stola svako na svom mjestu, sa žlicama u rukama, kušamo i primjećujemo da u jusi nema papra. Da se ne diže domaćica, da se na prvom koraku iskažem kao dobar muž, dignem se i odem po papar. Kad sam ga dodao Ružici da ona svjedokinjama po željama zapapri juhu, pri sjedanju na stolicu, koljenom sam udario u jednu od nožica tako jako da se daska stola zanjihala kao njihaljka, a juha je iz sva četiri tanjura pljusnula u dva navrata, jednom tamo a drugi put ovamo, dok se tanjuri nisu dobrim dijelom ispraznili. Žene su od masne poplave spašavale haljine a, kad su se uvjerile da ni na jednu nije ni kap kapnula, počele su se grohotom smijati i zahtijevati od mene da im dodam kuhinjske krpe, kako bi prolivenu juhu već na stolu pokupile i ne dozvolile joj da kaplje po podu.

“A jesi ga zapaprio!” rekla mi je Ružica.

Jesam! Svoj grijeh valja priznati pa ti se pola prašta.

Ali, dragi Zlatko, čovjek samo u jednom, i to sitnom, poslu može biti *samo svoj majstor* i računati da će taj posao završiti onako kako ga majstori toga posla završavaju. Biti *sam svoj majstor* u poslu veliku kao što je ženidba, poslu koji u sebe uključuje niz drugih poslova i poslića, nemoguće je a da ti se u tijeku njegova izvršenja ne dogodi nešto slično mom paprenju i prolijevanju juhe. Neka! Svega neka što se dogodilo u našoj ženidbi po pravilu *budi svoj majstor,* samo neka ženidbe nikada više ne bude, jer nam je jedna i u životu bila sasvim dovoljna za sav život. Jedna bila i ne ponovila se! Sreću u ženidbama neka drugi traže, mi nećemo!

Izuzev oca i majke, svi su ostali, kad smo prvi put došli u Prominu, mislili da dolazimo kao mladić i djevojka s muževim roditeljima dogovoriti kakav ćemo oblik svečanosti prirediti, pravu svadbu sa svatovima i skupljanjem novca *za ljubav,* ili samo obiteljski ručak uz mali broj uzvanika. Majka i otac, budući da sam im ja to kazao kad sam pošao po Ružicu, jedini su znali da neće biti nikakvog oblika svadbe, ni svatova, ni skupljanja novca *za ljubav,* ni ručka s uzvanicama. Znali su, ali su se stidjeli to drugima kazati i dopustili su meni da se u međuvremenu predomislim, pa da, ipak, dopustim priređivanje svečanog objeda, gdje bi se na ražnju okrenula dva janjca, a u loncu skuhalo meso debele jalovice. Koje ne bi kupovali, koje su imali u svom stadu i rado bi ih žrtvovali tom veselju. Siromasi jesmo, ali ne toliki da taj ručak ne bismo mogli pripremiti! Bili su tužni kad smo nas dvoje došli i odlučno im oboje rekli da nikakve proslave naše ženidbe neće biti, da majka ručak skuha za nas četvero, kao što će ga kuhati i svaki drugi dan kad preko nedjelje iz Oćestova budemo dolazili.

Bili su postiđeni i kad smo im rekli da mi, i kad bismo htjeli, svadbeni ručak s više gostiju ne možemo prirediti u našoj kući, jer nemamo prostorije, osim ove jedine, u kojoj je i četvorici tijesno, a po tuđim kućama svadbene objede ne želimo priređivati. Bili su postiđeni, i ja s njima, što u kući nemamo gdje dočekati ni dvadesetak najbližih u rodu. Bili su postiđeni, bio sam postiđen, a kad nam se u tom stidu priključila i Ružica, zaključili smo ponosno da obilježavanja naše ženidbe neće biti, da prepustimo selu neka priča što želi, dok mi o tome budemo šutjeli i pravili se da nismo mlada i mladoženja već da smo supružnici oženjeni ima pet godina. Ako je točno da *sirotinja nije grijeh*, o čemu je Ostrovski napisao dramu, onda će biti točno i to da u siromaštvu ostati ponosan nije oholost. A ponos jest bio pravi razlog što ni svadbu ni svadbeni ručak, koje bismo morali održati u tuđoj kući, ponižavajući se moljakati uslugu, nismo htjeli održati.

Ponos je bio uzrok i odluci da, iako je to naš prvi dolazak k

roditeljima, kod njih ne prenoćimo, nego da se iste večeri autobusom vratimo u Oćestovo. Kad smo tu odluku, donesenu prije dolaska, prenijeli roditeljima, oni su nas preklinjali da to ne činimo, da bi to bila pred selom sramota, a da bi oni s naše strane to doživjeli kao uvredu.

"Ne činite mi to!" rekao je ćaća, potišten i jadan, kao da je svemu zlu ovoga svijeta on osobno kriv.

Istinabog, brat je bio na školovanju u Splitu, sestra se udala i stanovala u Drnišu, njih su dvoje ostali sami kod kuće i mogli su nam ustupiti svoju postelju, a sami otići k ujaku prespavati ili u konobi namjestiti ležaj za jednu noć. Istinabog, i mi smo mogli otići k ujaku ili k teti Rezi na konak, rado bi nas dočekali. Istinabog, mogli smo i u onoj jedinoj prostoriji koju smo imali, negdje oko kuhinjskog stola, slično kao što je bilo kod Ružice, namjestiti ležaj i svih četvero prespavati u svojoj kući držeći se mudrosti da ni *najtješnja kuća nije tijesna, ako u njoj ne živi čeljad bijesna.* Sve je to bilo istina, i u nju su nas roditelji uvjeravali, a mi smo, usuprot tim mogućnostima, ipak odabrali odlazak u Oćestovo pred večer, da ne bismo smetali ni roditeljima ni ikomu drugomu.

I bili bismo otišli da nije majka rekla gledajući oca:

"Ne činite mu to! Neće preživjeti!"

Da ne bi našim ponosom uništili očev ponos, tu smo noć prespavali u njihovu krevetu, dok su se oni snalazili kako su znali. Nismo ih ni pitali kako su se snašli, bio je rujan i toplo im je bilo gdje god da su noć prespavali.

Ružici se nije svidjelo ni da svekra i svekrvu diže s njihove postelje ni da u njihovoj postelji spava, pa nakon te noći, a dolazili smo često, gotovo svake nedjelje, kod roditelja nikada više ne bismo prenoćili, nego ujutro dođemo, a uvečer odemo.

Da do tada nije pronađeno mjesto gdje će se kuća zidati, da dotad nije prikupljen raspoloživi građevinski materijal i donesena odluka da se pronađu majstori i s njima pogodi gradnja, vrijeme gradnje i cijena, da to do tada, dragi Zlatko, nije učinjeno, moralo bi se učiniti sada, istoga trenutka, kad smo došli nas dvoje i ustanovili da nemamo gdje noć prenoćiti, ako je želimo prenoćiti pod svojim krovom. Kako je to već bilo urađeno, ostalo je da se dogovorimo koliko mi možemo pomoći ocu u zidanju kuće, u postavljanju krova, u unutarnjem i vanjskom žbukanju i u nabavi i ugradnji drvenarije. Pomoći tako da platimo dio cijene pojedinih radova ili cijenu, zajedno s nabavom materijala ako ga već nemamo, u cijelosti. Otac je nešto od svega toga mogao platiti, ali sve u godinu-dvije, za koje smo vrijeme kuću planirali podignuti, platiti nije mogao i tražio je da mu mi pomognemo. Pravo reći, da mu Ružica pomogne! Jer, ne bude li ona htjela, pritisnuta svim svojim brojnim potrebama, gradnji kuće dati prvenstvo, ne samo što neće biti useljena do dvije nego ni do pet godina.

“Kuća je na prvom mjestu!” rekla je Ružica. “Sve ostalo može čekati, s gradnjom se kuće ne može čekati.”

Za mene to nije bilo iznenađenje, ja sam znao kako je ta kupila kofer od vrbova pruća, ali za sve ostale jest, pa je Ružica učas stekla glas nevjeste *kakva odavno ovamo nije dovedena.* Kako je bila iz primorja, pripisivali su njenu osobnu narav njenu *bodulskom porijeklu. Hoće Bodulica* — moglo se čuti! Sreća da Ružici nije bilo poznato kako smo mi u ratu imali prase koje smo zvali *Bodulica*. Ali istina jest da sam ja dva puta kući doveo *Bodulicu.* Jednom zaradivši je na vreći duhana, a drugi put upecavši je na sličnost kofera!

Da smo imali gotov novac i ćaći platili odmah ono na što smo pristali, dvadeset tisuća dinara kao polovicu onoga što je tražio zidar, još nepoznatu svotu za podizanje krova i četrdeset tisuća za žbukanje te kupnju i ugradnju drvenarije, da smo imali gotovinu, jedno, kuća je pod krovom mogla biti i prije ljeta, a drugo, ne bi se uz gradnju kuće u kratkom roku prikrpalo ništa drugo. Međutim, kako je taj novac tek trebalo uštedjeti od plaće i honorara, ne samo što će se gradnja kuće oduljiti nego će se uz nju, kao što to život čini, prikrpati štošta drugo što će se morati platiti, nešto novcem a najviše rušenjem starih navika.

O onomu što se prikrpalo uz gradnju kuće ponešto ću ti, dragi Zlatko, ispričati, ali ti sve ispričati neću moći, jer je to postalo toliko zamršeno da to ničije pero ne može razmrsiti i staviti u smislene redove riječi i rečenica. Ni pero onoga koji je i sam te konce mrsio, pa nešto zna otkuda koja nit dolazi i kamo koja vodi… O ovcama, o jari, o krčenju se vinograda radi, tugo moja, Zlatko moj!

Čim je sestra prekinula školu i udala se, a brat otišao u šumarsku školu i majka nakon njih dvoje ostala sama očeva pomoćna čobanica, što se dogodilo upravo kad smo počeli zidati dvorišnu kuću, nametnulo se pitanje može li majka pod stare dane, kad ni u mladosti to nije željela biti, postati čobanica, i ima li svrhe i dalje držati stado od pedesetak ovaca i sanjati o zidanju jare u Torovima. Čim su počele pripreme za gradnju kuće, ćaći sam rekao da jara ne dolazi u obzir, da to zauvijek izbriše iz svoje glave, dovoljna će mu još za koju godinu biti i sjenica, a da o prestanku uzgoja ovaca razmisli, da ne razmišlja dugo i čobanstvom upropasti majčino zdravlje. Rekao sam mu izravno kako bi bilo najbolje da ovce, dok se kuća bude gradila, rasproda i zauvijek se okani čobanskog štapa. Dok radi na elektrani, moći će živjeti od plaće, a kad prestane raditi, od mirovine i invalidnine. Od toga oduvijek i živi, a ovce su mu dodatan teret bez opipljive koristi. Samo robovanje navici i ustupak svom osobenjaštvu! Svirci na svirali uz pratnju šuma slapova naše rijeke!

Za razliku od mnogih — a, bome, ih je bilo — koji su ocjenjivali moj lik i djelo i bili uvjereni da sam tradicionalist, moj ćaća, koji me je

poznavao bolje od ikoga, nije imao takvo mišljenje. Drugi su, čitava bulumenta ne znam s kim na čelu, moj tradicionalizam vidjeli u vjernosti moralnim načelima koja su potekla iz vjere što nas je duhovno oblikovala i načina života koji smo, da bismo se održali, morali živjeti. A nisu ni primjećivali, jer ih to nije ni zanimalo i jer tomu ni sami nisu bili skloni, moju naklonost prema napuštanju tradicionalnih ali dotrajalih oblika života i prihvaćanju svega onoga što nam nude *moderna vremena.* Dakle, ja sam tradicionalist u jezgri, a kora, ljuštura neka se mijenja po zahtjevu vremena i okoline. Moji ocjenjivači te nijanse u mom tradicionalizmu nisu mogli ili nisu htjeli vidjeti, jer im se moja suštinska veza s matricom tradicije nije dopadala.

A moj je ćaća, slično njima, samo s druge strane, za te nijanse, siromah, bio slijep, pa je za mene mislio da sam bezobziran *revolucionar.* Doživljavao me je kao svoj ponos i svoju radost, ali i kao svoj *bič nemili.* Govorio sam mu da ostavi tor i ovce, da hvata korak sa životom i uvjeravao ga da je vrijeme dvojnica i ljetnih ispaša po Šatoru i Vlašiću ostalo za nama, a ako ga je još nešto preostalo, onda je to namijenjeno drugima, a ne njemu. Zbog toga bismo se često zakvačili i on bi mi tom prilikom govorio da *razaram sve čega se dotaknem, da rušim sve što je odavno sazidano.* Nazivao bi me *svojom budalom,* a na kraju bi svih prepiraka *svoju budalu* poslušao. U mnogim stvarima, ali ne i u nagovoru neka jaru ne sanja, neka ovce proda i neka, kad nije na elektrani, bude uz kuću i radi nešto u polju. U tome ni *svoju budalu* nije slušao!

Možda i zato što *budala,* znajući kako će rastanak s ovcama teško doživjeti, kao rastanak od minulog i sadašnjeg života, u nagovaranju da stado rasproda i ne upropaštava ženino zdravlje i nije bio tako grub i bezobziran *revolucionar,* kao što je bio u drugim slučajevima rušenja *starog i okoštalog. Njegova budala* je, baštineći od njega upravo to, imala razumijevanja za gajdaša i svirca na svirali kao što bi imala razumijevanja za sebe kad bi ga tko pokušao odvojiti od sna u pričanju priča.

Nisam strepio, nije iz toga mogla ispasti veća šteta, jer ćemo živjeti odvojeno jedni od drugih, pa sam radoznalo pratio kako će Ružica prihvatiti ćaću i kako će on prihvatiti nju. Ona je već kod prvih susreta, a poslije sve jasnije, zapazila osnovnu crtu njegova karaktera, oklijevanje, odgađanje, nesigurnost i bojažljivost. I došla do zaključka da njega treba poduprijeti, stati uz njega, kako bi se sam u sebe pouzdao, ali i potjerati bičem kad njime ovlada malodušnost i pokuša sve odgoditi za neko drugo vrijeme. Ona je prva *zidanje kuće i zidanje jare* vidjela kao sliku njegova karaktera: uvijek gradi a nikad da sagradi! I ona je prva, nemajući nikakva obzira prema njegovoj svirci na svirali i sveme onomu što uz to ide, upotrijebila grub način da ga, pošto sam mu ja već zabranio zidanje jare i predložio da razmisli o prodaji ovaca, odvoji od ovaca

izjavivši kako mu za gradnju dvorišne kuće neće dati obećani novac ako se ne liši ovaca, a zemljište, gdje je namjeravao zidati jaru, ne prepusti grabu, kupini i drači. Još žešće i grublje, rekla mu je:

"Ili mi ili ovce!"

Bilo mi ga je milo gledati. Prenaglo je Ružica nasrnula: nije on takav da bi, ni kad bi mu bilo ponuđeno, počeo razmišljati hoće li nas dati za blago čitava svijeta! Sve se u njemu preokrenulo naglavačke. Ali sam i pored toga podržao Ružicu. Ne liši li se ovaca, pomoći u gradnji dvorišne kuće, neka smo je obećali dati, neće biti. I korak dalje za Ružicom: ne liši li se stada i ne izbije li sebi iz glave da će ikad zidati jaru, mi ćemo prestati k njemu dolaziti i neće nas biti briga ni kako mu je, ni zida li ili ne zida dvorišnu kuću… Nebo mu je padalo na glavu i on nije znao kamo da je skloni od silnog urušavanja zvijezda koje su noću, dok bi svirao i u svirci nestajao, sjale iznad njega.

Bojao sam se, ja sam ga u dušu poznavao, da se ćaća ne obeshrabri do kraja, da ne prekine gradnju kuće, koja je dobro napredovala i da sve ne stavi na čekanje do beskraja. Neka kuća čeka, a on će i dalje uz stado svirati na svirali. Zato sam Ružici rekao neka ne bude žestoka, neka omekša, kako bismo, ako se ovaca ne bude htio odreći, mogli nastaviti gradnju kuće.

"Neću!" rekla mi je, očekivano, u skladu sa samom sobom. "Svi ste vi njega razmazili! Popusti ovdje, popusti ondje, a on svira po svoju. Meni ga prepustite!"

Začudo, umjesto da se uzjoguni, povuče u sebe i pobjegne u svirku, on je postajao sve otvoreniji, mekši i, činilo se, samo što nije — a još nikako bio nije — od ovaca i jare konačno odustao. Znao je kako je bilo s Ružičinim ocem, znao je da je to rana koja u njenu životu ne prestaje krvariti i zna je da je, na drugi način, siroče kao i on. Znao je, bolje kazano, osjetio je čulom siročeta, da ga ona doživljava kao svoga, kakve mu god udarce namjenjivala. Nije ju doživljavao kao strankinju, kao *dovedenicu,* doživljavao ju je kao rezervnu kćer koja je došla iz nepoznata da mu zamijeni dosadašnju kćer, koja je prekinula školu i udala se preko njegove volje, za čovjeka kojega on nije, zbog njegova oca Đovanina, želio imati za zeta. Tu rezervnu kćer, svoju nevjestu, kao ni sina koji o njoj toliko ovisi, nije htio udaljiti od sebe, kolike god mu brige zadavala, a izgubiti — da Bog sačuva! Tu mješavinu privlačnosti i otpora izrazio je na svoj način dajući Ružici nadimak koji je samo preda mnom upotrebljavao.

A ona, ta njegova bajna nevjesta, da ga svojski pritisne, nije više htjela dolaziti k njemu. Iako sam ja dolaziti nastavio, gotovo svake nedjelje ako je bilo lijepo vrijeme, jer smo kupili bicikl, da vidim kako napreduje gradnja kuće.

"Što, *Ružonja* se ljuti na mene?" pitao bi me kad bih sjahao s

bicikla… *Ružonja* je bio taj njegov nadimak za nju, to njegovo ime od milja. Najprije je njeno krsno ime pretvorio iz ženskog u muško, a potom mu dao augmentativni oblik, koji u našem govoru ima značenje deminutiva. Tako je taj *Ružonja* u sebi sadržavao i milo i nemilo, i muško i žensko. I lijepo kao *ruža* i ružno kao *ružnoća*!

"Pa, *Ružonja* te lijepo pozdravila i poručuje ti da doći neće dok joj ne javiš da si se spreman odreći ovaca."

O, jadni moj ćaća! O, još jadnije njegove ovce! Ne znaju ni čoban ni ovce tko je uzeo bič u ruke i želi ovce zauvijek otjerati iz pastirova tora i života. Bič je u ruke uzela ona koja je pod Dinaru došla s grozdom grožđa i koferom od vrbova pruća.

A onda se u spor uplela Perina oštra jezika!

"I mene bi o tome trebalo pitati!" rekla je. "To se najviše moje kože tiče. A ja više k ovcama ići neću. Ako ćeš ih držati", rekla je mužu, "drži ih sam."

I jari u Torovima, i stadu ovaca i svirci gajdaša uz svoje stado time je došao kraj!

A ćaća spoznaju da je ovcama i svirci došao kraj, nije mogao preživjeti, kolika god ga sila silila da to shvati i prihvati. Mogao je prihvatiti samo privremeno odricanje od čobanskog štapa. Dok se kuća ne sagradi, dok ne ode u mirovinu, dok se svi ovi pritisci na njega ne ublaže! Zato je rasprodao tek polovicu stada, a preostalu je polovicu dao u najam nekom poznaniku iz Popovića. U, kako se to točno zvalo, *napolicu*! A značilo je da će onaj koji stado čuva od njega imati u cijelosti gnojivo i mlijeko, a vunu će i prirod u janjcima s vlasnikom dijeliti napola. Ćaća je na taj način želio i dalje, doduše upola manje, imati ono što je i do tada od ovaca imao, vunu i meso, ali mu je još važnije od toga bilo da svaki trenutak, kad god poželi, kad se steknu povoljni uvjeti, može stado dotjerati u svoj tor i nastaviti raditi ono što je od djetinjstva radio… Čovjek se od onoga što je pretvorio u san i u tom se snu utjelovio može odijeliti samo na taj način da nastavi sanjati kako će svoj san nastaviti snivati i svoje utjelovljenje živjeti još jednom kad tome dođe vrijeme.

Ja samo da mu pružim utjehu, Ružica i da mu se umili ako bi se na nj nastavio ljutiti, obećali smo mu platiti krčenje vinograda u Barovištima, što je već bio započeo Miran po ćaćinoj narudžbi. A čim to bude završeno, dali smo mu riječ da ćemo mu *pružiti ruku* i kad bude naručio krčenje i sadnju vinograda u Docu ispred kuće. Kad bude imao vinograd u Docu i Barovištima, nešto oko dvije tisuće loza, dok je na poslu, ostatak slobodnog vremena, a kad u mirovinu ode, čitavo vrijeme, umjesto da vrat lomi za ovcama, moći će se baviti uzgojem vinograda i imati vina dovoljno za svoje potrebe preko čitave godine. Čak i preko tih potreba!

Želju da ponovo ima svoje stado, nikada nije ostvario, ni dok je bio zaposlen ni kad je otišao u mirovinu, ni dok su se vinogradi sadili, ni kad su došli na rod, ni dok se kuća zidala, ni kad smo se u nju uselili. Ali za sve to dugo vrijeme nije ostao ni bez zametka stada. Bez sjemena! Dok je god u Promini bilo ljudi koji su pristajali na takav najam, davao je svoje matično stado, vodeći brigu o njegovu pomlađivanju, u *napolicu*. Majka je imala dovoljno vune da pravi madrace, jorgane i *štepdeke* u vlačari koja je proradila u kninskoj preparandiji, a on ovčetinu u svako doba godine, za mene i drugo dvoje djece. Kad je takvih ljudi nestalo, jedne po jedne morao se lišiti do posljednje ovce matičnog stada. Tu posljednju ovcu, rasnu *zrnovku,* nije prodao. Neka ona ostane za sjeme! Dao ju je Miranu, da mu je on čuva među svojim ovcama i svake mu godine pred Božić dade janje što će ga ta ovca ojanjiti a Miran uzgojiti. Zauzvrat, neka Miran svoje stado pase u svim njegovim ogradama i neka kosi njegove livade na Gornjim i Donjim barama. Od te pogodbe s Miranom nije odustajao do kraja života. Ni onda kad mu je Miran nekoliko godina za redom pred Božić dolazio s viješću, kako mu je u stado upao vuk i od svih janjaca ugrabio baš ono njegovo. Ne, ni tada! A bio je svjestan da ga Miran vara! Ni tada nije raskidao pogodbu, jer mu je bilo *pri duši lakše* kad bi se sjetio da ima zametak za stado. Makar taj zametak stada bila jedna ovca u Miranovu toru, ovca čije janje vuk iz godine u godinu ugrabi. I grabit će ih dok Mirana hitcima kroz prozor jedne Kandelore ne ubiju vojnici Cecina muža.

Za mnoge u selu iznenađenje! Za nas koji smo ga poznavali nimalo! Naime, mislilo se da on sada, kad je ostao bez ovaca i dobio dva vinograda od dvije tisuće čokota, taj posao neće znati i neće voljeti kao što je znao i volio uzgajati ovce. Sve ih je, koji to nisu očekivali, iznenadio, a oni koji su u njega vjerovali, ostali su zatečeni i koliko je o vinogradarstvu znao i koliko ga je zavolio. Sve što je radio, a toga nije bilo mnogo, radio je savršeno, uporno i svojeglavo, pokatkad dozlaboga sporo i sitničavo, ali uvijek lijepo i svrhovito.

Kao i sa svim ostalim tako je bilo i s radom u vinogradima, u Barovištima i u Docu, pred kućom, kad se tom radu potpuno posvetio i prije nego što će biti umirovljen, a posebice kad su ga umirovili. Dok je god mogao, do prvog moždanog udara, kad ga je prepustio brizi drugih, majci, mom bratu i samo djelomice meni. Nama ga je na brizi, ovoga u Docu, jer smo obradu onoga u Barovištima zbog udaljenosti morali napustiti, ostavio i kad je otišao sa sviralom na prsima. I mi smo ga njegovali sve do Domovinskog rata.

Jutros sam, dragi Zlatko, da vidim što je od vinograda preživjelo ratne godine, otišao u Dolac. Ukratko, od njega nije ostalo mnogo više nego od dvorišne kuće. Kuća je *oderana* i prepuštena vremenu da završi ono što su *derači* započeli, a vinograd je *očerupan* i prepušten drači i

korovu. Onomu čega u našem vinogradu nikada nije bilo. Ako bi se kojim slučajem pojavilo, ćaća bi ga željeznom polugom vadio iz dubine zemlje i zajedno s korijenom bacao na gomilu da se tamo sasuši.

Sve ove puste ratne godine nije ni obrezivan, ni kopan, ni gnojen, ni škropljen *bordoškom juhom* protiv peronospore. I premda nije, kako naši kažu, *tenđen,* sve ove godine vinograd je sam od sebe donosio rod. Ne kao kad su ga *tendili*, ali bi se ipak na njegovim mladicama našlo nešto grožđa. Onoliko koliko će ga biti i ove jeseni. Sve ove godine, ni od koga obrađivan, vinograd bi u jesen bio obran. *Očerupan*! Srbi iz Knina, Kosova i svih bukovičkih sela dolazili su *čoporativno* automobilima i kamionima u zapaljena, *oderana* i napuštena prominjska sela, u čijim se poljima uzgajao *debit*, bijelo vino, koje su Prominjci zvali *žutina.* Naprćeni plastičnim vrećama i oboružani škarama, zalazili su u neobrađene vinograde i s trsova brali što bi na njima našli za branje. Uz grožđe, iz vinograda su odnosili i kolčeve sa žicom oko koje se loza ovijala. Kolčeve da se na njima zimi griju, a žicu da je prodaju u staro željezo. Da bi vozilima mogli doći u blizinu čokota, rušili su zidove i pravili prolaze.

Iz godine u godinu, iz jeseni u jesen, i sve su ograde na vinogradu, što ih je ćaća oko njega podignuo, bile razorene, a svi trsovi bez kolčeva i žice popadali po zemlji, isprepleli međusobno pruće i zarasli u kupinu i travurinu. Uza sve to i dalje su rađali! I ove bi godine dali bar sto litara vina onomu tko bi se usudio u tu šikaru ugaziti i to grožđe pobrati. Bojim se da se takav neće naći, budući da su prošlogodišnji berači iz Knina i okolice ovoga trenutka u sramotnom i suludom bijegu. Što ga mi, dolazeći da vidimo što je od vinograda ostalo, ne pojedemo, ostat će za hranu mnoštvu ptica.

Jednom sam ti u ovim pismima, dragi Zlatko, u povodu smrti mojih sumještana, govorio o razlici u doživljaju smrti poznata i nepoznata čovjeka. Nešto slično, dok gledam *očerupani* vinograd u Docu, uočavam i u doživljavanju uništenja poznatih i nepoznatih stvari. Jedno je vidjeti bilo koji uništeni vinograd, drugo uništen vinograd komu znaš vlasnika i povijest kako je krčen, sađen, uzdignut do roda i njegovan iz godine u godinu. Uništen nepoznati vinograd tužna je slika ljudske nebrige ili ljudske zloće, a uništen poznati vinograd slika je smrti onoga što smo pamtili. A umiranje onoga što smo pamtili jest i umiranje nas samih. Prema tome, susret s *očerupanim* vinogradom u Docu doživio sam kao pogreb dobra komada vlastita života… Tužno, moj Zlatko, da tužnije ne može biti! Ta se tuga može doživjeti samo onako kako je moj ćaća slične tuge doživljavao, sviranjem na svirali, i onako kako ih ja doživljavam, pišući prijatelju duga pisma.

A sad, dragi Zlatko, kad sam se nad stambenom bijedom svoga ćaće, nad njegovim ovcama i vinogradom pošteno isplakao, da prijeđemo na

nešto veselije. Na kokoš! *Da mi oprosti tvoj pošteni obraz*! Da, na kokoš! Nije li ono što koka nese u svim kulturama simbol rađanja i življenja? Zato idemo na kokoš! Iako mi nikakvi pijevci nismo!

Ružica je imala snažnu želju da za učestalih, iako kratkotrajnih, boravaka u Puljanima što prije upozna zajednicu Revačevića. Sve njene *korte*, sve članove tih odvojaka, pa čak i članove zajednice koji su nastali po ženskoj lozi i živjeli u drugim selima, u okolnim gradovima i dalekom svijetu. Nije to bilo lagano. Broj samo onih koji su živjeli u selu, najvećim dijelom samo u jednoj kući, prelazio je trideset, a broj onih koji su nastali po ženskoj lozi nikad nitko nije ni brojio. U toj hrpi imena, ako bi ih i zapamtila, a ona ih se silno trudila popamtiti, još je teže bilo zapamtiti njihove rodbinske veze. Ono, tko je komu što? Lako je prihvatila da imam mnogo tetaka, strina, stričeva, bratića i sestrični, ali joj je kod prihvaćanja više baba pamet stala.

Ružica je davno prije nego će u Puljane doći znala da ja bake po ocu nemam, da je baka Cvita mlada umrla, a znala je i da moja baka po majci, baka Maša, nije među živima. A opet, i pored njih dviju na onom svijetu, ja još na životu imam nekoliko baba. Nju sam upoznavao s tim babama i obvezivao je da ih nakon poznanstva kao i ja oslovljava babama. Nipošto samo imenom! To bi bila divljaštvo i uvreda! Nego *baka*, pa dodaš ime! Isto sam joj tako strogo napominjao da ni slučajno ne bi neke druge starije žene u selu zvala *babama,* i one koje moje *babe* nisu. To bi bilo izrugivanje, zvati babom onoga tko ti baba nije! Njoj su *babe* samo one koje su meni *babe*! I njima će biti i te kako drago ako ih ona babama bude zvala! Na tu se zavrzlamu s babama Ružica pobunila.

“Tvoje su babe poumrle! Kako to da ti je na životu ostalo još toliko baba? Nema li svaki čovjek samo dvije babe?”

“Svaki čovjek ima dvije babe. Ali svaki Revačević i svaka Revačuša, uz svoje dvije babe, imaju još po nekoliko baba. To ćeš morati shvatiti, koliko god ti lako ne išlo u glavu”, rekao sam joj i ona je to shvatila i prihvatila.

Imala je nekoliko baba, ali među njima samo jednu babu Manduku, ženu nekadašnjeg glavara sela i majku tete Zlate, koja je odavno bila udana, i tete Marunke i Jelke, koje su još bile neudane, imale šivaći stroj i bile seoske *šnajderice* ili po naški *šalturice.* Teta je Marunka, kako sam već na jednom mjestu pisao, imala kći Milenu, koja će te zime, dok joj majka bude u Smederevu, boraviti kod nas u Oćestovu. Od svih porodičnih odvojaka tom se odvojku, radi bliskosti s tetom Marunkom i Jelkom, Ružica najviše približila.

Ne sjećam se za kojeg dolaska iz Oćestova, ali se sjećam da je bilo u kasnu jesen, kad je vinograd u Barovištima bio iskrčen, na dvorišnoj se kući dovršavala lastavica, a svima postalo jasno da moje i Ružičine svadbe neće biti ni u kakvom obliku, baba je Manduka Ružici dala kokoš.

Pri tome je rekla neka je nosi i čini od nje što hoće. Spremi od nje dobro pečenje ili joj napravi kokošinjac i čeka dok na proljeće ne počne nesti jaja.

“Ali, bako Manduka, zašto mi dajete kokoš kad to ničim nisam zaslužila? Zar ne bi bilo bolje da je zadržite za sebe i zar ne bi bilo poštenije, jer mi tete svaki put nešto šiju, da sam ja vama dala kokoš?”

“A ne! Ja sam tako odredila i tako će biti. Rekla sam: *Ova će kokica ići na barjak Crnom ditetu.* Svatova nije bilo, ni barjaka, pa ti sada uzmi ovu kokicu i sretna s njom bila!”

Ružica je dobro znala što vrijedi kokoš, ali nije znala koji je smisao darivanja kokoši. Kako sam joj objašnjavao da je Baba Manduka moja baba, iako sa mnom nije u krvnom srodstvu, što svaka baba s unučetom mora biti, kako sam joj pokušavao oslikati rodbinstvo u patrijarhalnoj porodici, što nije lako shvatiti onomu tko u takvoj zajednici nije živio, tako sam joj pokušao objasniti što jer to *kokoš za barjak Crnom Ditetu.*

Odmah na početku, obrćući raspored stavljanjem *Crnog Diteta* na prvo, a *kokoš za barjak* na drugo mjesto, kazao sam joj da je *Crno Dite* moje porodično ime od milja. Izvan porodice Revačevića mene su zvali nadimkom *Crni Perin,* a u obitelji *Crno Dite*, zbog izrazito crne kose i blijede i tamne puti. Prema tomu, radi se o mojim svatovima… Pojam *kokoš za barjak* dolazi od običaja da se u mladenkinoj kući, prije nego će svatovi krenuti i povesti mladenku u crkvu na vjenčanje, navrh stijega s hrvatskim barjakom veže pijevac i nekoliko ručnika, što postaje dar barjaktaru. Druge nedjelje nakon svadbe ili nekog drugog dana, svatovi se ponovo, u manjem broju, okupe i u mladenkinu selu zaredaju od kuće do kuće kupeći *kokoši za barjak.* Te se kokoši za barjak ne vežu, jer toga puta svatovi barjak i ne nose, nego nose gajbe i u njih spremaju kokoši koje postaju dar sela mladenki.

Kad su se s vremenom stroge odredbe, da se *kokoš za barjak* skuplja samo u mladenkinu selu, izgubile, *kokoš se za barjak* davala i mladoženji u njegovu selu, čime se smisao običaja nije iznevjerio nego obogatio. A smisao davanja *kokoši na barjak,* koja je mogla biti i ovca, i koza, i tele, nije bio, koliko god po izričaju tome sličio, u značenju onoga pijevca na stijegu, da se slavi, da se lumpa, nego je smisao *kokoši za barjak,* i kad je kokoš, i kad je tele, bio u tome da se mladom bračnom paru pomogne u zasnivanju vlastitog gospodarstva. Svoga kokošinjca, svoje štale sa steonom kravom, i svoje jare sa stadom ovaca i koza!

Eto, baba je Manduka, i ne sluteći što radi, podsjetila *Crno Dite* i njegovu ženu da su, iako školovani, povezani s običajem *kokoši za barjak* i svime što smisao te *kokoši* u sebi sadrži, u trenutku kad se taj običaj gasi i sve ono što je ugrađeno u njegov smisao s njim nestajalo. Kad je taj običaj, u našem slučaju, spao samo na jednu jedinu *kokoš za svadbu i barjak,* kojih po odluci iznuđenoj od siromaštva, nije ni bilo. Doista,

pored zidanja dvorišne kuće i krčenja vinograda, nije ni moglo biti!

Ružica je bez pomuke shvatila simboličnu vrijednost *kokoši za barjak*, pa bila je učiteljica i učila je što su pjesničke figure i kako nastaju. Ali, onakva kakva je, ona nije mogla priču o *kokoši za barjak* samo zapamtiti, a kokoši babe Manduke zavrnuti vratom, očerupati je i ispeći u pećnici. Ona je željela simboliku te *kokoši* prizemljiti i u životu ostvariti ono što se navrh stijega vijorilo, oživotvoriti to da ga vjetrovi ne bi u ništa odnijeli. U skladu s tim, kad smo s kokoši došli u Oćestovo, meni je stavila u zadaću da sagradim kokošinjac. Kako — nje se ne tiče! Od čega — ni to nije njena briga!

Ja, međutim, ne zanemarujući ni simboliku ni praktičnu korist, a iznad oboje njoj za ljubav, kad sam vidio koliko joj je do te kokoši stalo, nisam htio napraviti bilo kakvo sklonište za jednu kokoš, nešto od kamenja i ploča, nešto privremeno i nepokretno. Ja sam od starih dasaka, kojih je još uvijek bilo, napravio ono što Prominjci zovu *kapunjera,* a ima značenje kokošinjca za gospodsku perad u gradu, perad kojoj su vlasnici gospoda, građani. Osnova *kapunjeri* bile su tri jelove oblice, a sve ostalo je bilo izrađeno od dasaka upotrebljavanih u *šalovanju* betonskih pragova dok se škola gradila. Od, kaže se, *lupača*! Uz prostor za smještaj dvadesetak kokoši, *kapunjera* je imala i dva gnijezda. A krov građen na jednu vodu bio je prekriven nepromočivom ljepenkom od katrana.

“Baš je slatka”, rekla je Ružica kad ju je vidjela u kutu dvorišta nasuprot izlazu iz stana. “I ja bih u takvoj stanovala!”

Ona je vodila brigu o kokoši. Nakon zabijanja posljednjeg čavla u *kapunjeru,* ja sam mogao samo gledati što ona radi. I kad se Ružica sama bavila oko kokoši, i kad je to činila s Milenom, dok je s nama bila, ja sam to rado promatrao. Ne znam što me je tomu privlačilo, ali je bjelodano jasno da sam volio gledati i Ružicu samu i njih dvije kako, gazeći po visokom snijegu, hrane tu *kokoš za barjak Crnom Ditetu.* Kako je napajaju, kako je ujutro puštaju da iziđe van i kako uvečer za njom zatvaraju vratašca *kapunjere*, da je noću netko nemio ne bi posjetio. Ne znam što me to privlačilo da sam to svaki put, iako viđeno, s užitkom gledao!

Pouzdano znam da Ružica s tom kokoši nije željela ništa dokazivati. Postupila je u skladu s onim kako bi postupila i njena majka. Ne bi kokoš pojela nego bi čekala da kokoš snese jaja i tek bi se onda njime počastila. Ali, kad se u Puljanima pročulo da je za kokoš dala napraviti *kapunjeru,* neka je učiteljica, to je u većoj mjeru utvrdilo o njoj mišljenje da nije *raspikuća* kao mnoge današnje nevjeste, nego je *stecikuća* kao rijetko koja, u većoj mjeri nego je to učinila svima vidljiva činjenica da pomaže svekru zidati kuću i podizati vinograd. Što svekar bez nje, iako je htio, nikad nije mogao. A sve zato što se znalo odavno da *raspikuća* pojede i *kokoš za barjak*, a *stecikuća* i od samo jedne *kokoši na barjak* za godinu

dana stekne pun kokošinjac pijevaca i kokošiju.

Na proljeće, kad su se cvjetovi na trešnjama u vrtu iza škole otrijebili i među mliječnim se lišćem pojavili zeleni plodovi, uvečer, dok sam čistio cilindar petrolejske lampe, u sobu mi je ušla usplahirena Ružica i već s vrata rekla:

"Kokoši u *kapunjeri* nema!"

Tražili smo je po vrtu i dvorištu u suton do mrkle noći i nismo je našli. Tražili smo je i sutradan, dalje od škole, po ogradama i njivama, ni tamo je nije bilo. Nastavili smo je tražiti i treći dan, više tragove kako je mogla nestati nego nju samu. Trag krvi, očerupano pero, bilo što, ali ni nje ni tragova njena nestanka nije bilo. Ja sam je prestao tražiti četvrti dan. Pustio sam Ružicu da sama kokoš traži i da je u traženju, ako može, što prije zaboravi. I ona je nije prestajala tražiti kad god bi imala slobodnog vremena. I stoga kokoš nije zaboravljala, nego je sve gorljivije za njom tragala. Po kršu, od škole pa sve do Debelog brda! Zašla bi i na Debelo brdo, da između njega i sela nije prolazila željeznička pruga. Nije moguće da se njena kokoš osmjelila prijeći prugu kojom stalno prometuju vlakovi!

"Kad bez kokoši ne možeš, evo, još danas ću ti u selu kupiti drugu kokoš!" rekao sam joj kad sam vidio da je tražiti ne prestaje.

"Koju? Ali ta koju bi kupio ne bi bila kokoš namijenjena našem svadbenom barjaku. Takva je bila samo jedna i, evo, i ona je nestala."

Jednom, za nastavnog sata, izišao sam iz razreda na hodnik uzeti neko učilo, jer smo taj hodnik pretvorili u kabinet za smještaj nastavnih pomagala. Čitav je zid toga hodnika prema vrtu i sjeveru bio ostakljen. Ni da sam htio, kroz to je staklo nisam mogao ne vidjeti kako po ozelenjenom grmlju ispod stabala nešto traži. Što bi tražila ako ne traži nestalu kokoš? Ali sam je vidio i kako bere zelene plodove trešanja i slasno ih jede ne odvajajući još mekane koštice od nedozrelog mesnatog dijela ploda. I ona je mene zapazila kako je kroz prozor promatram. Mahnula mi je rukom i nastavila jesti nezrele trešnje i tražiti kokoš odbjeglu ili ugrabljenu s njena svadbenog barjaka.

"Zašto jedeš nezrele trešnje?" pitao sam je kad smo se našli u stanu.

Ona je to shvatila kao da joj prigovaram što već bere trešnje.

"Zar ne znaš da sam noseća?"

"Pozlit će ti od njih", smirivao sam je.

"Neka pozlije! Prijaju mi!" prkosila je. "Uostalom, ne odlazim ja u vrt radi trešanja. Ja tamo tražim kokoš, a trešnju sam usput čvaknula."

"Čvači! Bolje da čvačeš nego da nam se rodi dijete koje će na jednom od obraza imati komad crvene kože u obliku trešnje. Kao znak neostvarene majčine želje, dok je dijete nosila u trbuhu", rekao sam joj, a ona mi je na to pokazala vrh jezika.

A sutradan sam, jer je bila nedjelja, bez nje, na biciklu otišao platiti

svoj dio cijene podizanja zidova dvorišne kuće. Tamo me je zateklo neugodno iznenađenje, redovna pojava kad nešto gradiš. Krovopokrivači, a to su bili isti oni koji su i zidove zidali, moji ujaci, Marko i Bićo, dočekali su me tvrdnjom da se ćaćina *japija* ne može postaviti na dvorišnu kuću, da ona za tako malu kuću nije i da se njih dvojica, budemo li ostali pri tomu da se od te *jablanove japije* pravi krov, toga posla neće prihvatiti. Tražimo druge krovopokrivače! Zašto?

Od čitave ćaćine *japije* moglo se koristiti samo nekoliko uspravnijih komada za *vinčanice,* grede koje se postavljaju uzduž prednjeg i stražnjeg zida, da se na njih naslone *rožnjici* koji nose crijep. A to su dvadeset dužnih metara i ništa više. Kvrgava i vijugava jablanovina nije za grede poveznice između dviju *vinčanica*, na kojima će odozgor biti tavan, a odozdo plafon od lesonita. Ta kvrgavost i ta krivudavost jablanove grede čini je neupotrebljivima i za *rožnjike*, jer će crijep na toj neravnini biti teško složiti. A ako ga nekako i slože, krov će biti neravan i bura će prvom prilikom ući pod njega i dignuti ga. Još lakše jer je i taj crijep star, napukao i nikakav. Ujaci na taj posao ne pristaju, da ih se, kad bura baci krov, ne bi za to držalo krivima.

Ako je itko, izuzev njega sama, onda sam ja znao koliko je ćaća držao do svoga uloga u *jablanovoj japiji*, kad se novcem djeda Nikole gradila nova kuća Revačevića! Ako je itko znao koliko je držao do uloga u *jablanovoj japiji,* koju je po drugi put prikupio kad je planirao sagraditi kuću sličnu kući poštara Ćire, onda sam to ja znao, jer je ta *japija* bila uspavanka moga djetinjstva, koja me naučila da jablanove volim koliko i moj otac. I, najzad, ako je itko znao koliko je držao do te *japije* kad me je nagovarao da gradimo dvorišnu kuću, onda ja to znam, jer bi svaki nagovor počinjao time da već imamo *japiju* i crijep kao polazište do zastave na crvenom krovu. A sad ga pred mojim očima, natječući se tko će jablanove grede više obezvrijediti, dva ujaka uvjeravaju da ta njegova *jablanova japija* ničemu ne služi, osim onomu čemu trenutno služi, da bude pregrada u jari, koja dijeli ovce od janjaca.

Svaki put kad bi ga Gašparovići, majčina obitelj, obezvređivali kao sirotana počašćena time što su ga oženili ženom iz svoje obitelji, ja sam bio na ćaćinoj strani. A ovoga puta, kad sam ga vidio zbunjena i jadna, fizički izmijenjena, jer bi mu u ovakvu stanju i zdravo oko izblijedjelo, pa bi se doimao kao slijepac, na njegovoj sam strani bio više nego ikad. Time sam, koliko sam mogao, branio njegovu bezvrijednu *jablanovu japiju*, da bih obranio njegovu ljubav, i svoju od njega naslijeđenu, prema jablanovima i vjetru u vršikama njihovih krošanja.

“I što predlažete?” upitao sam ujake.

“Da se kupi nova *japija*. Ako je ima na prodaju, i ako je možete platiti. Ako se ne može, bilo zbog jednoga bilo zbog drugoga, čekajmo dok se bude moglo!”

“Možemo već sutra!” rekao sam, ne bez prkosa i ne bez ponosa. Ne radi sebe, nego radi svoga ćaće! “Dajte mi na papiru čega koliko treba kupiti i ja ću to kupiti već sutra u Drnišu. Dok vi to budete pisali, ćaća će spremiti novac i isplatiti vam i drugu polovicu novca za zidanje zidova.”

Sutradan, u ponedjeljak, ne vraćam se u Oćestovo. Neka Ružica, kad vidi da me nema, prihvati nastavu u mojim razredima. Ja na biciklu, on u kolima s konjskom zapregom, ja smo i Milan, sin djeda Kralja, ćaćina ujaka i brata moje bake Cvite, otišli u Drniš i našli se u trgovini građevinskog materijala. Našli smo sve profile drvenarije, letve i grede, osim *rožnjika*, jer taj profil, pet puta deset centimetara, iz pilana, kako nam trgovci rekoše, ne izlazi. On se dobije ako se jelovi *punti,* dimenzija pet puta trideset centimetara, uzduž ispile. Kupili smo potreban broj *punata,* ali se onda ispostavilo da trgovina nema električnu pilu na kojoj bi te *punte*, svaki od četiri metra dužine, tri puta uzduž trebalo ispiliti. Što sad?

Odvesti ih nepiljene u selo pa neka ih ujaci pile? Ne to! Ima trgovina za ovakve slučajeve na usluzi jednog drvodjeljca, koji će nam *punte*, evo, začas ispiliti ručnom pilom. I ja pristanem da trgovci pozovu toga što začas pili ručnom pilom. Kao što pili kružna pila električnog *gatera*! Dođe neki kukac! Pretvorio se u prosjaka i moli da mu dadem taj posao. On reče cijenu, ja pristanem na nju i on otpoče piljenje. Kad ispili dva uzdužna reza, osam metara dužine, sav u znoju, predade pilu jednom od trgovaca pa taj nastavi piliti svom žestinom. Njih su se trojica izmjenjivala na pili, navodni drvodjeljac i dva trgovca, dok nisu sve *punte*, doista, brzo ispilili. Postalo mi je jasno da imaju skrivenu električnu pilu, da su me prevarili, ali nisam pošao po radnji tražiti skriveni *gater,* da bih im prevaru dokazao. Neka ljudi nešto prekovremeno zarade, kao što sam i ja novac kojim ću građu platiti većim dijelom, preko plaće i redovnog radnog vremena, honorarno zaradio. Dio pišući priče i članke, a dio vodeći honorarnu nastavu u petom i šestom razredu.

Građa je bila ispiljena i natovarena na kola. Dogovorio sam se s Milanom da je sam vozi u Puljane, a ja ću preko Kosova i Knina biciklom u Oćestovo, da ne bih i sutrašnji dan izbivao s nastave i silio Ružicu da me zamjenjuje. Milan me slijedio do blagajne gdje ću kupljenu građu platiti i njemu dati račun da ga pokaže portiru, kad bude kolima izlazio iz dvorišta pretvorena u skladište. Već sam isplatio pilara, čim je završio posao, a i Milanu sam tu, pred blagajnom, odlučio platiti vozarinu. Otvorio sam nabreklu lisnicu, u kojoj su se nalazili novci preostali nakon isplate zidara. Taj sam novac namjeravao ostaviti ćaći, da on, kad krov od *jablanovih greda* bude podignut, ne čekajući mene dok dođem iz Oćestova, isplati krovopokrivače, a ono što mu ostane, neka zadrži do isplate vanjskog i unutarnjeg žbukanja. Kako njegova *jablanova građa* za

krov dvorišne kuće nije bila upotrebljiva, dio sam toga novca morao utrošiti na kupnju, piljenje i prijevoz nove građe, a ono što je ostalo nosim u Oćestovo.

I dok sam isplaćivao pilara, i dok sam brojio novac blagajniku, Milan je promatrao što radim. Činilo mi se da više promatra novčanice koje mi prolaze kroz ruke nego mene. Kad sam se okrenuo njemu, pozvao ga da ispruži ruku, izbrojio mu na dlan ono što sam mu imao dati, a preostale novčanice spremio u lisnicu, on nije gledao ono malo novca što mu je ostalo na dlanu već novac što sam ga vratio u lisnicu, a nju stavio u unutarnji džep jakete. Kad mu novac i novčanik nestadoše s vidika, zabezeknut i bez daha reče:

"A kad si ih, rođače, tolike mogao sakupiti, pobogu brate? Čitavo brdo novca!"

To što Milan reče nije mi izlazilo iz ušiju čitavim putem od Drniša do Oćestova. Neće mi, doduše, iz pamćenja nestati do današnjega dana, kao dokaz da veće fasciniranosti od fasciniranosti *brdom novca* nema, radilo se o siromahu, komu je *brdo novca* i nekoliko novčanica u apoenima od tisuću dinara ili se radilo o bogatašu komu je *brdo novca* tek ono što prelazi milijun i čini ga milijunašem.

Meni to Milanovo *brdo* na putu do Oćestova nije prestajalo bubnjati u uhu ni stoga što sam se plašio kako će se ponijeti ona koja je ostala u Oćestovu po grmlju tražiti kokoš, ona bez koje dijela toga novca ne bi bilo, kad dozna da sam, uz ono što smo se obvezali platiti, morao kupiti i drvenariju za krov, pošto su ujaci utvrdili da je *jablanova građa* ništa ne vrijedi. Od njene sam reakcije strahovao, jer sam znao i za drugu stranu čovjekove fasciniranosti novcem.

Čovjek se za utrošak teško zarađena novca danima priprema i, kad ga potroši, ima dojam da nije dovoljno razmišljao o tome u što će ga potrošiti. Ako bude prisiljen na iznenadan i nepredviđen trošak, onaj o kojem se razmišljati ne može, teško da će prešutjeti i ne izgrditi onoga, bilo koga, za koga umisli kako ga je prisilio da si olakša kesu. Bojao sam se da će Ružica baš tako reagirati. Kad tamo…!

Našao sam je izuzetno radosnu. Od neugodnih stvari, i kad bi to pokušavala, ne bi me znala zaštititi. A u najvećem broju slučajeva ne bi me ni zaštititi htjela. Zašto i bi, sve moramo dijeliti! Je li se dogodilo nešto da mu se veselimo, njeno je veselje premašivalo moje, i kad je to nešto bilo takvo da mu se oboje moramo radovati i kad je to nešto čemu bih se radovati trebao samo ja. O čemu se sada radi?

"Našla sam kokoš!" bilo je prvo što mi je nakon poljupca rekla.

To je, dakle, razlog tom silnom veselju!

Zobala je nezrele trešnje i čula kako u grmlju i među kamenjem, mnogo dalje od mjesta gdje je do tada više puta tražila, nešto šuška. Bit će jež! Napne uho i uz šuškanje začuje i jedva čujno kvocanje. A onda

domalo iz toga grmlja i kamenja pred nju načistac iziđe i naša kokoš. Perje joj naježeno i raščupano, pa to više i nije *kokoš za barjak*, nego kvočka, koja je sama sebi savila gnijezdo, izlegla u njemu jaja, odležala na njima tri tjedna i sad, kad su pilići počeli kljunom probijati ljusku jajeta i mogu kraće vrijeme ostati bez majčine topline, izlazi na čistinu i traži da joj se dade nešto pojesti i popiti. Kad ju je nahranila i napojila, i kad je kvočka sita i napita krenula prema svom gnijezdu, pođe za njom i nađe pod kamenom, u grabovu grmu, od svih i svačega zaklonjeno, gnijezdo puno pilića.

"Kakvo je mjesto pronašla! Da vidiš! Nisu se svi izlegli, još izlaze. Ako se svi sretno izvuku iz ljuske, i ako koje jaje nije mućak, bit će ih dvadeset i dva komada. Dođi i vidi! Vrijedi vidjeti kamo se smjestila!"

Reci da nećeš, da ti sada nije ni do kvočke ni do pilića, da si umoran od duga putovanja, povrijedit ćeš je kao da si joj u bijesu pljunuo u lice. Ako njenu tugu ne doživim kao svoju, kao što će ona svaku od mojih doživjeti, to mi je donekle mogla oprostiti; ali, ako s njom ne podijelim njenu radost, kao što će ona sa mnom moju podijeliti, to mi zadugo neće oprostiti. Ako ikad i oprosti! Tuga košta pa me razumije; radost ne košta i ne želi me razumjeti ni kad sam mrtav umoran od guranja pedala bicikla.

Pogledali smo gnijezdo i na izgledu se pilića, koji su provirivali ispod majčina perja, uvjerili da je mnogo milja i ljepote ugrađeno u ono što se tepa dragom čeljadetu kad mu se kaže *pile moje.*

Na povratku u stan rekla mi je da je nisu obradovali samo kvočka i pilići, ima za veselje još dosta toga.

Na stolu me je dočekao novi broj *Prosvjete,* u kojemu je tiskana moja nova pripovijetka *Ružna Gaga,* koja se događa pod jelama Zlatibora, gdje sam tri mjeseca proveo na topničkim manevrima. Prethodna, koju mi je *Prosvjeta* također objavila, nosila je naslov *Smokva*, a govorila je o diobi moga ćaće i strica, ne doslovno, nego *u prenesenom smislu.* Tako su mi je dobro platili da sam visinom honorara bio fasciniran i više nego Milan *brdom novca* u mojoj lisnici.

"Hoće li ti i *Ružnu Gagu* ovako dobro platiti?" pita Ružica.

"A kako bi drukčije kad joj je veličina kao i *Smokvina*! A tu robu po veličini plaćaju", odgovaram joj i nastavljam listati preostalu poštu, koju nam poštar, ako sami po nju ne odemo na poštu, donosi dva puta tjedno.

"Dobio si i nekakav honorar od *Pionira.*"

"Vidim! Nešto sitno!"

"Bit će da se piletu zrno prosa čini isto toliko veliko kao domaćici kilogram kruha. Zato nama, pilićima, to nije maleno!"

Ali ni to ovoga puta u pošti nije sve. Došlo mi je pismo od Vojina Jelića, koje ona, poštujući moju diskreciju, nije otvarala, pa ne zna treba li mu se ili ne treba radovati. Sad ćemo, kad ga zajednički otvorimo, to

vidjeti. Ona sluti, a nju njena slutnja ne vara, da ćemo se onomu što u njemu nađemo veseliti bar toliko koliko smo se veselili pronalasku kokoši, tiskanju nove pripovijetke i prispjeću sitnog honorara… Ocijenio sam da je sada prava prilika za ono:

"Ali se nećeš veseliti kad ti kažem da ćaćina *jablanova japija* ničemu ne služi, da sam morao kupiti svu krovnu drvenariju i da sam zbog toga danas morao izostati s nastave i otići u Drniš."

"Što? I sve si one novce na to potrošio?"

"Ne sve, ali velik dio jesam!"

"Neka si! Plate li ti *Ružnu Gagu* kao što su ti platili *Smokvu*, hoće li to nadomjestiti ono što si danas platio za krov?"

"Tako nekako!"

"Onda je dobro! Ne žali! Daj, čitaj Jelićevo pismo!" rekla je ona koja je bila uvjerena da je svaki novčić otrgnut od usta i uložen u gradnju kuće od Boga blagoslovljen i *zlatom pozlaćen.*

Osim što sam poznavao njegova brata, u čijoj sam knjižari od gimnazijskih dana bio stalni kupac školskog pribora i knjiga, osim što sam čitao sve što bi objavio, ja sam, dragi Zlatko, Vojina Jelića i susreo u nekoliko navrata, kad bi dolazio u Knin i držao književne večeri članovima literarnih sekcija gimnazije i učiteljske škole. On je o mom radu u Oćestovu, ne spominjući mi ime, nešto i napisao u nekom izvještaju po službenoj dužnosti, što je bilo objavljeno u obliku novinarskog raporta sa sastanka na kojem je on to izvješće podnosio. On je, potrebno je reći, bio član vodstva srpskog društva *Prosvjeta* i moj ga je rad na školi zanimao kao člana vodstva toga društva i prije nego što će upoznati mene osobno i pročitati ono što pišem. Nije bio omiljen među Srbima sa četničkom prošlošću i četničkih političkih usmjerenja, jer je u romanu *Anđeli lijepo pjevaju* o četnicima loše mislio, pa u Knin, grad pun takvih ljudi, nije često dolazio. Svakako rjeđe nego u neka druga mjesta sa srpskim stanovništvom, kako sam mogao u novinama pročitati. Njemu kao članu uprave društva *Prosvjeta* nije moglo biti nepoznato što ja objavljujem u mjesečniku društva istog imena. To sam pretpostavljao, ali u kolikoj mjeri on to prati, nisam mogao znati.

Javljao mi je da će u Oćestovo doći iza prvog svibnja, dan dolaska zasad ne zna, ali to i nije važno. Doći će kad dođe! Doći će pogledati što ja to radim, upoznati se sa mnom i nakon koji sat zadržavanja otići. Ne želi nikakav doček ni od mene ni od sela. Ništa osim čaše hladne vode i malo razgovora!

I ja i Ružica radovali smo se Jelićevu dolasku i držali ga čašću koja nam se ukazuje za ono što radimo u selu, školi i okolnim mjestima, ali od toga posjeta, osim da se učvrsti i proširi moja suradnja u mjesečniku, nismo ništa više očekivali. Jer je za nas i to bilo mnogo! Najmanje smo očekivali mogućnost da bi Jelićev posjet mogao biti prekretnica u našem

životu. Ma, ni u petama! Otkuda bismo na takvo nešto mogli pomišljati! A upravo se to dogodilo!

Dobro! Često sam se pitao bi li se taj zaokret u mom životu dogodio i bez pomoći Vojina Jelića? I zaključivao da najvjerojatnije bi, ali uz moje pojačane napore i samo uz pomoć nekoga drugoga. Bez moga napora i pomoći sa strane ne bi išlo! Ali, bez obzira na tu mogućnost, ostaje činjenica da je Vojin Jelić taj zaokret, u meni samu odavno pripremljen, svesrdno podupro, ne savjetom, koji mi nije bio ni potreban, nego praktičnim mjerama. Onim što je poduzeo!

Nešto prije rastanka, kad je pogledao kazalište lutaka i ostalo što se u školi moglo vidjeti, kad se izjadao kako ga četnici nakon *Anđela* ne vole, što ga je ljuto boljelo, kad smo se u tri sata ljudski narazgovarali i ispovjedili jedan drugom, kad smo pojeli ono što nam je Ružica spremila i, on više a ja samo malo, popili nešto od onog crnog oćestovačkog vina, kad je po njega došao vozač i najavio se trubom, tada je Vojin Jelić, s iskrenošću koju sam prepoznavao kao kninsku, što god to značilo, kazao:

"Hajde, razgovarajmo bez zavaravanja! Niti sam ja zadovoljan ovim što radim, niti tebe to što radiš čini sretnim. Ono što radim, da izigravam nekakva prosvjetitelja, nije za mene. A ni za tebe nije da budeš i ostaneš seoski učitelj. Sve je to lijepo što si napravio, sve to s lutkama i sve to po školi i oko nje. Sve je to korisno ovim ljudima! Ali to za tebe nije! To ti radiš samo da zaboraviš ono u čemu si se našao. Možda će ovi ljudi u tome što radiš naći korist i otkriti sreću, ali ti od toga koristi nećeš imati, a od sreće ćeš, radeći to, biti sve dalje i dalje. Ostavi sve to dok je vrijeme da ostaviš, i odlazi dok imaš kamo otići! To je blato bez dna! Idi i studiraj književnost! Bavi se samo književnošću! Što bih i ja želio da mogu! Nije ovo, brate, za tebe! A nije ni ovo što ja radim za mene!"

Da je Jelić tu stao, time završio i odvezao se sa svojim vozačem, od onoga što je u nastupu iskrenosti rekao ja ne bih imao nikakve koristi, kao ni od onoga što radim u oćestovačkoj školi, onoga što je njega po službenoj dužnosti doveli k meni. Baš obrnuto, imao bih samo štetu. Postao bih svjesniji svoga jadnog položaja, da mi je nezadovoljstvo radom inspiracija i stimulans u radu, i nad svojim bih se jadom rasplakao više nego što sam prije izljeva Vojinove iskrenosti, i prije izricanja njegove tvrdnje da me uspjeh u školi ne čini sretnim, nad sobom samim suze ronio.

Srećom, na tome Jelić nije stao. Nego je, kad sam mu napomenuo da sljedeće školske godine u Zadru započinje rad filozofski fakultet kao ispostava zagrebačkoga sveučilišta i da bih na njemu želio studirati, kazao da poznaje Dinka Foretića, čovjeka koji u zadarskoj prosvjeti *vedri i oblači,* inače direktor tamošnjeg državnog arhiva.

"Pisat ću mu pismo, neka tebe i ženu ti zaposli u Zadru ili u nekom selu blizu Zadra. Tamo dobiješ posao i studiraš! Redovno ili izvanredno!

I bit ćeš u nekakvom kulturnom središtu. A ne ovdje! Što ovdje ima? Bura! A bura je, brate, samo jedan opak vjetar!"

Kad se pokazao na neočekivan način iskrenim, da me odgovara od posla na koji bi me po službenoj dužnosti morao nagovarati, i kad se izrazio spremnim da piše pismo meni nepoznatu čovjeku, u kojem će se za mene zauzimati i, nužno, hvaliti me, osmjelio sam se i zamolio ga za još jednu uslugu, bez koje ovo što mi nudi ne bih mogao ostvariti. Neka nagovori Mirka Novakovića i one oko njega u prosvjetnim tijelima kninskog kotara da mi dadu otpusnicu i u njoj napišu kako im više ništa ne dugujem, kako bez mene mogu i kako je slobodno mi natjecati se na mjesto učitelja gdje god poželim.

"Dobit ćeš tu otpusnicu!" rekao mi je Jelić. "Ja ti jamčim. Taman da ti je ne daju! Sutra ne idi po nju! A već preksutra možeš!"

Nisam, dragi Zlatko, po otpusnicu k Mirku Novakoviću otišao prekosutra, kad sam je po Jelićevu sudu, mogao dobiti, ali nisam ni kasnio dulje od tjedan dana. Bio je svibanj, mjesec kad se prosvjetni radnici sele i naseljavaju. S tom sam se otpusnicom natjecao za bilo koje mjesto učitelja u gradu ili u neposrednoj okolici Zadra, kako bih mogao redovno ili izvanredno studirati, što znači kako bih od škole do Zadra mogao doći na biciklu za dvadesetak minuta.

Potkraj svibnja dobio sam obavijest da smo i ja i Ružica primljeni na službu učitelja u šestogodišnju školu u selu Crnom. Pozivlju nas da dođemo, pogledamo školu gdje ćemo biti učitelji, potpišemo rješenje i sredimo financijske papire za plaću koju ćemo primati od zadarskog kotara počevši od prvi rujna, od početka nove školske godine.

U Zadar, osim nedjeljom, kad uredi ne rade i kad posao zbog toga ne bismo mogli obaviti, oboje nismo mogli otići. Otišao sam ja sam na dva dana, a ona će me za to vrijeme zamjenjivati na nastavi. Ona ni zbog pilića nije mogla ići sa mnom, tko bi ih dva dana čuvao i hranio?

Prvi sam dan, onaj kad sam u Zadar došao, sredio papire i upoznao Antuna Artića, koji je vodio personalne prosvjetne poslove. Rekao mi je da, pošto pogledam školu u Crnom i susretnem se s nekom od sad već bivših učiteljica u tom selu, ne propustim obići direktora arhiva Dinka Foretića, koji je izrazio želju da me vidi čim se pojavim u Zadru.

Zaputio sam se pješke do škole u Crnom. Prijevoznog sredstva do te škole nije bilo, osim da se ubacim u neka od kola s konjskom ili magarećom zapregom koja su prolazila tim putem. Da je kakvog prijevoznog sredstva i bilo, svejedno bih išao pješke, jer se idući hodom na najbolji način izmjeri dužina puta. A ja sam želio i pogledati školu i izmjeriti cestu kojom ću najmanje dva puta na dan morati proći jašući bicikl po vremenu i nevremenu.

Do vrha Bilog briga, otkuda puca pogled na lijepo polje i selo Crno uz sjeverni rub toga polja, došao sam po lošem asfaltu. U dnu polja,

pored bunara i potoka susreo sam tri mljekarice, žene koje su u cinčanim posudama na glavi iz Crnog nosile u grad prodavati mlijeko. Bile su na povratku kućama, sjedile su na kamenju pored bunara i pile vodu iz posuda kojima su kupcima mjerile mlijeko. Bilo je vruće, bio sam žedan i zamolio sam ih da i mene napoje. Kazao sam im kamo idem, ali ne i da sam novi učitelj. Savjetovale su me da od bunara ne idem cestom do Musapstana, pa otuda nadesno prema selu, to je mnogo dalje, već da prema selu krenem prečicom preko polja, kojom će i one, kad se malo odmore, krenuti.

Išli smo po nečemu što je moglo biti i put i vododerina: kad je suša, staza puna kamenja i rupa; kad su kiše, vodotok bujica. Od njih sam doznao da su prošlu školsku godinu na njihovoj školi radile dvije neudane učiteljice, ali da više raditi neće, jer se obje udaju i odlaze za muževima. A tko će na njihova mjesta doći, tri mljekarice ne znaju. Najvjerojatnije žene oficira iz zrakoplovne baze u Zemuniku ili iz neke od brojnih vojarni u gradu. Po selima u okolici Zadra mnoge su učiteljice *oficiruše*, jer oficirske žene imaju prvenstvo u zapošljavanju. Nema izgleda da bi u Crno netko drugi mogao doći osim njih. Samo žene oficira, a ako nisu, ako su došle kao djevojke, do godinu će se dana udati za oficire, jer tih oficira oko Crnoga ima kao *kusih pasa.* I mještanke, seljanke i mljekarice, grabe, a kamo neće učiteljice! Kako su čule, i učiteljice koje su lani bile na školi sad se udaju za oficire. Ako ne obje, jedna sigurno!

Crnačka je škola bila lijepa kad si je gledao izdaleka, s Bilog briga ili s Musapstana. Što si joj se više približavao bivala je sve manje lijepa, a kad si se pred njom našao, postala je to oronula katnica usred ostarjela sela od prizemnica i naslona. Oko nje je bilo široko dvorište, ograđeno lijepo građenim zidom, unutar kojega su ulazna vrata, ali samo do puta. Sve ostale strane bile su bez ograde, pa ono malo ograde do puta nije ograđivalo ništa, ni ulaz u učiteljski stan ispred kojeg je bila.

Pred tom je ogradom, koja ne ograđuje ništa, na drugoj strani seoskog puta, bila česma s valovima za napajanje stoke. Ta česma, jedina u čitavom selu, bila je izvod iz vodovoda koji su uzduž seoske ulice, odmah iza rata, izgradili njemački zarobljenici, kako bi se voda s izvora u Bokanjačkom blatu dovela u zrakoplovnu bazu Zemunik, koja u vrijeme talijanske uprave vodovoda nije imala. Ta je česma bila dar zrakoplovaca i na njoj se pojilo i pralo sve živo u selu… Zato sam pred školom zatekao gužvu kakvu bih u vrućim danima zatekao na svakom seoskom bunaru, česmi, vrelu i pojilu. Uplašio sam se da se ta gužva pred vratima školskog stana Ružici neće dopasti, koliko god da će joj se svidjeti što pred kućom ima tekuću vodu. Umjesto bunara u tuđem dvorištu podalje od škole, iz kakvog se vodom poslužujemo u Oćestovu.

Susreo sam se s učiteljicom Dubravkom. Ona mi je pokazala stan u

kojemu je stanovala s još jednom kolegicom. Dvije sobe, kuhinja, ostava i sanitarni čvor. Prostor zadovoljava! I ostalo je na razini očekivanja. Iako je u neposrednoj blizini grada, Crno nema električne rasvjete. I u Crnom se, iako se nalazilo u sastavu talijanske kolonijalne enklave, uz ognjište noću pale petrolejke, kao i po čitavim Ravnim kotarima, kojima Crno, iako uz grad naslonjeno, po svemu pripada. Sve očekivano, samo su, neočekivano, na svim vratima bile jedva ili sasvim neupotrebljive brave. Primjerice, vrata na ulazu u stan vežu se žicom, a vrata na kuhinji špagom. Samo su vrata na sobama imala kakav-takav ključ i koliko-toliko upotrebljive kvake. Prebrojio sam koliko brava nedostaje, ustanovio da su *usadnici,* srećom, čitavi i odlučio toliko i toliko brava sam kupiti i sam ih postaviti kad se u ovu kuću budemo uselili.

Dubravka, koja se udaje za oficira i prelazi u jednu od gradskih škola, i njena kolegica, koja se udaje za učitelja i odlazi k njemu u Briševo, stan će isprazniti do prvoga kolovoza. Nakon toga dana ja se u stan, takav kakav je, mogu useliti. Zamolio sam je da bude žena od riječi, jer ne znam što bih sa sobom i nosećom suprugom dođem li u Crno s namještajem a stan nađem neispražnjen.

Prenoćio sam u hotelu u kojem sam odsjedao i dok sam k Ružici dolazio.

Sutradan sam se prvi put uspeo stepenicama Filozofskog fakulteta, došao u dekanat i predao svoje dokumente. Činovnica mi reče da sam drugi koji se do sada upisao.

“Ne mari!” rekao sam joj. “Prestići ću ga!”

“Kako?” pitala me je.

“Prije njega i prije bilo koga ću diplomirati.”

Po nevolji — a to ću doznati tek kad počnem pohađati predavanja — činovnica je bila rodom Prominjka, od obitelji Karaga, iz Ljubotića, pa je zapamtila i tko sam i što sam bubnuo. To me je kao Prominjca pred Prominjkom obvezivalo. Ne znam da li zbog osjećanja obveze ili zbog nečega drugoga, ja zbilja jesam prvi diplomirani student zadarskog Filozofskog fakulteta. Moja diploma nosi broj jedan! Znači li to biti prvi?

Od dekanata sam trebao produžiti hodnikom, proći kroz široka vrata u južno krilo zgrade, gdje se nalazio državni arhiv, i tamo će me, uspnem li se za još jedan kat, dočekati direktor arhiva Dinko Foretić.

Mogu se sjetiti svih pojedinosti koje su se dogodile pri prvom susretu sa svakim od nekolicine ljudi koji su odigrali presudnu ulogu u mom životu. Mogu se sjetiti pojedinosti i taj susret opisati s velikom vjerojatnošću da sam blizu istini. Foretić je, bez dvojbe, jedan od tih ljudi, kojih, uostalom, i nema više nego prstiju na jednoj ruci, ali se ja, na žalost, malo čega sjećam od prvoga susreta s njim, tek onog krajnje ogoljenog i krajnje bitnog. Kad i to čega se sjećam pokušavam pretočiti u suvisle rečenice — kao sada u pismu tebi, dragi Zlatko — imam dojam

da od magle želim umijesiti pogaču.

Bio sam silno uzbuđen i ponesen činjenicom što je taj čovjek, potaknut pismom Vojina Jelića, bio u stanju, zagovorom ili onim što se naziva *jednim potezom pera,* ostvariti moje do toga trenutka neostvarene snove. Da mi osigura radno mjesto u blizini grada i omogući studij na fakultetu u osnivanju! Kakva božanska moć! I čime li sam ja tu milost zaslužio? S druge strane, što me nije učinilo ništa manje uzbuđenim i ponesenim od prethodnoga, taj čovjek, koji mi je omogućio što nitko do tada omogućiti nije mogao, želi me vidjeti i provjeriti jesam li zavrijedio to što je za mene učinio. Bože, kakav ću, dostojan ili nedostojan, ostati u njegovim očima! I jedno i drugo, i da je taj čovjek za mene učinio što malo tko može učiniti i da odlazim na provjeru jesam li te podrške vrijedan, do kraja me je izluđivalo. I onda nije čudo što sam taj susret tako i doživio, sluđeno i uzbuđeno! To stanje moji zovu *sampas*! Ne znam otkuda im je riječ *sampas,* ali što *sampas* znači, saznao sam, ako prije nisam, pri susretu s Foretićem.

Otpratio me je s ponudom da bih, kad već svoje radove tiskam po drugoj periodici, mogao koji rad poslati i za ovdašnji časopis *Zadarsku reviju*, kojoj je i on jedan od urednika. Po toj ponudi, ni po čemu drugomu, otkrio sam da je od Jelića dobio pismo i da mu je Jelić u tom pismu nešto kazao o mojim pričama tiskanim u *Prosvjeti.* O Jelićevu pismu očitovat će se tek petnaest godina nakon toga susreta, u jednom razgovoru, usput, dok smo zajedno uređivali *Zadarsku reviju*, kratkom napomenom da je njemu, nekoć, dok se još nismo poznavali, o meni nešto dobro pisao Vojin Jelić. I upitao me otkuda se ja i Jelić tako dobro poznajemo? Umjesto da mi je pri prvom susretu kazao kako mu je Jelić o meni napisao pohvalno pismo i kako mi je dao što mi je dao povjerovavši Jeliću, on mi to pismo spominje nakon petnaest godina i pita me kakve me veze uz Jelića vežu? Pa da na toj provjeri i na tom promatranju ne budem s glavom u balonu! U *sampasu,* uzbuđen i sluđen! Dobro je što mi taj balon nije eksplodirao!

I tu, dragi Zlatko, ovim što sam rekao, razgovor o Foretiću mora biti prekinut. Jer, nastavim li opisivati sve ono što je za mene učinio, primjerice, da me je, čim sam diplomirao, imenovao direktorom učiteljske škole u Zadru, sve ono u čemu smo se slagali i u čemu razlikovali i, najzad, način kako smo se u *Hrvatskom proljeću* zauvijek rastali, neće mi biti dovoljno da bih to opisao, ni dužina tri pisma kakva ti ovih dana pišem. Nekom drugom zgodom, najvjerojatnije nikada! Ovom prilikom, više nego što sam kazao, i ne treba, jer sve što bih više od toga rekao ne bi imalo veze s gradnjom dvorišne kuće i hrastovim krevetom u toj kući. O čemu sam ti jučer i danas toliko toga napisao!

Na dvorišnoj se kući obavljaju završni radovi: baca se na zidove unutarnja i vanjska žbuka, postavljaju prozori, vrata, podovi i plafoni od

*lesonita*. Sve će biti završeno, a kuća postati useljiva na početku listopada. Nas smo dvoje dobili posao u Crnom, ja sam se kao redovni student upisao na fakultet; iz oćestovačkoga se stana moramo iseliti do desetoga kolovoza kako bi novi učitelj imao vremena smjestiti se do početka nastave; nas u Crnomu u prvim danima kolovoza čeka ispražnjen stan bez ijedne ispravne brave na vratima. Sve je postavljeno na svoja mjesta: kad dođe vrijeme da se završi, ono što se završava, bit će završeno; kad dođe vrijeme da se putuje, tko je za putovanje, otputovat će. Ostaje upitnim i do kraja neriješenim hoćemo li imati dovoljno novca za isplatu majstora koji obavljaju završne radove na dvorišnoj kući i hoćemo li imati čime platiti vozača i njegov kamion koji će, nas i sve što smo dosad stekli, iz Oćestova u Crno prevesti putem kojim putovanje traje šest sati po grbavu i prašnjavu makadamu.

Majstorima moramo platiti sav iznos, bez očeva sudjelovanja, na to smo se obvezali i tu, što se cijene tiče, neizvjesnosti nije bilo. Čak ni novac nije bio u pitanju, imali smo ga dovoljno. Ono što je ostalo pod velikim upitnikom bila je cijena prijevoza, i pod još većim, čime to platiti kad nam bude kazana. A nepoznato je bilo i tko bi nas mogao prevesti. Malo je privatnika koji imaju svoje kamione, koliko smo, raspitujući se, mogli doznati, samo dvojica u čitavom kotaru. Štroce Kardov iz Čitluka i neki od Sinobada sa Sinobadove glavice. Pitanje je i koliko će svoj trud naplatiti, i hoće li pristati na taj podvig sa svojim krntijama. Da što nego krntijama! Nijedan privatnik, pa ni ta dvojica, ne mogu imati ništa drugo nego krntiju koju su svojim rukama skrpali od dijelova pronađenih na otpadu. Kad takvi na put krenu, čak i na kraće staze, ovuda oko Knina, sobom nose sav mogući alat, a ženi kazuju neka se za njih ne brine ako se na putu, popravljajući krntiju, zadrže i do tri dana. Što možeš! *U šofera tuga pogolema, guma pukla a rezerve nema.* A osim gume, staro, dotrajalo, pucalo je i sve ostalo.

Odlučio sam, znajući dobro tko je Štroce Kardov, najprije otići do Sinobada i pitati ga hoće li se posla prihvatiti i koliko će mi ga, ako ga se prihvati, naplatiti. Odgađao sam odlazak u strahu kako će mi posao toliko zacijeniti da, kad ga isplatim, neću imati čime platiti graditelje dvorišne kuće. Odgađao i nadao se da će odnekud nekakva para kapnuti i da ću veseo i bez novčanih briga napustiti Oćestovo. Otkuda bi kapnuti mogla? Bilo je više izvora, ali su svi ti izvori rijetko ispuštali po koju kap. Tek ponekad po koju!

Nisam više imao pisaćeg stroja, predao sam ga vlasniku Sveti Kneževiću i zahvalio na usluzi. Brinuo sam se na čemu odsad prepisivati ono što šaljem da se tiska? Prepisivao sam nešto *učisto* i nadao se da ću u Zadru naći nekakav stroj na posudbu, ili barem nekakvu mogućnost da ono što je *učisto napisano* na stroju pretipkam, kad sam kroz otvoren prozor začuo kako me netko zove s dvorišnih vrata. Pojavio sam se na

prozoru i ugledao Obrada Tanjgu, dobrodušna čovjeka, željezničara koji je nosio *Spomenicu*, bio s Titom na Sutjesci, a ostao, kao rijetko koji od takvih, ono što je bio i prije odlaska u partizane — kondukter na putničkim vlakovima. Kaže mi:

"Čestitam ti, učitelju!"

"Na čemu, Obrade?"

"Pa, na onoj nagradi! Zar ti ne znaš? Putnici su mi u vlaku to pokazali. Pa onda, kad sam s vlaka sišao, čujem da čitav grad o tome bruji. Još jučer objavile sve novine. *Vjesnik* na prvoj stranici! A meni drago čuti, neka, to je naš učitelj! A što napisa, učitelju, kad ti tolike pare dadoše! Nekoliko plaća odjednom! I ovo ti je prvi glas, je li? E, onda me ide *muštuluk*!"

"Ide, Obrade! Bome ide! Samo drugi put, sada to moram provjeriti."

"Provjeri! Pa ćemo proslaviti!"

Potražim Ružicu, nađem je kako hrani svoje već odrasle piliće i kažem joj neka me ništa ne pita, moram na željezničku postaju i tamo na pošti podignuti prispjele pošiljke. Ona želi čuti razloge tolikoj žurbi, ja je molim neka me ne gnjavi, neka pričeka dok se ne vratim, idem na biciklu, začas sam tamo i začas ovamo. A onda ćemo znati sve što se ima znati!

Ako smo se oslanjali na poštara, prispjela smo pisma, a s njima i *Vjesnik* na koji smo bili pretplaćeni, dobivali dva puta tjedno. Ako sam na poštu odlazio sam, pošiljke sam mogao dobiti onoga dana kad su u poštu stigle. Bilo je i jednoga i drugoga! I da sam čekao poštara pa novine čitao sa tri dana zakašnjenja; i da sam po poštu išao sam, pa novine čitao onoga dana kojim su bile datirane. Već dulje vremena ne odlazim sam po poštu, i tako mi se dogodilo da nisam pročitao ono što je o meni napisao *Vjesnik*. O čemu, ako je točno ono što je Obrad rekao, čitav grad bruji, dok ja brižan sjedim u Oćestovu i o svemu tome ništa ne znam.

Saznao sam i ja kad sam na pošti podigao *Vjesnik* i odmah pročitao ono što je pisalo na naslovnoj stranici.

Prije nekoliko mjeseci, mnogo prije nego što me je posjetio Vojin Jelić, *Omladinski borac,* list omladine Hrvatske, raspisao je natječaj za priču. Prva je nagrada iznosila trideset tisuća dinara, a druga dvadeset. Privuklo me je i što je natječaj anoniman, pod šifrom, i što bi mi tolik novac za gradnju dvorišne kuće dobro došao. Na natječaj sam poslao priču *Nadošla je rijeka.* Govorila je o gradnji mosta na rijeci Trstionici, koja protječe pored samostana u Kraljevoj Sutjesci. Prošlo je otada mnogo vremena i javljano je da će *Omladinski borac* prestati izlaziti. Mislio sam, ako prestane izlaziti, od natječaja neće biti ništa. Međutim, list je prestao izlaziti, ali nagradni natječaj za priču nije propao… Javljaju u *Vjesniku*, jer *Omladinski borac* više neće izlaziti, da prva nagrada nije dodijeljena, a da je drugu nagradu dobila priča *Nadošla je*

*rijeka,* pod tom i tom šifrom, ispod koje se krije, što su ustanovili kad su otvorili zapečaćenu omotnicu u prilogu rukopisa priče, taj i taj autor.

"Sad možemo odahnuti!" kazala je Ružica kad sam se vratio sa željezničke postaje i dao joj da pročita što u *Vjesniku* piše. "Novac za majstore imamo. A valjda nas ni taj kamion neće koštati više od dvadeset tisuća. Ma kakvih dvadeset tisuća! Ni polovicu od toga!… Što ti misliš, koliko bi mogao koštati?"

"Ne znam! Ali bih sada mogao potražiti Sinobada i pitati ga koliko mi za prijevoz traži", odgovorio sam joj.

Našao sam ga na dvorištu njegove kuće na Sinobadovoj glavici, gdje su podignute kninske vojarne, pa i ona u kojoj su mene obukli u prnje kad je bilo *Život damo, Trst ne damo.* Mlazom vode iz gumenog crijeva, prikopčana za česmu, prao je karoseriju svoga kamiona, ako dobro pogađam, jednog od onih *Saurera* koji su prije rata iz trbounjskih rudnika prevozili boksit u Lozovac. Veliki kamion bio je poprilično ofucan i pokrpan. Godine, loši putovi i rudača učinili su svoje.

"Konji im zadnjih tjedana nešto rijetko seru. Koga im vraga daju jesti da su im balege sami *litavci*!" rekao mi je kad je zatvorio vodu na česmi i prestao prati karoseriju.

Ne znam zbog čega ljudi neke šofere zovu šoferima a druge šoferčinama. Zbog njihove grube vanjštine, zbog sirova ophođenja ili zbog toga što ni pored jedne krčme ne mogu proći a da u nju ne svrate, i u njoj nešto ne popiju i ne prezalogaje. Sinobad je po svim tim vrijednostima, po tijelu gorostasa, po glasu velebitskog medvjeda i po *oku sokolovu* koje zapaža svaki ražanj pred krčmom, bio šoferčina u punom značenju te riječi. I po *Saureru* što ga je vozio! I po teretu što ga je u *Saureru* najčešće prevozio!… A svakodnevno je prevozio barem po jednu turu, uz ostale usluge, gnojivo iz vojnih konjušnica do kuća i njiva seljaka koji su to gnojivo kupovali kod vojske. Ja sam ga zatekao kako karoseriju pere od rijetkog gnojiva, od *litavaca,* prije nego će nekom kupcu odvesti novi namještaj iz trgovine *Kod Ćurka* do njegove kuće. Pa nije mu mogao, ne perući *litavce*, prevoziti novo pokućstvo. Hajde, kad bi bilo staro!

Šutke me je slušao dok sam mu govorio kakvu uslugu od njega tražim i kad sam ga pitao može li taj posao za mene obaviti, a onda me je prekinuo i nakon toga mi je jedva dopuštao da otvorim usta.

"A tko ti to može napraviti ako ja neću? Štroce Kardov možda? Zar bi mogao imati posla s onim lažovom? Zar da pristaneš na seobu u onoj njegovoj kutiji od žigica? Ili ćeš se seliti s mojim *Saurerom* ili ćeš ostati i dalje u Oćestovu. A ja sam to tebi voljan učiniti. Čuo sam da si dobar čovjek. Neki mi rekoše, ja ne čitam, da si i neku nagradu dobio. Nisam zapamtio koju i koliku, ne mogu ja to pamtiti. U to se ne razumijem! Prebacit ću te, pomoći ću ti kad si u stisci. Nema tko drugi, ako neću ja.

Ili misliš da bi to Štroce Kardov mogao? Onom kutijom od žigica? Ni štroce…" počeo je vrtjeti kolo iznova, sve u smislu da je on za mene bogomdani prijevoznik, jedan i jedini na ovom svijetu.

"A koliko će me koštati taj prijevoz?"

"Vidi ti sad njega! Mi o poslu a on o cijeni! Nećemo sada o tome. Bit će koliko će biti. Nemaš drugoga! Ni šofera ni kamiona! Ja sam ti sve. Neće biti skupo. Moći ćeš platiti. To je glavno. Ništa nije skupo ako se može platiti… Idi ti sada u Oćestovo, spakiraj se i čekaj me. Peti kolovoza, jesi li ono rekao peti, jest, nedjelja je, čekaj me s namještajem i svim onim što imaš ispred škole, u cik zore, moramo poraniti da se isti dan mogu kući vratiti. I eto mene! Ja i moj *Saurer* hitri kao ptica lastavica!"

"Sve je u redu! Samo da mi cijenu kažete!"

"Vidi ti njega opet! Kakvu vražju cijenu! Ili misliš da bi ti je sada, evo, ovoga časa i Štroce Kardov mogao kazati? Mogao bi lagati, kao što laže sve što kaže. A ja lagati ne znam. Moram sjesti s olovkom i papirom u rukama! Moram vidjeti koliko će se na tom putu potrošiti nafte, koliko će se gume izderati, pa ovo pa ono! I kad sve to zbrojim, onda ću ti moći reći. A sad, hajde, kako sam rekao, i čekaj me petoga u zoru!"

Dočekali smo ga spremni. Ja smo i on počeli utovarivati jedan po jedan predmet. Karoserija mu je nakon prijevoza gnojiva bila oprana, ali nije bila i dobro isprana. U kutovima su se mogli vidjeti ostaci konjskog izmeta. Međutim, bili su suhi i nisu se lijepili za pokućstvo. Pravio sam se da ih ne primjećujem, makar su mi i te kako boli oči. Od svakog predmeta koji smo podigli na karoseriju, on je nosio dvije, a ja tek jednu trećinu. Zaista, nije se štedio! Sve lakše predmete, ma sve osim ormara i *kapunjere,* u kojoj su bili i odrasli pilići i njihova majka, *kokoš s barjaka*, u karoseriju je sam, odbijajući moju pomoć, utovario.

Kad je bilo utovareno sve što smo imali utovariti, čak i pokretno kazalište lutaka, jer smo znali da se nakon nas time u Oćestovu učitelji neće opterećivati, kad je Ružica provjerila jesu li u kamion ubačene sve sitnice, Sinobad je učiteljici rekao neka sjedne u kabinu na sjedalo do njegova, a od mene je zatražio vodu da opere ruke i nešto čiste krpe da ih potom obriše. Poslužio sam ga i vodom i već pripremljenim ručnikom. Uslugu koju sam mu učinio odmah mi je vratio. Obojica smo imali čiste ruke. On je udario dlanom o dlan i, ne gledajući mene već Ružicu, rekao:

"Evo ovako! Pomogao sam ukrcavati, a pomoći ću i kad budemo iskrcavali. To će vas s prijevozom koštati sedamnaest tisuća dinara. Platite pa da krećemo! *Čast svakomu, veresija nikomu*! Tako piše u svim krčmama gdje se može pojesti dobra janjetina."

Pogledao sam Ružicu, a ona mi se osmjehnula osmijehom koji je značio: *Kako došlo, tako otišlo.* Glavno je da podmirimo sve račune i odemo tamo kamo otići želimo. Odgovorio sam joj također osmijehom:

*bit će kako ti kažeš.*

Izvadio sam lisnicu i Sinobadu na dlan izbrojio novac. Spremio ga je u nutarnji džep jakete i kazao mi:

“Od nagrade je i tebi dosta ostalo. Tri tisuće! Još samo malo pa učiteljska plaća!” Nastavio je vrtjeti tu misao oko pravične podjele nagrade. Pustio sam ga da je vrti pa, pošto je vidio da o tome raspravljati nemam volju, zakorači na papučicu kamiona i reče: “Ti se, učitelju, popni u karoseriju i sjedni na krov *kapunjere*. Hladit će te vjetar i bit će ti ljepše nego nama u kabini.”

Kazao sam Ružici neka pazi da ih ne bismo mimoišli. Tamo gdje na cestu prema Zadru izbija put kojim se dolazi iz Promine, tamo kod Burnuma i jare u kojoj je ulovljen Jovan Kutlača, tamo će nas čekati otac i majka. Potom sam se popeo u karoseriju, sjeo na *kapunjeru* i bubanjem šake po kabini dao Sinobadu znak da može krenuti.

Njih smo dvoje ugledali izdaleka, nije ih bilo moguće mimoići. Ukraj puta samo oni, na putu samo Sinobadov *Saurer* i nas troje u njemu. I da nismo svoji, zaustavili bismo se jedni pored drugih, pozdravili se i razmijenili pokoju riječ.

Sinobad mi je pomogao da hrastov krevetić izvadim iz karoserije i spustim ga na zemlju pored oca i majke. Uzglavlje, podnožje i dvije bedrenjače, a podne daske neka otac sam izreže od dasaka već upotrijebljenih za *šalovanje* prozorskih i vratnih pragova prilikom gradnje dvorišne kuće! Spustio sam na zemlju i slamaricu bez slame i jedan od biljaca koje sam odnio od kuće kad sam postao učitelj.

Prije nego će pred nas izići mora da su njih dvoje bili u našem vrtu pored rijeke. Tamo sada raste kupus i cvjeta visoki grah. Jer, majka je donijela punu košaru sočnih mahuna i dala ih Ružici, neka tamo kamo ćemo doći od toga spremi večeru!

Ja sam se sa ćaćom odmaknuo od kamiona toliko da Sinobad nije mogao čuti što nas dvojica razgovaramo, ali se nisam mogao odmaknuti i tako daleko, da on ne bi mogao vidjeti što nas dvojica radimo. Pogotovo prije što je bez ikakva stida u nas dvojicu neprestance buljio, da vidi što radimo i, po onom što vidi, da pronikne u ono o čemu povjerljivo razgovaramo.

Rekao sam ocu neka majstore plati kad završe posao, ni prije ni dugo nakon toga, da ovaj krevetić namjesti u gornjoj sobi, s lijeve strane od ulaza, da ćemo mu iz Crnoga po nekomu, vidjet ćemo po komu, poslati bračni krevet sa *šuštom*, koji će također smjestiti u sjevernu sobu, i da ćemo nas dvoje u posjet doći tek kad kuća bude gotova i kreveti namješteni. Više ne bismo mogli ujutro doći, a uvečer otići; sada, kad dođemo, moramo prenoćiti. A kao i do sada ne želimo ni njega dizati iz kreveta, da bismo mi imali gdje leći, ni tražiti prenoćište po tuđim kućama. Dolazimo, dakle, tek kad svi pod svojim krovom budemo imali

svoje ležajeve… Potom sam ćaći predao svežanj novčanica dovoljan da sve to plati. Nisam ih brojio, samo sam ih nekoliko puta razlistao, kao što kartaš prije dijeljenja razlista špil karata. Što Sinobadovu *oku sokolovu* nije moglo promaknuti, pogotovo što sam ja novčanice i razlistao da on vidi.

Izljubili smo se! I plakali smo! A onda smo ja i Ružica krenuli prema kamionu, svako na svoje mjesto, a njih su dvoje, malo podalje od ceste, ostali uz hrastov krevetić, slamaricu i biljac.

Dok smo se penjali, Ružica u kabinu, ja u karoseriju, Sinobad, koji će na svoje mjesto sjesti posljednji, sa zemlje reče:

“Mora da si ti, učitelju, dobio još koju nagradu kad daješ novac na sve strane.”

“Nisam!”

“Pa, kad nisi, što ćaći dade onoliko *hiljadarki*! Ako nije od nagrada, otkuda bi u tebe mogao biti tolik novac!”

“Nisam mu ja to dao. Te mu je novce za gradnju nešto nove kuće dala ta što kraj vas u kabini sjedi.”

“Za gradnju kuće? Zašto baš ona?”

“Zato što ne voli spavati po tuđim kućama, a još manje u svojoj kući dići nekoga iz postelje da bi ona u nju legla.”

“Svaka čast, gospođo!” rekao je Sinobad, učinilo mi se, prvi put nešto iz duše, nešto iskreno. Ušao je u kabinu, zatvorio za sobom vrata, upalio motor i ja nisam mogao čuti je li još nešto lijepo i pohvalno rekao Ružici.

Odlazeći, iz karoserije, dokle god mi ih nisu zaklonili zidovi i grmlje, gledao sam oca i majku. Otac je, kao i ja, kad sam taj krevet nosio od preparandije do željezničke postaje, uzglavlje stavio na jedno a podnožje na drugo rame. Nije, kao i ja, u ruke uzeo bedrenjače, jer je njih ponijela majka. On je u rukama nosio biljac i slamaricu. Tako će to nositi do mlinica na Ćorića buku. Tu će naći kočijaša koji će im krevet i sve ostalo smjestiti u svoja kola, povrh vreća s brašnom, i povesti do sela… A sami će ga namjestiti tu, u sjevernoj sobi slijeva od ulaza, gdje sam ja prošlu noć na njemu prespavao.

Moj Zlatko! Moj dragi Zlatko! Ni dvorišna kuća ni hrastov krevetić, o kojima sam ti pričao, sami po sebi, da ih prodaješ na bilo kojoj tržnici, na bilo kojem buvljaku, nemaju nikakvu cijenu. Oni imaju cijenu, oni su, štoviše, neprocjenjivi samo onomu koji u sebi, kao dio svoga života, nosi priču o njihovu nastanku i nestanku. Samo onomu koji ih je tisuću puta pokušavao ostaviti, ali mu se događalo, Bog zna zašto, da im se vrati kad god bi ih odlučio napustiti. Koliko sam god puta od njih otišao, toliko sam se puta k njima vraćao. Vjeruj ti svom prijatelju da je to tako i nikako drukčije. Dođe mi da odem, ali otići ne mogu. Čini se, kako će mi se, nakon noćašnje odluke da odem, dogoditi navlas to isto!

## *2. Crvotočina*

Bojim se pretjerivanja, dragi Zlatko! Plašim se dugog samovanja u pustom selu, koje se svima, kad za to samovanje doznaju, može učiniti pouzdanim znakom da nešto s mojom pameću i mojom dušom nije u redu. Strahujem od dužine ovih pisama, koja će, kad uskoro završim pisanje, biti najduži tekst što sam ga u životu napisao. Uz to tekst koji je namijenjen samo jednom čovjeku, pa se svatko, komu u ruke dođe, ima razloga upitati jesu li bile razumne pobude koje su pisca ovih redaka nukale da ih ispisuje. Pribojavam se i tvoga prigovora da te zamaram poviješću beznačajnih stvari, poviješću lopova, ratnika, čobana, gajdaša, pečalbara, kuća, đubrišta, kofera, kreveta i koječega tome sličnog, poviješću osoba i stvari za koje bi povijesti bilo najpametnije da ih zaboravi. Premirem u strahu od sebe sama i sjene ptice, do sada nikada viđene, koja me je od jutros nekoliko puta nadletjela, kričanjem progoneći vrapce iz ruševina i zapuštenih vrtova. Drhtim pred svim i svačim, pred sjenom i kričanjem nepoznate ptice najviše, i sigurno je da ti ne bih pisao još jedno pismo da je došao Jura Kveštak, da mogu sjesti u kola i pobjeći odavde. U meni su strahovi razbuktali želju da idem, da odem…

Ali će Jura doći tek pred večer, u *popasna doba*, kad iz Puljana neće imati tko blago izgoniti na pašu. Nema ljudi, nema blaga i Juri nema tko zakrčiti put! Kako Jure do tada neće biti, kako prazninu nije moguće držati praznom ni kad želiš, jer se i bez naše volje nečim ispunjava, kako sam maloprije našao očev *izvod iz knjige umrlih,* koji je s tim predmetom povezan, opisat ću ti najbeznačajniju povijest od svih u ovim pismima ispričanim, povijest gradnje kokošinjca i uz kokošinjac prislonjena, nazovimo to tako, sanitarnog čvora. Može li biti beznačajnije *povjestice* od one koja govori o gradnji kućerka za kokoši i vrtne *ćenife*? Mislim da ne može, ako se zna da *povjesticu* o gradnji zaslužuju samo velebna zdanja, a od ostalih, poneka još kako-
-tako, a *ćenifa* baš nikako. I kad je to tako, kako se neću bojati sjene ptice koja me je od jutros nekoliko puta nadletjela?

Ipak ću ti, sav u strahu Božjem, o tome pisati. Jer ću kroz to opisivati ono na što me je podsjetila pronađena osmrtnica. Opisat ću posljednje godine života svoga oca. Sliku na zidu koju je dao uokviriti, crvotočne jablanove grede, uvredu koju sam mu nanio, prevaru kojom sam ga prevario, božićnu svirku na svirali i zadušnicu pred kipom svetog Martrina na konju. O svemu ću ti tome, Zlatko, ponešto reći držeći u ruci njegov *izvod iz knjige umrlih,* što sam ga našao u kokošinjcu, ugurana u plastičnu vrećicu s još dva papira, dva recepta za lijek od očnog tlaka…

Ali ti prije svega toga moram odgovoriti na pitanje kad to počinju posljednje godine čovjekova života, koje znamo zvati i *posljednjim danima*?

U pravilu, onda kad, svojevoljno ili iznuđeno, počne s odsijecanjem grana na kojima je do tada cvjetao i listao, kad se jednog po jednog počinje odricati poslova kojima se dotad bavio, kad ga prestanu zanimati pojave koje su ga do tada zanimale, kad posumnja u ideale na kojima je do tada krilat lebdio, kad nema vremena *za gluposti*, a ima ga za sve ostale, takozvane *ozbiljne stvari*, kad mu altruizam počne venuti a briga o sebi samu bubriti, kad umisli sebi da ništa više ne mora učiti jer je naučio sve što se naučiti imalo, i kad postane nesiguran u svoj hod i svoju pokretljivost, pa radijus kretanja svede na minimum. To je u pravilu i to je, malne, potpuna lepeza znakova ulaska u posljednje godine. Ali, pojedinačno gledano, svaka se od pojava u toj lepezi javlja u posebnom, osobnom obliku i nijedna osoba ne stari na planu svih pojava nabrojenih u lepezi. Netko može starjeti i samo jednom od svih tih pojava. Mislim da je među takve spadao i moj ćaća.

On je počeo starjeti odsijecajući, zato što je sam na odsijecanje morao pristajati ili zato što su ga na to izvana silili, jednu po jednu granu na kojoj je listao i cvjetao čitav život. Počelo je s odvajanjem od ovaca, jer je dobio zamjenski posao u vinogradima! Nastavilo se umirovljenjem, jer je ispunio sve uvjete da prestane biti *zaporničar*! Zapustio je vrt uz rijeku, jer mu je tamo, sa sve slabijim vidom, bilo daleko odlaziti! Prestao je obrađivati vinograd u Barovištima, jer mu je i tamo sa sve slabijim nogama postalo daleko ići! Nakon prvog moždanog udara, ni vinograd u Docu nije mogao obrađivati! Spao je na to da se ni sam o sebi potpuno nije mogao brinuti! U tome mu je trebala majčina pomoć i pomoć svih nas… A usporedo s odsijecanjem grana na kojima je listao i cvjetao, jedno za drugim padala su i druga odricanja.

Tako je došlo na red i odricanje od iluzije vezane uz sliku koja je visila na sobnom zidu i bila iznimna među ostalim slikama. Među nekoliko svetačkih i obiteljskih slika, jedina slika s političkim sadržajem! I sama neka vrsta svetinje, neka vrsta ćaćine i obiteljske *političke krvne slike*, slične onoj slici na kojoj je prikazan čovjekov krvotok, a može se naći među učilima svake osnovne škole.

Do slike je ćaća došao pod sam kraj rata, dok je s nekoliko invalida po nalogu partizana, čuvao napuštenu elektranu, da je seljaci ne bi oštetili i raznijeli. Ne znam kojom prilikom i na koji se način to dogodilo. Pred nama je bilo još pet mjeseci krvavog rata, ja sam već pohađao drnišku gimnaziju i, kad sam se jedne nedjelje našao kod kuće, vidim na zidu, pribijenu čavlima velike glave, sliku, otprilike sedamdeset centimetara dugu a četrdeset široku.

Na margini te slike, koja se trebala lijepiti po zidovima, stablima i

ostalim mjestima gdje se postavljaju plakati i obavijesti, čitam da ju je tiskao *Slobodni dom.* Za taj sam list, koji mi je nekoliko puta došao u ruke, znao da ga izdaju predstavnici Hrvatske seljačke stranke na čelu s urednikom Božidarom Magovcem, koji su napustili Mačeka i pridružili se Titu i njegovim komunistima, vjerujući da je istina ono što je Tito javno govorio, kako zastupa hrvatske nacionalne interese i kako je pristalica *demokracije narodne fronte.*

Ćaća nije mogao znati, vjerojatno ni onaj tko mu je tu sliku utrapio pošto je vidio da nije za javne površine, da je urednik *Slobodnog doma*, kad je taj plakat bio tiskan i ispod ruke dijeljen, već na Visu bio u kućnom pritvoru zbog svađe s nekim komunistima koji su okruživali Tita. Čini se, i sa samim Titom, jer da bez njegova pristanka na Visu, gdje se i sam Maršal nalazio, nije mogao biti zatvoren u neku od tamošnjih kuća. Ćaća ni taj što mu sliku dade za Magovčevo pritvaranje nisu znali, a, bome, ni ja, komu se slika zaista svidjela. Da smo znali što se u tim trenucima događalo Magovcu, a pogotovo da smo znali kako su ga i pritvorili, da ne bi taj plakat, tu našu ikonu i *političku krvnu sliku*, lijepio po površinama za oglašavanje širom zemlje, mi bismo se prema toj slici drukčije odnosili i ona na našem zidu sigurno ne bi visila onoliko koliko će visiti: sve dok kuća zajedno s njom ne izgori. I mi bismo se slike odrekli bojeći se tragične sudbine onoga koji ju je dao tiskati, pa zaglavio u kućnom pritvoru.

Ta je slika po kompoziciji bila križanac između poliptiha i rodoslovnog stabla. Dolje, gdje bi stablu trebao biti korijen, nalazila se slika Matije Gupca, prenesena s platna Otona Ivekovića, od vrha čizama do tjemena, s onim vezanim rukama i mrkim pogledom. Na lijevoj strani, po sredini plakata, nalazila se slika Antuna Radića, a na desnoj njegova brata Stjepana, idejnih i organizacijskih tvoraca seljačkog pokreta, kojemu je i moj ćaća, zajedno sa svom porodicom Revačevića, pripadao. Portreti dvojice seljačkih vođa, s Matijom Gupcem povezanih vijencima ispletenim od trobojnica i bršljanova lišća, doimali su se kao dva gnijezda na dvije grane stabla izđikala iz jednog panja, iz korijena seljačkog otpora. Od portreta dvojice braće prema vrhu plakata, svijeni u dva luka, pružaju se vijenci, i oni od bršljana i trobojnica, da bi se zaustavili na krakovima crvene zvijezde petokrake. U sredini te zvijezde smjestio se portret maršala Tita, kakva su ga slikali za vrijeme zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu.

Poruka onoga tko je toga križanca između poliptiha i rodoslovnog stabla tiskao — a znamo da je to bio Magovčev *Slobodni dom* — mogla se lako pročitati i očima samouka i očima učena čovjeka: *Tito su i njegova crvena zvijezda potomci seljačke bune i dvojice učenih ljudi koji su politizirali i kroatizirali hrvatskog seljaka; samo na drugi način, u naše se dane Tito, kao i tri seljačka patrijarha, bori za nacionalnu slobodu i socijalnu pravdu.*

Moj ćaća je bio manje nego samouk čovjek i ova slika, s ovakvim sadržajem i ovakvom porukom, bila je kao od njega sama za njega sama naručena utjeha. Ta ga je slika uvjeravala, i tim uvjeravanjem tješila, da je on ostao isti, nepromijenjen čovjek, isti kad je kao gajdaš sudjelovao na sprovodu Stjepana Radića i kad je kao partizanski stražar čuvao elektranu da je seljaci ne raznesu. Ako je Magovac, dok ga nisu strpali u kućni pritvor, kao novinar i političar, na taj način tješio sebe i opravdavao svoj dolazak u partizane, zašto se na isti način ne bi mogao tješiti i opravdavati gajdaš i *zaporničar*?

Vrijeme je teklo, slika je visila na zidu pribodena čavlićima i kad su čavlići počeli hrđati. Mene su izbacili iz strojarske škole kad sam pokušao naći riječi razumijevanja za seljački bunt što ga je u očaju, u tuđim stihovima, izgovorio Brko Melin. Opravdanje za riječi pobune protiv Tita, koji je na ćaćinoj slici prikazan kao izdanak i klas, korijen i plod, baš te seljačke buntovnosti kroz stoljeća! Slijedeći logiku seljačkog buntovništva, em smo mi još seljaci, slika je s našega zida trebala biti skinuta, makar na žbuci ostali tragovi čavlića, a na zidu biljeg da je tu nekakva slika godinama visila. A slika ipak nije skinuta! Štoviše, unaprijeđena je! Iz statusa plakata promovirana je u zidnu sliku. Što se dogodilo da je plakat, umjesto da bude isparan, pretvoren u ikonu?

Nekom je od djece, dok je jelo grožđe i igralo se ištrcavajući sok iz bobice u otvorena usta, mlaz soka mimoišao i usta i glavu, da bi pogodio Tita ravno u usnicu. Koliko se god dijete trudilo da slatki sok obriše s Titove usnice, i koliko god u tome uspjelo, nije iz novinskog papira moglo iscijediti slador što ga je papir upio u se čim je sočna kaplja na njega pala. Na to su se mjesto, na tu slatku mrlju, onoga proljeća, dok sam ja, izbačen iz strojarske škole, gradio zgradu predsjedništva vlade u Novom Beogradu, i onoga ljeta dok sam
samovao u kućici tete Reze i čekao hoće li me primiti u učiteljsku školu, skupljale muhe i rilcem sisale slador iz spužvasta papira. Dok su se sladile, kad bi im došlo, iz zatka su ispuštale crne ljepljive piknje. Prostim jezikom kazano, i jele su i srale tamo gdje bi Titu trebali biti brci, da je Tito brkove pustio rasti, da se nije svako jutro brijao, kako mu se ne bi vidjela za jednu noć od straha posijedjela dlaka.

Toga dugog proljeća i toga još dužeg i sušnijeg ljeta muha je bilo neobično mnogo. I dok su, gladne, iz papira isisavale sok vinove loze, na Titovoj je usnici nastalo mnoštvo crnih pjega, što je davalo dojam, kad se muhe rastjeraju i kad se na njih zaboravi, da je Titu sam od sebe na slici izrastao brk ili da ga je netko crnim tušem na oštrom peru pod njegovim nosom nacrtao.

Titov brk, što su ga sranjem ispod nosa stvorile muhe, nije bio ni tako uzak da bi sličio Hitlerovu, ni toliko širok da bismo ga mogli smatrati Staljinovim brkom, po kojemu su Gruzijca, kao i Brku Melina,

zvali Brkom. Bilo bi mnogo bolje da su muhe Titu napravile brk sličan brku jednoga od dvojice brkatih, a ne brk koji se, kako ga odmjeravaš, mogao držati i Staljinovim i Hitlerovim. Da je brk ispod Titova nosa ličio na brk samo jednog Brke, muhe ili onoga tko ga je tušem naslikao moglo se optuživati da Tita izjednačuje s jednim od njih. A ovako, s brkom ni tamo ni ovamo, mogao si onoga koji brk napravi optužiti za dupli grijeh — da Tita vidi i kao Hitlera i kao Staljina. Dupli grijeh, dupla i kazna! I zato bi nedvosmisleni brk bio bolji od dvosmislenog!

Kad je meni stigla obavijest da sam primljen u učiteljsku školu, taj je brk ispod Titova nosa, za mene, koji sam već jednom nastradao zbog Brkina brka, postao prijeteći opasan. Zato su majka i sestra na sebe preuzele obvezu da Titu ispod nosa vlažnom krpicom uklone izmet od muha što tvori brk sličan brkovima dvojice brkajlija. Otac se, sa svoje strane, obvezao da plakatu nabavi okvir i stavi ga pod staklo, kako muhe Titu pod nos više ne bi mogle kakiti.

Plakat se morao unaprijediti u kućnu ikonu! Jer, nisam li ja izbačen iz škole kad me je Bibić optužio da nisam odao počast i poštovanje brku Brke Melina, već brku jednoga drugog Brke? Nije li me ta igra s brkovima Brka skupo stajala? I zato smo s brkovima morali postupati oprezno… Nismo li mogli plakat skinuti sa zida i baciti ga u vatru, da izgori i ono što je na njemu otisnuto i ono što su Titu ispod nosa učinile muhe? Jesmo! I to bismo, djelomice, učinili da smo s plakata mogli odstraniti onoga kojeg su muhe obeščastile. Njega odstraniti nismo smjeli, to bi bio veći zločin nego crtanje brkova ispod njegova nosa, a spaliti onu trojicu zajedno s njim nije nam se dalo. To oni ničim nisu zaslužili. Baciti ih s njim u isti koš, duša ne bi podnijela! I zato smo učinili što smo učinili. Obrisali ono ispod njegova nosa i plakat stavili u okvir pod staklo. Makar se ispod stakla vidjelo, jer mati i sestra, uklonivši crne piknje, biljeg gdje su bile, ukloniti nisu mogle. Po tom se biljegu vidjelo da je nekada netko Titu pljunuo pod nos. Dijete, nehotice, dok je ištrcavalo sok iz zrna grožđa!

Opet je vrijeme teklo, njegov je tok, srećom u nesreći, nezaustavljiv, a slika je ostala visiti na zidu i kad je, zbog dioba i pregrada, zidove morala mijenjati. Za to sam vrijeme doznao, ni sam ne znam iz kojih sve izvora, najviše usmenih, u povjerenju izrečenih, da je onaj koji je tu sliku dao tiskati i za to zaslužio kućni pritvor na Visu, da je Božidar Magovac zapao u još gore nevolje. Godinu dana nakon rata, kućnim pritvorom nepoučen, vjerujući i dalje u *demokraciju Narodne fronte,* koja ga je primamila u šumu, Magovac je odlučio s ogrankom Seljačke stranke, koji je kao i on sudjelovao u antifašističkoj borbi, izići na izbore za ustavotvorni Sabor. Ta je drskost razbjesnila Tita i Bakarića! Ovoga puta nisu Magovca strpali u kućni pritvor, već su ga kao neprijatelja socijalizma izveli na sud i osudili na šest godina robije, misleći kako će

mu to biti dovoljno vrijeme da se izliječi od iluzija o Titovu antifašizmu i njegovoj *demokraciji Narodne fronte.* Ni godinu dana nakon izdržane kazne, bez dana pomilovanja, Magovac je umro… Tiskar je umro, a slika, otisak njegove zablude, da je Tito nastavljač djela braće Radića i pristaša *antifašističke demokracije Narodne fronte* ostala je visiti na našem zidu. Pokrivena staklom da po njoj ne bi muhe kakile.

Ćaći o Magovcu još ništa nisam pričao. To bi njemu bilo i teško i bolno shvatiti. Tom sam šutnjom podržavao njegovu želju da slika, takva kakva je, uz sve naknadne spoznaje o njenu tvorcu, i dalje visi na zidu. Pa, neka visi! Ako ništa, to je bila točna krvna slika njegova i našega političkog opredjeljenja. Točna slika naše i Magovčeve zablude!

Tek kad su me, zbog sudjelovanja u *Hrvatskom proljeću* sedamdeset i prve kao *ideologa hrvatskog nacionalizma na zadarskom području,* komunisti izbacili iz svoje stranke i prisilili da dadem ostavku na mjesto direktora gimnazije i mjesto zastupnika u Saboru, uz još nekoliko drugih sitnijih ostavki, ostavivši mi, na intervenciju Mirka Božića i Jakova Blaževića, radno mjesto nastavnika u školi gdje sam do tada bio direktor, tek tada sam se poslužio pričom o sudbini Magovca, onog nesretnika što dade tiskati ćaćinu sliku, da bih svom ćaći, komu to nije bilo lako shvatiti, uspoređujući svoje i Magovčeve stavove, objasnio što mi se dogodilo. Pri tomu sam se obilno koristio mudrošću koju je ćaća poznavao, a kaže da se onomu *tko sa đavlom tikve sadi, te tikve kad-tad o glavu razbijaju.* Kao što se meni i Magovcu dogodilo!

Ćaća je shvatio o čemu se radi i bolje nego što sam očekivao. Vidjelo se to kad me je, shvativši, pokušao podučiti:

“I ujak ti Bićo govori da si nacionalist. Ne valja biti nacionalist! Odmakni se od toga. Ne valja!”

I on i ujak Bićo, a uz njih svi ostali s obrazovanjem sličnim njihovu i iskustvom poput njihova, nacionalizam su shvaćali kao čistu mržnju jednoga naroda prema drugomu. Kad se takvo shvaćanje nacionalizma spusti na zemlju, kad se vidi u primjeni, kako u našoj blizini nije bilo drugoga naroda osim Srba, nacionalizam je tim ljudima i u teoriji i u praksi bio isto što i *mržnja prema Srbima.* Oni koji su me prisilili na ostavke, oni koji su me prozivali preko novina, koje ćaća nije čitao, i preko radija, koji je on redovito slušao, znali su da nacionalizam, isto što i narodnjaštvo, nije mržnja — iako okvir mržnje kao i sve ostale politike može biti — ali im je odgovaralo priprosto shvaćanje da je nacionalizam jednako *mržnja prema Srbima,* pa nisu ulagali ni najmanji napor da nam u očima neukih ljudi olakšaju položaj i kažu ono što je istina, da nacionalisti ne mrze druge, pa ni Srbe, ako vole sebe i svoje.

Otuda je potjecala ćaćina poduka: Ne budi nacionalist, što je značilo: *Ne mrzi Srbe*! To je za njega bilo shvatljivo!

Među Srbima je imao rođake, potomke dviju Revačevih sestara

udanih za Srbe. Saku, Jakovinu, a iznad svih moju tetu Maru *Rišćanicu*! Među njima je imao prijatelje, Manojloviće, Radiće, Bunčiće, Rašiće, Štrpce i Vujasinoviće! Imao je među njima i neprijatelje, one koji su mu slali poruke da će ga ubiti ne bude li slijep na oba oka! Zbog tih koji su mu radili o glavi, nije zamrzio ni rođake ni prijatelje. I zato, kad me je podučavao da ne budem nacionalist, da ne mrzim ni kad me mrze, preporučivao mi je svoje ponašanje i svoje osjećanje.

A takvo ponašanje i osjećanje, nimalo lako, nikada ga nije dovodilo do zaključka, do kojega je došao ujak Bićo i svi komunisti koji su u komunizam vjerovali, da to što si Srbin ili Hrvat nema nikakva značenja, da smo svi mi ljudi i da se u činjenici što smo ljudi, sve razlike među nama brišu. Ne, njemu je značenje da je netko Srbin a netko Hrvat ostalo nedirnuto, neumanjeno činjenicom da smo ljudi, ni činjenicom da smo rođaci i prijatelji. Mrziti ne valja, a razlikovati se mora, jer je to dobro, jer u priznavanju razlike poštujemo jedni druge. To je ćaća ovako iskazivao:

"Neka njima bude njihovo, a neka nama ostane naše!"

Dakle, izjednačavanje nije prihvaćao, razlike se moraju priznati. Još manje je prihvaćao posezanje jednih za dobrima drugih. To je iskazivao još jednom priprostom rečenicom duboka smisla:

"Neka oni ostanu na svojoj strani, a mi ćemo ostati na svojoj."

Dakako, temelj je njegove izreke da *svatko ostane na svojoj strani* bila naša rijeka i njene dvije obale, njene dvije strane. Ali se ta temeljna slika mogla proširiti i na sve ostalo što se ubraja u sadržaj dvaju usporednih svjetova. Našega i njihova! Mi ne smijemo dirati njihov svijet, kao što ni oni ne smiju dirati naš! Posezanje za onim što pripada drugomu smrtna je uvreda onoga komu to pripada. A uvreda nad uvredama je želja da se nad drugim i s drugim vlada! To nikakvu dobru ne vodi! Neka svatko sa sobom upravlja!

I ovaj stav, da svatko vlada nad svojim i nad sobom, i da je nedopustivo posezati za tuđim i pretendirati na vlast nad drugim, u mom je pamćenju vezan za jednu sliku, ovoga puta za sliku Poglavnika u mojoj čitanci… Bilo je to jednom kad nas je noću, krišom, pregazivši rijeku kao i mnogo puta dotada, posjetila teta Mara *Rišćanica* i bila od sve obitelji Revačevića, tada podijeljenih u četiri *korte*, dočekana raširenih ruku i otvorena srca, uz naše staro ognjište, uz koje smo se svi, koliko nas je kod kuće bilo, u njenu čast okupili…Ali, prije događaja vezana uz sliku Poglavnika, trenutak razgovora o *političkim prilikama* kad se taj događaj zbio!

Naša je rijeka postala državna granica između fašističke Italije i Poglavnikove hrvatske države. Mi smo bili u hrvatskoj državi, a teta Mara *Rišćanica* u Italiji. U Kistanjama su se, pod zaštitom Talijana, oko popa Đujića skupljali četnici sa zadatkom da prvom prilikom upadnu u

Poglavnikovu državu i iznutra je razbucaju, kako bi Talijani kao mirotvorci nastavili osvajanje na štetu države koju su sami stvorili. Teta Mara *Rišćanica*, iako *Rišćanica,* četnikuša nije mogla biti ni zbog svojih uvjerenja ni zato što je njena baka bila Revačeva sestra.

Premda su bili podijeljeni, svi su se Revačevići, osim stričeva Marka, Juke, Josura i Stipe, koji su u Kninu služili kao domobrani, okupili na jednom mjestu, oko starog ognjišta, da *našu Maru* pozdrave, ugoste, zaštite i upitaju kako ona, kako njena i *naša* Mika, kako svi *naši,* što žive s drugu stranu vode, koja je, po našu nesreću, postala državna granica…

U jedan mah teta je mene, koji sam uz nju sjedio, jer ni u jedanaestoj godini nisam prestao biti njen miljenik, upitala:

"Ive, da vidim čitanku iz koje učiš!"

Dao sam joj svoju čitanku i teta ju je naočigled svih prelistavala. Zaustavila se na uvodnoj pjesmici i počela je čitati. Tamo je i ovo pisalo:

*Puška puca, a top riče,*
*Grmi kao grom.*
*Sad ustaša bojak bije*
*Za hrvatski dom.*

Revačevići nisu voljeli ustaše. Nikada, a posebice od dana kad su kroz Torove prošla dva Srbina, koji su se izvukli iz rudarske jame na Mratovu gdje su ih ustaše bile ubacile prethodne noći, a mi ih preko dana sakrili u našu jaru i iduću ih noć preveli preko rijeke. Otada su ustaše za našu porodicu bile budale i sramota. Naša sramota, od koje se treba ograditi i, bude li sreće, od sramote sačuvati hrvatstvo.

Ali, kad je teta Mara *Rišćanica,* pročitavši čitavu pjesmicu *Puška puca*, poklonila časak pažnje Poglavnikovoj slici na početku čitanke, potom šakom zgrabila list na kojemu je slika otisnuta, zgužvala ga i spremala se da ga istrgne iz sloga, svi su Revačevići ispustili uzdah zaprepaštenja zbog toga što je učinila, a još više onim što je kanila učiniti. Teta se Mara od jedinstva u tom zgražanju prestrašila i odustala od trganja Poglavnikove slike.

Meni je vratila čitanku i ja sam u mučnoj tišini koja je oko nas zavladala pokušao sliku izglačati dlanom i time reći, ako mi glačanje uspije, kako se ništa strašno nije dogodilo. Ali sliku izglačati dlanom nisam uspio, pa sam zaklopio korice neka je one glačaju.

Šutnja se pretvorila u opću nevoljkost, pa teti Mari *Rišćanici* nije preostalo ništa drugo nego kazati kako joj je drago što smo se vidjeli, kako je čeka još jedan prijelaz noću preko rijeke, i kako mora otići.

Nakon toga posjeta tetu Maru *Rišćanicu* zarobili su Talijani i internirali u logor na otoku Molatu, dok je njena *naša* Mika bila smještena u neku ličku obitelj. Italija je kapitulirala i ona se kod nas

pojavila s Mikom. Bila je zadovoljna što nas je u većem dijelu našla na partizanskoj strani, a nezadovoljna što kod nas nije mogla ostaviti Miku, jer su nas svakodnevno napadali četnici. Kao partizanka je ušla u Zagreb i postala šef kuhinje u Vinogrdskoj bolnici. Pomagala je da se teta Jelka smjesti i liječi u toj bolnici od srčanih tegoba. Otuda se vratila u Čučevo i održavala vezu s pojedinim članovima raspale porodice, s tetom Marunkom i mojim ćaćom najviše. U vrijeme *maspoka*, kako je ona zvala *Hrvatsko proljeće,* teti je Marunki i tetku Mati govorila da mi ne valja politika koju vodim, misleći pogrešno da su oni na njenoj, a ne na mojoj strani. Ćaći je poručivala po znancima da mu Ive načisto ne valja… Međutim, što god teta Mara *Rišćanica* radila i govorila, ona je za nas bila trajno obilježena onim što je učinila slici na početku moje čitanke. Mogla je ona ne voljeti čovjeka na slici, ni mi ga nismo voljeli, ali nije smjela uzeti ovlasti u ruke koje samo nama pripadaju. Mi tu sliku iz čitanke možemo istrgnuti, i istrgnuli smo je, ali ona na to pravo nema. I to joj nikada nije bilo oprošteno!

Kad mi je ćaća rekao da me uz ujaka Biću i teta Mara *Rišćanica* drži za nacionalista, podsjetio sam ga na onu noć kad je teta zgužvala sliku na početku moje čitanke i kazao mu neka joj odgovori, ako bude u prilici, da ja nisam nacionalist kakav je bio onaj sa slike u čitanci, ali jesam onakav kakav je bio onaj koji je uređivao *Slobodni dom* i dao naslikati sliku koja tolike godine, koliko god po njoj muhe kakile, visi na našem zidu. Neka tako odgovori teti Mari *Rišćanici*, iako ona razliku između Pavelića i Magovca ne vidi niti će je ikada, na žalost, vidjeti. I to će nas njeno sljepilo, koje nije samo njeno, voditi u sukobe žešće od svih dosadašnjih.

“Neka moj brat Bićo i Mara *Rišćanica* pričaju što ih je volja!” rekla je majka. “Ti si, Ive, bio što si bio! Dobro je da si bio ono što si bio! I mi smo to što si i ti! Bili i ostali! Pao si, pa neka si! Ali pazi, da ne padaš na koljena ni pred kim! Da se nisi išao pred njima kajati! Nemaš se što kajati! Ako ti je teško, trpi! Ako budeš gladan, mi ćemo te hraniti!”

“Kad ti tako kažeš…” rekao sam majci da i ćaća čuje, ali misao nisam do kraja izrekao. Čemu? Mi smo vjerovali u isto! I disali smo isto, i živjeli smo isto!

Bio je, dragi Zlatko, pravi trenutak da Magovčevu sliku skinemo sa zida, bacimo je na otpad ili sklonimo s očiju. Ali plakat pretvoren u ikonu i dalje je ostao visiti na našem zidu i visit će tamo sve dok ga oni koji su nosili petokrake na kapama, u zajednici s onima koji su na glavama i usred ljeta nosili šubare, ne zapale zajedno s kućom. Promijenio se, i to temeljito, samo odnos prema gornjem dijelu Magovčeve slike, prema samom vrhu poliptiha.

Najradije bismo taj dio bili pokrili komadom crvena platna, kao što se pokriva lijes, kad ne bi bilo opasno sa crvenom krpom izlijetati pred

bika koji je imao oštre rogove i žarku želju da na njih nabije sve one koji mu ispred nosa mašu crvenom krpetinom. Bili bismo zadovoljni i odstranjivanjem gornjeg dijela slike, odstranjivanjem petokrake, Tita u njoj i vijenca oko svega toga, kad to ne bi iziskivalo potrebu da se reže staklo i krati okvir, što je mnogo truda oko male stvari. Najmanje bi nam odgovaralo, iako je moguće da se preko Titova lika u petokraci nalijepi crveni papir, Tito pod papirom nestane, a sva se petokraka zacrveni. Najmanje, jer, dok smo prije *Hrvatskog proljeća* donekle i vjerovali da je Tito jedno, a crvena petokraka drugo, nakon onoga što se u tom proljeću dogodilo postali smo svjesni da je to dvoje nerazdvojno, da je to isto i da se neće postići ništa ni ako se Tito iščupa iz petokrake… Dakle, prva je mogućnost opasna, druga je teško izvediva, a treća je bez pravog učinka — i mi sa slikom ne učinismo ništa. Ostade visiti na zidu i ostade ista kakva je na samom početku bila! Ali, ne čineći ništa, učinili smo najbolje što smo mogli učiniti!

Kad god bi nam se pogled zaustavio na petokraci i slici Tita u njoj, prokleli bi i petokraku i Tita, više Tita nego njegovu zvijezdu, jednom od onih kletava koje počinju zazivom *dabogda.* Primjerice, *Dabogda te živa vrazi na gradelama pekli*! Što jest bilo gorko izgovoriti i gorko čuti, ali, kao i gorki lijekovi za tijelo, za dušu je ta gorčina, kazana i odslušana, bila ljekovita. Da smo ga sa slike udaljili, na bilo koji od tri načina, nasladili bismo se jednom i nijednom više. A ovako, u svakom trenutku, kad bi nam došlo da se nasladimo, jednim *dabogda* i kletvom koja za tim slijedi, imali smo priliku da se nasladimo bezbroj puta. Kad god bismo ga htjeli skinuti s naše slike i otjerati iz našega života! *Dabogda mu se sjeme zatrlo*! A kleti smo znali i zato što smo se kletvom liječili od ludila!

Pišući ti na početku pisma o posljednjim godinama ćaćina života o te dvije slike, pokušavajući ti na tim slikama predočiti njegovu *političku krvnu sliku*, ne činim to, dragi Zlatko, da bih očevo političko nasljeđe učinio dostojnim pismeno oblikovanog testamenta, zavjeta za ugled drugima. Ne, ćaćina politička ostavština nije vrijedna ni papira na kojem je, evo, u dvije slike oslikana! Ja o njoj pišem samo zato da bih ti predočio kako je politika, sve zbog mene — sve *zbog moje budale*, kako bi on rekao — bila bolest od koje je ćaća bolovao u posljednjim godinama života, najviše u svojim *posljednjim danima.* Bila je to bolest možda i teža od bolesti koje su ga mučile, pratile i na onaj svijet otpratile! Nije on nikakvu politiku vodio, on je politiku bolovao kao što se svaka bolest boluje!

I u sedamdeset i trećoj, nekoliko godina nakon umirovljenja, ćaća je ostao krepak. Pošto je uspješno zaliječio pluća, jer je onih godina u upotrebu došao penicilin, ni od kakve druge bolesti više nije bolovao. Mjerilo zdravlja i snage na selu je motika, a on je i u toj godini kopao kao mladić. Kopao bi tako i dalje da mu vid i na onom do tada zdravom

oku nije počeo slabiti, a on se na slabljenje vida, iako odavno vidi samo na jedno oko, prvi put u životu počeo tužiti. Otada, kad je jednom otkrio svoje odavno ranjivo mjesto, na slab se vid i na slabljenje vida nije prestajao žaliti.

Ne stoga što on vrt uz rijeku ne bi mogao iskopati, ograditi dračom i zasaditi krumpirom, kupusom i grahom; ne stoga što on ne bi ponovo mogao zidati srušeni zid na Grudinicama kod Torova; ne stoga što on ne bi mogao rezati, iskopati i poškropiti vinograd u Barovištima — sve bi on to mogao, polako, lijepo, kao što je uvijek sve činio — nego je on sve to, jedno po jedno, teška srca, kao što se i od držanja stada ovaca odrekao, napuštao kad je uvidio da mu je pet puta teže doći od kuće do tih mjesta, do vrta na Brljanu, do Torova i do Barovišta, nego tamo, kad s mukom dođe, uraditi ono što bi uraditi imao.

Od istog puta i putovanja u dva navrata dnevno nije odustajao jer su ga noge izdavale, one su ga kao i ruke dobro služile, od puta je i od putovanja odustajao jer nije želio da ga ljudi, dok kroz selo prolazi sa štapom u ruci, gledaju kako *slipa.* Onako kao što je u mladosti krio da vidi samo na jedno oko, jer nije želio da ga prozovu *Ćorom* i *Ćorkanom*, isto tako nije želio da ga u starosti drže slijepcem koji *slipa,* što znači jedva da što vidi. Ponos je u njemu ostao neugašen i kad je vid jednog oka počeo gasnuti. I zapustio je sve osim vrtova u blizini kuće i vinograda u Docu, nekoliko koraka od kućnih vrata. Imao je, spojenu s invalidninom, pristojnu mirovinu, pa od svega što je zapustio nije bilo velike štete. Osim patnje u duši što njegovo i za njegova života opustje.

Otkako je ostao bez vida na jedno oko, u određenim vremenskim razmacima, koje bi mu liječnici propisali, nije propuštao obvezu doći k okulistu u šibensku bolnicu, najčešće k doktoru Sassi. Bio je to kod njega obred koji se ne propušta kao ni ispovijed pred Božić. I činio je to sam, ne tražeći ničiju pomoć, čak i ne kazujući nikomu, osim majci i djeci, kamo i po kojem poslu odlazi. Sad, kad je počeo *slipati* i postao nesiguran na putu i putovanju, potražio je našu pomoć, moju i bratovu, i mi ga bez pomoći nismo ostavili. Kao najstarijemu i kao onomu koji je prvi u obitelji imao automobil pripala mi je dužnost da ga vodim k okulistu.

Svakog drugog mjeseca, nevezano uz koji dan, došao bih uvečer iz Zadra u Prominu, tu prenoćio i sutradan odlazio s njim u šibensku bolnicu. Nekoliko godina na početku tih naših putovanja, dok se i *slipajući* mogao kretati u krugu šibenske bolnice, koju je poznavao jednako dobro kao i Torove, doveo bih ga do bolničkih vrata, zakazao vrijeme kad ćemo se opet tu naći i, dok je on bio s liječnicima, ja bih otišao u stari dio grada i gledao što se tamo ima vidjeti. A imalo se vidjeti uvijek nešto! Ako ništa, onda čudesni izraz lica glava s vanjske strane zidova još čudesnije šibenske katedrale. Nakon pregleda, koji ne bi potrajao dugo i koji nas ničim ne bi iznenadio, uvijek isto, visok očni

tlak, u gradu ili usput kupili bismo pečenje, piletinu ili janjetinu, i odlazili kući da to pojedemo zajedno s majkom, koja bi pripremila juhu, salatu, vino i sve ostalo potrebno za objed. On je mogao usput nešto pojesti, nekakve tripice i nekakav gulaš, ali pečenje u krčmi bez majke nikada nije htio jesti. Bez nje s ražnja ništa! Zašto? Nikada nisam saznao! Ni onda kad sam ga iskušavao kako bih doznao, jer je samu ponudu da stanemo na Tromilji, uzmemo pečenu janjetinu i u krčmi je sami pojedemo, smatrao budalaštinom i uvredom.

"Zar bi ti zbilja mogao jesti, a ne misliti na nju? E, ja ne bih! *Prisjeo* bi mi svaki zalogaj!" rekao bi mi. Možda i otkrio u čemu je tajna.

Dok sam se ja prihvatio lakšeg dijela posla, da ga jednom u dva mjeseca vozim u Šibenik, da usput slušam njegove priče i da ga nastojim što dulje zadržati na svjetlosti dana kako ne bi naglo potonuo u mrak, u koji je, uz sva naša nastojanja da ga zadržimo, ipak tonuo, brat se uz moju povremenu pomoć prihvatio težeg dijela posla što ga ćaća *slipajući* nije mogao obavljati, kao što ga je obavljao dok je na zdravo oko nešto bolje vidio. Rezao je, kopao i prskao vinograd sam! Brao je grožđe i spremao vino uz moju pomoć! Ali, ni sam ni uz moju pomoć, poslove nije proširivao na ono što je ćaća, i prije nego će početi *slipati* i odlaziti sa mnom na preglede, bio zapustio. Održavali smo samo ono što je i on na izmaku snaga održavao. Ne što bismo od toga imali kakvu korist — dapače, bili smo na čistoj šteti — nego zato da bismo ga, kao i vožnjom do okulista, zadržali s ovu, svjetlosnu stranu zastora koji je dijelio dan od vječnog mraka. Od potonuća smo ga u mrak čuvali! I sve što smo činili, radi toga smo činili!

Kad sam, dragi Zlatko, nekada davno postao učitelj u Oćestovu, prvo mi je bilo da pogledam koje knjige ima školska biblioteka. Našao sam nekoliko standardnih knjiga dječje književnosti i nešto iz srednjoškolske lektire, sve roba dobro poznata onomu koji je vodio biblioteku učiteljske škole. Ali, uz te očekivane knjige, našao sam i čitavu hrpu evidentiranih i neevidentiranih knjižica namijenjenih *narodnom prosvjećivanju*, a izdavači su im bili *Prosvjeta, Seljačka sloga, Crveni križ* i svi oni kojima je prosvjećivanje zapuštenog naroda spadalo u popis osnovnih djelatnosti.

Te sam knjige i knjižuljke, u još većim količinama, od još više izdavača, našao u hangaru za kulturnu i prosvjetnu djelatnost vojarne u Ćupriji, dok sam tamo služio vojni rok, držao predavanja vojnicima i časnicima i bio zadužen da upravljam tim hangarom namijenjenim kulturi i obrazovanju… Zlatko, nemaš pojma što se sve dobro i korisno može naučiti iz tih knjižuljaka i kad si se znanjem i kulturom malčice izdignuo iznad svoga zapuštenog i nekulturnog naroda! I zato sam ih čitao! I kad sam prema njima trebao spremati predavanja! I kad nisam imao što drugo čitati! I kad bi se zasitio čitanja proze, poezije i književne kritike, djela visoke *umjetničke i znanstvene vrijednosti*!

Među tim knjižicama u oćestovačkoj biblioteci našao sam i onu koja ljude na selu podučava kako će napraviti zahod, da nuždu više ne bi morali obavljati iza plota i grma, na vjetru, kiši i snijegu. I kako će taj zahod održavati, prati i dezinficirati krečem da ne bi smrdio i, još gore, da ne bi postao izvor zaraze. Knjižuljke s takvom namjenom, uz obavezne crteže, izdane od *Crvenog križa*, i do tada sam susretao, pa mi nije bilo iznenađenje što jedan takav nalazim i u Oćestovu, gdje nešto slično zahodu, u kući ili u blizini kuće, osim onoga u školi, do tada nije postojalo. Tu su ulogu zahoda imali grmovi i zidovi po polju i šumama! Čudno mi je bilo samo to da je uputa u tom knjižuljku kako napraviti i održavati zahod bila napisana u deseteračkim stihovima i mogla se, ako si htio i znao, uz pratnju gusala otpjevati.

Ne znam što bih dao da mi je sada imati u rukama taj knjižuljak! Pa da navedem nekoliko stihova! Da se vidi kako izgleda poezija upregnuta u prosvjetiteljska kola i kako završava lirika koja se bavi gradnjom zahoda! Gotovo da znam kako je nastala ta poezija! Neki je liječnik ili politički radnik u *Crvenom križu* znao da se u narodu deseteračko štivo još uvijek rado čita, a svako drugo slabo ili nikako. Da bi se pročitalo i štivo o gradnji zahoda, nagovorio je nekoga tko lako slaže deseterce da za dobre pare ispjeva upute o gradnji nužnika. Možda je ponetko te upute u desetercima i čitao, onako kako sam ih ja čitao, da nasmijem sebe i one kojima naglas čitam, ali sigurno je da nitko nije s tim uputama u jednoj i krampom u drugoj ruci išao kopati zahodsku rupu nad kojom će podići *ćenifu*. Pa se može reći da za širenje higijene, što joj je bila svrha, od te knjižice nikakve koristi nije bilo. A je li bilo za književnost? Neka odgovori tko što hoće!

Dok sam pred drugima, da ih nasmijem, čitao stihove iz te knjižice, daleko je od mene bila i pomisao da bih i sam, koji se tim stihovima toliko rugam, jednoga dana mogao biti primoran kopati crnu jamu i nad njom podizati vrtni zahod. A ipak mi se dogodilo da sam to bio prisiljen činiti kad je ćaća i onemoćao i s vidom došao pred sam kraj.

Kuću sam u Zadru bio završio i u nju se uselio. Ogradu smo oko kuće podili. Vrt uredili, staze betonirali i voćnjak posadili. Dosta mi je bilo cementa i pijeska, cigle i betonskih blokova, kreča i uljenih boja, krampa i motike, lopate i betonske miješalice. Kad bih vidio lopatu zabodenu u netom umiješani beton i *mistriju* u *škipu* sa žbukom, dolazilo mi je da povraćam. Prije nego što ću uzeti u ruke *mistriju* i lopatu, morao sam gutljajem vode ili dubokim udisanjem zraka smiriti želučane tegobe i tek onda prionuti na posao. Nakon toga u meni bi se javljao sulud radni elan i želja da to s *mistrijom* i lopatom što prije završim i prihvatim se onoga što me ispunjava mirom i radošću — pera i knjige.

I kad sam pomislio da je lopati, pijesku i cementu kraj, pojavila se prijeka potreba da se u Promini, u kući ili blizu kuće, sagradi sanitarni

čvor, za potrebe svih nas kad smo tamo, a u prvom redu za očeve potrebe koji je tamo stalno bio. Glavni razlog što to nije učinjeno kad je građena dvorišna kuća bio je što selo u to vrijeme nije imalo vodovod, pa bi zahod u kući, ili sasvim blizu kuće bilo teško održavati čistim, a bez neugodna zadaha gotovo nemoguće. Sad je vodovod došao u selo i gradnja je sanitarnog čvora bila moguća. Osim toga preduvjeta, da imamo vodu, nijedan drugi preduvjet nismo imali.

Prije svega trebalo je odgovoriti na pitanje gdje taj čvor graditi. A tražiti rješenje gdje zahod graditi, volju nisam imao! Bilo mi je dosta miješanja u imovinske odnose Revačevića, još iz vremena kad sam stvarao pretpostavke za gradnju dvorišne kuće. Dosta i previše! Jer, takneš li u imovinske odnose, gurnut ćeš golu ruku do lakta u osinjak i neće ti ubodi žalca prekriti samo podlakticu, nadlanicu i jagodice prstiju nego i svu dušu. Ti žalci, u dušu sa svih strana zabodeni, zgadit će ti ono što gradiš i više nego što će ti gradnju zgaditi cement i lopata.

I usprkos svemu, nedostatku novca i volje da se gradi, nedostatku mjesta gdje bi se gradilo i strahu da ću, tražeći to mjesto, upasti u osinjak imovinskih strasti, odlučio sam, zajedno s bratom, sve da bismo ćaći olakšali posljednje godine života, sagraditi taj sanitarni čvor, kakav god bio, do tada prvi u selu.

Kopati crnu jamu na preostalom dijelu dvorišta, onomu između kuće djeda Nikole i dvorišne kuće, pa na ploči iznad te jame podignuti zahod i kupatilo, bilo je nemoguće, jer se nasred toga dijela dvorišta nalazio razvodni šaht s vodomjerom. Čvor se mogao napraviti i iza našega dijela kuće djeda Nikole, na prostoru koji nas dijeli od dvorišta kuće tete Reze, ali je bilo rizično probijati debeli, u glinu zidani zid, jer je moglo doći do urušavanja tavana i krovne konstrukcije.

Preostala je jedino livada, preko puta našega dvorišta, koja je pripadala Baćinoj majci, našoj strini Bebi. Ona nam je nikada ne bi dala u zamjenu za neki drugi komad zemlje, jer je ostala vjerna tradiciji da se zemlja, osim ako nisi propalica, ne prodaje, niti se, ako nisi lakomislen, daje u zamjenu onomu tko ti zamjenu ponudi, jer da je uvijek bolje ono što se želi zamjenom dobiti od onoga što se za zamjenu nudi!

Srećom, takvo mišljenje nije imao njen sin Baćo. On je podizao novu kuću i bilo mu je potrebno da se proširi na vrt strica Juke, koji mu je to proširenje dopustio, i na đubrište strine Mande, koja mu to proširenje nije dopuštala. Međutim, i strina je Manda trebala prostor za gradnju kuće, a nije ga imala, ako joj ćaća ne ustupi komad našega vrta. Iskoristim priliku i predložim strini Mandi da joj ćaća dade komad vrta, ako ona ustupi Baći staro đubrište Revačevića, kojem je sada ona bila vlasnik. Istovremeno sam Baći predložio da nama, jer je dobio đubrište, ustupi livadu preko puta našeg dvorišta, a mi ćemo mu, da mu ne bi bilo krivo, dati još naš komad Podvornice, plodne njive ispred njegove kuće.

Baćo, razborit čovjek, na to, protivno majčinoj volji, pristade i tako smo svi dobili što nam je trebalo.

Baćo prostor za kuću i dvorište s njivom ispred kuće; strina Manda gradilište za kuću; mi livadu na kojoj smo mogli imati zahod, kokošinjac, vrt i, ako ćemo graditi, gradilište za novu kuću. Svi zadovoljni osim oca i majke! Držali su da sam, ustupajući Baći Podvornicu, plodnu zemlju, više dao nego što sam s livadom, neplodnom zemljom, ispred naše kuće dobio. Izluđivalo me je to njihovo nezadovoljstvo! Kako i ne bi! Sve sam radi njih činio, a oni meni ovako! Da se lako odričem svoga, da razorim i prevrnem naopačke sve čega se dotaknem, da sam *prounda*! Što na prominjskom jeziku znači raspikuća!… I zar to nije bio žalac u dušu zaboden! Zar to nije bila posljedica guranja ruke u imovinski osinjak!

Vidiš li ti, dragi Zlatko, kakvim sam se ja sve tričarijama morao baviti da bih došao do terena na kojem ću ćaći podignuti zahod! Čini mi se da iz one knjižice o gradnji zahoda ipak pamtim jedan stih: *E, živote, gadan ti si; e, zahode, dobar ti si*!

Već preko narednih ljetnih praznika, po žarkom suncu, ja smo i brat u toj livadi sagradili kokošinjac, iskrčili komad vrta za povrće i počeli kopati crnu jamu. I nju smo iskopali i nad njom podigli betonsku ploču, a na ploči sagradili zidove od betonskih blokova. U zidove smo ugradili prozore i vrata. Napravili smo pristupnu stazu i uz nju željezni rukohvat, da se ćaća, *slipajući,* ima za što pridržavati. Ugradili smo školjku, lavabo, postavili pločice po podu, napravili sve osim krova! Digli bismo mi i krov da sam ja znao složiti krovnu konstrukciju i na nju poslagati crijep tako čvrsto da ga prva bura ne odnese. Ali ja to nisam znao i trebala mi je pomoć onoga tko je u selu to jedini znao. Pomoć ujaka Biće!

Već zašao u godine, nesiguran na nogama i dok je na zemlji a nekmoli kad se popne na ljestve, ujak nije pristao da krov sam postavi. Nakon dugog nagovaranja, privoljeli smo ga da će, kad nađe vremena, dolaziti i mene učiti što treba napraviti da se krov podigne podignut. Dolazit će i upućivat će me nekoliko dana za redom, a ja ću od jednog do drugog njegova dolaska učiniti ono što mi on kaže da učinim. Tako ćemo, korak po korak, iz dana u dan raditi dok ne postavimo drvenu konstrukciju. A tada će, kad dođe red na slaganje crijepa, doći on i raditi sa mnom sve dok crijep ne složimo. Pristao sam!

Prvi je dan ujak došao i naučio me kako ću na zidove postaviti *vinčanice,* kako ću ih za zid vezati *klampama*, koje prethodno na jednom kraju moram zabetonirati, i kako ću *zašalovati* i izliti betonsku strehu. Trebat će mi za taj posao tri dana, a onda će on ponovo doći i krenut ćemo s poslom dalje, polako, on je u mene uvijek imao puno povjerenje… I ja smo i brat krenuli u podizanje krova!

Prvi nam je posao bio da iz jare susjeda Josine prenesemo na gradilište ćaćinu *jablanovu japiju.* Glasovitu *japiju,* koja je trebala biti

ugrađena u krov dvorišne kuće, ali je ujaci nisu htjeli zbog kvrgavosti i krivina u taj krov ugrađivati. Zato je na ugradnju morala čekati još šesnaest godina. Sad bi konačno trebala ponijeti krov!

Nismo prenijeli sve jablanove grede, prenijeli smo tek njih šest, najboljih, koje će biti dostatne da od njih skrojimo *vinčanice*. Jablanove grede, jer se pile križnim rezom uzduž stabla, nemaju četvrtast oblik kao grede koje su ispiljene u pilani od debelih jelovih stabala. Grede iz pilana lako je ispružiti po zidu, a jablanove grede, budući da su trokutaste, prije pružanja po zidu treba učiniti četvrtastima. Morao sam, sjekući jedan od tri kuta ploštimice s kraja na kraj grede, jablanovu gredu učiniti donekle četvrtastom. Nisam pri ruci imao tesle kojom bih to najlakše uradio, pa sam se poslužio ćaćinom sjekirom, onom koju je nosio u futroli za pojasom i nije dopuštao ničijoj ruci da je uzme za držalo, sve dok je mogao hodati kud bi poželio poći, i sve dok ga je vid jednoga oka kolikotoliko služio. Kad sam mu rekao čime želim grede tesati, jer mi je djedova tesla ostala u Zadru, dopustio mi je, ali vrlo nerado, ne propuštajući me opomenuti da pazim i, prije nego što počnem tesati, neka pogledam nije li tko u jablanove grede zabijao čavle, na kojima bi njegova sjekira, ne iščupam li ih, na sječivu mogla *dobiti zube*. Poslušao sam ga! Meni je bilo u interesu da mi čavli u jablanovu drvu ne istupe oštru sjekiru.

Još dok smo ih prenosili, i ja smo i brat primijetili da su te masivne i kvrgave grede, s obzirom na dužinu od šest metara, lagane kao perce. Pripisivali smo to jablanu, drvu i inače mekanu i laganu, koje je nakon dugih godina sušenja postalo još laganije. Tek kad sam počeo pretraživati površinu drva, tražeći u njemu eventualno zabijene čavle, zapazio sam da je na glatkoj površini, dodatno uglačanoj i zamašćenoj češanjem o nju ovčjih runa, mnoštvo rupica kakve prave kukci zvani *biša*, kukci crnih krilca, i njihove bijele crvolike ličinke, koje se u dubini tih rupica izlegu iz opnastih jajašaca.

Pomislio sam, ne potječe li lakoća jablanova drva od toga, nije li ćaćina *jablanova japija bišava* i neću li trebati po zdravu *japiju* poći u neku od trgovina građevinskog materijala. Od te sam pomisli sav protrnuo, zašutio i, već obuzet ljutnjom, nastavio tražiti glave čavala. Koje nisam našao! Ali sam umjesto njih, pronašao stotine rupica kroz koje je *biša* ulazila u drvo i iz njega izlazila. Nisam gubio nadu, jer bih već izgubio pamet, da crvotočina nije prodrla do središta greda, da još uvijek nije samo u površinskom sloju.

“Što si umuknuo? Ima li *brokava*?” pita me ćaća stojeći nekoliko koraka iza mojih leđa.

Brata nije bilo u blizini da mu kažem što me izjeda, pa sam ćaći osorno odgovorio:

“Nema!”

“Pa što čekaš? Teši!” rekao je, činilo mi se, obuzet strahom kao i ja, zbog onoga zbog čega i ja. Iako on, jer je gredu samo nazirao, rupice od *biše* nije mogao vidjeti. Da jest, njemu bi prvom postalo jasno kakvo otkriće za tim slijedi.

Započeo sam tesati poravnavajući jednu od kvrga kratkim zamahom sjekire, a oštrica se u drvo zabila kao da sam zamahnuo dugim zamahom i najvećom snagom. Već drugi zamah, kao i prvi kratak i s malo snage, i kvrga je odletjela. Crvotočina, tko zna kada iscrvotočena, koju sam otkrio ispod površinskog sloja drva, bila je žuta, u grudicama, kao kukuruzna krupica, kao griz za djecu. Koliko je te crvotočine bilo, kad sam, sve ljući i sve jačim udarcima, nastavio drvo sjeći, nije se dizala velika prašina upravo stoga što je crvotočina bila uvaljana u spužvaste grudice iz kojih je crv isisao sve što je bilo sočno i hranjivo.

Tek kad sam presjekao trećinu grede, naišao sam na tvrdu drvenu masu u fazi izgrizanja i u njoj našao jajašca i *bišine* ličinke koje su se tom drvenom masom hranile. Izračunao sam: ako je greda sa svih strana crvotočna u debljini od jedne trećine, onda je u središtu grede ostala tek jedna trećina drvene mase koja bi mogla, iako načeta bušotinama, nositi nekakav teret. I to samo u slučaju ako bi se oboljeli dio drva izliječio. Ako bi se *biša* mogla uništiti! A tko to može! I sam se od sebe nametnuo zaključak da je ćaćina *jablanova japija* neupotrebljiva.

Nakupilo mi se u grlu, stegnulo u duši i ja sam u bijesu rekao:

“Ovo ništa ne valja! Ovo ničemu više ne može poslužiti! Ovo nije ni za vatru u peći! Ovo je smeće koje ni za smeće nije! Ovo je ništa! Veliko ništa! Razumiješ li, ćaća, da je tvoja *jablanova japija* ništa! Samo pišljiva crvotočina!”

Dok sam to, sav izvan sebe, bijesan, zajedljiv i otrovan, govorio, išao sam uzduž greda i svaku bih udario ušicom sjekire po nekoliko puta, dokazujući tim udarcima da je istina ono što me je razbjesnilo. Pod udarcima sjekire puknula bi površinska kora, koju *biše*, kad kroz nju probuše rupicu i uđu u drvo, ostavljaju neoštećenu, da bi prikrile ono što u drvu rade i da bi tom korom od ptica zaštitile jajašca i ličinke dok se ne preobraze u kukce. Kad bi se ta kora pod udarcem sjekire procijepila, ispod nje bi se prosula drvena krupica koju su crvi grizli, sisali i grudali više od trideset godina. Na kraju sam zabio sjekiru do ušice u jednu od greda i tamo je ostavio. Otišao sam na česmu oprati ruke, ali, dok sam prao ruke, nisam prestajao govoriti.

Neka mi Bog oprosti sve ono što sam perući ruke kazao! Ja nikada, ni u najvećoj ljutnji, ne psujem. U smislu da prostačim i skidam svetosti s neba! Ali je ono što sam sad govorio i bez psovanja bila psovka… Dosta mi je gradnje kuća! Najprije njegova ovdje, pa onda ona moja u Zadru! Nisam ja ni zidar, ni krovopokrivač, ni tesar, ni drvodjelac, ni vodoinstalater, a svim se tim poslovima moram baviti! Sve što zaradim

potrošim na cement. Pa, neka potrošim! Da ja sam taj cement ne moram miješati s vodom i pijeskom! Da ga ne moram saliti u kalupe koje sam prije toga sam morao sagraditi!… Moram platiti krčenje vinograda, a onda sam taj vinograd okopavati! Jesam li ja vinogradar ili sam nešto drugo? Zna li moj ćaća što sam ja?… A on, što on radi? Osim što je zamjerio, kupio, usjekao i uskladištio ove jablanove grede, ništa drugo nije uradio! Ništa sagradio! Sve je ostavio meni da gradim. Kao da sam ja seljak, kao da sam zanatlija! Ponovo, zna li moj ćaća uopće čime se ja bavim? A ako mu je to poznato, zna li da je to nespojivo s kopanjem zahodskih jama i podizanjem krovova?… Nije dovoljno samo jablanove gledati, usjeći i ispiliti! Potrebno je i još mnogo toga da bismo ih priveli svrsi! A moj je ćaća sve to odgodio i evo što sada ima! Crvotočinu!

Zauzet pranjem i brisanjem ruku, zanesen onim što sam u bijesu govorio, doista, psovao, nisam obraćao pažnju što ćaća za to vrijeme radi, ni kako ga se doima ono što govorim. Kad sam se okrenuo da ga pogledam, vidio sam da se, dok sam ja prao i brisao ruke okrenut mu leđima, ćaća bez riječi pomaknuo s mjesta i sitnim koracima, *slipajući,* došao do jablanovih greda. Ono što je on mogao vidjeti, kako su mi liječnici rekli, bile su samo sjene predmeta. Kao ni sve ostalo, ni jablanove grede nije mogao vidjeti drukčije nego kao sjene. Nije mogao vidjeti ni rupice koje je na glatkoj površini grede napravila *biša* ni crvotočinu u obliku krupice koju sam ja lupajući sjekirom po drvu otkrio. Zato je ispružio obje ruke i jagodicama prstiju opipava glatku površinu jablanovih greda, dok nije naišao na mjesto gdje sam ja ušicama sjekire tu glatku koru probio. Noktom palca odcijepio je komadić kore i to ga je uvjerilo da je istina ono zbog čega se ljutim. A onda je jagodicama palca i kažiprsta zagrabio crvotočinu i nastavio je mrviti trljajući prst o prst. Jednom, drugi put! Pa s obje ruke! I s obje još jednom, i još jednom i tko zna koliko još puta!

Dok je to radio nije gledao ni svoje prste ni crvotočinu. Da ih je i gledao, vidjeti ih nije mogao. Zato je oči nasumce uperio prema meni. Ako je što od mene vidio, vidio je samo osamljenu sjenu koja se trenutno ne miče. Ali sam zato ja njega dobro vidio i, onakvog kakvog sam ga vidio, upamtio za čitav život. A vidio sam ga kako među jagodicama prstiju mrvi u grudice pretvorenu crvotočinu jablanova, uz koje je vezao sve svoje snove, i kako gleda mene, uz koga je vezao sve svoje nade. A umjesto mene vidi samo neprepoznatljivu sjenu. Iz oba oka, iz onoga koje me nije gledalo dok sam odrastao, i iz onoga koje me je gledalo dok se nisam pretvorio u sjenu, iz oba su mu oka lile suze.

“Ajde, bolan, smiri se! Kad skineš to što su na površini greda istočili crvi, naći ćeš u sredini dobar dio zdravog drva, kojega *biša* nije ni dotakla”, rekao mi je, a usne su mu drhtale. I nije smirenošću uspijevao zaustaviti tihi plač!

Osjećao sam se jadno i prokleto. Istina je da ja u bijesu ne prostačim i ne diram u svetosti na nebesima. Ali je istina i to da je veći dio onoga što sam u bijesu kazao prostaštvo i skidanje zvijezda s neba i svetosti s nebesa. Zvijezda vodilja moga oca, svetosti koje je on posvetio! Uvrijedio sam ga! Istinski! Prvi put u životu! Duboko, do same srži! I tako uvrijeđen, u plaču zbog te uvrede, on mi prašta i poziva me neka se smirim u nadi. Mir Božji i čovjekova nada pomoći će ti i kad ti jablanove izgrize crv. Pomoći će ti da i u svijetu pretvorenu u sjene nastaviš živjeti!

Moj otac je volio jablanove. I mene je učio da ih volim.

"Sve je u najboljem redu, ćaća!" rekao sam mu i zapazio lagan titraj osmijeha na njegovim usnama. "Nećemo se mučiti ovim gredama. Sad ću se ja spremiti i otići u Knin. Kupit ću nešto četvrtastih greda za *vinčanice* i nešto oblica za *rožnjike*. Nešto letava! I to će biti dosta! Smiri se i ja sam se smirio!"

Moj otac je volio jablanove i dočekao je da mu te jablanove crv istoči! I mene je učio da volim jablanove, pa sam i ja, samujući ove dane u zapaljenoj i *oderanoj* kući, doživio da oko sebe vidim zubom nesreće istočene sve svoje jablanove. Svi koji su jablanove voljeli i jablanove imali dočekat će što smo ja i ćaća dočekali. I zato, usuprot svemu, neka još više vole visinu, stasitost i šum vjetra u vršikama jablanova!

Nije to jedini razlog, dragi Zlatko, što ti pišem ova pisma, ali želja da ti ispričam priču o jablanovima, i kad rastu uz našu rijeku, i kad ih crvi toče, i kad ih vatra guta, sve se to nalazi među razlozima što sam ti ova pisma pisao.

Od svega što sam tada ja i brat uz ujakovu pomoć gradili ostalo je i mene dočekalo ono što nije moglo biti *oderano.* Zidovi od kamena i blokova, ploča i stepenice od betona, staza od kamenih ploča i razvaljeni ulaz u livadu! Sve što je bilo prenosivo, *oderano* je i odneseno. Vrata na zahodu i vrata na kokošinjcu, zahodska školjka i rukohvat od željeznih cijevi za koje se otac, *slipajući,* pridržavao dok bi išao prilaznom stazom i penjao se preko tri stepenice.

Ne čudi me što su rukohvate odnijeli, njih su, kao i ograde od dvorišta, prodali u staro željezo, ali me čudi što su učinili s vratima kad su ta vrata rađena prema mjeri betonskog okvira i na druge otvore osim tih ne mogu pristati. Da ne će sami prema tim vratima salijevati svoje betonske okvire? Neka *belaj* zna što će im to! Ili su to krali jer drugo ništa nisu imali ukrasti? Tko bi to mogao znati! Ili su došli baš to uzeti kad su prosudili da im je to potrebno? Sve je moguće! Samo moguće nije proniknuti u naravi te *deračine,* kad se *dere* i ono što ti ničemu ne može poslužiti i ono što ne možeš prodati i na njemu nešto zaraditi! Nije li to *deračina* radi *deračine*? Nije li to mistični oblik *deranja*?

Gradnja sanitarnog čvora nije bila jedina stvar koju smo činili da bismo ćaći olakšali život. Zapravo, da mu olakšamo put od sutona puna

sjena do mraka bez ijedne sjene… Po dvorištu smo pružili betonske staze da bi se on po njima u kućnim papučama, sa štapom u ruci, *slipajući,* bez bojazni da će glavom udariti o zid, mogao kretati… Po njegovoj želji nabavili smo mu vrč i čašu od obojenog stakla da bi se sam, kad je žedan, mogao napiti vina, vode ili soka. Naime, ni vrč ni čaša od prozirnog stakla u njegovu vidnom polju nisu se pojavljivali ni u obliku sjene, što sa čašom i vrčem u boji nije bio slučaj, njih je mogao nazreti kao sjene… Bilo je i drugih, od čaše i vrča u boji bizarnijih, prilagodbi njegovu vidu spalu na zapažanje sjena. Ali ih sve nema potrebe nizati.

U ulozi onoga što mu je trebalo olakšati prelazak iz sjene u potpun mrak bila je i nada kojom sam ga nekoliko godina obmanjivao, svjesno, sustavno, kad je nakon laganog moždanog udara, bez posljedica po vitalne organe, postao još nesigurniji u sebe, još ovisniji od onih oko sebe, majke u prvom redu. Obmana nadom! Pitat ćeš se, dragi Zlatko, što je to?

Više ga nisam mogao dovesti na bolnička vrata, on da ode u bolnicu i obavi pregled, a ja da odem u razgledanje grada. Više ga nisam mogao ni odvesti na očni odjel i ostaviti sama dok ne obavi pregled. Pošto je doživio lagan moždani udar, morao sam ga uzeti za ruku i voditi od parkirališta na željezničkoj postaji, pa uzduž nekoliko ulica, preko bolničkog kruga, doći s njim na očni odjel i zadržati se uz njega dok pregled ne završi. A onda, kad smo poslove s liječnicima završili, na isti način, ruku pod ruku, vratiti se na parkiralište, sjesti u automobil, usput kupiti pečenje i otići kući s majkom ručati.

Tek tada sam upoznao liječnike, koji su ga godinama liječili i poznavali kao svoje *domaće čeljade,* jer da sam ga za ruku morao uvoditi iz hodnika, gdje smo čekali red za pregled, u ordinaciju, sve dok ga sestra ne bi preuzela iz mojih ruku i posjela na stolicu, a liječnik pristupio da mu pogleda oko na koje još nešto vidi. Liječnici su ne samo dopuštali nego i tražili od mene da za vrijeme pregleda budem prisutan, primim recept za lijekove i odvedem ćaću kad pregled bude završen. On se prema liječnicima odnosio kao i oni prema njemu, prisno, domaće, ali, iako je bio lijepo dočekivan, on je na tim pregledima — pod rukom sam mogao osjetiti kad bih ga pridržao — drhtao kao vrbov prut na brzaku. Bojao se, ne liječnika, oni su ga srdačno prihvaćali, bojao se što će liječnik novo pronaći u njegovu oku i kakvu će budućnost tom oku predvidjeti. Kao da se u to doba u tom oku imalo što novo pronaći, i kao da je to oko u osamdeset i nekoj godini neku budućnost moglo imati!

Dok je on sam, od mene ispraćen do bolničkih vrata, odlazio na pregled, pregledao bi ga liječnik kojeg bi zatekao u ordinaciji. Svi su ga poznavali! Kad sam ga ja počeo uvoditi u ordinaciju i ostajati uz njega do kraja pregleda, pazio sam da na poslu zateknem liječnicu, čije ime ne želim spomenuti, jer ne znam kako bi moju igru, u koju sam je bez njena

znanja uvukao, mogla shvatiti, ako ovo pismo slučajno pročita. Bilo bi mi žao ičim povrijediti tu uljudnu, dragu i lijepu ženu, koja je solidno poznavala ono što ja pišem i objavljujem. U koje vrijeme ona radi nije mi bilo teško pogoditi. Prepisao sam tjedni raspored rada liječnika u ambulanti i, ako bih u to bio nesiguran, poslužio bih se telefonom.

Svrha usredotočenja na jednog liječnika bilo je samo liječenje. *Kontrola,* kako je to ćaća zvao! Da ne bude samo prolaznik kroz ordinaciju, kao što je dugi niz godina bio, nego da ga *kontrolira* liječnik, koji će nam na svakoj *kontroli* moći reći kako trenutno stoje stvari s vidom njegova oka i savjetovati što bi se moglo poduzeti da taj vid ostane na onome kakav je trenutno ili da ga se poboljša. Liječnica je rado prihvatila ono što sam želio, da ga samo njoj na pregled dovodim. I ćaći se svidjelo da ga pregledava samo ta draga i ljupka žena, koja je s njim znala zbijati šale, ali mu se nije svidjelo što bi me liječnica, kad pažljivo obavi pregled njegova oka, pozvala k sebi u susjednu sobu, zatvorila sobna vrata, i sa mnom dugo razgovarala.

"Što vas dvoje tamo toliko razgovarate, da mi je znati!" govorio bi mi svaki put.

"Što se to tebe tiče!" odgovarao bih mu.

"No, kako me se ne bi ticalo ako je o meni?"

"O tebi nije!" rekao bih i on bi onda ušutio, ali mi ne bi povjerovao.

Dakako da sam s liječnicom najviše razgovarao o njemu i o bolesti njegova oka. Ćaća je imao visoki očni tlak. Lijekovi koje je primao u obliku kapi imali su svrhu da smanje tlak i uspore slabljenje očnog živca. I sve veću neprozirnost očne leće! U tu svrhu išla je i preporuka da troši što manje količine alkohola. Zahvaljujući tim lijekovima i umjerenosti u piću propadanje njegova vida, koje godinama traje, bilo je usporeno, ali put u potpuno sljepilo nije bilo moguće zaustaviti. Odavno je bio u sutonu, raspoznavao dan od noći i vidio samo sjene. Cilj je liječenja bio zadržati vid na tome, ali je i to bilo teško postići, jer se na oko navlačila mrena koja je neprozirnost leće činila još manje prozirnom, suton tamnijim, a sjene blještima. Postojala je mogućnost da se mrena, kad *dozori* — kako mi je liječnica govorila, što sam ja razumio, kad prekrije čitavo oko — operacijskim zahvatom skine i da suton postane svjetliji, a sjene zamjetljivije. Ali to *dozrijevanje mrene* treba pričekati! Još nije vrijeme! Ako ikad vrijeme za to i dođe!

Pitao sam liječnicu bi li mu se tom operacijom mrene, jednoga dana kad mrena *dozori,* mogla otvoriti nada kako će nakon operacije bolje vidjeti. Ona mi je kazala da mu to mogu reći, ali neka budem oprezan, neka mu skidanje mrene prikažem samo kao mogućnost do koje može i ne mora doći. Liječnica je htjela biti obzirna prema njegovu psihičkom stanju. Zbog toga je o njegovu vidu sa mnom i razgovarala nasamo. Da on ne čuje koliko je stanje njegova vida beznadno! Liječnica je htjela da

ćaću držim u nadi kako će nakon operacije mrene bolje vidjeti, ali i da ga pripremim na izostanak ostvarenja te nade. Činilo mi se da je od mene tražila nemoguće.

I ćaći sam rekao da bi jednoga dana moglo doći do skidanja mrene i da bi nakon toga mogao bolje vidjeti. Što sam drugo mogao reći? A on se toga uhvatio kao utopljenik komada daske koji je do njega doplutao taman kad se počeo gušiti.

“Onda? Kad će operirati mrenu?” pitao bi me nakon svakog moga i liječničina razgovora u četiri oka.

“Treba čekati dok mrena *dozori*!” odgovarao sam i nastavljao ga na pregled kod liječnice dovoditi svakoga drugog mjeseca.

Kad mu se to čekanje odužilo, i kad mu se učinilo vrlo sumnjivim moje i liječničino šaputanje, umjesto da me kao i do tada pita kad će doći do operacije mrene, okrenuo je ploču i pitao:

“Da mi je znati što vas dvoje onako dugo šapućete i to šaputanje krijete od mene! Nije moguće da stalno govorite o mreni i da razgovor o mreni od mene krijete? A radi se o mreni na mom oku! O čemu se radi, da ja to ne smijem čuti?”

“Ćaća, vučeš me za jezik da ti kažem ono što ti ne bih smio kazati. Ti ne vidiš kakvo je žensko ta liječnica. A da možeš vidjeti, odmah bi ti bilo jasno o čemu nas dvoje šapućemo. Jesi li ti siguran da se ja, kad tebe odvezem u Prominu, odmah vraćam u Zadar? Jesi li ti siguran da se ja iz Promine ponovo ne vratim u Šibenik, da bih se bez tebe ispod ruke, sam, susreo s liječnicom? Jesi li siguran da ta liječnica i mene ne liječi?”

“Nisam ja siguran ni u što! Ne znam ja što ti iza mojih leđa radiš!”

“E pa, kad nisi siguran, a i ne tiče te se to, onda me i ne pitaj što ja s liječnicom razgovaram i o čemu se s njom dogovaram. Kad se s njom dogovorim o operaciji tvoje mrene, reći ću ti. A dotle nas pusti da razgovaramo i dogovaramo se na miru.”

“A, činite što znate! Ako je tako, onda je za mene najbolje da o tome ništa ne znam!”

“Najbolje!” potvrdio sam. “Dozna li za moje šaranje s liječnicom Ružica, tebe će proglasiti krivim. Zar nisi kriv? Pa ti si me s liječnicom spojio i ti pomažeš da vezu krijem i održavam!”

Ne, moj ćaća nije bio čovjek koji se ne bi znao šaliti, koji ne bi znao razlikovati šalu od zbilje i koji u tome što mu govorim šalu ne bi nazirao. On se znao šaliti na sve načine, a osobito aluzijama na odnose između žena i muškaraca. On je u onome što govorim vidio šalu, možda, ne lezi vraže, mrvu istine da nešto s liječnicom švrljam, ali je on u prvom redu slutio da nas dvoje, liječnica i ja, najviše o njemu govorimo i to što govorimo od njega želimo skriti. I *slipajući* u suton došao je do istine!

Liječnici se učinilo, iako joj se na to nisam potužio, da meni nije baš lako svaki drugi mjesec zaputiti se iz Zadra u Prominu i otuda u Šibenik,

pogotovo jer sam u Šibeniku morao biti radnim danom, petkom ili ponedjeljkom, pa sam izostanke s nastave tijekom tjedna morao nadoknađivati. Budući da se stanje ćaćina vida tako brzo ne mijenja, predložila mi je da njegove dolaske na pregled u bolnicu prorijedim na jednom godišnje. Najviše na dva puta! Nisam pristao ni na jedan ni na dva puta, ali jesam pristao da k njoj ćaću dovodim četiri puta godišnje. To sam joj obrazložio!

Za ćaću je dolazak u Šibenik i posjet liječniku svečanost od koje živi. Ja mu zbog svoga komoditeta tu radost, u koju je smještena nada da će nakon operacije bolje vidjeti, nemam duše ni srca oduzeti. Njoj hvala na razumijevanju! I ja joj se unaprijed ispričavam što ću ga i dalje dovoditi na preglede koje ona drži suvišnima. I molim je da ih obavi sa svom ozbiljnošću, jer ćaću moram održati u nadi na bilo koji način.

I ona se složila da ga držimo u nadi, u nadi koja nije bez osnove, što ćemo vidjeti kad mrena *dozori,* ali je ipak ugodno iznenađena onim što sam joj rekao. I ona se meni ispričava zbog brzopleta prijedloga. Raduje se što ćemo se i dalje viđati svakog trećeg mjeseca. Sad žali da je bilo što predlagala, jer bi je radovalo da se viđamo i češće, svakoga drugoga mjeseca kao i do sada.

Ćaći o prorijeđenim odlascima u Šibenik nisam ništa kazao, ali sam majci morao reći. I rekao sam da ću odsad ćaću u Šibenik voditi svakog trećeg mjeseca i da je to predložila liječnica. Ali ni njoj nisam rekao kako mi je liječnica predlagala da dođem jednom, najviše dva puta godišnje. Zamolio sam je da ćaći, kad prođu dva mjeseca a mene ne bude, o prorjeđivanju posjeta bolnici po preporuci liječnice ne govori ništa. Neka svu krivnju svali na mene, na moj nemar i nebrigu.

Izgovarao je to ili nešto tomu slično i ranije, kad me dulje vrijeme ne bi bilo kod kuće. A sad bi, s velikom dozom ljutnje, izgovarao u različitim verzijama svaki put kad bih se pojavio nakon tri mjeseca, nekad i koji dan više, s prijedlogom da pođemo u Šibenik:

“Da si u selu ostavio svoga magarca, ne bi smjelo proći tri mjeseca a da se ne navratiš i ne upitaš kako tvoje magare živi. Ima li što jesti? A ti si u selu ostavio ćaću i ništa, prolaze dani, a ti ne dolaziš! Misliš, magare bi za to vrijeme krepalo, a ćaća neće!”

“Kako ćeš krepati kad su kod tebe svake nedjelje ili tvoja kći ili tvoj drugi sin?” odgovarao sam mu.

“E, oni! Jesu i neka su, ali oni sa mnom ne idu u Šibenik! To je tvoja dužnost!”

Premda smo pustili da vrijeme prolazi, da mrena *dozrijeva* i da posjeti bolnici budu rjeđi, ni liječnica ni ja nismo gubili iz vida da jednom, kad mrena dozori i iz njegova vidnog polja sasvim izbriše sjene, moramo odlučiti da li mrenu skinuti ili ga pustiti da tone u mrak. Liječnica mi je taj trenutak odluke obzirno nagovještavala, ali bi mi samu

odluku, uvijek istim riječima, *drugi ćemo put o tome,* svaki put odgodila. I naš razgovor završavala opaskom kako su joj susreti sa mnom dragi, kako joj uvijek ponešto ispričam, kako svaki put dozna što do tada nije znala i kako joj je čast što se ima priliku sa mnom susretati. Pomislio sam da ona odluku o operaciji ne bi odgađala radi susreta sa mnom. Kao da mi je sumnju pročitala na izrazu lica, kazala je da ona odluku odgađa radi ćaće. Nada mu je u tu operaciju potrebna i valja je zadržati što se dulje zadržati bude mogla.

"Znate", rekao sam, "on se tome sve manje nada i dolazi trenutak kad će kod njega nada u operaciju sasvim nestati."

Otpratila me je s riječima:

"Drugi ćemo put o tome!"

Taj se *drugi put* na sljedećem viđenju konačno dogodio. Dugo ga je pregledavala, uvodila u zatamnjenu komoru, presjedala s jedne stolice na drugu, vodila od jednog do drugog aparata. Kad smo se našli u prostoriji gdje smo i dotad nasamo razgovarali i ona za sobom zatvorila vrata, ostavljajući pacijenta samog, rekla mi je:

"Čujte, njegov je vidni živac sasvim oslabio, ali on i s takvim živcem može razlikovati dan od noći. I sjene tamnih predmeta može zapažati! Postoji mogućnost da, kad mu mrenu skinemo, on nešto bolje bude vidio te sjene. I to bi bilo sve što se odstranjenjem mrene može postići. Ali postoji i druga mogućnost, da on, kad mu mrenu odstranimo, ne bude vidio ni onoliko koliko je prije odstranjenja mrene vidio. Da prestane razlikovati dan od noći, da potone u potpun mrak! I da ga taj mrak psihički potpuno dotuče! Da za njega optuži liječnike koji su ga operirali! Ja na sebe tu odgovornost ne mogu preuzeti. Možete li vi?" upitala je i čekala odgovor. Kako nisam odgovarao, nastavila je: "Ili da odgovor na to što vas pitam odgodimo *za drugi put*? Da u međuvremenu i njega s tim suočite? Da mu kažete hoće li za malo više svjetla i sjena ući u rizik da nakon operacije prestane razlikovati dan od noći i da utone u potpun mrak?"

Bio sam potresen i prestrašen! Da ja donosim odluku hoće li ćaća razlikovati dan od noći ili će, želeći samo malo više od toga, utonuti u mrak? Da ja ćaću suočavam s takvom odlukom?

"Ne, tu odluku ja donijeti ne mogu! A ne mogu ni njega s njom suočiti i prepustiti mu da sam odlučuje! Ne znam što bih učinio. Da odgodimo za *drugi put*…?" Šutjela je! Gledam je dok šuti i mislim kako je lijepa liječnica možda i bolji psiholog od okulista. Ne samo ćaću, ona je i mene dugo vremena pripremala za suočavanje s ovom odlukom. Nisam je i dalje mogao nijemo promatrati, pa sam je upitao: "Što biste odlučili kad bi se radilo o vama i vašem ocu?"

Odgovora dugo nije bilo, a onda je uslijedio i bio vrlo jasan:

"Ne bih dopustila da ide na operaciju. Ostavila bih da stoji kako jest i

pustila da ide kako ide. Jer, u njegovim godinama i zdravstvenom stanju kakvo je njegovo velika je stvar *razlikovanje dana od noći.* To se olako ne bi smjelo prokockati. Bog nas dragi od mraka sačuvao!"

Šutjeli smo oboje. Nju je čekao posao, mene put. Kad smo oboje postali toga svjesni, pružili smo jedno drugom ruku.

"Ako se odlučite na operaciju, dovedite ga, pa ćemo to uraditi", rekla mi je. "Ako za operaciju niste, ne morate dolaziti više od jednom godišnje. Ni toliko, ako recept za kapi protiv očnog tlaka uzmete kod liječnika opće prakse u Oklaju. Odluka je na vama. Bilo mi je drago što smo se upoznali! Bit će mi još draže ako se i unaprijed nastavimo viđati."

U pogledu otvorenih mogućnosti koje stoje pred nama ostao sam suzdržan i neodređen.

S njene je strane, pak, opraštanje bilo takvo kao da je pouzdano procijenila da se više nikada nećemo vidjeti.

Ni dok sam ćaću ispod ruke vodio do parkirališta ni kad sam ga posjeo u kola i krenuo s njim kroz grad, nisam bio razgovorljiv kao što sam običavao biti kad bismo završili posao i krenuli kući. Pitao me je što mi je, što šutim. Rekao sam da mi nije ništa, tako, ne govori mi se. Šutke smo izišli iz grada i pošli putem kojim smo toliko puta do sad prolazili. I ne bi prestajalo razgovarati, jer je njemu, koji nije vidio, o krajoliku i krajevima kroz koje prolazimo trebalo govoriti da bi imao osjećaj i užitak putovanja. Dosada sam tim njegovim potrebama obilno udovoljavao, a sada mu to uskraćujem i šutim kao da su mi u bolnici zašili usta.

A onda će on:

"Dugo ste ovoga puta vas dvoje razgovarali. Da mi je znati o čemu?"

"Nismo razgovarali, ćaća! Ljubili smo se. Hoćeš li ti to već jednom shvatiti?"

"Ajde, ajde! Nije ćaća lud!" tužno je odbio prihvatiti moje istrošeno zavaravanje i prestao me pitati što je liječnica rekla o njegovu vidu.

Njemu nisam kazao, ostavio sam otvorenu mogućnost da još koji put odem k liječnici, pa čak i da se podvrgne skidanju mrene, ali sam majku obavijestio što mi je liječnica kazala i prepustio joj da ona, ako to smatra potrebnim, o tome sa ćaćom porazgovara.

Majka je taj razgovor, dragi Zlatko, iz mjeseca u mjesec odgađala. I kad mene kod kuće ne bi bilo, pa bi ćaća ponavljao onu o napuštenom magarcu, i kad bih ja kući došao, bio tamo preko vikenda, ali ga ni u petak ni u ponedjeljak, pravdajući se poslom, u Šibenik ne bih odvezao. Kad su joj dojadili njegovi prigovori upućeni na moju adresu, ona mu je rekla što liječnica misli o njegovoj očnoj mreni, što o operaciji i dolascima na pregled. I upitala ga:

"Hoćeš li ostati na tome što imaš, da razlikuješ dan od noći, ili želiš otići na operaciju i s nje se, ako sve po zlu pođe, vratiti da ni dan od noći ne možeš razlikovati? Da živiš u potpunom mraku?"

On joj nije znao odgovoriti. On joj nikada na to pitanje nije odgovorio. On je o svemu tome zašutio. On posjete liječniku nije spominjao. Reklo bi se — da se mraka prestrašio! Ali ni u tom strahu nikada ništa nikomu nije rekao. Još manje da bi se na taj strah od mraka nekomu potužio. Pa on se nikada nikomu nije potužio ni što je od tridesete godine vidio samo na jedno oko! Siroče je u njemu, što je čitava života bio, stisnulo zube i dušu. I šutjelo! I trpjelo!

Razlikujući dan od noći, nazirući sjene tamnih predmeta, u papučama, na šetnji po stazama koje su za nj napravljene, s rukama na rukohvatu i s odličnim sluhom, koji mu je omogućavao da sluša radio dok bi se na dvorištu nalazio i čuje sve što bi se oko njega govorilo na sto metara udaljenosti, ne propuštajući priliku da u razgovoru sudjeluje, moj je ćaća, dragi Zlatko, dočekao osamdeset i sedmi Božić u svom životu.

Ja ga nisam otišao s njim proslaviti, otišao je brat sa suprugom i sinovima. Ja sam morao u Zagreb da za *Put bez sna* i za *Duše robova* primim *Krležinu nagradu*. K ćaći ću doći s bratom za Novu godinu, da ispečemo rakiju i nacijepamo drva za hladne siječanjske dane. Ono što se toga Božića bude kod kuće dogodilo, ispričat će mi brat.

Ali prije toga da te ukratko podsjetim na ono o čemu sam ti već pisao. Ćaća je prestao svirati na gajdama kad mu se učinilo da je gajdaš isto što i cirkusant. Na sviralu je nerado svirao kad bi znao da ga tko sluša, svirao je samo za sebe, uz pratnju slapova i brzaka naše rijeke. Kad je ostavio ovce, kad je prestao biti *zaporničar*, kad je postao samo vinogradar, a potom čovjek koji razlikuje dan od noći i vidi sjene tamnih predmeta, svirao bi samo kad bi bio u dobru raspoloženju i kad bi ga neko od sedmero unučadi na sviranje nagovorilo. Popustio bi, odsvirao nešto i, svojim sam očima vidio, pokajao se što je bio popustljiv. Nije to bilo ono što je nekad bilo! I nije to značilo unučadi ono što je to nekad njemu značilo! Trebalo je proći mnogo vremena, da bi na to razočaranje zaboravio i da bi, u novoj veseloj prigodi, nagovaranjima ponovo popustio.

Jakova su sinovi nagovorili da kaže baki neka donese sviralu, ona zna gdje je skrivena, neka je stavi djedu u ruke, pa neka im *djed zasvira onako kao što je u mladosti svirao*. Baka je iza božićnog ručka donijela sviralu i stavila je *slijepom djedu* u ruke. Ostat će nepoznato je li bio samo nagovoren! Ili, kad mu se svirala našla u rukama, nije mogao odoljeti da na njoj ne zasvira, sada, u sutonu ispunjenu sjenama, kao što je nekada svirao u sutonima koji su spajali dan i noć. Nagovoren i prevaren! Očaran i zanesen! Što god da je bilo — on je odlučio zasvirati!

I majka i brat, koji su ga s djecom gledali kako se priprema, strahovali su hoće li mu prsti imati dovoljno hitrine a usne dovoljno mekoće da bar približno odsvira ono što je nekad blistavo satima svirao. Njihov je strah bio opravdan. Njegovi prsti, koji odavno ništa ne rade,

nemaju nekadašnju pokretljivost, a usne su postale suhe i tvrde. Pogodit će ga ne bude li mogao svirati! Nisu mu to trebali napraviti! Dok su oni strahovali, on je jezikom vlažio usne i isprobavao pokretljivost prstiju i gipkost zglobova na njima.

Počeo je svirati živahnu melodiju. Dobro, još bolje, izvrsno! Bolje nego ikad! Jedino što mu je dah bio kraći, češće je udisao zrak nego prije. Sve ostalo kao nekad! I bolje! I bolje!

Dok ga je gledao i slušao, Jakov se nije prestajao čuditi otkuda mu, najednom, takva mekoća usana, takva pokretljivost prstiju i takva gipkost u zglobovima. Otkuda, kad su mu ruke, prije nego će svirala u njih doći, bile gotovo ukočene, a usne, prije nego će ih *pisak* svirale dotaknuti, grube i skorene! Otkuda takva preobrazba?

Majka je također ostala začuđena i to je na svoj način izrazila:

"Vidi, vidi! Možeš ti kad hoćeš! Svete mi Pere, kad bi ti htio, mogao bi i potrčati! Mogao bi ti i vidjeti bolje nego vidiš, samo kad bi htio!"

Ne znam samo, to mi ni Jakov ni majka nisu mogli reći, je li se njegova svirka i ovoga puta njega sama dojmila kao što bi ga se dojmila svaki put kad bi bio nagovoren da pokaže kako je *djed nekada svirao.* Naime, je li i ovoga puta imao dojam da to više nije ono što je nekad bilo i je li se i ovoga puta pokajao što je popustio i suočio se s gorkom spoznajom *da ono što je bilo, onako kako je bilo, nikada više ni za koga ne može biti.* Tamo nisam bio, pa to ni iz njegova ponašanja nakon svirke, kao inače, nisam imao priliku iščitati.

Ništa od svega toga ne znam, ali znam, dragi Zlatko, da je to bila njegova posljednja pjesma u životu.

Moždanu kap u osamdesetoj godini života, koja ga je zdrmala, učinila nesigurnim i još sporijim, ali mu tijelu i umu nije oduzela ni jednu funkciju, ćaća je preživio i donekle se oporavio. Moždanu kap koja ga je pogodila sedam godina kasnije i tijelu mu oduzela sve funkcije, ostavljajući ga četrdeset dana pri punoj svijesti, otac nije preživio. Kako mogu pročitati u *izvodu iz matične knjige umrlih*, što sam ga danas pronašao u kokošinjcu, moj je ćaća — sin Paškalja i Cvite Parać, rođen u Puljanima prve godine dvadesetog stoljeća, oženjen Perom Bračić i otac Ivana, Marije i Jakova — umro dvadeset i sedmi veljače osamdeset i sedme godine stoljeća koje se bližilo kraju, u četiri sata ujutro. To se može pročitati, dragi Zlatko, i iz pisma što sam ti ga pisao kad se to dogodilo.

Otkako je vidio samo sjene i mogao razlikovati dan od noći, pričinjala bi mu veliku radost prilika kad bi mogao glasno, sebi i majci, koja bi se tada uz njega nalazila, reći da sviće, da je sunce granulo i da je danje svjetlo sve obasjalo ili da se spušta večer i da pada noć. Neka se zna da i on vidi svjetlost! Toga jutra, i prije praskozorja, umjesto s malo sreće da kaže kako sviće dan, usrećen je velikom srećom da kaže kako je

njemu *vječno svjetlo svjetlošću zasvijetlilo.* Jer, rečeno je za onima koji su otišli: *I vječno svjetlo svjetlilo njima*!… Ako se to daje svima, i onima koji su se u životu gledanja svjetlosti naužívali, mom bi ćaći trebalo dati nešto više od toga, kako bi se bar donekle nadoknadila svjetlost koju je izgubio kad je bio prisiljen živjeti u sutonu ispunjenu sjenama.

To Boga moli onaj koji je od gubitka njegova vida imao najviše koristi. Koji ne bi bio ovo što jest da njegovu ocu željezo taj vidi nije odjednom prepolovilo, a onda mu ga, srećom polagano, oduzimalo, dok ga nije svelo na razlikovanje svjetla od tame.

Kad sam došao k župniku da s njim dogovorim vrijeme pokopa, misu zadušnicu i sve ono o čemu on odlučuje, rekao je da je u vezi s mojim prijateljima franjevcima, pa je moguće da i neki od njih dođu na ispraćaj pokojnika i održe svetu misu umjesto njega. Župnik je oca ispovjedio i pričestio u dva navrata prije nego će preminuti. Prvi put pred Božić, kao što je činio svake godine kad bi došao u redoviti kućni posjet *starima i nemoćnima*, a drugi put na majčin poziv, kad ga je udarila kap i kad je zalegao u postelju. Da župniku to i nije kazao liječnik, i sam je mogao zaključiti kako otac živi svoje posljednje dane. Tu je vijest javio mojim prijateljima i ne pitajući me za dopuštenje, a prijatelji su izrazili želju da kao svećenici dođu na ćaćin pogreb.

U nizinama je tih dana padala kiša, a u planinama snijeg. Negdje se snijeg spustio i u nizinske predjele, pa su putovi bili raskvašeni i skliski. A snijeg je svaki čas mogao napadati i u nizinama, osobito na planinskim prijevojima. Rekao sam župniku da me je strah nevremena, da moji prijatelji moraju doći iz Makarske, Sinja, Splita i s drugih strana, pa će mi njihovo putovanje zadavati mnogo briga. Neka ih na to podsjeti i neka im kaže kako se neću ljutiti i ako ne dođu. Dovoljno mi je i što su izrazili želju doći, jer mi je poznato kako u ovo doba godine, s mrazom i snijegom na cestama, vrijeme u kopnenom dijelu Dalmacije može biti pogano i nemilo. Župnik mi je kazao neka o tome ne vodim brigu, to je njihova želja i oni će je ostvariti kako budu najbolje znali.

Brat smo se i ja dogovorili, a s tim smo dogovorom i sestru upoznali, da pogrebu prisustvuje rodbina i mještani, da na nj ne pozivamo radnike ustanova i gospodarskih organizacija u kojima je radio ćaća i mi, njegova djeca. Što je u to vrijeme bio raširen običaj, da pogrebna povorka bude popunjena članovima sindikata i da pogreb bude više sindikalni nego crkveni. Htjeli smo sprovod s rodbinom, prijateljima i onima koji su ćaću poznavali ili poznaju nas troje. I to je postignuto! Htjeli smo mali sprovod. I to nismo postigli! Za prominjske pojmove, bio je to najveći mogući sprovod. To smo vidjeli kad su se ljudi počeli okupljati oko kuće, odakle će pogrebna povorka za lijesom krenuti pješke, doći do Bračića, tamo posjedati u vozila i, putujući asfaltnom cestom preko polja i Nečvena, stići do groblja u Mratovu.

Na ćaću nismo odjenuli njegovu gajdašku odjeću, to ne bi bilo moguće jer mu je bila pretijesna, i to on od nas nikad nije tražio. Kao svi mi, i on je toj odjeći namijenio ulogu da i dalje posluži mladiću koji će na Uskrs, obučen u nju, čuvati stražu pred Gospodinovim grobom dok Spasitelj svijeta ne uskrsne. Od te nošnje uzeli smo samo kapu *sa pola veza,* jer se ona i danas može kupiti u šibenskim dućanima, i stavili mu je na glavu da pod njom preko našeg polja ode na dugi put bez povratka.

Oko njegova zahtjeva, mnogo puta izrečena, majci, bratu i sestri, a meni svaki put uz prijetnju da mu se u ruke položene na prsima ukriž, stavi njegova svirala, brat smo se i ja razišli. Nismo se posvadili, jer se ja i on ni oko čega ne svađamo. Meni je ćaća zaprijetio da će, uzmem li sviralu bez njegova dopuštenja, kao što sam s njegovim dopuštenjem uzeo njegovu torbu, doći po nju s onoga svijeta, uzeti je iz moje biblioteke i odnijeti sa sobom. Zaprijetio je da će doći i *plašiti me* ne stavim li mu sviralu na prsa. Usuprot njegovoj želji i njegovim prijetnjama, nisam bio za to da mu sviralu stavimo na prsa. Bio sam za to da ostane s nama, ako je moguće sa mnom. Da onomu — a volio bih da to bude meni — tko ju je imao sreću slušati kako svira u ćaćinim rukama, zasvira svaki put kad baci pogled na nju, dok bude stajala na rubu police s knjigama.

“Pa što ako dođe s onoga svijeta? Bit će mi ga drago susresti dolazio mi u javi ili u snu. Štoviše, dat ću mu sviralu neka mi malo zasvira! Ne plašim se njegova dolaska. On ionako, došao ili ne došao po sviralu, od mene do kraja moga života neće nikamo otići. Tek kad odem ja, i on će otići sa mnom”, govorio sam kroz suze ili sam šutio, a mislio da to govorim.

Brat je, kao i obično, bio pribraniji od mene. I našem je ćaći stavio sviralu na prsa. U ruke! Kao što je to žarko želio, kao što je to od nas pod prijetnjom zahtijevao.

Iza nas su došli grobari i poklopac lijesa čavlima prikovali za lađu u kojoj će gajdaš otploviti niz mirnu vodu. Bude li svirao, a može, svirala mu je u rukama, i na toj će ga plovidbi pratiti šum slapova naše rijeke.

Dok sam stajao uz lijes među ožalošćenima i slušao kako odjekuju udarci čekića o glave čavala, s leđa mi je prišao susjed Joko i šapnuo da je došao župnik s mnogo fratara i da bi bilo dobro kad bih ja izišao van, pozdravio ih i, prije nego povorka krene, dogovorio s njima *sve što i kako dalje.* Znao sam da u tom dogovoru moje sudjelovanje nije potrebno, da su svećenici dogovorili što je dogovoriti trebalo, ali sam znao i da moram izići van, vidjeti tko je došao i pozdraviti se sa svima koji su došli. To je, vjerojatno, i župnik želio kad je zamolio Joku da ode po mene.

Došla su desetorica fratara, među njima oni koje sam i više nego dobro poznavao, ali i oni koje sam prvi put imao priliku vidjeti. Njihov mi je dolazak najavio župnik, pa ni osobama ni brojem nisam bio

iznenađen, ali ganut bio jesam. Među desetoricom bili su naš župnik i kapelan! Iz Visoke bogoslovne škole u Makarskoj došla su dvojica! Fra Karlo Jurišić, povjesničar, pisac knjige *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine,* kojom sam se služio pišući nekoliko svojih romana s temom iz toga vremena i toga kraja! Fra Vice Kapitanović, mlad, poletan, oštrouman znanstvenik, u tom trenutku rektor makarske bogoslovije, čija mi je studija o Andriji Dorotiću, njegov doktorski rad, bitno pomogla da u romanu *Graditelj svratišta* modeliram lik te izuzetne povijesne pojave. Iz sinjske franjevačke gimnazije, u koju sam često zalazio, došla su četvorica nastavnika, od kojih sam poznavao jedino fra Antuna Josipa Soldu. Sa Soldom sam prijateljevao i kao vrelo svojim romanima koristio njegove brojne tekstove, pogotovo *Pregled povijesti hrvatske crkve* i *Sinjska krajina u l7. i l8. stoljeću*. No, Soldo nije bio samo povjesničar, bio je on i operni pjevač na priredbama Splitskog ljeta. Iznad svega bio je Soldo izvrstan interpretator duhovne glazbe velikih europskih skladatelja, koju sam rado slušao otkako mi je poklonio snimku svojih interpretacija. Uz sve njih na pogreb su došla i dva svećenika iz Drniša, župnik i kapelan! Ne bi se moglo reći da je to bio vrh naše franjevačke provincije, ali dobar dio njena duha sigurno je bio na okupu.

Ćaćin su lijes, po njegovoj davnašnjoj želji, iz donje sobe dvorišne kuće, gdje je na odru bio izložen, do pogrebnih kola prenijeli njegovi unuci. Moj sin Tomislav i sestrin Boško, prvi, a pozadi Jakovljevi sinovi Josip, Višeslav i Krešimir. Na čelu kolone automobila, koja se protezala preko čitava polja, išla su desetorica svećenika. Zastali su tamo gdje bi se stalo, i dok su se ljesovi na ramenima nosili od doma do groblja, zastali su na mjestu zvanu Počivalište. Tu je izmoljena molitva i postavljena su *mirila,* dva kamena koja ostaju zakopana u zemlju kao biljeg dužine pokojnikova lijesa. Također po njegovoj želji, pet je unuka ćaćin lijes prenijelo od pogrebnih kola do glavnog oltara naše crkve.

Dok se pogrebna povorka, slijedeći lijes, slijevala u crkvu, od svećenika je samo naš župnik sjeo u prvu klupu, a njih devetorica otišli su u sakristiju iza glavnog oltara. Kad su se njih devetorica do koji trenutak, pred dupkom ispunjenom crkvom, pojavili odjeveni u misnu odjeću, nastalo je zaprepaštenje, jer se u našoj crkvi koncelebrirane mise zadušnice, mise s više svećenika, nikada nikom nisu održavale. Takve se zadušnice drže pokojnicima koji su po nečemu bili slavni i čuveni, a kod nas takvih ili nije bilo ili ih je bilo, ali im koncelebrirane mise za pokoj duše nije imao tko održati. Moj ćaća ni po čemu nije bio slavan, moj ćaća je bio čoban i *zaporničar*, a ipak će mu devet svećenika, sve učenih glava, onih koji mlade svećenike školuju na srednjim i visokim školama, održati koncelebriranu misu zadušnicu. Bože, čime li je to Pile Revačov zaslužio? Čime je to zaslužilo Cvitino siroče? Zar s frulom u rukama?

Naša se crkva, crkva svetog Martina na Mratovu, nalazi na laganu uzvišenju usred najplodnijeg prominjskog polja. U zemljišnim je knjigama prvi put spomenuta dvanaeste godine četrnaestog stoljeća, dok nalazi nađeni prilikom kopanja grobova upućuju da je bar šest stoljeća od toga spomena starija. Nešto prije sredine devetnaestog stoljeća susrećemo je kao grobljansku crkvicu sa zvonikom na preslicu za dva zvona. Uz tu je crkvicu, koja je sada samo sakristija, dograđena nova crkva u obliku osmerokuta. Potpuno netipična za naše krajeve, pa su neupućeni mislili da je to prvobitno bila džamija, uz koju je, nakon progona Turaka, dograđena sakristija sa zvonikom na preslicu.

Ta netipična bogomolja, slična džamiji, odlikuje se izuzetno ugodnom akustikom, kakvom se crkve u okolici, zidane u obliku četverokuta, ne mogu podičiti. Ne znam što sve prdonosi njenoj akustičnosti. Njen osmerokutni oblik, njena kupola ili položaj i oblik oltara? Glavnog, uvučena u sakristiju, s baroknom slikom svetog Martina, lijevog s kipom svete Ane i njene blažene kćeri, desnog s kipom Martina na konju i prosjaka uz stremen konju — od kojih ni jedan previše ne opterećuje osmerokutni prostor? Čak je i koračanje po podu naše crkve, ako ti obuća ima tvrde potplate, svojevrsna glazba!

Koncelebrirao je Vicko Kapitanović, a ostali su mu svećenici, izuzev našega župnika, pomagali tako da su na sebe preuzimali pojedine govorne dionice ili tako da su postajali članovi crkvenog zbora sa Soldom kao solistom i zborovođom. Čim je misa počela, u crkvi punoj domaćeg svijeta, koji je u toj crkvi odslušao mnogo ovakvih i onakvih misa, zaprepaštenje se nad brojem svećenika na oltaru pretvorilo u zaprepaštenje nad ljepotom svake izgovorene i otpjevane riječi. A zaprepaštenje nad ljepotom otpjevane i izgovorene riječi na samom početku misnog slavlja otvorilo je prostor očekivanju da će i ono što u misi slijedi biti isto tako lijepo ili još ljepše od onoga što se trenutno sluša. Zadovoljstvo trenutnim i očekivanje onoga što dolazi i što će biti još ljepše, dupkom je punu crkvu ostavilo bez daha i zavladali su neviđen mir i tišina. U toj je tišini nastajao osjećaj blaženstva što ga može osjetiti muzikalan i pobožan čovjek. Stjecao se dojam da je u crkvi pretežit broj takvih!

I prije nego će otac preminuti, za onih četrdeset dana čekanja, i prije nego sam vidio tko je sve od svećenika došao, strahovao sam od propovijedi koja će na misi zadušnici biti održana. Bilo je to vrijeme kad me zbog nagrade *Miroslav Krleža* komunisti nisu skidali sa zuba, vrijeme zloglasnih *prozivki* boračkih organizacija, koje se danas zovu *antifašističkima.* Strepio sam da svećenik u propovijedi, aludirajući na ono što u *naše dane* doživljava pokojnikov sin, neće hrvatovati na način koji će ići na ruku *mandrilama,* ljudima kojima je duhovna hrana svaku svetost izvrgnuti ruglu i pretvoriti u ono što su sami — u rugobu. Mislio

sam, kad mene izruguju, neka im bude, ali neka od toga ruganja bude pošteđen moj pokojni ćaća… A sa ćaćom sam, nešto prije nego će ga udariti druga kap, baš o tome kako me zbog *Krležine nagrade* progone kao *vrag dušu,* vodio razgovor za dugo pamćenje i za kraj ovoga dopisivanja.

Međutim, kad sam vidio tko koncelebrira i tko će držati propovijed, strah me je sasvim napustio i prepustio sam se blaženstvu sudjelovanja u misnom slavlju. Kapitanović je održao propovijed lijepo, učeno, osjećajno, a ipak propovijed u kojoj je mjesto našao i pokojnik i njegovi potomci. Toliko lijepo, odmjereno, učeno i mudro da se hrvatskoj niti u toj propovijedi nije imalo što prigovoriti. A pogotovo se na nju nije mogla zakvačiti neka *boračka* spodoba i izvrgnuti je poruzi.

Dok sam boravio u samoborskom franjevačkom samostanu i pisao scenarij o *Svetoj braći Ćirilu i Metodu* — što ti je, dragi Zlatko, dobro poznato — tamo su na nedjeljne i večernje mise dolazili dirigirati zborom takvi dirigenti kakav je Lovro Matačić, pjevati u zboru ili solo poznati operni pjevači i svirati na orguljama takvi majstori kakav je akademik Anđelko Klobučar. Na nedjeljnim misama redovito, a od ostalih kad bih imao vremena, i ja sam prisustvovao tim glazbenim svečanostima, koje su u toj crkvi priređivane, kako mi je rečeno, jer se tu nalaze najbolje orgulje u našoj zemlji. Među ostalima, tamo je dolazio i Soldo, da sudjeluje u misnom slavlju i da uz pratnju samoborskih orgulja snima duhovne pjesme glasovitih skladatelja. Slušao sam ga uživo, i slušao sam te snimke. Bez pretjerivanja, takav sam dojam imao, Soldo je uz pratnju ostalih fratara, koji su, začudo, svi lijepo pjevali, u našoj crkvi ljepše pjevao, bez ikakve glazbene pratnje, nego što je pjevao u samoborskoj crkvi uz pratnju glasovitih orgulja. To se meni činilo, koji sam Soldu i do tada slušao, a onima koji su ga prvi put čuli, onima koji u našoj crkvi takvo što nikada čuli nisu, učinila se ta *pjevana misa* čudom i blaženstvom.

Grobnica Revačevića, u koju će grobari položiti očev lijes, nalazi se ispred crkvenih vrata, pa je pogrebna molitva, odmah nakon mise, kao i misa održana u crkvi.

Kad je ukop završen, razilazeći se, ljudi su komentirali misu.

*Sakristan*, koji našu crkvu opslužuje godinama i prisustvuje svim misama koje se u njoj održavaju, rekao je da ga što više ljudi čuje:

“Ljudi, ovoga nije bilo otkako ja kao *sakristan* služim u ovoj crkvi.”

Manda Pandža rođena Tarabarić, majka supruge moga Jakova, produhovljena žena, kad se obitelj pokojnika počela okupljati i spremati na odlazak, tiho je rekla da je samo mi čujemo:

“Evo, ja bih pristala sutra umrijeti kad bih znala da bi mi se ovakva misa održala.”

Do dna sam duše bio dirnut! Tako ganut, u suzama, prišao sam

svećenicima dok su se spremali na odlazak.

“Hvala vam što ste došli!” rekao sam. “Ne znam čime ću vam se odužiti.”

“Ničim!” rekao je Soldo. “Vi ste to već zaslužili!”

Ne ja! Ne ja, oče Soldo! To je on zaslužio! To je zaslužilo siroče od rođenja do smrti. To je zaslužio gajdaš i svirač na svirali u tihim noćima. To je zaslužio onaj koji nas je napustio sa svojom sviralom u rukama! Ne ja, samo on! I onoliko koliko sam ja toj zasluzi pridonio!”

## *3. Rujevina*

Ovo je, dragi Zlatko, treće pismo u ovom danu i posljednje u seriji pisama što sam ti ih ovom prilikom upućivao od jednog do drugog petka. Ni velikog ni malog petka! Između dva obična petka, koja će se u budućnosti od običnih izdvajati samo po tome što će više nego drugi petci pobuđivati želju da se sjetimo onoga što se jedne godine — ove koja teče — između ta dva petka zbilo i taj tjedan dana učinilo izuzetnim i neponovljivim.

Jura je došao nešto iza podneva. Izišao sam pred njega čim sam začuo zvuk motora, da me čovjek ne bi tražio po ovim ruševinama, za njega opasnim, punim zmija i crnih udovica, za mene neopasnim, punim jada i praznine. Kola je smjestio u hladovinu. Izišao je iz rashlađenih kola, zapahnula ga je vrelina kolovoškog dana i on mi je rekao ono što sam i sam dobro osjećao, da je jako vruće. Isti mi je tren postavio pitanje bez kojeg se mirne duše moglo: što me toliko dana, na toj paklenoj vrućini, drži na tom zgarištu zaraslom u travu i grmlje. Dobra je strana Jurina pitanja što nije tražilo odgovor!

Ja sam njemu postavio mnogo pametnije pitanje. Nije li sobom, iako ne dolazi k meni izravno od supruge, donio nekakvu popudbinu, pa tako i sam poslušao svoju pametnu ženu, koja ga je učila da iz kuće bez komada kruha, kobasice, čvaraka, špeka ili nečega tome sličnog na put ne polazi, bilo planirano da taj put traje jedan ili više dana. Jer, nikad se ne zna kamo će ga odvesti svojeglavost i ludost političara, tamo gdje se krka pečeno meso i pije graševina ili tamo gdje se gladan ostaje bez glave i pameti.

Dakako, imao je Jura popudbinu, koja se na ovim vrućinama ne kvari, pa smo sjeli na zidić, pod hlad graba i pojeli ono što se kod njega našlo. Kad smo se napili hladne vode iz Mandičine gustijerne, koja nije bila kao ona sa Crnog vrela, ali je žeđ kao i da jest utažila, ja sam izrazio želju da se još jednom ispružim po svom hrastovu krevetu — jer, *i pas legne, dok se ručak slegne* — a Jura, koji psa ne želi oponašati, neka za to vrijeme prošeta selom i ispruži noge prije nego sjedne za volan. Može, ali neka se drži puta, neka ne zalazi u ruševine!

Ne bi Jura to činio ni da mu ja to ne zabranjujem! I o tomu ga je pametna supruga podučila: *Drži se volana, ne zalijeći se, ne junači se, ne radi ludorije koje političari rade*!

Ja sam se odmorio, podigao, spremio stvari u torbu, izišao s njom pred kuću i vidio da sunce ide zapadu u zalasku posvjedočiti kraj još jednoga petka. Jura se nalazio kod kola, tek se bio vratio iz obilaska sela i kaže mi:

“Gadno!”

“Što?” pitam ga kao da ne znam na što misli.

“Koliko im je vremena trebalo da sve to odnesu! Nosili su čak i kamen iz kućnih zidova!”

“Duge su četiri godine, Jura!”

“Mora da su svaki dan tu nešto rudarili”, kaže.

“Ali su već u prvoj godini, na jagmu, *oderali* što je boljega bilo. Poslije su samo strvinarili… Čujte, Jura, da vas nešto pitam! Više ste mi puta govorili da se ja, jer sam akademik, jer sam pisac, jer mi to nije potrebno, ne bih trebao baviti politikom. Što će mi to? Odgovarao sam vam da mislim upravo tako kako i vi mislite. A sad vas pitam, da je vaše Prigorje ovako popaljeno i *oderano,* ne bi li ste se i vi, kad biste bili što i ja, bavili politikom?”

“Sveca mi, bih!”

“Ulazimo! Dajte maksimalno hlađenje!… Kako vaše Prigorje, srećom, nije *oderano* kao moja Promina, a vi se ipak politikom bavite, ja vam na tomu zahvaljujem.”

“Tko? Ja? Ja se ne bavim politikom!”

“Kako se ne biste bavili! Mene vozate već koju ovo godinu! A vozati političare jest bavljenje politikom!”

“A nije! To je moj kruh!”

“I moj je kruh biti prinuđen i dopustiti da me vozaju kao političara. I kakva bi onda razlika mogla biti između mene i Jure Kveštaka?”

“Ima, ima razlike!” kaže Jura dok napuštamo selo i prolazimo pored slavnog đubrišta, koje je mom ćaći poprilično zasmradilo i zagorčalo život.

Mi ćemo u Zadar preko Brljana i zato bi pri izlasku iz sela na cestu trebalo skrenuti lijevo. Ali mi tamo ne skrećemo. Idemo desno, prema Čitluku! Odatle ćemo do crkve i groblja na Mratovu, gdje je očev grob. Doći u Prominu, boraviti u njoj više dana, toliko misliti o ocu, a ne posjetiti njegov grob, ne bi valjalo. Ne bih to mogao podnijeti. Svi su moji živi izbjegli iz Promine, ostali su samo oni u grobovima. Među njima i on, meni od svih mojih mrtvih najbliži. Pa kako ga onda neću posjetiti! Pa tek onda preko Brljana otići!

Istina, kad do očeva groba i ne bih svratio, koliko sam na njega mislio dok sam u Promini bio, moglo bi se držati da ja i nisam bio drugdje nego na njegovu grobu, budući da je za mene Promina, u kojoj nema nikoga moga živa, isto što i njegov grob. Moglo bi se smatrati da sam amo došao i tu samovao pišući prijatelju pisma, jer mi se ćaća javljao iz ogledala, u kojima sam se ogledao prolazeći hodnicima političkih institucija, i jer me je dozvao onom pričom o čovjeku koji je obvezatan vratiti se tamo gdje je ostalo njegovo magare i vidjeti ima li mu magare slame *za jesti* i vode *za piti.* Sve bi se to moglo držati,

smatrati i misliti i kad ja ne bih otišao na Mratovo i stao nad očev grob, ali ja želim tamo otići kako bi činjenica o mom povratku u Prominu — kao o povratku k njemu i kao odzivu na njegove česte pozive iz ogledala — bila nedvojbena.

Dakle, odzivam ti se, ćaća! Vraćam ti se onako kako si poželio! I dok ti prilazim putem od Čitluka, sjećam se jednog rastanka, tako, bit će nešto manje od dva mjeseca prije tvoga odlaska na Mratovo.

Ćaća je, dragi Zlatko, radio počeo slušati kad je nekoliko godina iza rata, preko sindikata, na *točkice*, jer ih u slobodnoj prodaji nije bilo dobio radioaparat u drvenoj kutiji marke *Kosmaj*. Kako mu je vid slabio, tako je radio sve više slušao, dok se u posljednjih desetak godina, kad je suzio kretanje na kuću i dvorište, za radio nije vezao otkako bi ustao dok ne bi otišao na spavanje. Nije ga neprestano držao upaljena, palio ga je kad se emitiraju vijesti i emisije koje su njega zanimale. Tražeći od majke, ili od nekoga drugoga tko bi mu se u blizini zatekao, da mu kaže koliko je sati, kako bi mogao upaliti radio, slušajući preko radija *koja je ura*, pratio je tijek dana od jutra do sutra. Slušajući izvješća o stanju vremena i vremenske prognoze na kraju vijesti, pratio je vremenske prilike iz dana u dan. I tako, na oba načina, širio svoje obzore u vremenu koje je živio, ne želeći ostati samo na razlikovanju dana od noći. Od tih je proširenih obzora živio, jer nije mala stvar, uz to da razlikuješ svjetlo od tame, znati još i koliko je sati, i kakvo je vrijeme danas a kakvo će biti sutra. Velike su to stvari!

Ograničavao se na tri programa Hrvatskog radija, a nalazio ih je klizeći tražilicom lijevo i desno, nešto vođen sluhom, a nešto sjenama i svjetlom.

Radio Knin, koji se tako dobro čuo kao da mu je studio bio na tavanu naše kuće, nije želio slušati. Kad bih ga ja slušao, da čujem što nam susjedi pričaju, govorio bi:

“Goni mi toga đavla iz kuće! Što će ti to?”

Jako su mu se zamjerili u vrijeme zatiranja *Hrvatskog proljeća,* kad su bili najgrlatiji u iskorjenjivanju *maspokovaca* i *hrvatskih nacionalista*, ne zaboravljajući, kad god bi pronašli povod, među okorjelim *nacionalistima* spomenuti ideologa *maspoka* na zadarskom području, njegova starijeg sina. A u nekoliko navrata sjetili su se i mlađega! To ga je u srce probadalo! Smatrao je da te pogrde i tu mržnju od tih ljudi ničim nisu zaslužili ni on ni njegova djeca. Pa upravo su oni, ćaća i njegovi sinovi, prema tima što psuju i galame držali stalno ispružene obje ruke. Upravo oni, a oko njih malo tko!… Ma goni ih do đavola, ne slušaj im radio!

Kad su za mene, nakon halabuke protiv *maspokovaca*, nastupila mirnija vremena i plodne godine, kad sam — zahvaljujući, Zlatko, tebi — objavljivao roman za romanom, knjige o kojima se pisalo i govorilo, knjige koje su dobivale nagrade, pa su vijesti i kritike o njima išle i preko

radiopostaja, kad su po mojim pričama nastajale radio-drame a po romanima radio-romani, kad je sve to tako krenulo, ćaća je uho uvijek držao na oprezu neće li u vijestima ili u najavi programa čuti moje ime. Čuti vijest da sam negdje bio, nešto govorio, dobio ili promašio dobiti neku nagradu! Što god bi u vijestima bilo, točno bi shvatio i pouzdano zapamtio. Ali, od kritika mojih knjiga, osim čestog spominjanja moga imena, što je za njega bilo glavno, ne bi razumio ništa. A u radio-dramama i u radio-romanima po mojim tekstovima razumio je samo ono što se moglo dovesti u vezu s Kačićevim pjesmama, u vezu s jedinom lektirom koju je on čitao i dijelom znao naizust. S toga stanovišta uputio mi je i kritiku na koju ga je ponukalo slušanje radio-romana *Put bez sna.*

"Što oni tamo kod tebe uvijek *oče*, pa *oče*? *Oče* ovo, *oče* ono! Imaš mnogo svećenika tamo! A toga kod Kačića nema. Nego knez do kneza, serdar do serdara, vitez do viteza! A u tebe sve sami fratri!"

"Ima i kod Kačića fratara i popova!"

"Ima, ma ne kao kod tebe!"

"To ti je zato što je Kačić fratar, a ja nisam! Kod njega ih mora biti manje, jer, da ih ima koliko i kod mene, zajedno s njim bilo bi ih previše. Kod mene ih je nešto više jer ih je bez mene — koji možda i jesam fratar ali ne od onih što nose mantiju — taman onoliko koliko ih treba biti. I koliko ih je i kod Kačića!"

"A, tako! Onda dobro!"

"Što drugo nego dobro!" kazao sam ozbiljno, a potom se osmjehnuo. Moj osmijeh ćaća nije vidio, ali je, i ne vidjevši ga, znao da se ja s njim šalim. On bi kazao — *škola*m, kako se kod nas zove bezazlena šala.

Jedno me vrijeme na radiju nisu izvodili i nisu me imali razloga spominjati. Njegovo je uho, podešeno da lovi ime svoga sina, to zapazilo pa, kad sam došao k njemu, pita me:

"Što će reći da te na radiju više nema? Da te nisu zabranili spominjati?"

"Bolje da me nema nego da me ima. Od toga što me nema, ne mora te glava boljeti. Bude li me, poželjet ćeš da me nema, jer će te od spominjanja moga imena glava grdno boljeti."

Nedugo iza toga razgovora moje se proroštvo, dano bez želje da se ostvari i bez uvjerenja da će se ostvariti, gledano iz kuta gotovo slijepa čovjeka koji radio sluša povazdan, ostvarilo u najgorem obliku i proželo strepnjom za život svoga djeteta posljednje tri godine njegova života. Kroz tri su godine tri *slučaja* zaredala jedan za drugim i ćaći se učinilo da sam ja najprogonjenija zvjerka na svijetu. Kakav ostrvljeni vuk koji predvodi čopor! Kakav medvjed mesožder! Gori i progonjeniji od vuka i medvjeda kad ih čobani na planinama ispod Glamoča zapaze u blizini svojih stada i koliba!

Najprije *slučaj* vezan uz dobivanje *Goranove nagrade* za roman *Duše*

*robova*; potom *slučaj* vezan uz dobivanje *Krležine nagrade* za romane *Put bez sna* i *Duše robova*; i, najzad, *slučaj* koji je izbio kad je Krste Papić najavio snimanje filma *Život sa stricem* prema romanu *Okvir za mržnju, slučaj* koji će se podudariti s danima očeva umiranja, pa ga, a bio je najgadniji, na radiju neće ni odslušati do kraja.

Svi ti *slučajevi,* obilježeni pozivima na odgovornost onih koji daju nagrade *poznatom nacionalistu* i dijele novac za snimanje filmova po njegovim djelima, *slučajevi* koji su trajali godinama, vođeni od *boraca* sad iz jednog sad iz drugog središta moći, svi su ti *slučajevi,* kad se racionaliziraju — a ja sam to s mučninom u želucu ipak mogao — imali, uz mnogo loših, i dvije dobre strane. S jedne, oni su išli na štetu prozivača, koliko god im se činili slatki i učinkoviti dok su nas prozivali; a s druge, oni su išli u moju korist i, nadam se, u korist onih koji su zbog mene prozivani, koliko god baš nama te *slučajeve* bilo teško proživljavati… Tu racionalizaciju moj ćaća nije mogao izvesti i meni je njega u svemu tome bilo najviše žao. Kad bih došao k njemu, a tih sam dana morao češće dolaziti, mučio bi me nizom pitanja, na koja, da bude primjereno njegovu shvaćanju, nisam znao odgovoriti.

"Što oni od tebe hoće? Što ti ružno radiš? Komu si ti što skrivio? Komu ti zlo činiš što pišeš knjige?"

Ima li nekoga tko bi mu na ta pitanja znao odgovoriti tako da to ćaća može razumjeti? Ako ja to nisam znao, onoga tko bi to znao nije moglo biti. I ćaća je s tim pitanjima, u svom sutonu bez sjena, tri mjeseca pred kraj života, ostao sam. Bože, zašto sam mu ja onim što sam pisao morao zagorčati posljednje dane života? Zar mu moja naklonost pismu i pisanju u proteklim godinama života nije nanijela dovoljno jada? Zar mu je u gorčini, koju sam ja prouzročio, morao završiti život?

*Krležina nagrada,* sama zaseban *slučaj*, koja će kratko trajati, uklopila se u *slučaj* filma *Život sa stricem* i tada još neobjavljenog romana *Okvir za mržnju*, koji će trajati tri posljednja mjeseca ćaćina života i pune dvije godine potom. Kao epizoda mnogo potresnijeg i mnogo duljeg *slučaja, Krležina* me je *nagrada* iritirala mnogo više nego ijedan drugi *slučaj,* najviše zato što je dodatno opterećivala ćaću. Zar mu nije dosta *slučaja* sa *Stricem*, nego mu to treba *žuntati* s *Krležom*! Bio sam blizu odluci da, bijesan na prozivače što mi muče ćaću, odbijem tu nagradu. Ali sam od toga odustao, jer bih odbijajući nagradu obezvrijedio hrabrost ljudi koji su mi tu nagradu dali, svih članova odbora *Fonda Miroslava Krleže*, a u prvom redu njegova predsjednika Branka Hećimovića. Ne bez ljutnje i ne bez prkosa novčani dio nagrade, koji je bio pozamašan, u cijelosti sam namijenio izgradnji Sveučilišne biblioteke, za čiju su se izgradnju tada skupljali dobrovoljni prilozi. I zato što mi do novca zbilja nije bilo, i zato što Krležin osobni novac nisam želio trošiti i zato da ne kažu kako me pohlepa za novcem sili da pišem ono što pišem.

Moju su gestu prozivači shvatili na pravi način, kao prkos, i umjesto da se njihov bijes stiša i ćaći olakša slušanje radija, oni su se još više razbjesnili i ćaći je slušanje vijesti na radiju postalo još nesnošljivije. Tko da se njima usudi prkositi!

Dogodilo se to, dragi Zlatko, u ćaćinu posljednjem siječnju, ni mjesec dana prije nego će pasti u postelju da se iz nje nikada više ne digne.

Prije našega povratka u Zadar, Jakov ga je posjeo na stolicu, obrijao i, pošto je obavezno dotjerao njegove *nausnice*, namirisao ga kolonjskom vodicom. Zatim mu je pomogao da se sa stolice digne i ode sjesti na kauč, gdje bi, ne šeće li po dvorištu — a sada šetati zbog ružna vremena nije mogao — najveći dio dana prosjedio slušajući radio. A što bi drugo radio, ako radio ne bi slušao?

Kad je Jakov napustio kuću i nekamo otišao, ćaća se uz pomoć štapa počeo podizati na noge i, uspravivši se, zovnuo me:

“Priđi! Imam ti nešto reći!”

“Reci što mi imaš reći, pa ćemo se poljubiti i rastati. Mi odlazimo!” rekao sam kad sam mu se približio.

“Nemoj ti misliti da je ćaći lako ovo slušati”, kazao je.

Rukom u kojoj je držao štap, podižući šaku i štap u njoj, pokazao je na radioaparat, koji se nalazio na zidnoj polici iznad uzglavlja kauča. Pokazao je zapravo na ono što iz toga radioaparata izlazi dok on sam na kauču sjedi i sluša. Iz radioaparata izlazi, u njegovu dušu ulazi i tu ostaje! Usne su mu, donja više nego gornja, drhtale, a oči se caklile. Lijevu je ruku, u kojoj štapa nije bilo, podigao i dlanom poklopio dio prsa ispod kojih mu kuca srce. Jedva je izrekao:

“Ćaću boli!”

“Ma što te ima boljeti”, rekao sam podosta iznenađen, uhvatio ga za ramena i protresao ih. “Nije mi se ni do sada ništa loše dogodilo kad bi me prozivali, neće mi se ništa dogoditi ni ovoga puta.”

Ispustio je štap iz desne ruke. I štap se na pod stropoštao niz klupu pored stola. Oba je dlana raširio i obje je ruke ispružio kao da namjerava moliti. Ne vidi, ne može do mene! Traži moje lice da ga obujmi dlanovima. Namještam mu se među dlanove. Obujmi mi obraze, privuče me sebi i, dok me ljubi, govori mi:

“Ubit će mi te! Oni su takvi! Znam ih ja! Ubit će mi te!”

Odmaknuo sam se od njega a on od mene. Držao sam ga za ruke i pomagao mu da ponovo sjedne na kauč. Dodao sam mu štap. Klečao sam zaprepašten ispred njega. Gledao sam kako iz oba ugašena oka teku suze i padaju mu na koljena. Brisao sam mu svojim prstima te suze s jagodica, drmao ga za ramena i govorio mu:

“Ne boj se! Ništa mi se loše neće dogoditi!”

Ni u jednoj od prilika sličnih ovoj, a bilo ih je obilje, nije se ovako ponio! Ni ovo ni nešto ovomu slično nikada nije izrekao, a povoda je bilo

jednako kao i sada. Da će me ubiti! I to komu? Da će me njemu ubiti! I da on te, koji bi me trebali ubiti, kao ubojice dobro poznaje!

Gdje je on upoznao te što me namjeravaju ubiti? Poznaje li on njih odavno ili ih poznaje otkako ih sluša kako me preko radija prozivaju? Tko su ti, imenom, prezimenom i nadimkom, koji žele biti moje ubojice? Je li među njima i Kalin? *Nacimetar,* čije djelo i lik dobro poznaje! Otkada je u njemu taj strah? Odavno ili odskora?… Ni na jedno pitanje, postavljeno sebi samu, jer njega tim pitanjima nije imalo smisla mučiti, nisam imao odgovora.

Imao sam, zapretanu u pamćenje, samo jednu priču, koju su ispričala majčina usta, tiho, da nitko ne čuje, preko volje i mimo jezika. Priču koja se, da je ne bi čuo tko je čuti ne treba, sabila u jednu rečenicu: *Ćaći je Todorina prijetio da će ga ubiti.* Ja pamtim i tu rečenicu i majčina usta koja su je izgovorila, ali pamtim i priču u cijelosti koja iza te rečenice stoji. Nije li u toj priči korijen onoga što ćaću muči? Da zna tko bi me mogao ubiti i da mu je poznata ubilačka narav ubojice!

S onu stranu rijeke, u vrijeme kad je ćaća ostao bez vida na jedno oko, a ja živio djetinjstvo od prve do desete godine, lopov nad lopovima, znači harambaša, bio je neki Todorina Kutlača, potomak, ne znam po kojoj liniji srodstva, Jovana Kutlače, kod koga je, kao dječak od trinaest godina, zanat pekao Petar Revač. Sam i u društvu prelazio je gazove u vrijeme ljetnih suša, a u vrijeme visokih vodostaja s jedne bi se na drugu obalu rijeke prebacio u lađi. Krao je ovce i janjce, koze i jarad, a nerijetko bi i kuću orobio, kradući iz nje vino i suho meso. Prema onomu što je nekad bilo, prema družini Jovana Kutlače, Todorina je bio sitan lopov, a njegovo društvo jad i čemer. U tom sitnom lopovluku, da bi jednom mjesečno prešao rijeku i ukrao kojeg brava, pa najeo sebe, djecu i družinu, Todorini je ćaća mnogo smetao, jer se i po danu i po noći nalazio uz korito rijeke, po stranama ili na Gradini, gdje bi pasao svoje brojno stado. Mogao je Todorinu spriječiti u krađi tražeći pomoć čobana, mogao ga je za krađu prijaviti žandarima i biti svjedok na suđenju, mogao je… a što nije mogao, da sitnog lopova ostavi bez mrsnog zalogaja?

Ćaća Todorinu nikada nije susreo i doveo se u priliku da mu lopov zaprijeti smrću u četiri oka. Ako mu se ne ukloni dalje od gazova i riječnog korita i ako, kad ugleda Todorinu da nosi brava, ne ostane bez vida i na drugom oku! Nije mu Todorina slao ni prijeteća pisma! Taj je bio nepismen, a o postojanju pošte nije imao pojma! Todorina bi stao na neku od isturenih greda na *rišćanskoj* strani rijeke, sakrio se iza grma i, kad bi ugledao ćaću, počeo vikati što ga je grlo nosilo:

“O Pile Revačev! Ubit ću te ako mi se ne makneš s puta. To ti Todorina poručuje!”

Moguće da ga je sam Todorina zvao kako bi mu utjerao strah u kosti

i kako bi ga obeshrabrio ako bi ga u krađi pokušao spriječiti ili prijaviti žandarima. Ali je moguće kako ga je s *rišćanske* strane pozivao i netko drugi, netko koga je Todorina na to nagovorio ili netko tko je znao i čuo da mu Todorina prijeti. Ma, mogao je biti bilo tko u vezi ili bez ikakve veze s Todorinom! Zato te prijetnje s grede iza grma, poslane dovikivanjem preko vode, i nisu bile tako rijetke! Ali, zbog količine zla što su ga u sebi sadržavale, bilo je tih prijetnji mnogo i ako bi se u godinu dana samo dva puta ponovile. Pogotovo što su se mogle i lako i, bezopasno po izvođača, ostvariti!

Može se lako zamisliti kakav je strah ćaća strahovao kad bi u noći, dok ovce pasu, sjedio na kamenu i uz pratnju šuma slapova svirao na svirali. Ogoljen, označen i osvijetljen svirkom, svakog je trenutka mogao očekivati da će mu se sprijeda, straga, zdesna ili slijeva prišuljati Todorina na koji metar udaljenosti, sasuti mu u grudi šaku olova iz sačmarice i pobjeći u noć, siguran da nikad nitko neće moći dokazati tko je Pilu Revačeva ubio. Iako će svi znati da je tom smrću Todorina Kutlača ostvario svoju prijetnju, jer je Pile bio tvrdoglav i nije mu se uklonio s puta. Nije prestajao — a to je bio Kutlačin zahtjev — svirati u noćnim tišinama, kad je šum slapova koji ga prate milozvučniji nego u bilo koje doba dana.

Može se zamisliti koliko je ćaća od Todorine strepio i na lopova se ljutio što ne radi svoj posao, što ne krade, a njega ostavi da na miru svira.

Isto je tako moguće zamisliti kako je ćaća u svojoj osami i svom sutonu, sjedeći na kauču i slušajući radio povazdan, u skladu sa svojim znanjem i mogućnošću shvaćanja, svoje muke s Todorininim prijetnjama prispodobio mojim mukama s prozivačima i tako, pod dojmom onoga što bi preko radija čuo, doživio strah sličan strahu što bi ga proživljavao dok bi svirao u mirnim noćima i očekivao da će mu iza leđa opaliti sačmarica. Moguće je, i tu mu se ne može prigovoriti kako nije bio u pravu, jer je njemu nevinost i nedužnost onoga što ja pišem, a zbog čega mi prijete, bila ravna nevinosti i nedužnosti njegove svirke na svirali, zbog koje mu je Todorina prijetio! I jer on, u čemu se s njim slažem, nije vidio razlike između svoje svirke na svirali i moga pričanja priča, koje se, kad ga na papiru složim, pretvori u knjige.

Moja i njegova situacija, u kojima smo obojica mogli izgubiti glave, učinila mu se istom. I strah je iz noći u vremenima dok je pasao ovce i svirao na svirali proključala u danima kad je bio ostarjeli otac onoga komu šalju prijetnje preko radija što ga je bio primoran neprestano slušati. Taj strah je našao i svoj izraz: *Ubit će mi ga*!

Mene će njemu ubiti, pa će biti kao da su meni njega nekada ubili. To Todorina na meni namiruje krivnju koju mu je moj ćaća skrivio! To bi oni što se preko radija javljaju na ćaći, koji ih sluša, namirivali krivnju

koju sam im ja nanio! Kakvu krivnju? Da je bio svjedok Todorinina lopovluka! Da sam bio svjedok lopovluka prozivača! Dakle, i grijeh nam je isti — svjedočenje protiv lopova i lopovluka! A oduvijek je bilo da lopovi žele ubiti svjedoke. Čini se da će tako i ostati, prijetili im iza nekog grma ili prijetnje slali preko radija.

Sobom, kad sam prije tjedan dana pošao na put, nisam bio ponio ni voštanice ni lampaša da ih, dragi Zlatko, upalim na očevu grobu. Nisam se toga sjetio, iako sam znao kamo idem, a sada u Promini ni svijeća ni lampaša nemam gdje kupiti. Ne bih ih mogao kupiti ni u Kninu i Drnišu, da sam ih tamo tražio, a tražio ih nisam. Mogao sam Juri reći da ih ponese, propustio sam i to. Zato mu sada na grob ne mogu donijeti *svjetlost koja će mu u sutonu svijetliti,* svjetlost o kojoj se za života mnogo brinuo.

Ni u Puljanima ni u dva sela kroz koja prolazimo na putu do groblja, nigdje ne mogu vidjeti nikakva cvijeća. Na zgarištima i ruševinama cvijeće ne uzgajaju, a kako se može vidjeti, tamo ni samo ne niče. Ako je negdje nešto i niklo u kišno vrijeme, sada je, na kraju ljeta, suho. A trebao bih stručak bilo čega staviti ispod križa i njegova imena ispisana na kamenu.

Na prolasku kroz ograđene šumarke, koji dijele Donji Čitluk od Mratova, u jednoj sam od tih ograda zapazio grm rujevine sa suhim cvjetovima i rekao Juri neka kola zaustavi na ledini pored puta. Cvijet je crvenkast, a izdaljega izgleda kao komad pjene na vrhovima grana. U stvari su to, što se vidi kad cvijet ubereš, suha vlakna koja će vjetar u jesen, zajedno sa sjemenom na njihovu kraju, iščupati iz čaške i raznijeti po polju i šumarcima. Sjeme je još nezrelo i u čaški se čvrsto drži. Ubrao sam nekoliko grančica sa cvijetom i složio ih u kiticu. Neka mu rujevina, po kojoj je mjesec što dolazi dobio ime, u rujnu krasi grob bojom sličnom boji sunčeve svjetlosti na zalasku.

Parkirali smo kola ispred grobljanskih vrata na koja se u groblja ulazi kad se dolazi iz Mratova. Rekao sam Juri neka ostane u rashlađenim kolima, neka ne izlazi na sunce, a ako me ne posluša, neka me ne slijedi! Ovo pripada samo meni, ovo je privatni posao na službenom putovanju, kao što je privatan bio moj cjelokupan boravak na selu. Kako su željezna, grobljanska su vrata bila *oderana,* i nisam imao što otvoriti kad sam se s onom kiticom rujevine u ruci uputio stazom između grobova prema crkvenim vratima i grobnici Revačevića ispred tih vrata.

Od crkve svetog Martina, od starog dijela, nekada grobljanske crkvice pretvorene u sakristiju kad je bogomolja proširivana i od osmerokutnog proširenja po osnovi slična džamiji, od svega su ostali samo goli zidovi. Sve ostalo je izgorjelo, urušilo se u unutrašnjost građevine ili svalilo na stranu kao što se svalio zvonik na preslicu. Zvona su odnesena, kao što je odneseno sve ostalo što je na crkvi, na groblju i

grobnicama bilo od metala. I sa grobnice Revačevića odnesene su željezne šipke koje su ograđivale nadzemnu ploču velikog groba, a stupići koji su tu ogradu nosili razvaljeni su, polupani čekićem i okolo razbacani.

U crkvu sam povirio na njena glavna vrata i uznemirio poveće jato vrabaca, koji su u rupama crkvenih zidova našli zgodno mjesto za svoja gnijezda, a među zidovima hladovinu koja ih štiti od jaka sunca. Sve što je u crkvi bilo, kad se u nju stropoštao užareni krov od hrastovih greda, izgorjelo je kao što bi izgorjele suhe cjepanice ubačene u užarenu peć. Od topline plamena sa zidova je otpala žbuka, dim je zacrnio ogoljene zidove, a od silne jare i žara ploče u podu, stepenice sprijeda i mramor u oltarima pretvorili su se u škalju i kamenu prašinu.

Nimalo iznenađen onim što vidim, jer otkako sam u Prominu došao i ne gledam ništa drugo nego ostatke paleža i grabeža, okrenuo sam se prema našoj grobnici i, u veselom tonu, bez suze u oku i gorčine u duši, otpočeo sa ćaćom nijemi razgovor, kao da sam ga našao kako sjedi na grobnoj ploči i jedva čeka da čuje što mu imam reći nakon četverogodišnjeg izbivanja.

*Evo me, ćaća, živa! Nisu* me tebi ubili*! Nisu me ubili ni tebi ni meni, iako su imali ozbiljnu namjeru da me ubiju. Dok sam pisao oglede pod zajedničkim naslovom* Zadah ocvalog imperija*, u čijem se naslovu može vidjeti da njihovu državu smatram usmrđenom lešinom, osobno mi je Jovan Rašković, onaj pretili psihijatar iz šibenske bolnice, koga smo nekoliko puta tamo susreli, napisao pismo navlas slično porukama koje je tebi Todorina Kutlača slao preko vode vičući skriven iza grma. Piše psihijatar, koji je postao veći bolesnik od svojih umobolnih pacijenata, da sam ja nitko i ništa, da nemam pravo izricati sudove o njegovoj kobili za trku, da je ta kobila rasna i strasna, da sam strvina ja koji nju strvinom zovem i da će on i oni doći u Zadar i naučiti me pameti. Ali ja, ćaća, ni poludjelom psihijatru ni njegovim pacijentima nisam dopustio da me podučavaju. A nisam dopustio ni da me ubiju, što bi bio krajnji cilj njihove poduke. Pa, ti znaš da sam ja u mladosti naučio kako se ubacuje metak u cijev i kako se sastavlja prednji sa stražnjim nišanom. Ako sam se ja kao dijete znao braniti, kako se neću znati braniti kao odrastao čovjek!*

*…Nemam ništa protiv toga da u svom odrazu, u vodi jezera ili u ogledalima velebnih zdanja, prepoznajem tebe. Što bih protiv toga imao, dapače, drago mi te je susresti. Ali te molim, da mi više nikada, kad te upitam što tamo radiš, ne uzvraćaš na način jeke: A što ja radim tamo pored i ispred tih ogledala? Sad znaš, tamo sam se došao u ogledalima ogledati, da bih se jednoga dana tebi mogao vratiti! Ne pitaj me iz ogledala što, pobogu, tamo radim i prestani mi već jednom pričati onu priču o magaretu. Da si je magarcu pričao koliko si je puta meni pričao, magarac bi na nju, kao i na batine, oguglao i ne bi se tvom pozivu da mu dođeš odazvao. A ja sam se*

*odazvao! Jer nisam magarac i jer sam se na tvoje pozive i kad si u suton hodao, doduše, kasneći, uvijek odzivao. Odazvao sam se na njih i sada kada si iz sutona prešao u* vječnu svjetlost, *pa zato neka priči o magaretu bude kraj!*

*…Gledaj, ćaća! Svaki čovjek teži stvoriti ono što se zove* svoj raj na zemlji, *ili običnije kazano,* svoje mjesto na zemlji. *Svaki, ali ga svi ne traže na isti način. Jedni uprte torbu na ramena i odlaze svoje rajsko mjesto tražiti u drugim zemljama, tamo gdje je zemaljski raj postojao i prije njihova dolaska, pa bi se oni u taj raj trebali samo ubaciti i u njemu sa svojim mjestom ukorijeniti. Drugi ljudi pokušavaju svoje rajsko mjesto stvoriti tamo gdje su rođeni i od onoga u čemu su rođeni. Ja sam pripadao potonjima, onima što se ne odmiču daleko od svoga magareta, koji su uvijek tu, prisutni, da vide ima li im magare što jesti. I evo što sam dočekao! Svoje rajsko mjesto ni ja ni slični meni ovdje nismo stvorili, bilo što ga stvoriti nismo znali bilo što ga je ovdje stvoriti nemoguće. Nekakva utjeha nama što smo uz magare ostali jest, ali ne prevelika, da ni oni što su u svijet pošli tražiti rajsko mjesto u svijetu rajskoga mjesta našli nisu. Čini se da ga ni u svijetu nema, da ga se ni tamo ne može ni naći ni stvoriti. Čini se, ćaća, da sve potrage za zemaljskim rajem završavaju u zemaljskom paklu.*

*…Čovjek, kako smo vidjeli i doživjeli, nije previše usrećen time što svoje rajsko mjesto mora sam izgraditi, što mu ga nitko neće darovati, što ga ni od koga neće naslijediti, a još je manje usrećen time da to što je sagradio, bilo to rajsko mjesto ili nešto što raju nije ni blizu — mora grčevito braniti. Graditi i braniti! Čini se, ćaća, da je to sve što nam od snova u glavi u šakama ostaje! Graditi i braniti, jer nam ništa drugo ne preostaje!*

*…I ponovo sagraditi ono što nam poruše! Na našu ćemo crkvu, ćaća, ponovo postaviti krov, žbuku na zidove baciti, pod joj popločati i sagraditi mramorne oltare u čast svetaca koji su je i prije paljenja ispunjavali svetošću. Ja joj krov popravljati ne mogu. Ne znam bez ujakovih uputa podignuti ni onaj na dvije vode, a nekmoli ovaj s osam voda, nad kojim se i vrsni krovopokrivači moraju zamisliti. Ima onih među nama koji znaju krovove podizati, crkve popločati i oltare ukrasiti. Kad budu to radili, mene među njima nećeš vidjeti, bit ću negdje drugdje, bit ću negdje daleko. Ali moraš znati, ćaća, da ne bi opet bilo prigovora oko magareta, ja ću stajati iza tih majstora, nevidljiv, i koliko god budem mogao, ne jedini i ne sam, pomagat ću im da to urade kako valja. I nemoj sebi umišljati da to činim samo radi tebe. Da, i radi tebe, ali samo radi tebe ne!*

*…E, imam jednu dobru vijest za tebe! Htjeli smo Jakov i ja to napraviti odmah, čim si otišao od nas, ali su se vremena uzmutila, i nije se moglo. Htjeli smo napraviti našu grobnicu i u nju te prenijeti iz grobnice Revačevića. Sad je vrijeme da to učinimo! Ni dok si bio živ, s njima u zajednici nisi volio živjeti; što bi s njima počivao u zajedničkom grobu! Kad te budemo prenosili, tvoje ćemo zemne ostatke prepoznati po svirali koju držiš u rukama. Po tomu, po*

*svirali u rukama, i u životu si se od njih razlikovao.*

*…I, najzad, navraćat ću ja ovamo do tebe još koji put, sve dok se navraćati budem mogao i dok ti se ne pridružim. Ali me povratka kakav je ovaj bio Bog sačuvao! Ne ponovio se ni meni ni ikomu drugom! Prvo, nisam došao sam, što sam do sada i što ću odsad činiti! U ovom povratku mnogo nas je sudjelovalo. A drugo, došli smo, budući da se drukčije doći nije moglo, uz mnogo buke koja se još čuje, uz mnogo vatre koja se još vidi i dima koji se još sa zrakom udiše — iako bi današnjim danom, kako sam jutros čuo, buka, vatra i dim trebali prestati. Zbog toga će olujnog povratka neke od nas, najbolje među nama, osuditi primjenjujući u pravu logiku pjesničke figure metonimije. Ni jedno državno vodstvo, nijedan vojskovođa nisu uspjeli rat ratovati, izgubili ga ili dobili, a da im je u tom ratu, koliko god željeli, uspjelo izbjeći zločine, jer je sam rat zločin i jer je zločin sastavni dio ratovanja, kao što je nišan sastavni dio puške. I u našem će olujnom povratku pronaći zločin što ga je prouzročila odavno i odskora* posvećena sveta osveta, *u pjesmi opjevana slavljenim stihom* svetu slobodu i osvetu slutim. *Izdvojit će taj zločin! Razglasiti ga i razvući! A neki će zlonamjernik, izdajnik, kukavica i budala između nas, da se dodvori sucima* srca tame, *priznati da zločin postoji i da ga treba nekom pripisati, da ga treba individualizirati, ne hrpi osvetnika koji su ga napravili, jer je većina osvetnika nevidljiva, nego onomu tko te osvetnike nije uspio obuzdati. I to će se zvati* zapovjedna odgovornost *i* individualizacija krivnje*! Osudit će najbolje i prve među onima koji su nam omogućili povratak na raskopana ognjišta i ponižene grobove, a primjenom metonimije u pravu ta će se osuda protegnuti, kako to stoljećima* srca tame *prakticiraju, na sve nas koji smo u povratku sudjelovali i na sam povratak u cijelosti. Što će nam preostajati nego duhovni otpor! Ne priznavati primjenu metonimije u pravu! I što nam preostaje nego ne priznati presude koje će iz takvog suđenja proizići! Duhovnim otporom treba reći da naš povratak ima drugu logiku i da su usputni zločini posljedica* posvećivanja osvete*, koju je upravo* srce tame *posvećivalo kad su mu te posvete išle u prilog.*

Zanio sam se! Izgubio sam se, dragi Zlatko! I to kamo? I to gdje? U politiku, kao da je nije bilo i previše u pismima koja sam ti pisao! Na pogrešnom mjestu! Na očevu grobu! U pogrešno vrijeme! U trenutku povratka nakon četiri godine što me nije bilo! A nije me bilo od onoga dana kad su me sa suprugom i unukom od ćaćina groba otjerali pucnjavom na Brljanu i Plitvičkim jezerima.

Za ovaj zanos, za ovo gubljenje u politici jedini bi ćaća, koji od svega toga, o metonimiji najmanje, ne bi ništa razumio, našao puno opravdanje. U vjetru koji je zapuhao s donjih strana, u donjaku, čujem ga kako me opravdava, kao što bi me, kad bih zahirio, za svoga života opravdavao:

“A što ćeš od svoje budale! Moraš joj i budalaštine oprostiti!”

Kad ga čujem, u šumu donjaka kad ga čujem!

Sjetio sam se da u ruci nosim buket od suhih cvjetova rujevine. Saginjem se i polažem ga na grobnicu ispod njegova drvenog križa koji je još tu. Kad sam se uspravio, oči su mi bile oblivene suzama. Sve što sam oko sebe mogao vidjeti, grobove, ogradu groblja, neobrađeno polje i obrise planina u daljinama, gledano suznim očima, plivalo je u suzama. Smirenje sam tražio u molitvama. A kad sam po redu sve tri izmolio, preporučujući ih Bogu u sebi sam kazao:

"Gospodine, na onom svijetu mom ćaći daj ono što je na ovom svijetu najviše volio. Rijeku sa slapovima koja će pored njega teći i šumiti, veliku livadu i stado ovaca koje će na toj livadi pasti vječno zelenu travu. Daj mu tihe noći, rosna jutra i blage večeri! Daj mu meke usne, dug dah i gipke prste! Stavi mu u ruke sviralu i pusti ga neka svira! Dok bude svirao, oslobodi ga straha da će mu onaj komu njegova svirka smeta iz sačmarice sasuti šaku olova u prsa… A budali njegovoj, meni, Gospodine, dok sam na ovom svijetu, daj vrbov panj, da na njega sjednem i na njemu otpočinem, jer sam, Gospodine, od svega ovoga jako umoran. I daj mi, dok na panju sjedim, da na miru slušam kako teče naša rijeka, pa da svoju priču ispričam do kraja. A kad se ćaći pridružim, Gospodine, daj mi ono što je moja priča zaslužila."

*U Zagrebu, Zadru i Primoštenu, 2006., 2007., 2008., 2009. godine.*

# Impressum

NAKLADNIK: ZNANJE D.D.
MANDIĆEVA 2, ZAGREB
ZA NAKLADNIKA: TOMISLAV VINTAR
GLAVNI UREDNIK: DAVOR USKOKOVIĆ
UREDNIK: TOMISLAV ZAGODA
TEHNIČKI UREDNIK: NIKICA OSTARČEVIĆ
LEKTOR: ZLATKO CRNKOVIĆ
DESIGN BIBLIOTEKE: LEONARDO MEDIA
FOTOGRAFIJA NA OVITKU: SHUTTERSTOCK
TISAK: TISKARA ZNANJE D.D.
MANDIĆEVA 2, ZAGREB – RUJAN 2009.

Ivan Aralica
Život nastanjen sjenama
Copyright © 2009. Ivan Aralica